Հայ բանահիւսութիւնը

1946

ՀԱՅ

ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

Գրուած է

Պէյրութ 1943—1946 թուերուն

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՀԱՅ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ՀԵԹԱՆՈՍ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԳՐԱԲԱՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԸ
ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԳՐԱԲԱՐԻ

ԲԱՐԲԱՌԱԿԱՆ ԱՆԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԴԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԼԵԶՈՒՈՎ
ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԴԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
ՄԵՐ ՎԱՂՈՒԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ
ՏՊԱՐԱՆ ՀԱՅ ՃԵՄԱՐԱՆԻ
1946

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹԻ ԵՐԿԵՐԸ

Նախաբան

Հայ կեանքի, լեզուի ու քաղաքակրթութեան քննական հատումներ

Ա. ՀԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Գիտական ուսումնասիրութիւններու արդի եզրակացութիւնն այն է, որ մեր հայրենի լեռնաշխարհին վրայ դարերու ընթացքին ապրած են տարբեր ժողովուրդներու քանի մը ցեղեր:

Նախ եղած է «բնիկ» տարր մը մինչեւ 1200–1300 թիւերը Քրիստոսէ առաջ: Այդ առաջին շրջանին ցեղակից կը համարուին արդի Կովկասեան լեռներուն մէջ ապաստանած ու մնացած մանր ժողովուրդները: Այդ բնիկ բնակիչները ո՞րկէ եկած են մեր աշխարհը, ե՞րբ, մարդկային ո՞ր ցեղին կը պատկանէին՝ հաստատ ոչինչ չգիտենք: Ապահովաբար ո՛չ սեմական ժողովուրդ են եղած, ո՛չ ալ արիական:

Քրիստոսէ առաջ երկրորդ հազարամեակի երկրորդ կէսին Բոսֆորի վրայով և քանի մը յաջորդական ալիքներով Պալքանեան թերակղզիէն անցած են Փոքր-Ասիոյ բարձրաւանդակին վրայ մինչեւ Ալիս գետը արիական ցեղեր, որոնց մէջ ամենէն աւելի յայտնի է Փռիւգացիներուն անունը:

Այս շարժումներու միջոցին է հաւանօրէն, որ կէս մը արիական և կէս մը ո՛չ-արիական խառնուրդ ժողովուրդներ Փոքր-Ասիոյ բարձրաւանդակէն անցեր են Եփրատ գետը, տարածուեր, ապրեր ու նստեր են մեր հայրենի լեռնաշխարհի գլխաւորապէս հարաւային մասերը, Երասխ գետէն հարաւ:

Այս ցեղերէն մէկը կը նստի Վանի ծովի արեւելեան կողմը և հետզհետէ ձուլելով տեղական հին բնակչութեան հետ կը կազմէ Խալտ կամ Հալդի կոչուած ժողովուրդը, որ քիչ-քիչ զօրանալով կը հիմնէ խալտական ուժեղ պետութիւն մը և իններորդէն մինչեւ եօթներորդ դարուն կէսերը իր տիրապետութեան տակ կ'առնէ մեր լեռնաշխարհի մեծագոյն մասը: Եւ ինչպէս հնագիտական պատմագիտութիւնը կը ճշդէ՝ թէ՛ քաղաքական և թէ՛ քաղաքակրթական մեծ դեր կը խաղայ իր շրջապատին մէջ:

Ութներորդ դարու վերջերէն սկսած ա՛յն արիական ցեղը, Փռիւգացիներու ազգակից, որոնք եկած ու նստած էին Ալիսի ափերուն վրայ, շարժուած են դէպի աւելի արեւելք յաջորդական արշաւներով և բնակած են մեր հայրենիքի գլխաւորապէս Երասխ գետէն հիւսիս եղող մասերը:

Նոյնպէս եօթներորդ դարուն Կովկասեան լեռներուն վրայով քանի մը անգամ Ռուսաստանի տափերէն դէպի հարաւ արշաւող արիա-

կան ժողովուրդներու խուժումները անշուշտ նպաստած են արիական տարրի զօրացմանը, որ հետզհետէ դէպի հարաւ ու արեւելք սահելով՝ տէր են դարձած այն երկիրներուն, որոնք այդ միջոցին խալտերու իշխանութեան կամ գերիշխանութեան տակն էին արդէն դրեթէ ամբողջապէս։

Այսպէս ուրեմն՝ հին բնիկ ըսուած ո՛չ-արիական ժողովուրդներու, հաւանօրէն մեծ մասով ո՛չ-արիական խալտերու, հիւսիսային արիական խուժումներու և արեւմուտքէն եկող արիական ցեղերու ընդհանուր խառնուրդէն ու ձուլումէն առաջացեր է նոր ժողովուրդ մը, որ հայ կ՚անուանենք, հաւանօրէն Ալիսը անցնող ցեղերէն մէկուն անունովը։

* * *

Այս կերպով ծնունդ առած և այսօր քսանըեօթը դարերէ իվեր իր գոյութիւնը պահած հայ ժողովուրդի պատմութիւնը առանց բռնութեան կարելի է բաժնել եօթը հիմնական դարաշրջաններու։

1. Եօթներորդէն մինչև երկրորդ դարը Քրիստոսէ առաջ, ուրեմն մօտ 500 տարի։ Հին ու նոր ցեղերու խառնուելու, ձուլուելու և հայ ժողովուրդի միութիւնը կազմելու ժամանակն է։ Երկրի տէրերն են մանր ու խոշոր ցեղական-ազնուական իշխաններ, երեք-չորս դար պարսկական գերիշխանութեան տակ, վերջին դարն ալ մակեդոնական-սելեւկեան վերին իշխանութեան։ Անուանե՛նք հայացման դարեր։

2. Քրիստոսէ առաջ երկրորդ դարէն մինչև Քրիստոսէ ետքը երրորդ դարուն վերջը, ուրեմն նորէն 500 տարի, սելեւկեան տիրապետութեան անկումէն ետքը մինչև քրիստոնէութեան մուտք գործելը Հայաստան, հայութիւնը բուռն ճիգեր կ՚ընէ անկախ ու ամբողջական պետութիւն մը ստեղծելու փոփոխակի յաջողութեամբ, մեծ ելքերով և խոր անկումներով։ Ախոյեան ու մրցակից են արեւելքէն Պարթեւները, արեւմուտքէն ալ հետզհետէ կը մօտենան ու կը ճնշեն հռոմէական մեծ կայսրութեան տիրապետական ձգտումները։ Անուանե՛նք պետականացման դարեր։

3. Քրիստոսի երրորդ դարուն վերջէն մինչև եօթներորդ դարուն կէսերը, ուրեմն մօտ 350 տարի, հայ ժողովուրդը սաստիկ սեղմըւած է երկու նորոգուած մեծ պետութիւններու և երկու նոր ու հզօր կրօններու ճնշումին տակ։ Պարսկաստանի մէջ բարձրացած է սասանեան ուժեղ իշխանութիւն մը մոլեռանդ ու հպարտ իր մազդեզական կրակի կրօնքով։ Հռոմէական կայսրութեան ամբողջ արեւելեան բաժինը առանձնանալով կազմած է բիւզանդական կայսրութիւն մը նոր ցեղական ու լեզուական կազմով ու նոր կրօնքով, որ է քրիստոնէութիւնը։

Հայ Թագաւորին տիրող տունը, որ Սասանեաններուն ցեղային թշնամին է, հարկադրուած է իր արեւմտեան ուժեղ հարեւանի կրօնքը ընդունելու և իր երկրին մէջ գրեթէ բանի տարածելու՝ այդ գնով իր պետական գոյութիւնն ու անկախութիւնը փրկելու յոյսով։ Պետականութիւնը չորրորդ դարուն վերջերը կը փեռկտի և 430-ին բոլորովին կը վերջանայ Սասանեաններու ձեռքով. բայց քրիստոնէութիւնը կը մնայ, կ'ամրանայ ու կը դառնայ առանցքը հայ կեանքի և այդ դարաշրջանի պատմութեան։

Հինգերորդ ու վեցերորդ դարերը կրօնական կռիւներ են ու պայքար նոր կրօնի պահպանման համար պարսիկ մազդեզականութեան դէմ, այլ և ներքին աղմուկներ, վէճ ու դիմադրութիւն բիւզանդական քաղքեդոնականութեան դէմ իրենց եկեղեցական անկախութիւնը պահելու համար։ Ամէն ինչ նոր կրօնի շուրջ կը դառնայ։ Անուանենք քրիստոնէացման դարեր։

4. Եօթներորդ դարուն կէսէն մինչև տասնըմէկերորդ դարուն կէսերը, ուրեմն մօտ 400 տարի. հայ աշխարհն ու իր հարաւային ու արեւելեան դրացիներուն հետ կ'իյնայ նոր կայսրութեան մը ու նոր կրօնի մը իշխանութեան, հալածանքներուն և բռնութեան տակ, որ կու գար այս անգամ հարաւէն. արաբական տիրապետութիւնը և մահմեդական կրօնը։

Արաբական խալիֆայութեան ներքին կռիւներու և բաժանումներու հետեւանքով իններորդ դարէն սկսած հայ իշխանական քանի մը տուներ կը ձգտին իրենք ալ անկախութիւն ձեռք ձգելու։ Եւ արաբական գերիշխանութեան տակ կ'առաջանան Բագրատունի, Արծրունի և մէկ-երկու աւելի մանր թագաւորութիւններ ոչ-բաւարար ուժով և շարունակ կռիւներու մէջ շրջակայ ոչ-հայ փոքր իշխանութիւններու հետ. միեւնոյն ժամանակ ստիպուած են պայքարելու բիւզանդական կայսրութեան մշտապէս նորոգուող կրօնական ու քաղաքական պահանջներուն դէմ։

Եւ երկրին մէջ հայ իշխանական-նախարարական տուները քանի կ'երթան կը սպառին ու կը փճանան, որովհետև թէ՛ Արաբները և թէ՛ Բիւզանդիան ամէն կերպ կը ջանան հարուածել հայութեան ողնաշարը եղող հայ ազնուականութիւնը. Յոյները կ'աշխատին հեռացնել հայ իշխանները հայ հողերէն՝ Հայաստանէ դուրս անոնց նոր հողեր ու յարմարութիւններ տրամադրելով. Արաբներն ալ նոյն նպատակին կը ձգտին բռնութեան բոլոր միջոցներով, սպաննելով, գերի վարելով և կրօնափոխ գործելով։ Ասով ալ կը թուլցնեն հայ ժողովուրդի դիմադրական ուժը, բայց ո՛չ իրենց օգտին. օգտուող կ'ըլլան յաջորդ դարաշրջանի Թուրանական խուժող ցեղերը։ Մաշումի այս չորս դարերը կ'անուանենք արաբական շրջան։

5. Տասնըմէկերորդ դարու կէսերէն մինչև տասնըհինգերորդ դա-

րուն կէսը, մինչև Թուրքերու ձեռքով Պոլսի գրաւումը, մօտ 400 տարի, հայ ժողովուրդի ու հայ հայրենիքի քայքայման տարիներն են բուն հայրենի հողերուն վրայ։ ԺԱ. դարու կէսերուն քանի մը տասնեակ տարի տևող սելճուկ Թուրքերուն արշաւանքներն են իրարու ետևէ, որ կու գան, կ՚աւրեն, կը ջարդեն, իշխան ու կաթողիկոս կը փախցընեն դէպի Տաւրոս և իրենք կը տեղաւորուին անոնց հողերուն վրայ։

Թուրանական երկրորդ մեծ ալիքը Թաթարական արշաւանքներն են ԺԳ. դարու կէսին, իսկ մէկ ու կէս դար աւելի ուշ ԺԴ. դարուն վերջերը Թուրանական խուժումին երրորդ ալիքն է, մոնղոլական արշաւները, որ կը գերազանցեն նախորդները իրենց վայրագութեամբ, աւերներով ու արիւնայեղութեամբ։

Այս դարեր տևող Թուրանական հորձանքներուն տակ հայ իշխանական տուները բոլորովին կ՚ոչնչանան. քաղաքացի ժողովուրդը կը փչանայ կամ կը փախչի հնար եղածին չափ հեռուները դէպի արևմուտք, դէպի Ղրիմ, մինչև Լեհաստան. գիւղական բնակչութիւնը սաստիկ կը նօսրանայ, մեծ մասը կ՚ապաստանին երկրի լեռնոտ բարձունքները՝ բերրի հողերը թողնելով նոր եկուորներուն, որոնք կը հիմնեն բազմաթիւ մանր ու խոշոր իշխանութիւններ և արիւնալի կռիւներու մէջ են շարունակ իրարու հետ, կը խլեն երկիրը իրար ձեռքէ ու կը կեղեքեն հայ ժողովուրդի մնացորդները։

Այս միջոցին է, որ Տաւրոսի լեռները ապաստանած հայ իշխաններ կը յաջողին կիսանկախ բոյն մը հիմնելու Կիլիկիոյ մէջ մաքառելով Բիւզանդիոնի ու շրջակայ Թուրք սուլթանութիւններու հետ, օգնելով Խաչակիրներուն և օգտուելով անոնց արշաւանքէն կը կազմեն թագաւորութիւն, կը դիմանան երեք դար։ ԺԴ. դարուն վերջերը եգիպտական Մամլուքներու հորձանքներուն տակ կը կործանուի մեր այդ վերջին թագաւորութիւնն ալ, որ արդէն ներքին կրօնական-լատինական վէճերով ու բաժանումներով սաստիկ տկարացած էր։ Հայութեան քայքայման, նուաստման ու ցրումի այս չորս դարերը կ՚անուանեմ Թուրանական դարաշրջան։

Ը. Բիւզանդիոնի գրաւումէն մինչև Ռուսներու Կովկաս մտնելը, այսինքն ԺԵ. դարու կէսէն մինչև ԺԹ. դարուն սկիզբները, ուրեմն նորէն 400 տարիի չափ մեր հայրենիքի առաւել մեծագոյն մասը օսմանեան տիրապետութեան տակ է։ Թուրք պետութիւնը արագ կերպով կ՚ընդարձակի ու կը դառնայ ծովային ու ցամաքային մեծ կայսրութիւն մը, որուն արևելեան սահմանը կը ներկայացընէ մեր լեռնաշխարհը և ուր տեղի կ՚ունենան օսմանեան ու պարսկական երկու մահմետական մրցակիցներուն պատերազմները, որոնք նոր ու նոր աղէտ ու աւեր կը բերեն դեռ իր տեղը մնալ յամառող քրիստոնեայ բնակչութեան։ Եւ շատ շատերն են, որ պատառ մը ապահո-

վութեան որոնումով կը դիմեն դէպի արեւմուտք, դէպի ծովեզերեայ մասերը, դէպի Պոլիս ու շրջակայքը։

Ըլլա՛յ իր հողերուն վրայ, թէ՛ օսմանեան մայրաքաղաքին մէկ անկիւնը ծուարած, հայը ամէն տեղ դարձած է ստրուկ ու րայա․ արհամարհուած, իրաւազուրկ ու ողորմելի տարր մը, որովհետեւ քրիստոնեայ է ու բոլորովին անպաշտպան այդ մահմետական ծովուն մէջ. ամէն տեղ ալ փաշաներու, աղաներու, տէրէպէյիներու հարստահարութեան ենթակայ, յաճախ քաղաքէ-քաղաք նետուելով ու փոխուելով, որովհետեւ անպատերազմ տարիներն անգամ ներքին ցեղային ընդհարումները, ըմբոստութիւնները, ապստամբութիւններն ու աւազակութիւնները անվերջ են։ Ահա՛ այս թշուառութիւնն է, որ կը կազմէ թուրքական դարերու շարունակութիւնը ներկայացնող օսմանեան դարաշրջանը հայ պատմութեան։

7. Քրիստոնեայ զօրեղ պետութեան մը եւ եւրոպական օրէնքի ու մշակոյթի դէպի մեր հայրենի հողերը շարժումն է, որ կ'ըսկսի հայ ժողովուրդի համար նոր դարաշրջան մը։ Ռուսները ԺԹ. դարուն սկիզբը կը մտնեն Կովկաս նախ Կուրի հովիտը, կը գրաւեն Թիֆլիսը. 1927-ին Ռուսները կը հասնին Երեւան ու Էջմիածին. Եւ հայութեան հիւսիսային մէկ խոշոր հատուածը կը փրկուի թուրքական տիրապետութենէն ու ազդեցութենէն եւ կը կապուի եւրոպական-արիական ոգիին ու ձգտումներուն։ Եւ Ռուսները անկէ ետքը շարունակ կը ձըգտին հարաւ դէպի մեր աշխարհի ու շրջապատի ամբողջական գրաւումը։ Այս ձգտումներու ետ ու առաջ շարժումներուն մէջն ենք հիմա։ Եւ հայ ժողովուրդի գոյութիւնն ու վիճակը բոլորովին նոր եւ ուրիշ պայմաններու մէջ է մտած եւ սերտօրէն կապուած է եւրոպական ժողովուրդներու գոյավիճակին եւ ռուս պետականութեան։

Բ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԼԵԶՈՒՆ

I. ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ

Հայ ժողովուրդի կազմութեան հետ կապուած է նաեւ հայ լեզուի կազմուիլը եւ միեւնոյն բաղադրիչ տարրերու իրար խառնուելովը։ Նախնական բնիկ ցեղերուն լեզուները, խալդական ցեղերուն լեզուները, հիւսիսէն խուժող ցեղերու լեզուներէն տարրեր եւ Ալիս գետը անցնող արիական ցեղերուն լեզուները խառնուելով իրար մէկ-երկու դարերու ընթացքին առաջացուցած են հայկական լեռնաշխարհին մէջ հայ լեզուն։

Կամ աւելի ճիշդ արտայայտութեամբ պէտք է ըսենք՝ հայ լեզուները. որովհետեւ երկրի տարբեր գաւառներուն մէջ ցեղային խառնուրդը տարբեր-տարբեր համեմատութիւններ ունի. տեղ մը արիական տարրն է տիրապետողը, ուրիշ տեղ մը խալտականն է, որ կը գերակշռէ, ուրիշ անկիւններու մէջ հին բնիկ ցեղ մը դեռ կրցած է պահել կամ դնել իր կնիքը խառնուրդին վրայ, ուրիշ վայրի մը մէջ տեւած է ազդեցութիւնը կովկասէն խուժող ցեղերուն։

Հաշուի պիտի առնել նոյնպէս հարեւան ժողովուրդներու լեզուական ազդեցութիւնները երկրի տարբեր մասերուն մէջ տարբեր չափով ու կերպով. եւ վերջապէս մեր հողերուն վրայ աւելի կամ պակաս երկար ժամանակով տիրապետութիւն կամ գերիշխանութիւն ունեցող ժողովուրդներու լեզուին ազդեցութիւնը։

Կայ նաեւ տարբեր աշխարհագրական դիրքերու ու կլիմայի բերած տարբեր բնական ազդեցութիւնները մարդուս մտածման ու արտայայտութեան վրայ, ինչպէս եւ հնչաբանութեան ու արտասանութեան վրայ։

Այս բոլոր պատճառներով երկրի տարբեր մասերուն մէջ կը չեշտուին ու կը զարգանան, ինչպէս մարմնական ու հոգեկան տարբեր հայկական տիպարներ, այդպէս ալ կ՚առաջանան իրարմէ աւելի կամ պակաս խոշոր տարբերութիւններով հայկական լեզուներ, այսինքն բարբառներ։

Որչափ երկիր մը կտրտուած է լեռներով, որչափ հովիտէ հովիտ դժուար կը կատարուի ժողովուրդի երթեւեկը ու մշտական հոգեկան շփումը, որչափ թոյլ է մասերու քաղաքական միութիւնը, այնքան ալ չեշտուած կ՚ըլլայ բարբառներուն առանձնայատկութիւնները եւ իրարմէ ունեցած զանազանութիւնը։ Ինչպէս կ՚ըսենք՝ ամեն գաւառ կ՚ունենայ իր բարբառը։ Ժողովուրդի մը լեզուական տարրական միաւորները այդ բարբառներն են. բարբառներն են լեզուական բոլոր հարցերուն մէջ նախնականն ու հիմնականը։

Նոյն հողէն ու նոյն ժողովրդական արմատէն ընձիւղած են տասնեակ մը բուներ, որոնք բոլորը միասին դէպի արեւը, դէպի դարերը կը բարձրանան։ Այդ լեզուական բուներէն ամեն մէկը իր յատուկ զարգացումը ունի եւ դարէ դար իր ներքին յատուկ փոփոխութիւնները, երբեմն կատարելագործում, պարզում ու նրբացում, երբեմն անկում, աղճատում ու խեղճացում։ Այդ բուներէն մէկը կամ միւսը իր խօսող ժողովուրդին հետ կրնայ չորանալ, կտրուիլ ու չքանալ։

Այդ լեզուական բուներէն ամեն մէկը պատմական պայմաններու բերած նոր ազդեցութիւններու տակ իյնալով, նոր տիրապետութեան ենթարկուելով կամ իր ժողովուրդի մէկ մասին հետ գաղթելով նոր երկինքներու տակ՝ կրնայ ինքն իր վրայ ճիւղաւորուիլ։ Նոյն հիմնական բարբառը կրնայ քանի մը քոյր բարբառներու ծնունդ տալ։

Լեզու անուանածնիս, որ սովորաբար պարզ ու յստակ, միակ ու միակերպ բան մը կ'երևակայենք, խորութեան մէջ բազմաբան ու ճիւղաւոր գոյութիւն մըն է, մշտափոփոխ ու յարածուն։ Եւ անոր այս բարդ ու կենդանի էութիւնը երբեք պէտք չէ ուշադրութենէ հեռացնենք՝ երևոյթները շիտակ ու խոր ըմբռնել ու դատել կարողանալու համար։ Լեզուն մէկ հատիկ բունով մը շիտակ վեր սլացող ծառ մը չէ, որ վերերը կը ճիւղաւորուի, այլ նոյն մայրենի հողէն ու արմատէն վեր խոյացող բուներու փունջ մը. լեզուն աւելի թուփի կը նմանի։

II. ՌԵՏԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌ ՈՒ ԳՐԱԲԱՐ

Երբ ժողովուրդի մը ցեղերէն մէկը կը տիրէ իր ազգակից քանի մը ուրիշ ցեղերու և քանի մը գաւառներու միացումով կը դառնայ աւելի մեծ ծաւալով իշխանութիւն մը, բնական կերպով իր խօսած լեզուն ալ դուրս կու գայ իր նախկին սահմաններէն ու կը սահի գրաւուած մասերուն վրայ։

Գրաւուած մասերուն բարբառները կը շարունակեն ապրիլ ու խօսուիլ առաջուան պէս, բայց երկու բարբառներու իրարու կից ու իրարու մէջ գործածութիւնը հետզհետէ տիրողի լեզուին կու տայ պատիւն ու առաւելութիւնը։ Տիրողի պահանջով կամ տիրողին հաճոյ ըլլալու համար, կամ իր անձին շուքն ու յարգը բարձրացնելու համար տիրողի լեզուն գործածելը կը դառնայ սովորական։

Իսկ այդ տեսակ իշխաններէն մէկը, երբ զէնքի ուժով կը յաղթէ մօտաւոր ու հեռաւոր իրեն նման ու իրեն ախոյեան իշխաններու և կը միացնէ իր ցեղին տակ անոնց երկիրները, կը դառնայ ընդարձակ տարածութեան մը մեծ-իշխանը կամ թագաւորը. իր ցեղի իշխանութեան բարձրացման հետ ալ կը բարձրանայ նաև տիրող ցեղին լեզուին իշխանութիւնը։

Թագաւորին պալատը, թագաւորին պաշտօնեաները, թագաւորին զօրքերը, թագաւորին դատաւորներն ու թագաւորին երգիչները ամէնքն ալ բնականաբար կը խօսին թագաւորի ցեղին բարբառով։ Միւս իշխանները, միւս գաւառները, մանաւանդ երբ հեռու են թագաւորական կեդրոնէն, կը պահեն իրենց բարբառը իրենց ներքին գործածութեան ատեն, բայց թագաւորի հետ ամէն յարաբերութեան միջոցին, թագաւորի մարդոց հետ ամէն շփումի միջոցին կը ջանան կամ ստիպուած են թագաւորական բարբառով խօսելու։

Եւ այդ բարբառով խօսիլը կը դառնայ նաև նշան մը աւելի կրթուած, աւելի բարձրադիր նկատուելու. որովհետև իրաւ որ այդ տիրող բարբառը արագ կերպով կ'ըսկսի զարգանալ ներքուստ, իբրև լեզու։ Պալատականներու, բարձր պաշտօնեաներու, դատաւորներու,

մեհեաններու մէջ և դիւաններու չրթունքին, այսինքն ամենէն բարձր նիւթերու մասին և ամենէն փորձառութիւն ու դատողութիւն ունեցող մարդոց չրթունքին վրայ թագաւորին բարբառը և՛ կը նըրբանայ և՛ կը կոկուի և՛ կը հարստանայ, արտայայտութեան նոր ձևեր կը մշակէ, նոր ոճ, նոր բառեր և նոր քաղաքավարութիւն։

Հին, հասարակ ու սովորական բարբառը արդէն բոլորովին մշակուած ու զարգացած դարձած է պետական բարբառ։ Ե՛ւ իր լեզուական էութեամբ և՛ իր տարածականութեամբ դարձած է բոլորովին տարբեր ու բացառիկ լեզուական երևոյթ մը, ինչպէս որ թագաւորութիւնը ինքը բոլորովին տարբեր պետական երևոյթ մըն է, քան որևէ պարզ ցեղ մը ու ցեղապետ մը։ Այն աստիճան աչքի կ'իյնայ ու կը շեշտուի իր միակ ու բացառիկ ըլլալը, որ այլևս չենք ըսեր՝ պետական բարբառ, այլ կը նկատենք, իբրև պետութեան միակ ու վերին լեզուն։ Բարբառական լեզուներուն վրայ սաւառնող ընդհանուր ու միակ լեզու մը, որ իր համաստիճանը չունի. պետականութեան մը ամբողջութեանը պատկանող լեզու։

* * *

Այս տեսակ պետական բարբառ մըն էր մեր այն լեզուն, որ հինգերորդ դարուն սկիզբը Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետի հնարած տառերովը գրի առնուեցաւ և սկսաւ գործածուիլ ամեն տեսակի գրութիւններու մէջ, այսինքն դարձաւ նաև գրական լեզու, որ մենք հիմա «գրաբար» կ'անուանենք։

Գրաբարը իր բարձրութիւնն ու գեղեցկութիւնը պարտական չէ գրականութեան. անիկա ամբողջապէս պարտքն է հայ պետական կեանքին։ Մեր գրաբար գրականութիւնը կ'սկսի Ե դարու առաջին քառորդին, ճիշդ այն վայրկեանին, երբ կը խորտակուի հայ պետականութիւնը. բայց մարդիկ ու գրիչները դեռ պետական ոգի ու լեզու ունէին։ Այդ պատճառաւ ալ Սուրբ-գրքի թարգմանութեան որոշ մասերը և քանի մը ուրիշ գրուածքներ Ե դարէն կը ներկայացնեն գրաբարի ամենէն բարձր աստիճանը, գրաբար լեզուի «ոսկեդարը», ինչպէս կը սիրեն ըսել մեր բանասէրները։ Որչափ հեռանանք Ե դարէն, այնքան գրաբարը կ'իյնայ ու կը տկարանայ, որովհետև իր արմատային թելերն ու մազիկները կորսնցուցած են պետականութեան հողը։

Պետականութեան ոչնչացումով կամաց-կամաց գրաբարը իսկապէս կը դառնայ «գրաբար», այսինքն գրի լեզու, որ միայն գրութիւններու մէջ կը գործածուի. իսկ կեանքի մէջ, կենդանի խօսակցութեան համար ասպարէզը կը մնայ բարբառներուն. և դարէ դար գրաբարը կը դառնայ բոլորովին անգործածական կենդանի յարաբե-

րութիւններու ժամանակ։ Այն աստիճան դուրս կու գայ կենդանի գործածութենէն ու կը մոռցուի շրթունքներու վրայ, որ Բագրատունի ու Աւգերեան դարերուն, երբ նորէն կ'ընկալուի պետական կեանք մը, գրաբարը միշտ կը մնայ միայն իբրեւ գրութեան լեզու։ Եւ այնքան տիրող կը դառնան բարբառները ամէն գործածութեան համար, որ ահագին ալիքով կը խուժեն նոյնիսկ գրաբար գրութիւններու եւ արձանագրութիւններու լեզուին վրայ։

Բարբառները հետզհետէ կ'ողողեն գրաբարը. եւ զուտ ու մաքուր գրաբար սորվելն ու գրելը կը դառնայ բացառիկներուն մատչելի շատ դժուար գործ մը, որուն վրայ երկար պիտի աշխատին տիրացուներն ու հոգեւորականները վանքերուն մէջ։ Եւ գրաբար սորված ու գիտցող այդ բացառիկ մարդիկն ալ իրենց առօրեայ կեանքին մէջ, նոյնիսկ բարձր հոգեւոր անձերն ու մատենագէտները, կը խօսին միշտ բարբառով կամ բարբառի ու գրաբարի անշնորհք խառնուրդով մը։ Գործնականապէս արաբական ու թուրանական դարերու իրար քըսուող սահմանին վրայ գրաբարը դարձած է արդէն մեռած լեզու։

Բայց գրութիւններու մէջ գէշ-աղէկ, գիտուք եւ հետզհետէ աղճատուելով կը շարունակուի գրուիլ. եւ ԺԸ, ԺԹ դարերու ընթացքին կ'ունենայ արուեստական բարձրացում մը, զարդ մը եւ ընդարձակ գործածութիւն, բայց միշտ միայն գրութիւններու մէջ, ան ալ վաղանցիկ։ ԺԹ դարու կէսերուն կը դադրի գրաբարի գործածութիւնը գրութիւններու մէջ ալ։

III. ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԷՆ

Թէ՛ գրաբարը եւ թէ՛ բարբառները մեր գրական ասպարէզէն հեռացընողը եղաւ արդի հայերէնը։

Մեր արդի լեզուն ծնունդ է նոր քաղաքական պայմաններու եւ քաղաքակրթական նոր պահանջներու, որոնց գրաբարը պատասխանել չէր կրնար, իբրեւ շրթունքներու վրայ արդէն վաղուց մեռած մէկ լեզու։ Բարբառներն ալ իրենց եղած վիճակին մէջ նմանապէս բաւարարել չէին կրնար նոր պահանջներուն։ Անհրաժեշտ էր լայն շերտերուն դիւրին հասկընալի ու կենդանի լեզու մը խօսուող, որ միեւնոյն ժամանակ արտայայտել ու ներկայացնել կարողանար եւրոպական գիտութեան, գրականութեան եւ լուսաւորութեան բոլոր նրբութիւններն ու հարստութիւնները։ Պէտք էր լեզու մը շատ մօտիկ բարբառին, յենուած էապէս բարբառի մը, բայց եւ անհամեմատ աւելի յղկուած, կոկուած, սանրուած ու կանոնաւորուած։ Միեւնոյն ժամանակ ե՛ւ նուրբ ու հարուստ, ե՛ւ ձեւաւորուած ու ներկայանալի։

Մեր արդի հայերէնը ո՛չ գրաբար է, ո՛չ ալ բարբառ, բայց զաւակն է բարբառի եւ գրաբարին ալ իր սանունը։ Բարբառի ու գրա-

բարի գիտաւորեալ խառնուրդ մըն է, ընտրութեամբ կատարուած ու կանոնաւորուած, գիտակից աշխատանքով և ստեղծական մշակումով ձեռք բերուած. մէկ կողմէն գրաբարի պահանջկոտ ոտնձգութիւններուն դէմ պայքարելով, միւս կողմէն ալ իր մայր բարբառի անտաշութիւններուն դէմ:

* * *

Եւ նոր խառնուրդին վրայ տիրող ընդհանուր օրէնքը հետեւեալն է:

Հոլովումը, խոնարհումը և դերանունները առնուած է բարբառէն. և քանի կ'երթանք՝ այնքան աւելի խստօրէն պէտք կ'ըզգանք հետեւելու մայր բարբառի քերականութեան ինչ կը վերաբերի ձեւաբանութեան, այսինքն բառերու ձեւափոխութեան ուսումին: Հետզհետէ կը ժխտուին գրաբարի ձեւաբանութեան վերջին մնացորդներն ալ:

Հնչաբանութիւնը ընդհանրապէս կը հետեւի գրաբարին. մեր արդի հայերէնը կը մերժէ բարբառներուն ամէն տեսակի ձայնափոխութիւնները և կը յենուի գրաբար արտասանութեան ձեւին. բացառիկ բառերու համար միայն զիջումներ կ'ըլլան բարբառական հնչաբանութեան, ան ալ մեծ զգուշութեամբ և հնար եղածին չափ կանոնի մը տակ բերելու ջանքով:

Բառակազմութիւնը և՛ գրաբարին կը հետեւի և՛ բարբառներուն. երկու ճամբան ալ բանուկ է: Տիրողը գրաբարի բառակազմութիւնն է ընդհանուր առումով. բայց օրէ օր կը շատնան ու կը սիրուին բարբառական բառակազմութեամբ կերտուած բառերը:

Բառամթերքը նմանապէս. լեզուն բուռով առած է մեր արդի հայերէնը գրաբարի հարուստ մթերանոցէն դարերու դիզած ընդարձակ պաշարէն. բայց հաւասար դիւրութեամբ ու սիրով կը վերցնէ նաեւ բարբառներու ընծայած առատ ու կենդանի բառերէն ու արտայայտութիւններէն:

Արդի հայերէնը հին գրաբարին կը մօտենայ նաեւ անով, որ հընար եղածին չափ կը ջանայ մաքրել լեզուն թուրքական խուժումէն, որուն ենթարկուած են անխտիր մեր բոլոր բարբառները մեծ չափերով:

Իսկ նախադասութիւններուն կազմը, կապակցութեան օրէնքները, բառերուն փոխադարձ դիրքն ու դասաւորութիւնը և խնդրառութիւնը ընդհանրապէս կը հետեւի բարբառներուն, բայց շաղկապներն ու մակբայները յաճախ փոխառութիւն է դեռ գրաբարէն:

Ահա՛ այս ընդհանուր սկզբունքներուն վրայ է կառուցուած մեր արդի հայերէնը, որ կառուցուած, նորոգուած, մշակուած լեզու մըն է բարբառական հիմքի վրայ, բարբառի մը մշակումն է, բարբառի մը ազնուացումն ու նրբացումը:

Եւ մէկ լեզու մը չէ արդի հայերէնը, այլ երկու՝ արեւմտեան ու արեւելեան։ Վերի սկզբունքներու գործադրութեան տեսակէտէն հիմնական տարբերութիւն մը չկայ այդ երկուքին մէջ։ Միայն արեւմըտեանը աւելի մեծ չափերով ենթարկուած է գրաբարին և օգտագործած է լայնօրէն գրաբարը, մինչդեռ արեւելեանը ընդհակառակը բարբառները աւելի է օգտագործած և ենթարկուած է անոնց ազդեցութեան շատ աւելի մեծ չափերով, քան գրաբարի։ Բայց այս տարբերութիւնն ալ օրէ օր մեղմելու վրայ են երկու կողմէն գիտակից կերպով թափուած աշխատանքով։ Արեւելեան հեղինակները հետզհետէ նոր-նոր բառեր ու ձեւեր բերացընելու հետամուտ են գրաբարէն ու արեւմտեան արդի լեզուէն, մինչ արեւմտեան հեղինակներն ալ ճիգեր կ'ընեն բարբառային արտայայտութիւններն ու կենդանի բառ ու ոճ հետզհետէ աւելի ու աւելի հիւսելու իրենց ասութեան։

Մեր արեւմտեան ու արեւելեան երկու նոր լեզուները երկուքն ալ ծնունդ են միեւնոյն կամ իրարու շատ նման պայմաններու. Երկուքն ալ նոյնանման պահանջներու կը ձգտին բաւարարել. և իրենց մշակումն ալ կատարուած է նոյն ու նման ծրագրով ու խառնուրդով։ Իրենց երկու հատ ըլլալուն պատճառը ներքին չէ, ո՛չ ալ քաղաքակրթական, այլ արտաքին է, քաղաքական։ Ռուս ու Թուրք երկու տիրող պետութիւններու խիստ սահմանագիծն է, որ զատեր է իրարմէ նոյն ժողովուրդի տարբեր հատուածները, որոնք միեւնոյն օրերուն միեւնոյն պահանջներով հարկադրուեր են իրենց շրթունքին եղած բարբառը օգտագործելու, յղկելու և գրական լեզուի մը վերածելու. անոնցմէ մէկը Պոլսի ու շրջակայքի մէջ խօսուած բարբառն է, միւսը Արարատեան դաշտին գլխաւոր բարբառը։

Առանց այդ քաղաքական սահմանագծի դրած անջատման ու հարկադրանքին և քիչ մը աւելի մօտիկ կեանքի չփումով մենք հիմա արդէն կ'ըլլայինք երկու գրական լեզու ունենալու բոլորովին անօգուտ շռայլութենէն, և շատ աւելի կեդրոնացած կ'ըլլար հիմա և՛ մեր հոգեկանութիւնը և՛ մեր գրականութիւնը։ Մէկ առանցքի մը շուրջը կը դառնար հայ կեանքը, հայ միտքն ու ճաշակը շատ աւելի մեծ չափերով, քան եղած է այս վերջին դարու մը ընթացքին։

* * *

Մեր արդի երկու հայերէն լեզուները իսկապէս եղած են նախ իբրեւ գրական լեզու, բայց շատ շուտով գիրքէն ու մամուլէն անցած են կեանքին, դարձած են խօսուող լեզու։ Գրաբարը նախ խօսուած ու տարածուած կենդանի լեզու մըն էր, որ առնուեցաւ գրի ու դարձաւ գրական։ Ասոր ճիշդ հակառակն է մեր արդի լեզուն. գրելով ու դրչի տակ գործածուած, յղկուած ու մշակուած լեզու մըն է, յար-

մարզուած ստեղծագործութիւն մը, որ լրագիրներէն ու գրքերու էջերէն կ'իջնէ կեանքի առօրեայ հրապարակը ու կը դառնայ կենդանի խօսուած լեզու։

Հին ու նոր գրական լեզուներուն այս հակադրութեան պատճառը ժամանակակից կեանքին մէջ գիրի ու գրքի խաղցած բացառիկ կարեւոր դերն է։ Գիր ու ընթերցում գիտնալը հիմա քանի մը պաշտօնեաներու կամ դաս մը հոգեւորականներու միայն սեփականը եղող բան մը չէ, ինչպէս որ էր մինչեւ վերջին ժամանակները։ Հիմա դպրոցը ամենատարրական հաստատութիւններէն մէկն է ամէն գիւղի ու քաղաքի մէջ. հիմա գիրն ու ընթերցումը ամենէն տարածուած երեւոյթներէն մէկն է և օրէ օր աւելի ու աւելի տարածուող։ Մասնաւորապէս շատ մեծ է պարբերական մամուլին դերը մեր արդի լեզուի տարածման ու ժողովրդականացման գործին մէջ։

Դպրոցներու, լրագիրներու և գրքերու միջոցով հետզհետէ ժողովուրդի ստուար հատուածները մշակութային հաղորդակցութեան մէջ կը մտնեն մեր արդի գրական լեզուին հետ։ Դեռ անշուշտ ամէն տեղ ալ մեծամասնութիւն կը կազմեն բարբառով խօսողները. բայց քիչ-շատ ամէն տեղ ալ կը խօսին նաեւ, կամ գէթ կը հասկընան, մեր գրական նոր լեզուն։ Եւ տարուէ տարի աւելնալու վրայ է այն մարդոց թիւը, որոնք գրեթէ բացառաբար գրական լեզուով կը խօսին։ Անշուշտ ո՛չ ամէն անհատ կ'արտայայտուի գրուած լեզուի մը մաքրութեամբն ու նրբութեամբը. յաճախ բարբառական կամ օտար լեզուներէն եկող առանձնայատկութիւններ ներս կը սպրդին հնչիւնի, ձեւի, խոնարհումի և նախադասութեան կազմի, բայց ընդհանուր առմամբ հիմքը կը մնայ արդի գրական նոր լեզուն։

Այժմ ընդհանուրը մեր արդի նոր գրական լեզուն է, որ յարձակողական դիրք ունի բարբառներու հանդէպ։ Մինչեւ ԺԹ դարուն կէսը տիրապետողը ամէն տեղ ալ բարբառներն էին առանց որեւէ սահմանափակումի. հիմա բարբառներուն քով կայ նոր կենդանի գրական բարբառ մը, ուսման, գիտութեան, գրականութեան, լրագրութեան գործածած աւելի հարուստ, աւելի նուրբ ու աւելի կիրթ լեզուն, որուն առջեւէն բարբառները կամաց-կամաց կը նահանջեն, տեղի տալով միութեան ու բարձրացման դրած պահանջին։

Ինչպէս որ ժողովուրդի մը զանազան ցեղերը, մասերն ու հատուածները քաղաքականօրէն ձգտում ունին իրար միանալու և կազմելու միակ ընդհանուր ազգային-պետական միութիւն մը, այնպէս ալ նոյն ժողովուրդի զանազան բարբառներն ու այլազանութիւնները տեղի կու տան հետզհետէ ընդհանուր ու միակ ազգային լեզուի մը միահեծան տիրապետութեան։ Լեզո՛ւ մը, որ դառնայ ամբողջ ժողովուրդի մը և՛ բանաւոր և՛ գրաւոր բոլոր արտայայտութիւններուն միակ գործիքը։

Գ. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԻՐ ԵՐԵՔ ԲԱԺԻՆՆԵՐԸ

Մարդկային լեզուով կատարուած ամէն տեսակի քիչ-շատ իմաստալից ու ամբողջական յօրինում, ըլլայ բանաւոր թէ գրաւոր, կ'անուանենք բանահիւսական ստեղծագործութիւն. և ժողովուրդի մը սեփական լեզուով կատարած այդ բանահիւսական ստեղծագործութիւններուն ընդհանուր գումարը կ'անուանենք այդ ժողովուրդի բանահիւսութիւնը։ Բանահիւսութեան գրաւոր կերպով ստեղծուած մասը կ'անուանենք նաև գրականութիւն։

Հայ ժողովուրդի ու հայ լեզուի առաջացումը իր սկիզբը առած ըլլալով եօթներորդ դարուն շուրջը՝ հայ բանահիւսութեան մասին խօսք կրնայ ըլլալ միայն մէկ կամ երկու դար աւելի ուշ, բայց Քրիստոսէն առաջ Ե դարէն։ Մէկ-երկու դար պէտք է անցնէր, որ բարբառները ձեւաւորուէին ու բիւրեղանային և ատոնց թուին մէջ նաև այն բարբառը, որ հետագային պէտք է դառնար պետական լեզու և որու ստեղծած բանահիւսութեան մասին միայն որևէ տեղեկութիւն ունինք մենք կամ կրնանք ունենալ։ Այդ պետական լեզուն դառնալով ապագային գրական լեզու հաղորդած է մեզի գիրերու գիւտէն առաջ իր ունեցած անգիր բանահիւսութեան մասին որոշ տեղեկութիւններ։

Ուրեմն մօտաւորապէս Քրիստոսէն առաջ Ե դարէն մինչև Քրիստոսէ ետքը Ե դարը, այսինքն մինչև հայ գիրերու գիւտը, գոյութիւն ունէր միայն անգիր բանահիւսութիւն. դրաւորի առաջին հազարամեակը ունի միայն անգիր բանահիւսութիւն։

Անշուշտ պետական կեանքի տնտեսական բարդացման և Տիգրան Մեծի ստեղծած կայսրութեան նման կազմակերպութեան մը մէջ անկարելի է, որ չըլլային ամէն կարգի պաշտօնական հաղորդագրութիւններ, գրաւոր տեղեկատուութիւններ, հրամանագիրներ, պետական թղթակցութիւններ, դաշինքներ և այլ վարչական ու իրաւական գրութիւններ. բայց այս բոլորը հայ գիրերու բացակայութեան պատճառով կատարուած են ասորերէն, պարսկերէն և յունարէն լեզուներով։ Նոյնիսկ զուտ գրական երկեր ունեցած ենք օտար լեզուներով։

կը յիշուի, օրինակ, Արտաւազդ Թագաւորը, որ շատ կը սիրէր յունական տրամաները եւ ինքն ալ կը յօրինէր տրամաներ... յունարէն լեզուով։

Ինչքան ալ որ այդ գրութիւնները կարեւոր ու հետաքրքիր ըլլան, եւ ինչքան ալ որ հայ թագաւորի մը գրած տրամաները մեզի համար մեծ հետաքրքրութիւն ներկայացնէին ու թանկագին ըլլան, եթէ նոյնիսկ մեր ձեռքը հասած ըլլային անոնք, հայ գրականութիւն անուանել չէինք կրնար, մինչեւ անգամ եթէ հեղինակը հայ պատմէն կամ հայ կեանքէն առած ըլլար իր նիւթը։ Պէտք է հայերէն լեզուով գրուած ըլլային հայ գրականութիւն դառնալու համար։

Հայութենէ առաջ մեր լեռնաշխարհի մեծագոյն մասին իշխող խալդ ժողովուրդը ունեցած է բարձր քաղաքակրթութիւն եւ ունեցած է անշուշտ իր անգիր բանահիւսութիւնը, որմէ սակայն մեզի բան մը չէ հասած. միայն ենթադրական նշմարներ կան մեր հայ առասպելներուն մէջ։ Խալդերը ունէին նաեւ գիր Ասորեստանի հետեւողութեամբ եւ հասած են մեզի բաւական խոշոր թիւով խալդական սեպագիր արձանագրութիւններ, որոնք շատ թանկագին են խալդ ժողովուրդի պատմութիւնը, քաղաքակրթութիւնը եւ լեզուն ուսումնասիրելու համար, ինչպէս եւ խալդերու եւ հայերու մէջ եղած յարաբերութիւնները ճշդելու համար, բայց իբրեւ բանաստեղծական կառուցում մասնաւոր կարեւորութիւն մը չեն ներկայացներ։

Իսկ խալդերէն առաջ մեր հայրենի հողերուն վրայ ապրող ժողովուրդներէն իբրեւ բանաստեղծական արտադրութիւն բնականաբար ոչինչ չունինք, ո՛չ իսկ անոնց լեզուի մասին գաղափար մը։ Անկասկած անոնք ալ ունեցած են անգիր բանաստեղծական ստեղծագործութիւններ, որոնք կրնան մնած ըլլալ կամ ազդած ըլլալ իրենց վրայ ապրող խալդ ժողովուրդի բանահիւսութեան վրայ, նաեւ ալ հայ ժողովուրդի բանաստեղծական կարողութիւններուն վրայ այս կամ այն չափով։

Ըսել է՝ առնուազն քսանըհինգ դարերէ իվեր կը հնչէ հայ լեզուն, հայ երգը եւ հայ անգիր վէպը մեր հայրենի լեռներուն մէջ, իսկ տասնըհինգ դարերէ իվեր ունինք հայերէն գիրք ու գրականութիւն։

* * *

Այսքան դարերու վրայ փռուած մեր բանաստեղծական ստեղծագործութիւնները ուսումնասիրելու համար մինչեւ հիմա սովորական է եղեր դար-դար շարել իրար ետեւէ բոլոր հեղինակները եւ անոնց բոլոր հեղինակութիւնները, միեւնոյն է արժէքաւոր բաներ ըլլան անոնք, բացառիկ երկեր, թէ սովորական, երկրորդական կամ նոյնիսկ անկարեւոր բաներ։ Կարծես լուացուած ճերմակեղէն ըլլան, շարել-

ներ ու թաշկինակներ,— և՛ նորը և՛ պատռուածը, և՛ պիտանին և՛ անպէտքը, որ կը չորնան պարանին վրայ բարի արեւին դէմը, որ չորնան, առանց ուրիշ որեւէ խմբումի, մաղումի ու դասաւորութեան։ Միակ հատումը, որ կը կատարուի, ամբողջ նիւթը երկու մասի բաժնելն է՝ հին հայ գրականութիւն և նոր հայ գրականութիւն։

Այս վերաբերումը ո՛չ գիտական է, ո՛չ ալ գործնական։ Ամեն աշխատանք յստակելու և եզրակացընելը դիւրացընելու համար անհրաժեշտութիւն մըն է, ինչպէս նիւթին աւելի նուրբ խմբումները, այնպէս ալ արտաքին աւելի հիմնական բաժանումները։

Անորոշ ու մշուշոտ բան մըն է հայ բանահիւսութիւնը երկու մասերու բաժնելը առանց որեւէ գիտական հիմքի։ Ո՞րն է մեր «հին» ըսուած գրականութիւնը։ Հի՞ն դարերուն գրականութիւնը. բայց հին դարերը կը վերջանան ճիշդ հոն, ուր կ՚ըսկսուի այդ գրականութիւնը. մինչեւ Ե դարը հայը գրականութիւն չունի, ունինք միայն անգիր բանահիւսութիւն։ Ամբողջ գրաբար գրականութիւնը ծնունդ է միջին դարերու ու նոր դարերու։

Եթէ ընդհանուր պատմութեան հին, միջին ու նոր դարերը պէտք չէ աչքի առաջ ունենանք, այլ այնպէ՛ս համեմատօրէն աւելի հին ու աւելի նոր ժամանակներուն պատկանող գրական ստեղծագործութիւնները կ՚ուզուի միայն իրարմէ զատել՝ բաժանումը կը դառնայ և՛ կամայական և՛ մեքենական. և բնական կերպով մէջ կու գայ հարցը, թէ ու՞ր կը վերջանայ այդ նշանաւոր «հինը» և ո՞ւր կ՚ըսկսի «նորը» և ինչո՞ւ։

Բոլորովին կամայական չըլլալու համար ամենքն ալ աւելի կամ պակաս շեշտուած կերպով կ՚ըզգան ու կ՚ըսեն, որ հինի ու նորի սահմանը գծողը բարբառներու ասպարէզ գալն է. և որովհետեւ արմատապէս ու պայծառ գիտակցութեամբ այդ երկուքի ուսումնասիրութիւնը չեն անջատեր իրարմէ՝ ամեն հատուածում և ամեն խմբում կը դառնայ խառնակ։

Այդպէս ալ «նոր» ըսուած մասը գրականութեան, որ «աշխարհաբար» անճիշդ ու անշնորհք անուան տակ մէկ ու ամբողջական բան մը կ՚ըմբռնուի, մեր կենդանի ու հնաւանդ բարբառներուն գոյութիւնը կը մթագնէ։ Եւ այդ միեւնոյն աշխարհաբարի տարազը կը նետուին նաեւ մեր արդի նոր հայերէնով եղած ստեղծագործութիւնները՝ բարբառականն ու մեր արդի գրական լեզուները իրար խառնելով. մայրն ու աղջիկը իրարու հետ կը շփոթուին ու նոյն անձը կը կարծուին։

Այս անճիշդ ու շփոթ ըմբռնումներուն գլխաւոր պատճառն այն է, որ մինչեւ հիմա մեր գրական ստեղծագործութիւններուն վրայ նայած են բանասէրի աչքով, մասնագէտի մասնական հետաքրքրութեամբ։ Քրքրեր են, սրբագրեր են հեղինակներու լեզուն, տառասըխալները, ճշդեր են այս ու այն նախադասութեան իմաստը, տառ–

դեր են թուականը, ժամանակը, և թէ ո՞ր հատուածն է կասկածելի, ո՞րն է պակաս, ո՞րն է փոխուած կամ ուրկէ՞ է արտագրուած։ Եւ ասոնց նման շատ թանկագին գիտական հետազօտութիւններ, որոնք սակայն երկի մը ամբողջութիւնն ու էութիւնը աչքէ կը կորսնցնեն։ Վարդին գոյնն ու բոյրը, տեսքն ու թուփը մէկդի թողած՝ անոր տերեւները կը փեթըռտեն ու կը դնեն խոշորացոյցին տակ. և անշուշտ որ խոշորացոյցին տակ շատ հետաքրքիր բաներ կը տեսնեն ու կը գտնեն. միայն թէ անսածնին չըլլար ծաղիկ, ո՛չ ալ գրական ստեղծագործութիւն։

Քրքրելը ու փեթըռտելը աւելի ալ հարցերուն կը մօտենան կրօնական, պատմական ու գիտական կողմերէն, ո՛չ գեղարուեստական, որովհետեւ գիտնական կամ կրօնաւոր մարդիկ են։ Բացառիկ կերպով գեղարուեստական մերձեցումներու աւելի ալ՝ գրեթէ միշտ աշխատանքը տարուած է հատուածօրէն՝ այսինչ երկը, այսինչ հեղինակը կամ այսինչ գեղարուեստական երեւոյթը. որով մեր հայ բանահիւսութիւնը ո՛չ մէկ տեղ իբրեւ ամբողջութիւն մը չի ներկայանար ու չի դառնար իբրեւ կենդանի ուրոյն գոյութիւն մը։ Բանահիւսութեան պատմութիւնը կը վերածուի գրքերու ու ձեռագիրներու փոշոտած դէզի մը, իրարմէ անկախ, անկապ, ամեն մէկը իր համար։

Եւ այս տեսակի գրականութեան պատմութիւններուն մէջ շատ զգալի թուլութիւն մը կայ գրաբար գրութիւններուն հանդէպ, որոնք կը սիրուին ու կը շոյուին և շատ յաճախ իրենց արժանիքէն շատ աւելի բարձր։ Ընդհակառակը «աշխարհաբար» ըսուածը խորթ զաւակ մըն է դեռ մինչեւ հիմա. իմիջի այլոց, կը հանդուրժուի։

Այսինքն արդէն բոլորովին հինցած և ժամանակէն ետ մնացած նախապաշարութիւններ, որոնք ծնունդ են վանական հոգեբանութեան. և բնական կերպով կը ցուցադրեն շեշտուած պակաս մը գեղարուեստական վերաբերումի ու գնահատանքի։

* * *

Բանահիւսութեան մէջ վերին բաժանումները միակ առողջ հիմքը լեզուն է իր ներքին բնական ենթաբաժանումներով։

Հայերէնը ունեցեր է և ունի բազմաթիւ բարբառներ։ Հայերէնը ունեցեր է հին գրական լեզու մը հիմնուած հին պետական բարբառի մը վրայ, որ հասեր է մինչեւ մեր օրերը։ Հայերէնը ունի այս վայրկեանիս նոր գրական երկու մշակուած լեզու. տարբեր գրաբարէն ալ, բարբառներէն ալ, թէեւ ծնունդ են երկուքէն ալ որոշ բարբառներու, ինչպէս անխտիր բոլոր մշակուած գրական լեզուները։

Այս երեքը հայերէն լեզուի իրարմէ բոլորովին տարբեր ձեւակերպումներն են, տարբեր իրենց կազմով, տեղով, դերով ու արժէքով։

Ասոր համար ալ հայ բանահիւսութիւնը բնական կերպով պէտք է ունենայ իր երեք բաժինները։

ա. Հայ բանահիւսութեան առաջին բաժինը կը կազմեն այն բոլոր անգիր ու գրաւոր ստեղծագործութիւնները, որոնք կատարուած են գրաբար լեզուով և որ մեզի յայտնի ամենէն հին ձևն է հայերէն լեզուի։

Այս բաժնի ուսումնասիրութիւններուն ատեն պէտք չէ միայն առնուին միջնադարեան բարբառական գրութիւնները իրենց ժամանակակից գրաբար գրութիւններուն հետ, երբ նոյնիսկ միեւնոյն հեղինակի աշխատութիւններն են։ Երբ ուսումնասիրել կ'ուզենք առանձին հեղինակ մը, բնականաբար աչքի առաջ կ'ունենանք անոր և՛ գրաբար և՛ բարբառական գրութիւնները, նոյնիսկ օտար լեզուներով իր ունեցած գրութիւնները՝ հեղինակին դէմքը աւելի լաւ ըմբռնելու համար։ Բայց երբ բանահիւսութեան մը ամբողջութիւնը կ'ուզենք աչքի առաջ ունենալ և անոր առած զանազան հոսանքները ուսումնասիրել, անհրաժեշտ կը դառնայ գրաբար չեղող երկերը մէկ անգամ ընդմիշտ գրաբարէն անջատել, որ տեսողութիւնը յստակի։

Նոյն է նաեւ երեւոյթը ԺԹ դարու գրաբար և արդի նոր գրական լեզուով եղած գրութիւններու վերաբերմամբ. շատ մը հեղինակներ ունինք, որոնք միաժամանակ գրած են այդ երկու լեզուներով. անհատական ուսումնասիրութեան ատեն անխուսափելի է մէկէն միւսին անցումը. ուղղութիւններու և հոսանքներու ընդհանուր պատկերը գծելու ատեն լաւ է, որ խիստ անջատուին իրարմէ հեղինակի մը գրաբար և ո՛չ-գրաբար գրութիւնները։

բ. Հայ բանահիւսութեան երկրորդ բաժինը կը կազմեն հին ու նոր բոլոր բարբառներով եղած ստեղծագործութիւնները, որոնք յայտնի են մեզի, այսինքն անգիր կամ գրաւոր այն բոլոր երկերը, որոնք ո՛չ գրաբար են, ո՛չ ալ մեր արդի գրական լեզուով։

Մեր բարբառական բանահիւսութիւնը, ինչպէս որ պէտք է զատ պահուի մեր միջնադարեան ու նորդարեան գրաբարէն, այնպէս ալ կտրուկ կերպով պէտք է անջատուի մեր նոր գրական լեզուներով ստեղծագործուած երկերէն։ Սխալ մըն է ըմբռնումը մեր արդի ժողովրդական անգիր բանահիւսութիւնը մեր արդի գրականութեան կցել. ինչպէս և անճիշդ վերաբերում է Սայեաթ Նովան, Սունդուկեանը, Ալիշանը և Խաչատուր Աբովեանը մեր նոր գրական լեզուով գրող հեղինակներուն հետ միեւնոյն «աշխարհաբարի» տոպրակը լեցընելը։ Ատով կ'աղքատացընենք մեր բարբառական մեծարժէք գրականութիւնը և գողցուած փետուրներով զարդարած կ'ըլլանք մեր նոր բանահիւսութիւնը, որ բոլորովին աւելորդ ու շփոթ վարմունք է. ամէն մէկուն իր իրաւունքը, իր տեղն ու իր դերը։

Եւ մեր ամէն տեսակի բարբառներով եղած ստեղծագործութիւնները պէտք է նկատենք իբրեւ մէկ ամբողջութիւն մը. իրաւ է՝ լեզ-

ուական տեսակէտէն բարբառները յաճախ շատ տարբեր են իրարմէ, որոնք շատ մօտիկ են գրաբարի, միւսները աւելի մօտ են մեր արդի գրական լեզուին, որոնք կը շեղին մէկէն ալ, միւսին ալ իրենց ուրոյն ընթացքով: Բայց ամեն մէկ բարբառով եղած ստեղծագործութիւնները զատ-զատ ուսումնասիրելու ո՛չ կարիքը կայ, ո՛չ ալ ընդհանրապէս հնարաւորութիւնը. բաւարար նիւթ չկայ երբ ամեն մէկը առանձնացընել ուզենք. շատ քիչ անգամ բարբառ մը ունի իր որոշ առանձնայատուկ բանաստեղծական գծերը: Ընդհանուր առումով թէ՛ նիւթերը, թէ՛ մշակումը նմանակայ են նոյն սկզբունքներուն. նոյն է նաև ոգին և ստեղծագործելու առաւելութիւններն ու տկարութիւնները: Շատ անգամ զուտ քերթողական հարց է միայն եղած տարբերութիւնը: Ամեն պարագայի բանաստեղծական ընդհանուր ուսումնասիրութեան մը մէջ բնաւ անհրաժեշտութիւն չկայ այդքան բարակ մաղելու:

գ. Հայ բանաստեղծութեան երրորդ բաժինը կը ներկայացընեն մեր արդի երկու գրական լեզուներով այս վերջին դարու մը ընթացքին կատարուած գրական բոլոր արտադրութիւնները, ըլլան գործնական գրութիւններ, գիտական գրուածքներ թէ գեղարուեստական երկեր:

Մեր արդի երկու լեզուներով եղած գրութիւնները պէտք է առնենք միասին նոյն բաժնին մէջ, իբրեւ նոյն ու նման երեւոյթներու երկու զուգահեռ հոսումները, որոնք միեւնոյն ժամանակի մէջ, միեւնոյն պայմաններէ են ծնունդ առած և նոյն ու նման ալ դեր ու զարգացում ունին:

Այսպէսով հայ բանաստեղծութիւնը կ՚ըստանայ երեք հիմնական բաժանում լեզուական հիմքի վրայ. ա) գրաբար բանաստեղծութիւն բ) բարբառական բանաստեղծութիւն և գ) բանաստեղծութիւն արդի հայերէնով:

2. ԱՄԵՆ ՄԷԿՈՒՆ ՆԵՐՔԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Այս երեք բաժիններէն ամենէն երկար ճամբայ կտրողը, որուն կատարած հնագոյն աշխատանքներէն մենք հիմա մեր ձեռքը նիւթեր ունինք, գրաբար բանաստեղծութիւնն է: Սկիզբ է առած հայ ժողովուրդի կազմաւորման օրերէն ու կը տեւէ գրեթէ մինչեւ մեր օրերը, պաշտօնապէս մինչեւ ԺԹ դարուն կէսերը:

Այս ընդարձակ տարածութիւնը ինքնին կը բաժնուի իրարմէ բոլորովին անջատ՝ երեք ներքին մասերու, որոնք և կը ներկայացընեն գրաբար բանաստեղծութեան երեք ուրոյն հատուածները:

Մինչեւ հայ գիրերու գիւտը միայն անգիր բանաստեղծութիւն է. հայութեան հեթանոսական դարերն են. բացի չորրորդ դարէն, որ

թէեւ պաշտօնապէս քրիստոնեայ, բայց խորքին մէջ դեռ կէս-հեթա-նոս դար մըն է։ Գրաբարի առաջին հազարամեակը հեթանոս բանա-հիւսութիւն է և կը ներկայացընէ հայ ստեղծագործութեան առաջին հատումը։

Գրերու գիւտէն մինչեւ Թուրանական արշաւանքներուն վերջը, մին-չեւ բիւզանդական կայսրութեան վերջնական կործանումը, այսինքն մարդկային պատմութեան ամբողջ միջնադարը, Ե դարու սկիզբներէն մինչեւ ԺԵ դարուն կէսերը, կը կազմէ գրաբար լեզուի ու բանահիւ-սութեան երկրորդ հազարամեակը, որ ամբողջովին քրիստոնեայ գը-րականութիւն է։

Քրիստոնէութիւնն էր, որ հայ գիրը բերաւ իր պէտքերուն հա-մար և գործածեց իր պէտքերուն համար. գիր գիտցող և գործածող-ներն ալ եղած են հոգեւորականները։ Իշխող անձերուն ու նախարա-րական վերին դասին համար գիրը բնաւ պահանջ մը չէր. սուրն էր իշխողներուն պէտք եղած միակ անհրաժեշտ գործիքը։

Գրիչը հոգեւորական դասի գլուխն էր, որ այդ ամբողջ հազա-րամեակի ընթացքին գործածած է իր վարդապետական, քարոզչա-կան, վարչական ու եկեղեցական պէտքերուն համար։ Ոչ-կրօնական գրութիւնները և՛ քիչ են և՛ երկրորդական և՛ ամբողջովին թաթախ-ուած են քրիստոնէական ոգիով ու ըմբռնումներով։ Այս քրիստոնեայ հազարամեակի գրաբար լեզուով կատարած գրական աշխատանքնե-րուն ամբողջութիւնը կը կազմէ հայ բանահիւսութեան երկրորդ հատուածը։

ԺԵ դարու սկիզբներէն մինչեւ ԺԷ դարուն սկիզբները երկու հա-րիւր տարի գրաբար գրականութիւնը անկումի ու մեռելութեան շըր-ջան մը ունի. գրաբար լեզուով բան մը արտադրելը գրեթէ բոլորո-վին կանգ կ'առնէ. հոսանքը կը ցամքի։ ԺԷ դարու առաջին քառոր-դէն կ'ըսկսին փորձեր գրաբարն ու գրաբար գրականութիւնը նորէն ոտքի հանելու։ Եւ իրաւ իր կեանքի վերջին երկու դարերուն մէջ, մինչեւ ԺԹ դարուն կէսերը, գրաբար լեզուն կ'ունենայ անսպասելի ու հարուստ ծաղկում մը և ան ալ գլխաւորապէս հայրենիքէն դուրս օտար հայերու վրայ։

Օսմանեան կայսրութեան ծովեզերեայ մասերը, յատկապէս Պո-լիս և անկէ ալ իտալական քաղաքները, մասնաւորապէս Հռոմ ու Վենետիկ, ինչպէս և աշխարհքի ուրիշ անկիւնները՝ Լեհաստան, Պարս-կաստան, Հնդկաստան, Ռուսաստան ապաստան գտած հայ հոգեւորա-կաններ կ'ըսկսին մշակել գրաբարի գաղթական գրականութիւն մը եւրոպական ազգերու ու գրականութիւններու ազդեցութեան տակ։

Լեզուն ուրեմն նորէն գրաբար, հեղինակները ընդհանրապէս նո-րէն հոգեւորական, բայց իրենց գրութիւններուն նիւթերը, գրելու եղանակը և աշխատութիւններու ոգին այլեւս բնաւ քրիստոնէական

չէ։ Այդ խոշոր աշխատութեան ամենէն կարեւոր ու արժէքաւոր մասերը այլեւս քրիստոնէութեան ծառայելու համար չէ։ Հայութեան օգտին ու պէտքին ծառայելու համար է, հայ կեանքն ու գրականութիւնը հնար եղածին չափ հարստացնելու ու բարձրացնելու համար է, եւրոպական գիտութեան ու գրականութեան մօտենալու եւ հաղորդակից ըլլալու համար է։ Գրաբարի վերջին երկու գաղթական դարերը գրաբար գրականութեան եւրոպականացման ու աշխարհականացման դարերն են, որ եւ կը կազմէ հայ բանահիւսութեան երրորդ հատուածը։

Հայ բանահիւսութեան գրաբար լեզուով եղած բաժինը ունի ուրեմն երեք խոշոր հատուածներ, երեք տարբեր հոսանքներ. գրաբար հեթանոս բանահիւսութիւնը, գրաբարի քրիստոնեայ գրականութիւնը եւ գրաբարի աշխարհական գրականութիւնը։

* * *

Հայ բանահիւսութեան բարբառական բաժինը ունի երկու հոսանք։ Նախ ժողովրդական անգիր բանահիւսութիւնը, որ հայութեան հնագոյն դարերէն անընդհատ կը հոսի ու կը թաւալի բազմաթիւ զուգընթաց թելերով մինչեւ հիմա. հին ու միջին դարերու իր ստեղծումները մեր ձեռքը հասած չեն. միայն միջին դարերուն վերջը մշակուած անտունիները ունինք մեր ձեռքը եւ «Սասմայ ծռերը»։

Բայց ունինք մեր ժողովուրդի չրթունքին այժմ գոյութիւն ունեցող տաղերը, երգերը, վէպերը եւ ասոնց վրայ է հիմնուած գըլխաւորապէս նաեւ հին մասին մեր ծանօթութիւնն ու դատումները։ Բայց գոյութիւն ունեցող նիւթերու մասին ալ մեր գիտցածը շատ թերի է, քանի որ նիւթերուն մէկ համեստ մասն է միայն գրի առնուած եւ ան ալ շատ անխնամ կերպով։

Սակայն իր այդ պակասաւոր, կտոր ու անխնամ վիճակին մէջն ալ բարբառական անգիր բանահիւսութիւնը կը կազմէ հայ ստեղծագործութեան հիմնական ու մեծարժէք մասը իր ուրոյն կեանքով ու արուեստով ու քանի մը հոսանքներով կը ներկայացնէ հայ բանահիւսութեան չորրորդ հատուածը։

Նախորդէն բոլորովին անջատ հունով ու անջատ էութեամբ ԺԲ դարէն սկիզբ կ'առնէ գրաւոր ու անհատական բարբառական գրականութիւն մը, որ քանի մը ձեւառումներով կը տեւէ մինչեւ ԺԹ դարուն կէսերը, մինչեւ մեր արդի երկու նոր լեզուներուն տիրող դառնալը. որ եւ կը կազմէ բարբառով եղած ստեղծումներուն անհատական տեսակները եւ կը կազմէ հայ բանահիւսութեան հինգերորդ հատուածը։

Մեր արդի նոր հայերէնով եղած բաժինը հայ բանահիւսութեան

իր ծագման առաջին օրէն սկիզբ է առած երկու հոսանքով և դար մըն է արդէն, որ կը վազէ իրարու զուգընթաց երկու հոսանքով, իրարու շատ նման, իրարու քով ու մօտիկ, բայց իրարմէ անջատ, ուրոյն հուներով։ Մեր արդի արեւմտեա՛ն գրականութիւնը և մեր արդի արեւելեա՛ն գրականութիւնը։

Հազիւ դար մըն է իրենց աշխարհ գալը, բայց արդէն առած են իրենց բարձր կարողութիւններուն ապացոյցը. և իրաւունք ունինք վստահութեամբ սպասելու և՛ գործնական և՛ գիտական և՛ գեղարուեստական շատ աւելի բարձր ստեղծագործութիւն մօտիկ ու հեռու ապագաներուն մէջ։ Մեր արդի գրականութեան այս երկու ճիւղերն են, որ կը կազմեն հայ բանաստեղծութեան վեցերորդ ու եօթներորդ հատուածները։

* * *

Այս կերպով հայ բանաստեղծութիւնը իր ամբողջութեան մէջ կ'ըստանայ երեք գլխաւոր բաժիններ լեզուական հիմքի վրայ, որոնք երեքը միասին կ'առաջացընեն եօթը տարբեր-տարբեր հատուածներ. երեք հատուած գրաբար լեզուով, երկու հատուած բարբառով և երկու հատուած ալ արդի նոր հայերէնով։

Ամեն հատուած առանձին գոյութիւն մըն է իր տարբեր տեսակի հեղինակներով, տարբեր հոգեբանութեամբ ու աշխարհայեացքով, կամ տարբեր ժամանակով ու տարածութեամբ, տարբեր կեանքի պայմաններով ու ձգտումներով։ Այս բոլոր հոսանքները ունին իրենց սեփական հունը ու իրենց սեփական ընթացքը անջատ ու անկախ միւսներէն, ինչպէս և իրենց ճիւղերը։

Այս զատ հոսումով ու զատ էութեամբ հատուածները իրարու մօտ, իրարու ծնունդ և իրարու շարունակութիւն նկատելը կ'ըլլայ նոյնքան բանագրօսիկ, որքան անհատ հեղինակի մը զանազան ժամանակներու մէջ գրած իրարմէ տարբեր նպատակներով, տարբեր շունչով ու տրամադրութեամբ ու տարբեր նիւթերով գրութիւնները իրարու մօտ և իրարու շարունակութիւն նկատելը։

Այս բոլոր հոսանքները իրենց բոլոր ներքին բաժանումներով, նոյնիսկ բոլոր հեղինակները իրենց բոլոր երկերով անշուշտ որ ունին իրարու հետ ներքին խոր կապեր և յաճախ ընդհանուր յատկանիշ գծեր, քանի որ նոյն ժողովուրդի հոգիին զանազան արտայայտութիւններն են. բայց այդ պատճառով բնաւ կարիք չկայ, որ այդ բոլորը նաև արտաքուստ անպատճառ իրարու կապուած, իրարու մօտ և իրարու շարունակութիւն ըլլան կամ նկատուին։

Հայ բանաստեղծութեան եօթը հատուածները հայ ժողովուրդի ըստեղծագործութեան եօթը առանձին ու իրարմէ անկախ հատորներն

են, ամէն մէկ հատորը ինքն իրմով լրացած, իր ուրոյն նիւթով, ոգիով ու եղանակով ու իրեն յատուկ զանազան հոսումներով։ Բոլոր հատորներուն մէջն ալ հայ ժողովուրդի զգացումներն են, հայ մարդու մտածումները, հայու դատումն ու ճաշակը, բայց ժողովուրդի տարբեր-տարբեր տարիքներու մէջ կամ քաղաքական ու տնտեսական տարբեր պայմաններու տակ ապրող տարբեր մասերու կողմէ արտայայտուած կամ տարբեր պէտքերու և ոգեւորութիւններու ճնշումին ու ներշնչումին տակ։

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱԲԱՐ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

Առաջին Հատուած

Գրաբար գուսանական վիպասանութիւն

Ա. ՀԻՆ ԸՆՏԻՐ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

1. ԲՆԱՐԱԿԱՆ ՈՒ ՎԻՊԱԿԱՆ

Երբ մեր գրաբար լեզուն կենդանի բարբառ մըն էր Հայաստանի գէթ մէկ որոշ մասին վրայ եւ կամաց-կամաց գաւառներու վրայ էր պետական լեզու եւ վերջն ալ արդէն տիրող պետական բարբառ մըն էր, ունէր անշուշտ իր բազմաթիւ քնարական ստեղծագործութիւնները ժողովուրդի շրթունքին թէ՛ գիւղական համեստ խրճիթներու մէջ եւ թէ իշխանական յարկերու տակ, ինչպէս յատուկ է ամէն բարբառի եւ ամէն ժողովուրդի. եւ մանաւանդ շատ աւելի չեչտուած կերպով ժողովուրդի մը կենսուրախ ու կենսունակ թարմ տարիներուն. իսկ գրաբարի հեթանոս հազարամեակը հայութեան պատանեկութեան ու երիտասարդութեան թարմ տարիներն էին։

Եւ հայը շատ է ստեղծած եւ շատ է սիրած իր այդ բանահիւսական ստեղծագործութիւնները, որոնք սերտօրէն հիւսուած էին իր առօրեայ կեանքին, աշխատանքին, ուրախութիւններուն, վշտին ու հաւատալիքներուն։ Եւ սիրած է հեթանոսական դարերէն ալ ասդին, քրիստոնէութեան օրերուն, ինչպէս կ'ընդգծեն ժամանակի պատմիչները, եւ հակառակ քրիստոնեայ հայրերու խրատին, մեղադրանքին, նոյնիսկ անէծք ու նզովքին։

Բայց այդքան արտադրուած ու սիրուած քնարական ստեղծագործութիւններէն մեր ձեռքը ոչինչ չէ հասած։ Մեզի հասնելու համար պէտք է գրի առնուած ըլլային, իսկ գրին տէրը եւ գիր գործածողը նոյն քրիստոնեայ հայրերն էին, որ չէին ըներ։

Նախ եւ առաջ այդ երգերը կապուած էին միշտ եղանակներու եւ պարերու, որոնք հեթանոսութենէ կու գային եւ սատանի անմաքուր

էին քրիստոնեայ ղեկավարներուն։ Եւ երգերը իրենք շատ կենդանի գոյներ ունէին, շատ բաց խօսքեր, հեթանոս ճաշակ և հեթանոս ըմբռնումներ, որ կը դպչէր հոգեւոր հայրերու պարկեշտութեան զգացումին. անվայելուչ էին։

Երկրորդ՝ այդ բոլոր երգերը մէկ-երկու տող կազմուած և անվերջ բացագանչութիւններով ու կրկնութիւններով խճողուած կցկտուր ու անոճ բան մը տպաւորութիւնը կ'ընէին՝ արդէն գրքերու ոճաւոր ընթերցանութեան վարժուած մեր հոգեւորականներուն վրայ։ Այդ բոլորը շատ էր ռամիկ ու հասարակ իրենց համար, արդէն դարձեր էին գրքի ու մտքի ազնուականներ և վերէն կը նայէին այդ ռամիկ ստեղծագործութիւններուն արհամարհանքով։

Եւ վերջապէս ամենէն էականը՝ այդ բոլոր երգերուն մէջ գովուած, կանչուած ու ներկայացուած բաները ո՛չ կեանքին կը վերաբերէին. փնտռուածը աշխարհային կեանքն էր, աշխարհային ուրախութիւններ, կ'երգուէր կինը, արիւնայնութիւնը, գինին, կինը, սէրն ու կարօտը։ Իսկ քրիստոնէութիւնը եկած էր հանդերձեալ կեանքը քարոզելու, մարմինը մեռցնել կ'ուզէր և Հայաստանը վերածել կ'ուզէր համատարած վանքի մը, ուր միայն սուրբերը բնակէին, մինչև որ տէրը վեր կանչէր իր երկնային վանքը, ինչպէս շարունակ կը կրկնէին քրիստոնեայ հայրերը իրենց քարոզներուն ու գրութիւններուն մէջ։

Այսինքն այդ երգերուն խորքը հեթանոսութիւնն էր նստած, որուն դէմ մաքառելու էր եկած քրիստոնէութիւնը։ Հեթանոսական երգերով զբաղուիլը խորքին մէջ հեթանոսութիւն էր, պէտք էր ոչնչացնել, պէտք էր հաւատացնել ժողովուրդի հոգիէն արմատախիլ ընել ու մոռցնել տալ և ո՛չ թէ գրի առնել ու պահել։

Այսպէս ալ եղաւ։ Մեր քրիստոնեայ պատմիչները վիճաբանական տողերուն ու քննադատութիւններուն մէջ մնացած են քնարական երգերու մէկ-երկու՝ տեսակներուն անունները, քանի մը անորոշ ակնարկութիւններ, յիշատակութիւն քանի մը նախապաշարումներու՝ գլխաւորապէս մեր ազնուականներու մասին խօսելու ատեն։ Ահա՛ ինչ որ հասեր է մեզի մեր հին անգիր քնարական բանաստեղծութենէն։

Քիչ մը տարբեր է վիճակը մեր հին անգիր վիպական բանաստեղծութեան, որովհետև ինքը վիպական ստեղծագործութիւնը տարբեր պայմաններու մէջ է։

Առաջին՝ քնարական երգին նիւթը զգացումի մը, ցանկութեան մը, կարօտի մը, վիշտի մը կարճ արտայայտութիւնն է անմիջական, պարզ, անհատական և ատոր համար ալ ամեն մարդու ծանօթ, ամենուն սովորական եղող հոգեկան վիճակ մը. և ամեն մարդ ալ անգամ մը-երկու լսելէն ետքը և՛ դիւրին կը սորվի, և՛ դիւրին միտք կը պահէ և՛ դիւրին ալ կրնայ կրկնել և՛ կրկնելու ալ առիթ ու հա-

կամ կ'ունենայ. որքա՜ն պարն ու նուագն ալ աւելի ևս մատչելի ու կրկնելի կը դառնային ու տեսակ մը խմբական։ Իսկ վիպական երգը զգացումի մը կամ նիւթին սովորական ապրումի մը պարզ ու անմիջական արտայայտութիւնը չէ, այլ շէնքի մը, կառուցուած բանի մը պատմուիլը, որ մտքերու անհամեմատ աւելի երկար յաջորդականութիւն, կապ ու ամբողջութիւն կը պահանջէ և իր հետ կը բերէ թէ՛ հոգեկան և թէ՛ արտաքին բազմատեսակ վիճակներու և եղելութիւններու պատկերացումներ։ Շատ աւելի երկար տեւութիւն ունի, շատ աւելի հարուստ արտայայտութիւն, և շատ աւելի բաղադիր ըմբռնումներ. ամէն մարդ նոյն չափով ու նոյն դիւրութեամբ իւրացնել չի կրնար, միտքը պահել չի կրնար. միտքը պահածն ու դիտածն ալ նոյն վստահութեամբ ու նոյն ճշգրտութեամբ ուրիշներուն պատմել չի կրնար։ Շատ աւելի բարդ արուեստ մըն է, որ կը փնտռէ իր մասնաւոր վարպետները։ Այսինքն այս տեսակի վէպ մը յօրինելու ու մշակելու համար մարդս մասնաւոր շնորհք և ընդունակութիւն պէտք է ունենայ, իսկ յօրինուածը գիտնալու և ուրիշներու առջև շնորհքով պատմել կարենալու համար ալ նորէն պէտք է որոշ աստիճան տաղանդ ու հակում։

Երկրորդ՝ այդ վէպերուն նիւթ դարձող պատմութիւնները պէտք է ժողովուրդի մը ծագումին, զարգացումին, պահպանման ու բարձրացման հետ կապուած դէպքեր ըլլան կամ համարուին. հանրութեան ծանօթ եղելութիւն մը, քաջութիւն մը, հանրային արժէք ներկայացնող անձ մը, գործ մը, որ հանրութեան հետաքրքրութիւնը վառել կարողանան, որ ընդհանրութիւնը շահագրգռեն և սէր ու յարգանք, ինքնազոհութիւն ու հպարտութիւն ներշնչեն բազմութիւններուն։ Անգիր վէպերուն հիմնական նիւթը ժողովուրդի մը սեփական մեծ մարդիկն են և անոնց կատարած գործերը։ Հին օրերու մեծ մարդիկը, որոնք հետզհետէ առասպելական ու դիւցազնական կերպարանք կ'առնեն, կը դառնան դիւցազներ ու աստուածներ. և աւելի նոր ժամանակներու մեծ ու կարևոր մարդիկը, որոնց դէմքն ու գործերը երևակայութիւնն ու փառաբանութիւնը աւելի ևս կը շքեղացնէ, կը բարձրացնէ ու կը դնէ հերոսներու պատուանդանին վրայ։

Արդ, այս տեսակի հին ու նոր անձերը բնականաբար ժողովուրդի մը իշխաններն են, արքերը, զինուորները, զօրավարները զանազան նախարարական տներէն և յատկապէս թագաւորական տան ցայտուն դէմքերը։ Անգիր վիպասանութեան նիւթը առնուած է ժողովուրդի մը ազնուական դասի կեանքէն. ազնուականութեան պանծացումն է. ազնուական տներու առաջացման և անոնց գլխաւոր դէմքերուն պատկերացումն ու գովաբանումը։ Եւ ատոր համար ալ այդ վէպերը մասնաւորապէս գնահատուած էին նախարարական ու թագաւորական այն տներէն, որոնք ինքզինքնին այդ մեծ նախահայրերէն ուղիղ գծով իջ-

նող շառաւիղները կը նկատէին՝ կը գնահատէին, կը պաշտպանէին ու կը շոյէին այդ վիպասանութիւնները յօրինող ու տարածող տարօրինակ մարդիկը, որոնք գուսան կը կոչուէին։

II. ԳՈՒՍԱՆ ԵՒ ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եւ իրօք ալ այդ գուսանները շատ սիրելի ու շատ բացառիկ մարդիկ են բոլոր ժողովուրդներու մէջ, այդպէս ալ անշուշտ մեր հին հայ կեանքի իրականութեան մէջ։

Գիր չունեցող ժողովուրդի մը ծոցին մէջ և՛ ռամիկին համար և՛ ազնուականի համար գուսանը իսկական մտաւորական մըն է։ Ան է որ գիտէ դարերու ընթացքին մշակուած հին ու սրբազան պատմութիւնները իրենց աստուածներու, իրենց դիւցազներու, իրենց հերոսներու, ինչպէս և իրենց աւելի հեռ նոր ու մեծ սիրուած դէմքերու մասին։

Այդ բոլոր գիտութեան վրայ յենած և իր երկար թափառումներու ընթացքին շատ բան տեսած ու լսած՝ կեանքը հասկցող իմաստուն մըն է անիկա, մարդոց վարմունքին տակն ու խորքը տեսնող մը։ Տեսնող մըն է անիկա նաև քիչիկ մըն ալ ապագային մէջ, տեսանող մըն է, գուշակ մը, մարգարէական շունչով։

Իսկ դէմքեր գծելու, դէպքեր յօրինելու գործին նուրբ մասնագէտը, ինչպէս և դէպքերը զարգացնելու, ծաղկեցնելու, սրտի զարնելու, զգացումները բարձրացնելու արուեստին վարպետ։ Շնորհալի մարդ մը, որուն բացառիկ տաղանդը ամէնքը կը տեսնեն, կը խոնարհին և համոզուած են, որ ան իրենց աստուածութեան ընտրեալն է, ինչպէս և թագաւորի ու իշխաններու գնահատելին, ինչպէս որ ամբողջ ժողովուրդի սիրելին ու փնտռածը։

Իր դիրքը, երբեմ յարգուած անձ և երբեմ հեղինակութիւն, կարելի է համեմատել միայն բարձրագոյն քուրմերու դիրքին հետ, անշուշտ աւելի նուազ պաշտօնական և շատ աւելի բարձր հմայքով։ Մենք որ հիմա սովոր ենք վէպեր կարդալու գրքերու վրայ կամ անոնց պատկերացումը տեսնելու բեմերու ու լաթէ պաստերու վրայ, շատ դժուարութեամբ կրնանք երևակայել այն խորին հրճուանքն ու հաճոյքը, որ մարդիկ կ'ըստանային հին դարերուն իրենց գուսաններու պատմած վէպերուն ականջ դնելով։

Գուսաներգութիւն մը լսելը ամէն խնճոյքի, ամէն մեծ խրախճանքի մէկ անբաժան ու անհրաժեշտ մասն էր։ Երբ կերած ու խմած են արդէն, առատօրէն շատ ու լաւ բարեմաղթութիւններ, կատակներ ու կենացներ, խնճոյքին մասնակցողները քիչ մը ետ կը քաշուէին իրենց գահաւորակներուն վրայ, կ'ընկողմանէին գինիի լեցուն թասերուն և

պտուղներով ծանրաբեռ սեղաններուն առջեւը։ Եւ սեղանին մեծը կանչել կու տայ գուսանը կամ շատ յաճախ իրենց հետը սեղանակից է արդէն, կը խնդրէ անկէ, որ իրենց համար բան մը պատմէ կամ յատկապէս այսինչ բանը պատմէ, շատ անգամ ընդգծելով այսինչ կտորը, այսինչ տեղը։

Եւ գուսանը, ընդհանրապէս լեցուն տարիքով լուրջ դէմք մը իր ճերմակ հագուստներուն մէջ, տերեւէ պսակ մը կը դնէ գլխուն, թեւաւոր նուագարանը կրծքին ու մօրուքին սեղմած, կը քաշուի սրահին խորքը, կը կենայ ոտքի, քիչ մը կ'ամփոփուի, նուագարանի թելերուն վրայ մէկ-երկու ձայնախաղ, յանկարծ աչքերը կը վառին ու կ'սկսի։ Բոլոր ունկնդիրները կը քարանան իրենց դիրքերուն մէջ, հոգիները կը սլանան ուրիշ աշխարհ, ուրիշ դարեր և դէմքերը ալեկոծ են։ Երբ սիրուած կտորը կը յանգի իր վերջին՝ արցունք կը խաղայ արեւառ դէմքերու նայուածքներուն մէջ և կուրծքերը հպարտութեամբ կը բարձրանան։

Այս բոլորը պէտք է կենդանի պահենք մեր երեւակայութեան դէմ, եթէ կ'ուզենք գուսանական վէպերու իսկական գինն ու արժէքը լաւ ըմբռնել։ Հիմա մեզի համար գուսանական վէպը գեղարուեստական երկ մըն է միայն. կրնանք շատ հաւնիլ ու սիրել, կրնանք հիանալ ու յափշտակուիլ գեղեցիկ հատուածներուն վրայ, բայց ինչքան ալ բարձր ըլլայ մեր գնահատանքը՝ ամէն ինչ ուղղուած կ'ըլլայ միայն գեղարուեստական շնորհքին, գեղարուեստական նրբութեան, գեղարուեստական կենդանութեան ու գեղարուեստական խորքին։ Մեր գիտնականներն ալ կրնան այդ պատմութիւններուն մէջ նշմարել որոշ պատմական յուշեր ու արձագանգներ և անոնց վրայ տեսութիւններ կառուցել։ Այս է գուսանական վէպը հիմա մեզի համար։

Բայց ժամանակակիցներուն համար այդ վիպումները բանաստեղծական երկեր չէին։ Այո՛, անոնք ալ գիտեն, որ գեղարուեստը բերած է իր հմայքներն ու վարպետութիւնները այդ պատմութիւնները աւելի գրաւիչ ու աւելի գեղեցիկ դարձնելու համար և աւելի ցայտուն մեծութիւններն ու քաջութիւնները, բայց այդ բոլորը երկրորդական բաներ են գուսաններուն դէմի ունկնդիրներուն համար։ Կարեւորը, էականը այդ պատմութիւններու իրականութիւնն է. այդ աստուածները, այդ դիւցազնները, այդ ընտիր-ընտիր քաջերն ու հերոսները, անոնք ամէնքը իրականութիւններ են, ճշմարտութիւններ և ամենէն բարձր ճշմարտութիւնները, իր նախնիքներու և իր աստուածներու իսկական գործերն են, որ կը պատմուին սրբութեամբ ու հաւատարմօրէն։

Հին դարերու այդ ունկնդիրներուն համար գուսանական ամէն մէկ վէպ հատուած մըն է, իրական ու ճշմարիտ կտոր մըն է իր ցեղի ու իր ժողովուրդի ապրած կեանքին։ Եւ ամբողջ գուսանական վի-

պատմութիւնը բոլորը միասին առած ամբողջական պատմութիւնն է այդ ժողովուրդի անցեալին, որով հին սերունդները իրենց դէմքով, իրենց գործով, իրենց կեանքով ու խօսքով կը կապուին նոր սերունդներուն։ Ամէն մէկ ունկնդրութիւն կենդանի դաս մըն է պատմութեան և յաճախ բազմաթիւ կրկնութիւններով խորապէս իւրացուած դաս մը։

Իր գուսանական վիպասանութիւնը չունեցող ժողովուրդը դեռ տհաս ժողովուրդ մըն է, դեռ ազգային գիտակցութեան չեկած ռամիկ ժողովուրդ մըն է։ Ռամիկ մարդն է, որ լուրջ հետաքրքրութիւն մը չունի իր հօրմէն անդին եղած նախահայրերու մասին և կրնայ արհամարոտ ամփութութեամբ խօսիլ անոնց մասին։ Ազնուական մարդն է միայն, որ հպարտ է իր նախնիքով, և ինչքան երկար է իր նախնիքներուն շարանը, որ ինք կը ճանչնայ, այնքան ալ հին ու խոր է իր ազնուականութիւնը։ Մարդ մը ազնուական դառնալու համար միայն հող ու իշխանութիւն ձեռք ձգած ըլլալը հերիք չէ, պէտք է ունենայ և պէտք է ճանչնայ իր նախնիքները։ Այն պատճառն մեծ է այս պահանջը, որ նորելուկ ազնուականները ստիպուած են սուտէն նախնիքներ հնարելու ազնուանալու համար. միւս կողմէն ալ ամուսնական կապերով ջանք կը թափեն գոնէ շեղ գիծով մը ձեռք բերելու իրենց զաւկին համար, ինչ որ չունին շիտակ գիծով։

Ժողովուրդ մը հասուն ու գիտակից ժողովուրդ մը դառնալու համար պէտք է ունենայ իր հերոսները և իր հերոսներուն քաջագործութիւններն ու մեծագործութիւնները։ Ինչքան շատ բան գիտնայ իր անցեալէն, ինչքան լաւ ու խոր ճանչնայ իր հայրերն ու նախահայրերը, իր ազնուականներուն ծագումը, իր մեծ թագաւորներուն գործերն ու արարքը, այնքան ալ խոր կ՚ըլլայ իր ազգային գիտակցութիւնը, այնքան ալ ուժեղ կ՚ըլլայ ժողովուրդի մը զանազան մասերն ու հատուածները իրար միացընող զօդուածքը, այնքան ալ ամուր կ՚ըլլայ դարերն ու դարաւոր ճիգերը իրար օղակող և կենդանի միութիւն մը ստեղծող կապը։

Եւ շատ իզուր ու ձրի կը մեղադրէ Խորենացին մեր ամբողջ ազնուականութիւնը, որ իբրև թէ իր անցեալով բնաւ չէ հետաքրքրուած. իրեն՝ Խորենացիին հետաքրքրողը գրաւոր ու քրիստոնէական ոգիով պատմութիւն մը ունենալն է քրիստոնէական նպատակներու համար։ Հեթանոսութեան մշակած մեր անգիր ազգային պատմութիւնը, այսինքն գուսանական վիպասանութիւնը, որ ամենուն ծանօթ էր և մեր ազնուականներուն ու արքունիքին ամենէն առաջ, Խորենացին գիտմամբ կ՚անտեսէ ու չհասկընալու կու տայ։

Բ. ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ՎԷՊԵՐՈՒՆ ԳՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

I. ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԲԵՐԱԾ ՊԱՀԱՆՋԸ

Մինչեւ գրերու գիւտը ժողովուրդի մը միակ պատմական հարստութիւնը իր գուսանական վէպերն են, որոնք կ'աւանդուին դարէ դար աւելի ու աւելի կոկուելով, նոր յաւելումներ ու մեկնութիւններ ստանալով և հետզհետէ իրականին մօտիկ ճշմարտութենէն դէպի գեղարուեստական ճշմարտութիւնը բարձրանալով, դէմքերն ու դէպքերը իտէալացնելով։

Բնական պայմաններու մէջ գրերը գտնուելէն ետքը և գրերու գործածութեան ընդհանրացման զուգընթաց փորձեր կ'ըլլան այդ անգիր պատմութիւնները գրի առնելու՝ հնար եղածին չափ լրիւ ու անփոփոխ շնորհալի պատմիչներու շրթունքէն։ Ուրկէ ետքը զանազան տարբերակներու և իրարմէ շեղող կտորներու գոյութիւնը կը հարկադրէ գրի առնուածները խմբովին համեմատելու, իրարու հետ կապակցելու, իրարմով լրացնելու և վերջնական ամբողջական խմբագրութիւն մը մէջտեղ դնելու։

Այս վերջին աշխատանքը կը կատարուի ընդհանրապէս իշխանական հովանաւորութեան տակ և մեծ բծախնդրութեամբ։ Ճիշդ նոյն ձևով ինչպէս հիմա քրիստոնեայ աշխարհը կը վերաբերի Սուրբ-գրքի ամէն մէկ և-ին և ստորակէտին. որովհետև այդ անգիր վէպերը հեթանոս ժողովուրդներու Սուրբ-գիրքերն են, իբրև ժողովուրդի ազգային պատմութիւնը և իբրև իր դիցաբանական աստուածաբանութիւնը։

Աս է բնական ընթացքը անգիր վիպասանութիւններու գրականացման, երբ գրերու գիւտը տեղի կ'ունենայ քաղաքակրթական ու պետական այն շրջանին, ուր դեռ հիմնական փոփոխութիւններու ենթարկուած չեն այդ վէպերուն մէջ նկարագրուած պետական ու կրօնական կարգերն ու հաստատութիւնները։ Մեր դժբաղդութիւնը հոն է, որ հայ գրերուն գիւտը զուգադիպած է հայ պետականութեան խորտակումի օրերուն և գրերու գիւտը ընող ու գործածողներն ալ եղած են մեր հին կեանքէն ու կրօնքէն բոլորովին տարբեր նոր ու օտար կրօնքի մը պաշտօնեաները՝ քրիստոնեայ հայերը։ Եւ օտար

համեմատ ալ կատարուած է մեր անգիր վիպասանութեան գրականացումը ճղակտոր ու աղճատուած ձեւով մը։

Քրիստոնէութիւնը եկած էր հեթանոսութիւնը ոչնչացնելու Հայաստանի մէջ. հեթանոսական ըմբռնումները, վարքն ու բարքը ամէն ինչ ատելի էին քրիստոնեայ հայրերուն։ Մասնաւորապէս ատելի էին հեթանոսութեան ղեկավար ու մտաւորական դասերը, ինչպէս էին քուրմերն ու գուսանները։ Ջնջումի ու արհամարհանքի առարկայ էին անոնց բանը, ստեղծածը և ամէն ինչ որ կապուած էր անոնց անունին։

Այս ատելութիւնը շատ աւելի սուր էր ամբողջ Դ. դարու ընթացքին, երբ հին ու նոր կրօններու մաքառումը դեռ ուժեղ էր մեր հայրենի հողերուն վրայ. դեռ շատերն էին միայն անունով, միայն պաշտօնապէս քրիստոնեայ և հոգիներուն մէջ դեռ հեթանոսութիւնը կ'ապրէր։ Դեռ շատ մը իշխանական տներու մէջ և արքունի պալատին մէջ բաց կամ ծածուկ հեթանոս սովորութիւններու սէրն ու հակումը մեծ էր։ Հեթանոս նախահայրերու գործերն ու վարմունքը, ինչպէս և անոնց խօսքերն ու ըմբռնումները, ինչպէս և անոնց երգերը, վէպերը, դաւանանքն ու հաւատալիքները դեռ շատ բարձր կը գնահատուէին։ Եւ այս պատճառով ալ հոգեւորականութիւնն ու արքունիքը, այսինքն աշխարհական ու հոգեւորական իշխանութիւնները խորքին մէջ իրարու դէմ էին, իրար թշնամի, իրար կը նախանձէին և իրար հակառակ կը գործէին։

Պայմանները սակայն շատ կը փոխուին Ե դարու առաջին քառորդին։ Հայ անկախ պետականութեան խորտակումը կ'ազատէր հոգեւորական դասը իրմէն բարձր եղող աշխարհական ուժէն և ժողովուրդի ղեկավարութիւնը կ'անցնէր հոգեւոր իշխանութեան ձեռքը։ Քրիստոնեայ հոգեւորականութիւնը յաղթանակած էր և հարստացած. դարձած էր նոր տեսակի հաւաքական ազնուականութիւն մը, որ տէր էր ընդարձակ հողերու և իր բարոյական ազդեցութեամբ ալ բարձր էր աշխարհիկ ազնուականութենէն, քանի որ կուռ և Հայաստանի բոլոր մասերը համող կազմակերպութիւն մըն էր մէկ վերին պետի մը հրամանին տակ։

Հինգերորդ դարու ուղիղ կէսին հայ ժողովուրդը իր իշխաններու մեծամասնութեան հետ կ'երթար արդէն հոգեւորականութեան բարձրացուցած խաչին ետեւէն իր նոր կրօնքը և իր ազգային գոյութիւնը պաշտպանելու համար պարսիկներուն դէմ. հայութեան շահերը և քրիստոնէութեան շահերը կը հիւսուէին իրար ու կը նոյնանային։

Այդ նոյն Ե դարու առաջին կէսին բարձր հայ հոգեւորականութեան ջանքերով առաջացած էր երիտասարդ վարդապետներու նոր սերունդ մը շատ աւելի գիտակից և ուսման տէր, այլ և բուն հայ ժողովուրդի ծոցէն դուրս եկած, հայ հոգիով, որ կը մաքառէր դուր-

սէն եկած օտար քրիստոնեայ պաշտօնեաներու ապազգային ու հակա-
հայ տրամադրութիւններուն դէմ։ Այդ մաքառման պատիւը և շուտով
անոր գլխաւոր զէնքը դարձաւ հայ տառերուն գիւտը, որ բերաւ իր
հետ նոր ազնուութիւն հայութեան և հայհոգի երիտասարդ հոգեւո-
րականութեան։

Արագ թարգմանուելու վրայ էին Սուրբ-Գիրքը և քրիստոնէա-
կան ամենէն արժէքաւոր երկերը․ Թարգմանել կը նշանակէ հայացը-
նել։ Եւ այդ ոգիով ալ ամբողջ եկեղեցական կարգերն ու արարողու-
թիւնները Սահակ Պարթեւի և իր յաջորդ հայրապետներու օրով ի-
րենց վերջնական և հայադրոշմ կազմակերպութիւնը առնելու վրայ
էին։ Հայ եկեղեցին ներսով ու դուրսով և շեշտուած կերպով հայ
կերպարանք կ'առնէր և վերջնապէս ինքնուրոյն և ինքնիշխան կը
դառնար մէկ կողմէն պարսկական կապերը վանելով միւս կողմէն
ալ հետզհետէ կտրուելով բիւզանդական քրիստոնէութենէն և՛ վարչա-
պէս և՛ դաւանաբանօրէն։

Եթէ նախորդ դարուն նշանաբանը հայը քրիստոնեայ դարձնելն
էր, հինգերորդ դարուն նշանաբանը դարձեր էր քրիստոնէութիւնը
հայացնել։ Բոլոր ազնիւ ու ղեկավար անձերու ըսածին ու ըրածին
մէջ մասնաւոր կերպով կը շեշտուէր հայութիւնը։ Ինչ որ հայկական
էր կը գնահատուէր, դրուատութիւն կ'ըստանար, նոյնիսկ հեթանոսու-
թենէն եկած բաները․ կը ջանային միայն, որ անոնց վրայէն քերեն,
այն ինչ որ անախորժ ու անհարմար էր քրիստոնեայ մտայնու-
թեան համար։

Ինչպէս որ ամբողջ հայ հեթանոս ժողովուրդը մկրտուեր էր քը-
րիստոնեայ, այդպէս ալ պէտք էր ամբողջ հայ հեթանոս անցեալը
մկրտուէր քրիստոնեայ։ Այդ անցեալն ալ պէտք է քրիստոնէական կը-
նիք ստանար, պէտք է առնուէր քրիստոնէութեան փեշերուն և հո-
վանիին տակ, ինչպէս որ հին հեթանոս տաճարները, տօները, սովո-
րութիւնները առնուած էին արդէն քրիստոնէութեան գիրկը, որ քը-
րիստոնէութիւնը վերջնականապէս հայանալ կարողանար։

Հայ պետականութիւնը և Գրիգոր Լուսաւորչի հայրապետական
տունն ալ նոր էր հանգած․ բոլոր մտածող հոգիներու համար ան-
ցեալը կը դառնար սիրելի ու երանելի։ Հայրենասիրական զգացումը
և հին փառքերու հայ հերոսներուն պաշտամունքը կը սրուէր։ Անկա-
խութեան կորուստը միշտ ալ բուռն հայրենասիրութիւն կը ծնի․ հի-
ւանդն է, որ առողջութեան կը տենչայ․ առողջը պէտք չունի շատ
իր առողջութեան մասին մտածելու։

II․ ԳՐԱՒՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Ինչպէս ընդհանրապէս ամէն գաղափար, այնպէս ալ հայ անցեալը քրիստոնէութեան հետ հաշտեցնելու և գրի առնելու պահանջը կը հասուննայ ու կ՚իրականանայ աստիճանաբար։

Ամենէն առաջ հայ հոգեւորականութեան սրտին ու չափին անհամեմատ աւելի մօտիկ էր բուն հայ քրիստոնէական եկեղեցիի հաստատման մասին հայերէն պատմութիւն մը ունենալը։ Գրուեր երկ մը, ուր շեշտուած ըլլար, թէ հայ եկեղեցին հիմնողը որեւէ յոյն Գրիգոր մը չէր, այլ հայ Գրիգոր մը, բարձր նախարարական ծագումով Գրիգոր մը, թագաւորական-պարթեւական արիւնէ սուրբ Գրիգոր մը։ Անիկա արդեօք ճշմարտութի՞ւն մըն է պատմական, թէ՞ հոգեւորականները յետին թուով հնարած աւանդութիւն մը՝ բանասէրներուն կը մնայ ճշդել։ Բայց այն դարու հոգեւորականութեան համար, որ կ՚ուզէր հայ եկեղեցին յունական եկեղեցիէն զատ ու անկախ հաստատութիւն մը դարձնել իր ինքնուրոյն բարձր հովուապետով, թագաւորական-պարթեւական սուրբ Գրիգոր մը չափազանց կարեւոր անհրաժեշտութիւն էր։

Այդպէս ալ անհրաժեշտ էր, որ ինքնուրոյն այդ հայ եկեղեցիին հիմնադիրը բացառիկ դէմք մը ըլլայ նաեւ անձնապէս, ըլլայ աստուածընտրեալը, երեւակայելի ու աներեւակայելի չարչարանքներու ենթարկուած ու յաղթահարած, հրաշքներով սրբագործուած և սուրբ կոյսերու և նահատակներու ամբողջ չքախումբով մը շրջապատուած։ Հայ հոգեւորականութեան այս պահանջին ծնունդն է «Ագաթանգեղոս» անունով գիրքը․ Ագաթանգեղոս հեղինակի անուն չէ, այլ գրքին անունը, որ յունարէն աւետաբերի իմաստը կու տայ․ այդ գիրքը Գրիգոր Լուսաւորչի կեանքին, չարչարանքներուն և քարոզչութեան պատմութիւնն է․ ուրեմն ըստ էութեան մեծ սուրբի մը կեանքը «վարք սրբոց» մը, որ սակայն շատ նշանակալից կերպով իր ճակատին կը կրէ «Հայոց պատմութիւն» վերտառութիւնը, և մեր յաջորդ պատմիչներէն ալ կը նկատուի իբրեւ հայ առաջին հիմնական պատմական երկը, որուն հեղինակ կը հռչակուի Տրդատ թագաւորին դպիրը Ագաթանգեղոս անունով, որ իր գիրքը գրած է իբրեւ թէ Տրդատի հրամանով, Դ․ դարուն սկիզբը յունարէն լեզուով։

«Ագաթանգեղոս» մատեանը յօրինուած է դար մը աւելի ուշ, հաւանօրէն գրերու գիւտէն անմիջապէս ետքը, Սուրբ-գրքի թարգմանութեան աշխատանքներէն ո՛չ շատ հեռու, յօրինուած է անշուշտ հայ լեզուով և հայ բարձր հոգեւորականի մը ձեռքով ըստ իր պաշտօնակից եղբայրներու հաւատքին և ըստ չորրորդ դարու ընթացքին քրիստոնէական շրջանակին մէջ հետզհետէ ծագում առած և ընդհան-

բացած աւանդութիւններուն։ Այդ տեսակ բանաւոր կրօնական աւանդութիւններ շատ կային Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և անկէ առաջ Թադէոս ու Բարդուղիմէոս առաքեալներուն, Կոյսերու նահատակութեան, Սուքիասեան նահատակներու, Եդեսիայի Աբգար թագաւորի և նման ուրիշ «սուրբ» անուններու շուրջ։

Այս հայ կամ հայացած սուրբերու վրայ պատմըւող աւանդութիւններէն աւելի կարեւորները Դ. դարու ընթացքին հաւանօրէն գիր առնուած կային ասորերէն կամ յունարէն լեզուներով քրիստոնեայ պաշտօնեաներու պէտքին համար. Եւ անկարելի չէ, որ հինգերորդ դարու մէջ «Ագաթանգեղոս» մականունը յօրինողը այդ կարգի գրութիւն մըն ալ ունեցած ըլլայ իր ձեռքը Սուրբ Գրիգորի մասին՝ օգտուելով անկէ ազատ կամ բառացի թարգմանութեամբ։ Կրնայ պատահիլ նոյնիսկ, որ ան օգտուած է յունարէն գրութենէ մը, որ Տրդատ թագաւորը գրել էր տուած իր դպիրին, անշուշտ ո՛չ քրիստոնէական եկեղեցին բարձրացնելու համար, այլ իր անձը, իր քաղաքական մեծագործութիւններն ու իր քաջութիւնը գովաբանել տալու համար. և այդ գրութիւնը պէտք է ունենար հեթանոս ոգի ու շունչ, չնայելով Տրդատի քրիստոնեայ դարձած ըլլալուն և Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը պարտադրած ըլլալուն. մեր կրօնափոխութիւնը հարկադրողը այդ օրերու համեմատական քաղաքականութիւնն էր։ «Ագաթանգեղոս» գիրքը կազմող ջերմեռանդ ու հաւատացեալ հոգեւորականը անշուշտ իր պարտաւորութիւնը պիտի սեպէր ջնջել այդ հեթանոս ոգին, Տրդատին տալ եկեղեցական ու աւելի նուաստ դեր մը՝ նոյնիսկ խող դարձնել՝ անոր տեղը գնելու համար Գրիգոր Լուսաւորչի կրպարանքը և վարդապետութիւնը։ Շատ աւելի հաւանական է սակայն, որ «Ագաթանգեղոսի» հեղինակը Տրդատի մասին իր գրքին մէջ եղած մէկ քանի վիպական կտորները առած ըլլայ պարզապէս անգիր վիպասանութենէ մը, ճիշդ ինչպէս Փաւստոսն է ըրած Տրդատի յաջորդ թագաւորներու մասին խօսելու ատեն անհամեմատ աւելի ընդարձակ չափերով։

«Հայոց պատմութեան» այսինքն քրիստոնեայ հայութեան այս ամենէն կարեւոր առաջին գիրքը սկիզբէն իսկ պիտի զգար պահանջը նոր շարունակութեան։ Պէտք էր որ առնել Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդ կաթողիկոսներուն սուրբ վարքն ու հոգեւորական մեծ գործերը և վեր հանել յատկապէս Լուսաւորչի տունէն ու սերունդէն եղող հայրապետներուն թագաւորական տունէն գած շըլլալուն տեսակէտը՝ արիւնով ալ, արժանիքներով ալ, բարոյականով ալ, մեծագործութիւններով ալ. ջանք կ՚ընեն ցոյց տալու ոյրուն բացառութիւններով, որ վերջին ներկայացուցիչները Գրիգորի հայրապետական տան՝ ուղղակի հայ արքայական սերունդ են՝ թագաւորի աղջկան զաւակներ են։

Եւ երբ Սահակ Պարթեւի մահով 438 թուին կ՚ընդհատուէր Լուսաւորչի հայրապետական տունը, հայ հոգեւորականներէն շատ շատերուն հոգիին մէջ կը չնջուէր թէ՛ գնահատանքը, թէ՛ հիացումը մեր առաջին հայրապետներու անձին ու գործին հանդէպ. և օտար քրիստոնեայ բարձր հայրերու կեանքն ու գրութիւնները թարգմանելով զբաղուած իրենց այդ օրերուն՝ բնական կերպով սաւառնէր պիտի օդին մէջ նաեւ մեր մեծ հայրապետներու կեանքն ու գործերն ալ գրաւոր կերպով յաւերժացնելու գաղափարը։

Սակայն ամբողջ դարու մը հայ հոգեւորական պետերու պատմութիւնը գրել առանց հայ թագաւորները և ժամանակի աշխարհիկ դէպքերն ու պայմանները յիշատակելու՝ կարելի բան չէր։ Մանաւանդ որ սուրբ Գրիգորի տան հետ կ՚ընդհատուէր նաեւ հայ Արշակունի թագաւորական տունը և ամենուն համար ալ ծանր էր հայ պետական անկախութեան կորուստը. հիմա պարսիկ իշխանութեան տակ ճզմուած՝ աշխարհական թէ հոգեւորական՝ մեծ յուզումով կը յիշէին ամենքը իրենց թագաւորներուն ու մեծ զօրավարներուն դիմադրութիւնն ու կռիւները այդ միեւնոյն պարսիկներուն դէմ։

Այն գրչի տէր հոգեւորականը, որ բան մը պատմել ուզէր այդ դեռ նոր անցած, բայց արդէն կարօտով փնտռուող ժամանակներու մասին, պէտք է գրեր թէ՛ հոգեւոր և թէ՛ աշխարհիկ պատմութիւնները այդ օրերու։ Պատմական այդպիսի փորձ մը ընել ուզողը ուրկէ՞ պիտի քաղէր սակայն իր նիւթերը։

Իր աշխատանքի հոգեւորական մասի համար կային աւանդութիւններ ու զրոյցներ բանաւոր. ու գրաւոր՝ յունարէն և ասորերէն. ատոնք եկեղեցական շրջանակներուն մէջ ընդունուած ու վաւերացած էին արդէն. իսկ աւելի մօտիկ ժամանակներու համար կային իր ու իր եղբայրակիցներու անձնական յիշողութիւններն ու տեղեկութիւնները, որոնք յաճախ կ՚ըսուէին և՛ եկեղեցական բեմէն և՛ մասնաւոր խօսակցութիւններու առեն։ Հոգեւորական մասի պատմական նիւթը ըստ էութեան կար արդէն մշակուած և հոգեւորականութիւնն էր մըշակողը. և բոլորովին ագաթանգեղոսեան ոճով ու ոգիով՝ հրաշքներ, ճառեր, պանծացում սրբութեան ու կուսութեան և գերադասում հոգեւոր իշխանութեան և ընդհակառակը կարելիին չափ նսեմացնելով բարոյապէս աշխարհիկ իշխանութեան դէմքերը։

Այս վերջին կէտը լաւագոյն ապացոյցն է, որ այդ բոլորը գրի է առնուած հայ թագաւորութեան անկումէն ետքը։ Թագաւորներու ապրած և իշխանութեան տէր եղած միջոցին ո՞ր հոգեւորականը պիտի յանդգնէր այդ տեսակ ցած ու զզուելի բաներ գրի առնել ու ամէն տեսակի կեղտոտութիւններ քսել թագաւորական տան անդամներու երեսին անդուռն բերանով։ Խուցերու մէջ ու ականջէ ականջ այդ բոլորը փսփսալը, այո՛, շատ բնական էր, քանի որ արքունիքը ա-

ուած մրցակից մըն էր հոգեւորական տիրապետութեան։ Միայն արքունիքի ու թագաւորներու չքանալէն ետքը ամէն բռնուած ու խլուած բան կարելի էր գրի առնել, երբ մանաւանդ մարդս կը հաւատայ իր լսածին և իր լսածն ալ ձեռնտու է իր կողմի տեսակէտին։ Նոյնիսկ չէին քաշուեր այդ միջոցին յայտարարելու, որ հայ թագաւորական տան խորտակումը արդիւնք էր սուրբ մարդոց խօսքը լսած չըլլալուն և զայրացած սուրբերու անէծքին։

Իսկ իր աշխատանքի աշխարհիկ մասին նիւթերը ուրկէ՞ պիտի քաղէր հոգեւորական մը իր պատմութիւնը շարադրելու համար. բանաւոր մշակուած ու վաւերացուած ոչինչ չկար. լսելի, թերատ ու անստոյգ կտորտանքով դարու մը պատմութիւն չի շարադրուիր. իսկ գրաւոր նոյնպէս ոչինչ չկար. գիրն ու գիրքը նոր ձեռք բերուած գիւտեր էին հայուն համար և այդ գիւտն էր, որ կը դրդէր հիմա հայուն հայ պատմութիւն մը գրի առնելու։

Մեր աշխարհի, մեր հեռաւոր և մօտիկ անցեալի, մեր թագաւորներու ու մեր հանրային գործերու մասին կար միայն մէ՛կ աղբիւր մը, բացարձակապէս միա՛կ աղբիւրը։ Եւ ի՜նչ աղբիւր, ինչպէ՜ս առատ, ի՜նչ կենդանի ու հարազատ, ի՜նչ գրաւիչ մանրամասնութիւններով. և այդ միակ ու յորդ աղբիւրը գուսանական անգիր վէպերն էին, գուսաններու պատմած ու մշակած հայ դէմքերու և հայ գործերու պատմութիւնը։

* * *

Ինչքան ատեն որ հայ թագաւորներ կային ու կար հայ արքունի պալատ, կար հայ պետական կեանք ու պետական յուզում, կռիւ ու ձեռնարկներ, կար նաև միշտ պալատական վիպասանը, որ կը հնչեցնէր արքունի տաճարներու բարձր կամարներուն տակ, ինչպէս հընադարեան հայ դիւցազներու ու թագաւորներու գործերն ու խօսքերը, այնպէս ալ տիրող թագաւորական տան ներկայ ու նախորդ հայր ու պապ թագաւորներու կեանքը, դէմքն ու գործունէութիւնը, անոնց փառքն ու գովքը. նաև գործն ու գովքը իրենց հաւատարիմ ծառաներուն, մտերիմներուն, քաջ ու արի զօրավարներուն, իրենց կեանքի, գործի ու զէնքի ընկերներուն։

Հայ թագաւորներու չքացումը և անկախ պետականութեան կորուստը վերջ կը դնէր նոր անգիր վէպերու ստեղծագործութեան. և՛ նիւթը կը ցամքէր և՛ պահանջողն ու պաշտպանողը չկար։ Արդէն Դ. դարուն վերջերէն Արշակունի գահի կիսումով պետութիւնը կ'անշքանար. հին կենցաղին հետ կը խամրէր նաև հայ գուսանական վէպին նոր ստեղծագործութիւնները։ Բայց եթէ նոր նիւթ, նոր դէմքեր, նոր ստեղծագործութիւն ու նոր վէպեր չկան գուսաններու շրթունքին

արդէն եղած հին ստեղծագործութիւնները կան միշտ ու կը մնան և անկախութեան կորուստը ամենուն համար կը դառնար աւելի թանկ ու գրաւիչ. դեռ նոր կորսուած փառքն ու վեհութիւնն է, որ կը պատմեն այդ յուզիչ ու աշխոյժ վէպերը և՛ ցաւ և՛ հպարտութիւն ներշնչելով ունկնդիրներուն։

Հինգերորդ դարուն՝ գուցէ և վեցերորդ դարու ընթացքին դեռ մեծ էր հայ գուսաններու թիւն ալ, դերն ալ, արժէքն ալ, ազդեցութիւնն ալ հայ հոգիներուն վրայ։ Այդ հին դիւցազնական ու վերջին հերոսական վէպերը կ՚երգուէին ամեն տեղ, գուսաններուն ձայնը կը հնչէր քիչ-շատ ամեն հաւաքոյթներու մէջ, ըլլայ ազնուական, ըլլայ ռամիկ։ Ըստ երեւոյթին արաբական դարերուն է, որ հետզհետէ կը թուլնայ գուսաններուն ձայնը, մինչեւ որ թուրանական հեղեղին տակ բոլորովին կը խլանայ։

Այդ վէպերու հմայքէն ազատ չէր նաեւ հինգերորդ դարու հայ հոգեւորականութիւնը և յատկապէս հայ ծագումով և հայ հոգիով մասը այդ հոգեւորականութեան, որ կը վարէր կեանքն ու միտքը հայութեան։ Ամենքն ալ ի պաշտօնէ և ըստ քրիստոնէական տեսակէտներու մեծ արհամարհանք կը ցուցադրէին հեթանոսութենէն եկող և քրիստոնէութեան ծնունդը չեղող անգիր երգերուն ու վէպերուն հանդէպ, որոնց ստեղծողը և տարածողը գուսաններն էին։ Բայց այս ցուցադիր արհամարհանքը հարցի տեսական կողմն էր. գործնականին մէջ հոգեւոր հայրերն ալ սիրով կը լսէին այդ հին ու նոր վէպերը, որոնց մէջ շատ խոր, գեղեցիկ ու բարձր կտորներ կային հայ հոգիէ բղխած. Հայ էին վերջապէս այդ մարդիկը և իրենց մանուկ ու պատանի օրերուն գոնէ լսած, սնած ու ոգեւորուած էին այդ վէպերով։

Քրիստոնէութիւնն ու հայութիւնը ձուլել ուզող մեր հոգեւոր մտաւորականները ո՛չ միայն լսած ու ծանօթ էին այդ անգիր վէպերուն, այլ ամբողջ կտորներով ու հատուածներով յաճախ գոց գիտէին։ Ահա՛ այդ տեսակի հոգեւորական մըն էր, որ խօսքով կ՚արհամարհէր անգիր երգերն ու վէպերը, բայց ծայրէ ծայր գոց գիտէր այդ վիպասանութիւնները իր աշխարհական տարիներէն, այսինքն գործնականապէս գուսան մըն ալ ինքն էր իր գիտցածով, իր ճաշակով, իր ներքին հակումներով ու բանահիւսական համակրանքներով, որ ուզեց այդ բոլորը գրի առնել, միացնել իր հոգեւոր եղբայրներու մշակած հայ հայրապետներու մասին եղող նիւթերուն և առաջացնել ամբողջական Հայոց պատմութիւն մը։ Այդ մարդը մեր գրականութեան պատմութեան մէջ կը կրէ Փաւստոս Բուզանդ անունը։

III. ՓԱՒՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ ՄԵԾ ԴԵՐԸ

Հինգերորդ դարուն վերջերը գրող պատմիչ Ղազար Փարպեցին հոգեւորական մըն է, պատմութիւն ըսելով կը հասկնայ գրուած պատմութիւնը եւ ան ալ քրիստոնեայ հօր մը ձեռքով գրուած պատմութիւնը մաքուր քրիստոնէական ոգիով. ասոր համեմատ ալ «Ագաթանգեղոս» գիրքը կ'անուանէ առաջին «Հայոց պատմութիւն» եւ Ագաթանգեղոսն ալ հեղինակի անունը համարելով մեծ գովասանքով կը խօսի անոր մասին։ Երկրորդ «Հայոց պատմութիւն» կ'անուանէ Փաւստոս Բուզանդի մեր ձեռքը հասած վերջին մասերը, ուր կը պատմուի Գրիգոր Լուսաւորչի յաջորդներուն ժամանակի պատմութիւնը եւ կը խօսի Փաւստոսի մասին շատ վերապահ, գրեթէ արհամարհոտ վերաբերումով, ինչպէս իրմէն առաջ եկող միւս հոգեւորական պատմիչները. ամենքն ալ իսկոյն կ'ըզգան, որ Բուզանդի գիրքը քրիստոնեայ հոգիի ծնունդ չէ իր շատ ու շատ կտորներով։ Իսկ Երրորդ «Հայոց պատմութիւն» կ'անուանէ Ղազարը իր շարադրածը։

Արդ՝ իրողութիւնն այն է, որ Ագաթանգեղոս կոչուող գիրքը Հայոց պատմութիւն չէ, այլ վկայաբանութիւն մը եւ քրիստոնէական վարդապետութիւն։ Գրաւոր Հայոց պատմութիւն մը մէջտեղ դնելու իսկական առաջին փորձը ընողը Փաւստոս Բուզանդն է։ Այսինքն այդ անունով մեզի հասած գրքին հեղինակը։ Գիրքը կիսատ է, կը կոչուի «Պատմութիւն Հայոց», բայց եւ «Բուզանդարան», որ շատ տարօրինակ արտայայտութիւն մըն է. իսկապէս բուն հեղինակին անունը հաստատ չգիտենք։

Հայ հոգեւորական մըն է հեղինակը, որ գրած է իր գիրքը անշուշտ «Ագաթանգեղոսէն» ետքը, հաւանօրէն հինգերորդ դարու կէսերուն։ Կարելի է ենթադրել, որուն ուժ կուտան իր Գ. դպրութեան վերջը տեսակ մը գրքի լուսանցքին վրայ աւելցուած քանի մը խառնակ տողերը, որ մեր առաջին պատմագիրը կրօնական մասին համար բացի բանաւոր հոգեւոր զրոյցներէ՝ օգտուած է նաեւ հոգեւորական գրաւոր աղբիւրէ մը գրուած Գ. դարուն վերջերը յունարէն լեզուով, երեւի հոգեւոր ժամանակագրութեան նման բան մը, որուն հեղինակին անունը կարծես թէ եղած է Փաւստոս Բուզանդ կամ Բիւզանդացի։

Կարելի է մտածել, որ մեր պատմագիրը իր սեփական անունը չէ դրած իր գրութեանը վրայ իր գործը նկատելով պարզ հիւսուածք մը՝ քաղուած կրօնական ամենուն յայտնի աւանդութիւններէ, հոգեւոր գրութենէ մը եւ գուսանական վէպերէ, իբր լրացնող ամբողջութիւն մը կազմելու ջանքով։ Իր վրայ նայեր է իբրեւ հաւաքողի մը, մէկ-տեղ բերողի մը վրայ. արդէն պարզհոգի ու հաւակնութիւն չունեցող մարդ մըն է ինքը, անանուն գուսանի մը հոգեբանութեամբ։

Գրքին վրայ ուրիշ անուն չէ եղած կամ գուցէ առաջին դպրութիւններու կորստին հետ կորսուեր է և անունը. բայց գրքին մէջը տեղ մը յիշատակարանի պէս բան մը կայ, ուր կը յիշատակուի Փաւըստոս Բուզանդ մը իբրև ժամանակագիր և ամբողջ գրուածքը մնացեր է անոր անունով։

Կրօնական մասերուն համար յունարէն գրուած Փաւստոս Բուզանդէ մը օգտուած կամ թարգմանուած ըլլալու վարկածը կը դիւրացնէ նաև այն հարցին պատասխանը, թէ ինչո՞ւ համար իր պատմութիւնը կանգ կ'առնէ Դ դարու ութսունական թուերուն վրայ և չի հասնիր մինչև Ե դարուն կէսը կամ Խորենացիին պէս մինչև հայ թագաւորութեան անկումը և Գրիգոր Լուսաւորչի տան ընդհատումը։ Թէև այդ ինչու-ին կարելի է պատասխանել նաև անով, որ իր գիտցած գուսանական վէպերը ութսունական թուերէն անդին չէին անցներ։

* * *

Մեր պատմագիրէն առաջ յունարէն գրող Փաւստոս Բուզանդ մը եղե՞ր է թէ ոչ. ի՞նչ անուն է տուեր, ուրկէ՞ կու գայ. հեղինակը, ի՞նքն է գրեր այդ անունը իր գրքին մէջ կամ իր գրքին վրայ, թէ՞ ուրիշները։ Ասոնք բանասիրական հետաքրքիր հանելուկներ են, որ ես բնականաբար կը թողնեմ բանասէրներու վճռին ու եզրակացութեան. բայց ինչ եզրակացութեան ալ որ գալու ըլլան, ո՛չ մէկ կարեւորութիւն չունի երկի արժէքին ու գնահատմանը տեսակէտէն. երկը մէջտեղն է, որ կը խօսի և՛ իր համար և՛ իր հեղինակի։

Մեր առաջին Հայոց պատմութիւնը գրողը տարիքը առած հոգեւորական մըն է, շատ բարեմիտ, պարզամիտ, բոլորովին համոզուած է իր շուրջը իր քրիստոնեայ եղբայրակիցներու ըսածին ու պատմածին, խորապէս յափշտակուած է մեր հայրապետներու սրբակրօն կենցաղով, անոնց կատարած հրաշքներով ու սքանչելիքներով և կատարեալ լրջութեամբ ինքն ալ կը կրկնէ նախորդ հոգեւորական սերունդի գործած բամբասանքներն ու բարոյական աղտեղութիւնները ժամանակակից թագաւորներու մասին։ Այս բոլոր կեղծ ու ցած կամ հրաշապատում կուսակցական բաները, որ իրենց ժամանակին պրոպականդայի մեծ արժէք ունէին, հիմա մեր արդի պատմագիտութեան սեղանին վրայ անարժան ու անարժէք գրութիւններ են։ Եւ Փաւստոսի մեր ձեռքը հասած գրքին երկու-երրորդը այս տեսակի ապրանք է. եթէ այդ բոլոր երկար էջերը սեղմենք ու քամենք՝ կարելի է որ մէջէն քանի մը կաթիլ պիտանի իրականութիւն հանել կարողանանք. իր ամենէն մեծ արժէքը այդ դարերու հոգեւորական մտայնութեան ու մտաւոր մակարդակի հարազատ պատկերացումն է։

Եթէ միայն այդ կրօնական մասը ըլլար իր կազմածն ու խըմ-

բագրածը՝ մեր հեղինակը կը դառնար եկեղեցական պատմիչ մը «Ագաթանգեղոսը» շարունակող և շատ քիչ հետաքրքիր դէմք մը մեր պատմութեան համար։ Բայց իր գրած միւս մասը, գրքին միւս մէկերրորդը, որ ան առեր է կամ քաղեր է գուսանական վէպերէն, կը դարձնէ իր աշխատութիւնը ո՛չ միայն իսկապէս «Հայոց պատմութիւն» և առաջին Հայոց պատմութիւն, այլ և բոլորովին բացառիկ արժէքով ու հրապոյրով երկ մը։ Ինչքան ալ որ իրենց կուռ ամբողջութիւնը տուժած ըլլան այդ քաղուածքները և անշուշտ տեղ-տեղ կրած ըլլան իրենց վրայ քրիստոնէական տեսակէտներուն յարմարեցում, բայց և այնպէս կը պահեն միշտ գուսանական վէպի ոգին և կենդանի պատկերացումը։

Մեծ է այդ քաղուածքներուն արժէքը և՛ պատմական և՛ գրական տեսակէտէն։ Մէկ մարդու մը, մէկ հոգեւորականի մը դիտողութիւններն ու դատողութիւնները չեն ատոնք, ո՛չ ալ ընդհանրապէս քրիստոնէական հոգեբանութեամբ դիտուած, բացատրուած ու մարմինէ զրկուած պատմութիւններ, այլ ժողովուրդներու համար, պալատներու մէջ երգուելու համար հիւսուած են ատոնք, հայ պետական դէմքերու և հայ քաղաքական դէպքերու գեղեցիկ ու խորազգաց պատկերացումով, ուր կը նկարագրուին հարազատօրէն տիրող դասակարգին կեանքը, պայմանները, փոխադարձ յարաբերութիւններն ու ըմբռնումները։ Իր նմանը չունի այդ գիրքը մեր ամբողջ հայ պատմագրութեան մէջ իբրև քաղաքակրթական վիճակի և կենդանի կերպերու իրական ու առոյգ նկարագրութիւն. մեր պատմագրութեան մէջ բացառիկ հատոր մըն է։

Եւ զուտ գրական տեսակէտէն ալ Փաւստոս Բուզանդի այդ քաղուածքները կը ներկայացնեն գուսանական վիպասանութեան համեմատաբար ամենէն ամբողջական նմուշները, ամենէն երկար կտորները, որոնք իրարու տեսակ մը շարունակութիւն կը կազմեն. և համեմատաբար քիչ աղարտուած կտորներ. ամբողջ էջերով կարծես բառացի է աւանդուած։ Առանց Փաւստոս Բուզանդի այդ թանկագին հատուածներուն՝ չափազանց կ՚աղքատանար հին հայ վիպական գեղարուեստի մասին մեր ունեցած ծանօթութիւնն ու ըմբռնումը ընդհանրապէս, իսկ հեթանոս-քրիստոնեայ Դ դարու մեր գուսանական ստեղծագործութիւններու մասին բնաւ ոչ-մէկ գաղափար չէինք ունենար։

* * *

Այս բոլոր ըսածս կը վերաբերի Փաւստոս Բուզանդի այն կիսատ գրքին, որ հիմա ունինք մենք մեր ձեռքը։ Բայց Փաւստոս Բուզանդի գործն ու արժէքը աւելի ևս բարձր է եղած, քան ինչ որ տեսնել

կրնանք այդ կիսատ գրքի էջերուն մէջէն։ Մեր բարեհոգի և գուսանասէր պատմագիրը իրականին մէջ շատ աւելի լայն նայուածք և իրապէս պատմահօր մը արժանի վերաբերում է ունեցած մեր պատմութեան հանդէպ։ Ան ուզեր է մէջտեղ դնէ լրիւ Հայոց պատմութիւն մը, ան գրի է առեր մեր պատմութիւնը բուն սկիզբէն մինչև իր օրերը։

Իր հիմակուան կիսատ գիրքը կ՚ըսկսի երրորդ դպրութեամբ, որուն առաջին յառաջաբանի նման գլխուն մէջ շատ յստակ կերպով կ՚ըսէ, թէ մեր պատմութիւնը երեք մաս ունի. առաջին պատմութիւն, միջին պատմութիւն և վերջին պատմութիւն։ Փաւստոսի անունով մեր ձեռքը հասածը միայն վերջին պատմութիւնն է, այսինքն Գրիգոր Լուսաւորիչէն ասդին։ Միջին պատմութիւնը արդէն գրուած է, կ՚ըսէ, ուրիշներու կողմէ, աչքի առաջ ունի քրիստոնէական այն աւանդութիւնները, որոնք յունարէն ու ասորերէն լեզուներով կային գրի առնուած, վերջն ալ հաւանօրէն հայերէնի թարգմանուած։ Այսպէս, օրինակ, Թադէոս առաքեալէն սկսած մեր կողմերը եկող քարոզիչներու, սուրբերու և կոյսերու զանազան վկայաբանութիւններ և վերջապէս Սուրբ Գրիգորի կեանքն ու վարդապետութիւնը։

Այս նիւթերը ինքն իր կողմէն նորէն մանրամասն գրի առնելը աւելորդ կը համարէ Փաւստոս Բուզանդ. այդ նիւթերը հայ եկեղեցիին կողմէ ստացած էին արդէն որոշ ձև ու պաշտօնական վաւերականութեան կնիք և յայտնի էին ամենուն. բայց իր գրած պատմութեան «առաջին» ու «վերջին» մասերը բոլորովին իրարմէ կտրուած չթողնելու համար կը խոստանայ տալ անոնց սեղմ բովանդակութիւնը։ Այդ խոստումը ան կատարած պիտի ըլլար իր գրքի երկրորդ դպրութեան մէջ, որ հիմա գոյութիւն չունի։

Այսպէսով իր «միջին պատմութիւն» անուանածը կը տևէ Քրիստոսին մօտիկ ժամանակներէն մինչև Գրիգոր Լուսաւորչի մահը։ Ուրեմն իր «առաջին պատմութիւն» ըսածն ալ կը դառնայ, մինչև Քրիստոսի ժամանակները հասնող հին Հայոց պատմութիւնը, որուն միակ աղբիւրը հին հեթանոսական վիպասանութիւններն էին։ Եւ այդ հին գուսանական վէպերուն ալ Փաւստոս Բուզանդ կազմած էր իր ամբողջական Հայոց պատմութեան առաջին երկու դպրութիւնները, որ հիմա իր գրքին մէջ չկան, հանուած, պատռուած են. և որպէսզի ընթերցողը իզուր չփնտռէ՝ հանողն ալ երրորդ դպրութեան ճակատը գրեր է՝ «Ի սկիզբն»։

Կը կարծեմ, Փաւստոսի մահէն ետքը անոր ձեռագրին մէջէն այդ երկու դպրութիւնները փրցնողը մեր քրիստոնեայ բարձր ղեկավարութիւնն է նորէն. և փրցնելուն պատճառն ալ դժուար չէ ենթադրելը։ Աչքի առաջ ունենալով Փաւստոս Բուզանդի վիպասէր, գուսա-

նաւէր և փոխէն քան չաւելցընելով գրելու իր ձևը, մինչդեռ ալ գի-ցուք մէջէմէջ հեթանոսական անյարմար տարրերուն փրայէն ցատկած ըլլայ՝ ամբողջութեան ոգին, տիրող հեթանոս-աշխարհիկին շունչը և գուսանական արուեստի գունագեղ ու գեղեցիկ մանրամասնութիւննե-րը ջնջել ու ոչնչացընել չէր կրնար։ Իսկ քրիստոնեայ հոգեւոր ընկա-լար անձերն ալ, որոնք գեղարուեստէն շատ տարբեր գործնական կող-մերը կը կշռէին հարցի, մարսել չէին կրնար Փաւստոսի գրքի առած պատմութեան առաջին երկու մասերը։

Քրիստոնէական գրուածքի մը մէջ պէտք չէ զգացուէր հեթանո-սութեան շունչը և ո՛չ ալ մանաւանդ գուսանական դրոշմը. ոչ-ոք մտքէն պէտք չէ անցընէր, որ քրիստոնեայ հայերը որևէ բանի մէջ կրնան հետևիլ գուսաններու բանծին ու յօրինածին։ Այնպէս որ քը-րիստոնէական տեսակէտէն անյաջող ու անյարմար փորձ մըն էր Փաւ-ստոս Բուզանդի գրի առած առաջին երկու դպրութիւնները։ Այդ պատճառով ալ հանած են մէջէն ու պատռած։ Պահեր են գիրքը երրորդ դպրութենէն սկսած, որ քրիստոնէական շրջան է, իբրեւ Ա-գաթանգեղոսի շարունակութիւնը, ու խմբագրուած է հոգեւորակա-նութեան մշակած տեսակէտներով. իսկ աշխարհիկ կեանքի գուսանա-կանէն առած մասերուն մէջն ալ ո՛չ մէկ յիշատակութիւն չկայ գու-սանական երգի մասին. առնուած կտորները հիւսուած են հոգեւոր պատմութեան իբրեւ մասնաւոր անհատ հեղինակի մը գրչէն ելած ամ-բողջութիւն. Թէեւ այդ հիւսքը կատարուած է միայն արտաքուստ, գրքի հոգեւոր ու աշխարհական մասերը մեծ դիւրութեամբ իրարմէ կը բաժնուին, միացընող կարին թելը քաշելու պէս։

Բայց հայ գրականութիւնը պարտական է ընդգծելու, որ Փաւըս-տոս Բուզանդ գրի է առած ամբողջ Հայոց պատմութիւնը և ցանկա-ցեր է աւանդել ապագայ սերունդներուն նաեւ հեթանոս դարերու գու-սանական վէպերը. և անտարակոյս շատ աւելի հարազատօրէն ու ման-րամասն, քան ինչ որ տուեր է Խորենացին։

Երբ այս աչքով կը նայինք Փաւստոս Բուզանդի աշխատութեան վրայ՝ այն ժամանակ միայն իսկապէս կը պայծառանայ իր գործին մեծութիւնը։ Փաւստոս Բուզանդ կը դառնայ առաջին հաւաքիչը հայ անգիր բանահիւսութեան և կը դառնայ իրաւ որ պատմահայրը մեր պատմագրութեան։ Եւ ճիշդ ատոր համար ալ անփոխարինելի կը դառ-նայ իր երկու առաջին Թանկագին դպրութիւններուն կորուստը մեզի համար։

IV. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻԻՆ ԴԵՐԸ

Փաւստոսի գրքին հեթանոսական առաջին երկու մասերը ընդու-նելի չեղան բարձր հոգեւորականութեան կողմէ. շատ էր բաց ու

պարզ գուսանական, շատ էր հեթանոս ճաշակով ու մտայնութեամբ։ Մեր հին պատմութիւնը, մեր պատմական հեթանոս դարերը անհրաժեշտ էր, որ գրի առնուէին, ժամանակը կը պահանջէր. բայց գրի առնուիլ կարողանալու համար նախ արմատապէս պէտք է կտրուէր գուսաններու անունէն ու հեղինակութենէն, պէտք է ջնջուէր հեթանոսական ամեն շունչ ու կնիք, պէտք է մտնէր ու նմանուէր քրիստոնէական աւանդութիւններուն, յունական ու ասորական քրիստոնէական գրութիւններուն, որ կարելի ըլլար երիտասարդ հոգեւորականներուն ձեռքը դնել, իբրեւ ուսման և ընթերցման վայել ու արժանի նիւթ։

Ինչպէս Ագաթանգեղոս մատեանին հեղինակը, ինչպէս Փաւստոսը, այնպէս ալ Խորենացին, իրենց պատմութիւնները գրեր են ամենէն առաջ երիտասարդ վարդապետացուներուն ձեռքը ուղեցոյց մը դնելու համար, անոնց քրիստոնէութեանը ազգային գոյն ու ազգային կռուան մը տալու համար։

Հին հայ հերոսական դէմքերը, որոնք սիրելի ու հարազատ էին ամենուն, պէտք է դառնային քրիստոնէութեան սեփականութիւնը. անոնք ալ պէտք է քրիստոնեայ դառնային ճիշդ այնպէս, ինչպէս հեթանոս տաճարները, տօները, շատ մը սովորութիւններ, հին սրբատեղիներ և պաշտամունքի որոշ մասեր ու արարողութիւններ ընդունուեր էին քրիստոնէութեան ծոցը. մեր հին քաջերն ու հերոսներն ալ պէտք է քրիստոնեայ մկրտուէին։

Ահա՛ այդ գործի իրականացմանը ձեռնարկեց Ե դարու երկրորդ կէսին մեր երկրորդ պատմագիրը, որ հայ գրականութեան մէջ յայտնի է Մովսէս Խորենացի անունով։ Մովսէս Խորենացին ամենէն առաջ աչքի իյնող մեծ հոգեւորական մըն էր անտարակոյս, և իր վրայ է առած այդ գործը շատ յստակ գիտակցութեամբ, թէ ինչ է իր ընելիքը. գուցէ և դրուած էր անոր վրայ այդ պարտաւորութիւնը հայ բարձր հոգեւոր վարչութեան կողմէ. շատ աւելի հաւանական է, որ ինքը կարեւոր դէմք մըն էր այդ բարձր վարչութեան մէջ։

Եւ զարմանալու բան չըլլար, եթէ այդ բարձր դիրքով հոգեւորականը իր՝ իսկական անունը իր կազմած գրքին տակը դնել չուզենար, որով երկար ժամանակ գրուածքը մնար անանուն։ Եւ կարծես այդպէս ալ եղած է, ճիշդ Ագաթանգեղոս մատեանին նման, որուն հեղինակը նմանապէս յայտնի չէ մեզի. յաջորդ սերունդները գրուածքին վրայ փակցուցեր են անուն մը իբրեւ հեղինակ։ «Փաւստոս Բուզանդ» անունն ալ անոր նման վերջէն եկած բան մըն է։ «Մովսէս Խորենացի» կրնայ նմանապէս աւելի ուշ գրքին վրայ աւելցուած անուն մը ըլլալ՝ երեւի բերնէ բերան անցնող աւանդութեան մը վրայ յենած։ Ամեն պարագայի դարուն հեղինակները ոչ «Մովսէս Խորենացի» կը ճանչնան, ո՛չ ալ այդ անունով Հայոց պատմութիւն մը։

Գիրքը գործածուած էր ուրեմն հոգեւորականութեան կողմէ ու-

սուցման համար, առանց հեղինակի անուան։ Յաջորդ բոլոր դարերուն ալ շարունակուած է այդ տաղանդաւոր գրքի իբրեւ դասագիրք գործածութիւնը հոգեւորականութեան կողմէ և մեծ գովեստներով և հիացումով. հեղինակի մը անունն ալ փակած է վրան։ Մեր գրականութեան մէջ չորս մը ուրիշ երկեր ալ կան, որոնք նոյնպէս Մովսէս Խորենացիի մը կը վերագրուին։

Խորենացիի պատմութեան երրորդ գրքին մէջ իր անձի մասին գրած տողերը իմ այս բաժիս հակառակ ոչինչ չունին։ Կրնայ պատահիլ, որ այդ ինքնակենսագրութիւնն ալ ըլլայ յօրինուածք մը իր երկին արժանիքը աւելի բարձրացնելու դիտաւորութեամբ. բայց և կրնայ ըլլալ բոլորովին ճշմարիտ։ Ի՞նչ է ըսուած այդ ամբողջ ինքնակենսագրութեան մէջ ըստ էութեան. որ ինքը աշակերտ է եղած Սահակ հայրապետին ու Մաշտոցին. որ անոնց կողմէ ղրկուած է եղեր Ալեքսանդրիա ուսումը լրացնելու. և որ ինքը շատ կը յարգէ ու կը սիրէ այդ երկու անձերը։ Ի՞նչ կայ աւելի հաւանական ու բնական Ե դարու երկրորդ կէսին ապրող ու բարձր դիրք ունեցող հոգեւորականի մը համար։ Եւ այդ ինքնակենսագրութիւնը գրուած է ընդհանրապէս շատ ընդհանուր խօսքերով, որ բաւական էր թէ՛ իր երախտագիտութիւնը յայտնելու համար և թէ՛ իր գրքին վարկն ու հմայքը բարձրացնելու համար այս երկու խորապէս յարգուած անուններով, առանց սակայն որոշակի կերպով հեղինակին դէմքը մերկացնելու։

Շատ աւելի խակապէս յօրինուած բանի մը տպաւորութիւն ընողը իմ վրաս Սահակ Բագրատունիի դէմքն է։ Ո՛չ. Խորենացիին գրելու դրդիչը Սահակ Բագրատունին չէ՛, ինչպէս որ կը յայտարարէ Խորենացին իր գրքին սկիզբը շատ ուռուցիկ ու ճարտասանական ձեւով մը։ Սահակ Բագրատունին հաւանօրէն բնաւ գոյութիւն չունեցող վիպասանական ստեղծագործութիւն մըն է, ըսելու ձեւ մը, դիմանութիւն մը ճարտասանական, որ միեւնոյն ժամանակ Խորենացիի գրութեան բուն քրիստոնէական դրդիչներուն վրայէն ուշադրութիւնը ուրիշ կողմ կը թեքէ։

Իշխան Սահակ Բագրատունիի մը ուղղուած նամակը և իր պատմութեան ընթացքին անոր ուղղուած խօսքերը, գովքն ու յանդիմանութիւնները իրար լաւ չբռնող անբնականութիւն մը ունին իրենց վրայ։ Եւ վերջապէս դեռ խակ, կիսատղայ մարդու մը պատահական խնդիրքին ու դրդումին բնաւ պէտք չունէր ապրած, տեսած, ճամբորդած, շատ կարդացած ու թարգմանած և իր հոգեւոր պաշտօնակիցներուն հետ բարձր դիրքերու վրայ երկար գործած ու խորհած ծերունի Խորենացին՝ Հայոց պատմութիւն մը ստեղծելու մեծ ու ծանր գործին ձեռնարկելու համար։ Մտածելը նոյնիսկ ծիծաղելի է։ Այդ գիրքը գրուած չէ իշխան ու տղայ մարդու մը խնդիրքը բաւարարելու համար, այլ շատ աւելի կարեւոր և քրիստոնեայ բարձր ու ընկա-

վար շրջանակին մէջ զգացուած ու հասունցած պէտք մը իրականա-ցընելու համար։

Խորենացիի Հայոց պատմութեան առաջին գրքին սկիզբն ու վեր-ջը եղած այդ նշանաւոր նամակները այն ինքնահնար բազմաթիւ նա-մակներէն են, որոնցմով լեցուն է Խորենացիին գիրքը․ Թագաւորնե-րու, իշխաններու ու Քրիստոսի ուղղուած շատ մը չինծու նամակներ կան հոն իրենց տակի բարեւներովը․ գրական ձեւ մըն է ասիկա, վի-պական ձեւ մը․ և Խորենացին վիպասան մըն է խորքին մէջ, այ-սինքն յօրինող մը, յարմարցընող մը․ և իր «պատմութիւնը», մաս-նաւորապէս իր առաջին երկու գրքերը պատմական վիպասանութիւն մըն է, որ ան յարմարցուցեր է, կարեր է ու կարկտեր է զանազան կողմերէ իրեն յայտնի եղող դէմքերն ու դէպքերը և քրիստոնէու-թեան հնարած կամ վաւերացուցած աւանդութիւնները իրար հիւսե-լով ու բացերը իր դատողութեամբ կամ իր ունեցած տեղեկութիւննե-րով կերպ մը լեցընելով։

Եւ այս իրողութեան մէջ ես վիրաւորական ու անսովոր ոչինչ չեմ գտներ․ «կեղծիք», «խարդախութիւն» բառերը բոլորովին անտե-ղի են։ Խորենացին պատմիչ մը չէ նեղ մտքով, այսինքն մարդ մը, որ իր ժամանակի տեսած ու լսած բաները յաջորդ սերունդներուն ա-ւանդել կ'ուզէ և նթէ իր խելքէն բաներ հնարէ կը դառնայ սուտ ու կեղծիք։ Խորենացին պատմաբան մըն է, այսինքն իրմէն առաջ իրեն ծանօթ բոլոր աղբիւրներէն օգտուելով իր խելքը հասածին չափ և իր ստացած կրթութեան, իր հոգիին ու կոչումին թելադրածին համեմատ պատմական ամբողջութիւն մը կերտելու կը ձգտի։ Բոլոր պատմա-բաններն ալ արդէն միեւնոյն բանը կ'ընեն․ ամեն պատմաբան իր ժամանակի գիտութեան, իր պատկանած կուսակցութեան, իր ունեցած աղբիւրներուն, իր զարգացման աստիճանին և իր հոգեկան խառնուածե-սութեան վրայ յենած աշխատաւոր մըն է և ուրիշ բան մը ըլլալ չի կրնար։ Եւ ճիշդ ատոր համար ալ բոլոր պատմաբաններուն եզրակացութիւնները, պատկերացումները և կառուցումները խորապէս տարբեր են իրարմէ և իրենց աշխատանքին մեծագոյն մասը ժամա-նակաւոր ու անցաւոր։ Նոյն է և Խորենացին։

Երբ մարդ մը Աստուածաշունչին սկիզբը եղած աղուոր հեքիաթ-ները և յոյն գուսանական վիպասանութիւնները պատմական հիմնա-կան ճշմարտութիւններ կը նկատէ, բնականաբար իր գրած պատմու-թիւնն ալ կէս մը հեքիաթ պիտի ըլլայ, կէս մը պատմական վիպա-սանութիւն, մէջընմէջ խառնուած որոշ իրական կամ իրականութիւնը յիշեցընող դէպքերու։ Խորենացին նեղ մտքով պատմիչ է միայն Ե դարու առաջին քառորդի մասին խօսող իր քանի մը էջերուն մէջ։

Իր գրելու կերպերէն, իր խօսելու, քննելու ու վարուելու եղա-նակէն դատելով՝ Մովսէս Խորենացին կը ներկայանայ մեզի իբրեւ

-լայն ծանօթութիւններ ունեցող, գիտական ձեւերով ու մտածումով, շատ կարդացած, ինքնիշխան ու կտրուկ բնաւորութեամբ վարպետ հոգեւորական մը։ Ունի գիտակից ու մտածուած հայրենասիրութիւն մը, հայասիրութիւն մը և անցեալի խոր սէր։ Այդպէս ալ գիտակից, յստակ կերպով իւրացուած քրիստոնէութիւն մը, ուր կրօնն ու ազգութիւնը, անցեալն ու ներկան խորապէս փաթթուած են իրարու և կազմած են ամբողջական ու իտէալական հիւսք մը. և այդ իր իտէալը վարդապետացող երիտասարդ հոգիներու մէջն ալ արմատացընելու համար է, որ գրած ու յօրինած է Մովսէս Խորենացին իր պատմական աշխատութիւնը։ Ան ճշմարիտ քրիստոնեայ մըն է ու ճշմարիտ հայ մը։

Մեր առաջին պատմագիրը Փաւստոս Բուզանդ ամենէն առաջ ըղձացումի մարդ է, յափշտակուող ու ենթարկուող. մեր երկրորդ պատմաբանը Մովսէս Խորենացին մտքի մարդ է ամենէն առաջ, քննող ու դատող. աւելի ատենական ու տիրական, որ ինքը կառուցել կը սիրէ և ուրիշները իրեն ենթարկել։ Բուզանդ կը ջանայ չշեղիլ իր լսածէն, Խորենացին կը ջանայ իր բոլոր լսածն ու գիտցածը յարմարցնել իր իտէալին, իր հիմնական սրբութիւններուն. մէկը ունկնդրող է, միւսը կառուցող։

Մովսէս Խորենացին մեր արդի բանասէրներու ընդհանուր համաձայնումով իր ձեռքի տակ ունեցած է Փաւստոսի ձեռագիրը և օգտուած է անկէ։ Իսկ ինծի կը թուի, որ Փաւստոսի ու Խորենացիի գրած պատմութիւնները շատ աւելի խոր ներքին կապեր ունին, քան արտաքուստ կ՚երեւայ։ Փաւստոսն է Խորենացիի պատմութեան կարմիր թելը տուողը, պատմութիւնը երեք մասերու բաժնողը և ընդհանրապէս Խորենացին դրդողը որ գրէ։ Խորենացին գրիչ է վերցուցած քրիստոնէական տեսակէտէն Փաւստոսի թերիներն ու անյարմարութիւնները սրբագրելու համար։ Ըլլայ իր ձեռքով, ըլլայ ուրիշներու ձեռքով անոր պատմութենէն հանած երկու դպրութիւններուն տեղը նորը շարադրելու համար և անոր չընդունուած ու կիսատ զարնած ու միամիտ ու «անհաճ» կերպով խմբագրուած պատմութեան տեղը աւելի «ոճաւոր», աւելի գիտական տեսք ունեցող ու ամբողջական Հայոց պատմութիւն մը ընելու համար։

* * *

Բայց իր այդ մատեանը սկսելէն առաջ Մովսէս Խորենացիին առջեւը դրուած խնդիր մը կար, որ պէտք է լուծէր, հայ ազգային վէպերու և զրոյցներու մէջ եղած անխզելի կապը պէտք է խզէր։ Այդ աւելի խորը նայող և դեռ իր մանուկ օրերէն մեր թագաւորներու վէպերը լսած ու սիրած մարդը, որ և յոյն հին հեղինակներու գրուածքներուն մէջ հին ու օտար առասպելներուն ու վէ-

պերուն ալ տեղեակ էր, որ իր ժամանակի քրիստոնեայ գրականութեան ալ աւելի լայնօրէն ծանօթ բացառիկ մտաւորական մարդ մըն էր եւ որ իր ձեռքին տակ ունէր Փաւստոս Բուզանդի «ձախողած» երկը, արդէն եկած էր հարկ եղած եզրակացութեան։

Ինչպէս քրիստոնէութեան մէջ ամեն բան կապուած էր քանի մը հնաւանդ գրքերու գոյութեան, այդպէս ալ հայ պատմութիւնը պէտք է կապուէր, ինչ գնով կ՚ուզէ ըլլայ, մէկ-երկու հին գրքերու, որ նըմանուէր քրիստոնէական պատմութիւններուն, աւելի պատկառանք ազդէր եւ գուսաններուն դերը դարձնէր բոլորովին երկրորդական, ո՛չ թէ հեղինակ ու ստեղծագործող, այլ եղածը վերապատմող «աննըշան ու մանր» մարդիկ։

Եւ ահա՛ շատոնց մոխիր ու աւերակ դարձած Նինուէի մը երբեմնի գոյութիւն ունեցող արքունական դիւաններէն հանուած կը հըռչակուի Մար Աբաս Կատինայի մը ձեռքով պատմական գրութիւն մը, որ ոլորուն ճամբաներով կու գայ, կը հասնի Խորենացիին ձեռքը, ուրկէ ան կը քաղէ Հայկի, Արամի, Արայի, Տիգրանի եւ անոնց սերունդներուն պատմութիւնները։ Այդպէս ալ Ուռհայի եւ Պոնտոսի շատոնց աւերակ դիւաններէն բերուած կը հռչակուի Ափրիկիանոսի մը ձեռքով ուրիշ գրութիւն մը, որ նորէն ոլոր ու նախորդին բոլորովին նման ճամբաներով կը հասնի Հայաստան եւ ուրկէ Խորենացին կը քաղէ Արտաշէսի ու Սաթենիկի վիպասանութեան ամբողջ պատմութիւնը։

Հին-հին գրքեր, աւելի եւս հին դիւաններէ դուրս հանուած, ուր կը պատմուէին չգիտես որու եւ ինչու համար մեր ամենէն գեղեցիկ հեթանոսական վիպասանութիւնները եւ գուրգուրանքով կը պահուէին անշուշտ անոր համար, որ օր մը գան Մովսէս Խորենացիին ձեռքը եւ իբրեւ անհերքելի աղբիւր ծառայեն։ Թող բանասէրները վիճին ու վճռեն՝ Մար Աբաս Կատինա եւ Ափրիկիանոս ապրե՞ր են աշխարհիս երեսին երբեւիցէ, թէ՞ բոլորովին Խորենացիի տաղանդին ծնունդն են, ինչպէս եւ անոր այդ կարգի քանի մը ուրիշ աղբիւրները։

Ընդունինք որ ապրեր են։ Ընդունինք, որ անոնց բերած գրքերուն մէջ հայերու մասին մէկ-երկու տող կամ էջ բաներ մը գրուած ըլլան, որ Խորենացին կարդացեր է եւ օգտուեր։ Ընդունինք նոյնիսկ այն տարօրինակ գաղափարը, թէ հին ու օտար ու հեռաւոր դիւաններու մէջ գուսանական «մանր» ու «աննշան» մարդոց ձեռքով հաւաքուած, գրի առնուած ու պահուած էին սատանան գիտէ ինչ լեզուով մեր աղուո՜ր անգիր վիպասանութիւնները։ Անցողակի յիշեմ, որ խիստ հետաքրքիր է Խորենացիի տուած այդ «մանր» ու «աննշան» տիտղոսը գուսաններու հասցէին եւ բոլորովին աւելորդ ու անտեղի, նոյնիսկ անյարիր իր գործածուած տեղին։

Վայրկեան մը ընդունինք նաեւ ա՛յդ դժուարամարս գաղափարը։ Բայց ըսէ՛ք խնդրեմ՝ Խորենացին ի՞նչ պէտք ունէր այդ փոշիներուն

մէջ թաղուած ու քրքրուած մատեաններէն քաղելու իր պատմութիւնները, երբ այդ միեւնոյն պատմութիւններուն բնագիրները շատ աւելի ընդարձակ, իր հարազատ լեզուով ու կենդանի իր գոյն ունէր, իր ականջին տակը և սրտէն իր մանկութենէն այդ բոլորը շատ լաւ գիտէր։ Իր իսկ ըսելովը այդ հին մատեաններուն բովանդակութիւնը առնուած էր գուսանական վէպերէն մանր ու աննշան գուսաններու ձեռքով։ Ի՞նչ կարիք կար ուրեմն Մար Աբասի բերած գիրքը մասնաւոր ու նմանը չեղած աղբիւր մը ներկայացընելու։ Շատ-շատ պէտք է յիշէր՝ թէ ինքը ձեռքի տակ հին գիրք մը ունի, ուր շատ զարմանալի կերպով մեր գուսանական վէպերը դեռ դարեր առաջ գրի են առնուած և սքանչելի կերպով պահուած։

Այս բոլոր տարօրինակութիւնները ինքնին հասկնալի կը դառնան, երբ աչքի առաջ ունենանք, որ Խորենացիին ջանքն է ընդգծել և ցուցադրել, որ ինքը, այսինքն ղեկավար քրիստոնէութիւնը, իր պատմելիքները գտած ու հանած է հին ու փոշոտ, ուրեմն և յարգելի ու սրբազան գրքերէ և ո՛չ թէ քաղած է գուսաններու շրթունքէն։

Հա՛, այս կերպով երբ անգամ մը կտրուած է իր պատմածներու և գուսաններու մէջ եղած բնական ու խորունկ կապը, երբ գուսաններու շրթունքէն խլուած է հեղինակութեան իրաւունքը, ալ անկէ ետքը կարելի է յաճախ, և պէտք եղածէն շատ աւելի յաճախ, վկայութեան կանչել այդ միեւնոյն վիպասանութիւնները, թէ ահա՛ գուսաններուն ձեռքի պատմած վէպերուն մէջն ալ միեւնոյն ձեւով կը պատմուին այս իմ հին ու վաւերական գրական աղբիւրներէ ու հնագոյն դիւաններէ հանուած ճշմարիտ պատմութիւններս։ Ասով մէկ կողմէն ընդգծուած կ՚ըլլայ քանի մը տասնեակ անգամներ, թէ ինքը առած է բոլորովին տարբեր ու հին աղբիւրներէ. միւս կողմէն ալ միաժամանակ ճշմարտութիւնը ըսուած կ՚ըլլայ, իր իսկական աղբիւրները յիշատակուած կ՚ըլլան, որոնք արդէն յայտնի ու ծանօթ էին ամենուն և լռել կարելի չէր։

* * *

Երբ հեթանոս վէպերը քրիստոնեայ հօր մը ձեռքով օգտագործելու հնարաւորութեան առջեւէն վերցուած էր գլխաւոր արգելքն ու հակակրութիւնը այս ոլորուն ու բնական միամիտ հնարքով՝ կը մընար իրականացընել երկրորդ անհրաժեշտ աշխատանքը, այսինքն քըրիստոնեայ հոգեբանութեան հանդուրժելի, գրեթէ հարազատ դարձընել հայ հեթանոս անցեալը, քրիստոնէացընել հին Հայոց պատմութիւնը։ Շատ աւելի ճիգ, հմտութիւն ու վարպետութիւն պահանջող գործ մը, քան աւերակներուն տակէն կորսուած մատեաններ յայտնաբերելը։

Պէտք էր մեր վիպասանութեան երգած նախահայր Հայկը ուղիղ գծով կապել Աստուածաշունչի Ջրհեղեղէն միակ ազատուած Նոյ նահապետին. պէտք էր զուգընթացել Հայկի սերունդներուն ծննդաբանութիւնը աստուածաշունչային ծննդաբանութիւններուն հետ. պէտք էր մեր նախարարական տները առաջացընել հրէական սերունդներէ· և ուր որ հնար էր յիշումներ ու ակնարկութիւններ մէջ քաշել Սուրբ-գիրքէն մինչև Քրիստոս։

Քրիստոսին ժամանակակից և յաջորդ դարերու մասին արդէն կային քրիստոնէական գրի առնուած աւանդութիւններ մինչև Գրիգոր Լուսաւորիչ, ինչպէս տեսանք։ Այդ բոլորը պէտք է օգտագործուէր, պէտք է հիւսուէր իրարու ու դառնար իրարու կապուած ամբողջութիւն մը և ո՛չ թէ առանց վրայէն ցատկելով անցնիլ բարեմիտ Փաւստոս Բուզանդին պէս։ Եդեսիայի Արշամներն ու Աբգարները օրինակ, պէտք է դառնային հայ սերունդէ հայ թագաւորներ, որ հայերն ու հայ եկեղեցին անմիջապէս Քրիստոսի հետ հաղորդակցութեան մէջ դրուէին ու դառնային առաջին հաւատացեալները։

Այս քրիստոնէական նիւթերուն պէտք էր կցել քանի մը յոյն հեղինակներէ և ասորի քրիստոնեայ հայրերէ առնուած մեր աշխարհի հետ և մեր աշխարհի շուրջը կատարուած դէպքեր ու յիշատակութիւններ. և յիշելու միջոցին ալ որևէ պատուաւոր դեր պէտք էր յատկացընել հայութեան, որ արժէքը բարձրանար։ Եւ այս ամէնը պէտք էր օղակել ու յարմարցընել գուսանական վէպերէն առնուած հիմնական դէմքերուն. և ստեղծել կանոնաւոր ժամանակագրութիւն՝ ճշդելով ամէն մէկ հայ իշխողի տարիները և զուգահեռ պահելով միջազգային կարևոր եղելութիւններուն։ Խորենացին սաստիկ հպարտ է իր հաշուած ու յարմարցուցած այդ ժամանակագրութեամբ։ Եթէ այս ամէնուն վրայ աւելցընենք հայ արշակունի ու պարսիկ ու պարթև նմանաձայն անուններու քանի մը պատահական շփոթութիւններ՝ ընդհանուր պատկերը կը դառնայ գրեթէ լրիւ։

Այսինքն հայ գուսանական վէպին հերոսները և այդ հերոսներուն միջև մնացած պարապ տարածութիւնները բազմաթիւ թելերով պէտք էր կապել Աստուածաշունչի հեքիաթներուն, քրիստոնէական հեքիաթախառն աւանդութիւններուն, յունական ու ասորական հին ու նոր հեղինակներու պատմած զանազան ճշգրիտ կամ անստոյգ դէպքերուն, որ ստեղծուէր քրիստոնէական գրութիւններուն բոլորովին զոյգ գացող և բոլորովին անոնց նման Հայոց պատմութիւն մը Աստուածաշունչի Ջրհեղեղէն սկսած մինչև հայ պետականութեան կործանումը Ե դարու առաջին քառորդին։

Ահա՛ աս է Խորենացիին պատմութիւնը իմ ըմբռնումիս մէջ։ Խորենացին յաճախ կը կրկնէ ճշմարտախօսութեան անհրաժեշտութիւնը պատմութեան մէջ, որով և մեր արդի բանասէրները կը հիանան։

Բայց ի՞նչ կարիք կայ այդ աստիճանի ինքնին հասկնալի բան մը այդքան ընդգծելու. ինչո՞ւ Փաւստոսը կարիք չունի այդ կարգի տաղերու: Խորենացին ինքն ալ գիտէ, որ իր գրածներուն մէջ ենթադրական, առարկելի ու վիճելի բաներ շատ կան, որ քրիստոնէական հայերու ընդունած կամ ընդունելի տեսակէտներէն տարբեր կարծիքներ ու ըմբռնումներ շատ կան. ատոր համար ալ շարունակ կը կրկնէ, որ ընթերցողը հետեւելու է հեղինակի ըսածին, այսինքն քրիստոնէական վերին ղեկավարութեան տուած մեկնութեան. ուրիշներուն ըսածները սխալ են: «Դուն հաւտա՛ իմ ըսածիս». աս է պահանջուածը Սահակ Բագրատունիէն, այսինքն ընթերցողէն. Քրիստոնէական ամբողջ գրականութեան մէջ ատիկա էր սկզբունքը. հաւտալ ու հետեւիլ քրիստոնեայ հայերու տուած բացատրութեան և անոնց ընդունած որոշման. ով ատկէ կը շեղի հերետիկոս է: Միեւնոյն աչքով կը նայի Խորենացին նաեւ պատմական ճշմարտութեան վրայ, և այդ աղբիւրէն կը բղխի նաեւ Խորենացիին խրոխտ ոճը, իր կիսաինքնահաւան և կիսախրատական արտայայտութեան ձեւերը. Մեծաւորի պաշտօնական ձայնն է, որ կը խօսի: Վարժապետի շեշտ է:

Ահա՛ այս քրիստոնէական հանդերձանքով, աստուածաշնչական խոյրերով և եկեղեցական հողաթափներով մեր գուսանական վիպասանութեան սիրելի դէմքերը կը թոյլատրուին, որ բարձրանան հայ-քրիստոնէական բեմին վրայ: Հայաստանի մէջ վերջապէս լիովին յաղթանակած քրիստոնէութիւնը միայն այս ձեւի տակ ու այս չափով կրնար օգտուիլ մեր ազգային անգիր վէպերէն: Ամբողջ վէպերը լրիւ առնել և չնչին կրճատումներով հարազատօրէն փոխանցել յաջորդ սերունդներուն, ինչպէս ընել ցանկացաւ Փաւստոս Բուզանդի միամիտ հոգին, վարիչ հոգեւորականութիւնը թոյլ տալ չէր կրնար. ատիկա իր գործը չէր և հակառակ էր իր էութեան:

Դարձեալ երախտագէտ պէտք է ըլլանք մեր քրիստոնեայ հայրերու հայրենասիրութեանը՝ որ գոնէ Խորենացիի ձեւով ու չափով բաներ մը փրկած ու աւանդած են մեզի մեր հեթանոս անցեալէն: Եւ այս իրողութեան մէջն է արդէն Մովսէս Խորենացիին պատմական ամենէն մեծ դերն ու հետաքրքրութիւնը: Առանց անոր մեզի փոխանցուած մեր հեթանոս վէպերու բովանդակութեան՝ մենք կը զրկուէինք բոլորովին մեր ժողովուրդի երիտասարդ ու խիզախ օրերու զգացած, մտածած ու ստեղծած պատմութիւններէն:

Խորենացին ինքն ալ ատիկա շատ լաւ գիտէ. հպարտութեամբ կը շարէ իրար ետեւէ գլխաւոր հերոսներուն անունները, կը գովէ, իր հիացումը կ'արտայայտէ, կը ցաւի միայն, որ «Հոմերոս անոնց օրով աշխարհ չէ եկած»: Խորենացին սիրելի է մեզի ու միշտ ալ սիրելի պիտի մնայ մեզի իր այդ ազնուութեան համար, իր հայ հոգիին համար և մինչեւ մեզի հասցուցած մեր հին դիւցազներու ստուերներուն համար:

Գ. ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ՎԷՊԻՆ ՉՈՐՍ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ

Գրաբար գուսանական վիպասանութեան Փաւստոսի ու Խորենացիի միջոցով մեզի յայտնի եղող բոլոր նիւթերն ու կտորները իրար բերելով՝ կ'ըստանանք չորս որոշ շրջանակ։

Առաջին շրջանակը ըստ երեւոյթին խառնուրդ մըն է խալտական ու հայկական ստեղծագործութեան։ Անունները, ոգին, դէմքերը արիական ծագում կը մատնանշեն, բայց դէպքերը կապուած են հարաւի հետ և Ասորեստանի «պատմական» անձերուն, որոնք խալտական օրերու յարաբերութիւններուն կը յարմարին։

Հայ ժողովուրդի Հայաստան գալուն և հայ աշխարհին հետզհետէ տէր դառնալուն վիպականացումն է այս շրջանակի ամբողջ նիւթը։ Հինգ-վեց սերունդներ կը յիշուին վէպին մէջ անցողակի․ աւելի հանգամանօրէն պահուած են երեք դէմք՝ Հայկ, Արամ, Արա։

Հայկ ու Բելի վէպին նման հպարտ, ազնուական ու սքանչելի պատմուածք մը իր պատմութեան ու իր բանահիւսութեան գլուխը ունենալը կրնայ մեծ պարծանք մը համարուիլ անխտիր ամեն ժողովուրդի համար։

Եւ ոչ-մէկ կարեւորութիւն չունի գեղարուեստական տեսակէտէն, որ այդ պատմութեան տակը աստուածաբանական ու աստղաբաշխական շերտ մը կայ, որ ծագման կապեր ունի Օրիոնին հետ և որ նըման աղեղնաւոր հերոսներ ուրիշ ժողովուրդներ ալ ունին։ Գեղարուեստի մէջ գրեթէ բոլոր նիւթերը ընդհանուր են․ բայց այդ ընդհանուր նիւթերը ինչպէս կ'ըմբռնէ ժողովուրդ մը, այդ նիւթերով ի՞նչ կը շինէ և ի՞նչ կ'արտայայտէ՝ ատոր մէջն է ստեղծագործական արժէքն ու ինքնուրոյնութիւնը ամեն մէկի։ Մեր վէպին մէջ գծուած Հայկը հայու ըմբռնումն է․ հայու ստեղծագործութիւն, որ հայու վիճակէն կը ծնի։ Ուրիշին գլուխ ծռել չսիրող ղեկավար մը, թէեւ իր մարդոց թիւը երեք հարիւր է բիւրաւորներու դէմ․ լեռներու և ձիներու սիրահար մարդ մը, որ ձիւնապատ գագաթներու նման խոյանք ունի իր հոգիին մէջ դէպի վեր և որ քանի մը տասնեակ դարեր ամեն գոյնի Բելերու բռնութեանը ենթակայ՝ դեռ մինչեւ հիմա կը պահէ իր այդ լեռնցու հպարտ կեցուածքը։

Հայկի պատմութիւնը աւելի հերոսական ու դիւցազնական շունչ ունի։ Արայի վէպը ընդհակառակը աւելի վիպային է ու, եթէ կ'ուզէք, աւելի արդիական։ Իր նիւթը կինն է․ և կինը իր երկու երեսներով՝ ընտանիքի կնոջ դէմքը և տարփանքի կնոջ դէմքը հայու ըմ-

բռնումով։ Կարելի է երեւակայել, թէ ի՛նչ հրապոյր ու գեղեցկութիւն կրնար ստանալ այդ պատմութիւնը ներշնչուած գուսանի մը մեղրահոս շրթունքին։ Իր արդի կիսատ ու փխրուած վիճակին մէջն ալ կ'ըզգացուի դեռ իր ներքին ջերմութիւնը։

Հոս ալ միեւնոյն նկատողութիւնը. Իշտար, Աստղարտէ, Աստղիկ ու Շամիրամ խորքին մէջ բոլորն ալ նոյնն են, բոլորն ալ կապուած Արուսեակ աստղին, բոլորն ալ կը ներկայացնեն սէրը, սէրն ու ծընունդը և ասիական է իրենց ծագումը։ Գեղարուեստը միայն իբրեւ հնաքրքրութիւն կը հարցնէ, թէ ուրկէ՞ ես առեր քու նիւթդ. կարեւորն այն է, թէ ի՞նչ ես շիներ այդ նիւթէն։ Հայու ըմբռնում է, որ Շամիրամին դէմը Նուարդ մըն է դրած, հայու պատկերացում է նմանապէս Արայի կեցուածքը։

Գունատ ու անկենդան է Արամի վէպը, մասամբ անշուշտ իր կրտած ու թափթփած պատմուելուն պատճառաւ. մասամբ ալ նիւթի բերած չորութեան. ամէն ուղղութեամբ կախեալ ու տիրապետութիւն. վէպը կը հագնի միակերպութիւն և կը պակսի վիպական թափը. նոյն է երեւոյթը նաեւ Իլիականի անվերջանալի մենամարտներու նկարագրութեան առթիւ։

Երկրորդ վիպական շրջանակը յօրինուած է արդէն մեր պատմութեան հայացման զարաշրջանին և իր երեսը դարձուցած է դէպի արեւելք. վեցերորդ դարու մար ու հայ յարաբերութիւններու վիպականացումն է։ Հոս ալ քոյր ու եղբօր խոր ու քնքուշ կապն է, որ կ'երգուի և որ երկրորդ ջերմ սրբութիւնն է հայ ընտանիքի։ Հիանալի ու հմայիչ վիպասանութիւն մըն էր անտարակոյս Տիգրանի ու Տիգրանուհիի այդ պատմութիւնը, ուր Աժդահակն ու իր արեւելեան պալատը, իր երազը, թագաւորութեան մը կործանումը և պալատական կանանոցին ներքին կեանքն ու դաւերը սքանչելի նիւթ կը մատակարարէին վիպասանի երեւակայութեան։

Յոյն հեղինակ Քսենոփոնի «Կիւրոսի կրթութիւնը» անուանով վէպին մէջ դուրս է բերուած հայ Տիգրան թագաւոր մը և իր երիտասարդ կինը Տիգրանուհին։ Այդ վէպին մէջն ալ ընդգծուած է, և արդէն օտարի մը գրիչով, հայ կնոջ խոր ու բարձր սէրը իր ամուսնոյն հանդէպ շատ գեղեցիկ պատկերացումով։ Ցեղային, արիական ու հայկական գծեր են այր ու կնոջ, քոյր ու եղբօր մէջ եղած այս ջերմ ու ազնիւ կապերը, որոնք մինչեւ այսօր հայ ընտանեկան կեանքի և' գեղեցկութիւնը կը կազմեն և' ուժը։

Երրորդ վիպական շրջանակը Արտաշէսի ու Սաթենիկի վիպասանութիւնն է, ըստ երեւոյթին շատ ընդարձակ վէպ մըն է եղած. Արտաշէսի մանկութիւնը, վերադարձը, ամուսնութիւնը, ընտանեկան ներքին անհամաձայնութիւն, Արգաւանի ու Սաթենիկի սիրային կապը, մարերու դերը, զաւակներու հետ ընդհարում ու վերջապէս Արտաշէսի մահը և Արտաւազդ Մասիսի խորքը շղթայուած։

վէպը հայ պետականացման դարերու շրջանէն է և հեթանոսական վերջին դարերու ստեղծագործութիւն։ Շատ կենդանի ու աշխուժ գոյներով պատկերացուած է եղեր հոս ալ սիրուած ու յաղթական թագաւորի մը դէմքն ու կեանքը, բազմակողմանի ու տրաժիկ կողմերով առատ։ Զգալի է, որ շատ աւելի մշակուած արուեստի ըստեղծագործութիւն է, ինչքան որ կարելի է դատել մէջ բերուած պատառիկներէն և Խորենացիի տուած սեղմ բովանդակութենէն։ Գուցէ մեր դասական վիպասանութեան ամենէն վիպասանական ստեղծագործութիւնն էր։

Չորրորդ վիպական շրջանակ մը կը կազմէ Դ դարը, արդէն իբրև թէ քրիստոնեայ։ Վէպին հիմնական նիւթն է Արշակունի վերջին ինքնավար թագաւորներու և իրենց ցեղական թշնամի Սասանեան թագաւորներու մարտնչումը. կեդրոնը կը կազմէ Արշակ թագաւորը և Փառանձեմ թագուհին իրենց ընտանեկան-պալատական շրջապատով, իրենց արի ու քաջ Մամիկոնեան սպարապետներով։ Երկարատև կռիւ է ու մաքառում և՛ աջ և՛ ձախ, պարսիկներու և յոյներու դէմ հայ անկախ պետականութիւնը ոտքի պահելու համար։ Ե՛ւ անվեհեր քաջութիւն և՛ վայրագութիւն, և՛ դաւ և՛ դառն վիշտ, և՛ տրամադիկ դրութիւններ և՛ քաղաքական բարդ յարաբերութիւններ։ Երկու մեծ ու դաւադիր ուժերու մէջ ինկած և ոչնչացման սպառնալիքի տակ խիզախօրէն դիմադրող թագաւորութիւն մը իր վերջին ուժերով, յուսահատ մաքառումով։ Մեր ազգային անգիր վէպերէն ամենէն տրամադիկը. հասուն շունչ ունի և շատ մօտէն ու սերտօրէն կապուած է իրականութեան, բայց պակաս է կեդրոնացումն ու գեղարուեստական ամբողջականութիւնը. ժամանակ չէ ունեցած տաշուելու, կոփուելու ու վերջնապէս յղկուելու՝ միաձոյլ արձան մը դառնալու համար։

Այս չորս շրջաններէն դուրս կայ Տորք Անգեղի մը յիշատակութիւնը, նոյնպէս Երուանդ թագաւորի ու Վարդգէս մանուկի մը մասին պատառիկ մը, որ խիստ հետաքրքիր մասնանշում մըն է Երուանդեան վէպի մը գոյութեան։ Այլ և հոս ու հոն ակնարկութիւններ ու բացատրութիւններ կան զանազան նախարարութիւններու անունին ու ծագումին հետ կապ ունեցող, ինչպէս և զանազան տեղերու անունները բացատրող տողեր, որոնք բոլորն ալ անգիր պատմուածքներ կ'ակնարկեն, բայց փշրանք են և քիչ-շատ վիպական մարմին մը չեն ներկայացներ, որ կարելի ըլլայ վրան կանգ առնել։

Ասոնց կարգին կը պատկանի նաև նշանաւոր հատուածը կայծակի ծագման՝ «Երկնէր երկին և երկիր», որ Խորենացին կը ներկայացնէ իբրև Տիգրանի որդի Վահագնի ծնունդը և կը յիշատակէ անոր կռիւները վիշապներուն հետ. այդ պատճառով ալ Վահագնը կը կոչուի վիշապաքաղ։ Պարզ է, որ կտոր մըն է հեթանոսական-աստուածաբա-

նական վիպասանութենէ մը, որ անտարակոյս կայծակի ու ամպերու կռիւը կը մարդկայնացնէր, աւելի ճիշդը կ'աստուածացնէր։

Ասոնք բոլորը մէկ մասն են միայն եղած ու կորած հին գուսա-նական ստեղծագործութիւններուն, որոնք սակայն իրենց թերի, ան-կապ ու փշրուած վիճակին մէջն անգամ կը վկայեն, թէ բանահիւսա-կան ի՜նչ հարստութիւն և ի՜նչ գեղեցկութիւն ունէինք եղեր։ Հայ ժո-ղովուրդի ամենէն մեծ և անփոխարինելի կորուստն է այդ երկերուն իրենց մշակուն վիճակով գրի չառնուած և ոչնչացած ըլլալը։ Եթէ գրի առնուած ըլլային իրենց բնական ու ամբողջական վիճակով՝ գոնէ այն չափով, ինչ չափով որ Դ դարու մասին Փաւստոս է գրի առած, մենք ալ հիմա կ'ունենայինք Հոմերոսի անունով պահուած յոյն գու-սանական երկերուն համապատասխանող հայ գուսանական վէպերու ի-րարու կապուած հաւաքածու մը գեղարուեստական ու մշակութային անչափելի արժէքով։

Գուսանական այդ վէպերը հայ ժողովուրդի գրաբար լեզուով ըս-տեղծած ամենէն բարձր արժէքներն են, որուն դէմ քրիստոնէական դարերու մնացած ամբողջ գրաբար գրականութիւնը շատ է անարիւն ու անհամ, շատ է միջակ ու անկենդան։ Եւ այն բացառիկ անհատա-կան թռիչքներն ալ, որ ունեցած է գրաբարը մէկ-երկու անգամ եր-կար դարերու ընթացքին ոչ-մէկ կերպով մոռցնել տալ չեն կըր-նար հայ ժողովուրդի առաջին գեղարուեստական բարձր ստեղծագոր-ծութեան այդ թանկագին գանձերուն կորուստը։

Դ. ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

I. ՆԵՐՔԻՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ուրիշներու ուշադրութիւնը իրեն քաշելու, ունկնդիրներու վրայ աւելի խոր ազդեցութիւն թողնելու, իր խօսքը աւելի կուռ ու հա-մոզիչ կամ աւելի գրաւիչ ու հաճելի դարձնելու համար մարդս շատ յաճախ, մանաւանդ երբ բազմութիւններու կը խօսի՝ իր ըսելիքը կ'են-թարկէ որոշ գիտակից կամ կիսագիտակից փոփոխութիւններու, կը մշակէ իր խօսքը, իր արտայայտութեանը հոգ ու խնամք կը տանի, իր ըսելիքը կը պարզէ, կը յստակէ, կը դասաւորէ կամ կը զարդարէ։

Մեր մտածումներու անմիջական կամ ինքնահոս արտայայտու-թեան վրայ կատարուած այդ ամէն տեսակի յաւելեալ աշխատանքը կ'անուանենք արուեստ. ըսելու արուեստը։

Եւ ըսելու այդ խնամքն ու արուեստը ունի երկու կողմ՝ ներքին ու արտաքին։ Մէկ մը մեր ըսելիքի ներքին մտածական կազմին, ըսուածի իմաստին, արտայայտութեան խորքին կապուած արուեստ մը, մէկ մըն ալ մեր ըսելու արտաքին հնչական, արտասանական ու առոգանութեան կապուած խնամքը, ընտրութիւնը, զարդարանքը, յարդարանքը։

Բանահիւսութեան այս ներքին ու արտաքին արուեստը բնականաբար տարբեր միջոցներ գործ կը դնէ և տարբեր ուղիներով կ'երթայ նայելով թէ արտայայտական ո՞ր սեռին կը պատկանի. ըսելիքը գործնակա՞ն բան մըն է, գիտակա՞ն թէ գեղարուեստական։ Ուրիշ է բան մը ապացուցանելու կամ եզրակացութիւն մը հանելու համար տարուած խնամքն ու մշակումը, ուրիշ է, օրինակ, զգացումներուն զարնելու համար գործադրուող միջոցներն ու ձեւերը։ Եւ վերջապէս գրական նոյն սեռին պատկանող զանազան տարբեր տեսակներ, թէեւ ընդհանուր գծեր ունին անշուշտ իրարու հետ, բայց և այնպէս իրենց գործածած արուեստի զէնքերն ու միջոցները շատ ըզգալի կը տարբերին իրարմէ։ Այսպէս, օրինակ, գեղարուեստական սեռին պատկանող բոլոր բանահիւսական ստեղծագործութիւնները բոլորն ալ անխտիր զգացումի զարնել կ'ուզեն, յուզել կ'ուզեն, բայց տարբեր-տարբեր միջոցներով՝ նայած թէ ո՞ր ճիւղին կը պատկանին՝ քնարակա՞ն, վիպակա՞ն թէ թատերական։

Արդ՝ առաջին հազարամեակի մեր գրաբար բանահիւսութենէն ունինք միայն մեր ձեռքը հասած վիպասանական կտորտանքներ. ինչպէս ըստ էութեան, այնպէս ալ արուեստի տեսակէտէն միայն անոնց մասին բան մը կրնանք խօսիլ։

Մեր հին անգիր վիպասանութեան վրայ ներքին արուեստի տեսակէտէն աչքի կ'իյնայ մասնաւորապէս չորս յատկութիւն։

Ամենէն առաջ արտայայտութեան պարզութիւն. կարճ ու ամփոփ նախադասութիւններ. մտքերու չղթայաւորումը կը կատարուի նախադասութիւններու անմիջական կցումով, առանց արտաքին տրամաբանական շաղկապներու. և դերբայներու վրայ կը նային իբրեւ դիմաւոր բայի. «և հանեալ», «և անցեալ» երգչի մտքին մէջ ըսել է «և հանեց», «և անցաւ». ոչ թէ մեր հիմակուան հասկացողութեամբ «հանելով», «անցնելով», որ ոլորուն ու ծանր մտածելու եղանակ մըն է և օտարամուտ։

Երկրորդ յատկութիւնը մտածումի կենդանութիւնն է, շարժունակութիւնը մտածողութեան. դէպք գործողութիւն մըն է միշտ. ըրուած բան մը, կատարուող բան մըն է, որ կը նկարագրուի ու կը գծագրուի։ Մեր արդի մտածման ու արտայայտութեան մէջ շատ յաճախ վիճակ ու դրութիւն է, որ կտոր-կտոր կը ներկայացուի, ոչ թէ իրար յաջորդող ու իրարմէ բղխող կենդանի գործողութիւններ։

Երրորդ յատկութիւնը ըսածը պատկերաւորելն է զանազան համեմատութիւններով ու նմանեցումներով․ «որպէս արծուի», «աչկունքըն էին արեգակունք»․ բայց մանաւանդ մակդիրներով ու մակբայներով․ գրեթէ տող չկայ, ուր մակդիր մը կամ մակբայ մը գործածուած չըլլայ․ և ի՜նչ բնորոշ մակդիրներ։ Պէտք չէ մոռնանք, որ մակդիրն ու մակբայը նախադասութեան բուն հիմնական իմաստին վրայ յաւելեալ կերպով եկած անդամներն են․ և ատոր համար ալ ատոնցմէ ամեն մէկը զատ նախադասութեան մը արժէքը իր վրայ ունի, նոր գաղափար մը, նոր պատկերացում մը, նոր հաստատում մը կը բերէ իր հետ։

Չորրորդ յատկութիւնն ալ յուզականութիւնն է․ երգիչը կը ջանայ իր սեփական հոգիին մէջ ալեկոծող յուզումները փարակիչ դարձնել․ կը գործածէ բառեր, ձևեր, արտայայտութիւններ ու դատում, որոնք հարուստ են յուզական տարրերով, որոնք գրաւիչ ու սիրելի են իրեն․ գիտէ որ ատոնք ունկնդիրներուն համար ալ յուզիչ են, լսողներու հոգիին մէջ ո՛չ թէ հանդիստ պատկերացումներ ու մտածումներ կ'առաջացնեն, այլ կը գրգռեն, կը հիացնեն, կը յափշտակեն, կը զայրացնեն։

Ուրեմն կարճ ու կտրուկ նախադասութիւններ, ամեն ինչ պարզ ու յստակ, խուսափում ամեն աւելորդ ու ոլորուն բաներէ, կենդանի ու աշխուժ գործողութեան պատկերացում․ պատկերաւորում հնար եղածին չափ ամեն ըսուածի․ և այս բոլորի միջոցին մշտական ընտրանք բառերու և արտայայտութիւններու յուզազգացական արժէքին։

Այս չորս յատկութիւններն են արդէն, ինչպէս հայ անգիր վիպասանութեան, այնպէս ալ ընդհանրապէս ամեն վիպական-վէպարուեստական ստեղծագործութեան մէջ գործադրուող ու փնտռուող առաւելութիւնները․ ատոնք են ըսելու արուեստին ներքին գլխաւոր զէնքերը բոլոր դարերու և առաջին իսկ օրէն, որովհետև մարդկային հոգիի բնութենէն կը բղխին։

Չորս են նաև մեր անգիր վիպասանութեան արուեստին արտաքին գլխաւոր յատկութիւնները։

Ամենէն առաջ ախորժալուր հնչիւններու և հնչական կապակցութիւններու գործածութիւնը․ այսինքն դիւրին, կարճ, թեթև ու հաճելի հնչական կազմ ունեցող բառերու ընտրութիւն, որ ընդհանրապէս կը կատարուի բնազդօրէն, բայց վարպետ գուսանը անշուշտ նաև գիտակցօրէն գիտէ օգտուիլ բառերու հնչական գրաւչութենէն։

Երկրորդ յատկութիւնն է հնչակրկնութիւնը, այսինքն իրարու կապուած ու իրար յաջորդող բառերուն մէջ նոյն հնչիւնը կամ հնչախումբը գործածելն է, ամենէն աւելի աչքի կ'իյնայ բառին սկիզբը․ «Սրի արքայն Արտաշէս», «Երկնէր երկին և երկիր», «ծով ծիրանի», «հուր հեր»։ Նոյն դերը կը խաղայ հատուածի մը մէջ կարճ

ու սիրուած բառի մը յաճախակի կրկնութիւնը, ինչպէս, օրինակ, «քաջ» բառը Սաթենիկի դիմումին մէջ. կամ ախորժելի եղող կապակցութեան մը իրարու մօտիկ կրկնութիւնը՝ «զմէջք փափուկ օրիորդին Ալանաց», «ընդ եղէգան փող բոց ելանէր», «ընդ եղէգան փող ծուխ ելանէր», «ի Տուհաց գաւառէն զԲասախ գետով», «զԱրտիմէդ քաղաքաւ զԲասախ գետով»:

Երրորդ սիրուած յատկութիւնն է, անշուշտ նորէն խօսքի յուզազգացական արժէքը բարձրացընելու համար՝ հարցի, զարմանքի, կասկածի ու դիմառնական-կոչական ձեւերու ու բացականչութիւններու գործածութիւնը, փոխանակ պարզ պատմական-դրական ձեւի. «Եւ ուստի՞ տացէ ինձ քաջն Արտաշէս», «Ո՛ տայր ինձ զծուխն ծըխանի», «Ո՛վ, դու, այր քաջ Արտաշէս»: Եւ ընդհանրապէս խօսակցութիւն մէջ բերելը, փոխանակ միշտ երրորդ դէմքով պատմելու:

Նոյն յուզազգացական արժէքը բարձրացընելու համար է «իկ» մասնիկի յաճախակի գործածութիւնը՝ «պատանեկիկ», «կարմրիկ», «եղէգնիկ»:

Նոյն նպատակին կը ծառայեն անշուշտ իր արտասանած բառերուն հետ գուսանի զուսպ շարժումները, դէմքի արտայայտութեան փոփոխութիւնները, ձայնին դողն ու ելեւէջները:

Մեր հին անգիր վիպասանական արուեստի չորրորդ արտաքին յատկութիւնն է միաձոյլ խօսքի արտասանական հատուածումը, որ սովորական արտայայտութեամբ չափ կ'անուանենք. թող ըլլայ «չափ», պայմանով որ չափ ըսելով հաւասարաչափութիւն չհասկնանք:

II. ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾՈՒՄ

Մեր հին վիպասանական արուեստի «չափը» առաջացած է պարզապէս խօսքը կտրելու բնական անհրաժեշտութենէն: Արագ խօսակցութեան և ասութեան միջոցին անգամ տրամաբանական որոշ հարկադրանքով և շնչառական ստիպումով խօսքի ընդհանուր հոսումը կտրելու կ'ըստիպուինք թեթեւ կամ երկար ընդհատումով մը, թէեւ ընդհանուր առումով արագ խօսուածքը բառերն ու նախադասութիւնները իրար փակցընելու հակումն ունի. մազերն ու տարբեր չիւղերը իրար կը փաթթուին մանուող թելի մը պէս:

Տարբեր է պայմանը, երբ քիչ մը աւելի հանդիստ կը խօսինք, ներկայացընելով ու բացատրելով կը խօսինք, բառերն ու ասութիւնները ընտրելով, մտածելով կը խօսինք և մանաւանդ երբ բազմութիւններու առջեւ «հանդիսաւոր» կը խօսինք ու երկար կը խօսինք, կը մենախօսենք: Այս պարագային մեր խօսքին երկար թելը կտրատելը, մասնատելը, բեկորելը կը դառնայ անհրաժեշտութիւն. նախ իմա-

տի պարզութեան և մածումներու ընդգծման համար, այսինքն տըրամաբանական գրգռումով. երկրորդ աւելի տպաւորութիւն ընելու, աւելի հաճելի ըլլալու, լսելը բազմազանելու և աւելի գրաւիչ դարձնելու համար, այսինքն յուզազգացական գրգռումով, և երրորդ ալ հանգիստ շնչելու, ամէն ինչ որոշ ըսելու շունչը ունենալու և չյոգնելու ներքին պահանջով, այսինքն բնախօսական գրգռումով։

Եւ այս երեք գրգիչներու միաժամանակ գործակցութեամբ կատարուող խօսքի թելին կտրտուիլը ունի երկու աստիճան։ Նախ աւելի լայն ու քիչ մը աւելի խոշոր կտորներու իրարմէ անջատումը, որ կ՚անուանեմ տողատում։ Իւրաքանչիւր այս տեսակի խոշոր կտոր, այսինքն իւրաքանչիւր արտասանական տող անպայման որոշ ամբողջութիւն մըն է ինքն իրմով. կրնայ մէկ կամ աւելի քերականական նախադասութիւններէ կազմուած ըլլալ, կրնայ նախադասութեան մը կէսը կամ մէկ մասը միայն ներկայացնել, բայց պիտի ունենայ միշտ որոշ մտածումի մը արտայայտութիւնը, իմաստի որոշ ինքնուրոյնութիւն մը։

Խօսքի այս աւելի լայն հատումները ունին սակայն իրենց ներքին աւելի մանր հատումները, քանի որ ամէն տող կազմուած է քանի մը բառերէ, որոնցմէ ամէն մէկը իր յատուկ իմաստը և որոշ դերը ունի տողին մէջ, և այդ դերն ու իմաստը յստակելու, իր լրիւ արժէքովը ցուցադրելու և ունկնդիրներու ուշադրութեան կեդրոնը բերելու համար ակնթարթ մը, անհրաժեշտ է և այդ բառերը իրարմէ առանձնացնել խօսքի թեթեւ ընդհատումներով. բացի իմաստի հարկադրանքէն կայ նաեւ յուզազգայական կողմը. այդ իրար յաջորդող ընդհատումները խօսքի հոսումին տեսակ մը ալիք կուտան, որ ինչպէս ամէն պարբերական փոփոխութիւն, որ միապաղաղ հոսումը կը խանգարէ, բաւականութիւն կը պատճառէ մարդուս ականջին։ Ուրիշ խօսքով ամէն տողատում ունի իր ներքին ներտատումը՝ բառատումը։

Հայերէն լեզուի բառերը ստուար մեծամասնութեամբ երկվանկ են կամ եռավանկ։ Միավանկ նախդիրները, միավանկ շաղկապները, միավանկ ստացական ու ցուցական դերանունները կը ձուլուին սովորաբար իրենց յաջորդող բառին. միավանկ մակդիրներն ալ շատ յաճախ ձոյլ կ՚արտասանենք իբրեւ մէկ մասը մակդիրուած բառի՝ բարդ բառի նման բան մը. իսկ միավանկ օժանդակ բայը իմաստ մը կ՚ըստանայ միայն ուրիշ բառի մը հետ. որով շատ աւելի նուազ կը դառնայ մէկ վանկի մը առանձնացումը։ Չորս ու հինգ վանկանի բառեր ունինք բաւականին, որով և չորս կամ հինգ վանկէ բաղկացած հատումներ կը պատահին մէջէնմէջ։ Բայց տիրապետողը տողերուն մէջ երկու ու երեք վանկանի հատումներն են։

Անգիր վէպին մէջ ամէն տող՝ նայելով իր բաղադրիչ բառերու թուին և իրարու հետ ունեցած վերը յիշուած կապերուն՝ կրնայ ունե-

նալ երկու, երեք, չորս, հինգ, և աւելի բացառիկ կերպով վեց կամ եօթը ներքին հատումներ։ Ամենէն յաճախ պատահողը տողի մը մէջ երեք ու չորս հատումներն են։ Եւ ամեն հատում ալ ինչպէս տեսանք բաղկացած է մէկէն մինչեւ հինգ վանկերէ. և ամենէն սովորականն ու յաճախադէպը երկու վանկն է ու եռավանկը։

Այս բոլորը ամփոփելով կ՚ըստանանք մեր հին վիպասանական «չափը», 1) Ազատ ու հանգիստ տողատում ըստ իմաստի, 2) տողերու անհաւասար ներատում երեքէն հինգ հատուածներու մեծամասնութեամբ և 3) իւրաքանչիւր հատուածի վանկերուն թիւը անհաւասար, բայց երկու և երեք վանկանիներու բացարձակ տիրապետութեամբ։

Եւ այս չափը իրաւացի կերպով կրնանք անուանել հատուածական չափ, որ ո՛չ յունարէնի պէս ձայնաւորներուն երկարն ու կարճը աչքի առաջ ունի, ո՛չ արդի եւրոպական քանի մը լեզուներու պէս բառերուն շեշտին կը յենուի, ո՛չ ալ մեր հիմակուան չափերուն պէս տողերուն վանկերը կը հաշուէ։ Շատ աւելի բնական ու ճկուն «չափ» մը, որ բառերուն ամբողջականութիւնը կը պահէ, ինչպէս և շեշտերուն ներքին ազատութիւնը։ Եւ որ հնարաւորութիւն ունի միշտ նոր ու նոր ձեւեր արտադրելու ու զարգանալու։ Եւ զարգացում ըսուածն ալ հատումներու այս ազատութեան մէջ որոշ սահմանափակումներ մտցնելն է, որոշ «կանոնաւորութիւն», որուն վերադառնալու դեռ առիթը կ՚ունենամ։

III. ՆՄՈՒՇՆԵՐ

Հին վիպասանական արուեստի այս բոլոր ներքին ու արտաքին յատկութիւնները պարզ դարձնելու համար և ստուգելու յարմարութիւն տալու համար ընթերցողին՝ կը դնեմ Խորենացիի այն քանի մը կտորները, որոնք անգիր վէպերէն բառացի առնուած ըլլալու հաւանականութիւնը ունին։

Խորենացիի գրքին մէջ իր պատմութեան հոսանքին հիւսուած կտորներ են ասոնք և բնականաբար արձակ գրութեամբ, բայց ուսումնասիրողները յաճախ գրի են առած մեր արդի ոտանաւորի ձեւով և իր տաղաչափութիւնը որոնելով. ես ալ կը գրեմ այդ ձեւով միմիայն ըսուածքին տողատումը մատնանշելու համար, արտասանական տողատումը։

«Երկնէր երկին և երկիր.
երկնէր և ծիրանի ծով.
երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.
ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր.
ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.
և ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
նա հուր հեր ունէր.
ապա թէ բոց ունէր մօրուս
և աչկունքն էին արեգակունք»։

«Քեզ ասեմ, այր քա՛ջ Արտաշէս,
որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց.
եկ հաւանեաց աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝
տալ զպատանիդ.
զի վասն միոյ քինու ո՛չ է օրէն
դիւցազանց զայլոց բառնալ զկենդանութիւն
կամ ծառայեցուցանելով ի ստրկաց կարգի պահել
և թշնամութիւն յաւիտենական
ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել»։

«Եւ ուստի՞ տացէ քաջն Արտաշէս
հազարս ի հազարաց և բիւրս ի բիւրուց
ընդ քաջազգւոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց»։

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւն գեղեցիկ
և հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն
և անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն
և ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝
ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց.
և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին
արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»։

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն»։

«Տենչայ Սաթինիկ տիկին տենչանս
զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի
ի բարձիցն Արգաւանայ»։

«Ո՛ տայր ինձ զծուխն ծխանի
և զառաւօտն Նաւասարդի,
զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց.
մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք»։

«Եթէ դու յորս հեծցիս յազատն ի վեր ի Մասիս,
զքեզ կալցին քաջք,
տարցին յազատն ի վեր ի Մասիս,
անդ կացցես և զլոյս մի՛ տեսցես»։

«Մինչ դու գնացեր
և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
ես աւերակացս որպէ՞ս թագաւորեմ»։

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն
ի Տուհաց գաւառէն զՔասաղ գետով,
եկեալ, նստեալ զՇրէշ բլրով,
զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով,
կռել, կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի»։

Նոյն յատկութիւններու ստուգման համար կիսաքրիստոնեայ շրջանի Դ դարու գուսանական վիպասանութենէն կը գտնեմ երկու դրուագներ, որոնք նըմանապէս բառացի ըլլալու ամենէն աւելի հաւանականութիւնը ունին։ Փաւստոս Բուզանդի գրքին մէջ պատմութեան ընդհանուր թելին հիւսուած կտորներ են ասոնք և բնականաբար արձակ գրութեամբ. այդ բոլորը ոտանաւորի ձևով գրի առնելը հաճելի խաղ մըն է, դիցուք և քիչիկ մը կամայական։ Ես ալ հոս ոտանաւորի ձևով կ'արտագրեմ միայն արտասանական տողատումը մատնանիշ ընելու համար. հոս ու հոն որոշ տողերու մէջ կարելի է նաև այլ կերպով կատարել հատումը. բայց ինչպէս ալ որ կտրենք՝ ամեն տող իմաստի ամբողջութիւն մը պիտի պահէ։

«Ապա հրաման տայր թագաւորն Շապուհ
զկէս յատակին իւրոյ խորանին
հարկանել ի բերեալ հողոյն Հայոց
և զջուրն ցանել ի վերայ նորա,
և զկէսն ի նոյն հողն զիւրոյ բնակութեան երկրին թողուլ։
Եւ ետ ածել զԱրշակ արքայ Հայոց զառաջեաւ իւրով
և զայլ մարդիկն ի բաց հրամայեաց կացուցանել
և զձեռանէ առեալ շրջէր ճեմելով։
Եւ երթեւեկս առեալ ընդ խորանն
ասէ ցնա յորժամ ի պարսիկ ի հողոյն ի վերայ ճեմէին,
թէ ընդէ՞ր եղեր իմ թշնամի, Արշակ արքայ Հայոց.
զի ես որպէս զորդի սիրեցի զքեզ
և կամեցայ տալ քեզ զդուստր իմ ի կնութիւն
և որդի ինձ առնել զքեզ,
իսկ դու խստացար ընդ իս
և քովք կամօք՝ առանց իմոց կամաց՝
եղեր ընդ իս թշնամի.
և այս լի երեսուն ամ է,
զի պատերազմեցար ընդ իս։
Ասէ Արշակ արքայ,
թէ մեղայ քեզ և յանցեայ.
զի ես եկի և կոտորեցի
և յաղթեցի թշնամեաց քոց
և ակն ունէի ի քէն պարգեւ կենաց.
և թշնամիք իմ հրապուրեցին զիս

և արկին, երկիւղուկս ի քէն
և փախուցին ի քէն։
Եւ երդումն իմ, զոր երդուայ քեզ,
յառաջ ածին զիս և եկի աւասիկ առաջի քո։
Եւ աւասիկ ծառայ քո ի ձեռս քո կամ.
զինչ և պէտք է քեզ՝ արա զիս.
զինչ և կամ իցէ, սպան զիս.
զի ես ծառայ քո առ քեզ կարի յանցաւոր եմ,
մահապարտ եմ։
Իսկ Շապուհ արքայ առեալ զձեռանէ նորա
շրջէր ձեմելով ի չքմեղս առեալ զնա
ածէր ի հայակողմն ի հողն հարեալ յատակն։
Իսկ իբրև յայն տեղի հասանէր
և զհայ զհողն կոխէր,
մեծամեծս ըմբոստացեալ հպարտացեալ
այլ ձայն շրջէր, սկսանէր խօսել և ասել.
Ի բաց կաց յինէն, ծառայ չարագործ
տիրացեալ տէրանցն քոց.
այլ ոչ թողից քեզ և որդւոց քոց
զվրէժ նախնեաց իմոց
և զմահ Արտաւանայ արքայի։
Զի այժմիկ ձեր՝ ծառայից՝
զմեր՝ տէրանց ձերոց՝ զբարձ կալեալ է.
բայց ոչ թողից,
եթէ ոչ տեղիդ մեր առ մեզ եկեսցէ»։

«Եւ չոքաւ Դրաստամատն
հանդերձ փշտիպանաւն և հրովարտակաւն արքունի
յԱնուշ բերդն
և ետես զտէրն բնակ.
և արձակեաց զԱրշակ ի կապանացն երկաթեաց
ի ձեռակապացն և յոտիցն երկաթոց
և յանուրոց պարանոցէն շղթայիցն սարեացն.
և լուաց զգլուխ նորա.
և լողացոյց զանձն նորա,
և ագոյց նմա պատմուճան ազնիւ,
և էարկ նմա բազմականս և բազմեցոյց զնա,
և եդ առաջի նորա ընթրիս
ըստ օրինաց թագաւորաց,
և եդ առաջի նորա գինի,
որպէս օրէն էր թագաւորացն.
սթափեաց զնա և մխիթարեաց
և ուրախ առնէր զնա գուսանօք։
Եւ ի ժամ աղանդեր մատուցանելոյ
եդին առաջի նորա միրգ
խնձոր և վարունգ և ամիճ, զի կերիցէ.
և եդին դանակ նմա,
որպէս զի հատցէ և կերիցէ զիարդ և կամիցի։

Եւ Դրաստամատ մեծապէս ուրախ առնէր զնա,
կայր յոտն և մխիթարէր զնա։
Իսկ յորժամ արբեցաւ
և գինին եկն զակամբ նորա,
արբեցաւ, հպարտացաւ և ասէ.
Վա՜յ ինձ Արշակայ.
այս ես և ա՞յս. և յայսմ չափու.
և այս ա՞նցք անցին ընդ իս։
Եւ զայս ասացեալ
զդանակն, զոր ունէր ի ձեռինն,
որով զմիրգն կամ զամիճն կամէր ուտել,
եհար ի սրտի իւրում
և անդէն սատակեցաւ.
և մեռաւ անդէն ի նմին ժամուն
մինչ դեռ կայր ի բազմականին։
Իսկ յորժամ զայն ետես Դրաստամատն,
յարձակեցաւ եհան ի նմանէ զնոյն դանակ
և եհար յիւրում կշտին.
և անդէն մեռաւ և նա ի նմին ժամուն յայնմ։

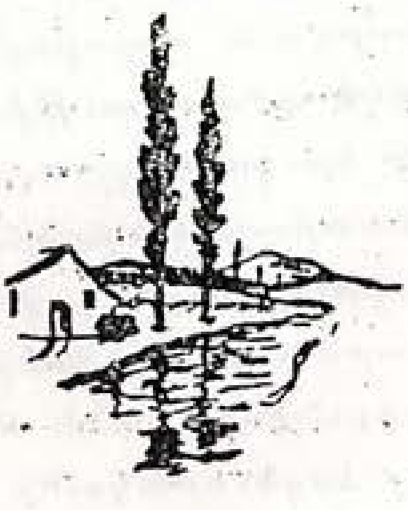

Երկրորդ Հատուած

Գրաբարի քրիստոնէական գրականութիւնը

Ա. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԸ

Գրաբարի առաջին հազարամեակը ունեցաւ միայն անգիր բանահիւսութիւն. գրաբարի երկրորդ հազարամեակը արդէն նեղ մտքով գրականութիւն է, գրքի բանահիւսութիւն. գիրն է իր զէնքը։

Գիրը բերաւ քրիստոնէութիւնը և բերաւ իր պէտքերուն համար։ Քրիստոնէական կրօնը հայու ներքին կեանքէն բղխած բան մը չէր, այլ դուրսէն ներմուծուած. և այդ պատճառով ալ բոլոր կարգերը, ծէսերը, աղօթքները և բոլոր ըսուելիք, գիտնալիք և պատմուելիք բաները դուրսէն պէտք է բերուէին դրացի յունական գաւառներէն կամ հարաւի Ասորիքէն յունարէն և ասորերէն գրութիւններով։ Օտար գիրն ու օտար լեզուն մեծ դժուարութիւններ կը պատճառէր. ամէն բան տեղնուտեղը պէտք էր կարդալ ու թարգմանել, որ ամէն մարդու գործ չէ և տեղի կուտար զանազան տարբեր ըմբռնումներու ու կը բարդացնէր ամէն արարողութիւն և մեկնութիւն։ Օտար լեզուն և օտար գիրը մեծ անյարմարութիւններ կ՚ըստեղծէր նոր վարդապետութեան կենդանի գործունէութեանն ու տարածման։ Միեւնոյն ժամանակ տեղական բուն հայ հոգեւորականը տեսակ մը աւելի խոնարհ դրութեան մէջ կը գտնէր դուրսեկէն եկած հոգեւորականներու հանդէպ։ Ստիպողական պահանջ էր դարձած հայ գիր և հայ գրութիւն ունենալը տեղացի հայ հոգեւորականութեան համար։

Կը դիմէին ամէն կողմ, հարց ու փորձ կ՚ընէին, որ կերպ մը հայ արտասանութեան յարմարող այբուբէն մը ճարեն կամ հնարեն յոյն ու ասորի գրերու նմանողութեամբ։ Երկար ճիգերէ, որոնումներէ ու փորձերէ ետքը Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետը յաջողութեամբ գլուխ բերաւ այդ գործը 404-406 թուին։ Եւ անմիջապէս այդ նորաստեղծ հայ տառերով սկսաւ գոյանալ առաջին քրիստոնէական հայ գրակա-

նութիւն մը նախ թարգմանաբար, բայց ատոր զուգընթաց և ատոր հե-տևողութեամբ հետզհետէ նաև ինքնագիր երկեր։

Եւ ո՛չ միայն այդ սկզբի օրերուն, այլ և յաջորդ դարն ու դա-րերը և ամբողջ հազարամեակը գիրն ու գրականութիւնը մնաց հոգե-ւորականութեան ձեռքը, ծառայեց եկեղեցիի ու եկեղեցականութեան պէտքերուն և եղաւ կրողն ու արտայայտողը քրիստոնէական ըմբռ-նումներուն ու հաւատալիքներուն։ Թարգմանուած ու հեղինակուած ահագին դէզերով գրութիւններուն ստուար-ստուար մեծամասնութիւ-նը նեղ մտքով կապուած էր եկեղեցական պէտքերուն և կրօնական խնդիրներու։ Նոյնիսկ այն համեմատաբար սակաւաթիւ երկերը, ո-րոնք իմաստասիրական կամ պատմական նիւթերու և հարցերու կը մօտենան կա՛մ խորքին մէջ նորէն կրօնական քարոզ, խրատ ու մեկ-նութիւն մը ունին իրենց տակը, կա՛մ շաղախուած ու խմորուած են հոգեւորական ըմբռնումներով, կրօնական նպատակներով և վարդա-պետական վերաբերումով։

Արդէն գիրէ չարժել գիտցող և գրութիւններ արտադրող, ար-տագրող և կարդացող մարդիկը հոգեւորականներն են միայն մատի վը-րայ համրելու բացառութեամբ. և այդ բացառիկ աշխարհականներն ալ միեւնոյն հոգեւորականներու թեւին տակը սնած ու կրթուած՝ հո-գեւորականի հասկացողութիւններէն ոչինչով չեն տարբերիր, օրինակ Գրիգոր Մագիստրոսի նման դէմք մը, որ բոլորովին նոյն հարցերով կ՚ըզբաղի, նոյն բաները կը գրէ, նոյն ձեւով ու ոգիով։

Այնպէս որ կատարեալ իրաւունք ունինք այս տասը դարերու գրաբար գրութիւններուն ամբողջութիւնը քրիստոնէական գրականու-թիւն անուանելու՝ հակադրելով և՛ նախորդ հեթանոսական բանահիւ-սութեան և՛ յաջորդ աշխարհականացած գրականութեանը գրոգարի։

Սակայն բնական է, որ այդ հազար տարիներու ընթացքին քրիս-տոնէական գրականութիւնը իր ստեղծագործ թափը, շունչն ու ոգին միշտ նոյնը պահել չէր կրնար ներքին ու արտաքին փոփոխուող պայմաններու ազդեցութեան տակ։

* * *

Առաջին շրջանին՝ գրերու գիւտէն մինչեւ արաբական արշաւաննե-րը նոր կրօն մըն է, որ տիրեր է նոր աշխարհ մը, պէտք է մաքառի, պէտք է կոտրէ հին կրօնի, հին սովորութիւններու և հին ըմբռնում-ներուն դիմադրութիւնը, պէտք է հետզհետէ կազմակերպուի և՛ ծի-սական և՛ վարչական և՛ դաւանական գետիններուն վրայ. պէտք է գրէ, խօսի, քարոզէ, մեկնաբանէ ու քննադատէ։ Նոր վարդապետու-թեան մը գրականութիւնը իր առաջին շրջանին մէջ ամենէն աւելի եռուն, եռանդուն, բուռն ու բոլորանուէր կ՚ըլլայ բնականօրէն. աւե-

լի թափ կ՚ունենայ, աւելի տաղանդաւոր ճիգեր կ՚ըլլան և շարժումն ալ աւելի մեծ ու բազմակողմանի։

Մանաւանդ երբ այդ ներքին մղումին կը միանան արտաքին քաղաքական դրդումներ։ Հայ պետականութեան բարձումով հինգերորդ ու վեցերորդ դարերուն հրապարակի վրայ կը մնային իբր լուռ չըբըռնող և իբր նախանձող իշխանական տուներ Հայաստանի մէջ և մէկ կեդրոնի մը հրամանովը քալող կազմակերպըւած հոգևոր դաս մը, որուն վրայ գլխաւորապէս կը ծանրանար քրիստոնէութեան պաշտպանութեան դժուար գործը պարսկական ճնշումին դէմ. հոգևորականութեան վրայ կ՚իյնար նախարարները իրար բերելու և դիմադրութիւնը կազմակերպելու ծանր աշխատանքը. սուրերուն առջևէն խաչը կը քալէր։ Հոգևորական դասակարգը կը դառնար նաև քաղաքական ղեկավար ուժ. և ձեռներէց էր ամեն բանի մէջ. ժողովներ, խորհրդակցութիւններ, քննադատութիւն հակառակորդ կրօնի, գովք ու բարձրացում իր պաշտպան քաջերի. բանաւոր ու գրաւոր ահագին շարժում մը։

Քրիստոնէացման երեք ու կէս դարերը ընդհանրապէս կը կազմեն քրիստոնէութեան մաքառման, պայքարի, տարածման, հաստատման, տիրացման շրջանը Հայաստանի մէջ։ Իր ճիգերը էապէս դէպի դուրս, դէպի աշխարհն են ուղղուած. չարունակ կը խօսուի հանդերձեալ կեանքի անունով, բայց վարիչները այս կեանքի տիրապետութեան կը ձգտին։ Հայ աշխարհը լրիւ քրիստոնեայ դարձնել, դուրսի քրիստոնէութենէն անկախ դարձնել, իրենց քրիստոնեայ կազմակերպութիւնը ամրացնել, քրիստոնէութիւնը արտաքին թշնամիներէն պաշտպանել, ներքին վերջին թշնամիները խորտակել, ամեն բանի մէջ իրենց կամքն ու տեսակէտը պարտադրել և ամբողջ ժողովուրդի ղեկավարութիւնը իրենց ձեռքը պահել։ Արտաքին մաքառման և աշխարհիկ տիրապետութեան ատեն է քրիստոնէութիւնը այս առաջին շրջանին։ Տիրող, վարող ու յաղթական կազմակերպութիւն մըն է. տեսակ մը տէրն է երկրին ու իր դրօշը բարձր ու հպարտ բռնած։

. . .

Եօթներորդ դարուն կէսերէն արաբական արշաւանքներուն հետ խորապէս կը փոխուին պայմանները, քրիստոնէութիւնը կը դառնայ խոնարհած ու տիրուած կրօնք մը. մահմետական իշխանութեան ու հալածանքներուն տակ հոգևորականութիւնը կը կծկտի ինքն իր վրայ. և արտաքին աշխարհական ու քաղաքական ղեկավարութենէ զրկուած ու ձեռնթափ՝ մեր հոգևոր հայրերը ստիպուած են բաւականանալու միայն ներքին հոգեկան աշխարհով։ Եւ ատոր համեմատ ալ թէ՛ ինքըզինքնին և թէ՛ իրենց հօտը մխիթարելու համար շրջապատող բոլոր

գրկանքներուն, հալածանքներուն և ստորնացման հանդէպ՝ կ'ըսկսին խիստ ընդգծել հանդերձեալ կեանքի ապագայ երանութիւնները, որ կ'ըսպասէ ճշմարիտ քրիստոնեային:

Այլ և հոգեւոր հայրերու հոգեկան աշխարհը հետզհետէ շատ աւելի խեղճացաւ քաղաքական ու տնտեսական կեղեքումի այդ օրերուն. «ուսում ունեցող» հոգեւորականը չափազանց հազուագիւտ երեւոյթ մը դարձաւ և իր ուսումն ալ շատ համեստ: Ըմբռնումներն ու հաւատալիքները ամենուն հոգիին մէջ արագ կը ռամկանային. նորէն կը շեշտուէր հրաշքներու, տեսիլներու, դժոխքի չարչարանքներու, դեւերու ու սատանաներու հաւատքը. հոգիները բոլորովին կը լեցուէին սնոտիապաշտութիւններով ու նախապաշարումներով: Ինչքան հոգեւոր անձ մը իրական աշխարհի իրական պայմաններէն կտրուէր և ինչքան խոր կերպով սնոտիապաշտ աշխարհի էակներով ու կեանքով շրջապատուէր, այնքան կ'աւելնար իր յարգը և' իր աչքին և' իր հոգեւոր ընկերներու և' ժողովուրդի: Քրիստոնէութիւնը մեր երկրի իրական ղեկավարներուն հպարտ կրօնը ըլլալէ կը դառնար կամաց-կամաց կեանքէ փախչողներու, նահատակներու, դեւերու հետ մարտնչողներու և աղքատ հոգիներու կրօն մը: Արտաքին կեանքին տիրելու ու ղեկավարելու հին դրդումներուն տեղը կը բռնէին ներքին հոգեկան տիրակալութեան դրդումներ:

Իններորդ դարու կէսէն Բագրատունի, Արծրունի և միւս աւելի մանր ու կիսանկախ հայ թագաւորութիւններուն հիմնուիլը անշուշտ որ բերաւ և' դիրքի և' տնտեսական վիճակի և' մտաւոր ճիգերու որոշ փոփոխութիւն հայ հոգեւոր վերին դասին համար, բայց չբերաւ հոգեբանական մեծ ու հիմնական տարբերութիւն մը:

Քրիստոնէութեան բուն միջնադարն էր. ամեն տեղ ալ քրիստոսի կրօնը տեսակ մը յոգնած էր ու թեւթափ. մասամբ պատճառը կիսավայրենի ցեղերն էին, որ դարձեր էին քրիստոնեայ ու բերեր էին քրիստոնէութեան իրենց դեռ շատ մանուկ հոգիին սնոտիապաշտ ըմբռնումները. մասամբ մահմետականութեան մեծ յաղթանակները ճնշեր էին նահանջող քրիստոնէութեան վրայ. մասամբ ալ, ինչպէս ըսի, մահմետականութեան լծին տակ կքած մասերուն մէջ հոգեւոր վարչութիւնը ինքն էր տափակած ու խեղճացած և' տնտեսապէս և' մտաւորապէս: Որով ամեն տեղ ալ աչքի կ'իյնայ ռամկացում և սնոտիհաւատալիքներ մէկ կողմէն, միւս կողմէն ալ այդ դեւերուն ու սատանաներուն որոգայթներէն ազատուելու ճիգ, կեանքէն փախուստ, մարմնի խոշտանգում, ճգնաւորական բնազդներու ուժեղացում ու մենակեցութեան սէր:

Այս է պատկերը նաեւ մեր կիսանկախ մանր թագաւորութիւններու սահմաններուն մէջ. և այդ ոգիին ենթակայ են անխտիր ամենքը, ինչպէս հոգեւորականը, ինչպէս հասարակ ժողովուրդը, այնպէս ալ ժողո-

վուրդի աւելի բարձր դասակարգը, այսինքն հին իշխանական տուները և առեւտրով հարստացած ու գիրք սորված նոր ընտանիքները։ Այս բարձր տուներու միակ իրական տարբերութիւնը հասարակ ժողովուրդէն կրօնական հարցերու մէջ այն իրողութիւնն է, որ բարձր դասերը հնարաւորութիւն ունէին վայելքի շատ աւելի մեծ չափերով և անհամեմատ աւելի առիթներ հանդերձեալ ու երկնայինի դէմ մեղանչելու։ Եւ վերջին ալ իրենց կեանքի դէպի գերեզման խոնարհուող տարիներուն հնարաւորութիւն ունէին տեսակ մը իրենց մեղքերը դրամով ետ գնելու։ Հոսկէ կ'առաջանայ անոնց մեծ սէրը աստուածահաճոյ բարեգործութիւններ կատարելու, այսինքն իրենց ունեցած կամ դիզած հարստութիւններէն բաժին հանելու Աստուծուն իրենց հոգիի փրկութեան համար։ Մեծ եռանդ մը կայ մանաւանդ եկեղեցիներ ու մատուռներ կառուցելու, ինչպէս և վանքեր ու մենաստաններ հիմնելու կամ եղածները բարեզարդելու, հոգեւորականութիւնը շոյելու առատ նուէրներով, որու փոխարէն հոգեւորականներն ալ կը հաստատեն տարուան մէջ «այսքան ու այսքան օրեր», նայելով նուէրի մեծութեան, նուիրողի հոգիի փրկութեան համար աղօթելու։

Յատկապէս մենաստաններն ու վանական կեանքը տասներորդ դարուն կը դառնայ ուղղակի նոր երեւոյթ. տասնեակներով վանքեր ծնունդ կ'առնեն լեռներուն ու անտառներուն խորքերը մեր թագաւորներու և իշխանական տներու հովանիին տակ։ Վանքե՛ր, ուր տասնեակներով, մէկ-երկու տեղ հարիւրեակներով, կը հաւաքուին վանականները միաբանութիւն կազմելու. ոմանք կու գան անշուշտ անաշխատ ու ապահով ուտելիքի հրապոյրով, բայց ընդհանրապէս ժամանակի ոգիէն մղուած ներքին դրդումով, կեանքէ փախչելով աղօթքի ու պաշտամունքի նուիրուելու համար. մէկ փոքր մասն ալ կու գար ուղղակի ճգնելու, իր մարմինին դէմ կռուելու և հոգիանալու տենչանքով։

Այս վանականները, յատկապէս անոնցմէ աւելի սրբակեացները և ճգնաւորները մեծ համբաւ կը վայելէին և ժողովուրդի վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին։ Եւ պարզ է, որ բարձր հոգեւորականութիւնը հաճոյքով կը նայէր անոնց թուի շատացման վրայ. անոնք տեսակ մը իր զինուորներն էին, իր հեղինակութիւնը բարձրացնող հաստատութիւններ։ Զարմանալու ոչինչ չկայ, որ հոգեւոր ու աշխարհական պետերը կարծես իրարու հետ մրցումի էին ելած վանքեր կառուցելու և պարէնաւորելու գործին մէջ։ Հոսկէ օգտուողը եղած է դարուն ճարտարապետութիւնը։

* *

Տասնըմէկերորդ դարը դեռ կէս չեղած ծայր կու տան արեւելքէն սելճուկեան արշաւանքները. և շուտով մեր աշխարհը կը դառնայ աւեր, յափշտակութիւն, արիւն ու փախուստ։ Մեր բուն արեւելեան

հայրենիքն է, որ ենթարկուած է ամենէն աւելի՛ քանդումի․ Նախորդ շրջանին արդէն սաստիկ նօսրացած ու տկարացած ազնուականութիւնը գրեթէ հիմա բոլորովին կ՚ոչնչանայ․ Մնացորդները կ՚ապաստանին կա՛մ յունական սահմանները Տաւրոսի լեռներուն վրայ կա՛մ Վրաստանի սահմանները Սեւանը շրջապատող բարձրութիւններուն վրայ։ Բերրի ու աւելի հարուստ գաւառները կ՚ամայանան հայութենէ, կը դառնան նիստը օտար ցեղերու։

Մօտաւորապէս դար մը ետքը, երբ ողողումին թափը կը նստի՝ կը տեսնենք, որ նոր հայ պետական կեանք մը ծիլ է տուած մեր հայրենիքի հիւսիս-արեւելեան և հարաւ-արեւմտեան լեռնոտ մասերուն վրայ, ուր փախստական ազնուականութիւնն էր ապաստանած։

Կիլիկիոյ մէջ Ռուբինեան իշխանութիւն մը, որ շուտով թագաւորութեան կը վերածուի ու կը տեւէ մօտ երեք դար․ իսկ Վրաստանի սահմանակից լեռնային մասերուն վրայ, իբրեւ Վրաստանի սպասալարներ Իւանէ ու Զաքարիա եղբայրներու ձեռքով կը կազմուի հայկական պետական իշխանութիւն մը, որուն կը կապուի շուտով Պռօշեան տոհմի մը իշխանութիւնը և որ ինքզինքը կը պարտադրէ ու կը տեւէ գրեթէ ամբողջ Թաթարական տիրապետութեան օրերուն։

Եւ այս երկու հայ իշխանական ծայրագաւառներուն մէջն ալ կը կեդրոնանայ բնական կերպով հայ կրօնական, քաղաքակրթական ու գրական շարժում մը։ Կուսակրօն հոգեւորականութիւնը, որ միշտ ղեկավարն է հայ եկեղեցիին, կ՚ապաստանի այդ երկու հայ պետականութիւն ունեցող անկիւնները հանգիստ ու պաշտպանութիւն գտնելու համար․ և այդ իշխաններու օժանդակութեամբ ալ շրջապատող ձորերուն ու անտառներուն խորքը հետզհետէ կը հիմնուին նոր ու նոր վանքեր։

Բայց այս նոր վանքերը խոշոր տարբերութիւն մը ունին սակայն նախորդ շրջանի վանքերուն հետ համեմատած։ Արաբական շրջանին վանքերը, ինչպէս տեսանք, էապէս կը հիմնուէին կրօնական-ճգնաւորական դրդումներով, աշխարհային գայթակղութենէ մեկուսանալու ճիգով, մարմինը սպաննելու և ամբողջովին հոգեկան վերացման մը նուիրուելու համար աղօթքով ու մարմնի խոշտանգումով։ Հիմա այս նոր հիմնուող վանքերուն մէջ աղօթքն ու արարողութիւնը կ՚երթայ նորէն հին կարգով, բայց փոխուած է վանական կեանքին մէջ ներքին դրդումը, իրենց գոյութիւն տալու խորքի պատճառը։ Թէ՛ իշխանները, որ նիւթական ու վարչական ամեն միջոցներով կը նըպաստեն նոր վանքերու առաջացման և թէ՛ իրենք հոգեւոր հայրերը, որ կը ձգտին այդ նոր միաբանութիւններու հաստատման, բոլորին ալ ներքին մղումը խաթարուած կրօնական հին սուրբ կարգերը ու արարողութիւնները վերանորոգելն է, խեղճացած եկեղեցին պայծառացընելն է, անչքացած ու անգրագէտ հոգեւորականութեան միտքն ու

պատրաստութիւնը բարձրացնելը, գրաբար լեզուն, գրաբար գիրքը և գրաբար գրականութիւնը վերստին ծաղկումի բերելը։ Այս նոր վանքերուն մէջ մղիչ ուժը և առաջնորդող սկզբունքը ուսումն է. երկրորդական դիրք ունին ճգնութիւնն ու ծոմապահութիւնը. այսինքն ճիշդ հակառակը նախորդ շրջանի, ուր քանի մը վանքերու մէջ որոշ աստիճանի հոգ կը տարուէր նաեւ ուսման ու գրաբարի, թէև տիրող սկզբունքը ճգնութիւնն էր ու սատանային դէմ մղուած պայքարը։

Այս հոգեւոր խոր փոփոխութեան պատճառը մէկ կողմէն բնական հակազդեցութիւնն է. միշտ ու ամէն տեղ հոգեկան որոշ շարժում մը որոշ աստիճանի մը հասնելէն ետքը կանգ կ՚առնէ վայրկեան մը վարանոտ. կարծես ամէնքը կը կշտանան յանկարծ և կը բանան տարբեր և յաճախ ուղղակի հակառակ ուղղութիւններ։ Այդ փոփոխութեան մէջ դեր ունին անշուշտ առեւտրական քանի մը հարուստ քաղաքներու առաջացումը Սեւ ծովը և արեւելքը իրարու կապող գլխաւոր ճամբուն վրայ, ինչպէս են Դուին, Անի, Արծն, Կարին։ Իսկ վաճառաշահ քաղաք կը նշանակէ նոր դասակարգ, հարուստ ու երթեւեկող և արդիւնագործող, որ միշտ ալ աւելի սէր ունի գիտնալու, փորձելու, լսելու. ամէն տեղ ալ երրորդ դասակարգը եղած է ուսումնասէր և ուսման պաշտպան։ Հոգեկան այդ փոփոխութեան մէջ որոշ դեր ունի անշուշտ քանի մը դարերու արաբական քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը, արաբական գիտական մտքի և ըմբռնումներուն ազդեցութիւնը, ինչքան ալ որ այդ բոլորը հեռուէն գար ու դանդաղ։

Ասոր համար ալ, երբ սելճուկեան առաջին ամէն ինչ աւերող ողողումը կը մեղմի և սելճուկեան լայն սուլթանութիւն մը իր թեւերը կը փռէ և կու գայ համեմատական հանդիստ մը՝ ԺԱ. և ԺԲ դարերու ընթացքին Հայաստանի մէջ ամէն կողմ դեռ մնացած, կամ կործանուած ու նորոգուած, կամ նոր հիմնուող վանքերը իրար ետեւէ և իրար նայելով կը դառնան ուսման վառարաններ, դպրոցներ, վարդապետարան՝ քրիստոնէական գիտութեամբ ու եկեղեցական զէնքերով զինուած հոգեւորականներ հասցնելու համար։ Այդ պատճառով ալ շուտով վանքերը կը դառնան գրադարան, ձեռագիրներու հաւաքարան, ձեռագիրները արտագրելու և բազմապատկելու գործատեղի, ձեռագիրները կազմող, զարդարող, զարդանկարող և նկարազարդող աշխատանոց։ Ամէն կողմէ ուսման հակում, կարդալու եւ մտածելու սէր ունեցող մարդոց աչքերը կ՚ուղղուին դէպի վանքերը, ուր խմբական դասաւանդումը տեղ-տեղ կը դառնայ ուղղակի կանոնաւոր ու պարտադիր աշխատանք, վանքը կը դառնայ դպրեվանք. և կարծեմ սխալ չըլլար, եթէ մեր գրաբար գրականութեան այդ քրիստոնէական վերջին դարերը անուանենք դպրեվանքեան շրջան։

Ներքին յափշտակութեամբ ու մշտական տեւայտանքով ապրող ճգնաւորական դարերուն կը յաջորդէր ահա՛ վանական ուսումնական

շրջան մը շատ աւելի հանգիստ հոգիով, հայեցողական տրամադրութեամբ և որոշ գիտական ու գրական կեանքով և հմտութեամբ։

* * *

Այդ վանքերէն հռչակ ու յատուկ կարեւորութիւն կ'ըստանան հայ աշխարհի հիւսիսային-արեւելեան սահմաններուն վրայ Գուգարաց լեռնախումբերուն մէջ Հաղբատ, Սանահին ու Գետիկ վանքերը ԺԲ ու ԺԳ դարերու ընթացքին, քիչ մը աւելի ուշ Գլաձորի վանքը և Սիւնիքի լեռներուն մէջ Տաթեւի վանքը։

Իսկ Ռուբինեան ու Հեթումեան իշխաններու պաշտպանութեամբ ու նպաստով Կիլիկիոյ լեռներուն մէջ անուն կը հանեն Հռոմկլայի բերդը, որ վանք մըն է ըստ էութեան, ինչպէս և Սիսի կաթողիկոսարանը, որ նմանապէս վանք մըն է ինքնին. այլ և Դրազարկի վանքը, Սկեւռայ վանքը, Գռներ, Ակներ և Արգեկ վանքերը, որոնցմէ ամեն մէկը որոշ ժամանակաշրջանի մը մէջ դեր են խաղցած, իբրեւ մտաւոր կեդրոն։

Եւ այս երկու խումբ վանքերուն մէջ շուտով կ'առաջանայ հայ գրականութեան համար երկու տարբեր թեւեր շնորհիւ քաղաքական տարբեր պայմաններուն։ Թուրանական դարաշրջանի գրութիւններուն հեղինակները կը բաժնուէին երկուքի՝ արեւմտեան եւ արեւելեան հեղինակներ։ Արեւմտեանները, այսինքն Կիլիկիոյ հոգեւորականութիւնը իր իշխաններուն ու թագաւորներուն հետ միասին շրջակայ մահմետական սուլթանութիւններու սպառնալիքին տակ իրենց աչքերը ուղղած են միշտ դէպի արեւմտեան քրիստոնեայ աշխարհը, ուրկէ կ'ըսպասէին իրենց համար օգնութիւն ու փրկութիւն։ Եւ այդ պատճառով ալ հարկադրուած էին գոնէ սկզբունքով ընդունելու նախ Բիւզանդիոնի և վերջն ալ Հռոմի հետ կրօնական միութեան մը գաղափարը որոշ թեթեւ զիջումներով, բայց իրենց հիմնական դաւանանքը և իրենց վարչական անկախութիւնը պահելու անկարելի ծըրագիրներով։ Մինչդեռ արեւելեան վանքերուն մէջ նստած մեր հոգեւորականները այդ կարգի քաղաքական ճնշումներէ ազատ, ամուր կառչած էին դարերու խորքէն իրենց հասնող հայ դաւանանքին, որուն վրայ որեւէ փոփոխութիւն մը մտցնելը սրբապղծութիւն կը թուէր իրենց, և յամառօրէն կը դիմադրէին ու կը վիճէին արեւմտեան հոգեւորականներու թուլացումներուն դէմ։

Այս խիստ աղմուկ հանած տարբերութենէն զատ ուրիշ ամեն բանով երկու թեւի վանքերն ալ ըստ էութեան նման էին իրար. և արդէն յաճախ երիտասարդ հոգեւորականները կը ճամբորդէին մէկէն միւսը վանքէ վանք այս կամ այն ճիւղին մէջ կատարելագործուելու համար այսինչ կամ այնինչ անուն հանած վարդապետի ձեռքին տակ։

Այդ վանքերուն մէջ բացի ժամասացութենէ եւ պաշտամունքէն կապուած աղօթքներէ ու շարականէ կ՚ուսուցանէին ամենէն առաջ Սուրբ-Գրքի խորին հմտութիւն, հին հոգեւոր հայրերու քանի մը կարեւոր երկերուն ընթերցումը եւ յատկապէս մեկնիչներուն աշխատութիւնը։ Այս զուտ կրօնական զարգացման կից կ՚ուսուցանէին նաեւ քերականութիւն եւ փիլիսոփայութիւն։

Քերականութիւն ըսուածը ժամանակի հասկացողութեամբ կ՚ընդգրկէ շատ աւելի լայն նիւթեր. մասնաւորապէս կը նշանակէ 1) գրաբար լեզուի կանոնաւոր իւրացում, 2) ոճաբանական ու ճարտասանական ձեւերու ընտելացում, 3) հռետորութիւն, այսինքն քարոզներ գրելու ու ըսելու վարժութիւն, 4) եկեղեցական ու քաղաքական հայ պատմութեան ծանօթացում եւ 5) ընդհանրապէս գիտական ու գրական ծանօթութիւն ու վերծանութիւն։

Իսկ փիլիսոփայութիւն ըսուածը քանի մը իմաստասիրական գրութիւններու ընթերցումն է ու վերլուծութիւնը, ըստ քրիստոնեայ հայրերու մեկնաբանութեան. գլխաւոր հեղինակը Արիստոտէլն է, որուն մէկ-երկու երկերը թարգմանուած էին հայերէնի արդէն վաղուց. հաւանօրէն կը կարդացուէին նաեւ Դաւիթ Անյաղթի իմաստասիրական մեկնութիւնները։

Այս գրական պատրաստութեան կից պէտք է յիշել նաեւ մէկ-երկու արուեստ, որոնք կը մշակուէին այդ վանքերուն մէջ. եկեղեցական երգն ու երաժշտութիւնը ամենէն առաջ. այլ եւ ինչպէս արդէն յիշեցի ձեռագիրներու արտագրութիւնը. ինչպէս եւ տառերու նկարչական գեղազարդումը, որ տեղ-տեղ կը վերածուի մանրանկարչութեան եւ գեղարուեստական խոր արժէքի. եւ վերջապէս կազմարարութիւն։

* * *

Այսպէսով մեր հայրենիքին մէջ քրիստոնէութիւնը եւ իր հետ ալ քրիստոնէական գրականութիւնը հազար տարուան ընթացքին կ՚անցնի երեք հիմնական աստիճաններէ. ունի բարձրացման երեք ալիք, իրենց մէջի էջքերովը. քրիստոնէութեան առաջին վերելքը, Բագրատունի վերելք մը եւ Կիլիկեան վերելքը։ Բայց հայ քրիստոնէական գրականութեան այս ելեւէջն ու տարբերութիւնները կը վերաբերին աշխատանքի թափին, աշխուժացումին, թուլացումին, կը վերաբերի հոգեկան տրամադրութիւններու փոփոխման, բայց ո՛չ աշխարհայեացքի եւ ըմբռնումներու որեւէ հիմնական ձեւափոխութեան։ Այդ բոլոր աստիճաններուն վրայ ալ բոլոր գրութիւններուն նիւթերը, դատումները, տեսակէտները, մշակուած բոլոր գրական տեսակները, ձգտումները, քարոզները, խաչալները միշտ միեւնոյնն է մէկ ծայրէն միւսը. կը կրկնուի միշտ նոյնը։

Այս պատճառով ալ այս հազարամեակի գրական գործունէութեան

պատկերը տալու համար աւելի պարզ ու յստակ կ'ըլլայ, եթէ մեր աչքի առաջ ունենանք ամբողջութիւնը ըստ քանի մը որոշ տեսակներու, քան եթէ բոլոր հարցերուն ու տեսակներուն մօտենանք դարերու կամ շրջաններու յաջորդական հատումով։ Շրջաններու յաջորդական հատումով ուսումնասիրութիւնը արժէք ունի, եթէ այդ հատումները լրջօրէն կը տարբերին իրարմէ նիւթով, ուղղութեամբ ու մշակման եղանակով։

Քրիստոնէական հազարամեակի գրաբար գրականութիւնը ձոյլ, միակերպ ու ամբողջական զանգուած մըն է, որուն վրայ կատարուած հորիզոնական հատումները մեծ օգուտ մը չեն տար մեզի։ Շատ աւելի պարզութիւն ու յստակութիւն կը բերեն տեսողութեան այդ զանգուածի ամբողջութեան վրայ քաշուած ուղղահայեաց հատումները, այսինքն նիւթերու խմբումն ու ուսումնասիրութիւնը ըստ գլխաւոր տեսակներու ամբողջ հազարամեակը միասին առած։

Իսկ տեսակները որոշելու համար ամենէն բնականն է նախ զատել բուն կրօնական երկերը ո՛չ-կրօնական երկերէն. ստուար մեծամասնութիւնը դաւանանքի, եկեղեցիի ու եկեղեցականութեան հետ սերտօրէն կապուած երկերն են։ Այդ զուտ կրօնական գրութիւններու ուսումնասիրութիւնն ալ կը բաժնեմ երկու մեծ խումբերու. կրօնական-գործնական գրութիւններ և կրօնական-գեղարուեստական գրութիւններ։

Ոչ-կրօնական գրութիւնները նմանապէս կը բաժնեմ երկու խումբի. պատմական երկեր և փիլիսոփայական-գիտական աշխատութիւններ. պատմականները պատկառելի թիւ մը կը կազմեն, մինչդեռ գիտական ու իմաստասիրական երկերուն թիւը շատ է սահմանափակ։

Բայց բուն ինքնագիր գրական երկերու մասին խօսելէ առաջ անհրաժեշտ է ընդհանուր ակնարկ մը նետել այդ հազարամեակի ընթացքին մեր հոգեւոր հայրերու կատարած թարգմանական գրականութեան վրայ։

Ե՛ւ հետաքրքիր է և՛ կարեւոր գաղափար մը ունենալը, թէ մեր հոգեւորականներն ու հեղինակները ի՞նչ օտար երկեր են թարգմանած. ուրիշ խօսքով ի՞նչ օտար երկեր կը կարդային, ի՞նչ օտար երկերու անմիջական ազդեցութեան տակ էին։

Բ. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Առաջին ստիպողական գործը մեր քրիստոնեայ հայրերուն համար հայերէն լեզուով Սուրբ-գիրք ունենալն էր, որուն վրայ էր հիմը-

ւած քրիստոնէական կրօնի ամբողջ դաւանանքը ըստ ընկալեալ հայրերու աւանդութեան։

Հայերէն նոր գիւտուած տառերուն գործածութիւնը փորձելու մէկ-երկու աշխատութիւններէ անմիջապէս ետքը՝ Սահակ Պարթեւ հայրապետը Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետի եւ խումբ մը ուրիշ երիտասարդ վարդապետներու հետ, որոնցմէ են նաեւ Եզնիկն ու Կորիւնը, բոլորն ալ ասորագէտ կամ յունագէտ, անմիջապէս ձեռնարկեցին Սուրբ-գրքի թարգմանութեան մեծ գործին եւ որ գլուխ բերին յաջողութեամբ և հիանալի լեզուով։ Բոլոր թարգմանիչները տէր էին պետական ու արքունի մշակուած բարբառին, որ այդ թարգմանական ճիգերու միջոցին բնականաբար բան մը աւելի շահեցաւ։ Եւ շատ մը ուրիշ քրիստոնէութիւնը ընդունած ժողովուրդներու պէս՝ հայ ժողովուրդի համար ալ առաջին մեծ ու ընտիր գիրքը դարձաւ «Աստուածաշունչը»։

Քրիստոնէութեան հիմքը նկատուած այդ Սուրբ-գիրքը պարզ երկ մը չէ, ո՛չ ալ միայն մէկ հեղինակի մը գործը, ինչպէս է օրինակ մահմետականներուն Ղուրանը, ո՛չ ալ միմիայն քրիստոնէական վարդապետութեան նուիրուած երկ մը։

Իր առաջին մեծագոյն մասը, որ Հին կտակարան կը կոչուի, բնաւ կապ չունի քրիստոնէական կեանքի ու վարդապետութեան հետ։ Եփրայական հին գրականութեան շատ կարեւոր ու արժէքաւոր երկերու հաւաքածու մըն է շատ տարբեր-տարբեր նիւթերով։ Նախ՝ աշխարհի ստեղծագործութեան պատմութիւնը, ինչպէս որ ըմբռնած են քաղդէական և սեմական ժողովուրդները. ետքը՝ եփրայական նահապետական շրջանէն կենդանի ու գեղեցիկ վիպական պատկերացումներ. ետքը՝ եփրայական դատաւորական ու թագաւորական շրջաններուն պատմութիւնը. ինչպէս և յետագայ դարերէն պատմական դէպքեր, իհարկէ բոլորն ալ անգիր բանահիւսութեան բերած ու մշակած նիւթերուն վրայէն գրի առնուած, ինչպէս բոլոր ժողովուրդներու հին պատմութիւնը. մակաբայեցիներու ազգային դիմադրութեան պատմութիւնը աւելի ուշ ժամանակներէն։ Այլ և սիրային տաք բանաստեղծութիւններու հատորիկ մը՝ Երգ Երգոցը. և ապաշխարութեան սքանչելի սաղմոսներ. և առակներու հաւաքածու. և փիլիսոփայական-վիպական խոր ու գեղեցիկ պատկերացում մը՝ Յոբ երանելին։ Ինչպէս և բոլոր շրջապատող քաղաքական մրրիկներուն և ներքին մարդկային սովորական ցածութիւններուն դէմ եփրայական ազգային-միաստուածեան ոգին բարձր պահել քարոզող մարգարէներու կրակոտ գրութիւնները։

Ասոնք բոլորը գրական-գեղարուեստական գոհարներ են, ընդունակ ցեղի մը հոգեկան ստեղծագործութիւնները, վերին աստիճանի կենդանի, հիւթեղ ու գրաւիչ։ Եւ ահա՛ այս բոլոր օտար հարստու-

թիւնները քրիստոնէութիւնը կը բերէր ու կը դնէր հայ լեզուով հայ հոգեւորականի սեղանին վրայ, ուրկէ փշրանքներ կը թափէին նաեւ հայ իշխանի ու իշխուածի սեղանին վրայ։

Քրիստոնէական Սուրբ-գրքի երկրորդ մասը՝ Նոր կտակարանը՝ կը պարունակէ նախ Քրիստոսի կեանքն ու քարոզութիւնը պատմուած կամ յօրինուած չորս տարբեր գրիչներով ըստ աւանդութեան· ետքն ալ առաքեալներու կատարած գործերը, ինչպէս և անոնց գրած նամակները զանազան քրիստոնեայ համայնքներուն։ Այս երկրորդ մասն է ուրեմն իսկական Սուրբ-գիրքը նոր հաւատքի։ Այս գրութիւններն ալ, թէեւ բոլորովին տարբեր ոգիով, գրուած են նորէն շատ պարզ ու սրտանց, և կու տան քրիստոնէական առաջին համայնքներուն իրական պատկերը, Քրիստոսի կեանքին վրայէն կ՚անցնին սահելով, կու տան միայն քանի մը վիպական ու տրամատիկ կտորներ և շատ պարզ ու գեղեցիկ առակներ։

Սուրբ-գիրքը և մանաւանդ Հին կտակարանը այն միակ գիրքն է քրիստոնէական ընդարձակ գրականութեան մէջ, որ ա՛յս աշխարհի, մեր ա՛յս իրականութեան կենդանի պատկերացումը ունի, ուր կը տիրէ առատ լոյս, գոյն, կիրք ու մարմին, որ արիւն ունի· զգացումներ, տենչեր ու մաքառումներ, որ ա՛յս աշխարհի մարդկային հոգին կը նկարէ· իրական, պատկերելի ու երկրային։

Հին կտակարանը կեանքն ու նիւթը սիրող և իրականին մէջ հեթանոս ժողովուրդի մը բնական և իսկական ստեղծագործութիւնն է։ Նոր կտակարանի հեղինակները թէեւ այդ հեթանոս ոգին մէջտեղէն վերցնելու համար կը գրեն, բայց հեթանոսներու կը խօսին դեռ և հեթանոս ոճն ու ճաշակը կ՚ապրի դեռ իրենց իսկ հոգիին մէջ։

Նոր կտակարանին յաջորդող քրիստոնէական ղեկավար գրիչները կուսակրօն եկեղեցական հայրեր են, որոնք կը ջանան քրիստոնէական համայնքը, հոգեւորականութիւնը, իրենց դաւանութիւնը, վարքն ու կենցաղը խիստ կերպով կտրել այս աշխարհի կեանքէն· այս աշխարհի պահանջքներուն ու վայելքներուն վրայ արհամարանքով կը նային· մարդն ու մարդկայինը հեթանոսական խեղճութիւններ են անոնց համար· իրենց իտէալը հրեշտակներն են և իրենց երազն ու քարոզը հանդերձեալ կեանքը։ Հրեշտակ կը նշանակէ անսեռ, անմարմին ու թեւաւոր էակներ, որոնք վերը եթերին մէջ կը սաւառնին աստուածտեսութեան երջանկութեամբ։

Այս պատճառով ալ զգայարանքները մեղքի աղբիւր կը նկատուին և զգացումները շատ կասկածելի են· միակ արժէք ունեցող բանը մարդկային հոգիին մէջ կը մնայ միտքը և մտքին լարումը դէպի աստուածային ճշմարտութիւն։ Եւ քրիստոնեայ հեղինակները մտքին կը խօսին, հին հեթանոսական գունալից պատկերացումին կը յաջորդէ դատողութիւնը, ճառը, մեկնաբանութիւնը ու դաւանաբա-

նական խրթին վէճերու։ Իրականութեան տեղը ամէն բանի մէջ կը բռնէ վերացականը. և իրականութիւնը կը դառնայ այլաբանութիւն։

Այս տեսակի երկերն են քրիստոնէական հրապարակը բռնողը, նոր կրօնքի պէտքին ու ճաշակին բաւարարողը, և այս քրիստոնէական երկերն են բնականաբար, որ կը թարգմանուին հայերէնի հայ հոգեւոր հայրերու ձեռքով։ Եթէ բացառաբար մէկ-երկու հատ ոչ-կրօնական գրքեր ալ կը թարգմանուին, նորէն դրդիչը կրօնն է ու վերացականութիւնը. այսպէս օրինակ Արիստոտէլի փիլիսոփայական երկերը թարգմանուած են, որովհետև Քրիստոսի միաբնա՞կ թէ՞ երկաբնակ ըլլալու վէճերուն մէջ ուզած են օգտագործել հին յոյն որոշ իմաստասիրական տեսութիւններ։ Նոյնիսկ կենդանիներու կեանքէն իբրև թէ առնըւած առասպելախառն պատմութիւններուն խորքը միշտ կրօնական բացատրութիւն մը կայ։

* * *

Քրիստոնէացման շրջանի ելքի դարերուն թարգմանուած են.

Եփրեմ Ասորիի (Դ. դար) մեկնութիւնները հին ու նոր կտակարանի զանազան մասերուն և վարդապետական ճառեր։ Բարսեղ Կեսարացիի (Դ. դար) վեցօրեայ արարչութեան ճառերը։ Յովհան Ոսկեբերանի (մինչև Ը-ի կէսերը) մեկնութիւնները Նոր կտակարանի զանազան գրքերուն և իր եօթը դաւանական ճառերը։ Եւսեբիոս Կեսարացիի (Դ) եկեղեցական պատմութիւնը և քրոնիկոնը, այսինքն ընդհանուր պատմութիւնը։ Եփրատ Զգօն պարսիկի քսաներեք ճառերը։ Փիլոն Եփրայեցիի (Դ) ճառերն ու մեկնութիւնները։ Գրիգոր Նազիանզացիի (Դ) քառասունըհինգ ճառերը աստուածաբանական բովանդակութեամբ։ Մեծն Աթանասի (Դ) ճառերն ու թղթերը դաւանաբանական հարցերու շուրջ։ Տիմոթէոս Կուզի (Ե) հակաճառութիւնները քաղքեդոնականներուն դէմ։ Սոկրատ Սկոլաստիկոսի (Ե) եկեղեցական պատմութիւնը։ Սեղբեստրոս հայրապետի վարքը։ Քաղքեդոնի ժողովին պատմութիւնը։ Սուրբ-գրքի անվաւեր կոչուող մասերուն թարգմանութիւնը։

Այլ և քանի մը ուրիշ երկրորդական հեղինակներու նման երկերը՝ ճառեր, առաքելական կանոններ, ժողովներու կանոններ, վարդապետական գրութիւններ։ Նաև առաջին չորս դարերու քրիստոնէական սուրբերուն կեանքը, նահատակութիւններուն նկարագրութիւնը և «Հարանց վարք»-եր. այս կենսագրական նիւթերուն գլխաւոր թարգմանիչն է Աբրահամ Զինակեցի։

Զուտ կրօնական չեղող երկերու թարգմանութիւններ են.

Արիստոտէլի «Ստորոգութիւնները», «Պորփիւրի Ներածութիւնը» և ուրիշ իմաստասիրական գործեր. Թարգմանիչը կը համարուի Դա-

ւրթ Հերքացի, Դիոնիսիոս Թրակացիի (Քրիստոսէ 100 տարի առաջ) Քերականութիւնը։ Փիլատոսի «Բարոյախօս» գրուածքը, ուր կը պատմըւի կենդանիներու մասին զանազան առասպելական տեղեկութիւններ։ Կալիսթենէսի «Աղեքսանդրի վարքը» առասպելներով խառն վիպական ժողովածու մը Աղեքսանդր Մեծի կեանքի մասին։ Այլ և պէտք է յիշել «Խիկարի իմաստութիւնը» անունով վիպական գրուածք մը, ինչպէս և Նոննոսի «Առասպելներուն մեկնութիւնը»։

Արաբական դարերուն թարգմանուած են Դիոնիսիոս Արիսպագացիին վերագրուած խրթին վարդապետական գրուածներ խրթին լեզուով մը թարգմանուած։ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի (Ե) «Պարապմանց» և «Գանձուց» գրքերը, այլ և թղթեր Քրիստոսի մարդեղութեան հարցին շուրջ։ Յովհաննէս Կլիմաքսի (Զ) «Սանդուղքը»։ Թէ ինչպէս կարելի է երկինք բարձրանալ, այսինքն խրատներ։ Նեմեսիոսի (Դ) «Մարդու բնութեան մասին» մարդակազմական-հոգեբանական երկ մը, որ վիճաբանութիւն մըն է հին փիլիսոփաներուն դէմ քրիստոնէութեան տեսութիւնները պաշտպանող։ Պրոկղի «Վեցօրեակը», որ քերթուած մըն է Աստուծոյ մեծութիւնը գրուատելու համար։ Նանա Ասորիի Յովհաննու աւետարանի մեկնութիւնը։ Աբըլմըսէի նահատակութեան վկայաբանութիւնը և Դիոնիսիոս Արիսպագացիի կեանքը։

Իսկ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունի հայ իշխանը (980-1058), որ իր հայրենի հողերը յոյներուն լքած, փոխարէնը Միջագետքի մէջ ըստացած էր ընդարձակ կալուածներ և կ'ապրէր գրական կեանքով, թարգմանած է Պղատոնի տրամախօսութիւնները, այսինքն խօսակցութիւններ իմաստասիրական հարցերու շուրջ։ Թարգմանած է նաև Եւկլիտէսի «Երկրաչափութիւնը»։

Դպրեվանեան շրջանին ամենէն շատ թարգմանած է Գրիգոր կաթողիկոսը (+ 1105) և գլխաւորապէս սուրբերու և նահատակներու վարքն ու կեանքը և այդ պատճառով ալ կը կոչուի Վկայասէր։ Ներսէս Կլայեցին նմանապէս թարգմանած է բաւական սուրբերու վարքեր ու ճառեր։ Ներսէս Լամբրոնացին ալ ունի թարգմանութիւններ, ինչպէս Բենեդիկտոսի (ԺԲ) «Սահմանք կրօնաւորաց» և Գրիգոր պապի գրած իտալական հայրերու կեանքն ու վարքը։

Իսկ ԺԴ դարու առաջին քառորդէն սկսած թարգմանիչները ունիթոռներն են, այսինքն լատինական եկեղեցիին յարած մարդիկ, որոնք լատիներէնէ կը թարգմանէին լատինախառն հայերէնով մը քրիստոնէական խրատական գրքեր, քարոզներ ու նման գործնական գրութիւններ։

Այլ և հետաքրքիր է յիշել, որ ԺԳ դարուն սկիզբը Առաքել վարդապետ մը թարգմանած է արաբերէնէ «Երազահան»-ը և «Պղնձէ քաղաքին պատմութիւնը», որոնք մինչև հիմա դեռ հրապարակի վըրայ են։ Աստա անունով կրօնաւորի մը ձեռքով ալ նորէն ԺԳ դարուն

թարգմանուած է Յովասափի ու Բարղամ ճգնաւորի կեանքը, որ վիպական գրութիւն մըն է և Բուդդայի կեանքը կը ներկայացնէ։

Անուններու այս ցանկէն պարզ կ՚երեւայ, որ քրիստոնէական վարդապետութեան տեսակէտէն կարեւորութիւն ներկայացնող երկերը թարգմանուած են հինգերորդ ու վեցերորդ դարերուն գլխաւորապէս, բոլորովին սկիզբը հայ քրիստոնէական գրականութեան. և թարգմանուած գրութիւններն ալ բոլորը հռչակ ունեցող և հեղինակութիւն վայելող երկեր են համաշխարհային քրիստոնէական գրականութեան մէջ։

Յետագայ դարերուն թարգմանելը հետզհետէ աւելի անձնական հետաքրքրութեան խնդիր կ՚ըլլայ, աւելի ցրիւ ու պատահական ու երբեմն նոյնիսկ քրիստոնէական պէտքի մը չէ, որ կը ծառայէ։ Եւ քրիստոնէական եղող երկերուն մէջն ալ՝ այդ վերջի դարերուն՝ մանաւորապէս սիրուածը վկայաբանութիւններն են, այսինքն հոգեւորական դիւցազներգութեան պէս բան մը, ուր ղեկավար սկզբունքը դէպի զգացումը կը սահի։

Այս բոլոր թարգմանութիւնները, բացի իրենց ժամանակի կրօնական կարեւորութենէն, հիմա ալ ունին իրենց բանասիրական արժէքը օտար հեղինակներու բնագիրներէն կորսուած կամ աղճատուած կտորները ստուգելու և վերականգնելու համար. այդպէս ալ բազմատեսակ ժամանակագրական հարցեր պարզաբանելու համար. ինչպէս և հայ կեանքի ու հայ լեզուի ու գրականութեան վրայ մեր քրիստոնեայ հարեւաններու ըրած ազդեցութիւնը ուսումնասիրելու համար։ Այդ հայերէն թարգմանութիւնները կարեւոր աղբիւրներ են ու զէնքեր արդի գիտնականներուն ձեռքը պատմական, գրական ու լեզուական քննադատութիւններու և վերլուծութիւններու առթիւ։

Գ. ՀԱՋԱՐԱՄԵԱՆ
ԿՐՕՆԱԿԱՆ-ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ թարգմանականէն անցնիլ կ՚ուզենք հայ ինքնագիր կրօնական գրականութեան, անհրաժեշտ է անմիջապէս ընդգծել, որ մեր հոգեւոր հայրերը իրենց գրութիւններուն մէջ շատ բնական կերպով կրկնած են շարունակ նախ իրենց կրօնքին հիմքը եղող Աստուածաշունչի բառերը, նոյն ալ հետեւած են ընդհանուր քրիստոնէական աշխարհի մէջ արդէն հեղինակութիւն և հմայք ներկայացնող քրիստոնեայ մեծ հեղինակներու երկերուն։ Ուրիշ խօսքով հայ հոգեւորականութեան թարգմանած կրօնական երկերուն և իրենց ինքնագիր

կրօնական գրութիւններուն մէջ մեծ նմանութիւններ, փոխառութիւններ ու հետեւողութիւններ կան։

Ո՛չ միայն հիմնական ըմբռնումներն ու հաւատալիքները, որ ինքնին հասկնալի է, քանի որ քրիստոնէութիւնը օտար ու եկամուտ վարդապետութիւն մըն էր հայութեան համար և ամէն ինչ դուրսէն բերուած. այլ և ըսելու ձեւերը, սովորական համեմատութիւնները, ճարտասանական խաղերը, տրամաբանելու եղանակը, նոյնիսկ բազմաթիւ լեզուական դարձուածքներ, ասոյթներ, մակդիրներ կ'առնուին արտաքին հեղինակներէն ու կը հիւսուին առանց այլեւայլութեան ինքնագիր տողերուն։

Այդպէս ալ իրենց ամէն տեսակի գրութիւններուն մէջ հայ հոգեւոր հեղինակները շարունակ կ'օգտուին իրարմէ և իրենցմէ առաջ եղած հայ գրութիւններէն առանց շատ բարակը փնտռելու։ Հազիւ երբեմն կը յիշատակուի աղբիւրը, ան ալ ընդհանրապէս իբրեւ վկայութիւն իրենց խօսքին արժէքը աւելի բարձրացնելու համար։

Այս կերպով իրար նմանուիլն ու իրարմէ օգտուիլը բնական երեւոյթ մըն է ժամանակակից, գաղափարակից և մանաւանդ դաւանակից մարդոց համար ամէն տեղ, ամէն գրականութեան մէջ և ամէն գրական շրջաններու. նոյն ուղղութեան, նոյն դպրոցին պատկանող հեղինակներուն մէջ աւելի եւս կը շեշտուի, իսկ կրօնական երկերու մէջ կը հասնի իր գագաթնակէտին։

Պէտք չէ մոռնանք, որ կրօնքի պաշտօնեաններուն նպատակը նոր բան մը ըսելը չէ, նոր բան մը ստեղծագործելը չէ իրենց կրօնական երկերուն մէջ. ընդհակառակը հինը կրկնելն ու հինը ամրացնելն է. ինքնուրոյն ըլլալու ցանկութիւնը չկայ։ Միակ ներքին խոր պահանջը իրենց կրօնքի վարդապետութեան ծառայելն է. ինչպէս որ իրենց կեանքը նուիրած են եկեղեցիին ու իրենց հոգեւոր պաշտօնին, այնպէս ալ իրենց գրիչը, իրենց խօսքը։ Կրօնական գրականութեան վըրայ սաւառնող ոգին համայնական է և միջին թիւ. ո՛չ անհատական ձգտումներու, որոնումներու և գտողութիւններու հնարաւորութիւնը կայ հոն, ո՛չ ալ նորութեան, ինքնուրոյնութեան և ազատ թռիչքի պահանջը։ Այդ պահանջը եթէ առաջանայ, իսկոյն կը դառնայ կամ կ'ըզգացուի իբրեւ հերձուած, իբրեւ աղանդաւորութիւն, որ պէտք է խեղդուի անմիջապէս կա՛մ իր ձեռքովը կա՛մ իր ընկերներուն։ Եթէ հոս ու հոն գրութիւններու մէջ ձեւի կամ խորքի նորութիւններ կ'երեւան՝ պարզապէս շնորհքի աստիճանաւորութեան հարց է, քիչ մը աւելի խոր կամ շնորհալի է ըսուած միւսներու ըսածէն։

Քրիստոնեայ հոգեւոր գործիչներու, ինչպէս կեանքն ու գործունէութիւնը, այնպէս ալ անոնց գրականութիւնը կը համապատասխանէ արդի աշխարհիկ կուսակցութիւններու գործունէութեան և կուսակցական գրականութեան։ Այս պատճառով ալ քիչ հեղինակներ կան

մեր գրաբար գրականութեան մէջ, որոնց կեանքին, գործին ու հոգիին անհատաբար մօտենալու մասնաւոր պահանջ զգայ ուսումնասիրողը։ Կարեւորութիւն ունեցողն ու հետաքրքիր եղողը ընդհանուր հոսանքին բռնած ուղղութիւնն է, կուսակցական ամբողջութեան տարած աշխատանքը։

Եւ ասիկա աւելի եւս բացայայտ է գործնական-կրօնական գրութիւններու համար։

Գործնական գրութիւնները շատ դժուար է որոշ ու հաստատ տեսակներու բաժնելը. Թէ՛ նիւթով, թէ՛ ձեւով միշտ խառնուրդ են եւ շարունակ մէկը միւսին վրայ իրարու մէջ կը մտնեն։ Մօտաւոր ճշդութեամբ մը կրօնական-գործնական գրութիւնները կը բաժնեմ երեք խումբի։

Նախ՝ ծիսական-վարչական գրութիւններ, որոնք յատկապէս հոգեւորականներուն համար են իրենց հոգեւոր պաշտօնի պարտաւորութիւնները կիրարկելու ատեն օգտուելու համար, իբրեւ ղեկավար, իբրեւ օժանդակ, իբրեւ յիշում, իբրեւ ստուգում միշտ ձեռքի տակ ունենալու համար։

Երկրորդ ամեն ձեւի ու տեսակի վարդապետական գրութիւններ՝ որոնք սահմանուած են շատ աւելի լայն հասարակութեան մը, ուղղուած են տեսականօրէն բոլոր հաւատացեալներուն կամ եկեղեցիի բեմէն ըսուելու ու կարդացուելու համար, կամ իբրեւ մասնաւոր մեկուսի ընթերցում։ Եւ նպատակն է ուսուցանել, խրատել, զգուշացնել, մեկնել ու բացատրել, կամ օրինակ տալ, ոգեւորել, գովել ու փառաբանել իրենց սուրբերն ու սրբութիւնները։

Երրորդ խումբը, որ կրնանք անուանել դիմադարձական գրութիւններ, կամ ուղղուած են այլադաւան անձերու եւ հաստատութիւններու դէմ սեփական դաւանանքը պաշտպանելով եւ հակառակորդինը քննադատելով, կամ ուղղուած են նորէն իրենց հաւատացեալներուն՝ հակառակորդներու թիւրն ու սխալը ցուցադրելու, խայտառակելու եւ զգուշացնելու համար։

ա. Նախ ուրեմն ծիսական-վարչական գրութիւնները։

Քրիստոնէութիւնը, որ դուրսէն կու գար մեր աշխարհը իր հետ կը բերէր դուրսը մշակուած պաշտամունքի ձեւեր, կարգեր, ընթերցումներ, ըսելու կամ երգելու կտորներ, որոշ յաջորդականութեամբ արարողութիւններ, տօներ, հանդէսներ։ Այս բոլորը ըստ էութեան պատրաստ կար արդէն. հայ հոգեւորականութեան կը մնար այդ բոլորը վերածել հայերէնի կամ ուղղակի թարգմանելով կամ քիչիկ մը աւելի ազատ հետեւողութեամբ, տեղ-տեղ ալ յարմարցնելով մեր ժողովուրդի տեղական պայմաններուն, որպէսզի հայ եկեղեցիին մէջ տիրէ ամենուրեք ընդհանուր միօրինակութիւն մը եւ ամեն ինչ կայունանայ։

ժամակարգութիւն, ժամասացութիւն, ծիսագիրք, պատարագամատոյց, տօնացոյց և նման հաւաքածուները ու ընկալեալ գրքերը մեր եկեղեցին վերջնապէս կարգաւորած ու կերպարանաւորած է հինգերորդ դարու կէսէն առաջ Սահակ Պարթեւ հայրապետի օրով և Մեսրոպ Մաշտոց վարդապետի գլխաւոր աշխատակցութեամբ. Մաշտոցի անունն ալ մնացած է մեր գլխաւոր ծիսագրքին վրայ։ Հինգերորդ դարու կէսէն ասդին նոյն ուղղութեամբ աշխատանքներ տարուած են Յովհան Մանդակունի հայրապետի օրով։

Հինգերորդ դարէն ետքը զանազան հայրապետներ և զանազան եկեղեցական ժողովներ հոս ու հոն մտցուցած են որոշ թեթեւ յաւելումներ և մասնակի մանր սրբագրութիւններ նայելով տեղի ու ժամանակի պահանջին, բայց ընդհանուր հիմնականը պահած են միշտ նոյնը, իբրեւ հնաւանդ սրբութիւն։

Փոփոխելէ աւելի ամենուն ջանքը եղած է բծախնդիր կերպով գործադրել հին հայրերու և հին եկեղեցական ժողովներու հաստատած կարգերն ու որոշումները: Հոգեկան այս պահանջէն ծնունդ կ'առնէ հաւաքել ու մէկտեղել եկեղեցական ժողովներուն հանած որոշումները ինչպէս և հոգեւոր հայրերու ունեցած թղթակցութիւնները ծիսական ու վարչական հարցերու շուրջ։

Առաջին անգամ Օհան Օձնեցի կաթողիկոսն է ութերորդ դարուն մէջ, որ կազմած է եկեղեցական կանոններու ընդհանուր ժողովածու մը. ինչպէս և «Գիրք Թղթոց» անունով հաւաքածու մը եկեղեցական հայրերու գրած վարչական ու դաւանական նամակներէն ու դիմումներէն։

բ. Վարդապետական գրութիւնները շատ են բազմաթիւ ու բազմատեսակ։ Մէկ մասը հասարակ ու սովորական խմբագրութիւն է՝ քարոզ, խրատ, ճառ, բացատրութիւն օրուան պէտքերուն բաւարարելու անհրաժեշտութեամբ:

Երբեմն այդ վարդապետական գրութիւնները կ'երկարին, կը մանրամասնուին ու կը վերածուին տեսակ մը գիտական աշխատութեան՝ տրամաբանական հիւսքով ու վերլուծութեամբ և կը դառնան մեկնութիւն որոշ կրօնական խնդիրներու ու երկերու, կը դառնան հաստ գիրք և ուսումնասիրութիւն։

Երբեմն ալ այդ ճառերն ու քարոզները, այդ սուրբի մը, խաչի մը, տաճարի մը մեծարանքն ու գովքը յանկարծ թեւեր կ'առնէ և դուրս կու գայ ճարտասանական պաշտօնական ձեւերէն և յաւիտեան կրկնուող այլաբանական համեմատութիւններէն ու կը գտնէ յանկարծ անսպասելի մակդիր մը, սրտէ փրթած ճիչ մը, կենդանի դիմառնութիւն մը, սրտանց բուսած մտածում մը, որ բանաստեղծական թեթեւ շունչ մը կը բերէ գրուածքին։

Ընդհանրապէս վարդապետական այդ երկերուն մէջ ա՛յս կեան-

քի իրականութիւններու մասին շատ քիչ խօսք կայ. սակայն մեծամասնութիւնը աստուածաբանական ու դաւանաբանական բարձունքներէն վար իջնել չեն զիջանիր. վերերէն կը թուին, ամպերուն ետեւէն, իրենց ոտքը հողին չի դպչիր։ Ճիշդ ատոր համար ալ, երբ հոս ու հոն բոլորովին պատահական կերպով կեանքէ առնուած իրականութիւն մը յանկարծ մէջ կու գայ, կենցաղական գիծ մը, կենդանի խօսք մը այդ ուղղութեամբ՝ կրկնակի ուժով կը գրաւէ մեր ուշադրութիւնը, իբրեւ հետաքրքիր բացառութիւն։

Այս ամէն տեսակի վարդապետական երկերուն հեղինակները շատ շատ են. ես կը քաղեմ ամենէն աւելի աչքի ինկողներուն անունները քովը նշանակելով իրենց ապրած ու գործած դարը։

Քրիստոնէական ելքի ու տիրական դարերուն, իբրեւ վարդապետական գրութիւններու հեղինակ, կարեւորներն են. Մեսրոպ Մաշտոց, Յովհան Մանդակունի, Եղիշէ, Մամբրէ հինգերորդ դարէն. Պետրոս Սիւնեցի, Յովհան Մայրագոմեցի (Է) և Անանիա Շիրակացի (Է)։

Արաբական աւելի նկուն դարերէն՝ Զաքարիա կաթողիկոս (Թ), Համամ Արեւելցի, որ գրած է մեկնութիւններ սաղմոսներու, առակաց գրքի և Յոբ Երանելիի. Խոսրով Անձեւացի (Ժ) գրած է պատարագի խորհուրդին մեկնութիւնը. Գրիգոր Նարեկացի (ԺԱ) ունի գովքեր ու ներբողներ խաչի, առաքեալներու, Աստուածածնի և մեկնութիւն մը Երգ-երգոցի. Կարապետ Սանահնեցի ներբողած է խաչն ու Յովհաննէս Մկրտիչը. Յովհաննէս Կոզեռն (ԺԱ) ունի դաւանական գրութիւններ։

Դպրեվանեան շրջանի արեւմտեան հոգեւոր հայրերէն Ներսէս Կըլայեցի (ԺԲ, Հռոմկլա բերդ), յայտնի է իր «Ընդհանրականը» այսինքն խրատական և օրհնութեան գիր մը ուղղուած ամենուն. ունի Սուրբ-Գրքի զանազան մասերուն, ինչպէս և օտար նշանաւոր հայրերու գրութիւններու մեկնութիւններ։ Ներսէս Լամբրոնացի (ԺԲ, Սկեւռայ վանք) գրած է քարոզներ, մեկնութիւններ ու դաւանական խնդիրներու շուրջ։ Գրիգոր Վկայասէր (ԺԲ, Սիս), կոստանդին կաթողիկոս (ԺԳ, Սիս), Վարդան Այգեկցի (ԺԳ), Մխիթար և Եսայի Սասնեցիներ (ԺԴ), Յովհան Որոտնեցի (ԺԴ) Տաթեւի վանքէն և Գրիգոր Տաթեւացի (ԺԴ)։

Գ. Գալով այլադաւաններուն դէմ ուղղուած գրութիւններուն՝ առաջին և ամենէն ալ բարձր հեղինակն է Եզնիկ Կողբացին, որ եղած է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտը և գործակիցը։ Երկար ճամբորդած է Ասորիք և Յունաստան, կատարած է բազմաթիւ թարգմանութիւններ այդ երկու լեզուներէն։ Սահակ Պարթեւ, Մաշտոց վարդապետ և Եզնիկն են, որ երեքով կատարած են Սուրբ-Գրքի հայերէն թարգմանութեան վերջնական սրբագրութիւնը յունարէն ընտիր օրինակի մը վրայէն։

Իր ինքնագիր հեղինակութիւնն է «Եղծ աղանդոց» անուն գիրքը,

որուն նպատակը քրիստոնէական կրօնի պանծացումն է։ Գրքին մէջ քննութեան կ'առնուին հեթանոս ու պարսիկ կրօններուն էութիւնը, յոյն իմաստասիրութեան կրօնական ըմբռնումները և վերջն ալ Մարկիոսի վարդապետութիւնը, որ հինգերորդ դարու կէսերուն Ասորիքի մէջ չփոթութիւն էր առաջ բերած քրիստոնեայ մտքերու մէջ։

Ուրիշ խօսքով իր ժամանակի ուղղափառ քրիստոնէութենէն տարբեր եղող ամէն տեսակի կրօնական-իմաստասիրական ըմբռնումներու դէմ գրուած երկ մըն է, ուր կ'երեւայ Եզնիկի բազմակողմանի հետաքրքրութիւնը, իր վերլուծող, առողջ դատող միտքը և իր ծանօթութիւնը ժամանակակից հեղինակներուն, ուրկէ անշուշտ շատ բան օգտուած է։ Կոկիկ շարադրուած, նիւթի լայն ըմբռնումով և հատու քննադատութեամբ գիրք մը, որ սքանչելի ալ լեզու ունի. «ոսկեդարեան մատենագէտներու վկայութեամբ ամենէն մաքուր ու գեղեցիկ գրաբարը»։

Վեցերորդ դարուն մէջ քննադատութիւնները ուղղուած են յատկապէս քաղկեդոնականութեան դէմ. և այդ ուղղութեամբ գրութիւններ ունին դարու իրար յաջորդող բոլոր կաթողիկոսները։

Արաբական դարերուն քրիստոնէութեան կրած ընկրկումը և աշխարհային ըմբռնումներու ջրին երեսը ելլելը իր արտայայտութիւնը կը գտնէ նաև նոր հայ աղանդներու առաջացման ու տարածման մէջ։ Նախ պաւլիկեաններն են է և Ը դարերուն. ապա Թոնդրակեցիք Թ-Ժ դարերուն. կան և ուրիշ մանրերը։ Շատ նեղութիւն ու աշխատանք են պատճառած այս աղանդները մեր քրիստոնեայ ղեկավարներուն։ Բարոյական ու գրական իզուր անցած հալածանքներէն ետքը՝ սուրով ու արիւնով է գործը կարգադրուած շատ ուշ։

Եօթներորդ դարուն մէջ Վրթանէս մը կը գրէ պաւլիկեաններուն աղանդին դէմ։ Դաւիթ Անյաղթ «Խաչի ճառ» մը ունի պաւլիկեաններուն դէմ։ Աբրահամ կաթողիկոս վիր ու աղուան եկեղեցիներու մեր եկեղեցիէն բաժնուելու առթիւ քննադատական մը ունի։ Իր յաջորդը Կոմիտաս կաթողիկոս «Վասն հաւատոյ» ընդարձակ գրութիւն մը ունի և Յովհան Մայրագոմեցին «Արմատ հաւատոյ» գրուածքը ունի նոյն ուղղութեամբ։

Ութերորդ դարուն մէջ Խոսրով Հռետոր կը գրէ «Երեւութականներու», «Ցուլիանիտներու» և «Սեւերեաններու» դէմ։ Օհան Օձնեցի կը գրէ պաւլիկեաններու դէմ և «միաբնակներու», որոնք չէին ընդունիր թէ Քրիստոսի մէջ մարդկային կրքերը, յոգնութիւնը, ցաւը իրական էին։

Իններորդ դարուն մէջ Սահակ Մռուտ, Մաշտոց կաթողիկոս և Յովհաննէս կաթողիկոս թղթեր ունին գրած քաղկեդոնականութեան դէմ, որ յոյներու կողմէ շարունակ կը պահանջուէր հայ և յոյն եկեղեցիներու միացումը վերջապէս գլուխ բերելու համար։

Տասներորդ դարուն Անանիա Նարեկացին ունի գրութիւններ Թոնդրակեցիներու աղանդին դէմ։ Խաչիկ կաթողիկոս և Սամուէլ Կամրջեցի գրած են թղթեր յոյն մետրապոլիտներու հայ եկեղեցին դաւանանքը պաշտպանելու համար։ Վասպուրականի Գագիկ թագաւորը նոյն ոգիով թուղթ մը գրած է բիւզանդական Ռոմանոս կայսեր և Պոլսի պատրիարքին։ Թոնդրակեցիներու աղանդին դէմ գրած է և՛ Գրիգոր Նարեկացին և՛ Գրիգոր Մագիստրոս. վերջինս ունի նաև բազմաթիւ նամակներ զանազան անձերու ուղղուած նման հարցերու շուրջ. ունի գրութիւն մըն ալ ուղղուած արաբ գիտնականներու, ուր կը պաշտպանէ քրիստոնէութիւնը։

Դպրեվանեան շրջանին վէճը նախ Բիւզանդիոնի հետ է, որ միշտ հայ և յոյն եկեղեցիներու միացման կը ձգտի։ Լեւոնի թագաւորութենէն ետքը նոյն ճնշումը կը բանեցնէ լատին եկեղեցին։ Մէկ կողմէն արեւմտեան և արեւելեան մեր հոգեւոր հայրերը իրարու հետ անվերջ թուղթեր կը փոխանակեն իրար բացատրելով, իրար հակաճառելով և իրար մեղադրելով։ Միւս կողմէն ալ թղթեր ու գրութիւններ կ՚երթան նախ Բիւզանդիոնի պատրիարքին, ետքն ալ Հռոմի պապին, իբրեւ թէ յարմարուելու ջանքերով։ Այս իրարանցման մասնակից են քիչ-շատ բոլոր եկեղեցական հայրերը ժամանակի։ Իսկ ԺԴ դարուն վերջերը ունիթոռական շարժումներուն դէմ ուժեղ պայքար ու նախանձախնդիր դիմադրութիւն ցոյց է տուած յատկապէս Տաթեւի վանքը։

Դ. ՊԱՏԱՐԱԳ

Դիւրին գործ չէ գեղարուեստականը առանձնացնելը քրիստոնէական երկերուն մէջէն։ Քրիստոնէական գրութիւն մը միշտ ալ աւելի կամ պակաս չափով դաւանական պէտքերու կը ծառայէ և ընդհանուր առումով գործնական պահանջներու հետ կապուած պայմաններու ծնունդ է, որով քրիստոնէական գեղարուեստական գրականութիւնն ալ մշտապէս խառնուրդ մըն է գործնականի ու գեղարուեստականի։

Գործնական երկը արդէն ընդհանրապէս իր էութեամբ խառնուրդ մըն է միշտ։ Գիտական երկը իր սկզբունքներն ունի, իր մտածական աշխարհը և իր տրամաբանական եղանակը. գեղարուեստական երկը ունի իր սկզբունքները, իր զգայական աշխարհը և պատկերելի արտայայտութեան եղանակ։ Մինչդեռ գործնական գրուածքը, որ միշտ շատ յստակ կերպով ունի իր նպատակը, չունի իրեն յատուկ գրական սկզբունք, ո՛չ ալ իր ուրոյն արտայայտութեան եղանակը։ Իր գործնական նպատակին հասնելու համար տեղ մը տրամաբանութեան ու

դատողութեան կը դիմէ, բացատրել ու համոզել կը փորձէ, կամ յանկարծ կը ցատկէ գեղարուեստական գետինը ու կը ջանայ իր նպատակին հասնիլ յուզելով և զգացումները զարնելով։

Կրօնական գրութիւն մը, ինչ ալ կ'ուզէ ըլլայ, միշտ ալ ունի իր մէջը այդ գործնականութիւնը, քանի որ որոշ դաւանանքի մը, որոշ քարոզչութեան մը, որոշ սրբութեան մը ներբողումին նուիրուած գրութիւն մըն է։ Գիտութիւնն ու գեղարուեստը ամէն տեսակի գործնական երկերու մէջ, այնպէս ալ կրօնական երկերու մէջ միջոց մըն է միայն, գործիք մը. երկրորդական է, ո՛չ էական։

Ասոր համար է, որ գործնական երկերուն շարքը գրուած ճառեր, քարոզներ, մեկնութիւններ ու ներբողներ կարելի է քաշել, բերել գեղարուեստական երկերուն շարքը, իբրև ճարտասանական արուեստ, երբեմն իբրև քնարական զեղում։ Բայց շահածնիս մեծ բան մը չըլլար. գեղարուեստականը միշտ կը մնայ երկրորդական ու ծառայական դերի մէջ. գլխաւորը նպատակն է, գործնականը, որուն համար որ գրուած է երկը։

Եւ հիմա ալ, որ անցնիլ կ'ուզենք կրօնական մարդու կրօնական զգացումներուն և կրօնական պատկերացումներուն անմիջական արտայայտութեանը՝ վերի ճշմարտութիւնը պէտք չէ երբեք մոռնանք։ Ծիսական ու վարդապետական պէտքերու հետ չաղկապուած այդ կրօնական ստեղծագործութիւններուն մէջ գործնական նպատակը բոլորովին մաահան ընել կարելի չէ։ Այնպէս որ նախորդ գլխու ճառական, ներբողական ու քարոզչական գրութիւններու և այս ու յաջորդ գլխու իբրև կրօնական գեղարուեստ ներկայացող երկերուն մէջ եղած տարբերութիւնը չափի ու աստիճանի տարբերութիւն է, ո՛չ թէ էութեան. գործնական տարրը աւելի մեղմ է կամ աւելի սքօղուած. յուզական տարրը աւելի է շեշտուած, ցուցադիր կամ յորդ։

* * *

Գեղարուեստական գրականութեան երեք հիմնական տեսակներն ալ ունի քրիստոնէական գրականութիւնը, և՛ քնարական, և՛ վիպական և՛ նոյնիսկ բեմական։

Իբրև բեմական ներկայացում քրիստոնէութիւնը ունի միայն մէկ յղացում, որ կ'անուանենք պատարագ։ Պատարագ զոհաբերութիւն ըսել է. և պատարագի ամբողջ արարողութեան միջոցին ըսուելիք, երգուելիք ու կատարուելիք բոլոր բաները միասին առած կը պատկերացնեն Քրիստոսի մարդեղութիւնը. ինչպէս դրամաներու մէջ մենախօսութեամբ, երկախօսութեամբ և երգող խումբով կը պատկերացուի գործողութիւն մը։

Աստուած, որ եկած է աշխարհ, զոհաբերուած է ու մահացած՝ իր

մարմինն ու արիւնը նուիրելու համար մարդկութեան, որ մարդկութիւնը մաքրէ ու բարձրացնէ։

Աստուածութեան մը աշխարհ գալը, տառապիլը ու մեռնիլը մարդկութեան առաջդիմութեան ու բարձրացման համար հեթանոս կրօններուն մէջ ալ կայ. այդ ըմբռնումը տարածուած էր ամէն կողմ և սերտօրէն կապուած է բուսականութեան աշնանային թառամումին և գարնանային վերակենդանացման գաղափարին հետ։ Իսկ հեթանոսութեան վերջին դարերուն այդ ըմբռնումները խառնուելով արեւելեան կրօններէն փոխ առնուած կիսածածուկ, կիսայայտնի խորհրդաւոր ծէսերու ու գիշերային հանդիպումներու հետ՝ կազմած էին յունա-հռոմէական աշխարհին մէջ պաշտամունքի խորհրդաւոր տեսակ մը։

Քրիստոնէութիւնը իր ստեղծած պատարագի արարողութեան մէջ խորհրդաւորութիւնը վերածեց ուղղակի խորհուրդի, իբրեւ խորհրդանըշան մէջ բերելով «սրբութիւնը», որ իբրեւ մարմինն ու արիւնը նահատակուած Քրիստոսի, կը բաշխուի բոլոր ներկայ հաւատացեալներուն։ Եկեղեցական բոլոր արարողութիւններու կեդրոնն ու գագաթնակէտն է քրիստոնէական պատարագը։ Եւ պատարագն է միայն, որ կը կատարուի եկեղեցական բեմին վրայ։ Եւ եկեղեցական բեմէն զատ ուրիշ բեմ չէ հանդուրժած քրիստոնէութիւնը իր պէտքերուն համար։ Ո՛չ ուրիշ բեմ և ո՛չ ուրիշ բեմական երկ։

Շատ ուշ՝ միջին դարերուն վերջը՝ արեւմտեան քրիստոնէութիւնը սկսաւ օգտուիլ եկեղեցիներու դրանը շինուած տախտակամածէն՝ այդ դուրսի շարժական բեմին վրայ ալ թոյլատրելով, որ ներկայացընեն Քրիստոսի կեանքէն դրուագներ և յատկապէս Քրիստոսի չարչարանքին պատմութիւնը։ Բայց ո՛չ իբրեւ եկեղեցական խորհուրդ, այլ իբրեւ մարդկային պատկերացումը Քրիստոսի կեանքին ու գործին և անոր մարդկային տառապանքին։ Այդ միջնադարեան սրբազան ներկայացումները անջատ են կրօնական բեմադրումէն, անոնք արդէն տրամաներ են, այսինքն մարդկային գործողութիւններ ու մարդկային տառապանքներ։ մարդկային հոգիի պատկերացումներ են, նոյնիսկ Քրիստոսի դէմքին տակ։ Մարդուն կը խօսին ու մարդկօրէն կը խօսին. և ճիշդ այդ պատճառով ալ այդ դրական-բեմական ստեղծագործութիւնները քրիստոնէութեան բերածը չեն, որ միշտ կեանքէն ու մարդէն վեր խոյանալ կը ձգտի, վերացականութիւն կը սիրէ։ Միջնադարեան այդ ներկայացումները արդէն այս աշխարհի մարդոց համար են, արդէն նոր հոգեբանութիւն մը, որ վերադարձ մըն է դէպի հինը, հեթանոսականը։ Թէեւ եկեղեցիներու դրանը հանդուրժըւած և եկեղեցականութեան աչք գոցող թոյլտըւութեամբ, բայց այդ տախտակամածները պտուղն էին տօնավաճառներու, որոնք նմանապէս տեղի կ՚ունենային եկեղեցիներու ու վանքերու դրանը. ինչպէս տօնավաճառները, այնպէս ալ այդ տօնավաճառական ներկայացումները

բոլորովին տարբեր բան մըն էին քրիստոնէական ոգիէն, նիւթ ու նիւթականացում կը բերէին իրենց հետ. կը բերէին մարմին ու աշխարհային ըմբռնումներ և հետզհետէ նաեւ շրջապատող կեանքի պատկերացում։ Եկեղեցիներու դրանք շինուած այդ տախտակամածները այլ եւս եկեղեցական բեմ չէին. անոնք արդէն թատրոն են, վերադարձ հին, հեթանոսական, կենդանի և իրական պատկերացումներուն։

Հայ քրիստոնէութիւնը թատրոն չունի ո՛չ կեանքի, ո՛չ ալ գրականութեան մէջ։ Ունեցած է միայն իր եկեղեցական բեմը և իր պատարագի խորհուրդը. և հայ ժողովուրդը խորապէս սիրած է իր պատարագի արարողութիւնը։ Այդ բոլորանուէր և ընդհանուր սիրոյ մէջ անշուշտ դեր ունի և այն տխուր պարագան, որ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ հաստատուն արմատ բռնած օրէն հայուն կեանքը մշտական տառապանք ու հալածանք է եղած, անվերջ դարերով, տեւական մարտիրոսութիւն մը։ Եւ Քրիստոսի մարդեղութեան, Քրիստոսի կրած անարժան չարչարանքներուն և Քրիստոսի բոլորանուէր զոհաբերութեան գաղափարին հայը փաթթեր է նաեւ իր անձնական ու իր ազգային ցաւն ու անվերջ տուայտանքը։ Այն աղօթքները, երգերը և արարողութիւնները, որոնք Քրիստոսի անձնատըւութիւնը կը խորհրդաւորեն, հայ մարդը նկատեր է նաեւ որոշ չափով մը իբրեւ իր սեփական և ազգային խաչելութեան պատկերացումը։

Ե. ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

I. ԱՂՕԹՔ ՈՒ ՇԱՐԱԿԱՆ

Բանահիւսութեան մէջ քնարական կ՚անուանենք յուզումներու և զգացումներու անմիջական արտայայտութիւնը բառերով։

Գրաբարի երկրորդ հազարամեակի ամբողջ ընթացքին գիրքն ու գրութիւնը եղած է հոգեւորականին ձեռքը. ան է յօրինած, ան է գրած ու կարդացած գրաբարով։ Եւ յօրինած է, գրած ու կարդացած գրաբար լեզուով իր դիրքի, իր պաշտօնի ու իր կոչումի ներած ու թոյլատրած զգացումները, որով լեցուն է եղեր իր քրիստոնէի ու հոգեւորականի հոգին։ Այդ պատճառով ալ գրաբարը այդ երկար դարերու ընթացքին ունի միայն կրօնական քնարերգութիւն. այսինքն քրիստոնէական հաւատքի, քրիստոնէական ջերմեռանդութեան ու քըրիստոնէական պաշտամունքի հետ կապուած զգացումներու. զեղում։

Իսկ կրօնական ամէն զգացումի ու դատումի խորքը աստուածութեան գաղափարն է։ Երբ կ'ըսենք կրօնական քնարերգութիւն՝ ըսած կ'ըլլանք Աստուծուն ուղղուած զգացումի արտայայտութիւններ, խօսակցութիւն Աստուծու հետ։ Կրօնական քնարերգութիւնը բառերով արտայայտուած հաղորդակցութիւն մըն է անմիջապէս մարդու և Աստուծու միջեւ. կամ մարդու և աստուածայինի միջեւ, քանի որ մարդիկ շատ յաճախ խօսք կը բանուին նաեւ զանազան սուրբերու և սրբութիւններու հետ։

Աստուծու կամ աստուածայինի մը ուղղուած ամէն խօսքի հիմքն ու շարժառիթը կը կազմէ երեք բան. կա՛մ հիացում մըն է, յափշտակութիւն մը և գովասանք աստուածային անհաս մեծութեան, կատարելութեան, իմաստութեան ու բարութեան հանդէպ. կա՛մ մարդու շնորհակալութիւնը, երախտագիտութիւնը և իր երջանկութեան արտայայտութիւնը Աստուծու տուած անթիւ պարգեւներուն համար և՛ կրօնական և՛ հոգեկան և՛ մարմնական. կա՛մ վերջապէս խնդրուածք մըն է, աղաչանք մը, կոչ մը աստուածային օգնութեան հոգեկան ու մարմնական դժբաղդութեան մը պարագային, պակասի մը, կորուստի մը պարագային. այսինքն՝ փառաբանութիւն, շնորհակալութիւն և աղաչանք։

Այս երեք հիմնական նիւթերուն շուրջ հայ գրաբար գրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող յօրինուածքները երկու տեսակ են. կա՛յ պաշտօնական քնարերգութիւն մը, որ վաւերացուած է եկեղեցիի կողմէն և մաս կը կազմէ աստուածային ընդհանուր պաշտամունքին. կայ և անպաշտօն քնարերգութիւն մը, որ թէեւ պաշտօնականին պէս նոյն ոգիով, նոյն ձեւերով և նոյն մարդոց կողմէ յօրինուած, բայց առնուած չէ եկեղեցական արարողութեան մէջ, վաւերացուած չէ, դուրսը կը մնայ պաշտօնականին քովն ինկեր։

Այս տեսակ անպաշտօն, ըսենք անձնական, ո՛չ կանոնական երգեր, տաղեր, գանձեր, աղօթքներ, փառաբանութիւն, գովք ու նման քնարական կտորներ շատ կան մեր ձեռագիրներուն մէջ և դեռ լրջօրէն ուսումնասիրուած չեն։ Ինչ որ ապացուած է արդէն մինչեւ հիմա՝ պաշտօնական քնարերգութենէն որեւէ տարբերութիւն չունին. քիչ մը աւելի յաջող կամ նուազ յաջող. հազիւ երբեմն հոս ու հոն թեթեւ նոր շեշտ մը։

Հայ գրաբար գրականութեան մէջ իր յատուկ տեղը գրաւողը պաշտօնական քնարերգութիւնն է, որ ունի երկու հիմնական տեսակ՝ աղօթք ու շարական։

Երկու տեսակներուն ալ նիւթը միեւնոյն է. արդէն ըսուեցաւ՝ գովք, շնորհակալիք ու խնդիրք։ Աղօթքներուն մէջ խնդիրքը քիչ մը աւելի է շեշտուած, շարականներուն մէջ ընդհակառակը շեշտուածը փառաբանութիւնն է. շնորհակալութիւնը միշտ ալ կայ։ Աղօթքը

զոյգ մը շրթունքէ ըսուելու համար է ընդհանրապէս, չարականը խըմբական արտայայտութիւն է. և այդ պատճառով ալ շատ աւելի ձայնի խաղեր ու ելեւէջ ունի և ենթակայ է չափի ու եղանակի։

Քրիստոնէական ըմբռնումով աշխարհքը մեղքի ծով մըն է և մենք բոլորս թաղուած ենք այդ ծովուն մէջ մեր ծնունդով. այնպէս որ դուրս գալ այս անցաւոր ու յանցաւոր սին աշխարհէն ու երթալ միանալ յաւերժական երջանկութեան պէտք է ըլլար իսկապէս տենչանքը ամէն քրիստոնեայի և միակ խնդրանքը գոնէ ամէն պաշտօնական աղօթքի։ Սակայն անողոք է կեանքի ուժը. այս սին ու յանցաւոր աշխարհքի պէտքերն ու ցանկութիւններն ալ տեսակ մը գողունի կրցած են ներս սպրդիլ այդ պաշտօնական աղօթքներուն մէջ. և այդ կտորներն են աղօթքներուն մէջի ամենէն աւելի սրտանց ըսուած և ճշմարիտ մարդկայինը։ Իսկ մասնաւոր անհատներու մասնաւոր աղօթքներուն մէջ բնականաբար այդ աշխարհային և յաճախ չափազանց աշխարհային ու մանր խնդրանքներն են գլխաւոր տեղ բռնողը՝ բոլոր քրիստոնէական ըմբռնումներուն հակառակ։

Իսկ գովքն ու փառաբանութիւնը յատկապէս չարականներուն մէջ ուղղուած է աստուածային երրորդութեան բոլոր մասերուն, կողմերուն ու գործերուն, որոնց մէջ Աստծու մարդանալը, ծնիլն ու աշխարհ գալը, մեզի նման տառապիլն ու մահանալը ամենէն աւելի հիացում պատճառող և երախտագիտութիւն պարտադրող նիւթը կը կազմէ։ Աստուածածնին ուղղուած երգերն ալ մասնաւոր քնքուշութիւն մը ունին միշտ՝ անոր կին ու մայր ըլլալուն համար. այր մարդու կանացիութեան հանդէպ ունեցած հիացումը հոս ալ կը գործէ։

Արտայայտութիւններն ու պատկերացումները այս աղօթքներուն ու չարականներուն մէջ բնականաբար Սուրբ-գրքի հին ու նոր կտակարաններուն մէջ եղածի անվերջ կրկնութիւններն են։ Երբեմն շատ հասարակ ասութեամբ, երբեմն աւելի խոր ու սրտառուչ, երբեմն ալ՝ ո՛չ յաճախ՝ երգիչի էութեան խորքերէն ժայթքած թեւաւոր խօսքերով։ Եւ այդ բացառիկ տողերն են, որ չարականներուն գեղեցկութիւնը կը կազմեն։

Բացի Սուրբ-գրքի բառերէն ու պատկերացումներէն ու համեմատութիւններէն նաեւ յունական ու ասորական համապատասխան քրիստոնէական ստեղծագործութիւնները ունեցած են ազդեցութիւն, իբրեւ ընդունուած և վաւերացուած օրինակներ։ Հաւանօրէն որոշ գծեր ու պատկերներ հետեւողութիւն ն հին հայ հեթանոս օրհներգութիւններու. Քրիստոսի վրայ արեւին լոյսը պատմուճան կարելը քիչ մը անսովոր մտայնութիւն է քրիստոնեայի համար. այդ հագուստը շատ աւելի կը վայլէ մեր հին Վահագնին և բնաւ անկարելի չէ, որ անոր հանդերձանոցէն գողցուած ըլլայ։

Այս աղօթքներուն ու չարականներուն մէկ նախնական ու հիմ-

նական մասը թարգմանուած կամ յարմարցուած է չորրորդ դարուն մէջ քրիստոնէութեան մուտքի ու տեղաւորման օրերուն, մեր գրերու գիւտէն շատ առաջ, ուրեմն բանաւոր կերպով։ Միւս կարեւոր մասը յօրինուած է հինգերորդ դարուն մեր առաջին թարգմանիչներու եռանդուն գործունէութեան միջոցին, երբ մեր եկեղեցական արարողութիւնները վերջնապէս կը հայացուէին ու կը բարեկարգուէին։ Արդէն աւանդութիւնը որոշ աղօթքներ ու շարականներ կը կապէ Սահակ Պարթեւի, Մեսրոպ Մաշտոցի, Խորենացիի և ուրիշներու անուններուն. բայց ընդհանրապէս այդ հնագոյն կրօնական քնարերգութիւնները անանուն են։

Եւ յաջորդ դարերուն ալ զանազան առիթներով զանազան հայրապետներու ձեռքով եղած են նորմուծումներ։ Այսպէս յայտնի է, օրինակ, Կոմիտաս կաթողիկոսը նորոգած է եօթներորդ դարու առաջին քառորդին Հռիփսիմէի տաճարը և այդ առիթով գրած է Հռիփսիմեան կոյսերու պատուին յայտնի շարականը՝ «Անձինք նուիրեալք»։

Նոր շարականներ գրուած են բաւական նաեւ դպրեվանեան դարերուն, յատկապէս ԺԲ ու ԺԳ դարերուն։ Մանաւանդ մեծ է այդ տեսակէտէն Ներսէս Կլայեցի կաթողիկոսի դերն ու գործը. յօրինած է շարք մը աղօթքներ ու շարականներ, որոնք քիչ մը վերջը պաշտօնապէս ընդունուած և մաս են դարձած պաշտօնական եկեղեցական արարողութեան։

* * *

Այս աղօթքներուն ու շարականներուն մէջ գործածուած արուեստը թէ՛ իր ներքին և թէ՛ իր արտաքին յատկութիւններով բոլորովին նոյնն է մեր անգիր վիպասանութեան մէջ գործադրուած արուեստին հետ։

Բայց քնարական բանաստեղծութիւնը ըլլալով անմիջական արտայայտութիւնը զգացումներու և իր միակ տենչն ալ զգացումներուն զարնելը՝ բնական կերպով աւելի ուժ կու տայ ու աւելի կը շեշտէ արուեստի այդ ներքին ու մանաւանդ արտաքին բոլոր գլխաւոր յատկութիւնները։ Վիպական ստեղծագործութիւնը իր մէջ պատմութիւն մը ունի, դէմքերու ու դէպքերու որոշ յաջորդականութիւն, որով կ՚ազդէ մեր հոգիին վրայ։ Վէպի մէջ գործածուած արուեստի թէ՛ ներքին և թէ՛ մանաւանդ արտաքին յատկութիւնները յաւելուած մըն է միայն իր ըրած ազդեցութիւնը աւելի եւս բարձրացնելու համար. մինչդեռ քնարական ստեղծագործութեան մը վրայէն, եթէ վերցնենք արուեստի այդ ներքին և յատկապէս արտաքին հագածութիւնը չափազանց կ՚աղքատանայ ու կը խեղճանայ։ Քնարերգութեան մէջ արուեստի այդ յաւելուածները շատ աւելի էական մասը կը կազմեն արտայայտութեան։

Քնարերգութիւնը շատ աւելի ուշ կը զարձընէ, ինչպէս արուես-տի միւս արտաքին յատկութիւններուն, այնպէս ալ յատկապէս խօս-քի հատուածին վրայ. աւելի կը նրբացընէ ու կը կանոնաւորէ։

Այդ ուղղութեամբ իր առաջին կատարելագործումը բազմավանկ բա-ռերէն խուսափումն է, որպէսզի հատուածները փոքր ըլլան և ձայնին ելե-ւէջը տայ փոքր ալիքներ. քառավանկ բառը դեռ կը հանդուրժուի, մա-նաւանդ երբ երկու անգամ երկուքի տրոհութիւն կ'ընէ, ինչպէս են, օրինակ, ընդհանրապէս քառավանկ բարդ բառերը. բայց տաղա-չափութեան հիմքը կը կազմեն մէկ, երկու կամ երեք վանկանի բա-ռերը։ Ասով ալ քնարերգութեան մէջ հատուածական չափը կը դառ-նայ մանրախառնուած ալիքաւորութիւն մը, որ վէպական աւելի երկարա-հատուած ու աւելի անխոյթ հատուածականութենէն շատ աւելի հաճե-լի և զգալի ելևէջ մը կու տայ խօսքին, առանց միակերպ ու հաւա-սարաչափ ըլլալու։

Քնարական ու վիպական չափերուն երկրորդ տարբերութիւն բե-րողը արդէն երաժշտութիւնն է։ Քնարական ստեղծագործութիւնը, այսինքն երգը, ստեղծուած է երգուելով. կը ծնի ու սերտօրէն կապ-ուած կը մնայ երաժշտական եղանակի մը հետ։ Վէպը իր սկիզբը, վերջը, երբեմն ալ մէջը, կրնայ ունենալ և ունի նուագարանի մը ո-րոշ յաւելեալ օժանդակութիւնը, որ անջատ է սակայն վէպէն, վէպը իր էութեամբ ըսուելու և պատմուելու համար է, ո՛չ թէ երգուելու։

Իսկ երգի մը եղանակ ըսուածը, մանաւանդ իր նախնական աս-տիճաններուն վրայ, երաժշտական մէկ-երկու նախադասութիւն է, ընդհանրապէս ո՛չ երկար. այնպէս որ եթէ երգի մը բառական մա-սը աւելի երկար է՝ հարկ կ'ըլլայ եղանակը կրկնել. կարելի է երգի մը կցել նման բովանդակութեամբ ուրիշ բառեր, պայմանաւ որ եղանա-կի պարտադրած նոյն երկարութիւնը ունենայ. ուրիշ խօսքով երգի մը բառական մասը, ինքնին կը բաժնուի քանի մը իրար հաւասար մասերու, որ կ'անուանենք երգի մը «տուները»։ Վիպական հատուածականութիւնը տուներ չունի, տողերը անընդհատ կը շարունակուին, պատմութիւնը հոս ու հոն կանգ կ'առնէ քիչ մը՝ պատմելով նիւթի պահանջին համեմատ։

Երաժշտութիւնը, որ իրարու հաւասար տուներ կը պարտադրէ, ատով իսկ կը նպաստէ տողերուն ներսի հատուածներու թուին հաւա-սարութեանը, որ սակայն արդէն ինքնին կատարուող բնական զար-գացում մըն է, նաև առանց եղանակի միջամտութեան։ Վիպական տող մը, ինչպէս տեսանք, կրնայ ըլլալ երկուքէն մինչև եօթը հա-տուած, բայց 5, 6, 7 հատուածանի երկար տողերը շատ կը մօտենան արձակ գրութեան, իբրև արձակ կ'ըղձացուին, ուրկէ հետզհետէ ար-ուեստը կը ջանայ խուսափիլ. երկու հատուածով ալ բան մը ըսել համեմատաբար քիչ կը պատահի. այնպէս որ վէպին մէջ արդէն ինք-նին ստուար մեծամասնութիւնը կը կազմեն եռահատուած ու քառա-

հատուած տողերը։ Հիմա քնարերգութեան մէջ աւելի եւս մաղուելով եռահատուած ու քառահատուած տողերը կը դառնան գրեթէ կանոնական, ընդհանրապէս իրար հետ խառն, բայց երբեմն որոշ հեղինակներու քով առանք ալ կը զատուին իրարմէ. երգը կ'ազմուած կ'ըլլայ միայն եռահատուած կամ միայն քառահատուած տողերէ։

Այսպէս, օրինակ, հաւանօրէն մեր ժողովրդական երգերու ազդեցութեան տակ, գուցէ մասամբ ալ յունական քառատրոփ չափերու գործածութեան հետեւելով, եօթներորդ դարու առաջին կէսին մեր հոգեւոր բանաստեղծներէն Կոմիտաս հայրապետը բացառապէս քառահատուած տողերով յօրինած է նշանաւոր «Անձինք նուիրեալք» շարականը։ Նոյն այդ միջոցներուն Դաւթակ քերթողն ալ, որ բացառիկ աշխարհական մըն է իբրեւ գրական դէմք, գրած է գրեթէ անընդհատ քառահատուած տողերով Ջիւանշիր իշխանի մահուան վըրայ շարադրած իր ողբը։

Այնպէս որ՝ թէեւ ազատ ու անհաւասարութեան վրայ յենուած չափ մըն է խօսքի հատուածաւոր յօրինումը, բայց հայերէն բառերու բնական բերումով, երաժշտական եղանակի հարկադրանքով և ականջին աւելի հաճելի մանր ալիքներու բնախօսական պահանջով՝ ըսելու արուեստը մտցուցած է այդ ազատութեան մէջ շատ յստակ և շատ կարեւոր սահմանափակումներ։ Անխտիր բոլոր ազատութիւնները կեանքի մէջ ունին իրենց անխուսափելի բնական սահմանափակումները. և այդ սահմանափակումներով է, որ ազատութիւնը կը դառնայ զարգացում, նրբութիւն, ճաշակ ու քաղաքակրթութիւն։

Հատուածական քնարական չափի այդ սահմանափակող կանոններն են. 1) Հատուածներուն մէջ պէտք է տիրեն երկավանկն ու եռավանկը. տկարութիւն է միավանկ ու քառավանկ հատուածը։ 2) Տողերուն մէջ ընթացիկն է երեք կամ չորս հատուածանի տողը. մէջէմէջ հարկադրանք մըն է երկու հատուածանի տողը։ 3) Տուներուն մէջ ամենէն տարրականը երկու-տողանին է, ամենէն սովորականը՝ նորէն երեք կամ չորս տողանի ամբողջութիւնը. յանգերգի մը կրկնութիւնը սովորական տունը կը դարձնէ երբեմն հինգ ու վեց տողանի։

Մինչեւ Ներսէս Շնորհալի, մինչեւ ԺԲ դարուն կէսերը աս է հոգեւոր քնարերգութեան չափը, որ հաւանօրէն եղած է նաեւ մեր այն ժամանակուայ ժողովրդական երգի չափերուն հիմքը։ Յանգ ըսուածը գոյութիւն չունի։

* * *

Չափի մասին այս բոլոր ըսուածներուն ստուգումը դիւրացնելու դիտաւորութեամբ, ինչպէս և ընդհանրապէս մեր հոգեւոր երգերու նիւթի ու արուեստի մասին աւելի յստակ գաղափար մը տալու համար գրաբար գրքերու անսովոր ընթերցողին՝ կը դնեմ հոս աղօթք-երգերէ ու շարականներէ առնուած քանի մը ընտիր կտորներ, իբրեւ նմուշ։

Փառք ի բարձունս Աստուծոյ
և յերկիր խաղաղութիւն,
ի մարդիկ հաճութիւն։
Եւ օրհնութիւն քեզ ի բարձունս.
օրհնեալ ես տէր Աստուած մեր.
օրհնեմք զքեզ և գովեմք զքեզ։
Ցոյց մեզ, տէ՛ր, զողորմութիւնս քո
և զփրկութիւնս քո տո՛ւր մեզ։
Տէ՛ր, ողորմութիւն քո յաւիտեան.
զգործս ձեռաց քոց մի՛ անտես առներ։
Տէ՛ր իմ, զքեզ ապաւէն ինձ արարի.
ուսո՛ ինձ առնել զկամս քո,
զի դու ես Աստուած իմ։

Ընդ մեզ տէր Աստուած.
գիտասջի՛ք, հեթանո՛սք, և պարտեցարո՛ւք,
զի Աստուած ընդ մեզ է։
Եւ լուարուք զայս
ի ծագաց մինչև ի ծագս երկրի,
զի Աստուած ընդ մեզ է։
Եւ զի թէպէտ և զօրանայք,
դարձեալ ի պարտութիւն մատնեսջիք,
զի Աստուած ընդ մեզ է։
Եւ զխորհուրդն, զոր խորհիք,
խափանէ Տէր,
զի Աստուած ընդ մեզ է։
Եւ զբանն, զոր խօսիք,
մի՛ մնասցէ առ ձեզ,
զի Աստուած ընդ մեզ է։

Խաչի քո, Քրի՛ստոս, երկրպագանեմք
և զսուրբ մատնութիւնդ քո մեծացուցանեմք
և զսուրբ չարչարանսդ քո փառաւորեմք։
Եկայք, հաւատացեալք երկրպագեսցուք
Քրիստոսի Աստծոյ մերոյ,
վասնզի եկն ի ձեռն խաչի իւրոյ
շնորհեաց պարգևս աշխարհի։
Սուրբ Աստուած, սուրբ և հզօր, սուրբ և անմահ,
որ մատնեցար վասն մեր,
ողորմեա՛ մեզ։

Ի նեղութեան իմում
օգնեա՛ ինձ, տէ՛ր,
որպէս երբեմն Յովնանու։
Ի յանցանաց իմոց,
մաքրեա՛ զիս, տէ՛ր,

որպէս երբեմն զմաքսաւորն,
ի նենգաւոր շրթանց
փրկեա՛ զիս, տէր,
և յարինէ ապրեցո։

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

Զանապական զհոգեւոր զգանձն
յապականացու կենցաղս ծախեցի.
այլ առ քեզ միայն պաղատիմ, բարերա՛ր փրկիչ,
խնայեա՛ ի մեղուցեալ ծառայս։
Զցանկ հոգւոյ իմոյ քակտեցի
և եղէ անպարսունակ որթ.
այլ առ քեզ միայն պաղատիմ, բարերար փրկիչ.
խնայեա՛ ի մեղուցեալ ծառայս։
Ոստաքանց եղէ ես որպէս արմաւենի,
պտղակորոյս որպէս ձիթենի.
այլ անյիշաչա՛ր և անոխակալ փրկիչ,
խնայեա՛ ի մեղուցեալ ծառայս։

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

Ալիք յանցանաց զիս ալեկոծեն
և մեղք իմ բազում զիս յանդիմանեն.
արդ զի՞նչ արարից մեղուցեալ անձամբս,
որ չեմ ապրելոց ահագին հրոյն.
մեղայ քեզ, Քրիստո՛ս, որդի Աստծոյ,
շնորհեա՛ զթողութիւն բազում յանցանաց իմոց։

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

Պարգեւատուն ամենեցուն՝
այսօր խնդրի պարգեւս ի Պիղատոսէ.
և արկողն զլոյս որպէս զօթոց՝
հաւանի պատիլ ի Յովսեփայ։
Կենդանատուն ամենեցուն
այսօր դնի ի նոր գերեզմանի.
և գանձն անմահութեան՝
կնքի մատանեաւ քահանայից։
Արարածոց փրկութիւն Քրիստոս՝
այսօր եդաւ ի նորափոր վիմի.
զոր օրհնեն զօրք երկնից երգով՝
պահպանի ի զինուորացն։

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

Ո՜վ սքանչելի. և տեսի՛լ ահաւոր.
զարարիչն երկնի և երկրի
այսօր տեսաք ի խաչին։
Տեսեալ զտէրն ի խաչին
խաւարեցաւ արեգակն
և վարագոյր տաճարին ցելոյր վերուստ մինչ ի վայր։
Անարգաբար խաչեցաւ տէրն ի մէջ ի յանօրինաց.
զի լցցի գիրն, որ ասէ,
Թէ ընդ անօրէնսն համարեցաւ։

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

Խորհուրդ մեծ և սքանչելի,
որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ.
հովիւք երգեն ընդ հրեշտակս,
տան աւետիս աշխարհի։
Ծնաւ նոր արքայ
ի Բեթղեհեմ քաղաքի.
որդի՛ք մարդկան, օրհնեցէ՛ք,
զի վասն մեր մարմնացաւ։
Անբաւելին երկնի և երկրի
ի խանձարուրս պատեցաւ,
ո՛չ մեկնելով ի հօրէ՝
ի սուրբ այրին բազմեցաւ։

ՄՈՎՍԷՍ ՔԵՐԹՈՂ

Ընդ արշալոյսն առաւօտուն
կանխեալ կանանցն ի գերեզմանն ասելով՝
Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց։
Եւ առ նոսա ասէր հրեշտակն՝
զի՞ խնդրէք զկենդանին ընդ մեռեալս.
Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց։
Փութացարո՛ւք, ո՛վ սուրբ կանայք,
և պատմեցէ՛ք աշակերտացն ասելով՝
Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց։

Գաւազան զօրութեան
զխաչ քո ետուր մեզ, Քրիստո՛ս,
և սովա՛ւ յաղթեսցուք անօրէն թշնամւոյն։
Սա է զէն յաղթութեան՝
սրբեալ արեամբ որդւոյն Աստծոյ,
և սովա՛ւ յաղթեսցուք անօրէն թշնամւոյն։

Զքեզ ամենօրհնեալ Աստուածածին,
մայրդ լուսոյ և առագաստ Աստծոյ բանին,
մեծացուցանե՛մք։
Զքեզ պայծառ երկինք և ամպ լուսեղէն,
ծնող արարչին և մօրենի անկիզելի,
մեծացուցանե՛մք։

Անձինք նուիրեալք սիրոյն Քրիստոսի,
երկնաւոր նահատակք և կուսանք իմաստունք.
ի պարծանս ձեր բարձրացեալ տօնէ
մայր Սիոնի գաւիթքն իւրովք։
Բարբառք երկնաւորք լցին զերկիր,
քանզի հոտ անուշից բուրեցայք ի Քրիստոս.
ողջակէզք բանաւորք և զոհք փրկութեան
և որոջք անարատք ընծայեալք Աստուծոյ։
Գեղեցկութիւնք մարմնաւոր պայծառութեան ձերոյ
յիմարացոյց զԹագաւորն և պակեան հեծանոք.
ի գեղ սքանչելի աստուածատուր կուսանացն
տարփացեալ զուարթունքն ընդ մարդկան տօնեցին։
Թուլացան կորովիք հաստաձիգ աղեղանց
և տկար կանայքն վառեցան զինու.
Թագաւորն պերճացեալ զօրութեամբ և փառօք
ի մանուկ ի կուսէն պարտեալ ամաչէր։
Կանայք պատուականք քաղաքաւ և ազգաւ,
վաճառականք առատք անյայտ մարգարտին,
եղին զանձինս գրաւականս բազմաց
և եղեն փրկանք անծանօթ աշխարհի։
Ճշմարիտ սրբոյն Քրիստոսի ճառաւիղք
և ողկոյզք ճմլեալք երկնաւոր մշակին,
կոխեցայք ճգնութեամբ ի հնձանս ձեր,
զի ուրախ լինիջիք անմահական բաժակաւն։
Մերժեցին զկարիս մարմնական կենցաղոյս,
զի ծանեան, եթէ երազ է և սուտ պաճուճանք.
ո՛չ հեշտացան ի զգայնս փափկութեան
իմացան՝ թէ սնոտի է անցաւոր մեծութիւն։

Տաղուածօրէն. ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ճգնաւո՛րք Աստուծոյ
և ժառանգո՛րդք երկնից արքայութեան,
որք փոխանակեալ զանցաւորս՝
առիք զանանցն բարութիւնս,
բարեխօսեցէ՛ք առ տէր
վասն մանկանց եկեղեցւոյ։

Նահատա՛կք պանծալիք
և սիրեցեալք ի յերկնաւոր հօրէն,
որք մկրտեցայք ընդ Քրիստոսի
արեամբ ձերով ի մահ խաչին,
բարեխօսեցէ՛ք առ տէր
վասն մանկանց եկեղեցւոյ։

Մարտիրո՛սք ցանկալիք,
և օթեւանք հոգւոյն ճշմարտութեան,
որք յաղթեցիք հոգւով
կարեաց և ցանկութեանց,
բարեխօսեցէ՛ք առ տէր
վասն մանկանց եկեղեցւոյ։

ՆԵՐՍԷՍ ԿԼԱՅԵՑԻ

Լո՛յս, արարի՛չ լուսոյ, առաջի՛ն լոյս,
բնակեալդ ի լոյս անմատոյց,
հա՛յր երկնաւոր,
ի դասուց լուսեղինացն օրհնեալ.
ի ծագել լուսոյ առաւօտուս,
ծագեա՛ ի հոգիս մեր զլոյս քո իմանալի։

Լո՛յս, ի լուսոյ ծագումն, արեգա՛կն արդար,
անճա՛ռ ծնունդ հօր որդի,
յառաջ քան զարիս
անուն քո գոյեալ ընդ հօր.
ի ծագել լուսոյ առաւօտուս,
ծագեա՛ ի հոգիս մեր զլոյս քո իմանալի։

Լո՛յս, ի հօրէ բղխումն, աղբեւ՛ր բարութեան,
հոգի՛դ սուրբ Աստուծոյ,
մանկունք եկեղեցւոյ ընդ հրեշտակս
զքեզ բարեբանեն.
ի ծագել լուսոյ առաւօտուս
ծագեա՛ ի հոգիս մեր զլոյս քո իմանալի։

Լոյս երեակ և մի,
անբաժանելի սո՛ւրբ երրորդութիւն,
զքեզ ընդ երկնայնոցն
երկրածինքս միշտ փառաւորեմք.
ի ծագել լուսոյ առաւօտուս
ծագեա՛ ի հոգիս մեր զլոյս քո իմանալի։

ՆԵՐՍԷՍ ԿԼԱՅԵՑԻ

II. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Քրիստոնէութիւնը իբրեւ պաշտամունք, ծէս ու արարողութիւն, տարբեր ու նոր բան մը չունի իրմէն առաջ բոլոր միւս կրօններուն հետ համեմատած։ Ինքը եկած էր կռուելու հեթանոսութեան դէմ, ուրկէ սակայն կամաց-կամաց իւրացուցած է անոր պաշտամունքին ու կազմութեան բոլոր կողմերը։

Կրօններն ալ ունին իրենց զարգացման ներքին բնական օրէնքները։ Երբ գաղափարը իր գաղափարական բարձունքներէն կ'իջնէ եւ ոտքը կը դնէ իրականութեան հողին վրայ. երբ հաւատքը, զգացումն ու ոգեւորութիւնը պէտք է առօրեայ գործադրութեան վերածուի, երբ քանի մը անհատներու հոգիին մէջ ծագում առած անրջանքը բազմութիւններու սեփականութիւնը պիտի դառնայ, անխուսափելի կերպով կը վերածուի որոշ յայտնի արարողութիւններու, որոշ ծէսերու, անվերջ կրկնուող որոշ խօսքերու եւ որոշ շարժումներու, որոնք բոլոր դարերու մէջ գրեթէ նոյն են։ Քրիստոնէութիւնն ալ բացառութիւն մը ըլլալ չէր կրնար։

Քրիստոնէութիւնը նորութիւն չէ բերած նաեւ իբրեւ աստուածաբանական տեսութիւն, իբրեւ ուսում միաստուածութեան։ Նախ նեղ մտքով կռապաշտութիւն եղած է միայն ժողովուրդներու ամենէն վարի ու տգէտ խաւերուն մէջ, հասարակութեան աւելի կրթուած ու աւելի մտածող վերին շերտերուն ըմբռնած աստուածութիւնը մեր ըմբռնածէն մեծ տարբերութիւն մը չունի. իրաւ է շատ են աստուածները, բայց անոնք մօտաւորապէս նոյնն են, ինչ որ մեր երրորդութիւնը, աստուածածինը, առաքեալներն ու ամեն տեսակ սուրբերը։ Երբ քիչ մը խորը կը նայինք հեթանոսներու բազմաստուածութեան վրայ՝ իսկոյն զգալի կը դառնայ, որ շատ մը աստուածներու անուններն ու կերպարանքին տակ աւելի ձոյլ ու հաւաքական արարչական միութիւն մը կը խլրտի, որ կը հասնի տեղ-տեղ համայնաստուածութեան մը հաւատքին. այսինքն բնութեան բոլոր կողմերն ու երեւոյթները, իբրեւ աստուածութիւն կ'ըմբռնուէին. բնութիւնն ու կեանքը իր ամբողջութեամբն առած արարիչ է ու արարած միաժամանակ. Եւ այս տեսակի լայնախոհ արարչագործ աստուածութիւն մը անտարակոյս շատ աւելի բարձր ու աստուածայինին վայել հասկացողութիւն մըն է, քան հրէական միապետական ու խստապարանոց ու վրէժխնդիր Եհովան, որ Հին կտակարանին հետ մտաւ քրիստոնէութեան գիրկը։

Ու իր մեղմանալէն ու ազնուանալէն ետքն ալ, երբ դարձաւ բարի նուաղեստ, բարեխնամ, բարեգութ ու բարի հայր, քրիստոնէու-

թեան պաշտած ու քարոզած միաստուածութիւնը մնաց միշտ շատ բարդ, խրթին ու շարունակ վէճերու տեղիք տուող պատկերացում մը։ Միութիւն և երրորդութիւն. մարդ և աստուած, որուն կապուած է անխուսափելի կերպով ծնունդի գաղափարը և մարդկային տկարութիւններու և ազնուութիւններու պատկերացումներ և ոլոր-մոլոր անվերջ բացատրութիւններ, ուսումներ ու աղանդներ. կուսութեան ու մայրութեան խնդիրներ։ Մեր այս շփոթ միաստուածութեան հետ համեմատած, ինչքան պա՛րզ ու վսե՛մ է մահմետականութեան դաւանանքը. ո՛չ-մէկ աղճատում և ո՛չ մէկ ճիգ մարդկայնացնելու. «Մէկ է աստուած». և վերջացաւ։

Քրիստոնէութեան բոլոր գերազանցութիւնը, բոլոր մեծութիւնն ու խորութիւնը երկու կէտի մէջ կը կայանայ. մէկը հանրային է և միւսը անոր կապուած անհատական։

Քրիստոնէութեան դաւանանքով խտիր չկայ ո՛չ ազգի, ո՛չ դիրքի, ո՛չ վիճակի և ո՛չ սեռի. բոլոր մարդիկ եղբայր են իրար։ Սիրէ՛ ընկերդ քու անձիդ պէս, սիրէ՛ նոյնիսկ թշնամիդ։ Ընկերական յարաբերութիւններուն ու փոխադարձ կապերուն հիմքը սէրը պիտի ըլլայ, ո՛չ թէ ուժը դրամի, ծագումի կամ բռունցքի։

Ասիկա չլսուած երգ մըն էր ու չտեսնուած նորութիւն մը, երբ հռչակուեցաւ։ Ասիկա լսուած, բայց չտեսնուած նորութիւն մըն է մինչև այսօր։ Աշխարհիս երեսին հիմա ճշմարիտ քրիստոնէութիւն չկայ, և ոչ-մէկ տեղ ալ մինչև հիմա չէ եղած, եթէ իրաւ որ այդ եղբայրութիւնն ու սէրը հիմնական պահանջ է քրիստոնէութեան և ո՛չ թէ զարդարանքի սուտ փետուր մը ամեն տեսակի գլխարկներուն ծայրը ցցելու համար։

Իսկ եթէ հանենք այդ իտէալ պահանջը քրիստոնէական դաւանանքին մէջէն, ինչպէս որ միշտ ալ հանուած է եղեր քրիստոնեաներու ընկերական կեանքին ու իրականութեան մէջէն, այն ատեն կը զրկենք քրիստոնէութիւնը իր բոլոր վսեմութենէն և իր պահանջած քաղաքակրթական բարձրութենէն։ Քրիստոնէութեան բարձր արժէքը հոն է, որ մարդկութենէն աւելի բարձր հոգեբանական զարգացում կը պահանջէ և շատ աւելի բարձր տեսակի ընկերական կեանք ու կազմակերպութիւն։ Նախապատմական մարդու հին ու արմատացած ու նեղ եսականութեան դէմ այլասիրութիւնը դնել կը քարոզէ։

Անհատական տեսակէտէն ալ քրիստոնէութեան բերած նորութիւնն ու հրապոյրը հոն է, որ զուրկ ու խոնարհ դիրքով մարդոց, որոնք միայն արհամարհանք էին տեսած, թեւեր կու տայ։ Այդ «չիք խտիրը» ինքնին չափազանց ուժեղ լծակ է, որ կը բարձրացնէ հոգիները. միւս կողմէն ալ աշխարհային մեծութիւններուն ու հարստութիւններուն վրայ վերէն նայիլը և միայն հոգեկան ու երկնային բարձրութիւններուն ձգտիլը աւելի եւս կը խթանէ մարդուս ներքին արժանապատուութիւնն ու հպարտութիւնը։

Նոր կրօնքը կ՚ըսէ. «Նայէ՛ միշտ վեր ու երկինք. նետէ՛ քու մէջէդ ու վրայէդ աշխարհային բոլոր մանր, ցած ու անցաւոր բաները. զբաղուէ՛ միայն յաւիտենական ճշմարտութեամբ, ձգտէ՛ միայն դէպի Աստուած»։ Երբ այսպէս է նոր դաւանանքը, երբ այսպէս է մարդու մը հաւատքը և երբ այդ պահանջը իրագործելու ձգտումով մարդս լքած է աշխարհայինը ու եկած դարձած է վանական, նուիրած է իր կեանքը աստուածպաշտութեան, սուրբ ու բարձր գրքերու ընթերցումին և իր մտածումներով, երազանքներով ու աղօթքներով շարունակ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ է աստուածութեան հետ՝ բնականաբար հետզհետէ կը շեշտուի իր մէջ բացառիկ մը ըլլալու գաղափարը, աստուածային ընտրեալ մը ըլլալու հաւատքը, ինչքան ալ որ խոնարհ ու համեստ ձևեր առնէ։ Եւ զարմանալու ոչինչ չկայ, երբ կ՚ըսէ թէ կը խօսակցի Քրիստոսի հետ և որ արժանացած է Մայր Աստուածածնի անմիջական ու իրական սուրբ տեսութեան։ Աստուածային այցելուներ է, որ կ՚ընդունի. դարձած է արդէն երկնային պալատի բացառիկ դրանիկներէն մէկը իր խղճուկ ու միայնակ խուցին մէջ նստած։

Այս նոր տեսակի ինքնագիտակցումը, այս բացառիկ ընտրեալ մը ըլլալու ինքնահաւատումը կը բերէ սակայն իր հետ իր նոր պահանջները. ընտրեալը կ՚ուզէ իսկապէս արժանի ըլլալ իր ստացած վիճակին, կ՚ուզէ դառնալ իրապէս աստուածային. կ՚ուզէ որ իր մէջ լռեն բոլոր մարդկային թերութիւնները, բոլոր մարդկային կրքերը ու բնազդները. կ՚ուզէ երկրի վրայ դառնալ ճշմարիտ երկնային մը. կ՚ուզէ նման ըլլալ իր Քրիստոսին, որ աստուած մըն էր մարդկային մարմնի մէջ։

Սակայն ինչպէս քրիստոնէութեան հանրային իտէալը կայ միայն գրքերու մէջ ու թղթի վրայ, իսկ կեանքի ու ընկերութեան մէջ իրականանալու հող չի գտներ, այդպէս ալ բացառիկ անհատներու այդ հոգեկան ճիգն ու թռիչքը դէպի վեր կրնայ ապրիլ միայն մարդուս բարի ցանկութիւններուն մէջ և իրական դառնալու կարելիութիւնը չունի։ Մարդը, մարդկայինը, մարմինն ու աշխարհայինը ինչքան ալ արհամարհես, ինչքան ալ վեր ձգտիս դէպի երկնայինը, դուն մարդ մըն ես միշտ, մարմին մը ունիս և կը քալես այս աշխարհի վրայ։ Եւ ինչքան այդ մարմինն ու աշխարհայինը խոր արհամարհես և ինչքան հոգիիդ խորերէն հագնիս ամենչաս քու մարմնիդ չորս պատերուն մէջ, այնքան աւելի խորունկ կ՚զգաս քու տկարութիւնդ, մեղաւորութիւնդ, անկարողութիւնդ և երկնային մը ըլլալէ շատ հեռու ըլլալդ։ Այս անխորտակելի իրողութեան և քու հոգիիդ վերացական ձգտումին մէջ եղած այս սարսափելի հակամարտութենէն կը ծնի իսկապէս քրիստոնեայ հոգիներուն խորքը աներևակայելի բուռն դրամա մը։

Եւ այդ տրամով ապրած են քրիստոնեայ հայրերէն շատերը. և ինչքան որ խոր է եղած իրենց հաւատքն ու տենչանքը և ինչքան թեւաւոր իրենց հոգին ու իմացականութիւնը, այնքան ալ ուժեղ է եղած այդ ներքին տակնուվրայութիւնը։ Մանաւանդ երբ հոգեւոր կոչումի աշխարհիկ պարտաւորութիւններէն ու պաշտօններէն հեռու՝ քաշուած ու մենիկ կեանք մըն են անցուցած վանքի մը անկիւնը։

* * *

Գրիգոր Նարեկացին ճիշդ այդ տեսակ դէմք մըն է, ապրած է տասներորդ դարու երկրորդ կէսին։ Իր մանկութիւնն ու պատանութիւնը անցուցած է Նարեկի վանքին մէջ Վան ծովուն դիմացը իր ազգական Անանիա Նարեկացի հոգեւորականին թեւին տակը։ Գրիգոր Նարեկացին վանական մըն է իսկական, իր ամբողջ կեանքը անցուցած է մեկուսի ու ինքնամփոփ խոկումներու մէջ։ Խորին հաւատքով, բարեպաշտ և հուր ունեցող երեւակայութեամբ անձ մը։ Կարդացեր է շարունակ. գրեր է գովքեր ու մեկնութիւններ. ճանչցուեր ու գնահատուեր է իր շրջանակին մէջ իբրեւ բարձր ու գիտնական ու շնորհալի վարդապետ. և իր ձգած գործնական ու կիսագործնական հոգեւորական գրութիւնները իրենց տեսակին մէջ ամենէն լաւերէն են. տաղանդաւոր մարդ է, նուրբ մտածումով, խոր զգացումով և կենդանի լեզուով։

Շատ աւելի թափ, շունչ, գեղեցկութիւն ու անհատականութիւն ունի իր բուն քնարական ստեղծագործութիւններուն մէջ։ Իր երգերը կրօնաւորի երգեր են, եթէ նայինք նիւթին, եթէ նայինք վերջին տողերու բացատրութեան. բայց մէջէմէջ դուրս կը հոսին իրենց այդ նեղ շրջանակէն ու կը դառնան դիտուած իրականութեան մը պատկերացումը կամ բնութեան գեղեցիկ ու յորդ նկարագրութիւն, ինչպէս օրինակ իր «Սայլիկը» ու մանաւանդ իր գեղեցիկ «Վարդավառի» երգը։

Եթէ մեզի հասած ըլլային միայն իր այս գրութիւնները՝ Նարեկացին կը ներկայանար մեզի քրիստոնէական հայ գրականութեան ընդհանուր հոսանքին մէջ շատ աչքի իյնող ինքնատիպ, ճաշակով ու անհատական շեշտով դէմք մը. կ՚ըլլար շատերէն մէկը. լաւերէն մէկը։

Բայց ահա՛ իր կեանքի մէկ որոշ շրջանին, իր նրբազգաց ու խորունկ իմացականութեան մէջ իր քրիստոնեայ մենակեացի ապրումներն ու ձգտումները տարապայման կերպով կ՚ուռին ու կը յորդին. կ՚ըղձայ իր հոգիին թռիչքը, իր կամքին սլացքը դէպի վեր. հպարտ որոշումով կ՚ուզէ իրականացընել բացառիկներէն պահանջուած Սրբութիւնն ու մեծութիւնը, կը տենչայ, որ իր մարդկային մարմնին ու հոգիին մէջ խեղդէ ինչ որ աշխարհ է ու մարմին։ Բայց իր սուր

խելքով և իր զսպուած զգացումներով միևնոյն ժամանակ կ'ըմբռնէ, աւելի ճիշդը չի կրնար ըմբռնել, չի ուզեր ըմբռնել, որ անկարելին կը տենչայ։ Չի կրնար հաշտուիլ, որ ինքը հողեղէն մըն է միայն կապուած հողին և որ չի կրնար դուրս գալ իր մարմնի անդիմադրելի պահանջներէն, յուզումներէն, յուշերէն ու մտածումներէն։

Յուսահատ ճիչերով կը կրկնէ ու կը կրկնէ աղօթքներու անվերջ շարքի մը մէջ իր խեղճութիւնը, իր ոչնչութիւնը, իր թռիչքին ու իր հպարտութեան անկարողութիւնը, անոր դէմը դնելով աստծու ու աստուածային անհուն տարբերութիւնը, անհասնելի բարձրութիւնը, ամենազօր կարողութիւնը։

Միևնոյն մտածումին, միևնոյն զգացումին այդ միևնոյն դառն հակադրութեան մշտական կրկնութիւնն է էջերով ու էջերով, անհատնում ձևերով, յորդ ու վարար համեմատութիւններով ու պատկերներով աղօթքներու այն շարքը, որ կը կոչուի «Նարեկ»։

Ո՛չ. աղօթքներու շարք մը չէ սակայն այդ գիրքը. ո՛չ էութեամբ, ո՛չ ձևով, ո՛չ ալ ոգիով աղօթքներ չեն անոնք։ «Նարեկը» աղօթագիրք չէ. «Նարեկը» մարդկային հոգիի մը խորունկ ալեկոծումն է, փոթորիկի բերանն ինկած քրիստոնեայ հոգի մը, որ ծովերու ջրերուն պէս շարունակ դէպի վեր, դէպի երկինք կը ձգտի և ծովերու ջրերուն պէս շարունակ վար կը թափի իր խեղճ գոգը։ Ի՞նչ է ալեկոծութիւն ըսուածը։ Ուժեղ փչող շունչի մը տակ ջրերու ճիգն ու խոյանքը դէպի վեր, որ հազիւ քիչ մը բարձրացած շառաչելով իր բացած անդունդը կը թափի նորէն, նոյն խոյանքը միշտ ու շարունակ և նոյն անողոք անկումն ու խորտակումը։ Այդ անվերջ ներքին ուժէն ու այդ անվերջ միևնոյն բանի կրկնութենէն զատ ուրիշ ի՞նչ կայ ովկիանոսներու փոթորիկին ու ալեկոծութեանը մէջ։ Այդ անվերջ խոյանքէն ու այդ անողոք խորտակումէն զատ ուրիշ ի՞նչ կ'ուզէիք որ ըլլար ազնիւ ու մաքուր վանականի մը միայն աղօթքի սովոր այդ երգերուն մէջ։ Արդէն ամեն երգի գլուխը ինքը կը կրկնէ շատ որոշ կերպով. «Վերստին յաւելեալ կրկին հեծութեան նորին հեկեղի առ նոյն ողերս մաղթանաց բանի, ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ»։ Ինքը կ'ըսէ «հեծութիւն» ու «խօսք» Աստծու հետ. իրականին մէջ այդ գրութիւնը կռիւ մըն է Աստծու հետ, որուն պիտի գամ։

Հոգիի մը ապրումներուն կենդանի ու հարազատ պատկերացումը կ'անուանենք գեղարուեստական երկ։ Ինչքան ճշմարիտ ու հարազատ է այդ պատկերացումը, այնքան աւելի բարձր գեղարուեստ ունի երկը։ Եւ որքան լայն շերտերու, ինչքան շատ անհատներու ու խումբերու հոգեկան ապրումին խոր ու իրական պատկերացումն է գեղարուեստական երկը, այնքան աւելի հանրային մեծ հետաքրքրութիւն և ընդհանուր հիացում կ'առաջացնէ և այնքան աւելի ընկերային խորք կ'ըստանայ գեղարուեստական երկը։

«Նարեկը» այդ տեսակի բացառիկ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն մըն է. պարզ, խոր ու ինքնաբուխ։ Միջնադարեան քրիստոնէական կեանքի ամենէն բարձր ու խորհրդաւոր մէկ արտայայտութիւնը, և ո՛չ միայն մեր հայ քրիստոնէական գրականութեան ամենէն խորունկ ստեղծագործութիւնը կը ներկայացնէ, այլ և ընդհանրապէս համաշխարհային բուն քրիստոնէական ոգիի բացառիկ ու բարձր ժայթքումներէն մէկն է։

* * *

Նարեկացին իր դաւանանքով, իր ուսումով, իր հոգեկան տըւայտանքով ծնունդ է ու արտայայտութիւն միջնադարի քրիստոնէութեան, բայց իր հոգեկան կազմով, իր խորքով, ճաշակով ու բնածին հակումներով, ինչպէս և տաղանդով, հեթանոսական դէմք մըն է։

Քրիստոնէութիւնը զգայարանքները կ'արհամարհէ և միայն մըտքին խօսիլ կ'ուզէ, մինչդեռ Նարեկացին զգայարանքներով կ'ապրի. կենդանի դիտող ու կենդանի գործող զգայարանքներ. իր Նարեկը զգայարաններով դիզուած պատկերացումներու, համեմատութիւններու ու դիտողութիւններու շտեմարան մըն է։ Սուր իմացականութեան տէր ու խելացի մարդ է անշուշտ, բայց ո՛չ վերացական. վերացականը իր կարդացած գրքերէն ու դաւանանքէն փոխառութիւն է, և այդ փոխառութիւնն անգամ ճիգ կ'ընէ պատկերելի դարձընելու, իրականութեան մօտեցընելու, զգայարանքով թարգմանելու։

Նարեկացիի հոգին նուիրուած է բնութեան, լեցուն է բնութեան իրական պատկերացումներով. կ'ըմբռնէ, կը սիրէ ու կը վայելէ բընութեան գեղեցկութիւնները, ու գիտէ նաև իր այդ սիրած բնութիւնը արտայայտել նուրբ ու ճաշակով. և ճաշակ ըսուածը զգայարանք ըսել է։

Նարեկացին կը սիրէ կեանքը, ա՛յս կեանքը իր հոգեկան բնական խորքին մէջ. և ինքն ալ գիտէ, որ շատ կը սիրէ. գիտէ, որ այս կեանքի գեղեցկութիւններն ու վայելքները քաշեր են ու կը քաշեն իր հոգին. գիտէ որ ինքը խորունկ կարօտն ու որոնումը ունի կեանքի, ա՛յս կեանքի հրապոյրներուն ու սէրերուն, և այս իրողութենէն կը ծնին արդէն իր աղօթք-երգերը։ Զէ՞ որ զղջում են ու խոստովանութիւն իր մեղքերուն, իր հոգեկան անխոստովանելի շեղումներուն ու մոլորանքին, սատանայի ու դեւերու ունեցած մեծ ազդեցութեանը իր հոգիին վրայ։ Իսկ ի՞նչ ըսել է «մեղք», «սատանայ» ու «դեւ». ըսել է մարմին, աշխարհ, բնազդ, ըսել է կեանքի վայելք ու սիրոյ ծարաւ։

Նարեկացիին աղօթք-երգերը անյոյս ու յուսահատ ճիչեր են այդ,

ծարաւէն ազատուելու, մեղքերու ծովէն դուրս ելլելու, թէեւ ինքն ալ գիտէ ու կ՚ըսէ, որ ատիկա անկարելի բան մըն է իր հոգիին ու խառնուածքին համար, որ «իր ու Քրիստոսի ձուլումը անկարելի բան մըն է»։

Քրիստոնէութիւնը, ինչպէս և ընդհանրապէս ամէն արդէն կազմակերպուած կուսակցութիւն, չը՛սիրեր անհատականը, կը սիրէ ընդհանրականը. կը խօսի ընդհանրութեան անունով, իբրեւ կուսակցութեան բերանը. նոյնիսկ շատ ուժեղ կուսակցական դէմքեր, որ իրենց խելքով կուսակցութիւնը կը վարեն ու իրենց կամքը կը պարտադրեն, ամէն կերպ կը ջանան անհատականը սքօղելու և իբրեւ հանրութեան բերանը ներկայանալու, իբրեւ հանրութեան կամքին արտայայտութիւնը. իր եսը ցուցադրելը, իբրեւ անհատ խօսիլը կը համարուի հանրութեան զգացումը վիրաւորող երեւոյթ, կ՚ըզգացուի իբրեւ խրոխտանք ու ամբարիշտութիւն։

Քրիստոնէական բոլոր աղօթքներն ու շարականները «ես» չեն ճանչնար. ստուար մեծամասնութիւնը միշտ կը խօսի արդէն յոգնակի՝ «մեք», «զմեզ», «մեր», «մեղաց մերոց», «երգեմք», «փառաւորեմք». աս է ընդհանուր տարազը Աստուծու հետ խօսելու։ Գլխաւորապէս հըրէական սաղմոսներու ազդեցութեան տակ և ընդհանրապէս սաղմոսներէն փոխ առած բառերով՝ եթէ մէջըմէջ կը հանդիպինք նաեւ «իմ», «զիս», «իմոյ» եզական ձեւերու գործածութեան, իմաստը միշտ ալ յոգնակի է, ընդհանրութեան ըսելիք բաներն են եզակի ձեւով արտայայտած։

Քրիստոնեայ հոգեբանութեան համար եզակին ինքը Աստուածն է միայն. հաւատացեալները բոլորը միասին առած կեցած են Աստուծու դէմ իբրեւ յոգնակի մէկ ամբողջութիւն մը. «Մի հօտ և մի հովիւ», ինչպէս շարունակ կը կրկնուի. անհատը քրիստոնեայի հոգեբանութեան մէջ միշտ ձուլուած է հանրութեան. իբրեւ անհատ մէջտեղ չէր գար. իբրեւ անհատ չի խօսիր Աստուծու հետ երգերու ու շարականներու մէջ. եթէ խօսի՝ քրիստոնէական ըմբռնումներուն ու քրիստոնէական պատշաճութեան դէմ գացած կ՚ըլլայ, քալած կ՚ըլլայ հեթանոսական ուղիներով։ Եւ Գրիգոր Նարեկացին այդ հեթանոս ճամբով կը քալէ. իր «աղօթքներուն» մէջ կեցած է միշտ ինքը մինակ, իբրեւ անձ, իբրեւ անհատ մարդ մը, ու կը խօսի Քրիստոսի հետ, իբրեւ «ես», ի՛ր մասին, ի՛ր հոգիի մասին, ուրիշներուն հետ գործ չունի։

Հետեւանքը կ՚ըլլայ հոգեբանական խորութիւն. գրուածքը ընդհանուր խօսքեր ու դաւանանք ըլլալէն կը դառնայ հոգեբանական, անհատական ապրում. և կը չեշտուի մարդկայինը, անհատ մարդկայինը, ո՛չ «հօտ»-ային. որով և խիստ կը բարձրանայ գրուածքին գեղարուեստական արժէքը։ Միւս կողմէն ալ, երբ անհատ մարդ մը և աստուածութիւնը կը դնեն դէմ-դէմի վէճի մէջ, իբրեւ տեսակ մը

հաւասար հաւասարի, իրենց բոլոր սարսափելի անհաւասարութեան հակառակ՝ կ'ըստացուի խոր դրամատիզմ. կ'ըստացուի հակադրութիւն, ընդհարում, կռիւ, բողոք, մեղադրանքի պէս բան մը, պայքար աստուածայինի ու մարդկայինի միջեւ, որ արդէն դուրս կու գայ բոլորովին քրիստոնեայի ուղղափառ ըմբռնումներէն և հաւատացեալի մը «հօտ»-ային հլու ու խոնարհ վիճակէն։

... Հակառակ Նարեկացիի բոլոր անվերջ ինքնաքննադատութեան, ինքնամտրակումին, հակառակ իր չափազանցուած հաւաստիացումներուն իր թշուառութեան, իր մեղաւորութեան և իր ոչնչութեան մասին, հակառակ իր լացին, զղջումին ու աղաչանքին և հակառակ Քրիստոսի աստուածային անհասելի բարձրութեան պանծացումին և հակառակ բոլոր իր ու Քրիստոսի մէջ եղած անսահման հակադրութիւններուն, մենք կ'ըզգանք այդ երգերուն մէջ և այդ խօսքերուն տակէն, որ հպարտ հոգի մը կը խօսի, որ այդ հոգին կը մաքառի աստուածային այդ ամենակարող մեծութեան սարսափելի ճնշումին դէմ և իր մարդկային իրաւունքները կը պահանջէ. իր կազմին, իր մարմնին, իր հոգիին, իր գոյութեան ազատութիւնը կը փնտռէ, անշուշտ խարխափելով իր շրջապատի ու իր դաւանանքի խաւարին մէջ։ Երբ խորը կը նայինք՝ Նարեկին երգերը աղօթք չեն, այլ բողոք. ստորնացում չկայ այդ երգերուն մէջ, այլ ըմբոստացում. ստորնացում եղողը բառերն են, այդ բառերուն իմաստն ու ոգին ըմբոստութիւն է. անկում չեն այդ երգերը դէպի վար, այլ թռիչք մը մարդկային ուժեղ հոգիի դէպի վեր։

Եթէ այդ երգերուն ու մտածումներուն վրայ նայինք իբրեւ քրիստոնեայ հաւատացեալի մը սովորական աղօթքներուն վրայ, իրաւ որ ատոնք կը դառնան ընդհանրապէս տարօրինակ և մէջէմէջ ուղղակի ամբարիշտ։ Զարմանալի աղօթք մըն է, ինքզինքն ու Քրիստոսը դէմ-դէմի դնելն ու իրարու հետ համեմատելը, ուր համեմատութիւններն ու հակադրութիւնները ինքնին բողոքի կերպարանք կ'առնեն, կռուի նման բան մը կը դառնայ աղօթքը մարդկայինի ու աստուածայինի այս աստիճան մեծ անհաւասարութեան դէմ և ուր հոգին իր խորքերուն մէջ մարդկայինի բարձրացմանն ու արժէքաւորմանը կը ձգտի. կ'ստացուի Պրոմէթէոսի ու Զեւսի պայքարումը յիշեցնող պատկերացում մը զուտ հեթանոսական։

Զարմանալի աղօթք մըն է, երբ հաւատացեալը կը հրաւիրէ, որ Քրիստոս գայ իր հոգիին մէջ բնակելու, որ ձուլուի ու միանայ իրեն. և միեւնոյն ժամանակ կ'ըսէ պարզապէս, որ Քրիստոս ինչքան ալ աշխատելու ըլլայ չի պիտի յաջողի. իզուր աշխատանք է, շատ են տարբեր երկուքի էութիւնները։ Զարմանալի աղօթք մըն է նմանապէս, երբ կը կանչես Քրիստոսը, որ գայ ու իր արիւնը քսէ քու սենեակին սեմին և որ իր հետը բերէ իր երկնային զօրքերը բնակարանիդ բոլոր անցքերը պահպանելու համար, որ դեւերն ու սատանաները

ներս մտնել չկարողանան, այսինքն մարդկային մեղաւոր մտածումները և մեր վարդապետը իր անկողնին մէջ քիչ մը հանգիստ քնանալ կարողանայ։

Եւ վերջապէս սա ի՞նչ աղօթք է, երբ կը դիմես քու սիրած ու պաշտած Աստուծդ ու կ'ըսես. «Ամեն աղուոր ու բարձր գիրքերն ու պատիւները պահեր ես քեզի համար և ամենէն գէշ ու ծանր բաները պարտադրեր ես ու տուեր ես ինծի, բոլոր բազմարժան իրաւունքները պահեր ես քեզի և տուեր ես ինծի ամենէն վարանելի պատասխանատուութիւնները»։ Սա արդէն աղօթք ու փառաբանութիւն չէ. սա արդէն կռիւ է, պահանջ է մարդկային իրաւունքի. սա պարզապէս մեղադրանք է աստուածային եսականութեան դէմ, որ միայն իր մասին է մտածեր և ո՛չ թէ իր ստեղծած մարդոց մասին։

Եւ ինքը շատ լաւ կը գիտակցի, որ կռուի մէջ է Աստծու հետ։ Իր վարմունքը կ'անուանէ «անաստուած մոլեգնութիւն». և կը խոստովանի «իր պարտութիւնը» այդ կռուին մէջ. կ'ըսէ՝ «Ոտքդ պագնեմ, Քրիստո՛ս, ալ նորէն զարնելդ ու որոտալդ աւելորդ է. ես արդէն ջախջախուած մըն եմ»։

Իր երգ-աղօթքներուն մէջ Գրիգոր Նարեկացիին հետաքրքրողն ու զբաղեցնողը քրիստոնէական վերացականութիւնները չեն, ո՛չ ալ նոյնիսկ իր սիրած ու պաշտած Քրիստոսը, իրեն համար իսկապէս հետաքրքիր եղողը ի՛ր հոգին է, ի՛ր էութիւնը, իր անհատականը, իր ներկան ու ապագան։ Մարդկային անհա՛տը։ «Ի՞նչ է հիմա իմ այս կեանքս և ի՞նչ պիտի ըլլայ վերջը իմ այս կեանքիս»։

Հարցեր, որոնց պատասխանը գտնել չի կրնար, որովհետև իր հոգիին մէջ բոլորովին խառնուած են իրարու քրիստոնէութիւնն ու հեթանոսութիւնը, «հօտ»-այինն ու անհատականը, ճգնաւորն ու բողոքողը, սուրբն ու ամբարիշտը, սատանան ու Քրիստոսը. և ինքը յուսահատ կերպով կը նայի, թէ ուր պիտի հասնի իր այս կեանքի խարխլած սայլակը։ Սա մարդկային հոգի մըն է մեր առջևը դրած մերկ. և բարձր գեղարուեստ։

Գրիգոր Նարեկացին մեծ է նախ անով, որ ապրած ու արտայայտած է միջնադարեան քրիստոնէութեան հոգեկան ներքին փոթորիկը այնքա՜ն հարազատ ու այնքա՜ն թափով. մեծ է իբրև բուն քրիստոնէական դարերու խոր երգիչ։

Գրիգոր Նարեկացին մեծ է նաև անով, որ առանց իր գիտնալուն դուրս է եկած իր հոգիով միջնադարեան քրիստոնէական դարերէն դէպի նոր դարերուն խարխափումները։

Բնութեան սէր. կենդանի ու իրական նկարագրութիւն. անհատական հոգիի մը բացումն ու ցուցադրումը. պայքար ու որոնում. ու հոգեկան դրամա. մարդկայինի շեշտումն ու ընդգծումը. արարածի մը զգացած բարձրացման պահանջը իր արարիչ ճնշող ուժին դէմ։

Այսինքն՝ բնութիւն, իրականութիւն, ճշմարիտ հոգեբանութիւն, անհատականութիւն ու պայքար մարդկայնութեան համար։ Իսկ այդ բոլորը նոր ժամանակներու պահանջներ են. այդ բոլորը վերադարձ մըն է դէպի հին հեթանոսական հոգեբանութիւնը։

Եւրոպական վերածնութեան դարերէն դարեր առաջ գրուած մեր Նարեկացիի աղօթք-երգերուն մէջէն կը հնչէ այդ նոր դարերուն կարօտը, նոր դարերու մարդկային մարմնի ու հոգիի ազատութեան պահանջը և նոր դարերու նախերգանքը եղող վերածնութեան ձայնն ու ոգին։ Եւ ասիկա մեր հայ հոգիի խորութեան և ստեղծագործ արժէքի տեսակէտէն շատ բարձր վկայական մըն է։

* * *

Հոս կը դնեմ քանի մը կտորներ ըսածներուս իբրեւ յենարան նմոյշ, որոնք միեւնոյն ժամանակ կու տան Նարեկացիի լեզուն, ոճը և արտայայտութեան ձեւերը։ «Նարեկը» ամբողջովին գրուած է հատուածական վիպական չափով, որովհետեւ չէ ստեղծուած երգելով կամ երգելու համար։ Վարդավառի երգը, որ անշուշտ հեթանոսութենէն եկող ժողովրդական երգի մը ազդեցութեամբ կամ հետեւողութեամբ է գրուած՝ ունի հատուածական ամենէն նուրբ ու ազնիւ քնարական չափը, որ է 2, 3, 2 և 3, 2, 3 վեց հատուածներու կանոնաւոր յաջորդականութիւն, որու մասին յաջորդ գլուխներուն մէջ խօսուելու է։

Եւ արդ հի՞մ տրտմիս,
ա՛նձն իմ կործանեալ,
ո՞չ յաստուածուստ հնարաւորութեանց,
այլ ի քումդ ինքնագործ հակամիտութեանց.
կամ ընդէ՞ր զիս խռովես
յուսահատութեամբ սատանայականաւ։

Զի ոչ ջերմն սիրով առ ընկերին կարիս մատուցայ՝
յիրաւի ի Նախնումն վտանգին տագնապեալ սառնում։
Եւ զի ոչ զցանկականն խրոխտականութիւն սանձեցի՝
յարժանի կրեմ եղկելիս դանդաղանալի զկիզումն։
Եւ քանզի ոչ սիրեցի զլուսոյդ աւետիս՝
արդար հատուցմամբ ի մթութիւն ըմբռնողական
միգին կորստեան վրիպեալ դանդաչեմ։
Եւ զի ոչ խորշեցի զմանուանս փոքունցն յանցանաց,
իբր անվնասակարք վարկանելով,
պատկանապէս ի խածանողականացն
զազիրն զեռնոց խթեալ խոցոտիմ։

Քեզ արդարութիւն հանդերձեցեր, բարերա՛ր,
և ինձ՝ ամօթ և պատկառանս պատրաստեցեր.
քեզ փառս վայելչականս,
և ինձ՝ նախատինս յարմարաւորս.
քեզ քաղցրութեան յիշատակ,
և ինձ՝ մաղձ քացախեալ ի կատարածի.
քեզ բարերարութիւն անլռելի,
և ինձ՝ ձայնս ողբոց աղաղակի.
քեզ օրհնութիւնս երգոց խնկելի,
և ինձ՝ մերժումն տարագրութեան.
քեզ՝ իրաւունս բազմարժանիս,
և ինձ՝ պատասխանատուութիւնս ամենավարանս.
քեզ բարձրութիւնս անճառ գովեստից,
և ինձ՝ գահիւն լլկելոյ պատիժ ձաղանաց։

Մոլորեցայ անառակ ընթացիւք ի միտս վայրենիս.
յանդգնեցայ շեթամբք խօսից ի բանս երկրաւորս.
ղակատեցայ անկասելի ի պատկառելեացն գործոց.
գիրկս ածի կենցաղոյս սիրոյ.
և ի քեզ թիկունս փոխանակ դիմաց դարձուցի.
ի թռիչս մտաց ընդ խաւար խորհրդոց ալեցայ.
զանարատ հոգւս մարմնոյս փափկութեամբ յաւէտ վատեցի.
յաղօթարանն վայրի ընդ պատաղմունս այսր կենցաղոյս շրջանակեցայ.
ո՛չ կացուցի յատեն գերիվայր մտացս երասանաւ բանին։

Ամպարտաւանեցայ փոքիս չնչաւոր,
ամպարհաւաճեցայ կաւս ձայնաւոր,
հպարտացայ հողս անարգութեան,
ի վեր ամբարձայ մոխիրս մերժելի,
բարձր կառուցի բաժակս մանրելի,
տարածեցայ առաւել իբր վէհ,
և դարձեալ իբր զհրքեալ
առ իս ինքնամփոփեցայ:
Բարկութեանն բոցով ցոլացայ տիղմս բանաւոր.
իբր զանմիտ ոք մեծամտեցի
որ ընդ քառասնեաց մահու եմ փակեալ:

Տարր ժամանակիս յանէից,
անցեալն անյայտ և ապառնին կարծողական,
Ե՛ս անհամբեր և բնութիւն թերահաւատ,
ոտք անհաստատք և միտք ցնդեալք,
կիրք հարկաւորք և բարք անժուժկալք,
մարմին մեղսամակարդ
և յօժարութիւն երկրասէր,
դիմադրութիւն անկակից
և խառնութիւն ներհակականս.

Սիրտս նանրախորհուրդ, բերանս չարախօս.
ակնս յայրատատես, ականջս վրիպալուր.
ոտնս մոլորաշաւիղ, ընթացքս աներկիւղ.
քահանայ անկնդրուկ, օրինական անուէր.
խորտիկ խանգարեալ, ճաշակ գարշեցեալ.
այգի դաղձնաւոր, որթ որդնահար.
պարտէզ փշաբեր, հասկ ուտճահալ.
մեղր ի մկանց ճարակեալ, անպատսպար անկեալ,
անապարծ յուսահատ, անհամոզելի նզով.
անհաշտական տաժանեալ, ունայնաբան չաղակրատ.
պաճարամիտ գոռոզ, անասնօրէն ապիրատ.
անխրատ յանդուգն, մոլեգնութիւն անաստուած։

Մեռեալ պատկերիս մի՛ ոխս պահեսցես,
ընդ անշունչ կերպարանիս մի՛ դատ քննութեան մտցես,
մահու տանջեցելոյս մի՛ հարուած յաւելցես,
կործանեալ շինուածոյս մի՛ պատուհաս մատուցես,
շանս սպանելոյ մի՛ քարինս արձակեսցե՛ս,
յուղոյս ջախջախելոյ մի՛ սաստիկս որոտասցես։
ի յուսս քո անկանիմ և զգարշապարիդ հետս համբուրեմ,
զպարսաւութիւնս խոստովանիմ և զմեղանս հրապարակեմ,
կշտամբանաց քարամբք կոծիմ և հառաչանօք սրտիս տապանամ։

Եւ արդ, վասն զի ի ձեռն մեծիդ
և ամենահնար արուեստաւորիդ՝
իմս եղանութեան տեսառն և Աստուծոյ՝
իբր ի քրայս ընտրութեան փուռթոյ քոյ սիրոյ
հանապազ եռամ և ո՛չ երբեք պարզիմ,
միշտ խառնեմ զուգիլ և ոչ եւս միանամ։
Ահա՛ զո՛ւր, արծաթագործդ եկնաւոր իմ ճարտարապետ,
ի սնոտիս վաստակեալ առ իս աշխատիս։

Դու լոյս ես և յոյս,
և ես՝ խաւար և յիմար.
դու խնկութեամբ բարի. գովելի,
և ես՝ համայնիւն չար ապիկար.
դու տէր ստորիցս և երկնից,
և ես՝ անիշխան ընչոյս և հոգւոյս.
դու բարձրեալ ի կարեաց զատեալ,
և ես՝ տաժանաւոր և վտանգաւոր.
դու ի վեր քան զկիրս երկրիս,
և ես՝ կաւ անարգութեան պարշութեան.
դու մնաս յաւիտեան յամրաւ. բարձրութեան,
և ես բովանդակն իսկ իցեմ,
որ զաւանդն իմ ոչ պահեցեմ։

ՏԱՂ ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ

Գոհար վարդն մատ առեալ
ի վեհից վարսիցն արփենից՝
ի վեր ի վերայ վարսից
ծաւալէր ծաղիկ ծովային։

Ի համատարած ծովէն
պըղպըջէր գոյնն այն ծաղկին՝
երփին երփնուենակ ծաղկին,
շողշողէր պտուղն ի ճղին։

Երքում վակասիր պտուղն
սնանէր խուռն տերեւով՝
տերեւն տաւիղ տուողին,
զոր երգէր Դաւիթ հրաշալին։

Ի փունջ խուռնիրամ վարդից
գոյնզգոյն ծաղկունք ծաղկեցան.
այդ սօս ու տօսախ ծառերդ.
վարդագոյն սոսս արձակեցին։

Այդ նոճ ու բողբոջ արօտ
դարդ առեալ վարդըն շուշանին
շուշանն շողէր յոլանին,
շողշողէր դէմ արեգականն։

Այն հիւսիսային հովէն
հով հարեալ գոհար շուշանին,
յայն հարաւային լեռնէն
քաղցր օդով ցօղէր շուշանին։

Շուշանն շաղով լցեալ,
շող շաղով և շար մարգարտով.
ծաղկունքդ ամեն շաղ առին,
շաղն յամպէն, ամպն յարեգակէն։

Աստեղքդ ամեն շուրջ առին,
դէմ լուսնին փունջ-փունջ բոլորին.
փունջ-փունջ խաչաձեւ գնդակ,
յօրինուած երկնից շուրջանակ։

Փառք հօր և որդւոյն յաւէտ,
սուրբ հոգւոյն այժմ և յաւիտեանս։

III. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Այն պայմանները, որ առաջացուցին Գրիգոր Նարեկացիին մէջ բողոքը, կը ներգործեն անկէ ետքն ալ և որոշ դրոշմ կը դնեն յաջորդող դարերու գրական-գեղարուեստական ստեղծագործութիւններուն վրայ։

Բնականին մօտենալ, բնութիւնը սիրել ու նկարագրել, այս կեանքի հարցերով հետաքրքրուիլ, առնել ու պատկերել կեանքը ինչպէս որ է, խուսափիլ մարմնի դէմ կռուելու չափազանցումներէն, անհատին աւելի արժէք տալ, ասոնք գծեր են գրականութեան մէջ, որ հետզհետէ ջրին երեսը կ՚ելլեն։ Այս հեթանոսական գծերը ամբողջովին ջնջուած չեն եղած երբեք մեր բանահիւսութեան մէջէն։ Անտարակոյս է, որ ժողովրդական անգիր երգերուն մէջ ատոնք միշտ ալ ապրած պիտի ըլլան, ինչպէս և անգիր վիպումներու և հեքեաթներու մէջ։ Այդ աշխարհային ու հեթանոս ոգին էր, որ միշտ վառ կը պահէր մեր հայրենիքին մէջ նաև զանազան անուններու տակ երեւցող աղանդները. ատոնք պաւլիկեան կոչուին, թոնդրակեցի, յուլիանիդ կամ ուրիշ, միևնոյն է, այդ բոլորին խորքը բողոքն էր նստած քրիստոնէական տեսութիւններու չափազանցութեան դէմ, հոգեւորական պետերու միահեծան տիրապետութեան դէմ, մարմնի ու մարդկայինի հակաբնական հալածանքին դէմ։

Բացի ժողովրդական բանահիւսութենէն և աղանդներէն այդ ուղղութեամբ կը մտածէր նաև քաղաքներու մէջ հետզհետէ ուժեղցող առեւտրական դասակարգը, որ հարստացեր էր. հարստութիւնը վայելքի համար է.և այս աշխարհի մէջ. և արդէն ըստ բնականէն այդ դասակարգը հակում ունի աւելի ազատ մտածումի և կը ջանայ հոգեւորականութիւնը իր դրամին ենթարկել։

Այս բոլոր հոսանքները ժողովրդի մէջ միշտ ալ եղած են և չնջուած են մանաւանդ կրօնական խեղճացման ու չափազանցման դարերուն։ Հոգեւորականութիւնը որ կը մաքառէր այդ բոլորին դէմ, քիչ-քիչ ինքն ալ կ՚ազդուէր այդ արտաքին ճնշումէն։ Մանաւանդ արաբական տիրապետութեան շրջանին վերջը, օտար կրօնի ու քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնն ալ կրելէն ետքը՝ աւելի զգալի կը դառնար հոգիներու մէջ որոշ թեթեւ թեքում մը, որոշ շեղում քիչ մը աւելի ներողամիտ ըլլալու, քիչ մը աւելի հաշտ աշխարհայինի դէմ, քիչ մը բնութեան ու իրականութեան աւելի մօտենալու։

Այս պահանջը զգալի է Գրիգոր Նարեկացիէն ետքը եկող բոլոր տաղանդ ունեցող կրօնական դէմքերուն վրայ, Նարեկի աղօթքներուն վրայէն ոչ-ոք անուշադիր անցնիլ չէր կրնար այլ եւս. պահ-

պանողական հոգիները ծայր տուող նորութիւնը տեսնել չէին ուզեր ու Նարեկացին կը համարէին իրենց հին երգին երգիչը, մինչ աւելի շարժուն հոգիները շատ աւելի խոր կ՚ըզգային Նարեկացիին բողոքը և կը ջանային այդ ուղղութեամբ նոր արտադրութիւն մը գլուխ բե-րել. անշուշտ շատ զգոյշ ու թեթևակի, որ աղմուկ ու պառակտում չառաջանայ։ Այս կարգի մտքեր արտայայտելն ու արծարծելը կրօ-նական բուն գործնական երկերու մէջ անհամեմատ աւելի դժուար էր ու վտանգաւոր։ Գեղարուեստական-քնարական երկերու մէջ աւե-լի դիւրին էր աշխարհային ու մարդկային տարրերուն քիչ մը աւելի մօտենալը, մանաւանդ բնութեան։

Սարկաւագ վարդապետը (+1129), որ ըստ երևոյթին շատ կար-դացած և շատ իր խելքովը դատող ու բաց աչք ունեցող բացառիկ հոգեւորական մըն է եղած, ունի նաև չափածոյ երկար գրութիւն մը, ուր սարեակի հետ խօսակցելով շատ հետաքրքիր մտքեր կը յայտ-նէ երգի ու արուեստի ծագման մասին. ինչպէս թռչնակի այնպէս ալ մարդու երգն ու բանաստեղծութիւնը ձայնն է բնութեան. բնութիւնն է, որ երգել կու տայ և բնութեան պատկերացում մըն է երգին ըսածը։ Մինչև քրիստոնէական վարդապետութեամբ ամէն գրութիւն ու ա-մէն երգ կ՚առաջանայ աստուածային ներշնչումով, վերին թելադ-րանքով։

Բայց գեղարուեստական գրութիւններու մէջն ալ նիւթէն ու խօսքէն աւելի դիւրին էր ձևի ու արտաքինի մէջ նորութիւն ու աշխարհականացում մը մտցնելը։ Ինչպէս ալ Գրիգոր Նարեկացիի ժամանակներէն սկսած գրաբար գեղարուեստի մէջ կը մտնէ նոր չափի մը գործածութիւնը, որ տարբեր էր մեր ազգային հին հատուածական չափէն, օտար արուեստի պտուղ էր, հետևողութիւն արաբական չափերու։

* * *

Նոր չափի հիմնական յատկութիւնն է ըսուելիք խօսքը իրարու հաւասար երկարութեամբ տողերու բաժնել. և երկարութիւնը չափե-լու միջոցն ալ ո՛չ թէ տողի մը կրած ներքին հատուածներու թիւն է, այլ տողի մը բովանդակած վանկերուն թիւը. հին անհաւասար տա-ղերով հատուածական չափին դէմ կուգայ հաւասարատող չափ մը։

Իրարու հաւասար տողերով բան մը ըսելու, տողը տողէն յըս-տակօրէն անջատելու և տողերուն հաւասարութիւնը ընդգծելու հա-մար կու գայ երկրորդ յատկութիւն մը՝ տողերու վերջաւորութեան հնչական նոյնութիւնը։ Բոլոր հաւասարավանկ տողերը կը վերջանան միևնոյն ձայնաւոր հնչիւնով կամ միևնոյն ձայնաւոր ու բաղաձայն ձուլումով՝ ին, ին. ին. եալ, եալ, եալ. է, է, է։ Հատուածական չափի

սիրած ներքին ազատ հնչակրկնութեան կը փոխարինէ անպատճառ տողերուն վերջը միակերպ կրկնուող յանգը։ Նորէն պարտադիր կանոնաւորութիւն։ Եւ այս կերպով ազատ խօսուածքէն բոլորո-վին տարբերուող խօսքը այլեւս կարելի չէր արձակ գրութեամբ գրել. հարկադրաբար տողերը կը զատուէին ու կը գրուէին իրարու տակ։

Հաւասարավանկ, նոյնավերջ և իրարու տակ գրուած տողերով գրութիւններն են, որ անուանեցին ոտանաւոր․ վանկի փոխարէն ժա-մանակի մարդիկը կ՚ըսէին՝ ոտք, որով տողը կ՚ըլլար ութը ոտանի, տասը ոտանի։

Այս ոտանաւոր գրութեան մէջ շատ է ցայտուն չափական ար-ուեստի մը գոյութիւնը, և՛ վերջաւորութիւնը, և՛ մասներու վրայ համրըուող վանկերը․ որով տողերուն վանկահաշիւն ու յանգը ալ աս-կէ հոգը կ՚ըմբռնուէին մեր գրաբար գրող հեղինակներու կողմէ իբրեւ չափական արուեստին հիմք։ Եւ անոնցմէ ալ անցաւ այդ ճաշակն ու ըմբռնումը նաեւ մեր արդի մատենագրութեան։ Մենք մինչեւ այ-սօր ալ տողի կամ կիսատողի ընդգրկած վանկերով կը չափենք մեր բանաստեղծութիւնները․ կ՚ըսենք չափը 4, 4 է կամ 5, 5 կամ 6, 5, մինչեւ անգամ 7, 7 կամ 7, 8․ և այդ պատճառով ալ մեր տեսու-թենէն կը վրիպի անոնց մանր ու հին հատուածականութիւնը, որու վրայ է հիմնուած սակայն մեր ժողովրդական երգի, մեր միջնադար-եան երգիչներու և մեր արդի քնարերգութեան խորքի գրաւչու-թիւնն ու գեղեցկութիւնը։ Այս մասին խօսքի կու գամ աւելի ուշ։

* * *

Յանգաւոր գրութիւնը մեր գրականութեան մէջ մտցնելուն պատիւը, ինչպէս յայտնի է, կը պատկանի Գրիգոր Մագիստրոսին։ Աւելի առաջ գործածուած ըլլալու մասին տեղեկութիւն չունինք, բայց անշուշտ որ աւելի կանուխ գործածուած պիտի ըլլան ժողովր-դական երգին մէջ թէ՛ յանգը և թէ՛ տողերու հաւասարութիւնը արա-բական դարերուն, արաբական ազդեցութեան տակ․ և հոնկէ՛ պէտք է անցած ըլլան գրաբարին․ և քանի որ աս ալ իր տեսակի զիջում մըն է, մերձեցում մըն է կեանքին ու ժողովրդականին՝ անբնական չէ, որ աշխարհական և իշխան մարդ մը կ՚առնէ այդ առաջին համարձակ քայլը։

Գրիգոր Մագիստրոս, ինչպէս տեսանք, իր ժամանակի յայտնի գրական-գիտական դէմք մըն է, Պահլաւունի իշխան ու ազդեցիկ պաշտօնով յոյներու կողմէ Միջագետքի մէջ հաստատուած։ Իր Պոլիս գտնուած միջոցին արաբ գիտնականի մը ապացուցելու համար, որ Սուրբ-Գրքի առանց տաղաչափութեան գրուած ըլլալը ոչ-մէկ թերու-թիւն չէ և որ շատ գիրքին բան է «Ղուրան»-ի պէս ոտանաւորով

գրելը, կը նստի ու Աստուածաշունչի բովանդակութիւնը սկիզբէն մինչեւ վերջը համառօտ կերպով կը վերածէ հազար տողանի ոտանաւորի մը, բոլոր տողերը ԻՆ վերջաւորութեամբ, 1045 թուականին:

Իր գործածած չափը հին հատուածական քառահատուած չափն է, բայց երեք հատուածներուն երկարութիւնը իրարու հաւասար բռնած՝ իւրաքանչիւր հատուած չորս վանկ. միայն առաջին հատուածին մէջ պահած է հին հատուածական չափին ազատութիւնը, այսինքն երկու, երեք կամ չորս վանկով: Կրնայ պատահիլ. որ աս ալ ժողովրդական որեւէ տեսակ երգի մը հետեւողութիւնը ըլլայ, կրնայ պատահիլ, որ ինքն է իրարու միացուցեր հինն ու նորը, գուցէ և յունական նման քառահատուած չափի մը ազդեցութեան տակ: Ան կը սիրէր, նոյնիսկ կը հպարտանար իր զանազան տեսակի չափեր գործածելովը իր քանի մը տարբեր բայց գեղարուեստական տեսակէտէ անարժէք գրութիւններուն մէջ: Այս հնարովի խառնուրդ չափով և յանգաւոր ոտանաւորը վերջը ուրիշներ ալ գործածեցին և մեր Վենետիկի հայրերն ալ շատ սիրեցին, երեւի յունարէնի մօտիկ գտան և սկսան վերստին գործածել իրենց թարգմանութիւններուն մէջ. անունը մկրտեցին «հայկական» չափ:

Յանգաւոր և հաւասարատող ոտանաւորը գրաբարի մէջ կտրուկ կերպով մտցնողն ու սիրցնողը և ընդհանրացնողը եղած է սակայն Գրիգոր Մագիստրոսի թոռնորդին՝ Ներսէս Կլայեցի հայրապետը իր տաղանդաւոր գրութիւններով:

Ներսէս Կլայեցին հոգեւոր երգերէ զատ՝ ունի բազմատեսակ գրութիւններ թէ՛ վարդապետական թէ՛ գեղարուեստական, թէ՛ արձակ թէ՛ չափական: Ոչ միայն դպրեվանեան շրջանի, այլ ընդհանրապէս ամբողջ քրիստոնեայ հազարամեակի խիստ կարկառուն գրական դէմքերէն մէկն է: Ապրած է 1102-էն 1173:

Ամենէն առաջ խոր ու ջինջ հաւատքով հոգեւորական մըն է և հոգեւոր պետ մը, որ ո՛չ երկմտում ունի, ո՛չ ալ անհանգիստ որոնումներ հոգիին մէջ. հաշտ է և՛ երկինքի և՛ աշխարհի հետ. մեղմ ու բարի աչքերով կը նայի դէպի երկինք ու դէպի երկիր:

Իր երգերուն մէջ նիւթերուն ընտրութիւնը, ըմբռնումներն ու դատումները, օրինակներն ու պատկերացումները, ամեն ինչ կը հոսի դարերու ընթացքին մշակուած ու վաւերացուած հոգեւորական հունով: Բայց ոչինչով ետ չի մնար իրմէն առաջ ըսուածներէն և նոր կրկնութիւն մը ըլլալուն համար չի դադրիր հետաքրքիր ըլլալէ. շնորհալի գրիչ է:

Եւ իր մեծ-պապին պէս սէր ու շնորհք ունի զանազան ձեւերով տաղաչափելու: Իր ամբողջ աստուածաբանական, պատմական և գիտական հասկացողութիւնները ուզած է ենթարկել տաղաչափութեան: Տաղաչափութիւնը եղած է իր մասնաւոր հաճոյքն ու ժամանցը Համ-

կըլայի պարիսպներուն ետեւը իր հոգեւորականի պարտաւորութիւն-
ներէն ազատ եղած պահերուն. ոտանաւոր գրելը եղած է իր մենու-
թեան մխիթարութիւնը: Կը գործածէ հին հատուածական չափը շատ
վարպետ. կը գործածէ նաեւ յանգաւոր ու հաւասարատող ոտանաւորը
և իր սիրած ու յաճախ գործածած չափն է ութը վանկանի տողը 4. 4
կիսումով: Աւելի աղօթքի նմանող հոգեկան արտայայտութիւնները
սովորաբար գրած է հին հատուածական չափով. բայց շարականնե-
րուն մէջ և իր նոր տեսակի երկար գրութիւններուն մէջ տիրողը նոր
հաւասարատող ու յանգաւոր ոտանաւորն է: Վարդանանց յիշատակի
պանծացումին նուիրուած իր շարականին մէջ՝ «Նորահրաշ պսակաւոր»
գործածած է իր մեծ-պապի գրած չափը, միայն առանց յանգի,
այսինքն հին հատուածական չափին աւելի մօտիկ:

Չափերէ զատ ունի նաեւ գրութեան զանազան արտաքին ձեւեր:
Այսպէս՝ նոյն հնչիւնով կ'ըսկսին իրար յաջորդող քանի մը տողեր
այսինքն առջեւէն գրուած յանգի պէս բան մը: Ոտանաւորի տուներ-
րուն առաջին տառերը իրար բերելով կը կազմուի «Ներսէս», այսինքն
հեղինակը իր անունը պահել կ'ուզէ իր երկին վրայ, որ արդէն ան-
հատականութեան ընդգծում է. հին հոգեւոր երգերուն վրայ անուն
չկայ: Կամ իր ոտանաւորին իւրաքանչիւր տունը կ'ըսկսի մեր այ-
բուբենի մէկ նոր տառովը ու այբուբենի սովորական կարգով:
Այսինքն հակում մը կայ գրութիւնը հնար եղածին չափ նոր կանոն-
ներու ենթարկելու, գրութեան հետ խաղալու:

Գեղարուեստը մեր հոգեւոր հայրերուն ձեռքը եղած էր զէնք մը
կրօնական զգացումներու և նպատակներու ծառայող:

Հիմա Ներսէս Կլայեցիի գրչին տակ կամաց-կամաց կրօնական
նիւթերը իրենք կ'ըսկսին դառնալ ատաղձ ու միջոց գեղարուեստա-
կան կառուցումներու. իրենք կը ծառայեն արուեստին:

Գեղարուեստի կարեւորութեան շեշտուիլը, այսինքն կրօնական
ու քաղաքական ծառայականութենէ ձերբազատուելու ճիգը և բուն
իր գեղարուեստական պէտքերուն համար աշխատիլը գրականութեան
մէջ յաճախ իր սկիզբը կ'առնէ արտաքինէն՝ նոր ձեւերու, նոր չա-
փերու և արտայայտական նոր կերպերու գործածութենէն:

Կրօնական քնարերգութեան մէջ Ներսէս Կլայեցիի կատարած
գեղարուեստական աշխատանքը և բերած նորութիւնը ուրեմն ամենէն
առաջ արտաքին աշխարհայնացում մըն է: Ներքին տեսակէտէ ալ
ունի բերած նորութիւն ու աշխարհայնացում իր «ողբերգութիւննե-
րուն» մէջ, ինչպէս պիտի տեսնենք. բայց չունի անշուշտ Նարեկա-
ցիին թափը, ո՛չ ալ անոր բացառիկ մեծութիւնն ու արժէքը: Ունի
պայծառ ու անդորր հոգի. ունի արուեստը սրտանց ըսելու, ճաշակով
երգելու. մեղմ զգացումի մարդ է:

Եթէ Գրիգոր Նարեկացիի հոգին ու ստեղծագործութիւնը գալար-

ուռող՝ ու չառաչող մթին ու ալեկոծ ծովու մը կը նմանի, Ներսէս Կլայեցիի հոգին ու երգը գուցէ նորէն ծով մըն է լայն ու խորին միայն թէ ջրերու ամենէն խաղաղ ու ամենէն անկնճիռ վիճակին մէջ, երբ ծովը հայելի մըն է կարծես, որուն մէջ երկինքը իր դէմքը կը դիտէ գիշեր ու ցորեկ։

Իր քնարերգութեան մեծագոյն մասը դար մը չանցած մեր եկեղեցին իւրացուցած է և մտցուցած մեր կանոնական աղօթքներուն ու շարականներուն շարքը, ինչպէս արդէն ըսած եմ, իբրեւ մաս հայ եկեղեցական արարողութեան։

* * *

Կը դնեմ իր «տաղաւար» նոր չափով յօրինած շարականներէն մէյ-մէկ տուն. շարականները տարբեր են, իսկ չափը նոյն։

«Սէրդ սիրով խոնարհեցար,
ի փրկութիւն մեր մարմնացար,
նովին մարմնով-ըն խաչեցար,
ի գերեզման մահու եղար.
այսօր յարեար աստուածաբար,
ի հրեշտակաց քարոզեցար։
Եկա՛յք, փրկեա՛լք, ընդ զուարթնոյն
տո՛ւք օրհնութիւն յարուցելոյն»։

«Արարչական բանիւն հրաման,
ի յերկրորդում աւուր սկզբան,
զջուրն ի ջուրց-ըն բաժանեաց,
հաստատութեամբ պարունակեաց,
որով զաշխարհս հովեցինաց
անջրպետեաց ի հրեղինաց
ընդ նոսին, որդի՛ք լուսոյ,
տո՛ւք օրհնութիւն եռեակ լուսոյն»։

«Նայեա՛ց սիրով, հա՛յր գթած,
ի քո ստեղծեալ գործս ձեռաց,
և դրանակ-ըս հրեշտակաց
տո՛ւր պահապան մեզ տկարացս.
փրկեա՛ զանձինս ի փորձանաց,
ի խաւարի շրջող դիւաց.
զի ի տուընջեան և գիշերի
տացուք քեզ փառս անլռելի»։

Այբուբենի կարգ տուներով յօրինուած և երկավանկ ու եռավանկ հատուածներով գրուած իր աղօթքէն քանի մը տուն։

«Առաւօ՛տ լուսոյ,
արեգա՛կն արդար,
առ իս լոյս ծագեա՛։
Բղխո՛ւմն ի հօրէ,
բղխեա՛ ի հոգւոյս
բան քեզ ի հաճոյս։
Գա՛նձդ ողորմութեան,
գանձիդ ծածկելոյ
գտող զիս արա՛։
Դո՛ւռն ողորմութեան
դաւանողիս բա՛ց,
դասեցո՛ վերնոցն։
Երրեա՛կ միութիւն,
եղելոց խնամող,
և ինձ ողորմեա։
Զարթի՛ր, Տէ՛ր, յօգնել,
զարթո՛ զթմրեալս,
զուարթնոց նմանիլ»

Զ. ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

I. ՈՏԱՆԱՒՈՐ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թուրանական դարերու բերած գրական նոր տեսակ մըն է նոր հընարուած ոտանաւորով երկարաշունչ գրութիւններ հարիւրաւոր ու հազարաւոր տողերով, որոնք «վիպասանութիւն» կամ «ողբերգութիւն» անունը կը կրեն ընդհանրապէս։

Ասոնք ո՛չ վէպ են մեր արդի հասկացողութեամբ, ո՛չ ալ երգ, այլ վիպականի ու քնարականի խառնուրդ մը, երբեմն պատմուածքի մօտեցող, երբեմն ճառախօսութեան, երբեմն քնարերգութեան։

Ինչպէս ոտանաւոր չափի, այնպէս ալ բանաստեղծական այս նոր տեսակի յստակ կերպով մշակողը զանազան ուղղութեամբ, նորոյթ դարձընողը և սիրցընողը իր ընկեր մտաւորականութեան եղաւ Ներսէս Շնորհալին։

Եւ ինքն ալ տուաւ այս նոր տեսակի երեք գլխաւոր ենթաբաժանումներուն հիմնական օրինակները։

Նախ բուն կրօնական ուղղութեամբ վիպերգութիւնը։ Գրած է ամբողջ գիրք մը 4000 տողանի, մէկ ծայրէն միւսը ին յանգով, իր մեծ պապի հետեւողութեամբ. գիրքը կոչուած է «Ողբերգական վիպասանութիւն». հիմա սովորաբար կ'անուանենք «Յիսուս որդի», որ գրուածքի առաջին բառերն են։ Սուրբ-գիրքէն քաղուած օրինակներով կը ներկայացնէ մարդկային մեղանչականութիւնը և աստուածային ներողամտութիւնը։ Գրած է «Բան հաւատոյ» հազարէ աւելի տողերով և քանի մը տարբեր յանգերով, որոնք սակայն բաւական երկար կը կրկնուին։ Գրած է «Ներբողեան կենսատու սուրբ խաչին» միայն 600 տողերով և ան ու եալ յանգերով։ Գրած է «Մաղթանք առ սուրբ հրեշտակսն». դիմում ու խնդիրք, որ հրեշտակները գան օգնելու ու ձեռք մեկնելու մարդուն։

Այս կրօնական երկար վիպումները, որոնք նորութիւններ էին իրենց ձեւով, չափով ու արտաքինով, իրենց ներքինովն ալ ունէին որոշ յատկութիւններ, որոնք հին գրութիւններէն կը զատուէին և յատկապէս «Յիսուս որդին»։ Ամեն ինչ Սուրբ-գրքէն է և ըստ աւանդութեան, անշուշտ. բայց տարբեր է նիւթերուն ընտրանքն ու գործածութիւնը, շարունակ հեղինակի անձը մէջտեղն է իր դատումներով և զգացումներով. տեղ-տեղ կենդանի նկարագրութիւնը նոր շունչ մը ունի իր վրայ և գրաւչութիւն։ Շատ կարդացուած գրքերէն մէկն է եղած «Յիսուս որդի»-ն մեր գրաբար գրականութեան մէջ։

Այս զուտ կրօնական գրութիւններուն կից՝ Ներսէս Շնորհալին յօրինած է երկու «վիպասանութիւն» կրօնականէ տարբեր նիւթերով ու դիտաւորութեամբ։

Առաջինը «Յաղագս երկնից և զարդուց նորա», ուր կու տայ երկնքի կազմը ըստ իր ժամանակի հասկացողութեան, այսինքն բնութեան ըմբռնումը երգի կը վերածուի. իր հետաքրքրութիւնը այդ ճիգին մէջն է։ Իր այս գրութիւնը Շնորհալին շարադրած է Մխիթար Հերացի բժիշկի խնդրանքով։

Երկրորդը պարզ «Վիպասանութիւն» վերնագիրը ունի և ոտանաւորի վերածուած Հայոց պատմութիւն մըն է, սկիզբէն մինչև իր օրերուն քանի մը դէպքերը. ամեն ինչ քաղուած է իրմէն առաջ եղած պատմիչներէն. Աստուածաշունչի բովանդակութիւնը տալուն նմանող գրութիւն մը, որուն խորքը նստած է սակայն ազգային զգացումը. ան է հիմնական դրդիչը և գրուածքին հետաքրքիր կողմը։

Իր ոտանաւոր վիպումներուն մէջ բոլորովին առանձին դիրք մը կը գրաւէ իր մէկ երկար երգը, որ արդէն իրաւ և՛ ողբերգութիւն է, և՛ վիպասանութիւն և՛ ներքին ստեղծագործութիւն, որ կրկնութիւն չէ ուրիշներու ըսածին, որ չէ հանուած գրքերու էջերէն, որ ծնած է կեանքի ու իրականութեան խայթէն, ուր անհատական ապրումներն ու զգացումները մեծ դեր կը խաղան և որ ամբողջովին կապուած է այս կեանքին. և ի՜նչ ուժով։

Երկին անունն է «Ողբ Եդեսիոյ» և գրուած է այդ քաղաքի գրաւման ու աւերման գործած դաւին ազդեցութեան տակ: Դէպքը տեղի է ունեցած 1144 թուին Զանգի ամիրայի ձեռքով:

Նորօրինակ երկ մը. սուր ճիչ մըն է ցաւի ու բողոքի, որ կը ցայտէ Շնորհալիի կուրծքէն. և հարցը միայն Եդեսիայի շուրջը չէ, թէև երկին մէջ Եդեսիան է, որ սգաւոր կնոջ մը կերպարանքով կ'ողբայ ու կը կանչէ: Այդ սգաւոր կնոջ շրթունքներով սելճուկեան դարերու բերած աւերն ու ցաւն է, որ կ'երգուի ու կ'անիծուի: Եւ ի՜նչ խոր ու ճշմարիտ շեշտերով, ինչպէս բնական ու իրական պատկերներով. և ի՜նչ սէր կայ իր ժողովուրդին ու իր հայրենիքին հանդէպ, այո՛, ամբողջ հայրենիքին: Խօսքի կու գան պատմական իրական դէպքեր, խաչակիրներու վրայ դրուած մեծ յոյսեր և ապագայ բարձրացման երազներ: Արդէն դուրս ենք եկած քրիստոնէական կախարդուած շրջանակէն. կեանքն է, որ կը խօսի, մարդն է, որ ցաւէն կը պոռայ, կ'անիծէ ու կը յուսայ:

Եդեսիայի այս ողբը թէթեւ յապաւումներով կը կարդացուի և՛ այսօր և՛ վաղը: Եւ հին կարդացողներուն վրայ ալ ըրեր է մասնաւոր ու խոր ազդեցութիւն. դրդեր է ուրիշները. ուրիշներն ալ հետեւեր են իր տուած օրինակին՝ ողբալով ուրիշ քաղաքական վայրագութիւններու բերած աւերն ու փճացումը: Փա՛ռք Աստծու, ատկէ աւելի առատ ի՜նչ կար թուրանական դարերուն:

Շնորհալիէն ետքը ոտանաւորով գրուած «ողբերգութիւն»-ներն ու «վիպասանութիւն»-ները ամբողջ շարան մը կը կազմեն:

Ամենէն առաջ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը, որ Շնորհալիի հետեւողութեամբ գրած է ամբողջապէս մի յանգով երկու հազարէ աւելի տողերու մէջ «Բան ողբերգութեան վասն առմանն Երուսաղէմի», որուն մէջ կ'ողբայ Սալահէտտինի ձեռքով Երուսաղէմի ետ գրաւումը 1189 թուին խաչակիրներու ձեռքէն:

Երկրորդ մեծ հետեւողն է Ստեփաննոս Օրբելեան, որ 1299 թուականին գրած է «Ողբ ի սուրբ կաթողիկէն», որուն մէջ կ'ողբայ արեւելեան հայ աշխարհի և հայ սրբարաններու քայքայումն ու աւերումը:

Յովհաննէս Երզնկացին գրած է հազարատողեան մը ալ յանգով 1289 թուականին «Յաղագս երկնային շարժման», որ նորէն հետեւողութիւն է Շնորհալիի համապատասխան երկին:

Խաչատուր Կեչառեցին ԺԴ դարուն սկիզբները գրած է «Ողբ վասն աւերման տանն արեւելեան», այսինքն կ'ողբայ արեւելեան հայ աշխարհին մէջ թաթարներուն գործած աւերը: Եւ ինչպէս բոլոր մեր հոգեւոր հայրերը՝ հայու գլխուն եկած բոլոր դժբաղդութիւններուն խորքի պատճառը հայերուն գործած մեղքերը կը համարէ:

Վահրամ Րաբունի (ԺԳ) և Գրիգոր Ծերենց (ԺԵ) երկուքն ալ պատմիչի ու տաղաչափի պաշտօնները կը միացնեն իրարու՝ Շնորհալիի

օրինակին հետեւելով՝ իրենց օրերու պատմութիւնը մեզի աւանդելու համար։

Առաքել Սիւնեցի ԺԵ դարու առաջին տարիներուն գրած է վիպասանութիւն մը «Ադամգիրք» անունով, ուր ոտանաւորով կը նկարագրէ նախամարդու անկումը սատանայի սադրանքով և դժոխքի տանջանքները մեղաւորներուն յատկացուած. այսինքն Միլտոնի և Տանթէի նիւթերը։

Աբրահամ Անկիւրացի ԺԵ դարու կէսին կ'ողբայ Պոլսի գրաւումը Թուրքերէն, տեղ-տեղ բարբառախառն գրաբարով։ Առաքել Բաղիշեցին ալ նոյնպէս գրած է ողբ մը Պոլսի գրաւման վրայ։

Մինաս Թոխաթցին գրած է բարբառախառն գրաբարով մը «Ողբ ի վրայ Օլախաց երկրի հայերուն». աս եղած է աշակերտը Գրիգոր Ծերենցի։

ԺԶ դարու վերջերն ալ Սիմէոն վարդապետ Մոկացին գրած է «Ողբ Մեծոփայ սուրբ ուխտին».

Այս բոլոր ողբերգութիւնները շատ հետաքրքիր գրութիւններ են իբրև պատմութեան հում նիւթ և ժամանակի ոգին ըմբռնելու իբրև կենդանի վկայագիր. բայց սաստիկ ծանրաբեռնուած են կրօնական բացատրութիւններով, մէջբերումներով և ըմբռնումներով. շատ համեստ է իրենց գեղարուեստական շնորհքն ու ստեղծագործութիւնը։ Ոչ մէկը չի հասնիր իրենց նախատիպ օրինակին՝ Ներսէս Շնորհալիին։ Գրական օրէնք է արդէն՝ հետեւող մը հասնիլ չի կրնար երբեք իր նախատիպին. ամեն հեղինակ ինքը պիտի բանայ իր նոր ճամբան, եթէ իսկապէս արժէք մը ունի։

Վերի ողբերգութիւններուն մէջ միայն մէկը ունի այդ համեմատական ինքնուրոյնութիւնը՝ «Ադամգիրքը», որուն մէջ զգալի է բանաստեղծի մը շունչը և մանաւանդ բանաստեղծի մը ոգորումները նոր բան մը ստեղծելու։ Հեղինակը նոյն նիւթը մշակած է երկու-երեք անգամ, տեղ-տեղ կենդանի ու անձնական մերձեցումով և իր երեւակայութեամբ լրացնելով, խօսեցնելով ու պատկերացնելով, կեանք ներշնչելով Աստուածաշունչի քանի մը բառով ըսած եղելութեան։ Բայց միջնադարեան ոգին ու կրօնական ամրացած դատողութիւններն ու մեկնաբանութիւնները այնքան կը ճնշեն և իրենց ծանրութեան տակ այնպէս կը խեղդեն, որ կը մարի գեղարուեստական ճիգը ու չի յաջողիր նոր ծիլ մը արձակելու, բանահիւսական նոր ծաղիկ մը բանալու։

II. «ՎԱՐՔ ՍՐԲՈՑ» ՈՒ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քրիստոնէական հազարամեակի վիպական արձակ գրութիւնները, աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսենք՝ վիպախառն ու կիսավէպ գրութիւնները,

բնաւ գեղարուեստի նպատակով չեն գրուած։ Գրողները չափազանց լուրջ ու իրական պատմութիւն գրելու և աւանդելու համոզումն ունին. ճիշդ այնպէս, ինչպէս գուսանական վիպասանները իրենց ժամանակին կը նայէին իրենց ստացած և իրենց փոխանցած վէպերուն վրայ։ Քրիստոնէական այդ նոր տեսակի պատմութիւնները հիմա մե՛զի համար են վէպ կամ վիպական. մենք հիմա բոլորովին տարբեր պահանջներ ունինք պատմական ու կենսագրական իրականութիւնը տալ ուղղող գրութիւններէն. և այդ չափերով երբ կը մօտենանք այս միջնադարեան երկերուն՝ ստիպուած ենք ատոնք վէպերուն շարքը դնելու, մեծագոյն մասը կատարեալ իրաւունքով. մնացածն ալ կ՚ըլլայ վիպականի ու պատմականի խառնուրդ բան մը։

Երկու խումբի կը բաժնուին այդ կենսագրական երկերը։ Առաջին խումբը կը կազմեն «Վարք հարանց» կամ «Վարք սրբոց» կոչուող գրութիւնները, այսինքն համաշխարհային քրիստոնէական եկեղեցիի նշանաւոր կամ հեղինակաւոր հայրերու կեանքն ու գործը։ Խորքին մէջ կենսագրական այդ գրութիւնները պէտք է պատկանէին պատմական գրութիւններու շարքին. և կան ատոնց մէջ որոշ թուով երկեր, ուր երեւակայութեան ու քրիստոնէական ջերմեռանդութեան բերած յաւելուածը համեմատաբար քիչ է և ընդհանուր գրուածքը պատմական պէտք է նկատուի։

Բայց այդ գրութիւններուն ստուար մեծագոյն մասը արդիւնք է հին սուրբ դէմքերը նորերուն օրինակ ծառայեցնելու ցանկութեան, թէ քրիստոնեայ մարդը ինչպէ՞ս պէտք է ըլլայ. և ատոր համեմատ ալ եղած է յօրինումը։ Կամ պարզապէս գրողի ու արտագրողի կրօնական ջերմեռանդութեան, դիւրահաւանութեան և մտաւոր շատ համեստ վիճակին պատճառով այդ կենսագրութիւնները չարադրուած են, արտագրուած, յաւելուածներ են կրած ու «սրբագրութիւններ»։ Իրականը սքօղուած է, երբեմն բոլորովին այլակերպուած, և միշտ պճնազարդուած քրիստոնէական երեւակայութեամբ. հրաշքներ, սարսափելի ու անկարելի տանջանքներ, հրեշտակներու հետ հաղորդակցութիւն, երկինքն ի վեր ճամբորդութիւններ, սատանաներու հետ աղմուկ ու կռիւ և ասոնց նման ուրիշ քրիստոնէական առաքինութիւններ, որով այդ դիցուք և իրական կենսագրութիւնները վերածուած են վիպասանութեան կամ կիսավէպի։

Կ՚ըսեմ «դիցուք և», որովհետեւ այդ կենսագրութիւններուն մէկ խոշոր մասը գրուած է շատ ուշ, լսելի և գրուած է աւելի կրօնական յափշտակութեամբ և գովաբանելու համար, քան իրողութիւնն ու ճշմարտութիւնը գրելու մղումով։ Կուսակցական ու դաւանաբանական խնդիրներու մէջ ճշմարտութիւնը գրելուն կամ ճշմարտութիւնը որոնելուն շատ կարեւորութիւն չի տրուիր. կարեւորութիւն ունեցողը իր հասկցած տեսակի ճշմարտութիւնն է, իր դաւանանքին յարմա-

րող ճշմարտութիւնը. մանաւանդ միամտութիւնն ու ազնուութիւնն ալ կու գան օգնելու հաւատալիքին։

«Հարանց վարք»-եր թարգմանուած են շատ թէ՛ մեր քրիստոնէութեան առաջին տաք շրջանին Ե ու Զ դարերուն և թէ՛ վերջը գլխաւորապէս Կիլիկեան մեր թագաւորական շրջանին արևմտեան վանքերուն մէջ գործող հոգևոր հայրերու ձեռքով։ Բայց քիչ-շատ ամեն ժամանակ ալ գոյութիւն ունեցած է սէրը կենսագրութիւններու. և համաքրիստոնէական կարևոր դէմքերու գրաւչութիւնը մեր հոգևոր հայրերուն համար եղած է միշտ։

Գալով հայ կեանքի ծնունդ և ինքնագիր կենսագրական երկերու՝ իբրև առանձին գրուածք սովորական երևոյթ չէ մեր գրականութեան մէջ։ Իրենց այդ հոգեկան պահանջին մեր հոգևոր հայրերը բաւարարութիւն են տուած իրենց ճառերուն ու քարոզներուն մէջ գովաբանելով, ինչպէս և իրենց պատմական երկերուն մէջ։ Այդ պատմական երկերուն գրողը հոգևորական է, իր հետաքրքրութիւնները հոգևորական են, իր հոգեկան մտերմութիւնները հոգևորական են և բնական կերպով իր երկին մէջ կը շեշտուին հոգևորական դէմքերը, անոնց կենսագրութեան հրաշալի մանրամասնութիւնները արդէն կը հիւսուին իր գրած պատմութեան։ Նոյնիսկ զգալի է, որ քանի մը պատմական երկերու գրուելուն գլխաւոր դրդիչը այս կամ այն նշանաւոր հայրապետի գործն ու դէմքը պանծացնելն է, բարձրացնելը։

Քրիստոնէական վիպագրութեան երկրորդ խումբը «Վարք սրբոց»-ի մէկ ուրիշ տեսակն է։ Նորէն քրիստոնեայ մեծ դէմքեր, բայց ո՛չ իբրև հայր ու առաջնորդ, այլ մեծ իրենց անձնազոհութեամբ, իրենց կրած տառապանքներով և իրենց մահովը քրիստոնէական հաւատքի համար. այսինքն քրիստոնեայ նահատակներուն կենսագրութիւնները, յատկապէս անոնց նահատակութեան պատմութիւնները, որ «վկայաբանութիւն» կը կոչուի։

Պարզ է, որ իրենց հաւատքին համար ամեն տեսակի զրկանքի ու չարչարանքի ենթարկուող և մինչև մահ գացող մարդոց կեանքն ու վերջին օրերը ամեն հաւատացեալի համար մասնաւոր հրապոյր մը ունին, երևակայութեան կը զարնեն, բերնէ բերան կը պատմըւին ու հետզհետէ կը զարդարուին քրիստոնէական ամեն տեսակի առաքինութիւններով, աստուածային միջամտութիւններով, լոյսերու երևումով, հրաշքներով և նման վիպախառն տարրերով։

Ըստ էութեան, ըստ հոգեբանական խորութեան, ըստ մարդկային հոգեկան պայքարի, այդ պատմութիւնները բոլորն ալ հրաշալի նիւթ են և՛ վէպի և՛ դրամայի։ Անոնցմէ ամեն մէկը կեանքի ու մահուան, մարդկայինի ու աստուածայինի, աշխարհային վայելքի և հանդերձեալ ակնկալութիւններու մէջտեղը ինկած պայքարողներ են։

Հոգեկան կռիւ է, վախ, վարանք, վճիռ, յափշտակութիւն ատոնցմէ ամէն մէկուն նահատակութեան պատմութիւնը։ Անձնուիրութեան, համոզումի նուիրման, խղճի մը ձգտումին ու հաւատքի ուժին հրաշալի օրինակներ են բոլորն ալ, ինչպէս և մարդկային ամէն տեսակի թերացումներու և տկարացումներու։ Եւ կարծես իրաւունք պիտի ունենայինք, որ այդ հարուստ ու խոր նիւթերը քրիստոնէական գրականութիւնը օգտագործէր և շքեղ երկեր ստեղծագործէր։

Իրականին մէջ այդ բոլոր «վկայաբանութիւն»-ներն ալ շատ միջակ բաներ են գրական տեսակէտէն. անարիւն, մշուշոտ գրուածքներ, ուր յատուկ կերպով ջնջուած է ինչ որ մարդկային է, ինչ որ մաքառում է ներքին, ինչ որ շրջապատի իրական պայմաններն են. ատոր փոխարէն ներկայացուած են այդ բոլոր նահատակները, իբրեւ բացառիկ սուրբեր, Աստծու կողմէն յատուկ կերպով երկինք հրաւիրեալներ, իբրեւ հրեշտակային գոյութիւններ։

Ինչպէս ամէն տեղ, հոս ալ քրիստոնէութիւնը սպաննել է ուզած կեանքն ու մարմինը, կենդանութիւնն ու իրականութիւնը, տեղը դնելու համար անգոյն ու անշարժ վերացական սրբութիւն մը։ Եւ այդ պատճառով ալ տարբեր երկիրներու, տարբեր պայմաններու և տարբեր դարերու մէջ կատարուած նահատակութիւններն ու անոնց վկայաբանութիւնները դարձեր են սաստիկ իրարու նման և՛ խորքով և՛ արտայայտութեամբ, դարձեր են կաղապարային։

Շատ բացառիկ են այդ ընդհանուր միջակութենէն վեր բարձրացող գիծերը. հազուագիւտ են այն շնչերն ու պատկերացումները, որոնք իրաւ որ սրտէ կու գան ու սրտի կը դպչին։ Տիրող ընդհանուր կերպը ծանր է. հալած ու դժգոյն դէմքեր, որ այլեւս մարդկային չեն. թափծու ու դժգոյն միակերպ խօսքեր, որ այլեւս իրական կենդանի խօսք չեն. և կրաւորական դիմադրութիւն, որ կարծես կը կորսնցնէ իր աշխարհային իրականութիւնը։ Այդ բոլոր նահատակներու պատմութիւններուն մէջ կ'ըզգաս, որ տակը ճշմարիտ մեծութիւն մը կայ, որ քեզմէ զգուշութեամբ կը ծածկեն, անոնց բո՛ւն ու արժէքաւոր մարդկային մեծութիւնը։ Այդ վկայաբանութիւններուն մէջ երկրորդ անգամ կը նահատակուին քրիստոնեայ նահատակները և այս անգամ հաւատակից եղբայրներու ձեռքով։ Մարդիկը կը զրկուին իրենց երկրային ու մարդկային կերպարանքէն ու գրաւչութենէն ու կը դառնան հրեշտակներ. ան ալ անթեւ։

Ինչպէս գուսանները մեր պատմական իրական դէմքերն ու դէպքերը առեր են ու դարէ դար մշակելով, զարդարելով, նրբութիւններ ու նորութիւններ աւելցնելով աշխատեր են աւելի գեղեցիկ, աւելի կատարեալ և աւելի իտէալական դարձնել այդ հերոսներն ու անոնց արարքը, ապարանքներու մէջ և հրապարակներու վրայ, նոյն ձեւով նոյնը ըրած են հոգեւոր հայրերը իրենց խուցերուն մենութեան մէջ

այդ վկայաբանութիւնները գրի առնելով, արտագրելով, սրբագրելով, զարդարելով և քրիստոնէաբար կատարելագործելով. ջնջեր են բոլոր վախերը, տարակոյսներն ու երկմտութիւնները, թուլութիւնները. շեշտեր են արհամարհանքը աշխարհային և անտարբերութիւնը դէպի այս կեանքն ու վայելքը. ջնջեր են բոլոր մանր ու նուիրական անհատական գծերը, որով մարդը մարդ է, աւելի ցայտուն դարձնելու համար քրիստոնէական հաւատքի մեծութիւնը: Գուսաններու վիպասանութեան մէջ դարերու այդ հրապարակային աշխատանքին հետեւանքը եղած է գեղարուեստական բարձրացում, կենդանացում ու մարդկայնացում. քրիստոնէական վիպասանութեան այս վկայաբանութիւններուն մէջ այդ դարաւոր լռիկ ու մենիկ աշխատանքին արդիւնքը եղած է աղօտացում ու վերացականացում. իրական ու կենդանի դէպքը դարձեր է դժգոյն վէպ մը, քրիստոնէական խրատի իբրեւ քարոզ:

Օտար նահատակներու վկայաբանութիւններ թարգմանուած են հայերէնի Ե դարէն սկսած: Հայ նահատակութիւններ նկարագրուած են մեր առաջին քրիստոնէական դարու աւանդութիւններուն մէջ, Եղիշէի մէջ, ինչպէս և ճառերու ու գաւառաբական երկերուն մէջ հոս ու հոն. բայց միշտ տեսակ մը պատահական ու ցրիւ մինչեւ արաբական դարերը: Մահմետական կրօնի ծաւալումն ու տիրացումը, հրով ու սրով տարածումը առաջացուցին նաեւ մեր աշխարհին մէջ բազմաթիւ նահատակութիւններ, որոնք բերնէ բերան կը պատմուէին խորին կարեկցութեամբ և հիացումով. իսկ հոգեւորականութեան կողմէ ալ հետզհետէ գրի կ՚առնուէին ու կը յիշատակուէին եկեղեցական արարողութեան առեն, յատկապէս անոնց նահատակութեան օրը, անոնց տօնին օրը:

Առաջին անգամ կը յիշուի Մաքենիսի վանքին վանահայրը, որ ութերորդ դարուն երկար տարիներու աշխատանքով բոլոր ձեռագիրներէն, յիշատակարաններէն ու գրքերէն հանելով, անշուշտ նաեւ քիչիկ մը կոկելով ու գեղեցկացնելով, կազմած է հայերէն լեզուով եղող բոլոր հայ ու օտար սուրբ հայրերու և նահատակներու կեանքին ու գործերուն հաւաքածուն:

Թուրմանական դաժան դարերուն բնականաբար շատ աւելի հարըստացաւ հայ նահատակներու բաժինը, ինչպէս և աւելցան հայ հոգեւորականութեան այդ ուղղութեամբ ցոյց տուած խնամքն ու հետաքրքրութիւնը: Շնորհալիի ազգական Գրիգոր Բ. կաթողիկոսը ամբողջ իր կեանքը այդ տեսակ վկայաբանութիւններ թարգմանելով ըզբաղուեցաւ, ատոր համար ալ կոչուած է արդէն Վկայասէր: Շնորհալին ինքն ալ ունի վկայաբանութիւններ թարգմանած: Ուրիշներ ալ: Այդ դարերուն ամենուն կողմէ սիրուած, յարգուած ու փնտռուած այդ գրութիւնները դարձած էին ճշմարիտ ու ժամանակի վէպը. և եկեղեցին ալ օրը օրին դասաւորեց ու կը կարդար հաւատացեալներուն այդ կրօնական յուզիչ պատմութիւնները:

Այդ պատմութիւններու հին հաւաքածուները վերջին թարգմանութիւններով և նոր հայ սուրբերով ու նահատակներով ճոխացած ԺԵ դարուն վերստին խմբագրուած է Սկեւռայ վանքի հայր՝ Գրիգոր վարդապետ Ծերենցի ձեռքով։ Այս հաստափոր հաւաքածուներն են, հին թէ նոր, որ յայտնի են մեր ձեռագիրներուն մէջ «Յայսմաւուրք» անունով, այսինքն այդ օրը կարդացուելիք պատմութեան մատեանը։

Թուրանական դարերով ալ չի վերջանար քրիստոնեայ նահատակներու ո՛չ թիւը, ո՛չ ալ պատմութիւնը։ Նոր հայ նահատակներու մասին յիշատակութիւններ կան մեր ձեռագիրներու յիշատակարաններուն և մեր պատմիչներու գրութիւններուն մէջ մինչեւ ԺԹ դարը։ Անշուշտ կրօնափոխութեան ճնշումները քանի կ'երթան կը նուազին ու համեմատաբար բացառիկ կը դառնան նոր դարերուն, բայց իբրեւ մոլեռանդութիւն, իբրեւ անձնական վրէժխնդրութիւն կամ դրամաշորթութեան միջոց եղած են հոս ու հոն, նոյնիսկ Պոլսի մէջ մինչեւ ԺԹ դարը։

III. ԱՌԱԿՆԵՐ

Կրօնաւորներու ձեռքով հաւաքուած ու խմբագրուած, քրիստոնէական ոգիով ու բարոյականութեամբ օծուն՝ կիսավիպական, կիսախրատական գրութիւններ են նաեւ մեր միջնադարեան կոչուող առակները։

Առակը նորութիւն մը չէր հայ կեանքին մէջ։ Նախ ժողովուրդը ինքը անշուշտ միշտ ալ ունեցեր է իր բերնէ բերան կրկնուող առակները և՛ հեթանոս դարերուն և՛ քրիստոնեայ։ Ասոնց վրայ պէտք է աւելցընել քրիստոնէական գրականութեան բերած առակները. ամենէն առաջ Աւետարանի պարզ ու գեղեցիկ առակները և երկրորդ Եզեւպոսի անունով հաւաքուած յունական առակներուն հայացումը։ Արաբական տիրապետութեան օրերուն ալ անտարակոյս արաբական աշխարհէն եկած են նոր առակներ։

Միջնադարեան ըսուած առակները հոգեւորական մարդոց ձեռքով խմբագրուած առակներ են ԺԳ դարէն. խմբագրուած են մեծ մասով ժողովուրդի բերնէն առնելով, բայց դժբաղդաբար ո՛չ հարազատօրէն։ Նախ խմբագրուած են գրաբար լեզուով և ո՛չ բարբառով, երկրորդ՝ ո՛չ թէ պատմուած են լայն շունչով, այլ ընդհանրապէս շատ կարճ երկու խօսքով ամփոփուած, կարծես աւելի յիշեցընելու համար առակը, քան իսկապէս առակը լրիւ պատկերացընելու համար։ Առակի փոխարէն յաճախ շատ աւելի ընդարձակ կը խօսուի ու կը բացատրուի առակի միտքն ու բարոյականը. այնպէս որ միջնադարեան կոչուող այդ առակներուն մեծագոյն մասը խրատի և քարոզի տեսակ մը ըլլայ կարծես ըստ էութեան, քան գեղարուեստական ստեղծագործու-

թիւն, շատ քիչ են ատոնց մէջ կեանքի ու մարդկային հոգիի ու վարմունքի պատկերացումը եղող և գեղարուեստական հրապոյրը պահած նմուշները։ Միջնադարեան առակներուն մէջ բուն առակը ինքը սեղմ ու հապճեպ ըսուած մէկ-երկու խօսք է, ընդհանրապէս իբրեւ բնաբան ետեւէն եկող մեկնաբանութեան։

Առակը օգտագործող, խմբագրող, գուցէ և մէկ-երկու հատը յօրինող առակախօսները ԺԳ դարուն երկու հոգի են, երկու վանական, երկուքն ալ գրեթէ միաժամանակ. մէկը արեւմտեան, միւսը արեւելեան վանականութեան պատկանող, երկուքն ալ յայտնի իրենց կրօնական ուրիշ գրական աշխատանքներովը։ Մխիթար Գոշ, որ վախճանուած է 1213 թուին և Վարդան Այգեկցի Կիլիկիայի Սեւ-լեռան վըրայ, որ վախճանուած է 1240 թուին։ Գոշին կը վերագրեն երկու հարիւրի չափ առակներ, Վարդան վարդապետինը աւելի ճշդուած կերպով 33 հատ։

Անշուշտ եղած են և ուրիշները վերիններու օրինակով. գրական տեսակ մը, երբ կը սիրուի ու կը բանուի, կը դառնայ նորոյթ և անկէ ետքը կը կրկնուի ուրիշներէն։ Ամեն պարագայի, եթէ շատերը չեն խմբագրած ու յօրինած, գոնէ շատերն են ուրիշներուն գրածները արտագրեր, մէկտեղեր և կազմեր են ձեռագիր հաւաքածուներ, որոնք «Աղուէսագիրք» անունը կը կրեն՝ առակներուն մէջ գլխաւոր դերակատարը եղող աղուէսի պատուին։

Կը դնեմ նմուշի համար մէկ-երկու հատ Վարդան Այգեկցիի առակներէն, անշուշտ լաւերէն, և առանց տակի խրատական մեկնաբանութեան։

ԱՅԾՔ ԵՒ ԳԱՅԼՔ

Եւ արդ եկեալ ժողովեցան ամենայն այծք ի միասին և գրեցին թուղթ առ ազգն գայլոց այսպէս. «Առ խոհեմ և հզօր յաղթող ազգս գայլոց, որ աստուծով էք զօրացեալ, գրեմք տկար և ողորմելի և անիմաստ ազգ այծից. երկիր պագանեմք և ողջունեմք զմեծափառ թագաւորութիւնդ ձեր. և աղաչեմք, որ ողորմիք մեզ և առնէք սէր և խաղաղութիւն, որ բառնայ ի միջոյ հայրենի թշնամութիւն, որպէս և առնեն թագաւորք ազգաց։»

Եւ զայս ընթերցեալ ազգն գայլոց և ուրախացան ընդ բարի առաջարկութիւնն. և գրեցին առ նոսա նամակ մի, որ է այսպէս. «Առ ամենիմաստ և երջանիկ աստուածասէր և հոգենորոգ սուրբ ազգ այծիցդ գրեմք չորաբարոյ և մեղաւոր և լիրբ ազգս գայլոց, և մեծ փափագանօք ողջոյն առաքեմք ձեզ և գիտացընեմք ձեզ, զի աստուածեղէն է խնդիրք ձեր և բարեաց պատճառ. ապա լսեալ է մեր ի ձեր և հնագոյն հարցն մերոց, զի շունն և հովիւն է պատճառ խռո-

վութեան ընդ մեզ և ընդ ձեզ։ Եւ թէ բառնայք զնոսա ի միջոյ, մեք ուրախութեամբ կատարեմք զոր հրամայէք մեզ»։

Եւ զայս ընթերցեալ այծքն ի բաց վանեցին զհովիւն և զշունն և առեալ թուղթ երդման և պայման սիրոյ զամս քառասուն։ Ելեալ այծքն յանհոգս և սկսան արածիլ ի լերինս և ի դաշտս ի հովանիս ծառոց և ի ցուրտ աղբերս բարեհամս։ Եւ համբերեցին գայլքն աւուրս քառասուն և ժողովեալ ի վերայ սատակեցին զայծքն ամենայն և եղեւ խաղաղութիւն։

ԱՂՈՒԷՍ ԵՒ ԿԱՔԱՒ

Աղուէս էառ կաքաւ մի ի բերան և կամէր ուտել զնա։ Եւ ասէ կաքաւն. «Օրհնեա՜լ է Աստուած, որ կոչեաց զիս յիւր արքայութիւն, զի զերծանիմ ի յայս չարեացս. և ապա դու, աղուէ՛ս, գոհացի՛ր զԱստուծոյ և ապա ուտես զիս. քեզ մեծ վարձք է»։

Եւ աղուէսն կեղծեցաւ և հայեցեալ յերկինս և բացեալ զբերանն ասէ. «Գոհանամք զքէն, Աստուած բարի, որ պատրաստեցեր ինձ սեղան բարութեան»։

Եւ կաքաւն զերծաւ ի բերանոյն և թռաւ։

Եւ ասէ աղուէսն. «Ո՛վ անմիտս և յիմարս. յառաջագոյն պարտ էր ինձ ուտել և ապա գոհանալ զԱստուծոյ»։

ԱՌԻԻԾ ԵՒ ԱՂՈՒԷՍ

Առիւծ մի կորիւն ծնաւ։ Եւ ժողովեցան կենդանիքն ի տես և յուրախութիւն։ Գայ աղուէսն ի մէջ բազմամբոխին և մեծահանդէսին՝ նախատեաց զառիւծն յատեանն բարձր ձայնիւ և անարգեաց, թէ ա՞յդ է քո կարողութիւնդ, զի մի-մի կորիւն ծնանիս և ո՛չ բազում։

Պատասխանի ետ առիւծն հանդարտաբար և ասէ. «Այո՛, մի կորիւն ծնանիմ, բայց առիւծ ծնանիմ և ո՛չ աղուէս, քան զքեզ»։

Գրիգոր Մագիստրոսի նամակներուն մէջ տեղ մը յիշուած է հետեւեալ գեղեցիկ առակը.

Արտուտը վախնալով, որ երկինքը յանկարծ վար չի թափի՝ պառկեցաւ կռնակին վրայ և ոտքերը ցցեց դէպի երկինք։ Ոմանք սկսան ծաղրել ու կ՚ըսէին. «Այդ ծղոտի նման ոտքերդ դէմ տալ կ՚ուզես, ո՛վ ծիտ, քու ծով խելքովդ»։ Արտուտը պատասխանեց. «Կ՚ընեմ ինչ որ կրնամ»։

Է. ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

I. ՆԱԽԻ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Բուն կրօնական նիւթերէ դուրս գրականութեան միայն մէկ տեսակը կայ, որ մեր եկեղեցական հայրերը սիրեր են ու մշակեր դարէ դար քրիստոնէական գրաբար գրականութեան ամբողջ հազարամեակի ընթացքին. գրականութեան այդ տեսակը պատմագրութիւնն է։

Քրիստոնէութեան Հայաստանի հաստատուելէն մինչև արաբական արշաւնները տեւող երեքուկէս դարերու ընթացքին, այսինքն քրիստոնէութեան պայքարի, յաղթանակի ու ելքի օրերուն, գրականութեան պատմութիւնը կը հաշուէ ութը պատմագիր։

Ասոնցմէ երեքի՝ Ագաթանգեղոսի, Փաւստոս Բուզանդի և Մովսէս Խորենացիի պատմական գործերու մասին անհրաժեշտ եղածը արդէն խօսած եմ նախորդ էջերուն մէջ պատմական տեսակէտէն։ Հոս միայն պէտք է աւելցնեմ, որ Խորենացիին մատեանը իբրեւ գրական երկ ու կառուցում մեծատաղանդ գործ մ՚ըն է, շատ խիզախ ու համարձակ ձեռքի շարժումով, հատու ոճով և դատողական կայծերով. տեղ-տեղ հրաշալի նկարագրութիւններ ունի, որոնք սակայն ընդհանրապէս մեր անգիր վիպասանութիւններէն կու գան, ուրկէ քաղած է ինքը իր նիւթը։ Դարերու ընթացքին եղած է բոլոր մեր միւս պատմիչներուն ուսուցիչն ու օրինակը և ոչ-մէկն ալ չէ կրցած հասնիլ ո՛չ անոր թափին, ո՛չ գիտական ձեւակերպումին, ո՛չ ալ անոր հնարելու, յարմարցնելու ու կերտելու կարողութեանն ու համարձակութեանը։ Ո՛չ միայն մեր, այլ ընդհանրապէս մարդկային գրականութեան մէջ պատմագրի ինքնուրոյն դէմք մըն է մեր Խորենացին։

Հայ պետականութեան անկումէն մինչև վեցերորդ դարուն սկիզբները ունինք նորէն պատմութիւն գրող երեք հեղինակներ։ Այդ դրեթէ դար մը տեւող ժամանակի ընթացքին մեր քաղաքական կեանքին առանցքը կրօնական մաքառումներն ու պատերազմներն են պարսիկներու ճնշման դէմ. ղեկավարող տարրը հոգեւորականութիւնն է ամեն տեղ։ Մեծ է հոգեւորականութեան դերը այս բոլոր շարժումներուն մէջ և երկու գլխաւոր պատճառով. նախ որ հարցն ու պայքարը կրօնքի ու կրօնաւորութեան շուրջն է անմիջապէս. երկրորդ ալ հոգեւորականութիւնը Հայաստանի մէջ միակ կազմակերպուած ուժն է, որ ամեն տեղ իր պաշտօնեաները ունի և իր կեդրոնական պետը. այս միութեան դէմ աշխարհական իշխաններուն չա-

ներն ալ, զգացումներն ալ, կեցուածքն ալ շատ են և՛ տեղական և՛ ցրիւ։

Հայ քրիստոնէութեան այդ դիւցազնական շրջանի դէպքերուն ու հարցերուն նկարագրութեանն են նուիրուած թէ՛ Եղիշէի և թէ՛ Ղազար Փարպեցիի գրած պատմութիւնները։ Եղիշէն Վարդանանց պատերազմին պատմիչն է և Փարպեցին էապէս Վահան Մամիկոնեանի կազմակերպած դիմադրութեան պատմիչը։

Եղիշէ ու Փարպեցի, երկուքն ալ կը գրեն իրենց ապրածը, իրենց գիտցածը, կը գրեն ուղղակի կեանքէն, ուրիշ գրութիւններէ ու հեղինակներէ առնուած բաները երկրորդական են։ Պատմիչ են։ Ագաթանգեղոս, Փաւստոս ու Խորենացի Հայոց պատմութիւնը կերտողներ էին։ Բայց այդ առաջին սերունդի աւագ պատմագիրներուն նման՝ այս աւելի կրտսեր սերունդի պատմիչներն ալ նոյն խմորն են ու նոյն հոգեբանութեամբ։ Եռանդուն հոգեւորական մարդիկ, որոնք արդէն բոլորովին հայաբար կը մտածեն, հայանկար կը գրեն և իրենց գրութիւնը ազնուացած է հայ շունչով։ Եւ այդ հայ շունչին մէջն է Եղիշէի ու Փարպեցիի գրչութիւնն ալ ամենէն առաջ։

Եղիշէ աւելի թափ ունի ու ոգեւորութիւն, ուղղակի սրտէ կը խօսի ու սրտի կը խօսի. ատոր համեմատ ալ իր ոճն ու լեզուն։ Փարպեցին աւելի հանդիստ է, աւելի դիտող ու նկարագրող և երկարապատում. ատոր համեմատ ալ իր ոճը։

Փարպեցիին պատմութիւնը աւելի մօտ ու նման է պատմիչի մը գրութեան։ Ան մեր առաջին իսկական պատմիչն է նեղ մտքով, մինչդեռ Եղիշէի «Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնը» անսովոր ու բացառիկ գիրք մըն է մեր գրաբար գրականութեան մէջ, որուն գըլխաւոր պատճառը գրուածքի գեղարուեստական արժանիքներուն մէջն է։

Նախ ամբողջ գրուածքը շատ կոկիկ ու համաչափ կառուցում մը ունի, կարծես տրամայի մը եօթը արարները ըլլան։ Եւ իր պատմած դէպքերն ալ չի տար իբրեւ եղելութիւններու պարզ նկարագրութիւն. ինքը շարունակ կը միջամտէ իր զգացումներու արտայայտութեամբ, իր գնահատանքով կամ հակակրանքով։ Եւ ամեն ինչ կը ներկայացնէ կենդանի պատկերացումով, համեմատութիւններով, որով գրուածքը շատ աւելի վիպական ստեղծագործութեան տպաւորութիւնը կ'ընէ, քան պատմական երկասիրութեան։ Եւ արդէն ինքն ալ գրիչ է վերցուցած ո՛չ թէ յետնորդներուն իր ժամանակի ամենէն կարեւոր եղելութիւնները պատմագրելու համար, այլ իր նպատակն է եղած գովել ազգին ու եկեղեցիին հաւատարիմ եղողներուն անձնուիրութիւնը և խարանել ետ կեցողներուն վատթարութիւնը։ Ուրիշ խօսքով իր նպատակը օրինակ տալն է, զգացում արթնցնելն է, գեղարուեստական է իր ձգտումը։

Բոլոր յաջորդ դարերուն մէջ և մինչեւ այսօր շատ սիրուած և

շատ կարդացուած գիրք մըն է Եղիշէի այդ հատորիկը, ուր երիտասարդ հոգեւորականի մը յափշտակութիւնը, վիրաւորուած ու գրգռուած հայ զգացումները եւ բնատուր գեղարուեստական հակումները հիւսուած են իրարու։

Եղիշէի ու Փարպեցիի պատմութիւններուն պէտք է միացնել նաեւ Կորիւնի գրքոյկը. Կորիւնն ալ Եղիշէի խմորէն մարդ մըն է, թարմ ոգեւորութեամբ եւ երիտասարդ ջերմեռանդութեամբ. Իր գրածը ժամանակի քաղաքական պատմութիւնը չէ, բայց հինգերորդ դարու ամենէն կարեւոր դէպքին պատմութիւնը. Իր երկը Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրութիւնն է՝ իր սիրած ու յարգած մեծ ուսուցչի պարզ ու ամփոփ պատմուած կեանքը եւ յատկապէս հայ գրերու գիւտին պատմութիւնը։ Հարազատ եւ սիրով տոգորուն փոքրիկ գրութիւն մը, որ որքան Մաշտոցի, այնքան ալ Կորիւնի հոգին սիրելի կը դարձնէ մեզի։

Աւելի մեկուսի դէմք մըն է Սեբէոս՝ այս շրջանի վերջին պատմիչը, որ դար ու կէսուայ պատմագրական ընդհատումէ մը ետքը Է դարու կէսէն քիչ մըն ալ ետքին կու գայ Փարպեցիի թողած պատմութեան թելը շարունակելու։ Սեբէոս կը յիշէ իբրեւ պատմիչ Ստեփանոս Տարօնցի մը, որուն երկը սակայն չէ հասած մեզի։

Սեբէոսի գրած գրքին անունն է «Պատմութիւն ի Հերակլն», որ պարզապէս Հայոց պատմութիւն է Ե դարու կէսէն մինչեւ Է դարուն կէսը. ժամանակի յոյն ու պարսիկ պատմական դէպքերն ալ միասին առած։ Հինգերորդ դարու դէպքերուն համար կ'օգտուի Եղիշէէն ու Փարպեցիէն, որ կը շարունակէ։

Ամբողջ դարու մը լրիւ պատմիչն է մինակ. եւ ճշմարիտ գրող. պարզ ու արժէքաւոր։

II. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Արաբական շրջանի չորս դարերու ընթացքին պատմական ամենէն գլխաւոր երեւոյթը նախ արաբներու եւ մահմետական կրօնի երեւան գալն է, մեր շրջակայ երկիրներուն տիրելը, մեր աշխարհքին տիրանալը եւ տուած տառապանքները։ Հայերուս համար երկրորդ մեծ երեւոյթը արաբական իշխանութեան թուլացումով անոնց գերիշխանութեան տակ նոր հայ թագաւորութիւններու ծագում առնելն է, որոնց մէջ ամենէն մեծն էր Բագրատունի թագաւորութիւնը, անկէ ետքն ալ Վասպուրականի Արծրունիներու թագաւորութիւնը։ Իսկ ԺԱ. դարու կէսերուն այդ թագաւորութիւնները, ինչպէս եւ ամբողջ հայ երկիրը կ'ողողուի սելճուկներու արշաւանքներուն տակ։

Այս գլխաւոր դէպքերուն զուգընթաց առաջացած են նաեւ շրջանի հայ պատմիչները։

Եօթներորդ դարու կէսերէն մինչև իններորդ դարուն կէսերը, մօտ երկու հարիւր տարի տևող սաստիկ խառնակ ու դժբաղդ ժամանակի ընթացքին ունեցած ենք միայն մէկ պատմիչ մը՝ Ղևոնդ Երէց, որ ապրած է ութերորդ դարուն և գրած է մահմետական առաջին խալիֆաներուն գործերը և յատկապէս մեր հայ աշխարհին հետ կապուած դէպքերը:

Իններորդ դարու մէջերէն ծայր կու տան մեր նոր պետական ինքնուրոյնութեան ձիգերը, այսինքն կը հիմնուին Բագրատունի ու Արծրունի թագաւորութիւնները, որոնց բարձրացման կը համապատասխանէ նաև մեր պատմագրութեան համեմատական բարձրացում մը: Բագրատունի աշխարհին պատմիչներն են Շապուհ Բագրատունի, Յովհաննէս կաթողիկոս և Ստեփաննոս Ասողիկ, իսկ Վասպուրական թագաւորութեան պատմիչն է Թովմա Արծրունի:

Շապուհ Բագրատունիին գիրքը կորսուած է, բայց տեղէ մը յանկարծ դուրս գալու յոյսերը դեռ բոլորովին կորսուած չեն: Վերջերս հրատարակուեցաւ անանուն և կիսատ ձեռագիր մը, որ թէ՛ շարադրութեան, թէ՛ նիւթի և թէ՛ լեզուի տեսակէտէն աղուոր նմուշ մըն է արաբական իշխանութեան բերած տակնուվրայութեան ու խեղճ վիճակին: Աշխարհիկ մարդ մըն է գրողը. ո՛չ պատմութեան է նման ո՛չ ժամանակագրութեան. լեզուն ալ խառնուրդ գրաբարի ու բարբառի. գրուած է իններորդ դարուն. նոր ու հետաքրքիր աղբիւր մըն է թէ՛ պատմութեան և թէ՛ բարբառական լեզուի ուսումնասիրութեան համար: Բայց մեր բանասէրներու փնտռած Շապուհ Բագրատունին չէ:

Յովհաննէս կաթողիկոս իր պատմութիւնը կ՚ըսկսի աշխարհքի սկիզբէն և կը հասնի մինչև տասներորդ դարու առաջին քառորդը. մինչև իր ժամանակը հետևողութիւն է Խորենացիին և յաջորդ պատմիչներուն: Հետաքրքիրը մանաւանդ իր ապրած ու տեսած դէպքերու և խնդիրներու նկարագրութիւնն է. գրուած է անշուշտ գրաբար, բայց ուռուցիկ ու արուեստական ոճով մը:

Ստեփաննոս Ասողիկ գրել է ուզած նմանապէս ամբողջ Հայոց պատմութիւնը աշխարհքի ստեղծումէն մինչև ԺԱ դարուն սկիզբները. բայց իրմէն առաջ եղած ժամանակներու մասին տուածը կա՛մ անուններու ցանկեր են կամ մեր պատմիչներէն առած կտորներ: Մեր պատմագրութեան համար կարևորութիւն ունեցողը մանաւանդ նորէն այն էջերն են, որ գրեր է ինքը իր տեսածէն ու ապրածէն:

Թովմա Արծրունին մեր նախորդ պատմիչներու և բերանացի աւանդութիւններու վրայ յենուած ջանացեր է առանձնացընէ ու կերտէ Արծրունեաց պատմութիւն մը, ինչպէս վայել է նոր հաստատուած թագաւորութեան մը: Միակ արժէք ներկայացնող մասը նորէն իր ժամանակի մասին իր տուած տեղեկութիւններն են: Ինքը իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչև 910 թուականը. անկէ անդին մինչև տասներորդ դարուն կէսերը շարունակած է ուրիշ մը:

Շրջանին վերջ դնող ամենէն աչքառու պատահարը սելճուկներու արշաւանքն է և մեր հայ աշխարհի աւերումը։ Այդ արշաւի ու այդ աւերումին պատմիչն է Արիստակէս Լաստիվերտցին, որ գրած է իր բարակ գիրքը տասնըմէկերորդ դարու կէսին։ Աւեր ու փճացում միայն ներկայացնող պատմիչ մը ուզէ-չուզէ ողբ ու կական պիտի գրէ․ և քանի որ գրողը միևնոյն ժամանակ հոգևորական մըն է, հետն ալ պէտք է խառնուի քարոզ ու աղօթք․ և Լաստիվերտցիին պատմութիւնը ողբ է, քարոզ ու աղօթք, տեղ-տեղ խորունկ հնչիւններով։

* * *

Այս վեց հեղինակներուն դէմ, որոնք՝ այսպէս ըսեմ՝ շրջանի քաղաքական կեանքին կապուած աւելի բնական ու իսկական պատմիչներն են, կայ նոյն շրջանին պատկանող հինգ-վեց հեղինակ ալ, որոնց երկերը աւելի պատահական բնոյթ կը կրեն․ պատմական երկեր են, բայց ո՛չ անհրաժեշտօրէն իբրև այդ շրջանի ծնունդ։

Ամենէն առաջ Թ և Ժ դարերուն մէջ ապրած հեղինակ մը Մովսէս Կաղանկատուացի, որ գրած է Աղուան ժողովուրդի պատմութիւնը, նորէն աշխարհքի սկիզբէն մինչև հեղինակի ապրած օրերը։ Շատ խառնակ գրուած գիրք մըն է, որ ունի սակայն մէջը հետաքրքիր էջեր, փաստաթղթեր, ժողովական կանոններ, անծանօթ աղանդներու յիշատակութիւն, ինչպէս և Դաւթակ քերթողի գրած ողբը։

Հետաքրքիր հեղինակ մըն է նաև Ուխտանէս եպիսկոպոսը, Ժ դարուն ապրած, որ գրած է ծադ ազգին պատմութիւնը․ երկը հիմա չունինք, կորսուած է․ պատմական կարևորութիւն ունեցող կորուստ մը։ Կորսուած է նմանապէս Ուխտանէսի գրած Հայոց պատմութեան մեծագոյն մասը և յատկապէս վերջին մասը, ուր իր ժամանակի մասին պիտի խօսէր․ հասած է մեր ձեռքը ամբողջական հատուած մը միայն, ուր կը պատմուի վրաց եկեղեցիի հայ եկեղեցիէն բաժնուելուն պատմութիւնը։

Կայ Զենոբ Գլակի և Յովհան Մամիկոնեանի անուններով մեզի հասած բարակուկ գրութիւններ, ըստ երևոյթին Գլակ վանքի վանահայրերու կողմէ գրուած տարբեր-տարբեր ժամանակներու մէջ։ Յովհան Մամիկոնեանի անունով եկածը մասնաւոր հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ անով, որ իր մէջը ունի ժողովուրդի բերնէն առնուած վիպական պատմութիւն մը․ մեր գրաւոր ու բարբառական անգիր բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան համար կարևորութիւն ունի։

Կայ գրուածք մը Մեսրոպ Երէցի անունով, նորէն Ժ դարէն։ Գրուածքի միտքն է Լուսաւորչի տան պատկանող հայրապետներուն բարձրացումը, յատկապէս Ներսէս Մեծի գովասանքը Դ դարու հայրապետներէն։

կայ նման գրուածք մըն ալ ԺԱ դարուն սկիզբները շարադրուած, ուր Մեսրոպ Մաշտոցի կեանքը կը պատմուի իբրեւ «Ներբողեան պատմագրաբար»։

Այս վերջիններն ալ պատմական աշխատանքներ են անշուշտ, բայց ո՛չ պատմիչի աշխատանք. ուրիշներու երկերուն վրայէն քաղուած ու յօրինուած գրութիւններ են. գիրքէ գիրք։

III. ԴՊՐԵՎԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Թուրանական դարերու պատմական գլխաւոր դէպքերն են՝ նախ սելճուկներուն արշաւները եւ անոր կապուած մեր Ռուբինեան իշխանութեան կազմուիլը եւ Թագաւորանալը խաչակիրներու միջոցաւ։ Երկրորդ կարեւոր դէպքը Թաթարներու արշաւանքն է ԺԳ դարուն։ Եւ վերջապէս ԺԴ դարու վերջին քառորդին, արդէն Կիլիկիան Թագաւորութեան հատնումէն ետքը, Լէնկ-Թիմուրի արշաւանքը, որ մեր հայրենի աշխարհին աւերն ու կործանումը հասցուց իր լրման։

Այս երեք աստիճաններուն կը համապատասխանեն այս շրջանի պատմիչներուն երեք խումբերը։

Կիլիկեան տան հիմնարկութեան ու զարգացման պատմիչները հինգ հոգի են։ Առաջինը Ներսէս Շնորհալին, որ ամբողջ Հայոց պատմութիւնը վերածած է ոտանաւորի, ինչպէս տեսանք, որով իր ժամանակուայ մասին գրած տողերուն մէջ պատմիչի նման բան մը կը գտնայ։

Պատմիչ մըն է արդէն եւ այս խումբի ամենէն արժէքաւոր դէմքը Մաթէոս Ուռհայեցին։ Իր պատմութիւնը կ՚ըսկսի Ժ դարու կէսէն եւ կը հասցնէ մինչեւ 1136 թիւը։ Իր գրածը շարունակական պատմութիւն մը չէ, այլ տարեգրութիւն. կը դնէ կարեւոր համարած թըւական մը եւ դէմը հայ կամ օտար կարեւոր գտած դէպքը, տեղ-տեղ բաւական մանրամասն, օգտուելով իրմէն առաջ եղած պատմիչներէն, ինչպէս եւ իր բերնէ բերան լսած տեղեկութիւններէն. բնականաբար ամենէն աւելի արժէք ներկայացնողը ԺԲ դարու առաջին մասին վերաբերող եղելութիւններն են։

ԺԲ դարուն է գրած նաեւ Սամուէլ Անեցին, երէց մը։ Գիրքին վերնագիրն է՝ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց». այսինքն ժամանակագրական ձեւով քաղած է հայ պատմիչներէն կարեւոր դէպքերը. Ադամ-Նոյէն սկսած մինչեւ հեղինակի մահուան տարին(1179), ուրիշ խօսքով տարեցոյց։

Կիլիկիան օրերու ժամանակագիր մըն է նաեւ Հեթում Թագաւորի եղբայրը Սմբատ Գունդստապլ, այսինքն սպարապետը հայ զօրքերուն. ուրիշ գրական աշխատութիւններու շարքին թողած է նաեւ տարեգիրք մը. կ՚ըսկսի Ժ դարու կէսէն եւ կը հասցնէ մինչեւ իր օրերը. ինքը ապրած է 1208-1276։ Շատ կարճ գրուած բան մըն է.

ուրիշ պատմիչներէ քաղած հին ժամանակները բոլորովին կարեւորութենէ զուրկ են. իր ժամանակի մասին գրածն է աւելի հետաքրքիրը, ուր մեծ նորութիւն մը չունի սակայն. լեզուն գրաբարի ու բարբառի խառնուրդ մըն է։

Այս խումբի վերջին պատմիչն է Վահրամ Րաբունին, ԺԳ դարուն, որ կու տայ Կիլիկիայի պատմութիւնը Շնորհալիի թողած տեղէն սկսելով մինչեւ իր օրերը, նմանապէս ոտանաւոր գրութեամբ, ինչպէս վերն ալ յիշած եմ։

Այս ոտանաւոր գրութիւնները, ինչպէս և տարեգիրքեր կազմելու սէրը անշուշտ նշան են պատմական անլրջութեան. քիչ մը խաղ է, քիչ մը օրացուցային հետաքրքրութիւն։ Ամենէն աւելի պատմիչի նմանողը այս առաջին խումբէն Մաթէոս Ուռհայեցին է։

Թաթարական արշաւանքներու մասին գրող պատմիչներուն խումբը կը կազմեն երեք հոգի՝ Վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի և Մաղաքիա աբեղայ։

Վարդան վարդապետ Արեւելցին մեռած է 1271-ին։ Իր գրուածքը կը կոչուի «Պատմութիւն տիեզերական» որովհետեւ Փրանկներու և արեւելեան ժողովուրդներու մասին ալ կը խօսի, Ադամ-Եւայէն մինչեւ 1268 թուականը։ Արժէք ներկայացնողը թաթարներու մասին գրած տողերն են։ Ինքը գերի է ինկած թաթարներուն ձեռքը, մօտէն ճանչցած է և Հուլաղու խանի հետ ալ տեսակցութիւն է ունեցած։ Եւ իր ազատագրուելէն ետքն ալ շատ թափառած մարդ է արեւմտեան ու արեւելեան վանքերուն մէջ։

Վարդանի աշակերտն է Կիրակոս Գանձակեցին, մեռած է նմանապէս 1271 թուականին։ Գրիգոր Լուսաւորիչէն սկսելով և գլխաւորապէս կրօնական պետերն ու դէպքերը արագ յիշելով կու գայ իր ժամանակի պատմութեան, որ գրած է հանգամանօրէն և յատկապէս թաթարներու մասին շատ արժէքաւոր տեղեկութիւններով։

Մաղաքիա Աբեղան գրած է՝ «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց», այսինքն թաթարներու։ Գրած է միայն իր տեսածն ու ապրածը 1230-1274 տարիներու ընթացքին. անոնց յարձակումները, աւերածութիւններն ու կոտորածը։ Սրտանց կը խօսի ու կենդանի արտայայտութեամբ. մեր լաւագոյն պատմիչներէն մէկն է։

Լէնկ-Թիմուրի արշաւանքներն ու վայրագութիւնները կը պատմեն երկու հեղինակ Գրիգոր Ծերենց և Թովմա Մեծոփեցի։

Գրիգոր Ծերենց նահատակուած է 1425 թուին։ Նոյն անձն է, որ վերստին կարգի է բերած «Յայսմաւուրքը» վրան աւելցնելով իր ժամանակի նոր նահատակները, որոնցմէ մէկն ալ ինքն էր ըլլալու։ Իր պատմութիւնը, որ յօրինած է տաղաչափութեամբ կը կոչուի «Յիշատակարան աղէտից» և կը բովանդակէ 1386-1422 թուականներուն մէջ եղած պատահարները և Հայաստանի թշուառութեան պատկերը։ Նըրբազգաց, շատ բան տեսած ու տառապած մարդ մըն է, որ կը խօսի։

Թովմա Մեծոփեցին իր ժամանակի ուսումնական հոգեւորականներէն մէկն է, Գրիգոր Տաթեւացիին աշակերտը։ Գրած է երկու պատմական երկ. Յիշատակարան մը և «Պատմութիւն պղծոյն և չար գազանին Լէնկ-Թիմուրայ»։ Երկու գրութիւններն ալ ներքնապէս կապուած են իրար և կու տան հեղինակի ապրած ու տեսած իրականութիւնը 1384-1446 թուականներու ընթացքին. կը նկարագրէ մոնղոլ, թուրք ու քիւրտ մեծ ու փոքր բռնակալներու կռիւներն ու վայրագութիւնները։

Պատմական դէպքերուն զոյգ գացող այս բուն ժամանակակից պատմիչներէն զատ, ունինք ուրիշ չորս պատմիչներ դպրեվանեան շրջանէն։

Նախ՝ Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ, ԺԲ դարէն, որուն պատմական երկը մինչեւ հիմա դեռ չէ գտնուած մեր ձեռագիրներուն մէջ։

Երկրորդ՝ Մխիթար Անեցի, ԺԳ դարու առաջին կէսէն, որ ըստ երեւոյթին ունեցած է մէկ-երկու պատմական գրութիւններ, որոնցմէ միայն մէկը հասած է մեզի և ան ալ միայն առաջին կէսը՝ Ադամ-Եւայէն մինչեւ մահմետականութեան երեւալը, ամեն ինչ քաղուած մեր միւս պատմիչներէն. կորսուած է ուրեմն ինչ որ արժէք պիտի ներկայացնէր։

Երրորդ՝ Մխիթար Այրիվանեցի, ԺԴ դարու միակ պատմիչը, որ գրած է «Պատմութիւն ժամանակագրական» աշխարհքի սկիզբէն մինչեւ 1328 թուականը 60 երեսներու մէջ. այսինքն չոր ու ցամաք անուններու ցանկ մը։

Չորրորդ անունն է հետաքրքիրը անհամեմատ աւելի. Ստեփանոս Օրբէլեան, որ մեռած է 1305 թուին։ Եղած է Սիւնիքի եպիսկոպոս և երկար տարիներ կառավարած է ինքնիշխան իր աշխարհի հոգեւոր գործերը։ Խիստ ու մեկուսի դէմք մըն է. և իր գրածն ալ մեկուսի մենագրութիւն մը՝ «Պատմութիւն տանն Սիսական», այսինքն Սիւնեաց աշխարհի պատմութիւնը և՛ հոգեւոր և՛ աշխարհիկ, սկսելով իրենց «նախահայր Սիսակէն» մինչեւ Սիւնիքի իշխանական տան ընդհատիլը, օգտուելով ամեն տեսակի գրաւոր ու բանաւոր յիշատակութիւններէ և աւանդութիւններէ և հնար եղածին չափ այդ իշխաններու դերն ու կարեւորութիւնը ընդգծելով տեղային ու տոհմական հայրենասիրութեամբ մը։

IV. ՀԱՄԱԴՐՈՒՄ

Արդ՝ թէ ընդհանուր յայտարարի բերենք այս բոլոր պատմութիւն գրող հեղինակները՝ կ՚ըստանանք երեսունեհինգ անուն։ Ասոնցմէ երկուքի աշխատանքը բոլորովին չունինք. հինգ հոգիի երկերէն պակաս են ամենէն կարեւոր մասերը. մէկը պարզապէս պատմական

անուններու ցանկ մըն է. և հինգ հատ ալ գիրքէ գիրք թափուած գրութիւններ են, ըլլան արձակ թէ ոտանաւոր։ Ասոնք եթէ հանելու ըլլանք ընդհանուր թիւէն՝ քրիստոնեայ հազարամեակի պատմագիր-ներուն թիւը կ'իջնէ քսաներկուքի։

Այս քսաներկուքէն Կորիւնի երկը կենսագրութիւն մըն է, Կաղան-կատուացիի «Աղուանից պատմութիւնը» և Օրբելեանի «Սիւնեաց պատ-մութիւնը» մեկուսի գրուածներ են, իրենց ժամանակի պատմութիւնը տալու համար գրուած չեն. այդպէս ալ Ագաթանգեղոսի ու Մովսէս Խորենացիի յօրինած պատմութիւնները սովորական իմաստով պատ-միչներու կարգը դնելը դժուար է։

Այս երկերն ալ եթէ առանձնացընենք միւսներէն, կը մնայ տաս-ներեօթը անուն, այսինքն ուղիղ կէսը պատմութիւն շարադրող մեր հեղի-նակներուն. ասոնք ուզեր են աւանդել յիշատակաց սերունդներուն իրենց ապրած ժամանակի կարեւոր դէմքերն ու գլխաւոր դէպքերը աւելի կամ պակաս լրութեամբ; աւելի կամ պակաս կանոնաւոր յաջորդա-կանութեամբ։

Ասոնցմէ քանի մը հատը կ'ըսկսին անմիջապէս իրենց նիւթէն և իրենց օրերէն. անշուշտ գիտական տեսակէտէն ամենէն շիտակ ճամ-բան։ Մէկ-երկու հեղինակ կ'ըսկսին իրենցմէ առաջ եղած պատմա-գիր հեղինակի ընդհատած տեղէն, որ շատ աւելի իմաստ ունի անշուշտ։ Երբեմն կ'ըսկսին պատմականօրէն իրենց կարեւոր համարած կէտէ մը, մէկ կամ երկու դար առաջ իրենց ժամանակէն, և որովհետեւ իրենց-մէ առաջ եղած դէպքերու համար կ'օգտուին միայն մեր նախորդ հե-ղինակներէն՝ աշխատանքին այդ մասը կը դառնայ երկրորդական արժէքի գործ. նոր տարր մը չեն բերեր մեր պատմութեան։

Իսկ Ժ դարէն սկսած մեր պատմիչներուն մէկ մասը սովորութիւն կը դարձնէ իր գիրքը սկսիլ Ադամ-Եւայէն. և իհարկէ շատ վազէ-վազ ընթացքով մը մինչեւ իր օրերը հասնելու համար և օգտուելով գրեթէ բացառապէս իրմէն առաջ եղող մեր պատմիչներու գրածնե-րէն, երբեմն շատ ալ կցկտուր. այսինքն բացարձակապէս անպէտք ու աւելորդ աշխատանք մը և անհագին անօգուտ բեռ մը ձեռագիրները արտագրողներուն համար։

Չեմ կարծեր, որ ամբողջական երեւալու այն մեծամտութիւնը ըլլայ այս վարմունքին ներքին պատճառը. ինծի կը թուի, որ ու-սուցման հետ կապուած անհրաժեշտութիւն մըն էր ատիկա։ Ժ դարէն սկսած Բագրատունի թագաւորներու պաշտպանութեան տակ սկսան քանի մը վանքեր իբրեւ ուսման կեդրոն գործածուիլ, որ թուրանա-կան դարերուն դարձաւ արդէն ընդհանուր երեւոյթ։ Գրաբար լեզուի տէր դառնալու համար արդէն պէտք էր երկար ժամանակ և աշխատանք, գրաբար լեզուին հետ կրօնական որոշ ուսում, այդ ուս-ման մէջ էր նաեւ մեր ժողովուրդի պատմութիւնը, որ գրերու գիւ-

տէն սկսած կէսուակէս հայ եկեղեցիի ու հայ եկեղեցականութեան պատմութիւն է արդէն։ Այդ ուսումը դաս տըւող վարդապետը բնականաբար ստիպուած էր ամեն անգամ Ադամ-Եւայէն սկսելու և ատոր համեմատ ալ պէտք է կազմեր ղեկավար և ուղեցոյց գրութիւն մը, որ ունենար ձեռքի տակ խօսելու ատեն։

Բայց ուրկէ ալ որ սկսին այս բոլոր պատմիչները՝ անխտիր բոլորի համար ալ ընդհանուր օրէնք է, որ իրենց գրութեան իսկապէս արժէքաւոր մասը կը կազմէ իրենց ժամանակակից կեանքին նկարագրութիւնը։ Բացառիկ երեւոյթ է, որ աւելի հին ժամանակներու մասին խօսած ատեն պատմական արժէքաւոր նորութիւն մը յայտնաբերեն։ Իր ժամանակի պատմական դէպքերու յաջորդական նկարագրութիւնը տալով հեղինակն է միայն, որ ես այստեղ նեղ մտքով կ՚անուանեմ պատմիչ։

* * *

Քրիստոնէական հազարամեակի մեր գրաւոր գրականութեան այս տասնըհօթը պատմիչները, դիտաւորեալ թէ ինքնաբեր կերպով, մէկը միւսի գործը շարունակելով տուած են մեզի քրիստոնէութիւնը Հայաստան մտնելէն մինչեւ Թուրմանական ցեղերուն վերջը հասնող դէպքերուն գրեթէ անընդհատ շղթան, անշուշտ իր շատ ընդհանուր գծերովը․ մօտ հազար երկու հարիւր տարուան պատմութիւն։ Ինչ որ գիտենք մեր անցեալի մասին, մանաւանդ ներքին կողմէն դիտուած՝ գիտենք այդ տասնըհօթը անձերու շնորհիւ։

Եւ ասոնք բոլորն ալ, բացի Շապուհ Բագրատունիէն և Սմբատ Գունդստաբլէն, բոլորն ալ հոգեւորական մարդիկ են՝ կաթողիկոս, եպիսկոպոս, վարդապետ և երէց։

Իրենց տուած տեղեկութիւնները ընդհանրապէս միակողմանի են և թերի, հոգեւոր մարդու աչքով տեսնուած։ Աշխարհիկ կեանքի ու պայմաններու մասին, ժողովուրդի առօրեայ ապրուստի ու վիճակի մասին պատահական կերպով միայն բաներ մը երբեմն կը սպրդին գրչին տակէն։ Իրենց սովորական պատմածն է իշխանական տներու կռիւներ, արտաքին յարձակումներ, հալածանք ու աւեր, այլ և հոգեւոր կեանքին հետ կապ ունեցող ժողովներ, խնդիրներ ու հարցեր․ աս է ընդհանուր պատկերը։

Եւ պատմուածքն ալ երբեմն պարզ ու յստակ, երբեմն խառնակ, երբեմն ուռուցիկ, բայց ընդհանրապէս չոր է․ տիրողը դատողական նկարագրութիւն է․ կենդանի պատկերացում քիչ կայ․ բայց հոս ու հոն կը պատահինք յանկարծ տրամատիկ դէպքի մը, որ աւելի ալ սրտանց պատկերացուած է․ կը պատահինք մէջէմէջ կենդանի գծուած դէմքի մը, կեանքէ փրցուած նկարագրութեան մը, ինչպէս և իրողութեան մը սուր ու յաջող ընդգծումին։

Իրենց պատմած երեւոյթները քիչ-շատ տրամաբանական պատճառականութեամբ բացատրելու կա՛մ բնաւ ճիգ չկայ, կա՛մ հարցերուն կը մօտենան զուտ իբրեւ քրիստոնեայ քարոզիչ։ Մեր մեղքերն են պատճառ մեր բոլոր դժբաղդութիւններուն. Աստուծու բարկութիւնն է և անոր տուած արդար պատիժը։ Ամենքն ալ աստուածավախ, եկեղեցասէր ու բարեպաշտ մարդիկ են արդէն իրենց կոչումով. և կը գովաբանեն շարունակ սուրբերը, ճգնաւորները, վանքերը և ամեն բան ինչ որ կապուած է հաւատքին։

Հաւատքի մարդիկ են, երբեմն զարմանք պատճառելու աստիճան միամիտ և սնահաւատ։ Արդի ընթերցողը մինչ հաճելի անակնկալ մը կ'ունենայ, երբ սովորականէն քիչ մը աւելի լայն հորիզոնով և նուազ նախապաշարումով դատողութեան մը կը հանդիպի։ Եւ այդ հեղինակներէն շատերուն մտածելու և դատելու եղանակը ընդհանրապէս դժուար է զանազանել հասարակ ժողովուրդի մտածելու եղանակէն։

Բայց բոլորն ալ անպայման հայ են. հայու անցեալը, հայուն վերաբերող բաները և հայուն գրքերը սիրելի են իրենց շատ։ Եւ խորապէս կը ցաւի իրենց սիրտը հայ ժողովուրդի անվերջ տառապանքն ու հալածանքը տեսնելով ու նկարագրելով. հայրենասէրներ են ամենքն ալ, անշուշտ մեծ չափերով հիւսուած եկեղեցասիրութեան։

Այս պատմիչներէն քանի մը հատը սակայն նաեւ ուրիշ ժողովուրդներու պատմութեան համար արժէք ունին մեր հայրենի պատմութեան սահմաններէն դուրս։ Այսպէս՝ Սեբէոս է դարուն, որ Հերակլ կայսեր պատմութիւնը գրել կ'ուզէ. Ղեւոնդը, որ արաբական առաջին խալիֆներու պատմութիւնը գրել կ'ուզէ։ Այսպէս՝ Կաղանկատուացին, որ Աղուանքի պատմութիւնը հիւսել կ'ուզէ, Ուխտանէս եպիսկոպոսը, որ ծագ. ժողովուրդի պատմութիւնն է գրած։ Այսպէս՝ արաբական շրջանի պատմիչները ընդհանրապէս վրացի ժողովուրդի մասին յաճախ յիշատակութիւն ունին. բայց դրացիական բնական կապերէ աւելի այդ յաճախակի յիշատակութեան պատճառը Բիւզանդիոնի վարած քաղաքականութիւնն է, որ այդ արաբական դարերուն ամեն կերպով կը ջանար մեզի դաւանակից եղող վրացիները քաղկեդոնական դարձնելու, մեզմէ զատելու և Բիւզանդիոնի պատրիարքութեան կապելու։ Իսկ Թուրանական դարերուն մեր արեւմտեան մասի պատմիչները, խաչակիրներու հետ մեր ունեցած յարաբերութիւններու մասին յիշատակութիւններ ունին. մինչ նոյն դարերու մեր արեւելեան բաժնի պատմիչները յատկապէս թանկագին տեղեկութիւններ կու տան Թաթարներու մասին։

* * *

Քրիստոնէական գրականութեան այս տասը դարերուն մէջ երեք դար մասնաւորապէս աչքի կ'իյնան պատմագրութեան տեսակէտէն։ Այդ երեք դարերն են. նախ՝ գրերու գիւտէն մինչեւ Զ դարուն ըսկիզբները. երկրորդ՝ Թ դարու կէսերէն մինչեւ Ժ դարուն վերջերը. և երրորդ՝ ԺԳ դարը. կամ աւելի դիւրին արտայայտութեամբ Ե, Ժ և ԺԳ դարերը. այսինքն քրիստոնէական դարերու երեք ալիքներուն ամենէն բարձր գագաթները։

Հինգերորդ դարու մեր պատմական զարգացումը՝ Ագաթանգեղոս, Փաւստոս, Խորենացի, Կորիւն, Եղիշէ ու Փարպեցի՝ մէկը միւսէն աղուոր անուններ՝ մենք պարտական ենք ամենէն առաջ նոր կրօնքի բերած նոր ոգեւորութեան ու նոր պահանջներուն. երկրորդ՝ նոր կատարուած տառերու գիւտին, որ բոլորովին նոր տեսակի զէնք մը կը դնէր հայ հոգեւորականի ձեռքը. և երրորդ՝ մեր պետականութեան դեռ բոլորովին չմարած շունչին։ Այս բոլոր մարդիկը, որ կը թարգմանեն ու կը շարադրեն իրենց հոգիներուն խորքը դեռ չկտրըւած թափ մը ունին, նախորդ անկախ դարերէն եկող հպարտութիւն մը, տեսողութեան ու շնչառութեան լայնութիւն մը. և բոլորովին միեւնոյնն է՝ իրենք կը գիտակցի՞ն, թէ ոչ։

Տասներորդ դարու պատմագրական շարժումը, որ անհամեմատ աւելի համեստ է իբրեւ տաղանդ, կը պարտինք նոր թագաւորութիւններու բարձրացումին. իսկ իր համեստութեան պատճառն ալ մէկ կողմէն արաբական տիրապետութեան տուած հարուածն է հայ հոգիին, միւս կողմէն ալ մահմետականութեան տուած հարուածը քրիստոնեայ հոգիին։

Տասներեքերորդ դարու պատմագրութիւնը մենք պարտական ենք վանական-ուսումնարանական կեանքին։ Բարձր ու միջնակ կուսակրօն հոգեւորականութիւնը քաշուած ու կծկուած է վանքերու պարիսպներուն ետեւը, ուր կը կարդայ, կը մտածէ, կը սորվի ու կը սորվեցընէ։ Ուր կայ սորվիլ ու սորվեցընել, ուր կայ գիր ու գրիչ, ուր կայ ազատ ժամանակ, մարդիկ կը խորհին, կը գիտեն ու իրենց գիտածն ու խորհածը այս կամ այն ձեւով գրի առնել կ'ուզեն։ Գրչի մարդը անցած ու գալիք դարերուն շատ աւելի սերտօրէն կապուած արարած մըն է, քան գործի մարդը։ Թէ՛ դէպի ետ, թէ՛ դէպի առաջ մշտապէս հաղորդակցութեան մէջ մնալ կ'ուզէ։

Ընդհանուր առումով մինչեւ արաբներու խուժումը մեր պատմագրութիւնը կենդանի է և ստեղծագործ, աւելի բարձր է իր գրական արժանիքը և աւելի շունչ ունի։ Արաբական շրջանի մեր հեղինակները դժուար կը քալեն, յոգնած են, և կարծես գրիչ շարժելու շնորհքը մոռցած են բաւական. արուեստական բան մը կայ կարծես

իրենց գործին ու աշխատանքին վրայ։ Դպրեվանական շրջանի մեր պատմագրութիւնը աւելի հանգիստ է, աւելի ուսումնական և ատոր համար ալ աւելի գրական արժէքով, բայց չկայ ներքին թափ և յափշտակող նիւթ. խեղճերը ի՞նչով ոգեւորուէին ու ի՞նչ պատմէին այդ դաժան դարերուն։

* * *

Ես շեշտեցի գլխաւորապէս մեր տասնըեօթը պատմիչ հեղինակները, բայց անշուշտ որ նաեւ մեր միւս պատմագիրները, ինչպէս և աւելի երկրորդական կամ աւելի ճղակոտ հեղինակներու մեզի հասած էջերուն մէջն ալ կան տողեր ու հատուածներ, որոնք մեր պատմութեան համար աղբիւր են ու արժէք ունին կամ յանկարծ վաղը կրնան արժէք ստանալ որեւէ հարցի մը լուսաբանութեան ատեն։

Եւ ո՛չ միայն մեր բուն ու յատուկ պատմական գրութիւններուն մէջ, այլ նոյնիսկ մեր ամբողջ կրօնական-գործնական գրականութեան մէջ հոս ու հոն դիտողութիւններ, տեղեկութիւններ կան, որոնք կրնան ծառայել իբրեւ պատմական ուսումնասիրութիւններու աղբիւր։ Այդպէս ալ վարք-սրբոցներու, վկայաբանութիւններու, վիճաբանական թղթերու և աղանդաւորներու դէմ գրուած երկերու ու ճառերու մէջ. այդպէս ալ ժողովական կանոններու, նոյնիսկ ծիսական գրութիւններու, նոյնիսկ քնարական տաղերու որոշ տողերուն մէջ։

Իբրեւ պատմութեան աղբիւր շատ անգամ մեծ կարեւորութիւն կ՚ըստանան զանազան շէնքերու և քարերու վրայ փորագրուած արձանագրութիւնները իրենց թուականով, յիշած տեղերով, դէպքերով ու անուններով։

Նոյն դերը կը խաղան, իբրեւ պատմութեան աղբիւր, յատկապէս ձեռագիրներու սկիզբն ու վերջը շատ սովորական եղող յիշատակարանները, ուր հեղինակը կամ արտագրողը, կամ զարդարողը, կամ ձեռագիրը նուիրողը կամ ստացողը կը յիշեն իրենց ով ըլլալը, իրենց ժամանակի ծանր պայմանները, ո՞ւր և ե՞րբ աշխատած ըլլալնին ու կը խնդրեն, որ յիշենք մեր աղօթքներուն մէջ իրենց և իրենց հարազատներուն անունները։ Այս յիշատակարաններէն թանկագին նիւթեր կարելի է հանել. և գիտական բանասիրութիւնը այդ ուղղութեամբ արդէն լուրջ աշխատանքի վրայ է։ Եւ շատ չանցած մենք կ՚ունենանք անշուշտ այդ յիշատակարաններուն խնամոտ արտագրութիւններուն գիտական հաւաքածոները։

Կրօնական գրքերը, իբրեւ պատմութեան աղբիւր, աւելի պէտքի կու գան քրիստոնէական մեր առաջին դարերուն համար մինչեւ արաբներուն խուժումը։ Արձանագրութիւնները աւելի դեր ունին Բագրատունի եկեղեցաշէն դարերու համար։ Իսկ դպրեվանական շրջանը հարուստ է բնականաբար ձեռագիրներու յիշատակարաններով։

Ը. ՀԱԶԱՐԱՄԵԱԿԻ
ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ-ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ

Մեր հոգեւոր հայրերը թէեւ գլխաւորապէս հետաքրքրուած եւ զբաղուած են հոգեւոր ու կրօնական գործերով ու խնդիրներով, բայց անոնց մէջէն շատերը բոլոր դարերու մէջ ալ որոշ հետաքրքրութիւն ցոյց են տուած նաեւ իմաստասիրական ու գիտական աւելի ընդհանուր հարցերու համար։

Կը կարդային այդ ուղղութեամբ թարգմանական երկեր, անշուշտ նոյն ուղղութեամբ կը խօսէին եւ կը վիճէին իրենց վանքերուն ու խուցերուն մէջ։ Վանական-ուսումնարանական շրջանին գիտենք, որ կանոնաւոր դասաւանդութիւն է եղած գոնէ արեւելեան քանի մը վանքերու մէջ իմաստասիրութեան, տրամաբանութեան, քերականութեան եւ հռետորութեան։ Եւ շատերու կրօնական երկերուն մէջ կը յիշուի կամ կ՚ըզգացուի այդ հետաքրքրութիւնը, մանաւանդ երբ այդ նիւթերը ուղղակի կամ չեղակի սերտ կապեր ունէին քրիստոնէական պաշտամունքին ու դաւանաբանութեան հետ։

Բայց շատ քիչեր են, քանի մը բացառութիւններ, որոնք աւելի լրջօրէն տարուած ու յափշտակուած են եղեր իմաստասիրական ու գիտական հարցերով. այն աստիճանի, որ իրենց գրական ուսումնասիրութիւններու գլխաւոր նիւթը դարձնէին այդ հարցերը։

Զանազան տեսակի կրօնական գրութիւններու մէջ հոս ու հոն կը յիշուին «հռետոր», «քերթող», «քերական», «փիլիսոփայ» ու նման մակդիրներով որոշ կամ անծանօթ անուններ, բայց անոնց գրած երկերու մասին բան մը չգիտենք. կա՛մ չեն մնացած կա՛մ մեզի չեն հասած։

Զորս հեղինակ ունինք այդ ուղղութեամբ աշխատած, որոնց իմաստասիրական կամ գիտական երկերը հասած են մեր ձեռքը, որ ըսել է՝ ձեռքէ ձեռք արտագրուեր են ու կարդացուեր։ Անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենանք նաեւ այդ բացառիկ հեղինակները լրիւ գաղափար ունենալու համար այդ հազարամեայ դարաշրջանի մասին։

ա. Առաջին բացառիկ հեղինակը իմաստասէր մըն է. ըստ երեւոյթին ապրած է եօթներորդ դարու առաջին կէսին, Դաւիթ Անյաղթ անունով։ Միակն է մեր գրականութեան մէջ, որ յատուկ իմաստասիրական երկեր է յօրինած հայերէն լեզուով հակաճառելով կամ մեկնաբանելով յոյն փիլիսոփաներուն գրութիւնները։

Իր կեանքի մասին հաստատ ու որոշ բան մը չգիտենք. երեւի

Յունաստանի մէջ է ստացած իր փիլիսոփայական կրթութիւնը. և հետաքրքիր էր գիտնալը, թէ իր մեծապանծ «անյաղթ» մականունը հե՞տն է բերած Յունաստանէն հոն ունեցած իր վիճաբանական ելոյթ-ներէն, թէ՞ այդ պատուանունը ստացած է մեր հայրենի անհամեմատ աւել համեստ իմաստասիրական միջավայրին մէջ։

Դաւիթի երկերն են. «Գիրք սահմանաց», «Մեկնութիւն վերլու-ծութեանց Արիստոտելի» և «Վերլուծութիւն ներածութեան Պորփիւրի»։ կարդացողներու գնահատանքով ասոնք լուրջ իմաստասիրական աշ-խատութիւններ են առողջ տրամաբանութեամբ և ըմբռնելի լեզուով։

Բ. Երկրորդ անունը արդէն գիտական դէմք մըն է աւելի, քան փիլիսոփայ։ Կը կոչուի Անանիա Շիրակացի. ապրած է եօթներորդ դարուն, և միակն է մեր եկեղեցական հայրերու մէջ, որ խորապէս սիրած է ու ամբողջովին նուիրուած է գիտութիւններուն՝ հաշուական, բնական և բժշկական գիտութիւններուն և փիլիսոփայական տե-սութեան։

Իր ամբողջ երիտասարդական տարիները թափառած է քաղաքէ քաղաք Փոքր-Ասիայի զանազան կողմերը յատկապէս գիտնականի անուն հանած անձերու որոնումով. և այդ ճամբով ձեռք է բերած իր ժամանակի հնարաւոր հմտութիւնը գիտութիւններու մէջ։ Հասուն տա-րիքին ալ ինքը ջանացած է իր ամբարածը աւանդելու ուրիշներուն իր մայրենի հողին վրայ, թէեւ ինչպէս կ'երեւայ շատ չէին այդ տեսակի հարցերով լրջօրէն խանդավառուողները։

Իր գիտական աշխատութիւններէն մեր ձեռքը հասած են՝ նախ գրութիւն մը երկնային բնական երեւոյթներու մասին՝ անձրեւ, կար-կուտ, որոտում, փայլակ, աղբիւրներու առաջացումը։ Ուրիշ երկ մըն ալ կը խօսի ամպերու և զանազան բնական նշաններու մասին, այ-սինքն թէ զանազան բնական երեւոյթները ինչի՞ նշան են. ամեն ինչ բացատրուած է բնական դիտողութիւններու վրայ յենուած։ Երրորդ գրութիւն մը ունի յատկապէս երկինքի մասին, թէ քանի՞ յարկանի է, լուսնի, արեւի, աստղերու, ծովերու ու ցամաքի մասին։

Այս բոլոր երկնային ու մթնոլորտային բացատրութիւններուն մէջ մասամբ կ'ընդունի հեղինակը հին փիլիսոփաներուն տեսութիւն-ները, տեղ-տեղ ալ իբրեւ հոգեւորական կը մնայ քրիստոնէական-աստ-ուածաշնչական տեսակէտին վրայ։ Եւ կը ջանայ ամեն ինչ յստակ բա-ցատրելու և բոլոր ըսածները գիտական ամբողջութեան մը վերածելու։

Իրմէն ունինք նաեւ Թուաբանութեան խնդրագիրք մը։ Խնդիրները շինուած են ժամանակի պատմական եղելութիւնները և իր շրջապատի իրականութիւնը օգտագործելով, որ խիստ անակնկալ ու հաճելի տպաւորութիւն մը կ'ընէ գրաբար գրականութեան վերացականու-թիւններով միայն լեցուն հեղեղին մէջ։ Խնդիրները թէ ամբողջ թի-ւերով են և թէ կոտորակներով։ Ունի նաեւ առանձին գրուածք մը,

որ Սուրբ-Գրքի մէջ յիշատակուած չափերն ու կշիռները կը բացատրէ։

Անանիայի այս բոլոր գիտական երկերը, թէեւ ինքնին շատ խոր բաներ մը չեն և ընդհանրապէս հետեւողութիւն են յունական նման երկերու, բայց և այնպէս թէ՛ զուտ գիտական և թէ՛ պատմական-քաղաքակրթական իրենց արժէքը ունին։

Եօթներորդ դարէն հասած է մեզի նմանապէս բնագիտական ուրիշ գրուածք մը՝ Աշխարհացոյց մը, այսինքն համառօտ աշխարհագրութիւն մը, անշուշտ նորէն յոյն հեղինակներու հետեւողութեամբ, որուն կցուած է սակայն Հայաստանի աշխարհագրութիւնը՝ բնական ու քաղաքական, որով գրուածքը կ՚ըստանայ բնականաբար մասնաւոր կարեւորութիւն մեր գրականութեան մէջ։ Գրուածքին հեղինակը որոշ չէ։ Կը վերագրեն կամ կը վերագրէին Մովսէս Խորենացիին, Խորենացին ալ համարելով եօթներորդ դարու հեղինակ։ Կը վերագրեն նաեւ Անանիա Շիրակացիին։ Գուցէ բոլորովին ուրիշ անձ մըն է հեղինակը։

գ. Բացառիկ երկ մըն է գիտական նաեւ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», որ գրուած է 1184 թուին իր իսկ հիմնած Գետիկ վանքին մէջ։ Աս ալ մեր միակ իրաւաբանական երկասիրութիւնն է ինքնագիր հայ գրաբար գրականութեան մէջ։

Գործը երեք մասէ կը բաղկանայ. 1) Նախադրութիւն մը, ուր կը բացատրէ իր ըմբռնումները դատակազմութեան, դատավարութեան և դատաւորներու մասին. 2) եկեղեցական կանոններ և 3) աշխարհական կանոններ։

Գոշէն առաջ գրաւոր դատաստանագիրք գոյութիւն ունեցած չէ հայ կեանքի մէջ։ Իշխանները ու հոգեւորականութիւնը առաջնորդուած են անգիր սովորութեամբ եկած օրէնքներով, թագաւորական զանազան հրովարտակներով և կրօնական ժողովներու և հայրապետներու սահմանած կանոններով։

Ռուբինեան իշխանութեան օրով և անշուշտ կեանքի դրած պահանջով ճիշդ նոյն միջոցներուն Ներսէս Լամբրոնացին թարգմանած է, ինչպէս արդէն յիշած եմ, բիւզանդական օրէնսգիրք մը, յոյն զինուորական օրէնսգիրքը և թագաւոր օրհնելու կարգը։ Անտարակոյս այդ պահանջներու հետ որեւէ կերպով առընչութիւն ունեցող երեւոյթ մըն է նաեւ Գոշ Մխիթարի գիրքը։

Գոշ կազմած է իր աշխատութիւնը աչքի առաջ ունենալով քրիստոնեայ ազգերու համար ընդհանուր եղող կանոնները, մահմետական իրաւունքի պահանջները, մովսիսական օրէնքը և հայ եկեղեցիի ժողովներուն վաւերացուցած կանոնները։

Ամէն տեսակէտէ շատ հետաքրքիր և բազմակողմանի կարեւորութեամբ երկ մըն է, որ հարկադրաբար պէտք է ըլլար թերի, քանի

որ իրաւական օրէնսգիրք մը մշակելը սերունդներու պետական ջանքերով կարելի է գլուխ բերել եւ մասնագիտական յատուկ փորձառութիւն կը պահանջէ։ Պատականութենէ զուրկ, վանքի մը անկիւնը քաշուած առաջնորդ մը, իրաւական ուսումներէ հեռու, զարմանք է, որ այս տեսակի երկ մը ուզեր է գրել եւ կրցած է իր մտածումը իրագործել։

Դ. Ուրիշ անսովոր գրուածք մըն է նորէն, որ հեղինակած է Սանահին վանքի առաջնորդը Գրիգոր վարդապետ. հեղինակը վախճանած է 1221 թուականին։

Իր գրուածքը, որ տարօրինակ կերպով կը կոչուի «Պատճառ լայն ու նուրբ գրենոց», կը բացատրէ Սուրբ-գրքի ամէն մէկ առանձին գրութեան ե՞րբ գրուած ըլլալը, գրուելուն պատճառը, հեղինակի կեանքէն ծանօթութիւններ եւ դժուար կտորներուն մեկնութիւնը։ Նոյն ձեւով ալ վերլուծած է նշանաւոր եկեղեցական հայրերու երկեր, թէ ո՞վ է հեղինակը, ե՞րբ է գրած, ի՞նչ կեանք է ունեցած, ի՞նչ դրդումներով է գրած եւ թէ ի՞նչ արժէք ունի երկը։

Այսինքն եկեղեցական գրական պատմութեան շատ նմանող աշխատութիւն մը։ Հաւանօրէն այս տարօրինակ գիրքը առեղծուած է ինքնիրենը։

Գրիգոր վարդապետ իր վանքի վարդապետարանի աշակերտներուն աւանդած դասերու միջոցին ձեռքը պէտք է ունենար թղթի կտորներ, իբրեւ յուշ իր դասաւանդութեան՝ աւելի կամ նուազ մանրամասնութեամբ։ Այս յուշագրերն են հաւանօրէն, որ վերջը վարդապետը միացուցեր է իրարու ու դարձեր է գիրք։ Կամ նոյն բանը ըրեր են իր աշակերտները։

ԱՂԹԱՄԱՐ

Երրորդ Հատուած

Գրաբար գրականութեան աշխարհականացման շրջանը

Ա. ԳՐԱԲԱՐԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ

I. ԵՐԵՔ ԱՌԱՆՑՔ

Լէնկ-Թիմուրի արշաւանքը Փոքր-Ասիա, անոր յաջորդող տեղական անվերջանալի կռիւները Սեւ ու Ճերմակ ոչխարաւոր քիւրտ ցեղերու և վերջն ալ օսմանեան ու պարսկական երկարատեւ յարձակումները մէկը միւսի վրայ և գրեթէ միշտ հայկական հողերու վրայով՝ անկարելի էին դարձուցեր քիչ-շատ կանոնաւոր կեանքն ու աշխատանքը հայութեան այն մասին համար, որ թէեւ կտորակուած, անտէր ու թշուառ, բայց դեռ կը յամառէր չհեռանալ իր հայրենիքէն։

Շատ շատերը ձգեր հեռացեր էին դէպի արեւմուտք, դէպի ծովեզերը, դէպի օսմանեան մայրաքաղաքին մօտերը, ուր համեմատաբար աւելի հանգիստ էր ու հեռու էր գոնէ բանակներու շարժումներէն, ընդհարումներէն ու աւերումէն, ինչպէս և տեղական մանր բռնակալներու, աւազակներու և ըմբոստներու յաւելեալ կողոպուտէն ու կեղեքումէն։ Հայութեան խոշոր թիւ մըն ալ, կտոր-կտոր, իրարու օրինակին հետեւելով անցած էին Ռումէլի, Մոլտավիա և օսմանեան սահմաններէն ալ անդին մինչեւ Լեհաստան։

Այս հուր ու աւերի, կրօնական արհամարանքի, տնտեսական քայքայման և շարունակ տեղէ տեղ փախուստի դարերուն բնականաբար թշուառացած էր նաեւ հայ հոգեւոր դասը, որ Թագաւորութեան կործանումէն և հայ իշխանական ցեղերու ոչնչացումէն ետքը, դարձեր էր ինքնին իբրեւ միակ առաջնորդը հայ անգլուխ ժողովուրդին։ Պակսած էր հոգեւորականներուն թիւը, մանաւանդ բարձր հոգեւորական-

ներուն թիւը. եղածներն ալ ո՛չ շնորհքով նախապատրաստութիւն կ՚ըստանային և ո՛չ քիչ-շատ լուրջ կրթութիւն։ Վանքերն ու դպրեվանքերը աւեր էին ու աւարի ենթարկուած, եկեղեցիները կիսաքանդ ու անշքացած. ի՞նչ ժամանակ էր ուսման. մատի վրայ կը համրըւէին նոյնիսկ այն բարձր հոգեւորականները, որոնք գրաբարը շնորհքով հասկընային. շատ աւելի բացառիկ բան մըն էր, որ գրել կարողանային գրաբար լեզուով։

Գրաբար գրականութիւնը գործնականապէս դադրած էր ԺԵ և ԺԶ դարերու ընթացքին, մինչեւ ԺԷ դարերուն կէսերը, այսինքն մօտ երկու հարիւր յիսուն տարի Լէնկ-Թիմուրէն մինչեւ Շահ-Աբասի իշխանութեան վերջը։

ԺԷ դարու առաջին տասնամեակներէն Թուրք-պարսկական յարատեւ պատերազմները վերջապէս կանգ կ՚առնէին երկու կողմերու սպառումով ու տկարացումով։ Եւ մեր դժբաղդ հայրենիքն ալ ատով կ՚ըստանար թեթեւացում մը գոնէ պատերազմներու բերած վայրագութիւններէն։ Ներքին կեղեքումն ու կեանքի, գոյքի անապահովութիւնը միշտ ալ կը շարունակուէր թէ՛ օսմանցիներուն և թէ՛ պարսիկներուն մնացած նահանգներուն մէջ։ Եւ այս համեմատական թեթեւացումը քիչիկ մը շունչ առնել կու տայ մեր արդէն տառապանքի վարժուած ու չարքաշ դարձած ժողովուրդին, որ և նորէն կը լծուէր յամառ աշխատանքի և՛ իրեն համար և՛ իր մարմինին փակած տզրուկներուն համար։

Եւ այսչափը բաւական էր, որ նորէն հոս ու հոն վանք մը երեւան գայ և պլպլայ հոգեւոր կայծը։ Նախ քանի մը հոգեւորական անհատներ են միայն, որ կը ջանան աղօթքներն ու ժամերգութիւնը քիչ մը կարգի բերելու. ձեռք կ՚երկարեն հին գրքերուն, կ՚ըսկսին քարոզելու շրջիլ. շուտով անուն կը հանեն և վերջապէս քանի մը բարեպաշտներու նիւթական օժանդակութեամբ կը տեղաւորուին աւերակ վանքի մը մէկ անկիւնը և կը ժողվեն աշակերտներ իրենց շուրջը։

Եւ կ՚ըսկսի կամաց-կամաց մէկ-երկու կէտերու վրայ դանդաղ ու տկար զարթօնք մը հին դպրեվանական կեանքի։ Սուրբ-գրքի ընթերցում ու աւանդում; քարոզչութիւն, մէկ-երկու բացառիկներ կը հասնին քերականութեան ու տրամաբանութեան, մինչեւ անգամ Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայական վերլուծումներուն։

Վերակենդանացման այս համեստ շարժումը իր սկիզբն առաւ Սիւնեաց անապատէն, այսինքն Սիւնիքի վանքէ մը, ուր քանի մը վարդապետներ իրենց վարքով, ուսումով ու քարոզով հռչակ հանեցին։ Անոնց օրինակով իրենց աշակերտները գնացին նոր վանական-ուսումնական մէկ-երկու բոյներ հաստատելու Սեւանի անապատը, Լիմ անապատը, Ջարեքի վանքը։ Բաղեշի մօտերը անուն հանեց Ամլորդի վանքը, Սպահանի մօտ Ջուղայի վանքը. և այդ վանքերէն կանչուած կաթողիկոսներու միջոցով շարժումը հասաւ Էջմիածին։

Կիլիկիայի հայ իշխանութեան կործանումէն ետքը կաթողիկոսական աթոռը 1444 թիւէն սկսած նորէն փոխադրուած էր Էջմիածին և շատ թշուառ պայմաններու մէջ կ՚ապրէր այդ ծանր տարիներուն երկու կռուող բանակներու ճամբուն վրայ ինկած։ ԺԷ դարու կէսերուն հոն ալ զգալի կը դառնայ համեմատական թեթեւացում մը։ Եւ իբրեւ պարսիկներու և օսմանցիներու կողմէն ճանչցուած հայ հոգեւոր կեդրոն և անոնց վաւերացումովը դարձած վերին կրօնապետ՝ Էջմիածինն ու իր կաթողիկոսները որոշ քաղաքական դեր ու դիրք կ՚ըստանան։

* * *

Էջմիածնէն զատ ուրիշ տեղ մըն ալ կար, ուր նորէն հայութեան ընդհանուր պետ մը կը նստէր։ Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ. պատրիարք մը և ան ալ Թուրքերու կողմէ Պոլսի գրաւուած օրէն սկսելով։ Եւ այդ օրէն, այսինքն ԺԵ դարու կէսէն մինչեւ ԺԷ դարուն կէսերը, հայ պատրիարքները իրարու ետեւէ կը հաստատուէին Սուլթանին կողմէ և ամբողջ օսմանեան արեւմտեան մասերու հայութեան կրօնապետը կը համարուէին։

Շատ խեղճ դիրք ու վիճակ ունէին և ընդհանրապէս իրենք ալ խեղճ դէմքեր են եղած։ Պոլիսը ինքը դեռ նոր էր սկսած հայութեան մը կեդրոնը դառնալ. հայութեան թիւը մեծ չէր. և մայրաքաղաքն ալ եէնիչերիներու քմայքին էր ենթակայ, որոնք շարունակ զանազան ձեւերով քրիստոնեաները կը կողոպտէին. բայց և այնպէս հայերուն ձեռքը դրամ կար. աշխատող էին։ Պատրիարքները, որոնք իբրեւ թէ կ՚ընտրուէին, ընդհանրապէս արեւելեան մասերէն եկած հոգեւորականներ էին, սովորաբար իբրեւ Էջմիածնի կաթողիկոսին ներկայացուցիչը կամ նուիրակը եղող մարդիկ։ Տեղին վրայ եղած հոգեւորականութիւնը տասնեակ մը քահանաներ էին միշտ իրարու հետ կռուըդտուքի մէջ և պատրիարքներուն հետ ալ թեր ու դէմ մշտական աղմուկներու մէջ։

Բայց և այնպէս պատրիարք մը կար, որ այս ու այն ձեւով յաջողած էր վաւերացուիլ. կար պատրիարքարան մը և պետութեան հետ որոշ յարաբերութիւններ։ Եւ այդ պատրիարքներն ալ, ինչքան խեղճ կամ դիցուք դէչ ըլլային, նորէն իրենց ժամանակի ամենէն աչքի ինկող հոգեւորականներն էին։ Եւ այդ պատրիարքներուն նըման քիչ-շատ կարդալ գիտցող, գրաբարէն բան մը հասկըցող ու ձեռքին տակ գոնէ մէկ-երկու ձեռագիրներ ունեցող ուրիշ մարդիկներն ալ պատրիարքարանի շուրջը կը դառնային։

Այս պատճառով ալ մայր հողին վրայ ծայր տուած վերածնունդի շարժումը կամաց-կամաց կ՚ըսկսի զգալի դառնալ նաեւ Պոլսի

մէջ։ ԺԷ դարու կէսերէն Պոլիս ալ, այսինքն Պոլսի հայ պատրիարքարանի շուրջն ալ, կը դառնայ հետզհետէ կարեւորութիւն ստացող կեդրոն մը հայ գրաբար գրականութեան վերակենդանացման համար։

Կայ և երրորդ կեդրոն մը գրաբար լեզուով գրականութեան՝ արդէն մահմետական կայսրութիւններու սահմաններէն դուրս, Հռոմի մէջ, կաթոլիկ եկեղեցիի հովանիին տակ։

Կիլիկեան թագաւորութեան տկարացման ու քայքայման օրերէն, դեռ ԺԴ դարու սկիզբներէն, լատին կրօնաւորներ օգտուելով մեր ժողովուրդի անտէր ու թշուառ վիճակէն կաթոլիկութիւն կը քարոզէին և հովանաւորութեան ու պաշտպանութեան խոստումներով կը ջանային արեւմտեան հայերէն շատերը քաշել պապական եկեղեցիին գիրկը։ Կաթոլիկ քարոզիչներն ու կաթոլիկացած հայերը ունիթոռներ կը կոչուէին, այսինքն միացածներ։ Արեւելեան հայ վանքերը խիստ կերպով կը քննադատէին ու կը մաքառէին այդ կրօնական մարդորսութեան դէմ․ յայտնի է այդ ուղղութեամբ մասնաւորապէս Տաթեւի վանքը ԺԴ դարուն վերջը, մինչեւ ԺԵ-ի սկիզբները։

Ունիթոռ քարոզիչները, որոնք իրենց նոր հօտի պէտքերուն համար զանազան կրօնական ու խրատական գրքեր կը թարգմանէին լատիներէնէ, մասամբ իրենց կաթոլիկ եռանդէն, մասամբ լատինական լեզուի հանդէպ իրենց ունեցած հիացումէն և մասամբ ալ մեր գրաբար լեզուին ու գրականութեան հանդէպ արհամարհանք ու ատելութիւն ունենալով, հետզհետէ մեր լեզուին մէջ սկսան մտցնել զանազան լատիներէն բառեր, ասութիւններ ու քերականական ձեւեր․ և առաջացաւ աղճատուած ու չափազանց տգեղ արուեստական լեզու մը, ունիթոռական լեզուն։

Այս տեսակ լեզուով դեռ ԺԴ դարուն մէջ Բարթողիմէոս եպիսկոպոսի մը ձեռքով թարգմանութիւններ են կատարուած եօթը մահացու մեղքերու մասին, առաքինութիւններու և մոլութիւններու մասին, այլ և կաթոլիկ ոգիով ուրիշ մեկնաբանութիւններ ու խրատներ։ Իսկ Ներսէս Պալենց գրած է գիրք մը, հաւանօրէն թարգմանաբար, «Գիրք քահանայապետաց Հռովմայ»։

Այս ունիթոռական շարժումը միշտ գոյութիւն ունեցեր է ԺԵ և ԺԶ դարերու ընթացքին մեր միւս թշուառութիւններուն հետ միասին և այլ եւս առանց որեւէ կողմէ լուրջ դիմադրութեան, բայց ըստ երեւոյթին ինքն ալ արդէն մեծ թափ մը չէ ունեցած։ Արդէն ինքը պապական եկեղեցին մեծ ցնցումի մէջ էր այդ միջոցին ծայր տուող բողոքական անջատումներու և կալւիններու ազդեցութեան տակ։

Բայց շուտով իբրեւ հակազդեցութիւն հետզհետէ բռնկող ու տարածուող բողոքականութեան դէմ՝ լատին եկեղեցիին մէջ ծնունդ առին և ուժեղցան քանի մը կրօնական միաբանութիւններ, կրօնական կարգեր, որոնց մէջ ամենէն յայտնին դարձան յիսուսեանները՝ ճիզ-

ուխտները։ Այս նոր կրօնական կարգերը և՛ գործօն էին և՛ ձեռներէց և՛ հարուստ և՛ ժամանակի լայն-գիտական ուսումով զինուած և շատ մոլեռանդ, աշխարհքը իրենց ձեռքը առնելու ներքին մղումով և հը-պարտութեամբ։

Այս նոր կրօնաւորները շուտով երեւցան նաեւ օսմանեան հողե-րուն վրայ, ուր մահմետական կրօնին մօտենալու չէին համարձակեր և կ՚իյնային յոյներուն և հայերուն ետեւէն։ Հայերու ետեւէն էին ինկած նաեւ Լեհաստանի մէջ, ուր մեր գաղթականները իրենց ար-հեստով և օգտակար աշխատանքով համակրութիւն և բարեկեցութիւն էին ձեռք բերած. կաթոլիկ կղերը հոս ալ կ՚աշխատէր իր գիրկը առ-նել այդ հայութիւնը և՛ համոզելով, և՛ դպրոցներով և՛ բռնութեամբ։

Իրենց պրոպականտային նպաստելու համար Հռոմ սկսաւ ուժ տալ հայ-կաթոլիկ կրօնական գրականութեան մը։ Եւ այդ նպատակով ալ ԺԷ դարու առաջին քառորդէն Հռոմի պրոպականտան ունէր արդէն հայերէն տպարան և սկսած էր ունիթոռական հայ գրականութեան մը տպագրութեանը բոլորովին օտար ու հեռաւոր հողի վրայ։

Ահա՛ այսպէսով միաժամանակ երեք կէտերու վրայ՝ Էջմիածին, Պոլիս և Հռոմ՝ ԺԷ դարու առաջին քառորդէն սկսած ծայր կու տայ հայ գրական նոր շարժում մը, որ հետզհետէ կ՚ըսկսի ուժեղնալ։ Այդ երեք կեդրոնները կը պահեն միշտ իրենց կարեւորութիւնը մին-չեւ շրջանին վերջը, մինչեւ ԺԹ դարուն կէսերը։ Եւ ասիկա շատ բնական կերպով, քանի որ գրաբար գրականութիւնը, ինչպէս քրիս-տոնէական հազարամեակին, այնպէս ալ հիմա այս վերազարթնումի երկու դարերուն հոգեւորականութեան ձեռքն է միշտ. չունինք ու-րիշ գիր գիտցող ու գրութիւններով հետաքրքրուող դասակարգ. այս երկու դարերուն ալ մեր միակ մտաւորականութիւնը հոգեւորական-ներն են. մատի վրայ համրուող մէկ-երկու աշխարհականներն ալ ի-րենց ոգիով ու աշխարհայեացքով հոգեւորականներ են։

Մեր գրաբար գրականութեան վերջին երկու դարերը ինչքան ալ որ տարբեր ըլլան նախորդ գրաբար դարերէն և ինչքան ալ խոր չա-փերով ենթարկուին նոր ու օտար ազդեցութիւններու՝ միշտ կծկուած են դեռ այդ երեք հոգեւոր պետերուն փեշերուն տակը։ Մօտէն թէ հեռուէն Էջմիածին, Պոլիս և Հռոմ կը ներկայացնեն այն երեք բա-ցառիկ հաստատութիւնները, որոնց հրահանգով, համակրանքով կամ գոնէ անոնց զիջումով ու թոյլտուութեամբ հետզհետէ կ՚ըսկսին փթ-թըթիլ նոր տեսակի գրաբար գրականութեան մը թերթերը։

II. ԵՐԿՈՒ ԴԱՐԵՐՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրաբար լեզուի ու գրականութեան այս վերջին զարթօնքը ար-դիւնք է երկու բոլորովին տարբեր գործօններու՝ մէկը ներքին, միւսը արտաքին։

Ներքին դրդումը ծնած է, արդէն ըսի, քիչ մը աւելի հանգիստ շունչ քաշելու հնարաւորութենէն. մեր հոգեւոր դասակարգի վերստին ընձիւղելու բնական պահանջէն. Թուրանական դարերու ընթացքին հայ հոգեւոր աշխարհին մէջ կործանուածն ու փճացածը կերպ մը կարկտելու, հնար եղածը փրկելու ու վերակենդանացընելու բուն հայկական ցանկութենէն. մեր հին վանքերն ու եկեղեցական կարգն ու սարքը, մեր հին կրօնական ուսումներն ու դպրեվանքերը նորէն աշխարհ բերելու հոգեւորական ջանքերէն։

Արտաքին դրդումը կու գայ դուրսէն, կու գայ այն շփումէն, որ հայ մարդը, հայ միտքը կ՚ունենայ արեւմտեան եւրոպական ժողովուրդներու կեանքին, մտածումին ու գրականութեան հետ։ Մեր գրաբար գրականութեան վերը յիշուած երեք կեդրոններն ալ մէկը միւսի ետեւէն կ՚ենթարկուին այդ օտար շփումին և օտար ազդեցութեան, եւրոպական մտքին, ճաշակին ու կենցաղին։ Եւ այդ աւելի բարձր քաղաքակրթութիւնը կը քաշէ, կը հրապուրէ, օրինակ կը դառնայ, կը դառնայ իրեն հետեւելու և իրեն նմանուելու ուժեղ արտաքին դրդում։

Այս երկու ազդակներու մէկի կամ միւսի գերակշռութեան տեսակէտէն, ինչպէս և անոնց ազդեցութեան տակ ստացուած արդիւնքին որակի ու քանակի տեսակէտէն, գրաբար վերածնունդին երկու դարերը իրարմէ մեծ չափերով կը տարբերին։

ԺԷ դարու կէսերէն մինչեւ ԺԸ-ի կէսը գրաբար զարթօնքին մէջ ներքին դրդումն է գլխաւոր դեր խաղացողը. հիմնական շարժումը մեր հայրենի հողերուն վրայ է և շարժումը վարողը մեր հին վանականներն են. և շարժումը ինքն ալ նոր սկիզբ առնող և համեստ շարժում մըն է. բոլորովին հին ու ծանօթ ոգիով. տեսակ մը դէպի ետ կը նայի, ո՛չ դէպի առաջ։ Տնտեսական, քաղաքական ու քաղաքակրթական շրջապատը դեռ միշտ հինն է. հին կեանքն է նուաստութեան ու թշուառութեան. հայութիւնը թաղուած է միշտ մինչեւ կոկորդը մահմետականութեան ու թուրքութեան ծովուն մէջ, իբրեւ ըստորին ու անկարեւոր տարր մը։ Ըլլայ մայր հողին վրայ թէ Պոլսի շուրջը՝ հնար ու պատեհութիւն չկայ մտքի բարձրացման։ Հազուագիւտ բացառիկ մարդիկ են, որ գրաբարը կը հասկընան ու գրքի հետաքրքրութիւնը ունին։ Կարդացածնին ալ, գիտցածնին ալ ըստ էութեան միայն հոգեւորականութիւնը հետաքրքրող հարցեր են, գուցէ մէկ-երկու հոգի քիչիկ մը աւելի գրական ու պատմական հարցասիրութեամբ։

Գրաբարի վերջընթեր դարը հայու համար դեռ արեւելք է, Թուրանական դարերու շարունակութիւնը։ Արեւմտեան շփումը, արեւմտեան քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը դեռ նոր կ՚ըսկսի միայն, դեռ շատ քիչ չափով, դեռ աւելի հեռուէն. և ատոր համար ալ այդ

դարուն բերածը շատ համեստ ու տկար զարթօնք մըն է, քունէն նոր ելլող մարդու առաջին երեժկտուքը։

Բուն զարթօնքը, շարժումը, գրաբարի իսկական վերակենդանացումն ու նորացումը թէ՛ իբրեւ լեզու, թէ՛ իբրեւ գրական աշխատանք և թէ՛ իբրեւ նոր ուղղութիւն կու գայ յաջորդ դարուն, գրաբար գրականութեան վերջին դարուն, ԺԸ դարու կէսէն ԺԹ դարուն կէսը։

Հայ հոգեւորականը կ՚երթայ Եւրոպա, հո՛ն, թուրանական խեղդող միջավայրէն դուրս հայ վանք մը հիմնելու, արեւմտեան հողի վրայ, արեւմուտքի շունչին տակ, արեւմտեան օրինակով հայ լեզու ու հայ գրականութիւն մշակելու համար։ Վենետիկի ջրանցքներուն մէջ նստած այդ հայ վանքը ինքը կը դառնայ ջրանցք մը Եւրոպան ու մեր ասիական հայրենիքը իրար կապող գրաբար նոր գրականութեան մը ստեղծումով։

Այն միջոցին, երբ արեւելեան հայ հոգեւորականը դէպի արեւմուտք կը ձգտի քիչ մը նոր շունչ քաշել կարողանալու համար, արեւմուտքը ինքն ալ հետզհետէ չնչտուած չափերով դէպի մեր աշխարհը կը քալէ. դէպի Պոլիս, իբրեւ քաղաքակրթութիւն, դէպի բուն մեր հայրենի հողերը, իբրեւ ռուսական արշաւանք. այլ և Հնդկաստանէն, իբրեւ գաղութային անգլիական ազդեցութիւն։ Արեւմտեան միտքն ու ճաշակը միաժամանակ երեք ուղղութեամբ արեւմուտքէն, հիւսիսէն ու արեւելքէն կը մօտենայ մեզի ու կը սահի հայ կեանքի ու ստեղծագործութեան վրայ։

Որով զարթօնքի երկու հիմնական ազդակներէն գլխաւորը կը դառնայ արտաքինը՝ եւրոպական շփումը։ Գրաբարի վերջին դարը գրաբար գրականութեան եւրոպականացումն է, արեւմտացումը. և այդ օրինակի ու ազդեցութեան տակ գրաբար գրականութեան աշխարհականացումը։ Գրիչ շարժողները հոգեւորականներն են նորէն, բայց արդէն հոգեւորական նպատակներու համար չէ, որ կ՚աշխատին. աշխարհիկ գաղափարներ, աշխարհիկ նիւթեր և աշխարհիկ զգացումներ կը խուժեն գրաբարէն ներս։

Եւ ամբողջ շարժումի ծանրութեան կեդրոնն ալ մեր հայրենի հողերը չեն. բուն հայ աշխարհը դեռ հեռու է ինկած այդ շարժումէն և շատ փոքր է իր դերը։

Շատ աւելի աշխատանք կը կատարուի Պոլիս, Զմիւռնիա, որոնք թուրքական տիրապետութեան տակ գտնուող հողերէն ամենէն աւելի շուտ ու սերտ շփման կու գան արեւմտեան կեանքին ու մտքին։ Ամենէն մեծ աշխատանքը, արդէն ըսի, կը կատարուի Վենետիկ, որ ինքնին շատ կարեւոր կեդրոն մըն է եղած երկար դարեր արեւմտեան քաղաքակրթութեան, ամենէն աւելի մօտիկէն շփուող արեւելքին, երեսը դարձուցած միշտ դէպի արեւելք։ Մեր հողերէն աւելի՛ դեր են կատարեր Հնդկաստանի մէկ-երկու քաղաքները և ռուսական քանի մը կեդրոններ։ Բոլորն ալ հեռու անկիւններ մեր հայ աշխարհէն։

Գրաբարի վերջին դարը և գրաբարի վերջին շռայլ ծաղկումը գաղութային շարժում է, գաղթականի գրականութիւն։

Բ. ԳՐԱԲԱՐԻ ՎԵՐՋԸՆԹԵՐ ԴԱՐՈՒՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գրաբարի վերածնունդը ծայր տուաւ մայր հողի վրայ ցրուած քանի մը վանքերու մէջ, ուրկէ զարթօնքի այդ համեստ շարժումը կենդրոնացաւ Էջմիածնի կաթողիկոսներուն շուրջը. կաթողիկոսները կու գային այդ արթնցող վանքերէն։

Էջմիածնի մէջ բացին նախ դպրանոց մը։ Հայ հողի վրայ մամուլ դեռ գոյութիւն չունէր։ 1656 թուին Էջմիածնէն Եւրոպա ղրկեցին սարկաւագ մը քանի մը եկեղեցական գրքեր տպել տալու համար։ Թէ՛ սարկաւագը և թէ՛ մանաւանդ անոր գործը շարունակող Երեւանցի Ոսկան վարդապետը տպագրեցին բաւական թուով գրքեր Ամստերտամ քաղաքին մէջ. այդ գրքերէն յատկապէս պէտք է յիշել Աստուածաշունչի տպագրութիւնը և Առաքել Դաւրիժեցիի դեռ նոր գրած պատմութիւնը։

Էջմիածնի մէջ իբրեւ ուսուցիչ և իբրեւ թարգմանիչ ու դիւանական անուն հանեց Ստեփանոս վարդապետը, որ իր կրթութիւնը ստացած էր Լվովի վարժարանին մէջ։ Թարգմանած է լատիներէնէ Դիոնիսիոս Արիսպագացիի աստուածաբանական և իմաստասիրական երկերը, ինչպէս և Թովմա Աքուիտանացիի «Յաղագս հոգւոյ և հրեշտակաց» գիրքը. թարգմանած է «Բուրաստան աղօթից» այլ և շատ հետաքըրքիր է, թարգմանած է «Ղուրանը»։

Բայց այդ դարուն Էջմիածնի տուած ամենէն կարեւոր գրական դէմքն է Առաքել Դաւրիժեցին, որ իր ժամանակի շատ մը իր նման հոգեւորականներու պէս, շատ թափառած և շատ ալ մեր հին ձեռագիրներուն ետեւէն ինկած մարդ մըն էր, որ իր ծերութեան օրերուն 1651-1662 թուականներու ընթացքին գրած է իր պատմական աշխատութիւնը։ Այդ գրքին մէջ կը նկարագրէ Շահ-Աբբասի Հայաստան գալէն մինչեւ հեղինակի խոր ծերութեան օրերը վաթսուն տարուան շրջան մը. հայերու բռնի Նոր-Ջուղա փոխադրուիլը, մեր արեւելեան աշխարհի աւերումը, կաթոլիկ քարոզիչներու բերած խառնակութիւնը արեւելեան Հայաստանի մէջ, Լեհաստանի հայ գաղութին վիճակն ու բռնի լատինացումը, ինչպէս և այդ տարիներու Էջմիածնի կաթողիկոսներուն պատմութիւնը։ Հայ-քրիստոնեայ պատմիչ մըն է իր բոլոր դիտցածը ըսելու և ամեն ինչ ճշմարիտ ներկայացնելու ջանքով. ուժեղ դէմք մըն է, տեղ-տեղ շատ խիստ շեշտերով։

Առաքել Դաւրիժեցիին ժամանակակից Էջմիածինը տուած է նաեւ երկրորդ պատմիչ մը. նորէն այս ու այն կողմ շատ թափառած հոգեւորական մը, Զաքարիա Սարկաւագ։ Իր պատմութիւնը կ'ըսկսի հին դարերէն համառօտ տողերով. աւելի մանրամասն կանգ կ'առնէ օսմանցիներու եւ պարսիկներու երկարատեւ պատերազմներուն վրայ եւ կը նկարագրէ հայ ժողովուրդի կրած տառապանքը. Իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ իր մահուան թուականը՝ 1700։ Ճիշդն ու առասպելը իրար չփոթած խառն գրութիւն մըն է, ուր բազմաթիւ ու հետաքրքիր գծեր կան սակայն անմիջապէս կեանքի իրականութենէն քաղած։

Էջմիածնի կաթողիկոսութեան սերտօրէն կապուած հաստատութիւն մը եղաւ Սպահանի մօտ հիմնուած Նոր-Ջուղայի վանքը, ուր Ամլորդի վանքէն ու Սիւնիքի անապատէն եկող վարդապետներ իրարու գալով յանկարծ գրական կեդրոն մը դարձուցին այդ օտար հողին վրայ բարձրացող վանքը ԺԷ դարու երկրորդ կէսին. եւ անուն հանեցին յատկապէս Յիսուսեան կրօնաւորներուն դէմ իրենց մղած պայքարով, իբրեւ պաշտպան հայ դաւանաբանութեան։ Դպրոց մը բացին վանքին մէջ եւ մեծ դժուարութեամբ յաջողեցան նոյնիսկ տպարան մը հիմնելու։

Կրօնական-վիճաբան հեղինակներու փունջ մը տուող այդ վանքը, տուաւ նաեւ մէկ-երկու կաթողիկոսներ Էջմիածնին։ Գրական դէմքերուն մէջ յայտնի դարձաւ մասնաւորապէս Յովհաննէս Մրքուզ վարդապետը (+ 1709), որ գիտուն անձ էր, կը տիրէր արաբ ու պարսիկ լեզուներուն եւ ունի գրութիւններ նաեւ այդ լեզուներով։ Իր գործերէն նշանաւոր են համարուած «Գիրք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» եւ «Գիրք պատմութեան վիճաբանութեան առ Շահ Սլեման պարսից»։ Ունի նաեւ գրած քերականութիւն մը եւ տրամաբանութիւն։

Իսկ Խաչատուր վարդապետ մը նոյն վանքէն գրած է «Պարսից պատմութիւնը», անշուշտ քաղելով պարսկական նման գրութիւններէ։

* * *

Պոլսական գրաբար գրականութիւն մը կրնանք ըսել որ սկսած է Թուրքերու կողմէ Պոլսի գրաւման օրէն, հոն հայ պատրիարքութեան մը հաստատման օրէն, այսինքն ԺԵ դարու կէսէն։ Աբրամ Անկիւրեցին է առաջին հեղինակը, որ գրած է ողբ մը, ուր իբրեւ ականատես կը նկարագրէ Պոլսի գրաւման պատմութիւնը։

ԺԶ դարու կէսին Աբգար դպիրը, որ Հռոմի ու Վենետիկի մէջ հայերէն լեզուով տպագրութեան առաջին փորձերն էր ըրած, կու գայ Պոլիս եւ հոն ալ կը կազմէ տպարան մը, 1596 թուականին եւ կը տպագրէ «Մաշտոցը»։

Պատրիարքական գահին վրայ ելլող ու իջնող վարդապետներուն մէջ կան քանի մը հատ մեր հին կրօնական գրքերուն ու պատմութեան քիչ-շատ տեղեակ մարդիկ, որոնք ո՛չ միայն խօսքով ու քարոզով, այլ և գրով ու գրքերով կը պայքարին հայ եկեղեցիի դաւանական ու իրաւական առանձնայատկութիւնները պաշտպանելու համար ճիզուիտներու ոտնձգութիւններուն դէմ, որոնք սկսած էին աղմուկ ու հակառակութիւն սերմանել հայ համայնքին մէջ ժէ դարուն սկիզբներէն։

Վերջընթեր դարու պոլսական ամենէն հետաքրքիր գրական դէմքերը երկու հոգի են։ Նախ՝ Գրիգոր Դարանաղցի, օսմանեան կիսաւեր ասիական նահանգներուն մէջ շատ թափառած և ժամանակի պատրիարքարանի խնդիրներուն մէջ դեր ունեցող վարդապետ մը, որ գրած է «Ժամանակագրութիւն» 1595-1640 թուականներուն համար։ Խառնակ կենսագրական գրութիւն մը, ուր կու տայ սակայն իր ժամանակի մասին շատ մը տեղեկութիւններ և կենդանի պատկեր մը իր ժամանակի հայութեան կեանքին ու վիճակին։

Երկրորդ դէմքը աշխարհական մըն է, բայց ընտանեկան ու պաշտօնի կապերով սերտօրէն կապուած է հոգեւորականութեան և լիովին հայ հոգեւորականի մը աշխարհայեացքը ունի՝ Երեմիա Չէլէպի։ Շատ կարդացած, լեզուներու հմուտ մարդ մը, որ մեռած է 1695-ին։ Գրած է իր երիտասարդ տարիներու կենսագրական յուշագրութիւնը, որ Պոլսի ու շրջակայքի հայութեան ապրուստի, կեանքի ու քաղաքական պայմաններու մասին, ինչպէս և հոգեւոր դասակարգի տգէտ ու ինկած դրութեան մասին, շատ կենդանի պատկերացում մը կու տայ։ Ունի նոյնպէս ոտանաւորով գրած Ստամպոլի նկարագրութիւնը, որ մեզմէ երկու դար առաջ Պոլսի տեղագրութիւնը և քիչ մըն ալ կեանքն ու պայմանները ճանչնալու տեսակէտէն արժէք ու հետաքրքրութիւն ունի։

* * *

Հռոմի մէջ մինչեւ ժէ դարուն կէսը տպուած գրքերը «Քրիստոնէական վարդապետութիւն» է, «Ուղղափառ դաւանանք» ու նման զուտ կրօնական պրոպականտայի գրքեր։

Առանձին պէտք է յիշել վիպական գիրք մը, որ թարգմանուած է հայերէնի դեռ 1614 թուին Սամոսցա քաղաքին մէջ. գրքին անունն է՝ «Գիրք կայսերն Փոնցիանոսի և եօթն իմաստասիրաց»։

Դարու երկրորդ կէսին գրքերը միշտ կրօնական են նիւթով ալ, ոգիով ալ, բայց քիչ մը աւելի լայն իմաստով։ Մեծագոյն մասը անշուշտ թարգմանական գրութիւններ են։ Գլխաւոր աշխատող դէմքն է Յովհաննէս Հոլով (+ 1691)։ Ահա՛ քանի մը վերնագիրներ իր աշխա-

տանքէն՝ «Պարտէզ հոգեւոր», «Նորագոյն ծաղիկ զօրութեանց», «Նը-ւագարան կուսին», «Հայելի ճշմարտութեան», «Խնկումն քրիստոնէա-կան», «Պարզաբանութիւն սաղմոսի»։ Պէտք է խոստովանինք, որ կայ գեղարուեստական որոշ ճաշակ մը գոնէ վերնագիրներու այս ընտ-րութեան վրայ։

Այս միեւնոյն Հոլովն է, որ գրած է հայ լեզուի քերականութիւն մը՝ «Ջուութիւն հայկաբանութեան», զօրէն աղճատելով հայերէն լեզուն լատիներէնի քերականութեանն ու բառակազմութեանը նմանցը-նելու համար, այսինքն ունիթոռական լեզուի քերականացումը։ Ցով-հաննէս Հոլով գրած է նաեւ «Համառօտութիւն ճարտասանականի արհեստի»։

Կայ և Վարդան Յունանեան մը և ուրիշ ճիզուիտ վարդապետ մը, որոնք հայերէն լեզուով գրքեր են շարադրած։ Նոյն ժամանակները (1660) թարգմանուած է լատիներէնէ Ստեփաննոս Լեհացիի ձեռքով «Հայելի վարուց, որ է Փրանկաց հարանց վարք», այլ և Յովսեփոսի «Գիրք պատմութեանց վասն պատերազմին հրէից»։

Կը յիշուի, որ նոյն ժամանակները գրուած ու խաղացուած է լեհական Իլվով քաղաքի հայ-կաթոլիկ դպրոցին մէջ առաջին գրա-բար թատերախաղը՝ «Սրբուհի կոյսն Հռիփսիմէ» 1665-ին։

Այս լեհական հայ-կաթոլիկ վարժարանին մէջ կ՚ուսուցանէին քե-րականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, պոետիկասու-թիւն և բեմբասացութիւն։ Այսինքն կաթոլիկ հոգեւորականներ պատ-րաստելու աշխատող հաստատութիւն մըն էր և կը համապատասխա-նէր մեր վանական դպրանոցներուն։

Գ. ԳՐԱԲԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՐՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

I. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՆՔԸ

Գրաբարի վերջընթեր դարը թէ՛ Պոլիս և թէ՛ հայկական նա-հանգներուն մէջ դեռ արեւելք է, թուրանական արեւելք. բայց ար-դէն սկսած է թեթեւ շփում մը արեւմուտքի հետ. և այդ շփումը բերող ամենէն կարեւոր տարրը կաթոլիկ քարոզիչներն են։

Մեր հոգեւորականները իրենց համեստ պատրաստութեամբ հար-կադրուած էին դուրս գալու անոնց դէմ վէճի ու դիմադրութեան. և այդ պայքարներու միջոցին հետզհետէ աւելի կ՚ըզգային, որ շատ թերի է իրենց ուսումն ու զարգացումը։ Ե՛ւ անձնական յարաբերու-

թիւններու տեղն ալ կը տեսնէին, որ իրենք դուրսի աշխարհին անծանօթ մարդիկ են, որ դուրսը արեւմտեան երկիրներուն մէջ բաներ կային՝ և՛ հետաքրքիր, և՛ գրաւիչ, և՛ նոր ու բարձր, ինչպէս և բարձր ուսումներ թէ՛ հոգեւոր, թէ՛ աշխարհիկ։

Եւ պատանի ու երիտասարդ հոգիներու մէջ, որոնք բնականէն ընդունակ էին, ուսումնասէր ու աչքաբաց ու կը ձգտէին կրօնական կոչումի, կամաց-կամաց կը շեշտուէր աւելի լայն հորիզոններու պահանջը։ Իրենց շրջապատող իրականութեան մէջ անկարելի էր հասնիլ բարձրութիւններու, բոլորովին խամրած էր քրիստոնէութիւնը մահմեդական տիրապետութեան տակ։ Այն քանի մը իրարմէ հեռու վանքերու մէջ եղած պատառ մը ուսումն ալ այլեւս բաւարարել չէր կրնար այդ բացառիկ կերպով խթանուած ու ծարաւած հոգիներուն, և որոնք կամայ-ականայ իրենց երազներն ու հայեացքը կը դարձնէին դէպի լատին աշխարհը, դէպի Հռոմ, որու անունով կը խօսուէր շարունակ, խոստումներ կ'ըլլար և որ տիրող էր եղեր դարեր ու դարեր իբրեւ հզօր կայսրութիւն և որ հիմա ալ քրիստոնէութեան ամենէն ուժեղ կեդրոնն էր, իբրեւ պապականութիւն. և հոնկէ կու գային, թէեւ հակառակորդ, բայց շատ աւելի զարգացած, աւելի կիրթ և աւելի ճարպիկ հոգեւորականներ. ուրկէ սկսեր էին գալ նոր տեսակի գրքեր, տպուած գրքեր, թէեւ ունիթոռական լեզուով ու ոգիով, բայց հայերէն գրքեր։

Այս տեսակի երիտասարդ ու ծարաւ վանական մըն էր Մխիթար Սեբաստացին, որ իր ուզած ուսումնական վանքը հայ հողի վրայ գտնելու անկարող, վերջն ալ իր ուզած վանքը այդ հողերուն վրայ հիմնելու անկարող, կը ձգէ, կ'երթայ արեւմուտք, մահմեդական-թուրքական սահմաններէն դուրս, օտար հողի վրայ և օտար դաւանանքի մը տակ իր պասուկը յագեցընելու, իր երազած ուսումնական վանքը հիմնելու ԺԸ դարուն սկիզբը։

Եւ այդ խիզախ քայլով հիմնական փոփոխութիւն մը կը բերէ մինչեւ այն ատեն լատինականութեան և գրաբար գրականութեան մէջ տիրող փոխադարձ յարաբերութեան։ Մինչեւ Մխիթարի ու Մխիթարեան վանքի լուրջ գործի սկսիլը հայ լեզուն ու գրականութիւնը գործիք մըն էր միայն կաթոլիկ պրոպականտային ձեռքը. անոր փոյթը չէր հայութիւնը և հայ լեզուն, իր միակ մտահոգութիւնը կաթոլիկութիւնն էր։ Մխիթար իր աշակերտներուն հետ եկած էր Մորէա, ետքն ալ Վենետիկ, ճիշդ ատոր հակառակ դիտաւորութեամբ. իրեն համար պապական հպատակութիւնը և լատինական եկեղեցին գործիք մըն էր, բուն նպատակին հասնելու միջոց մը. և այդ նպատակն էր նախ մաքրել մեր գրաբար լեզուն լատինականութեան բերած խառնակութիւններէն և բարձրացընել հայ լեզուն ու գրականութիւնը։

ԺԸ դարու երկրորդ կէսին արդէն մեծ է Մխիթարեաններու դերն

ու ազդեցութիւնը յատկապէս հայ լեզուի ու տպագրութեան գործին մէջ. իսկ ԺԹ դարու առաջին կէսին մանաւորապէս մեծ է իր զուտ գրական-գեղարուեստական թարգմանական գործունէութիւնը. որով ան իր կնիքը դրած է ո՛չ միայն իր վանքի, այլ բոլոր երկիրներու մէջ մշակուիլ սկսող մեր ամբողջ գրականութեան վրայ։

* * *

Գրաբար գրականութեան վերջին դարու վերջին տարապայման ու անժամանակ ծաղկումը էապէս Մխիթար Սեբաստացիի 1713 թուականին Վենետիկի մէջ հիմնադրած վանքին աշխատութիւններուն արդիւնքն է։ Եւ շատ մեծ է այդ աշխատանքը. մօտաւորապէս դարու մը ընթացքին՝ ԺԸ-ի կէսէն մինչեւ ԺԹ-ի կէսը՝ հարիւրի չափ հեղինակներ հազար անուն գիրք են հրատարակած։

Նախ և առաջ տպարանական ահագին գործ։ Մայր հողի վրայ այդ միջոցին տպարան կար միայն Էջմիածին, շատ համեստ տպարան մը, աւելի եւս համեստ աշխատանքով։ Տպարաններ կային նաեւ Պոլիս, ռուսներու գալէն ետքը նաեւ Թիֆլիս և Ռուսաստանի մէկ-երկու անկիւնները, բայց բոլորն ալ շատ երկրորդական արժէքով ու աշխատանքով։ Այս ընդհանուր աղքատութեան դիմաց Վենետիկի հայ տպարանը հիացման առարկայ էր թէ՛ տպագրութեան մաքրութեամբ ու գեղեցկութեամբ, թէ ներքին ու արտաքին ճաշակով։ Իզուր չէր, որ Վենետիկի մէջ էին. Վենետիկը այդ շրջանին Եւրոպայի տպարանական արուեստի գլխաւոր կայաններէն մէկն էր։ Այնպէս որ՝ նիւթէն անկախ՝ գիրք, գրքի սէր ու գրքի ճաշակ սկսաւ տարածել Վենետիկը հայ գաղութներուն մէջ ամեն կողմ, քիչիկ մըն ալ մայր երկրին ներսը։

Գալով այդ գրքերու ներքինին՝ ամենէն վեր պէտք է ընդգծել հին հայ գրականութեան ձեռագիրներուն տպագրութիւնը, որոնց մէկ մասը կը տպագրուէին նոր ու առաջին անգամ, միւս մասը, որ արդէն տպագրուած էին ուրիշ տեղեր, վերստին կը տպուէին շատ աւելի խնամքով, սովորաբար քանի մը ձեռագիրներու բաղդատութեամբ, թէեւ անշուշտ ո՛չ արդի գիտական պահանջներուն բաւարարել կարողանալու չափ։ Ասով հին ձեռագիրները արագ բազմապատկուեցան, շատերու համար դիւրամատչելի դարձան, որով և շատցան կարդացողները. հայ գրականութիւնը սկսաւ դուրս գալ իր թաքստոցներէն և սկսաւ ծանօթ դառնալ գոնէ գրաբարը կարդալ ու հասկնալ կարողացողներու շրջանակին մէջ։ Ասիկա առաջին լայնացումն է մեր գրականութեան, որ անշուշտ Վենետիկը չըսկսաւ, ո՛չ ալ միայն Վենետիկը կատարեց, բայց շատ մեծ եղաւ Սուրբ Ղազարի վանքին դերը այդ գործին մէջ։

Ինչ կը վերաբերի նոր ինքնագիր երկերու արտադրութեան՝ Մըխիթար և իր անմիջական աշակերտները իրենց գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձուցին ամենէն առաջ գրաբար լեզուի ուսմին վրայ. ձեռնարկեցին խմբական աշխատանքով և հին հայ մատենագիրներու լեզուին վրայ յենած՝ Հայկազեան լեզուի բառարանը կազմելու. հոնկէ քաղեցին Առձեռն բառգիրքը առօրեայ ու դպրոցական գործածութեան համար։ Այլ և իրարու ետևէ հրատարակեցին քանի մը քերականութիւններ գրաբար լեզուի, որոնցմէ ամենէն վերջինը և ամենէն լրիւը Արսէն Բագրատունիի «Զարգացելոց քերականութիւնն» է։

Մնացած գրքերուն մէկ շատ ստուար մասը անմիջական հետաքրքրութիւն չունի գրականութեան համար. խոշոր մաս մը կաթոլիկ կրօնական ու դաւանական գրութիւններ են, օրուայ վէճերուն կապուած երկեր, որոնք հայ հոգիին հետ գործ չունին։ Ահագին դէզ մըն ալ դպրոցական պէտքերու համար թարգմանուած կամ խմբագըրուած գրքեր են, որոնք ուսման գործին ծառայած են երբեմն և դեռ մասամբ ալ կը ծառայեն, բայց դուրս կը մնան բնականօրէն գրական ստեղծագործութիւններու նեղ սահմանէն։

Իսկ գրական այդ սահմաններուն մէջ իյնող երկերը Մխիթարեան հայրերուն կարելի է խմբել երեքի՝ ինքնագիր հայագիտական աշխատութիւններ, թարգմանական գործունէութիւն և գեղարուեստական ինքնագիր գրականութիւն։

* * *

Հայագիտական աշխատանքներու մէջ ամենէն կարևորը Միքայէլ Չամչեանի եռահատոր Հայոց պատմութիւնն է, ուր խտացուցած է հայ բոլոր պատմիչներու տուած տեղեկութիւնները օգտուելով նաև հոս ու հոն օտար աղբիւրներէ և լրացուցած իր կողմէն ԺԸ դարու պատմութիւնը մինչև 1784 թուականը։ Շատ կարևոր ամփոփում մը հայ պատմագրութեան, որ մինչև հիմա ալ կարելի է օգտագործել, բայց որ անշուշտ շատ հինցած է արդէն և մեծ ալ չէ եղած միշտ իր գիտական արժէքը։ Կը պակսի իրեն երևոյթները գիտականօրէն կըշռելու և քննադատելու ոգին և դէպքերու խոր պատմական ըմբռնումը։ Եւ վերջապէս մէկուկէս դար է անցած վրայէն։ Պէտք չէ մոռնանք, որ մեծ դեր է խաղացած այդ գիրքը հայութեան համար ամբողջ դար մը. և դեռ մինչև հիմա չունինք պատմական ամբողջական նոր երկ մը, որ գործածութենէ հանել կարողանար Չամչեանի հատորները։ Հիմա միայն նոր ճիգեր կ'ըլլան մեր հայ համալսարանին մէջ։

Պատմական-հայագիտական աշխատանքներէն պէտք է յիշել Ղուկաս Ինճիճեանի (+ 1833) նորէն եռահատոր «Հնախօսութիւնը»,

որ հին հայ կեանքի հաստատութիւններուն ու կազմակերպութիւններուն ուսումնասիրութիւնն է նոյն առաւելութիւններով ու նոյն թերութիւններով, ինչ որ Զամչեանը։ Ունի նաեւ «Հին Հայաստանի աշխարհագրութիւնը»։

Պատմական-աշխարհագրական ուսումնասիրութիւններու նուիրուած միւս կարեւոր դէմքն է Ղեւոնդ Ալիշան (+ 1901), որու «Շիրակը», «Այրարատը», և «Սիսուանը» աշխարհագրութեան մէջ հիւսուած պատմութիւն է և քաղաքակրթական բազմատեսակ տեղեկութիւններ։ Շատ խառնակ դասաւորութեամբ, բայց ընդհանրապէս պիտանի ու հետաքրքիր մանրամասնութիւններ ու նիւթեր ամբարուած են միասին։ Եւ սրտով ու սիրով հաւաքուած ու գրուած երկեր են այդ հաստափոր տարօրինակ պետաքերնները, ուր կը պակսի նորէն գիտական մտքի սիսթեմն ու խորացումը։ Ալիշանը ունի նաեւ բազմաթիւ աւելի փոքր ու աւելի մասնական հարցերու շուրջ գրած հատորներ. «Շնորհալի և պարագայք իւր», «Հայ Բուսակ», «Հին հաւատք Հայոց», «Արշալոյս քրիստոնէութեան», «Հայապատում», «Հայ-Վենետ»։ Եւ այս բոլորը և ասոնց նման ուրիշները շատ կարդացուած գրքեր են եղած և սիրուած հեղինակի տաք շունչին պատճառով։

Նմանապէս մեծ է Վենետիկի բաժինը գրաբարի թարգմանական գրականութեան գործին մէջ։ Քրիստոնէական հազարամեակի ընթացքին օտար գրականութիւնէն թարգմանելու համար կ'ընտրուէին ասորի և յոյն եկեղեցական հայրերուն երկերը և քանի մը յոյն իմաստասիրական վերացական գրութիւններ. բոլոր մեր հոգեւոր հայրերը զգուշութեամբ խուսափած են յոյն-հռոմէական աշխարհի հեթանոս ստեղծագործութիւններէն, թէ՛ պատմական, թէ՛ գեղարուեստական։

Հիմա գործը փոխուած է. փոխուած է և տեղը։ Եւրոպական վերածնունդի դարերէն սկսած յոյն ու լատին հեթանոս գրականութիւնը ամեն տեղ գնահատուած է և ամենէն առաջ Իտալիայի ու Հռոմի մէջ։ Հեթանոս են հիմա ամէնքը իրենց հոգիով և՛ աշխարհիկ իշխանները և՛ հոգեւոր իշխանները։ Լատին բարձր հոգեւորականութեան կարեւոր դէմքերէն շատ շատերը հեթանոսներ են եղած նաեւ իրենց կեանքով ու գործով, մնացածներն ալ գոնէ իրենց երեւակայութեան մէջ ու գրական ճաշակով։

Այս միջավայրին մէջ մեր խեղճ ու ճգնաւոր գրաբար գրականութիւնը վերջապէս իր վրէժը կ'առնէ կեանքէն։ Մխիթարեան հայրերը իրենց փոքրիկ ու սիրունիկ կղզիին մէջ սիրեր ու յափշտակուեր են գլխաւորապէս հեթանոս հեղինակներով, որ և թարգմաներ են հաճոյքով։ Գեղարուեստական երկերէն Հոմերոս, Էսխիլէս, Սոֆոկլէս, Եւրիպիդէս, Վիրգիլիոս. նոր հեղինակներէն՝ Տանթէ, Թասսօ, Ռասին, Քորնէյլ, Ֆենելոն, Միլտոն, Պայրըն։ Պատմագիրներէն՝ Պլու-

տարքոս, Սալուստիոս, Կեսար, Տակիտոս. այլ և Սենեկա, Կիկերոն, Դեմոսթենէս և ասոնց նմանները:

Մէկ անգամէն հայ գրականութեան անպաճոյճ սեղանին վրայ կը նետուէին արեւմտեան մտքի լաւագոյն ստեղծագործութիւնները խնամոտ ու ճաշակաւոր թարգմանութեամբ և՛ արձակ և՛ չափով: Շռայլութիւն մը, որ երազի մէջ անգամ չէր տեսած մեր կրօնաւոր գրաբար գրականութիւնը. և այս բոլորը մէկ, դիցո՛ւք երկու, սերունդի ձեռքով: Մենք հիմա դժուար կ՚ըմբռնենք, թէ ի՛նչ հոգեկան ցնցում և հայեացքի ի՛նչ ընդլայնում կը բերէին այդ երկերը իրենց ժամանակին մեր կարդացող սերունդին, օրինակ, երիտասարդ Խրիմեանի մը, որ կը կարդար ու կը մտածէր Այգեստանի մէկ անկիւնը առանձնացած:

Թարգմանական այս աշխատանքին մասնակցած են Մխիթարեաններէն շատերը. բայց մասնաւոր կերպով պէտք է յիշել Եղիա Թովմաճեանի և Եդուարդ Հիւրմիւզի անունները. առաջինը իբրև Հոմերոսի թարգմանիչ, երկրորդը իբրև Վերգիլիոսի թարգմանիչ, ինչպէս և ուրիշ կարևոր հեղինակներու:

Հին հայ ձեռագիրներու հրատարակութիւնը և հայագիտական ճաւաքող ու համադրող աշխատանքը Մխիթարեան հայրերու՝ շատ նպաստեցին հայ լեզուի, հայ կեանքի ու հայ անցեալի սէրը արթնցնելուն ԺԹ դարու առաջին կէսին մեր գաղութներու երիտասարդութեան հոգիին մէջ. հայրենասիրութիւն ու «ազգասիրութիւն» ներշնչեցին Պոլիս, Զմիւռնիա, Նախիջեւան, Մոսկուա, Թիֆլիս և քիչ մը ամէն կողմ: Իսկ այս գրական արժէքաւոր հին ու նոր ստեղծագործութիւններուն թարգմանութիւնները տուին գաղութներու մէջ աճող նոր սերունդներուն գրական ճաշակ, գրական աւելի լայն հորիզոն և հին եղածներէն շատ տարբեր օրինակներ ու մտածումներ:

Գրաբարի գործածութենէ ելնալը և մեր արդի գրական նոր լեզուներու արագ տիրապետութիւնը հրապարակէն քշեցին այդ ազնուոր գրքերը դէպի գրադարաններուն քիչ բացուող դարակները: Բայց պատմութիւնը միշտ պարտական է ընդգծելու, որ անոնք հայ հոգիի կրթութեան գործին մէջ մեծ դեր են խաղացած ամբողջ դար մը:

Մխիթարեան հայրերու գեղարուեստական ինքնուրոյն երկերը՝ այս առատ ու յաջող թարգմանութիւններուն հակառակ՝ նոյն յաջողութիւնը չունեին դժբաղդաբար կամ բնականաբար: Մայր հողէն կտրուած ըլլալը և վանքի մը պատերուն ետեւը ապաստանած կուսակրօն մը ըլլալը գեղարուեստական արժէքաւոր ստեղծագործութիւններու ասպարէզ չի տար: Ասիկա ըսել չէ, թէ Մխիթարեանները, ինչպէս անխտիր բոլոր հայ հոգեւոր հայրերը, ոտանաւորներ ու «բանաստեղծութիւններ» չեն գրած: Ընդհակառակը. քիչ կը պատահի հոգե-

ւոր հայր մը, որ քանի մը ոտանաւոր չարագրած ըլլալու շատ ներելի մեղքը գործած ըլլայ։ Աններելին այդ գրութիւնները տպագրութեան տալն է. յանցանք մը, որ գործած են նաեւ Մխիթարեանները և հենց իրմէն Մխիթարէն սկսած։ Մխիթարեան հայրերը նախ իրենց յատուկ տաղարաններն ունին տեսակ մը ներքին գործածութեան համար. անկէ ետքն ալ բաւական անհատական հատորներ ու հատորիկներ կան այս ու այն հօր անունով, բոլորն ալ գեղարուեստական տեսակէտէ աւելորդ հրատարակութիւններ։

Այդ գրութիւններուն մէջ նորէն ամենէն յաջողները աղօթքներն են և աղօթքի նմանող խոկումներն ու իմաստասիրական զեղումները. այն պարզ պատճառով, որ հեղինակը հոն առանց վերապահութեան կրնայ արտայայտել իր զգացումները։ Մնացած քնարերգական կտորներուն մէջ, նոյնիսկ բնութեան նկարագրութիւններուն մէջ, բաներ կան, որ չեն ըսուիր, բաներ մըն ալ կան, որ կեղծ կ՚ըսուին։ Որ կողմէն ալ որ մօտենանք հարցին՝ վանահայրի մը համար այդ «բանաստեղծութիւնները» անհարազատ աշխարհ մըն են։ Ալիշանի զգացումով լեցուն հոգին անգամ իր գրաբար ոտանաւորներու հատորներուն մէջ քաշող ու արժէքաւոր շատ քիչ տողեր ունի։

Իսկ իբրեւ վիպական ստեղծագործութիւն Վենետիկի վանքը արւեր է, գրաբար գրականութեան իբրեւ վերջակէտ, մէկ շատ հետաքըրքիր երկ, կեղծ-դասական հետեւողութիւն մը Հոմերոսին։ Եւրոպական բոլոր մեծ ազգերը ունին այդ տեսակի կեղծ-դասական ստեղծագործութիւն մը, նմանողութիւն ու հետեւողութիւն «Իլիականին» ու «Ոդիսականին»։ Հայերս ալ ոչ-մէկ մեծ ազգէ ետ չմնալու համար ունինք մեր «Հայկ դիւցազն»։

Դուրսով-ներսով շատ պատկառելի խոշոր հատոր մը Արսէն Բագրատունիի (+ 1866)։ Հայկի ու Բէլի պատմութիւնն է դիւցազներգութեան վերածուած Հոմերոսի նմանութեամբ։

Էջեր կան կենդանի շունչով հակառակ իր ծանր գրաբարին. պատկերներ ու գծեր հաճելի։ Հեղինակը երեւակայելու ուժ ունի և կառուցումներու կարողութիւն, բայց ինչպէս բոլոր այդ կարգի կեղծ-դասական հետեւողութիւնները, զուրկ է անմիջական հոգեկան յորդումէ, ներքին հարազատ ստեղծագործութենէ. և բնական կերպով շինուած բանի մը տպաւորութիւնը կ՚ընէ, փոխանակ ստեղծուած բան մը ըլլալու։ Ատոր համեմատ է և իր լեզուն. ո՛չ թէ բնական ինքնահոս նրբութիւն մը, այլ հարուստ ու բազմերանգ ըլլալու փընտըռտուք մը, որու համար և շատ յորդուած է գրաբարի մասնաւոր սիրահարներէն։

Եթէ այս դիւցազներգութիւնը աշխարհիկ լեզուով գրուած ըլլար՝ գուցէ աւելի մեծ դեր մը խաղար, քիչ մըն ալ աւելի հարազատ դառնար և անպայման աւելի երկար ալ դիմանար։ Բայց պատմութիւնը

«եթէ» չընդունիր։ Գրաբարի հրապարակէն քաշուելովը «Հայկ դիւցազն» ալ քաշուեցաւ վեհօրէն հայ գրական պատմութեան տաճարը. և հոն կեցած է հիմա գլուխը բարձր բռնած՝ հին աշխարհներէն բերուած ահագին թեւաւոր ցուլերուն նման, որոնք եւրոպական միւզեներուն մէջ վերէն կը նային վարէն նայողին և կարծես չեն սղմիր իրենց հիւրընկալող շէնքին մէջ։

II. ԳՐԱԲԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՐԸ ՊՈԼԻՍ

Թուրքիոյ մէջ ալ ԺԸ դարու կէսերէն շատ զգալի չափերով կը մեծնայ արեւմտեան ժողովուրդներու հետ օսմանեան կապն ու շփումը։ Եւրոպական դեսպանները հետզհետէ կ'ըսկսին աւելի ու աւելի ազդեցութիւն բանեցնել կաթոլիկութիւնը պաշտօնապէս ճանչցընել տալու և կրօնական ներկայացուցիչ ունենալու ճիգեր թափել, յատկապէս աչքի կ'իյնայ ֆրանսական դեսպանը։

Եւրոպական ազդեցութիւնը, օրինակը, որոշ չափով և ճնշումը այնքան կ'աւելնայ, որ ԺԹ դարու սկիզբէն հարկ կը դառնայ պետական առանձին յայտարարութեամբ քրիստոնեաները օրէնքի առաջ հաւասար հռչակել մահմետականին։ Շուտով կը ոչնչացընեն ենիչերիներուն բռնատիրութիւնն ու գոյութիւնը։ Հարուստները կ'ըսկսին եւրոպականանալ. մէկ-երկու մասնագիտական դպրոցներ կը բացուին եւրոպացի ուսուցիչներով և զինուորական կազմակերպութեան մէջ կարեւոր փոփոխութիւններ կը կատարուին եւրոպական հետեւողութեամբ։

Արեւմուտքի հետ կապուելու այս շարժումներն ու հակումները կ'ազդեն բնականաբար մայրաքաղաքի մէջ ապրող հայութեան վրայ ալ որոշ չափով մը։ Քաղաքական-վարչական ու գրական թեթեւ շարժում մը կ'ըսկսի նաեւ պատրիարքարանին շուրջը, որ ռուս-թուրքական պատերազմի թուրք պարտութենէն ետքը աւելի եւս կը շեշտուի։ Այնպէս որ Պոլսի համար ալ գրաբարի վերջին դարը եւրոպականացման դար է, թէեւ անշուշտ ո՛չ Մխիթարեաններու չափով, մանաւանդ մինչեւ ռուս-թուրքական պատերազմին պարտութիւնը, որ իր տեսակի դարձակէտ մըն է և՛ թուրքերուն համար և՛ հայերուն՝ եւրոպական ազդեցութեան շեշտուելու տեսակէտէն։

Պոլսի մէջ իրենց գրականութեամբ ամենէն աւելի աչքի իյնող դէմքերը ԺԸ դարու երկրորդ կէսին երկու պատրիարքներ են։ Դարու կէսերուն աւելի մօտիկ Յակոբ Նալեան պատրիարքը (+ 1764), որ հեղինակ է շարք մը կրօնական-խրատական երկերու. «Վէմ հաւատոյ» «Մեկնութիւն Նարեկի», «Հոգեշահ», «Ծրար ճշմարտութեան», «Զէն հոգեւոր», «Յառաջաբան Եղնիկի», «Զունայնութենէն կենցաղոյս», «Գանձարան ծանուցմանց»։ Վերնագիրներէն դատելով շատ լուրջ հոգեւոր դէմք մը և գրական ալ աւելի խոր հասկացողութեամբ։

...Իր յաջորդը պատրիարքական աթոռին վրայ Գրիգոր Պասմաճեան (+ 1773) թողած է անձնական յիշատակարան մը, որ բնականաբար հեղինակի հանրային դէմք մը ըլլալուն պատճառով կ'ըստանայ կարեւորութիւն ժամանակի դէպքերը հասկընալու տեսակէտէն, ինչքան ալ միջակ ու անստոյգ գրութիւն մը համարուի։

Յայտնի անուն է եղած իր ժամանակին Գեւորգ դպիր (+ 1810), իբրեւ լեզուագէտ, աստուածաբան, պատմաբան, քերթող ու թարգմանիչ։ Կազմած է արաբերէնի ու պարսկերէնի բառարաններ. պարսկերէնինը մասնաւորապէս եղած է շատ գնահատուած հասկըցողներու կողմէ։ Գրած է «Պատմութիւն Օսմանեան», որ կը հասցընէ մինչեւ 1728 թուականը եւ մեծ մասով թարգմանութիւն է։ Ունի եղած ուրիշ պատմական երկասիրութիւն մըն ալ, որ կորսուած է։ Գրած է նաեւ «Հայոց պատմութիւն» մը, որ դժբաղդաբար նմանապէս անյայտացած է։

Յայտնի անուն է եղած իր ժամանակին նաեւ Գրիգոր պատուելի Փեշտըմալճեան (+ 1837), հայկաբան, աստուածաբան ու վարժապետ, որ թէեւ աշխարհական, բայց հոգեւորականէ մը աւելի խիստ ու կրքով գրած ու պայքարած է կրօնական հարցերու շուրջ եւ յատկապէս կաթոլիկներու դէմ։ Կատարած է քանի մը ձեռագիր եկեղեցական մատեաններու հրատարակութիւնը։ Գրած է անխուսափելի քերականութիւնն ու տրամաբանութիւնը։ Գրած է «Լուսաշաւիղ» որ քրիստոնէական հանգանակի բացատրութիւն է։ Կազմած է երկու հատոր «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի»։ Գրած է նաեւ կրօնական քերթուած մը ութ-վանկանի տողերով 300 էջերու վրայ, որուն անունն է «Դիմառնութիւն ի չարչարանս Քրիստոսի»։

Գեղարուեստական տեսակէտէն աւելի հետաքրքրական դէմք մըն է Յովհան Միրզա Վանանդեցին (+ 1840). Վանեցի մըն է ուսումը ստացած Պոլիս, վարժապետ ու քահանայ։ Թարգմանած է պարսկերէնէ տաղաչափուած բարոյական խրատներ։ Իբրեւ ինքնագիր ունի ոտանաւորներու փունջ մը։

Յատկապէս պէտք է ընդգծել իր երեք երկարաշունչ քերթուածները։ «Ոսկի դար Հայաստանի» 4, 4, 4, 3 չափով 1400-ի մօտ քառատողեր. կը ներկայացընէ մարդկութեան երջանիկ ոսկի դարը, այսինքն Ջրհեղեղէն մինչեւ մեր Արամ նահապետը։ Եթէ հանենք գրուածքին մէջէն վիճաբանական ու կրօնական կտորները, մնացած բուն նիւթը հին երազուած կեանքի մը տեղ-տեղ շատ կենդանի նկարագրութիւնն է ու հաճելի հովուերգութիւն, ըստ Աճառեանի։ Առանձին քերթուած մըն է «Տեսարան Հայկայ, Արամայ եւ Արայի» այսինքն Հայոց պատմութեան նահապետական-աւանդական շրջանը, որ կատարեալ հաւատքով ու ոգեւորութեամբ վերածած է տաղաչափուած վիպերգութեան։ Իր երրորդ քերթուածին վերնագիրն է «Արփիական Հայաստանի», որ Հայոց քրիստոնեայ դառնալուն պատմութիւնն է,

2500 քառատող, նոյն 4, 4, 4, 3 չափով։ Ամենէն յաջող տաղերը նորէն Հայոց պատմութեան վերաբերող մասերն են. տկար են կրօնքի ու քրիստոնէութեան նուիրուած տաղերը։ Եւ աս ալ արդէն նշան է ժամանակներու և հոգիներու փոփոխութեան. քրիստոնէական դարերուն գերագոյնը կրօնականն էր. հայրենասիրութիւնը պէտք է անոր յարմարուէր ու ենթարկուէր. գրաբարի այս աշխարհականացման օրերուն հոգիներուն մէջ գերագոյնը, ապրողը ու ոգեւորողը դարձած է արդէն հայրենասիրութիւնը, որուն նուէրն պէտք է երթայ կրօնական զգացումը, նոյնիսկ տէրտէրի մը գրչին տակ։

Այս երեք քերթուածները, որոնք միասին առած քանի հազար տող կը գլեն կ'անցնին, հեղինակի մտքին մէջ անշուշտ իրարու շարունակութիւն են և իր տեսակի ամբողջութիւն մը կը ձեւացնեն։ Շատ երկարաթեւ յամառ աշխատանք մը, գրական նոր ու լուրջ փորձ մը, որ կրնանք Արսէն Բագրատունիի «Հայկ դիւցազն»-ին քովը դնել։ Անշուշտ այս փակցուած ու խախուտ ամբողջութիւնը համեմատուիլ չի կրնար «Հայկ դիւցազն»-ի ձոյլ կերտուածքին, ո՛չ անոր ներքին վիպական դարձքը ունի, ո՛չ ալ անոր շարժումներուն խիզախութիւնը. բայց կը ներկայացնէ հայրենասիրութեան և աստուածաշնչական ներշնչումներու տարօրինակ հիւսք մը։ Միրզա Վանանդեցին թէեւ կ'ապրի գրաբարի վերջին դարուն մէջ, բայց իր հոգեբանութեամբ գրաբարեան վերջընթեր դարուն կը պատկանի. դեռ նոր արթննալու վրայ եղող քերթող մը, որ թուրանական արեւելք է դեռ և չգիտակցիր, որ արեւմտեան ազդեցութիւններով և արեւմտեան ազդեցութիւններու զարգացմանը կ'աշխատի։ «Հայկ դիւցազն», ընդհակառակը, գրաբարեան վերջին դարու դասական պտուղն է. իր հեղինակը հեթանոսական գլուխ գործոցներու թարգմանիչ է. հեթանոսի ու քրիստոնեայի, աշխարհականի ու հոգեւորականի, հայու ու եւրոպացիի հոգեբանութեան յանդուգն խառնուրդ մը. և շատ լաւ գիտէ, թէ ինչ կ'ընէ։

Մխիթարեան կրթութեամբ Վենետիկի վանքէն կու գան, բայց կ'ապրին Պոլիս աշխարհականի կեանքով երկու դպրոցական ու գրական բարեկամներ՝ Սրապիոն Հեքիմեան և Մկրտիչ Պեշիկթաշլեան։ Այս երկուքն են եղած էապէս Պոլսի մէջ առաջին անգամ թատերական բեմ հաստատողը 1857 թուականին և այդ բեմին համար թատերգութիւններ պատրաստողը։

Սրապիոն Հեքիմեան (+ 1892) ունի քնարական գրութիւններ ալ, բայց իր նախասիրութիւնը թատերական երկերն են։ Գրած է «Արտաշէս ու Սաթենիկ» աշակերտական օրերու աշխատանք մը. գըրած է «Հմայեակ ու Աշխէն», «Սամէլ կամ կեանք ու տիրապետութիւն», «Վահրամ», «Յուլիանէ»։ Բոլորն ալ գրուած են 1850-1856 թիւերու ընթացքին. այդ տարիներուն ունի նաեւ քանի մը թատերակներու թարգմանութիւններ ալ։

Իր բոլոր երկերը հայրենասիրական ճառեր են. Նիւթերը առնըւած են տարբեր դարերէ ու շրջաններէ, բայց ո՛չ ժամանակի ոգի կայ այդ երկերուն մէջ, ո՛չ կեանք և ո՛չ կենդանի մարդկային դէմքեր։ Ինքը գրած է գրաբար և տպած է գրաբար, թէև բեմ հանելը հնարաւոր դարձնելու համար մէկ-երկու հատը վերածեր են ետքը աշխարհաբարի։ Ուրիշ խօսքով թատրոնի ու թատերական ստեղծագործութեան մարդը չէ Հեքիմեան, թատրոնի սիրահարն է անիկա։

Իր ընկերը Մկրտիչ Պեշիկթաշլեան նուրբ ու խոր հոգիով ճշմարիտ բանաստեղծ մըն է և իր լաւագոյն երգերը դժբաղդաբար գրած է գրաբարով, որով և հիմա գրեթէ չի կարդացուիր, այսինքն իրական կորուստ մը ընթերցողներու ստուար մեծամասնութեան համար։ Պեշիկթաշլեանը աւելի ծանօթ է լայն հասարակութեան իր աշխարհաբար գրած բանաստեղծութիւններով, որոնք ինչքան ալ շնորհք ու գրաւչութիւն ունենան, չեն հասնիր իր գրաբար «ի խորոց սրտի» գրած կտորներուն։ Աշխարհաբար գրածներուն դեռ կը վերադառնանք։ Իր գրաբար երգերուն մէջ մարդկային տառապող հոգի մը կայ խոր արտայայտութիւններով և արուեստի հմայքով։

III. ԳՐԱԲԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԴԱՐԸ ԷՋՄԻԱԾԻՆ ՈՒ ԱՐԵՒԵԼՔ

ա. Բուն հայկական հողերը ամենէն հեռուն էին Եւրոպայէն. Էջմիածինն ու միւս հայ վանքերը ԺԸ դարուն վերջերը և ԺԹ-ի սկիզբները դեռ հին Թուրանական աշխարհն է իր թշուառ վիճակով։ Բայց և այնպէս Սիմոն Երեւանցի կաթողիկոսի (+ 1780) օրով Էջմիածնի վանքին մէջ լուրջ շարժում մը կը տեսնուի։ Վերջապէս տպարան մը կը հաստատուի և թղթի գործարան մը, թէև շատ կարճ ժամանակով։ Մինչև այն ատենը գրքերը Էջմիածնի անունով կը տպագրուէին Ամստերդամ, Լիվորնօ ու Պոլիս։

Սիմոն Երեւանցին արդէն ինքը գրագէտ դէմք մըն է։ Փաստաթղթերու վրայ հիմնուած և պատմական արժէքով նոր ձևի երկ մըն է իր «Ջամբռ», այսինքն Դիւան անունով գրութիւնը, որ Էջմիածնի կալուածներուն, իրաւունքներուն և Էջմիածնի իշխանութեան տակ գտնուող վանքերուն նկարագրութիւնն է լուրջ ու խելացի դասաւորութեամբ։

Սիմոնէն ետքը մինչև Ներսէս Աշտարակեցին շատ խառնակ ու ինկած վիճակի մը մէջ է Էջմիածինը և անկարող մարդոց ձեռքը։ Դաւիթ-Դանիէլեան կաթողիկոսներու ողորմելի ու խայտառակ կռիւներուն օրերն են Երեւան նստող պարսիկ խաներու քմայքներուն և կաշառակերութեան օգտուած։

Բ. Գրականութիւնը արդէն վանքերէն դուրս է որ կը մշակուի և կապուած է քաղաքային կեանքին մեր մայր հողերէն շատ հեռու՝ Հնդկաստանի ու Ռուսաստանի քանի մը քաղաքներուն մէջ։ Այդ օտար քաղաքներուն մէջ դիրքի ու հարստութեան տիրացած վաճառականներ, իրենց շրջապատի ազդեցութեան տակ իրենք ալ հայ դպրոցներ կը հիմնեն, ուր կը հրաւիրուին գրաբարագէտ մարդիկ հայ նոր սերունդի հայ կրթութեանը համար։

Հնդկաստանի մէջ մեր դպրոցներու և գրականութեան տեսակէտէն հետաքրքիր կը դառնան Մատրասն ու Կալկաթան։ Սպահանէն խումբ մը հայ վաճառականներ ԺԸ դարու ընթացքին կ՚անցնին Հնդկաստան և հոն շուտով կը տիրանան դիրքի ու հարստութեան, կը շփուին մօտիկէն եւրոպական մտքին ու կենցաղին։ Անգլիական թերթերուն օրինակը կը վարակէ. և անոնց դպրոցներուն մէջ սորված հայ տղաք կ՚երևան մէջտեղ. և նոր մտքեր ու ծրագիրներ հոնկէ կու գան մինչև Էջմիածին։ Էմինեանի ու Շահամիրեանի ազատ Հայաստանի մը գաղափարն ու սահմանադրական առաջարկները Հնդկաստանէն կու գան։ Եւ հոն է, որ կ՚երևան նոր տեսակի գրական փորձեր աշխարհական ոգիով։

Մատրաս քաղաքին մէջ Յարութիւն քահանայ Շմաւոնեան կը հիմնէ տպարան և կը հրատարակէ առաջին հայ պարբերական թերթը «Ազդարար» անունով 1794 թուին։ Թերթը տևած է երեք տարի. փոքրիկ տետրակներ են. բովանդակութիւնն ալ մանր պատմութիւններ և օրացոյց, տեղական պարբերական թերթի մը օրինակով։ Շմաւոնեան քահանան հրատարակած է նաև առանձին պատմութիւններ և կրօնական այլ գրութիւններ։

Մեսրոպ Թաղիադեան (1803-1858) ամենէն խոշոր գրական դէմքն է, իբրև Հնդկաստանի պտուղ։ Նախնական հայ վանական կրթութեամբ պատանի մը, որ կը յաջողի չորս տարի ուսում ստանալ Կալկաթայի անգլիական դպրոցի մը մէջ։

Կալկաթայի մէջ 1821 թուականին կը բացուի Մարդասիրական ճեմարանը. Թաղիադեան կը դառնայ ուսուցիչ. կը հիմնէ տպարան մը։ Վերջը եղած է Թաւրիզ, Էջմիածին, Պոլիս շարունակ թափառելով։

Անհանգիստ ու եռանդուն մարդ մը. վարժապետ, գրագէտ, ազգասէրի ու ազատամիտ խառնուրդ. նոր դէմք մը, որ շուտով ընդհանուր պիտի դառնայ, ինչ չափով որ աշխարհական հայը մօտիկ շփում ունենայ արևմտեան արուեստին ու գիտութեան։

Եւ գրականութեան մէջ ալ Թաղիադեան կը ներկայանայ բնականաբար իբրև նոր դէմք մը նոր նիւթերով և մշակման նոր ձևերով, անշուշտ միշտ գրաբար։ Ունի թարգմանութիւններ, օրինակ «Առակք պարսից», ունի «Այբբենարան» մը նոր ճաշակով, ունի «Պատմութիւն հին Հնդկաստանի», «Պատմութիւն պարսից»։

Մեզի համար աւելի հետաքրքիր է «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս», ուր գլխաւորը Արարատեան նահանգի այն ժամանակուայ նըկարագրութիւնն է։ Այլ և ունի «Ճառ դաստիարակութեան օրիորդաց»։

Իր գեղարուեստական երկերն են. իբրեւ քնարական՝ «Եղերերգութիւնք» իր կնոջ մահուան յիշատակին և «Թուխմակ Թաղիադեան» հաւաքածուն բանաստեղծութիւններու, ուր կ'երգուի ուսման սէրը և նորէն իր կնոջ յիշատակը։ Ամենէն աւելի յայտնի ու տարածուած է այդ հատորէն «Տէ՛ր, կեցո՛ դու զՀայս» երգը, որ դարձած է հայկական պաշտօնական ազգային օրհներգ. և նոր է ու աղուոր զամբիւղ ծախող հայ աղջկան երգը օտար երկինքներու տակ։

Իբրեւ վիպական գործ գրած է «Վէպ Վարդգէսի». արկածախնդրական նոր ու աշխուժ գրութիւն մը, ո՛չ գրական լուրջ արժէքով։ «Վէպ Վարսենկան», որ կախարդական-հեքիաթական գրութիւն մըն է. այլ և «Սօս և Սոնդիպի», որ չափով գրուած, նորէն հեքիաթախառն, բայց պատմական ձեւի տակ. վերջին երկու վէպերը գրած է 1847 թուին։

Գրական միայն արժէքներ չեն այս երկերը, բայց լուրջ ու նոր գրական ճիգ է։ Ինչպէս «Հայկ դիւցազն», ինչպէս Վանանդեցիի ոսկի ու արծաթ դարերը, Թաղիադեանի այս վէպերն ալ խոր ձգտում մըն է նորոգելու, փոխելու, հին ճամբաներէն դուրս գալու։ Կէս գիտակից, կէս բնազդական որոնում մըն է նոր արուեստի՝ նոր տեսակի հայ ստեղծագործութեան։ Մէկը խիզախ քալուածքով, միւսը վարանքով, երրորդն անհամբեր, բայց բոլորն ալ նոյն ճամբան կը քալեն, նոյն ճամբան կը հարթեն գալիք նոր գրականութեան մը։

Թաղիադեան շատ խոր կապեր ունի վանքի ու վանականութեան հետ, բայց շարունակ կռւըզաւուքի մէջ է անոնց վարմունքին և ըմբռնումներուն դէմ։ Կը գրէ բնականաբար գրաբար, որ է ժամանակի գրական լեզուն, բայց իր հոգին ու աշխարհայեացքը աշխարհիկ է արդէն լիովին։ Թաղիադեան ամենէն բացուած ծաղիկն է գրաբարի աշխարհականացման։

գ. Բայց հեռաւոր Հնդկաստանէն շատ աւելի մեծ էր անշուշտ հայ ժողովուրդին համար յատկապէս Ռուսաստանի հմայքը, որ ԺԸ դարու վերջերէն հետզհետէ կը մօտենար մեր լեռներուն։ Եւ մեր մելիքներն ու մէկ-երկու կաթողիկոս ռուսներու օգնութեամբ հայ անկախութեան երազներ կը հիւսէին. դեսպաններ կ'երթան ու կու գան, խոստումներ ու թղթեր։ Եւ ԺԹ դարուն սկիզբը իրաւ որ ռուսները եկած են արդէն Կուրի հովիտը և տէր են Երեւանին ու Էջմիածնին։ Արեւելեան հայութեան խոշոր ու կարեւոր կտոր մը կապուած է արդէն անմիջապէս ռուս պետականութեան և Հայաստանը իր մէկ մասով մտած է եւրոպական քաղաքակրթութեան սահման-

ներուն մէջ։ Եւ ԺԹ դարու երկրորդ քառորդին արագ կերպով կը կատարուի հայ հոգիին վրայ տնտեսական ու վարչական պայմաններու եւրոպականացումը, որոշ չափով ապրուստի ու կենցաղի արեւմտացումը, ինչպէս և կրթութեան ու գրականութեան մէջ եւրոպականին նմանուիլը։

Գրական շարժումը նախ ծայր կու տայ բնականաբար բուն ռուսական քանի մը քաղաքներու մէջ, ուր մտաւորականութիւն մը կ՚առաջանայ ռուսական ազդեցութեան տակ, ինչպէս Մոսկուա, Նախիջեւան, Հիւսիսային Կովկասի մէկ-երկու հայաշատ քաղաքները և ետքն ալ Թիֆլիս։

Այս ժամանակաշրջանի համար պէտք է յիշատակուին երկու պատմական աշխատանք և երկու քնարերգու։

Երկու պատմական երկերն են. «Ստորագրութիւն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ». հեղինակն է եպիսկոպոս մը՝ Յովհաննէս Շահխաթունի։ Եւ «Պատմութիւն կաթողիկոսաց ի Սիմէոնէ մինչև ցՅովհաննէս». հեղինակն է Մսեր Մսերեան, որ Մոսկուայի մէջ կը հրատարակէր գրաբար ամսագիր մը 1859-1862 թուերուն «Ճռաքաղ» անունով։

Քնարերգուներէն առաջինն է Սերովբէ Պատկանեան (1760-1837). Պոլսեցի մը, Վենետիկ ուսած. և ուսուցիչ է եղած Հիւսիսային Կովկասի մէկ-երկու քաղաքներուն մէջ և վերջը եկած ու հաստատուած է Թիֆլիս։ Խառնուրդ մը իր ստացած կրթական ազդեցութիւններով. ուր սակայն տիրողը Վենետիկն է անշուշտ։ Իբրև գրական աշխատանք ունի երգերու փունջ մը. կրօնական գովաբանական տաղեր ու գանձեր, քրիստոնէական հին ու սովորական նիւթերով ու ոճով։ Հին դէմք է և ուշ մնացած։

Շատ աւելի նոր ժամանակներու շունչէն ազդուած և բնականօրէն շատ աւելի կենդանի, ձեռնարկող ու խելացի հոգևորական մըն է Յարութիւն Ալամդարեան (1795-1834). ամուսնացած, վերջը չուշտակ վարդապետ ու վարժապետ, ժամանակ մը վարիչ Ներսէսեան դպրոցին։ Համարձակ մարդ մը խօսքով ու գործով ու ներքին արժէքով. այդ պատճառով ալ հոգևորական իր մեծաւորներէն շատ չսիրուած, նոյնիսկ աքսորուած։ Հոգիով բանաստեղծ է. և իրմէն մնացած քանի մը ոտանաւորներուն մէջն ալ իսկական բանաստեղծ է. դրած է գրաբար երգեր մաս մը կրօնական բովանդակութեամբ, ուր սակայն նոր ու տարբեր շեշտ մը կայ. իսկ քանի մը հատը, որ կապուած են իր անձնական կեանքին ու ապրումներուն, արդէն նոր, թարմ ու աշխուժ գրութիւններ են անպայման գեղարուեստական արժէքով։ Ներսէս Աշտարակեցին նայած է Ալամդարեանի վրայ իբրև իր յաջորդը ըլլալիք մարդու մը վրայ կաթողիկոսական գահին համար։ Ալամդարեան սպաննուած է աւազակներու ձեռքով։ Տաղանդաւոր ու հետաքրքիր դէմք մը ԺԹ դարու առաջին մասին մէջ։

Գ. ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հիմա երբ աչքի առաջ կը բերենք ամբողջ վերջին երկու դարերու գրաբար գրականութիւնը և իր կատարած ահագին աշխատանքը և ըմբռնել ու գնահատել կ'ուզենք իր խաղցած դերն ու իր ձեռք բերած արդիւնքը, ստիպուած ենք ընդունելու, որ գրաբար գրականութեան տեսակէտէն նոր բարձրացում մը, նոր արժէք մը չէ բերած։

Հին լեզուն մաքրել, գեղեցիկ բառարաններ շինել այդ հին լեզուին համար և քերականութիւններ շարադրել՝ շատ արժէքաւոր և օգտաւոր գործ է անշուշտ հին լեզուն լաւ ճանչնալու ու խոր ճանչնալու համար, բայց առաւել նոր հարստացում մը չըստանար գրաբարը։ Հին կրօնական, պատմական ու գրական երկերու նոր տպագրուած հրատարակութիւններ մէջտեղ դնելը շատ արժէքաւոր, օգտաւոր աշխատանք է մեր հին գրականութիւնը նորերուն ծանօթացնելու, մեր հին պատմութիւնը շատերուն սորվեցնելու, ազգային ոգին, ազգային գիտակցութիւնը և ազգասիրութիւնը արթնցնելու համար, հայեկան բարձրացում բերելու համար նոր սերունդին, բայց գրաբար գըրականութիւնը առաւել նոր հարստացում մը չի կրեր։ Նոյնիսկ Ջամչեանի, Ինճիճեանի ու Ալիշանի ու նման հեղինակներու հաւաքող ու համադրող ու մեկնաբանող նորէն հետաքրքիր ու նորէն կարեւոր աշխատանքը գրաբար գրականութեան համար մասնաւոր նորութիւն մը և հարստացում մը չեն բերեր. եղածի վրայ նոր յաւելումը շատ է համեստ և ո՛չ սահմանագործ. թէ՛ աշխարհայեացքը, թէ՛ մերձեցումը, թէ՛ խորացումը ո՛չ գիտական բարձր արժէք մը կը ներկայացնէ, ո՛չ ալ գրական բարձրացում։

Գեղեցիկ ընտրութեամբ և մեծ սիրով կատարուած օտար գրական հռչակաւոր երկերու թարգմանութիւնները անշուշտ որ նոր զգացում մը ու նոր ուղղութիւն բերած կ'ըլլային մեր գրաբար գրականութեան, ինչպէս երբեմն Սուրբ-գրքի թարգմանութիւնը, եթէ գրաբար լեզուն ապրէր և գրաբար լեզուով նոր գրականութիւն մը աճէր այդ թարգմանութիւններու բերած նոր հողերուն վրայ նոր տարրերով։ Բայց ճիշդ այն միջոցին, երբ այնքան ազնիւ աշխատանք կը թափուէր այդ համաշխարհային արժէքները գրաբարի վերածելու, գրաբարը ինքը արդէն կերպով կը քաշուէր հրապարակէն ու աշխարհքէն. և այդ թարգմանութիւնները կը դառնային վաղամեռիկ աշխատանք մը գրաբար գրականութեան համար։

Եւ վերջապէս քնարական ու վիպական երկերն ու փորձերը թէ՛ վանքերէն ներս, թէ՛ վանքերէն դուրս գրաբար լեզուով՝ կա՛մ երեսը

հինին դարձուցած հին նիւթերու և հին ձեւերու նոր կրկնութիւններ են, այնինչ ժամանակէն ետ մնացած աշխատանք. կա՛մ ընդհակառակը նոր աշխարհայեացքով, նոր արտաքին արուեստով ու դրդումով կատարուած ջանքեր են, որոնց գործածած լեզուն սակայն ինքը ետ կը մնար ժամանակի հիմնական ու տիրական պահանջէն։

Մեր հին գրաբարը վերակենդանացնելու, կենդանի գրական լեզուի վերածելու և այդ լեզուով նոր գրականութիւն մը մշակելու ճիգը իրականանալ չէր կրնար։ Ներքին հակասութիւն մը կար հին լեզուին ու նոր պահանջներուն միջեւ։ Գրաբար գրել կը նշանակէր մասնաւոր կերպով գրաբարը յատուկ ուսած խումբի մը համար գըրել. նոր ժամանակներուն կեանքը ատոր դէմ էր. ընդհանրացում, ժողովրդականացում էր տիրող պահանջը. առնել գրականութիւնը հոգեւորականներուն և քանի մը գրաբարագէտներուն ձեռքէն և տանիլ ժողովուրդին և ժողովուրդի հնար եղածին չափ լայն խաւերուն։ Աւելի ճիշդը ժողովուրդի հոգին ու կեանքը և իր գրական աշխատութիւնները սերտօրէն կապել իրար. ասիկա հնար էր միայն ժողովուրդի մարդոց ձեռքով և ժողովուրդի խօսած լեզուին կարելի եղածին չափ մօտիկ ու դիւրին լեզուով։

Պէշիկթաշլեանի ու Ալամդարեանի գեղեցիկ գրաբար երգերն անգամ արուեստական բան մը ունին իրենց վրայ և՛ լեզուի և՛ ժամանակի տեսակէտէն։ Գրաբարի տեսակէտէն անհարազատ կ՚ըզգացուին. շատ են անձնական ու աշխարհիկ նիւթով ու ձեւով. դարերը ուրիշ ոգի են տուած մեր գրաբարին։ Նոր ժամանակներու տեսակէտէն արուեստական կ՚ըզգացուի գրաբարը, քանի որ աշխարհականացման կը ձգտի և լայն հասարակութեան խօսիլ կ՚ուզէ, բայց կը խօսի փոքրիկ խումբի մը միայն մատչելի լեզուով։

Գրաբարի վերամշակում ու վերակենդանացում մըն է, անշո՛ւշտ, այդ երկու դարերուն կատարած գործը. այլ և ընդհանրապէս հայկական զարթօնք մըն է, հոգեկան նոր շարժում մը նոր ըմբռնումներով, նոր հայրենասիրութեամբ և նոր հագուստով արեւմտեան տարազի։ Միայն թէ այդ ամբողջ նոր ու կենդանի շարժումին համար կենդանի գործիք մը չէր արդէն դարերէ իվեր հայ ժողովուրդի շըրթունքներուն վրայէն թռած գրաբարը։

Գրական վերածնունդը ժամանակի պահանջ էր. գրաբար լեզուով վերածնունդը հակառակ էր ժամանակի պահանջին։ Եւ ատ էր երեւի գլխաւոր պատճառը, որ այս շրջանի գրաբար գրականութիւնը ներքին ուժ չունի, պակաս է ստեղծագործ թռիչքը՝ հակառակ թափուած մեծ ճիգերուն. շատ է իր մէջ քրտինքն ու յամառ աշխատասիրութիւնը և շատ է հնադարեան վերաքաղ։

Գրաբարի այս վերջին «վերածնունդը» թէև իր շիտակ ճամբէն շեղած անել մը կը նկատեմ ես մեր գրականութեան համար. պատ-

մական դժբաղդ պայմաններու բերած գաղութային անխուսափելի անկել մը, որ շատ նպաստած է մեր արդի գրականութեան առած առաջին կթոտ քայլերուն, բայց որ ինքը չէ եղած այդ երկու դարերու հայ բանահիւսութեան իսկական ստեղծագործ ուժը։

Այն բոլոր ջանքերը, որ ըրաւ գրաբարի վերջին դարը գրաբար լեզուով, գրաբար գրականութեան համար չէ, որ իսկապէս արժէքաւորուեցաւ, այլ այդ բոլոր աշխատանքը դարձաւ նպաստ մը, դարձաւ եւրոպական պատուաստ մը ընդհանրապէս հայ գրչին ու հայ գրականութեան։

Վանքի մէջ թէ՛ վանքէ դուրս գրաբար լեզուի ու գրաբար գրականութեան վրայ աշխատանք թափող ամէն մէկը՝ առանց իր գիտնալուն կամ ուզելուն աշխատած է նոր գալիք նոր լեզուով հայ գրականութեան ճամբան հարթելու համար։ Գրաբարի ամբողջ այս վերածնունդը նախապատրաստական ընդհանուր աշխատանք մըն է ծանօթանալու, սիրելու, մօտենալու, նմանուելու եւրոպականին, օգտուելու եւրոպականէն. լեզուի, ոճի, նիւթի, ձեւի, կառուցման ու գրական տեսակներու նոր ըմբռնումներ ու նոր մշակումներ փորձելու։ Եւ վերակենդանացնելու հին հայ.կեանքը նոր սերունդներու հոգիին մէջ, որ դարերու ստրկացումով կորսուեր էր իր անցեալէն. հոգեկան բարձրացում, ինքնագիտակցութիւն և ազգային զգացում ներշնչելու համար, որ նոր հայ լեզուով մը բարձրացումներ կատարուէին նոր պահանջներուն դիմագրաւելու։

Գրաբարի ոճով եթէ խօսինք՝ գրաբարի վերջին դարը, գրաբարի վերածնունդը իր ամբողջութեամբն առած կարապետ մըն է իսկապէս, ճամբայ բացող Յովհաննէս Մկրտիչ մը սպասող Մեսիային, այսինքն մեր արդի հայերէնով մեր նոր գրականութեան։

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅ ՔԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

Չորրորդ Հատուած

Ժողովրդական անգիր բանահիւսութիւն

Ա. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՈՒ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Բարբառական ստեղծագործութիւնները կը բաժնուին երկու որոշ հատուածի՝ ժողովրդական անգիր բանահիւսութիւն և բարբառական անհատական գրականութիւն։

Երկրորդ տեսակի երկերը ստեղծուած են գրչով. կամ բանաւոր արտաբերումէն ետքը հեղինակի կողմէն գրի են առնուած և ընդհանրապէս քանի մը անգամներ գրչով ալ յղկուած են, սրբագրուած, մշակուած։ Եւ մէկ մարդու մը կատարած ճիգերուն արդիւնքը ըլլալով և այդ մարդու գիրով ու խնամքով տետրակի մը մէջ առնուած՝ սովորաբար կը կրեն իրենց վրայ իրենց հեղինակին անունը. հեղինակը կ՚ընէ իր ձեռքէն եկածը՝ որ իր անունը չկորչի։ Իր ստեղծագործութեան վրայ կը նայի, իբրև իր անձի ու իր հոգիի մէկ հարազատ կտորին վրայ, իբրև իր մէկ մասնաւոր սեփականութեան վրայ։ Ուրիշներն ալ այդ աչքով կը նային անոր գրուածքին ու տետրակին։

Կրնայ պատահիլ պատահական կորուստ մը տետրակի սկիզբէն կամ վերջէն, որով երկը կը մնայ յանկարծ անանուն։ Կրնայ պատահիլ նման անուններու շփոթում, որով մէկուն գործը մէկ ուրիշի մը կը վերագրուի։ Կրնայ պատահիլ արտագրութիւններու առեն պատահական կամ գիտաւորեալ ներմուծումներ կամ յապաւումներ, որով զանազան կտորները նոյն հեղինակին գործը ըլլալու կամ չըլլալու վէճեր կ՚առաջանան։ Բայց ասոնք բոլորը շատ երկրորդական և կողմնակի հարցեր են. ընդհանուր և հիմնական երևոյթն այն է, որ անհատական և գրաւոր ստեղծագործութեան հեղինակը յայտնի է մեզի։

Ժողովրդական բանահիւսութեան առաջին հիմնական տարբերու-

թիւնն ալ ատիկա է արդէն, որ ստեղծուած չէ գրչով. ստեղծուած է շրթունքներու վրայ. պահուած, մնացած եւ աւանդուած է բերնէ բերան անգիր: Եւ այդ պատճառով ալ անգիր բանահիւսութեան կտորները որոշ հեղինակ մը չունին:

Քնարական կտորները կարճուկ մէկ-տունանի բաներ են, զգացումներու անմիջական արտայայտութիւն. ի՞նչ հեղինակ: Շատ անգամ յօրինողը ճիգ կ'ընէ, որ չիմացուի իր հնարած ըլլալը, կը ձեւացնէ իբրեւ ուրիշներէ լսած, ամենուն առջեւը իր հոգին չմերկացնելու համար, օրինակ, յօրինողը եթէ աղջիկ մըն է: Ճիշդ այնպէս ինչպէս գրական երկերու մէջ հեղինակները իրենց դէմքին զանազան տեսակի դիմակներ կը դնեն իրենց ապրած ու զգացած բաները աւելի ազատ պատմել կարողանալու համար: Իսկ քիչ մը աւելի երկար ըսուած բաներն ալ իրենց բանաւոր ըլլալուն պատճառովը, արագ բերնէ բերան անցնելով, տարածութեան ու ժամանակի վրայ փռուելով եւ շատերուն կողմէ մշակումներու ու փոփոխութիւններու ենթարկուելով հեղինակ չի մնար մէջը իրապէս. մանաւանդ որ ոչ-ոք ալ չի հետաքրքրուեր, թէ ո՞վ է եղեր առաջին յօրինողը. հեղինակը փնտռելու պէտք չկայ. երգ է, խօսք է, բերնէ բերան կը լսեն ու կը կրկնեն. ամենուն սրտէն ըսուած բաներ են, ամենուն զգացած բաները, ամենուն հարազատ, ընդհանուր սեփականութիւն, եւ կ'ըսենք պարզապէս ժողովուրդն է հեղինակը:

Հեղինակի մը անուան կապուած ըլլալն ու չըլլալը արտաքին տարբերութիւն մըն է, որ կը գտնենք ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան եւ գրաւոր-անհատական ստեղծագործութիւններուն միջեւ: Բանահիւսութեան ու գրականութեան իրարմէ ունեցած զանազանութիւնը շատ աւելի խոր է ու ներքին. եւ այդ ներքին տարբերութեան մէկ արտաքին արտայայտութիւնն է միայն հեղինակի անուան մնալն ու չմնալը:

Գիր գիտցող անհատը, քիչ-շատ կրթուած, ուսում առած անհատը, ինչքան ալ չնչին ըլլայ իր ուսումն ու ընթերցումը, արդէն ուրիշ տեսակի մարդ մըն է, քան կարդալ չգիտցող, անուսում մարդը: Վերջինս ինչ որ գիտէ, ինչ որ կը զգայ ու կ'ըմբռնէ, բոլորը առած է իր շրջապատէն իր նման անգիր ու անուսում մարդոց հետ ապրելէն ու շփուելէն, մանաւանդ եթէ իր գիւղէն ու գաւառէն ալ գրեթէ դուրս չէ ելած: Այս տեսակ մարդուն աշխարհայեացքը, գաղափարներն ու զգացումները շատ աւելի մօտ ու նման են իր կենակիցներու ապրումներուն ու մտածումներուն: Նոյն թաղի, նոյն գիւղի ու նոյն տեղի անգրագէտ մարդիկը գրեթէ նոյն կեանքը ունին, նոյն կենցաղը, նոյն սովորութիւնները, նոյն մտածելու եղանակը եւ նոյն ընդհանուր հոգեբանութիւնը իր հիմնական գծերով:

Եւ այս հոգեկան ապրումներու խորքը շատ նման ըլլալուն հետեւանքը կը դառնայ, որ ժողովրդական անհատ մը, երբ յուզում, դատում կամ պատկերացում մը կ՚ունենայ և իր անհատական զգացածը կ՚արտայայտէ. առանց իր ուզելուն կամ նկատելուն, արտայայտած կ՚ըլլայ իր կենակիցներու, իր շրջապատող ընկերակիցներու յուզումներն ու պատկերացումները, մտածումներն ու տենչանքները։ Ժողովրդական երգիչը, ժողովրդական բանահիւսը, ժողովրդական ծաղրածուն և ժողովրդական իմաստունը ինչ ալ որ ըսէ՝ իր ժողովուրդի հոգիէն կը խօսի և ատոր համար ալ անմիջապէս ժողովուրդի հոգիին կը խօսի։

Գրագէտ մարդը, ինչքան ալ դեռ համբակ ըլլայ ու խակ, միշտ բանով մը տարբերած է արդէն իր շրջապատի զանգուածէն. և քիչիկ մը աւելի ուսման տէր դառնալուն պէս ուզէ-չուզէ շատ աւելի շեշտըւած կերպով կը զատուի իր հարազատներէն։ Իր տարբեր մտածումներն ունի, որոնք գիրքերէն կու գան, իր տարբեր դատումներն ու ըմբռնումները, որոնք իր ուսուցիչներէն կու գան. և իր նոր ու աւելի լայն աշխարհայեացքէն կու գան։

Այս տեսակ անհատը բան մը ըսելու կամ գրելու ատեն շատ աւելի մեծ չափերով իր գրքերը, իր ուսուցիչներն ու ղեկավարները ունի աչքի առաջ, քան այն հարազատ միջավայրը, ուրկէ ինքը դուրս է ելած։ Քանի կ՚երթայ «ժողովուրդի» վրայ բարձրէն կը նայի. ինքը իր աստիճանին եղող «իր նմաններուն» համար խօսիլ կ՚ուզէ. անո՛նց գնահատանքը իրեն համար արժէք ունի։ Եւ վերջն ալ երբ կամաց-կամաց ինքն իր սեփական ոտքերուն վրայ կանգնիլ կ՚ըսկսի, ինքը կ՚ըսկսի դիտել ու դատել՝ կը ցանկայ, որ ուրիշներն ալ իրեն պէս դատեն։ Ինքը հիմա ունի իր կարծիքը, իր տեսակէտը և ատիկա է, որ կը քարոզէ, կ՚երգէ, կը ներկայացնէ և ուրիշները իր ետեւէն քաշել կ՚ուզէ։

Այսինքն անգիր բանահիւսութեան մէջ անհատը ժողովուրդի մէկ հարազատ մասնիկն է. իր ապրումներն ու դիտածները երգելով ու պատմելով իր ժողովուրդի ապրածներն ու մտածածները արտայայտած կ՚ըլլայ. կը դառնայ թարգմանը ժողովուրդի հոգիին. անհատականը կը ձուլուի ու կը սուզուի ժողովրդականին մէջ. և բերնէ բերան անցնելով, տաշուելով ու փոփոխուելով արդէն բոլորովին անհատականը կը հալի, կը մաշի ու կը մնայ մէջտեղ հանրայինը։ Աս է, որ անգիր բանահիւսութիւնը իսկապէս կը դարձնէ ժողովրդական։

Ասոր հակառակ գրագէտ բանահիւսը, ինչքան ալ ժողովրդին մօտիկ ըլլայ, ունի արդէն իր գրական-դասակարգային շեղումները և՛ լեզուի և՛ ոճի և՛ մտածման և՛ աշխարհայեացքի։ Եւ քանի իմաստուն ու վարպետ կը դառնայ՝ այնքան աւելի կը շեշտուին այդ շեղումները, այնքան առաջ կու գայ ի՛ր անհատը, ի՛ր եսը, ի՛ր ապրած

կեանքը, ի՛ր հասկցածը։ Գրական երկերու մէջ անհնար է, որ կը խօսի. և ատոր համար ալ պէտք է իր անունը գիտնանք, որ ուրիշ անհատներու հետ չշփոթենք։

Յովհաննէս Թումանեանը ինչքան ալ մօտիկ է հոգիով իր Լոռու հայութեան, ինչքան ալ իր լոռեցի տղաքն ու աղջիկները և անոնց կեանքը գծէ հարազատօրէն իր վէպ-երգերուն մէջ, ինչքան ալ ջանայ իր գրութիւններու ժողովրդական ոգին կենդանի պահելու, ինչքան ալ բուն ժողովրդական վէպէն առնէ իր նիւթը և բծախնդիր կերպով պահէ ժողովրդական վէպի և՛ մանրամասնութիւնները և՛ առանձնայատկութիւնները և՛ արտայայտութեան եղանակն ու նրբութիւնները, միևնոյն է. Թումանեանի մշակած «Սասունցի Դաւիթը» ժողովրդական բանահիւսութիւն չէ. գրական-անհատական մշակում մըն է և բոլորովին տարբեր բան մը ժողովրդական ստեղծագործութենէն։

Իսկ «Սասնայ ծռերու» բազմաթիւ տարբերակներէն որն ալ առնենք, թէև իրարմէ յաճախ խիստ տարբեր և՛ մշակումով և՛ զանազան մանրամասնութիւններով և՛ ոճով և՛ բարբառով, միևնո՛յն է, անոնք բոլորն ալ անգիր բանահիւսութիւն են և ժողովրդական ստեղծագործութիւն։ Տարբերութիւնները արդիւնք են տարբեր գաւառներու, տարբեր դարերու կամ երգչի մը կամ շարք մը երգիչներու տարբեր տաղանդին։

Ժողովրդական նիւթեր առնել, ժողովրդական ձևեր գործածել և ժողովրդական ստեղծագործութիւններուն նմանիլ չի նշանակեր ժողովրդական ստեղծագործութիւն արտադրել։ Ժողովուրդ պէտք ըլլաս, անգրագէտ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը պէտք ունենաս, առանց յաւելումներու ու նմանողութիւններու, որ ստեղծագործութիւնդ դառնայ ժողովրդական բանահիւսութիւն։

Գիր ու ընթերցման ծաւալումը, ուսման ընդհանրացումը և դըպրոցական կրթութեան իրապէս պարտադիր դառնալը բոլորի համար՝ հետզհետէ պիտի աղաւաղեն անգիր բանահիւսութիւնը ու չքացընեն։ Ատոր տեղը պիտի բռնեն տարբեր վայրերու և տարբեր դասակարգերու քանի մը անհատները ազգային գրականութեան։

Բ. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՒԱՔՈՒՄԸ

Բարբառական անգիր բանահիւսութիւն հայ ժողովուրդը անտարակոյս ունեցեր է միշտ, ինչպէս անխտիր ամէն ժողովուրդ։

Հայութեան առաջին հեթանոս հազարամեակին ինչ որ «գրաբար» պետական բարբառով գոյութիւն ունէր, գոյութիւն ունէր անշուշտ

նաեւ միւս ոչ-պետական բարբառներուն մէջ ալ։ Անգիր երգը, վէպը, առակը, կատակը բարբառական սահմաններու առջեւ կանգ չեն առներ. բարբառը կը փոխէ, քիչ մը կը յարմարցնէ տեղական ասութեան կամ քերականութեան ու կը շարունակէ երգուիլ ու պատմուիլ բոլոր բարբառներու սահմաններուն մէջ։ Ճիշդ այնպէս, ինչպէս հիմա, երբ միեւնոյն ասելուկը, առածը, առակը, երգը, հէքիաթը և դիւցազներգութեան մը զանազան տարբերակները ունինք շատ մը բարբառներով։

Այդ բոլոր բարբառական ստեղծագործութիւնները տեւած են, ապրած են ու շարունակուած նաեւ հայութեան յաջորդ քրիստոնեայ հազարամեակի ընթացքին։ Քրիստոնէութիւնը ինչքան ալ արհամարհէր կամ նզովէր այդ երգերն ու պարերը, այդ պատմութիւններն ու մանրավէպերը, ժողովուրդի հոգիէն ու շրթունքէն խլել ու ոչնչացնել չէր կրնար։ Բնականաբար քիչ մը, գէթ արտաքուստ, այլակերպուած են այդ հեթանոսութեան ծաղիկները, յարմարուած են քրիստոնէական ասութեան և քրիստոնէացած են, ինչպէս ինքը երգող ու պատմող ժողովուրդը։ Հեթանոս աստուածներն ու անունները փոխարինուած են քրիստոնեայ սուրբերով ու սրբութիւններով, աւելցուած է քանի մը նոր կրօնական ակնարկութիւններ և հին ժողովրդական բանահիւսութիւնը շարունակած է իր ճամբան. ինչպէս և հին հեթանոս տօներն ու արարողութիւնները, սովորութիւններն ու ըմբռնումները շարունակած են իրենց գոյութիւնը երկար-երկար դարեր, մինչեւ մեր օրերը։

Քրիստոնէութեան առաջին երեք դարերուն, երբ դեռ ուժեղ էր պետական գրաբարը և այդ լեզուով եղած ստեղծագործութիւններն էին աւելի աչքի ինկող, միւս բարբառներով եղածները հաւանօրէն աւելի տեղական բնոյթ պիտի կրէին և աւելի ստուերի տակ էին։

Արաբական դարերուն պետական գրաբարբառի անկումն ու մոռացումը բնական կերպով ասպարէզը աւելի լայն բացաւ միւս բարբառներուն և այդ բարբառներով երգերուն ու վիպումներուն։ Քանի մը իրարմէ անջատ թագաւորութիւններու միաժամանակ հիմնուիլը իր հետը կը բերէր քանի մը բարբառներու միաժամանակ յարգի ու պատուի գալը, դառնալով տիրող բարբառ։

Մեր Կիլիկեան իշխաններու, անկէ ետքն ալ մեր Կիլիկեան թագաւորներու օրերուն չեմ կարծեր, որ հայ անգիր բանահիւսութիւնը մասնաւոր կերպով թափ առած ըլլայ Կիլիկեան հողերու վրայ։ Օտար հողը միշտ աննպաստ է ժողովուրդի մը հոգեկան ծաղկումին համար. հին արմատները չկան. եկուորը միշտ քիչ կ'ըլլայ թիւով տեղականին հետ համեմատած և ենթակայ աւելի մեծ չափերով օտարներու ազդեցութեան։ Անշուշտ քիչ մը տարբեր ձեւով, բայց ըստ էութեան անոնց վիճակը եղած է նոյնը ինչ որ հիմա մեր ամէն կողմ փախստա-

կան գաղութներուն դրութիւնը, երբ դիմանալն ու չայլասերիլը ու հայը բերածը կերպ մը պահպանել կարողանալը արդէն մեծ արժանիք մըն է. Նոր բանահիւսական ստեղծագործութիւններ ակնկալելու իրաւունքը չունինք այդ իր հողէն փրցուած ժողովուրդէն։

Թուրքական այդ դարերուն՝ մեր անգիր բանահիւսութեան պահպանումն ու զարգացումը էապէս տեղի է ունեցած նորէն իր հայրենի բնաշխարհին մէջ կամ շատ մօտիկ, անոր կից, հակառակ շրջապատի աւերին ու թշուառութեան և անվերջ կռիւներուն։ Անգիր բանահիւսութիւն ըսուածը շատ խոր ու սերտ կերպով հիւսուած ու կապուած է կեանքի առօրեայ անխուսափելի երեւոյթներուն, որոնք կանգ առնել չգիտեն քիչ-շատ տեւականօրէն, ինչքան ալ աւեր ու կռիւ ըլլայ շուրջը։

Ժողովուրդին երգը՝ փաթթուած առօրեայ կեանքին՝ ինքն ալ կանգ առնել չը՛ գիտեր։ Հողը կը վարեն երգով, կը հնձեն երգով, քաղհան կ՚ընեն ու կ՚երգեն, կը մանեն ու կ՚երգեն, կ՚երգեն իրենց ցաւն ու վիշտը, կ՚երգեն սէրն ու կարօտը, կ՚ամուսնանան երգերով, մանուկները կը քնացնեն երգելով, կ՚ըսեն ու կը խօսին անվերջ ասելուկներով, առածներով, մանրապատումներով։ Ապրելուն ու խօսելուն հիւսուած ատոնց մէկ անբաժան մասն է բանահիւսութիւնը։

Ամեն գիւղ, ամեն ուխտատեղի ունի իր ուխտի օրը. ամեն ամիս ունի իր տօնի օրերը, որոնք ամենքն ալ ունին իրենց յատուկ սովորութիւնները, բաղդ նայիլ և այլ արարողութիւններ, բոլորն ալ կապուած հինէն եկած խօսքերու, աւանդութիւններու և երգերու։ Ատոնք պահանջ են դարձած հաւատքի, պէտք է կատարուին, և կը կատարուին ինչքան ալ ծանր եղած ըլլան երէկը կամ սպառնալից՝ վաղը։

Ձմեռուան երկար ցուրտ գիշերները, բանտուած թանձր ձիւնին տակ, խմբուած խեղճ գետնատակ խրճիթի մը մէջ բուխարիկին շուրջը, ուր բոցեր կը ճարճատեն, նստած են ամենքը գլուխնին կախ, կեանքի հոգը կը ճնշէ ու շատ դժուար է իրենց վիճակն ու ապրուստը։ Բայց կեանքը կեանք է, պէտք ունին ամենքը կար մը մոռացման, հոգեկան շարժման. և ահա՛ աշուղը, երգիչը կամ իրենցմէ աւելի շնորհալի մէկը վար կ՚առնէ պատէն մէկ-երկու թելանի թշուառ նուագարանը, կը խաղայ քիչ մը այդ թելերուն հետ ու կ՚ըսկսի հեքիաթ մը։ Երկար-երկար հեքիաթ մը, մանուածապատ ու ոլորուն։ Ի՜նչ վայելք, ի՜նչ արկածներ, ի՜նչ թռիչք, ի՜նչ երջանկութիւն և ի՜նչ առատութիւն ամեն աղուոր բաներու այդ գիշեր լուսցնող հեքիաթին մէջ։ Եւ որքան թշուառ է ու զուրկ շուրջի իրականութիւնը, այնքան հմայիչ, այնքան գրաւիչ կը հնչէ հեքիաթը։ Մարդիկ իրականութենէն չըստացածը գտնէ երեւակայութեան մէջ վայելել կ՚ուզեն և աստուածները արդէն ատոր համար են դրկած մուսաները աշխարհ։

Ինչքան ատեն որ ժողովուրդ մը կը շնչէ ու գէշ-աղէկ կ՚աշխատի, կը շնչէ ու կ՚ապրի իր հետ անգիր բանահիւսութիւնը։ Ատոր համար է, որ ԺԲ-ԺԹ դարերու ընթացքին, երբ գրաբար հին անհատական ստեղծագործութիւնը չդիմացաւ թուրանական հարուածներուն, ձգեց ու փախաւ հեռու աշխարհներ ու դարձաւ գաղթական գրաբար մը, հո՛ս մայր-հողին վրայ մնացած ժողովուրդը կ՚երգէր, կը պարէր ու կը պահէր իր անգիր բանահիւսութիւնը երբեմն էջքերով, երբեմն ելքերով, տեղ մը կծկուած, տեղ մը թափով՝ նայած պայմաններու բերումին և երգողներու բնածին տաղանդին։

* * *

Բայց այս քանըհինգ դարերու կեանք ունեցող բարբառական անգիր ստեղծագործութիւններն ալ՝ մեր դասական հին երգերուն նման՝ պաշտօնապէս արհամարհուած են եղած միշտ մեր գիր գիտցող եկեղեցական հայրերուն կողմէ, իբրեւ ռամիկ, իբրեւ աշխարհական, իբրեւ անուս մարդոց վայել յօրինուածք։

Բարբառները նկատեր են, իբրեւ աղաւաղումը մեր միակ ու իսկական լեզուի՝ գրաբարի. և ժողովրդական երգերն ու վէպերն ալ համարեր են իբրեւ տափակ ու կոպիտ խակ բաներ, լաւագոյն պարագային երեխայական խաղ ու զուարճալիք։

Այս ըմբռնումները մեր ուսեալ անձերու հոգիին մէջ տեւած են գրեթէ մինչեւ մեր օրերը, մինչեւ ԺԹ դարու կէսէն ալ անդին։ Նախ պէտք էր գրաբար գրականութիւնը տեղի տար նոր գրական լեզուի մը՝ հիմնուած կենդանի բարբառի մը վրայ, որ բարբառներու հանդէպ յարգանք զգացուէր։ Եւ ատոր զուգընթաց պէտք է ընդհանուր համոզում դառնար, թէ ազգ ու պետութիւն ըսուածը ժողովուրդն է, որ ամէն ինչ ժողովուրդներու համար է, գոնէ սկզբունքով։ Ժողովրդապետութեան սկզբունքը պէտք է տիրապետողներու գահը բարձրանար, որ ժողովուրդի լեզուն ու ժողովրդական երգն ու վէպն ալ արժէք ստանար։ Եւ այս ուղղութեամբ մեծ դեր է խաղացած եւրոպական առաջընթաց ժողովուրդներու մեզի տուած օրինակը։

ԺԹ դարու ընթացքին եւրոպական երկիրներու մէջ քիչ մը ամէն տեղ մեծ խնամքով ու գուրգուրանքով սկսան հաւաքել ժողովուրդի շրթունքէն անգիր բանահիւսական ամէն տեսակի ստեղծագործութիւնները, նոյնիսկ անշնորհքներն ու փշրանքը։ Այդ բոլոր նիւթերը սկսան հրատարակուիլ, յատուկ ուսումնասիրութիւններու առարկայ դառնալ, ենթարկուիլ հոգեբանական ու գիտական վերլուծման և արժանանալ մեծ գնահատանքի թէ՛ իբրեւ քաղաքակրթական արժէք թէ՛ իբրեւ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն։

Այս ընդհանուր գրոհի տակ հայ միտքն ալ ԺԹ դարու կէսերէն

սկսաւ հետաքրքրուիլ, ուշադրութիւն դարձնել, համ առնել, քիչ-քիչ սիրել ու յափշտակուիլ ժողովրդական բանահիւսական հարցերով։ ԺԹ դարու եօթանասունական թիւերուն էր, որ Գարեգին Սրուանձտեանց տպագրութեան տուաւ իր ճամբորդութիւններու ատեն հայ ժողովուրդի բերնէն լսած երգերն ու պատմութիւնները. մեծ համակրանքի ու քաջալերանքի արժանացաւ. և անկէ ետքը իրար ետեւէ ուրիշներ ալ սկսան հրատարակել բարբառներու մասին գրութիւններ և հաւաքեցին բաւական նիւթ ժողովուրդի շրթունքէն։ Այդ շրջանի մեր բոլոր պարբերականներուն մէջ այս ուղղութեամբ ջանքեր կան կատարուած։ Ունինք նաեւ յատուկ պարբերականներ ժողովրդական կեանքի պայմաններն ու բանահիւսական երկերը ժողովող, ինչպէս Էմինեան հրատարակութիւնն էր Պեղրոկրատի մէջ և Երուանդ Լալաեանի «Ազգագրական հանդէսը» Թիֆլիսի մէջ։

Շնորհիւ այս շարժման մենք հիմա ունինք բաւականին ժողովրդական բանահիւսական նիւթ։ Անշուշտ այս հաւաքուածը մէկ փոքր մասն է միայն եղածին։ Եւ դժբաղդաբար ասկէ ետքը մեծ բան մը հաւաքելու յոյսը չկայ. մեր ժողովուրդի մեծագոյն մասը ազգովին խողխողուած է հիմա. Մնացորդներն ալ վտարուած են իրենց հայրենիքէն օտար երկիրներու տակ օտար ժողովուրդներուն գիրկը, ուր արագ կերպով կը կորսնցնեն ինչպէս իրենց հայ բարբառը, այնպէս ալ իրենց հետ տարած բանահիւսական փշրանքը։

Եւ հաւաքուած նիւթերն ալ քաղուած չեն հարկ եղած հնչական, լեզուական ու բանահիւսական զգուշութեամբ. հաւաքումը կատարուած է անվարժ կամ անգէտ ձեռքերով, առանց հարցի ուսումնասիրութեան ու նախապատրաստութեան։ Հրատարակուած նիւթերուն մէջ կարելի է ըսել չկայ երգ մը, նոյնիսկ տուն մը, ուր որեւէ կոպիտ սխալ մը սպրդած չըլլայ։

Այս բոլոր նիւթերը գիտական համեմատութեամբ, զգուշութեամբ ու կարգով պէտք է մէկտեղել, որ կարելի ըլլայ և՛ եղածը խորապէս գնահատել և՛ օգտագործել. որուն վրայէն մեր նոր գրական սերունդներուն գրիչները կարողանան մեղուի մը պէս իրենց մեղրը հաւաքել և՛ լեզուի, և՛ ոճի և՛ արտայայտութեան ձեւերու, այլ և բանահիւսական ուրիշ տեսակէտներէ։

* * *

Այս հաւաքուած նիւթերուն մէկ մասին խորքը շատ հին է անշուշտ և հեռաւոր դարերէն կու գայ. այդ նիւթերը կը հասնին մեզի աղճատուելով, խառնակուելով և շատ դժուար է լրջօրէն բան մը հասկընալը. գիտական համեմատութիւնը միայն ուրիշ ժողովուրդներու նման կտորներուն հետ կրնայ լոյս ու իմաստ տալ մեր չհասկըցածին, որով և կը դառնայ հետաքրքիր։

Հասկընալի մնացածներն ալ խառնակուած են, ընդհատուած են, փոփոխուած են կրօնէ կրօն, տիրապետողէ տիրապետող, քաղաքակըրթութենէ քաղաքակրթութիւն ու դարաշրջանէ դարաշրջան անցնելով։ Այդ բոլոր շօշափումներէն, այդ բոլոր ժողովուրդներէն ու ժամանակներէն պատառիկ մը, յուշիկ մը, ակնարկութիւն մը, հաւատալիք մը հետը բերելով։ Գիտական աշխատանքի ու վերլուծական սրատեսութեան համար առատ նիւթ կայ այդ աւելի հինէն եկող կտորներուն մէջ։

Սակայն արդի մեր ունեցած նիւթերուն մեծագոյն մասը մեզի կու գան Թուրանական դարերէն։ Ութը դարերու մեր ստրկացումը Թուրք-մահմետական լուծին տակ՝ չէր կրնար չազդել մեր նիստ ու կացին, մեր սովորութիւններուն, մեր ըմբռնումներուն և մեր արտայայտութեան վրայ։ Ամենէն խոր ազդուողը կենցաղական վարմունքի ձևերն են ու լեզուն. առաջին քանակութեամբ Թուրք բառեր մտած են մեր լեզուին մէջ, նաև պարսկական ու արաբական բառեր. այլ և տիրող դարձած են Թուրք ու պարսիկ յատուկ անունները թէ՛ տղոց, թէ՛ աղջիկներու, թէ՛ իբրև անուն ու ազգանուն, թէ՛ մականուն։

Բայց հայ արիական խորքը կրցած է դիմանալ թէ՛ կեանքի մէջ թէ՛ բանահիւսութեան։ Շատ էր տարբեր մեր ըմբռնումը ընտանիքի, ամուսնութեան ու սիրոյ մասին, շատ էր հակադիր մեր ու տիրողի կրօնական խտրականութիւնը, որ մեզի ալ, մեր տիրողներուն ալ հօն կը հրէր իրարմէ. և շատ էր չեշտուած մեր մէջ աշխատանքի սէրը, ինքնուրոյնութեան սէրը։ Քաղաքական կեանքի մէջ չէինք կրցած մեր ինքնուրոյնութիւնը պահել, բնազդական պահանջ կար գոնէ հոգեկան աշխարհի մէջ մեր առանձնայատկութիւնները ամուր պահելու։ Եւ բնականէն ուժեղ էր ու տարբեր մեր գեղարուեստական ճաշակը, շատ աւելի լուրջ, զուսպ, զգաստ և չափը պահել սիրող, որ արևմըտեան ու արիական յատկութիւն է։ Այս բոլորը իրար գալով կրցած են պահել տալ մեր ինքնութիւնը. օտարի ազդեցութիւնը եղած է աւելի արտաքինի վրայ՝ հագուստ, կապուստ, վարմունքի ձևեր և օտար բառեր. մեր հոգիներուն խորքը, ինչպէս և մեր բանահիւսութեան խորքը մնացած է հայ ու արիական։

Ժողովուրդի մը հոգին ըմբռնելու և անոր ինքնութիւնը հասկընալու առաջին ամենէն կարևոր միջոցը անոր լեզուն վերլուծելն է և լեզուին մէջն ալ ամենէն առաջ բարբառները և անկէ ետքը միայն գրական լեզուն։ Նոյն նպատակին հասնելու երկրորդ միջոցը ժողովուրդի մը գեղարուեստական ստեղծագործութիւններն են և այդ ստեղծագործութիւններուն մէջն ալ ամենէն առաջ լեզուով կատարած ստեղծագործութիւնները. նախ ժողովրդական անգիր բանահիւսութիւնը, ետքն ալ անհատական գրականութիւնը։

Ժողովրդական բանահիւսութեան բոլոր տեսակները մէկ կողմէն շատ ընդհանուր գծեր ու նմանութիւններ ունին թէ՛ դրացի ու մօ-

տուող, թէ՛ ցեղակից ու հեռաւոր ժողովուրդներու բանահիւսական երկերուն հետ. բայց միւս կողմէն ալ շատ յստակ կը զատուին ամեն մէկ ժողովուրդի ինքնայատուկ գծերը, մտածման և արտայայտութեան ուրոյնութիւնները և զգացական խորքը։

Այնպէս որ բարբառական անգիր բանահիւսական երկերը, բացի իրենց գեղարուեստական արժէքէն, իրենց տուած անմիջական վայելքէն, ունին նաև գիտական-հոգեբանական երկրորդ կարևոր արժէք մը։ Եւ վերջապէս ունին նաև պատմական-քաղաքակրթական երրորդ դեր մը. լեզուի և լեզուական առնչագործութիւններու միջոցաւ կարելի է շատ մը պատմական ու քաղաքակրթական իրողութիւններ ճշդել ու պարզաբանել։ Մեծ է ու բազմակողմանի ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան դերն ու արժէքը։

Գ. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՔՆԱՐԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

1. ՀԱՐՍՆԻՔԻ ԿԱՊՈՒԱԾ ԵՐԳԵՐ

Ժողովրդական երգերը ըստ իրենց արտայայտած հիմնական զգացումին կարելի է բաժնել հինգ տեսակի. 1) Հարսնիքի կապուած երգեր, 2) Կենցաղի կապուած երգեր, 3) Սիրոյ երգեր, 4) Բնութեան երգեր և 5) Զուարճանքի երգեր։

Հարսնիքի կապուած երգերուն առաջին խումբը ընդհանրապէս հինէն կու գայ հեթանոսական հաւատալիքներէն, որոնք սակայն ապրած են նաև քրիստոնէական դարերուն և կ'ապրին մինչև այսօր։ Խօսք մը կ'ըսեն, երկու տողով գիւթանք մը կ'ընեն, տուն մը կախարդական աղօթք կը մրմնջեն և կը կապուին մրջիւններուն ոտքերը, մարախին արշաւը կանգ կ'առնէ, մկներու ակռան չի բանիր, գայլերը իրար կը բզըկեն, հովերուն ուղղութիւնը կը փոխուի և թշնամի մարդոց թևերը կը թուլնան։ Նման քանի մը բառ, հատ ու քանի մը բժժանք մազին, եղունգին կամ որևէ այլ մանրէկի մը վրայ, որ առնուած է ենթակայի մարմնէն և սիրող սիրտերը սիրաթափ կ'ըլլան կամ իրար տեսնել չուզողները իրարու կը սիրահարին։

Այս կախարդանքներուն, հմայումին, թիւղանքին ու բժժանքին կապուած խօսքերը, որոնք մասնագէտներու խորքին գաղտնիքն են, պատահական կերպով միայն մէջտեղ կ'ելլեն. քիչ են, աղճատուած ու թերի. մէկ մասն ալ ուղղակի անիմաստ. քանի մը կրօնական բառեր

ու անունները, մէկ-երկու անիմաստ նախադասութիւն որոշ հնչակըրկ-նութեամբ կամ յանգերով իրարու կապուած։

Բայց կան այս հմայական խօսքերուն աւելի հանուր և ընդհան-րացած ձեւերը, որ ամենքս ալ կ՚ըսենք ու կը կրկնենք կեանքի մէջ կէս մը կատակով կէս մը յուսալով։ Օրինակի համար՝ կորուստ մը որոնելու ատեն սատանային ուղղուած մեր սուտ խոստումը. «Սատա-նա՜յ, սատանա՜յ, պոչիդ տակը բան մը կայ, շատը քեզի, քիչը ինծի»։

Ժողովուրդի կրօնական ու գերբնական ըմբռնումները ուսումնա-սիրելու համար հետաքրքիր նիւթեր են ասոնք։

Հաւատքի կապուած աւանդութիւններու երկրորդ կարեւոր և շատ գործածական տեսակը օրհնանքն է ու անէծքը. երբեմն աւելի գե-ղարուեստական ձեւ հագած համեմատութիւններով և իր տեսակի տաղաչափութեամբ. երբեմն աւելի պարզ, արձակ ու անմիջական. երբեմն մէկ-երկու բառ միայն, ուր շատ յստակ կերպով կ՚երեւայ, թէ ի՞նչն է, որ ժողովուրդը բարգաւաճութիւն կը համարէ մարդուս համար և ի՞նչ աստիճանաւորութեամբ. այդպէս ալ, թէ որո՞նք են ամենէն մեծ անբաղդութիւնները ամենուն համարումով։

Նորէն շատ հետաքրքիր նիւթեր են ու տարրեր՝ ժողովուրդի մը աշխարհայեացքը ուսումնասիրելու համար, ուր գեղարուեստականն ալ, սրամտութիւնն ալ և երեւակայութեան թափն ալ իրենց բաժինն ունին։

Հաւատքին կապուած աւանդութիւններու և երգերու երրորդ խումբը արդէն նեղ մտքով կրօնական կերտուածներն են. այսինքն աղօթք, խնդիրք, մաղթանք ու փառաբանութիւն երբեմն կապուած տեղական որոշ աղբիւրի մը, մատուռի մը, սրբատեղիի մը, գերեզմանի մը, նահատակի մը, սրբութեան մը ուղղուած. կամ ուղղակի Քրիստոսին, Աստծուն, Աստուածածնին. Աստուածածնին անունը մասնաւոր գուրգուրանք կը վայլէ։

Միշտ զուլք է, հաւատքի զեղում, միջնորդութեան խնդրանքով, օգնութեան աղերսանքով։ Մէջէմէջ կը պատահին սրտէն փրթած խօսքեր ու հաւատքի բացառիկ խոր շեշտեր. բայց ընդհանրապէս արդէն ընդունուած, կայունացած կամ քարացած աւանդութիւններ են, ծիսական սովորոյթ դարձած թէ՛ արտաքին ձեւով թէ՛ խորքով։

II. ԿԵՆՑԱՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Ժողովուրդի ապրուստին, կեանքին ու կենցաղին կապուած եր-գերուն առաջին խումբը կը ներկայացնեն աշխատանքի երգերը. ամենէն կարեւորը անշուշտ հողի աշխատանքներուն կապուած երգերը, քանի որ հայ ժողովրդական բանահիւսութեան վայրը հայ գիւղն է և գիւղի հիմնական աշխատանքն ալ հողագործութիւնը։ Ամենէն կարե-

ւորը վարելը, ամենէն խորհրդաւորը սերմելը, ամենէն ուրախը հըն-ձելը, որ կապուած է սակայն ամառուան տապին ու շոգին։

Ամենէն հետաքրքիրը վար ու ցանքն է անշուշտ՝ կապուած գարնան, յոյսերու ու թարմութեան, որուն երկար երգին իրար յաջորդող տուները իրենց խօսքը ուղղելով մէյ մը հողին, մէյ մը լուծին ու եզներուն, մէյ մը խոփին ու գութանին, մէյ մը հօտաղին ու մշակին, մէյ մը երկինքին ու Աստուծուն, իրաւ որ շատ կենդանի ու գեղեցիկ կառուցում մըն է, որուն իրարու յաջորդող ու իրարու հագ-ցըւած տուները լրիւ ամբողջութիւն մը կը գոյացընեն՝ ամբողջ օրուան մը աշխատանքին քերթուածը․ ձայնանմանութիւններով, բացական-չութիւններով ու դիմառնութիւններով շրջանակուած, հինգ վանկանի տողերով ու շուտ-շուտ իրար զարնող յանգերով աշխուժացած, և բուն գործէն ու բնութենէն յորդող երաժշտական եղանակով ուռճացած՝ այդ հայ հողի հայ երգը կը զարնէ իսկոյն ամէն հայու սրտին։

Ո՛չ նոյն ամբողջական կառոյցով, բայց միշտ գրաւիչ, տեղ-տեղ շատ գրաւիչ են նաեւ աշխատանքի միւս երգերը․ քաղհանի երգը, հունձի երգը, կալի երգը, սայլով փոխադրելու երգը, ուր բնութեան նկարագրութիւնը, գիւղացիին հողն ու կարիքը, գոմէշներուն հանդէպ իր ունեցած քնքշանքը և իր սրտի սէրն ու սիրուհին շարունակ իրա-րու կը հիւսուին։

Հողի աշխատանքէն զատ կան գարբնոցի երգեր, ջուլհակի երգեր, մանելու երգեր, այսինքն գիւղական արհեստներուն հետ կապուած երգեր, ուր նորէն տիրող նիւթը աշխատաւորի հոգերն են ու ծանր տնտեսական վիճակը և ուր նորէն սէրն ու սիրականը, լուսինը, գի-շերն ու ճրագը, անձրեւ ու ձիւն ու բնութեան նման նկարագրու-թիւններ կը փաթթուին իրարու։

Կը դնեմ հոս մէկ-երկու հատը աշխատանքի այդ երգերէն։ Եւ ամենէն առաջ եզան երգը, որ հողային աշխատանքներու գլխաւոր դերակատարն է․

ՀՈՐՈՎԵԼ

Ձի՛գ տուր, քաշի՛, ա՛յ եզը,
 արա հօ՛, հօ՛, արա հօ՛․
Լուծդ մաշի՛, ա՛յ եզը,
 արա հօ՛, հօ՛, արա հօ՛․
Աստուած պահի քո տէրը,
 արա հօ՛, հօ՛, արա հօ՛․
Մինն էլ տաշի՛, ա՛յ եզը,
 արա հօ՛, հօ՛, արա հօ՛։

Կ Ա Լ

Արի՛, արի՛, քե մատաղ
հօ՜, ե՛զը ջան։
Հա՛, կալ արա, ման արա,
հա՛, կալը դարման արա.
ցորենն ինձ, դարմանը քեզ,
հաչանը դարման արա։

ՍԱՅԼԵՐԳ

Հոլ արա, ե՛զը, ջա՛ն աղբեր,
Թոլ արա, ե՛զը, ջան աղբեր.
Դե՛, Սիրո՛ւն, ե՛լ, ե՛լ,
դե՛, Ծիրա՛ն, ե՛լ, ե՛լ,
դե՛, Տոկա՛ն, ե՛լ, ե՛լ։

Հոլ արա ակը, ջա՛ն աղբեր,
Թոլ արա ակը, ջան աղբեր.
Դե՛, Սիրո՛ւն, ե՛լ, ե՛լ,
դե՛, Ծիրա՛ն, ե՛լ, ե՛լ,
դե՛, Տոկա՛ն, ե՛լ, ե՛լ։

Կ Ա Տ Ա Կ

Մարալ գոմէշ նազ կ'անէ,
պոչը փաթթէ՝ թոզ կ'անէ,
մարալ գոմէշ նազ կ'անէ,
ճիպոտ կ'ուտէ, վազ կ'անէ։

ՀՆՁՈՒՈՐԻ ԵՐԳ

Հով արա, Լեղուա՛ր, հով քամի.
մեր մշակը հով կամի.
մեր մշակը չոքել ա,
որձ գոմշի պէս չոքել ա։

Լեղուա՛ր, ամպէ՛, ցօ՛ղ արա,
էսօր քիչ ամպշող արա,
չոքն ու տօթը թող արա,
մի քիչ մեղ բանթող արա։

Արեւը ինձ տաղում ա,
ուշք ու միտքս շաղում ա.
ծովինարը խաղում ա,
բարակ անձրեւ մաղում ա։

ԹԱՂՀԱՆԻ ԵՐԳ

Գարնան գութան հանեցի
արտը բամպակ ցանեցի.
ամառն եկաւ, քաղն եղաւ,
թաղհանաւոր ճարեցի։

Թաղհան կ'անեմ, հօ՛, բարով.
դոլմա կ'եփեմ պիպարով.
աշխան անի լաւ օրեր,
բամպակ քաշեմ նուպարով։

Բեռնեմ սայլը սար հանեմ,
սար հանեմ ու տուն տանեմ.
դուրս գայ չարի չար աչքը,
ձմեռն հանգիստ օր անեմ։

ԹԱՂՀԱՆ ԱՆՈՂԻ ԵՐԳ

Թաղհան եմ անում սարին,
մատաղ ըլլեմ իմ եարին.
մէջքին արծաթ քամար ա,
մեռնիմ ունքի կամարին։

Ուրագս սարքած, սրած,
մաշիկս սաղրուց կարած.
էն իմ կարմիր էրեսս
էրես-էրեսին դրած։

Թաղհանում եմ կնճիթը,
հագած եմ լաւ խաս չիթը,
էրնէկ կը տամ էն օրին,
որ ընկնեմ եարիս ճիտը։

Կենցաղական երգերու երկրորդ խումբը հարսանեկան երգերն են։ Գիւղական հարսնիքը մեր հին ազնուական ամուսնութիւններու ատեն գործադրուող արարողութիւններուն նմանեցումն ու մնացորդն է և օրեր կը տեւէ։ Փեսան այդ օրերուն «թագաւոր» է, հարսը «թագուհի» և անոնց ամեն մէկ քայլ ու վարմունքը կապուած է երգերու։

Նախ փեսայի տունը կատարուած ծէսերը, ինչպէս լողանալ, հալաւ օրհնել, զգեստաւորել և նստիլ խրախճանքի, իբրև հրաժեշտ իր ազատ ընկերներէն։ Նոյնը կը կատարուի, ինարկէ, նաև աղջկայ տունը աղջիկներու շրջանակին մէջ. մատները հինա դնել, հագուեցնել,

երգել ու պարել, մասամբ պատրաստութիւն հանդէսին, մասամբ հրաժեշտ աղջկնութեան ընկերներէն։

Կու գայ մօր տունէն աղջիկը առնելու երգերն ու արարողութիւնը լացերով. տղու տունը բերելը և նոր ընտանիքին կապելը յաղթական երգերով, զուարթութեամբ ու կատակով։ Որով կը գոյանայ հարուստ նիւթ և՛ կատակ և՛ լուրջ, և՛ խինդ և՛ լաց, և՛ գովք և՛ հեգնութիւն, երբեմն խիստ յուզական, երբեմն խիստ դրական, երբեմն խիստ ծաղրական սայթերով ու տողերով։

Այս երգերուն ու սովորութիւններուն գիտական վերլուծումը առատ նիւթ կը մատակարարէ ամուսնական հին ըմբռնումներու, կնոջ դիրքի, տնտեսական ու տոհմային կապերու բացատրութեան համար։

Կենցաղական երգերու երրորդ խումբը օրօրներն են. միշտ քընքուշ ու սրտագին տողեր, որով ամեն մայր գոնէ երեւակայութեամբ առատօրէն թափել կ'ուզէ իր զաւկին վրայ աշխարհիս բոլոր գոհարներն ու մարգարիտները և բնութեան բոլոր գեղեցկութիւններն ու անուշութիւնները։ Ասիկա ներկայի համար. ապագայի համար ալ ցանկացուածը կա՛մ քաջութիւն է, կա՛մ հարստութիւն կա՛մ ազատութիւն ու մեծութիւն, նայելով մօրը հոգեկան տենչանքին։ Այս պատճառով ալ ընդհանրապէս ուրախութեան բարակ քող մը նստած է այս խումբի երգերուն վրայ ժողովուրդի շրթունքին։

Կը դնեմ քանի մը կտորներ՝ հարսանեկան և օրօրի։

Ժամէն կու գայ ջուխտ մը փիտան,
եղնենք, տեսնե՛նք մե՞րն կու գան.
առնենք, եղնենք վերը տան։
Բարով եկեր դուն ի մերը.
առջիդ քաշենք եղն ու մեղրը։
Քալէ՛, հարսնո՛ւկ, քալէ՛, հարսնո՛ւկ,
վրայ խալուն քալէ՛, հարսնո՛ւկ,
քալէ՛ ու մանտրտիկ քալէ՛,
ալուկ փեշերդ վեր ծալէ՛։

Թագւորի մէր դո՛ւրս եկուր,
քու թագւոր որդիդ եկեր է,
քեզի կաքաւ ձագ բերեր է,
թեք գնացեր, ջուխտ եկեր է։

Թագւո՛ր գովեմ գլխուդ ի վար.
առաջ ես քու պոյիկդ ըսեմ,
որ սելվի ծառ կու նմանի.
անկէց ես քու երեսդ ըսեմ,
որ լուսընկի կալ կու նմանի.
անկից ես քու փարչամդ ըսեմ,
որ սըմայի թել կու նմանի.
հա՜յ, իմ հա՜յ աննման աղուոր։

Աղուո՛ր, քեզ ո՞ր մարն է բերեր.
ան թուխ աչեր մարն է բերեր,
մարն է բերեր մեզի համար,
մենք ենք եկեր քեզի համար։

Խնամի, գուռդ չէն կենայ,
այս գռնակը բաց մնայ,
Ջուխտակ որդիքդ ապրած կենայ։

Մի՛ լար, մարի՛կ, ես ալէ տի գամ,
ութ օրն լմըննայ՝ ընկերովս տի գամ,
տարին ալ լմըննայ գըկովս տի գամ։

Աղջիկ մի կու տանին լալով ու լալով,
գլուխը փաթթեր են լահոռի չալով.
ծամերը հիւսեր են սրմայի թելով։
Եկո՛ւր, աղուո՛ր աղջիկ, հարս եղիր մեզի,
յախութ, զմրութ, անգի՛ն քար եղիր մեզի։

Թագուորի՛ մեր, դո՛ւս արի,
տե՛ս, քե ինչե՛ր ենք բերէ։
Քե լուսաց անող ենք բերէ.
քե տախտ աւլող ենք բերէ.
քե տաշտ մաքրող ենք բերէ.
քե հաց թխող ենք բերէ.
կարկտան անող ենք բերէ.
բուրդի գզող ենք բերէ.
ճախրակ մանող ենք բերէ.
սոլեր չիտկող ենք բերէ.
ծամ խոտկող ենք բերէ.
քե գլուխ գըմբող ենք բերէ։

Քաղուածօրէն

— Էն դիզան, պետ-պետ դիզան,
տեսէ՛ք՝ էն ո՞րն է։
— Էն դիզան, պետ-պետ դիզան,
գեղի համրէքն է։
— Կաքաւները կըրկըղալէն
տեսէ՛ք՝ էն ո՞րն է։
— Կաքաւները կըղկըղալէն
էն էրիցներն է։
— Ծընճղուկները ճըլըլըլալէն,
տեսէ՛ք՝ էն ո՞րն է։
— Ծընճղուկները ճըլըլըլալէն
էն տիրացուքն է։

— Էն միջի հաստագերան
տեսէ՛ք՝ էն ո՞րն է,
— Էն միջի հաստագերան
Թագւորի հէրն է,

— Էն քուլա բամպակն ի ծակ
տեսէ՛ք՝ էն ո՞րն է,
— Էն քուլա բամպակն ի ծակ
Թագւորի մէրն է,

— Էն արեւ, երկնուց արեւ,
տեսէ՛ք՝ էն ո՞րն է,
— Էն արեւ, երկնուց արեւ,
էն Թաղաւորն է։

— Էն լուսին ամպերի տակ
տեսէ՛ք՝ էն ո՞րն է,
— Էն լուսին ամպերի տակ
մեր Թագուհին է,

— Շունն եկաւ, պարկն ի բերան
տեսէ՛ք՝ էն ո՞րն է,
— Շունն եկաւ, պարկն ի բերան
գիւղի գզիրն է,

ՕՐՕՐ

Օրօր ըսեմ քնանաս,
քնանաս ու մեծանաս.
ան գեղն, ուր մեծ չկենայ,
ան գեղին մեծը դառնաս։

Դուն դառնաս անտառ մօրուն,
զարնես քօքիկդ խորուն.
քօքիկդ խորուն զարնես
ծառդ շուք տայ ճղերուն։

Օրօ՜ր, օրօ՜ր, քներ ես,
ծածկեր եմ քրաներ ես.
երեսիդ չարը դէն տանիմ,
վարդի նման բացուեր ես.
վարդերու անուշ հօտուն
եղի՛ր, մու՛շ-մուշ, անուշ քուն։

Կենցաղական երգերու չորրորդ խումբը ընդհակառակը սուգի երգերն են, մահուան ու անդառնալի անջատման ցաւն ու կսկիծը։ Կեանքէն ասդիի և կեանքէն անդիի հակադրութիւնը. կեանքի չվայլած հրապոյրներուն պատկերացումը և անոնցմով մեռածը երեւակայութեամբ ապրեցնելը. ցնորական յոյսեր և դառն յուսահատութիւն,

Խիստ յուզիչ կտորներ ունին այդ երգերը, ուր սակայն գեղարուեստի տալիք հաճոյքը ամբողջապէս կը խեղդուի ցաւի ուժեղ ճընշումին տակ։ Երբ ցաւէն խելագար մայրը ելած կը պարէ իր կտրիճ զաւկի դիակին շուրջը՝ ալ ո՞վ կրնայ պարի մասին մտածել։

Կենցաղական երգի այս չորս խումբերը, այսպէս ըսեմ, միջազգային են. այսինքն ամէն ժողովուրդ ալ ունի այս կամ այն չափով ու յաջողութեամբ։ Թուրանական դարերու դառն հայկական իրականութեան և դարաւոր ծանր տնտեսական ու քաղաքական պայմաններու ինքնայատուկ պտուղը կը ներկայացնեն կենցաղական երգերու մեր հինգերորդ ու վերջին տեսակը, որ պանդուխտի երգեր կ'անուանենք։

Հայրենի տուն ու գիւղի, հայրենի լեռներու ու ձորերու, իրարմէ բաժնուած մարդ ու կնոջ, մօր ու զաւկի ու սիրելի դէմքերու, սիրելի վայրերու այրող կարօտով ու անյագ որոնումով շաղախուած երգեր։ Շատ լեղի երգեր, բայց և շատ խոր ու գեղեցիկ, որու ամէն տողէն ու բառէն հայ հոգիի երազանքը կը կաթի ու իր աւեր բոյնին խորունկ սէրը։

Ղարիպ մեռար, ղարիպ թաղեցին,
ղարիպ լցին հողին ի վրադ.
եկին օտար մարեր ի վրադ,
եկին օտար քուրեր ի վրադ.
եկին ու վա՜յ բերին ծնողին։
վա՜յ բերողին, վա՜յ մեծցընողին,
վա՜յ լուսալուս արթուն կեցողին.
մաղկատը սրտին ծիծը տուողին։

Եամա՛ն, եամա՛ն, իս Իւսկիւտար անցուցէ՛ք.
Սեւ ծովը ճեղքեցէք, ճամբայ ցուցուցէ՛ք.
տարէ՛ք իմ մօրս դռնակ, վար դրէք ու պահ մը լացէք.
եղբուկս ալ վար իջեցուցէք, հիւսած ծամեր քակեցէ՛ք.
քուրուկս ալ վար բերէք, ծարաւած աչքն լացուցէ՛ք։
Չկա՛ն. չե՛ն գար...

Ալ չեմ երթար պախճան վարդերուն տակը,
ինկեր է մատնիս ջեւահիր-ակը,
ա՜խ, ի՜նչ դժար ցաւ է եօլումին խակը։

Սուրբ Աստուածածնայ ծոցէն
մարգրիտ մը ինկեր է՝ գին չունի.
երնէ՜կ գտնողին, վա՜յ եկեր է կորուսողին։

ԿԻՆԸ ՂԱՐԻՊ ԱՄՈՒՍՆՈՒՆ

Գիշեր-ցերեկ հեչ չես ելլեր մտացս.
գլուխս բարձ դնեմ՝ կու գաս երազս.
հերամ ըրիր կերած հացս, խմածս։

Ղալեմքեր պտէր՝ քիաղիտ առնէի,
քանի կարօտնայի՝ վրադ նայէի,
պիլքի ես ալ քենէ արզուս առնէի։

Գարնան պիւլպիւլի պէս՝ պախճան կ՚իջնէաք,
Թեւ թեւի կու տայաք, չիֆթ ժուռ կու գայաք,
երկիր կու հաւասէր, պատուիլ չունէաք։

Զարկի՛ր, կրակ տուիր, կիրիմ, կու վառիմ.
Ջրի պէս ծարուըցեր՝ ճամբուդ կը նայիմ։

Ղ Ա Ր Ի Պ Ը

Կռո՛ւնկ, ուստի՞ կու գաս, ծառայ եմ ձայնիդ.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունիս։
Մի՛ վազեր, երամիդ շուտով կը հասնիս.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունիս։

Թողեր եմ ու եկեր մլքերս ու այգիս.
քանի որ ա՛խ կ՚անեմ, կու քաղուի հոգիս.
Կռո՛ւնկ, պահ մի կացիր. ձայնիկդ ի հոգիս,
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս։

Ո՛չ դլուր որ գիտեմ, ո՛չ զիլրակին,
զարկած է գլխ շամփուրն, բռնած կրակին.
այրելս չեմ հոգար, ձեզմէ կարօտ եմ.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս։

Պաղտատու կուգաս, կ՚երթաս ի սեհրաթ.
Թղթիկ մը գրեմ՝ տամ քեզ ամանաթ.
Աստուած թող վկայ լինի քու վրադ.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս։

Գրեր եմ մէջ թղթիս, թէ հոս մնացի.
օրիկ մը օրեր աչերս չը բացի,
սիրելի՛ք, ձեզանէ կարօտ մնացի.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մի չունի՞ս։

Աշունն է մօտեցեր, գնալու ես թետպիր,
երամ ես ժողվեր, հազարներ ու բիւր.
ինձ պատասխան չը տուիր, ելար, գնացիր.
Կռո՛ւնկ, մեր աշխարհէն գնա՛ հեռացիր։

III․ ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԵՐ

Ժողովրդական քնարերգութեան երրորդ տեսակը կը կազմեն սիրոյ երգերը։ Ամենուն հոգիին խօսող, ամենուն ապրած և ամենէն պարզ երգերն են ասոնք։ Ընդհանրապէս մէկ-տունանի քառատող․ աւելի բարձր կառուցումով և աւելի բացառիկ երգերու մէջ մէկ-երկու տուներ աւելի սերտօրէն կը կապուին իրար ու կը կազմեն կենդանի ամբողջութիւն մը։

Նախնականն ու հիմնականը քառատողն է։ Այս կարճ և կազմով ու չափով ընդհանրապէս միատեսակ երգերուն և՛ նիւթերը և՛ եղանակները և՛ տարածելը մատչելի է շատ շատերուն, գրեթէ բոլորին․ և ասոր համար ալ շատ են այդ սիրոյ քառատողերը, բայց անշուշտ ո՛չ հաւասար արժէքով։ Միեւնոյն մտածումի, միեւնոյն պատկերի կամ համեմատութեան քանի-քանի տարբերակները կան։ Իսկապէս խոր զգացումով ու գեղեցիկ արտայայտութեամբ ձուլածու տուներուն քովը կան շատ միջակ ու սովորական պատկերացումով բազմաթիւ տուներ։ Եւ եթէ հաւաքող բանասէրը իր գրական ճաշակը մէջ բերել չուզենայ՝ կան շատ տափակ, նոյնիսկ կոշտ ու տգեղ տուներ։ Մարդկային հոգիները թէ՛ զգալու և թէ՛ արտայայտելու տեսակէտէն շատ են տարբեր իրարմէ իրենց նրբութեամբ, իրենց խորութեամբ, իրենց ճաշակով միեւնոյն գիւղական հասարակութեան մէջ։

Հայ ժողովրդական սիրերգին մէջ տիրող շեշտը նորէն կարօտն է, որոնումը, կանչը, այսինքն երազանք, անձկանք ու մաշուիլ․ ասով ալ հայ սիրոյ երգը ընդհանրապէս մարմնականէն բարձր կը մնայ, սիրտ կը բանէ և աւելի խոր ու նուրբ կ՚ազդէ։

Սիրերգներուն քառեակները մեծ մասով լուրջ են, բայց պակաս չէ երբեք հեգնութիւնը․ մէջէմէջ կատակ ալ կայ, նոյնիսկ ծաղր։

Սիրոյ այս երգերը ժողովուրդի մէջ երեք ձևի գործածութիւն ունին։ Ամենէն առաջ իբրև պարզ երգ՝ անհատաբար կամ խումբով երգուելու։ Երկրորդ ձևի գործածութիւնն է, իբրև բաղդի գուշակութիւն Համբարձման տօնի օրը, որ հին հեթանոսական դարերէն եկող հաւատալիք ու սովորութիւն է։ Հաւատք կար՝ թէ այդ գիշերը երկինքը կը բացուի և ով որ տեսնէ այդ բացումը մեծ բաղդի կը տիրանայ։ Եօթը աղբիւրներէ բերուած ջուրի, ծաղիկներու և երգերու հետ հիւսուած բաղդի այդ գուշակումը ժողովուրդը հիմա պարսկերէն բառով «ջան գիւլիւմ» կ՚անուանէ․ և իբրև գուշակութիւն ըսուող սիրոյ երգերուն տուներն ալ կը դառնան ջան-գիւլիւմի երգեր։ Սիրոյ երգերու գործածութեան երրորդ ձևն ալ պարերգ դառնալն է, աղջիկ ու տղայ շղթայ կազմած փոխն ի փոխը կ՚երգեն տուն-տուն և

պարի շղթան առաջ ու ետ կը տատանի ըստ եղանակի պահանջին մերթ մեղմ, մերթ աշխուժ և մերթ բուռն։

Միևնոյն քառեակները այս երեք ձևով ալ կը գործածուին, թէև երգերէն մէկն ու միւսը այս կամ այն գործածութեան համար կարծես աւելի կը յարմարին գլխաւորապէս իրենց կապուած եղանակին բերումովը։

Սիրոյ քառեակը ընդհանրապէս որոշ կազմ ունի. առաջին երկու տողերը կա՛մ բնութեան նկարագրութիւն է, կամ համեմատութիւն մը կամ այլ տեսակի նախապատրաստութիւն մը յաջորդ երկու տողին համար. այս վերջին երկուքն է, որ իսկապէս կը ներկայացնեն գըլխաւոր զգացումը։ Որչափ խոր ու բնական ու ճիշդ ըլլայ այս երկու մասերուն մէջ եղած կապը ըստ իմաստի, այնքան բարձր կ'ըլլայ իր պատճառած գեղարուեստական հաճոյքը։ Եթէ երկու մասերուն միջև այդ խոր կապը չկայ, երբ մէկ կէսին բերած պատկերը, համեմատութիւնը կամ տարողութիւնը յաջորդ կէսի սիրոյ զգացումի արտայայտութեան հետ իրար լաւ չեն բռներ, անշուշտ որ գեղարուեստական խորքը կը տուժէ. միակ կապը կը մնայ բառախաղ մը, հարուստ յանգ մը, այսինքն աւելի արտաքին, հասարակ տարրեր։

Ժողովրդական սիրերգի այս քառեակները երգել ու գրել կարելի է իրարու ետևէ ու կազմել տեսակ մը շարան, բայց անով նոր ամբողջութիւն չի կազմուիր. ամէն քառեակ ինքնուրոյն է։ Երբ քանի մը տուներու ներքին իմաստի կապով ամբողջութիւն մը կը գոյանայ՝ իսկոյն կ'ըստացուի աւելի բարձր արուեստ. և՛ աւելի բացառիկ և՛ աւելի գեղեցիկ։

Կը դնեմ ժողովրդական սիրերգի քանի մը աւելի յաջող քառեակներ, այլ և բացառիկ կառոյցով երգ մը։

Անձրև եկաւ շաղալէն,
ուռու տերև դողալէն.
հրէս եկաւ իմ աղբէր
ալ ձին տակին խաղալէն։

Սիրեր եմ սէրն երեսին,
ռեհան ու թերն երեսին,
որ իմ սիրածն ինձ չտայ՝
Աստծու կրակն երեսին։

Մի ջաղաց երկու դանի,
բարձ բերէք՝ եարս կանի.
ես, դու մի պաղում պանիք
ես՝ չինարի, դու՝ նանի։

Սէրն ի՞նչ է, սեվտան ի՞նչ է.
Թուղթն ի՞նչ է, ղալամն ի՞նչ է.
բարձր ծառ, անուշ պտուղ.
չեմ հասնիր, փայտան ի՞նչ է։

Սարը սարին նման չէ,
քարը քարին նման չէ.
հարս ու աղջիկ շատ տեսայ՝
մէկն էլ եարիս նման չէ։

Փանաքեռ բարձր տեղ ա,
ջուրը հիւանդի դեղ ա.
սիրած սիրածի չեն տայ,
էս ի՞նչ անօրէն գեղ ա։

Ա՛յ տղայ, սեւ ջուխաւոր,
սաղմոսը ծոցիդ սովոր.
էրնէկ կու տամ էն օրը՝
մեր տունը գաս Թագաւոր։

Ա՛յ տղայ, պաղուլն արի,
ոտքերդ շաղումն արի,
էս Թաղը ղալմաղալ ա,
ման տուր՝ էն Թաղուլն արի։

Ուռի ես՝ կռանա՛լ մի,
մեր տնից հեռանա՛լ մի.
թէ Աստուածդ կը սիրես,
սիրել ես՝ մոռանա՛լ մի։

Կայնել ես, կանչում էլ չես.
պոյիցդ ամաչում էլ չես.
եկար կշտովս անց կ'ացար՝
տէր ես, ճանաչում էլ չես։

Ոսկի մատնիք մատներին,
շողքըն ընկաւ երեսին.
աքլո՛ր, շուտով մի՛ կանչիր,
անքուն կ'անես իմ եարին։

Կայնել եմ՝ գալ չեմ կարող,
լցուել եմ՝ լալ չեմ կարող.
քանի որ գնացել ես՝
անունդ տալ չեմ կարող։

Ա՜յ, հեւա՛, հեւա՛, սի՛րտս.
ճնճղկան թեւ ա սիրտս.
քանց պուտը կարմիր չկայ՝
բաց անեմ՝ սեւ ա սիրտս։

Աւելի կատակով կամ ծաղրով.

Սարերի սինձն ի՞նչ կ'անեմ.
կաթով բրինձն ի՞նչ կ'անեմ,
թող իմ սիրածն ինձի տան,
ոսկի, արծաթն ի՞նչ կ'անեմ։

Ջուն դնեմ թաւէն, խաշեմ,
գնամ, կորովը աչեմ.
թէ որ եարս գալիս է՝
չոքեմ, չեքմեքը քաշեմ։

Արխալուխս կարել եմ,
ոսկէ կոճակ շարել եմ,
նանի՛ ջան, տարա մի՛ անի,
իմ սիրածս ճարել եմ։

Պարտէզ ունեմ՝ դրախտ ա,
ծաղիկ-ծաղկունքի վախտ ա.
գէշ աղջիկ, սիրուն տղայ՝
էս էլ մի ուրիշ բաղդ ա։

Սարերումը տուն ունեմ,
մէջլին ոսկի սուն ունեմ.
ա՛յ շան տղայ, քի՛չ խօսա.
քեզ պէս հազար շուն ունեմ։

Սանա կը ծեծեմ՝ խաղ կ'անեմ,
մաշիկը տախ լախ կ'անեմ.
չատ մի՛ խօսա, ա՛յ տղայ,
մուկն ըռխիցդ կախ կանեմ։

ԵՍ ՍԱՐԷՆ ԿՈՒ ԳԱՅԻ

Ես սարէն կու գայի, դուն դուռը բացիր,
ձեռքդ ծոցդ տարար, ա՛խ ըրիր, լացիր։

Ես մի պինդ պաղ էի, դուն մրմուռ լացիր,
քո հրեղէն արցունքով ինձի հալեցիր։

Ես մի չոր ծառ էի, դուն գարնան արեւ,
քո սիրով ծաղկեցաւ իմ ճիւղն ու տերեւ։

Թէ չէիր ինձ առնի՝ ինչո՞ւ սիրեցիր.
մի բուռ կրակ եղար, սիրտս էրեցիր։

IV. ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԳԵՐ

Բնարական երգերու չորրորդ տեսակը բնութեան նկարագրութեանը նուիրուած երգերն են, որոնք շատ չեն, բայց որոնց մէջ հիանալի կտորներ կան խոր տրամադրութեամբ։

Այս երգերուն հիմնական նիւթը մէյ մը լոյսն է ու լուսաբացը, գիշերը, իրիկունը, մէյ մըն ալ տարուան չորս եղանակները՝ գարուն ամառ, աշուն, ձմեռ, երբեմն ամեն մէկը առանձին գծուած, երբեմն չորսը միասին իրարու ետեւէ։

Այդ երկու հիմնական նիւթերուն կապուած խօսքի ու գովքի կու գան մեր հայրենի աստղազարդ երկինքը, ձիւնապատ լեռները, գըլգըլան ջրերը, արտ ու այգի, ծառ ու ծաղիկ, թռչնիկն ու հովերը «անո՜ւշ, անո՜ւշ»։

Իրենց կազմով աւելի պարզ են, քանի մը իրարու կապուած տուներ են սովորաբար։ Իրենց յատուկ կրկնութիւններով, յանգի ու չափի առանձնայատուկ չեղումներով։

ԳԻՇԵՐ

Լուսնակն անուշ, հովն անուշ,
չինականի քունն անուշ.
ծագեց լուսնակն երկնուց,
հովուի փողն էր անուշ։

Հօտաղ եղներ կ'արածայ,
մաճկալ պառկեր՝ քունն անուշ,
զլզլուն քամին կը փչէ,
ծովային հովն էր անուշ։

Դաշտեր, ձորեր մինչեր են,
ջրեր գլգլան՝ ձենն անուշ.
հավքեր թռան իրենց բուն,
պլպուլի տաղն էր անուշ։

Անմահական հոտ բուրեր,
քաֆուր վարդի հոտն անուշ.
հասուն պտղով լի ծառեր,
ծառի տակ քունն էր անուշ։

ԳԱՐՈՒՆ

Գնաց աշուն, եկավ գարուն.
կաթէր ջրիկ աղբիւրներուն.
երթար լցուեր բարակ առուն.
աղբրանց-արուն մէջ քարերուն,
գոյլին ռուսամ վըր քարերուն.
փունջ մանիշակ մէջ ձորերուն,
կանաչ-կարմիր գոյն-գոյն ծաղկունք.
դաշտերն ամէն էրանք, թաշուն,
ձէնիկ կու գայ գառնիկ-մաքուն։

ԱՐԱԳԻԼ

Արագի՛լ, բարով եկիր,
դո՛ւ, արագի՛լ, բարով եկիր,
մեզի գարնան նշան բերիր,
դու մեր սրտիկ զուարթ արիր։

Արագի՛լ, երբ գնացիր,
դու մեր ծառէն երբ գնացիր,
զուլումաթ հովեր արին,
ծիծղուն ծաղկունքս չորցուցին։

Պսպղուն երկինք մթներ,
էն պսպղուն երկինք մթներ,
մեր վերէն ձներ բրդեր,
ծաղկաթափ ձմեռն հասեր։

Վարագայ սարէն բռնած,
էն Վարագայ սարէն բռնած,
ձիւնն իջնէր, ըմեն ծածկէր,
կանաչ դաշտեր սիպտակ անէր։

Արագի՛լ, բարով եկիր,
դո՛ւ արագիլ, բարով եկիր.
մեզի գարնան նշան բերիր,
դու մեր սրտիկ զուարթ արիր։

V. ՋՈՒԱՐՃԱՆՔԻ ԵՐԳԵՐ

Քնարական երգերուն վերջին տեսակը կը կազմեն զուարճանքի երգերը, խնդալու համար, կատակի համար շինուած երգերը։

Ասոնցմէ առանձին խումբ մը կը ներկայացնեն արդէն իրենց յօրինման ձեւովը իրենց վրայ խաղ ու կատակ ունեցող երգերը, ուր որոշ հարցի մը կամ խօսքի մը կրկնութեամբ հետզհետէ նոր կենդանիներ, նոր առարկաներ կու գան կ՚աւելնան հիմնական առարկային՝ կազմելով գալարուն, հետզհետէ աճող և կծիկի մը պէս ինքն իր վըրայ փաթթուող հիւսք մը, որ ինչքան երկարի, այնքան ծիծաղաշարժ կը դառնայ, իմաստն ու եղանակն ալ զուարճութեան իրենց բաժինը կ՚աւելցնեն։

Երկրորդ խումբ մը կը կազմեն յատկապէս մանկան հոգեբանութեան և մանուկներու զուարճութեան համար ըսուած կէս-լուրջ, կէս-կատակ երգերը։ Ոմանք պարզ բառախաղեր են, յանգերու խաղեր, առանց խոր իմաստի կամ գուցէ իրենց իմաստը կորսնցուցած, այսպէս, օրինակ, ամենուն յայտնի «Ծի՛ւ, ծի՛ւ, մառնոցիկը»։ Կան սակայն աւելի խորք ունեցող տեսակները։

Ահա՛ մանկական պարզ կատակ մը.

Արեգա՛կ, արեգա՛կ, դուս արի,
հէրդ ու մէրդ եկել է,
ոսկի ըլիթ բերել է,
պառի ծակը դրել է.
մուկն էկել է, տարել է,
կատուն էտնէն վազել է,
գոմշի վուտը կոտրել է,
աղամանը վիթել է։

Շատ աւելի խորք ունի հետեւեալը.

— Լագլագօ՛,
ճանի-պէկօ,
յուստէ կու գաս։
— Սեւ սարերուց։
— Ի՞նչ ես բերեր։
— Թուղթ մը սապոն։
— Ո՞ւր կը տանիս։
— Մուսկա մամուն։
— Որ ի՞նչ անի։
— Լաչիկ լուայ,
թայի գլխուն,
ելնէ գարուն։

Երրորդ կարեւոր խումբ մը կը կազմեն կենդանիներու դէմքը գծող, բնաւորութիւնը նկարող ու նկարագրող ոտանաւորները։

Կենդանիներու կեանքէն ու վարքէն առած այս իրական ու ճըշմարիտ պատկերացումները և խաղերը շատ մօտիկ են ու սիրելի մանուկներու հոգիին։ Աքլորը, լորիկը, կաքաւը, կկուն, մուկը, կատուն, շունը և նշանաւոր աղուէսը, որ բոլոր գրականութիւններու մէջ յատուկ տեղ ու դեր ունի. ասոնք են հերոսները, բացառութիւն չէ նաեւ մեր անգիր ժողովրդական բանահիւսութիւնը։

Արտուտի՛կ,
կարմիր տոտիկ,
իջնեն կայներ
գոշտիկ-մողտիկ,
ընտրեն քարեր,
ուտեն կուտիկ,
կը ծըլըլան
կլթիկ-կլթիկ։

ԱՂՈՒԷՍ

Աղուէսն հագեր քուրքը դեղին՝
պտուտ կու գայ շուրջը գիւղին,
ջուր կտրեցաւ տատիս լեղին,
ա՛յ, դո՛ղ աղուէս, ագին ծաղիկ։

Աղուէսն եկեր նստեր դէզին,
երկար ագին ծալեր վզին,
աչք է տնկեր մեր խորոզին,
ա՛յ, չար աղուէս, ագին ծաղիկ։

Վա՛յ, իմ խորոզ, կարմիր խորոզ,
ման կու գայիր գոռոզ-գոռոզ,
փետուրդ ալրաւ ողջ դար ու փոս,
ա՛յ, դող աղուէս, ագին ծաղիկ։

Աղուէ՛ս, աղուէս, դու չար գազան.
ոտքերդ կարճ ու խիստ վազան,
շներն ամեն քեզ չհասան.
ճարպիկ աղուէս, ագին ծաղիկ։

Չորրորդ խումբն ալ կը կազմեն արդէն մեծերու հասցէին ուղղուած հեգնութիւններ, մեծերու կեանքին ծաղրանկարը, երբեմն կոպիտ, երբեմն կատակ, երբեմն շատ նուրբ։

Կը գտնեմ երկու օրինակ։ Առաջինին վերնագիրը կրնանք դնել «Անոգին իրարանցում ոչինչի համար»։ գիւղական կեանքի իրական պատկեր մըն է կատակով և կապուած ճնճղուկներու աներեսութեան։ Երկրորդը շատ նուրբ ծաղր մըն է ծոյլ ու անպէտք հնձւորներու հասցէին։ Ծաղրը ըմբռնելու համար, պէտք է գիտնանք, որ մէկ քարդը քանի խուրձ է։

ՃՆՃՂՈՒԿՆԵՐ

Կոտ ու կէս կորեկ ունիմ ցանելու համար,
ճնճղուկներ թռան եկան ուտելու համար,
ծռեցայ քար վեր կալայ զարնելու համար։

Կտրիճներ դանակ բերին մորթելու համար,
աղջիկներ թեւ քաշեցին փետրելու համար,
պառաւներ պղինձ բերին եփելու համար։

Դուռ-դրկից չուրջ բազմեցան ուտելու համար,
տէրտէրներ խաչով եկան օրհնելու համար,
աշուղներ սազով եկան գովելու համար։

Ա՜յ, ճնճղուկիկ,
ճերմակ փորիկ,
ուտեն կուտիկ,
խմեն ջրիկ
առուի եզրիկ,
պզտիկ-մզտիկ,
փախչեն երթան ման գալու համար։

ՋԱՆԱՄԷՐ ՀՆՁՈՒՈՐՆԵՐ

Ալիքան
և իր տասներին փեսան,
քսան գերանդի, քառսուն յիսուն.
Նստեն, սրեն,
ուտեն, պառկեն,
քաղեն, փոցխեն,
կապեն, բարձեն,
վերջին անգամ համրեն՝ տեսան
բարգէն պակաս էր քսան։

Դ. ԱՐԴԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻՆ ՏԱՂԱՉԱՓՈՒԹԻՒՆԸ

I. ՉԱՓԸ

Արդի անգիր բանահիւսութեան քնարական չափը մեր հին մանրահատուած հատուածական չափն է. իւրաքանչիւր տողը կազմուած գլխաւորապէս երեք կամ չորս հատուածէ և իւրաքանչիւր հատուածի երկարութիւնը երկու կամ երեք վանկ։

Այս ազգային հիմնական չափին վրայ արաբական ու թուրանական ազդեցութեամբ աւելցած է տողերու հաւասարութեան սկզբունքը. ոտանաւորի բոլոր տողերը կ՚ունենան վանկերու նոյն թիւը։

Ժողովրդական երգի տեսակներուն մէջ աչքի կ՚իյնայ անզոյգ թիւերու գերադասութիւնը. հինգ կամ եօթը կամ տասնըմէկ վանկանի տողերով են հիւսուած երգերը մեծ մասով։ Այս գերադասութիւնը արդիւնք է երկավանկ ու եռավանկ հատուածներու խառն գործածութեան տողերու մէջ, որով գումարը աւելի մեծ հաւանականութիւն ունի անզոյգ ըլլալու։

Երբ միայն երկվանկ կամ միայն եռավանկ հատուածներով է հիւսուած երգը՝ տողերը աւելի մեծ հաւանականութիւն կ՚ըստանան զոյգ թիւով վանկեր ունենալու՝ ութը, տասը, տասներկու։ Բայց աւելի քիչ են գործածական և կարծես աշխարհագրօրէն ալ աւելի հարաւային են. Վան ծովուն շուրջը աւելի սիրուած է կարծես միատեսակ հատուածներով երգ. յօրինելը։

Արդի ժողովրդական քնարական չափերը կարելի է երեք աստիճանի վերածել՝ կարճ, սովորական և աւելի երկար չափեր։

ա. Կարճ չափերէն ամենէն աւելի գործածութեան եկողը հինգ վանկանի տողն է երկու հատուածով՝ 3 ու 2 կամ 2 ու 3 վանկանի։ Ժիր ու շարժուն չափ մը, որ աշխուժ կու տայ խօսքին և շուտ-շուտ դարձող յանգն ալ կու տայ աւելի զուարթութիւն։

Այս չափով են յօրինուած, օրինակ, Գութանի երգին հիմնական տուները.

«Վարե՛նք շատանայ,
տէրն ուրախանայ.
Թա՛փ տուր, թե՛ւ արա,
շո՛ւռ տուր, սե՛ւ արա.
զօրանա՛ս, հօտա՛ղ,
ես քեզի մատաղ։»

Այս չափով է յօրինուած կատակող սիրերգը՝ «Խնձիներ եար ջան»։ Այս չափով է մշեցիներու «Եօթն օր, եօթ գիշեր, շաղգամն ի գոտիս Թումըշեր» յայտնի երգը իր կարճ մասերուն մէջ.

«Երթանք Սասմպոլ,
բերենք փարա պոլ,
իմ եարի խամար
առնենք ջուխտ ըմ սոլ։

Կայներ ես յիգին,
խաղող կու քաղես,
շամամ ծծերով
հոգիս կու հանես,
ալմաս պչաղով
զիմ սիրտ կու տաշես։»

Ահա՛ հինգ ոտանի ջան-գիւլիւմ մը, որ բացառութիւն է ու հեգնանք.

«Մեր պաղը ծառ ա,
ձեր պաղը քար ա.
ես քեզ չեմ առնի
իմ աղբոր ծառայ։»

Աւելի սակաւ կը գործածուի չորս ոտանի կարճ չափը, որ մանկական է։ Այսպէս են «Արտուտիկ»-ի ու «Ծնեզուկներ»-ու կարճ մասերը։ Այսպէս է «Դլէ՛ եաման» սիրային երգին կարճ տուները. և երգը արդէն հեգնութիւն ունի իր իմաստին մէջը. նշանածը դեռ երեխայ աղջիկ մըն է.

«Արեւն առեր
Վանայ ծովին,
ես քեզ սիրի
աշնան հովին։

Լուսինն ելաւ
էս գիշերին.
եարս տեսայ
կէս գիշերին։»

բ. Եօթն-ոտանի տողը արդի ժողովրդական երգի ամենէն սովորական և ընթացիկ չափն է, ջան-գիւլիւմ-ներուն չափը։ Արդէն երգը ինքը իր անունը կու տայ.

«Երգ ասեմ եօթն-ոտանի.
մինակ քունս ո՞նց տանի.
էգուց արի մեր տունը,
մատիդ դնեմ մատանի։»

Տողը միշտ բաղկացած է երեք հատուածէ՝ երկու հատը երկավանկ, մէկ հատուածը եռավանկ, ազատ դասաւորութեամբ, ինչպէս պատահեցաւ.

«Մոտիկ արէք էն ղուշին, 2. 2. 3
ոտքը դրեր է փուշին. 2. 3. 2
գլուխըս ղուրպան կու տամ 3. 2. 2
թուխ աչքին, կարմիր թուշին։» 3. 2. 2

«Ա՜յ տղայ. դուն պաղի միջին, 2. 3. 2
ոտքերըդ չաղի միջին. 3. 2. 2
կանչէ՛, կանչելուդ մեռնիմ. 2. 3. 2
ե՛ս եմ քու հաղի միջին։» 2. 3. 2

«Երեւան պաղ եմ արել, 3. 2. 2
հոգիս մատաղ եմ արել. 2. 2. 3
բարե-կամի, էլի մօտ 2. 2. 3
լացըս ծիծաղ եմ արել։» 2. 2. 3

Ահա՛ շատ բացառիկ, չորս վանկանի բառերով աղուոր տուն մը.

«Կայնել ես աղբե-բակին. 3. 2. 2
շող կու տաս արե-գակին. 3. 2. 2
քո շող երեսիդ մեռնեմ, 2. 3. 2
ունքերիդ աղեղ-նակին։» 3. 2. 2

Ութը վանկանի չափով հարսանեկան երգերուն մէջ կան մասեր, օրինակ վերը արդէն յիշուած «Թագաւորի» գովքը։ Ութի չափով է գրուած «Տատրակ» Թռչունի ամբողջ վիպերգը և բոլոր տողերը միեւնոյն յանգով և առանց տներու բաժանման. այսինքն վիպական կառուցումով։

Կը գտնեմ Արօր Թաշունի պատասխանէն կտոր մը.

«Ասաց. դու մի՛ լայ էս աշուն.
չէ՞, վաղ կու գայ բարի գարուն.
լուս. կը բացուի վըր աշ-խարհուն,
դուռ կը բացուի խեղճիկ-ներուն.
ես քեզ կ՚առնեմ իմ թեւ-քերուն,
թռնեմ բարձրիկ վեր ծառ-երուն։»

Ահա՛ Վան ծովի մօտէն սիրային տուն մը նման կազմով՝ 2. 2. 2. 2.

«Նիգառ, եար նըս-տեր վըր խոտին,
չուչան ցանեմ ես քեօ ոտին,
թեւքըս կ՚եղնի մէջիդ գօտին.
տէրտէր կ՚օխնայ մեր նու-բօտին։»

Այսպէս ալ ամբողջ կաքաւի պատմութիւնը.

«Արեւ դիպաւ սարի վերէն,
կաքաւ ելաւ իրա բէօնէն,
բարեւ արեց ծաղկը-ներէն,
թռաւ ելաւ սարի վըրէն։

Քեօ բէօն հիւսած ծաղկը-ներով,
ռըհան, նարգիզ, նունու-փարով.
քեօ տեղ լցուած է չաղ-երով,
դիւ կը մայլիս անման հոտով։»

Որ ըսել է ութը ոտանի տողին մէջ տիրապետողը քառահատուածըն է. կրնայ ըլլալ մէջէմէջ երեք հատուածով՝ երկու հատուածը եռավանկ, մէկ հատուածը երկավանկ։

գ. Տասնըմէկ վանկանի տողերով երգը աւելի լուրջ է տեսակ մը, աւելի լեցուն ու հանդիստ։ Տողը կազմուած է երկու և երեք վանկանի հատուածներով. տողը կ՚ունենայ չորս հատուած, եթէ տիրողը եռավանկերն են, աս է աւելի սովորականը. տողը կ՚ունենայ հինգ հատուած, եթէ տողին մէջ տիրողը երկավանկերն են։

«Պիւլպիւլը կը կանչէ. ասօր գարուն է. 3. 3. 2. 3
մի՛ խօսիք, մոկըրնե՛ր, սրտիկս արուն է. 3. 3. 2. 3
սիրական եար մ՚ունիմ, ան ալ հեռուն է։» 3. 3. 2. 3

«Առաւօտուն կ՚ելլես, երեսըդ լուա՛. 3. 3. 3. 2
էպըրշում մազերըդ դըրեր ես հինա. 3. 3. 3. 2
աս աղուոր երեսէդ պագ մը տուր հիմա։» 3. 3. 3. 2

«Մանան սարէն կու գայ. չալկինը ցախ է.   2. 2. 2. 3. 2
ոսկեթել մազերը թիկունքէն 'կախ է։   3. 3. 3. 2
Երկինքը ամպել է գետինը թաց է.   3. 3. 3. 2
Մանանի թիկունքը կէսէն հետ բաց է։   3. 3. 3. 2
Արի՛, Մանա՛ն, արի՛ գնանք մեր տունը,   2. 2. 2. 2. 3
գիշեր-ցորեկ զուրկ է աչքիցս քունը։»   2. 2. 2. 3. 2

«Ես Ա․լեքն եմ Զամլըխ-եցի մի ջիւան,   2. 2. 2. 2. 3
բռնին, տարան էստուց չուրի Երիւան,   2. 2. 2. 2. 3
ձեռ ու ոտըս կապին, բերդը դրեցին,   2. 2. 2. 2. 3
չուխա, շալուար լալով տունը բերեցին։»   2. 2. 2. 2. 3

կանչէ՛, կռո՛ւնկ, կանչէ՛, քանի գարուն է.
ղարիպ-ների սիրտը գունտ-գունտ արուն է։
կանչէ՛, կռո՛ւնկ, կանչէ՛ ձէնդ բարակ է,
ասրիս լեզուն, թազա մեղրած կարագ է։
կռունկ, եղած տեղըդ չայիր չիման է.
աշխարհքը արեգակ, ինծի տուման է։

Այս չափով են յօրինուած նաեւ վերը բերուած երկու երգերը՝ «Ես սարէն կու գայի» և «Կռունկ, ուստի կու գաս». ինչպէս և «Վարդն ի բացուեւ» երգը։

Տասը վանկանի չափը այս տաղաչափի հետ համեմատած՝ նոյն կշիռը ունի, ինչ որ ութը վանկանին եօթնի հետ համեմատած։ Կամ վիպերգ է, կամ ընդհանրապէս վաղ ծոլի շրջանէն.

«Ծովուն հաւքըմ կէր, անունն էր Սրօր.   2. 3. 2. 3
վզին էր էրկէն, սրտիկ սեւուոր.   2. 3. 2. 3
կապեմ պիշիրես, երթամ խեա ինոր,   2. 3. 2. 3
էն իմ տարա գիտի, ես էլ գիօ ինոր։»   2. 3. 2. 3

«Սիրտս նման է էն փլած տներ.   2. 3. 3. 2
կոտրեր գերաններ, խախտեր են սներ.   2. 3. 3. 2
բուն պիտի դնեն մէջ վայրի հաւքեր։   3. 2. 3. 2
Երթամ ձիկ թալեմ էն եկման գետեր,   2. 3. 3. 2
ըլլեմ ձկներու ձագերաց-ըն կեր։»   2. 3. 3. 2

Այս չափով են յօրինուած հարսանեկան երգերու աւելի լուրջ մասերը։ Այս չափով է յօրինուած «Ալ այլուխս» վիպերգը, ինչպէս և «Աղջի Հոռոմ» փոքրիկ ամբողջութիւնը։ Այս երկու երգերն ալ քիչ մը եաքը գնելու եմ։

Ը. ՏՈՒՆ

ա. Ժողովրդական երգը իր նախնական ու հիմնական ձեւին մէջ կազմուած է մէկ տունէ մը եւ տունն ալ չորս տողէ։

Բնութեան երգերը, օրօրները, պանդուխտի երգերը, սիրոյ երգերը, այսինքն ժողովրդական երգի ստուար մեծամասնութեան շէնքն ու ամբողջութիւնը քառատող տուն մըն է։

Շատ հազուադէպ է երեք-տողանի տունը. եւ ընդհանրապէս արկածի հանդիպած ըլլայ կարծես ու մէկ տողը կորսնցուցած։

Աւելի սովորական է երկու տողանի տունը։ Կարելի է ըսել, որ տասնըմէկ վանկով յօրինուած, երբեմն եւ տասը վանկով յօրինուած երգերը կա՛մ սկիզբէն իրենց յօրինումով կազմուած են իրար յաջորդող զոյգ տողերէ, կա՛մ դիւրութեամբ կարելի է վերածել այդ տեսակ զոյգ տողերու. քանի որ ատոնց յանգերն ալ զոյգ կ'երթան ընդհանրապէս։

Հինգ, վեց, եօթը տողանի տուները պատահմունքի արդիւնք է. եւ գլխաւորապէս երաժշտական յանկերգի բերումով, ո՛չ իբրեւ գեղարուեստական յօրինուածք։

Տան մը բոլոր տողերը ընդհանուր առումով նոյն երկարութիւնը կ'ունենան ժողովրդական երգին մէջ, բայց կայ երկու շատ բնորոշ շեղում։ Առաջին՝ եօթը ոտանի չափով յօրինուած տուներուն երրորդ տողը, որ ընդհանրապէս անյանգ կը մնայ, մէջէմէջ կը պատահի նաեւ՝ որ դառնայ ութը վանկ։ Եւ երկրորդ՝ ութը ոտանի չափով յօրինուած տան մը առաջին տողը շատ անգամ կ'ըլլայ եօթը վանկ։

Տան մը տողերուն մէջ երկվանկ ու եռավանկ հատուածներուն դասաւորումը, ինչպէս տեսանք, ազատ է. ժողովրդական երգը այդ կողմէն կաշկանդուած չունի։ Բայց բնական կերպով երգչի ականջը կը ձգտի զուգահեռականութիւն սահմանելու, այսինքն որոշ տողեր նոյնանման հատուած կ'ստանան։ Զուգահեռութիւնը տեղի կ'ունենայ կա՛մ առաջին ու երկրորդ տողերու միջեւ, կա՛մ երկրորդ ու չորրորդ տողերու միջեւ, կա՛մ այդ երեք տողերուն մէջը հաւասարապէս։

«Սարեր ջուր ա գնում.	3· 2· 2
հարցըրէ՛ք ու՞ր ա գնում.	3· 2· 2
Գենին մահանա արել,	2· 3· 2
Սարօջը տես ա գնում։»	3· 2· 2

Ինչպէս տարբեր մեծութեան հատուածներու դասաւորութեան զուգահեռութիւնը արուեստի տարր մըն է հայ երգին մէջ, այդպէս ալ

խօսքի տրամաբանական շեշտին զուգահեռութիւնը. տան մը որոշ տողերուն մէջ գեղարուեստական յաւելեալ արժէք մըն է, որ կ'օգտագործէ երգիչը երբեմն գիտակցօրէն, աւելի յաճախ բնազդօրէն։

«Կայնե՛լ եմ՝ գա՛լ չեմ կարող.
լցուե՛լ եմ՝ լա՛լ չեմ կարող.
քանի որ գնացել ես
անո՛ւնըդ տա՛լ չեմ կարող։»

Հոս միայն «գալ», «տալ», «լալ» բառերուն յանգին մէջը չէ գեղեցկութիւնը, այլ շատ աւելի մեծ չափերով երեք տողերու տրամաբանական շեշտերու զուգահեռութեան մէջ։

Այսպէս ալ ուրիշ տեղ մը, զուգահեռութիւնը միայն երկու տողի մէջ.

«Ե՛ս բարձ բերեմ, դո՛ւ կըռնի.
ե՛ս չինարի, դո՛ւ նռնի։»

Ահա՛ տուն մը, ուր զուգահեռութիւնը կը պահուի չորս տողերու մէջ.

«Սա՛րը սարին նման չէ.
քա՛րը քարին նման չէ.
հա՛րս ու աղջի՛կ շատ տեսայ,
մէ՛կն էլ եարի՛ս նման չէ։

Ասկէ զատ՝ կայ ուրիշ հարց մը։ Հայ երգը շեշտական չէ, այսինքն հիմնուած չէ մեր չափը շեշտուած ու անշեշտ վանկերու կանոնաւոր յաջորդականութեան վրայ։ Հայ երգին մէջ թէ՛ նախադասութեան և թէ՛ մէն-մի բառի շեշտը ազատ է բոլորովին, ամեն հատուածի, ամեն վանկի վրայ կրնայ իյնալ. և կը կարծեմ մեր չափի մեծ առաւելութիւններէն մէկն է. ազատ է ականջը միակերպ ու մեքենական թմբկահարումէ։ Բայց միևնոյն ժամանակ շատ տեղ բնական կերպով մեր հատուածական չափը կը նմանի ու կը հաւասարի շեշտական չափին, երբ միայն երկվանկ կամ միայն եռավանկ հատուածներով է յօրինուած. քանի որ մեր բառերուն շեշտը ընդհանրապէս հատուածին վերջը կ'իյնայ, այլ և շատ անգամ հատուածին վերջը ինկած անշեշտ վանկը երգիչը կը նետէ յաջորդ հատուածին՝ աւելորդ երկարութենէն ազատուելու համար։ Այս կերպով մեր չափի մէջընդմէջ շեշտականին նմանիլը առաւելութիւն մը կը դառնայ, տաղաչափական նոր փոփոխութիւն մը, կարճ ու յաւելեալ հաճելիութիւն մը։

բ. Նոյն բովանդակութեամբ քառատողեր, երբ նոյն եղանակով իրարու ետեւէ կ'երգուին կամ կ'արտասանուին, բնականօրէն տեսակ մը իրարու կը կապուին ու կը կազմեն երեք, չորս և աւելի տուներէ կազմուած շարան, ուր սակայն ամեն մէկ տուն ինքն իրմով կը լրանայ և ինքնուրոյն կ'ապրի, կապը արտաքին է։

Այդ կարգը աւելի կը չեշտուի և քիչ մը աւելի կը խորանայ, երբ իրարու յաջորդող տուները որեւէ ներքին կամ արտաքին բառով մը իրարու հետ կը շղթայուին։ Օրինակ, երբ բոլոր տուներն ալ կ՚ըսկսին միեւնոյն դիմառնութեամբ. «կանչէ՛, կուռ՛նկ, կանչէ» կամ «Հով արէք, սարե՛ր ջան, հով արէք» կամ երբ ուղղուած են միեւնոյն անձին ու անունը կու տան բոլոր տներու մէջ. «Աղջի՛ Սուսան» կամ «Սոնա բաջին կանչում ա, կանչում ա»։ Իւրաքանչիւր տուն նորէն խորքին մէջ առանձին է, բայց ուղղուած ըլլալով միեւնոյն անձին կամ երեւոյթին ներքուստ ալ իմաստով իրարու կը զօդուին։ Այդ քանի մը տուներէ կազմուած զօդուածքը արդէն իբրեւ մէկ ամբողջութիւն մը կը նկատենք։

Երբ այդ իրարու յաջորդող տուներէն ամէն մէկը ըսուելիքի միայն մէկ մասը կը կազմէ և բոլոր տուները միասին լրիւ ամբողջութիւն մը կը ձեւացընեն՝ բնականաբար երգին յօրինուածքը կը բարձրանայ. կ՚ըստանանք աւելի բարձր տեսակի գեղարուեստական կառուցում, որ անշուշտ նորէն իր աստիճանական տարբերութիւններն ունի։

Շատ աւելի տարրական կառուցում մըն է «Աղջի՛ Հուռմ» երգը, քան «Ես սարէն կու գայի» կամ «Բըլէր, ցոլէր», որ նուրբ արուեստով հիւսուած սքանչելի կառուցում է ներսով ու դուրսով։

Երգի մը զանազան տուները ընդհանրապէս կը պահեն տողերու նոյն երկարութիւնը, այսինքն նոյն չափն ու կազմը։ Քիչ կը պատահի և ընդհանրապէս եզանակի բերումով, որ երկու կամ երեք տարբեր երկարութեան չափեր իրարու կապուին նոյն երգին մէջ, ինչպէս որ է «Բըլէր, ցոլէր» երգը, որ կանոնաւոր հիւսք մըն է հինգ, եօթը և տասնըմէկ վանկանի տողերու։

Համեմատելու համար կը դնեմ վերը յիշած երգերս։

«Աղջի՛ Հուռմ, մատանին դրել ես,
Նշանուել ես, հարօխդ խաբել ես։

Աղջի՛ Հուռմ, ոսկիքը կապել ես,
Նշանուել ես, հարօխդ խաբել ես։

Աղջի՛ Հուռմ, պարպատին կապել ես,
Նշանուել ես, հարօխդ խաբել ես։

Աղջի՛ Հուռմ, գլուխ քեզ տանի,
արժանի չես մի քթոց գարմանի։

Վարդն ի բացուի վանայ քնարքի էգիստար.
Սատուած սիրես՛ մէկ օր-օրիկի, ձիկը տար։
Քեա՛ նա-զերով, քեա՛ խու-րանիկ, գիւ վի՞րն ես.
աշխարհ գիտի, ալամ գիտի, գիւ-լիմն ես։

Վարդն ի բացուած տաւ-բաման խաւխուսոց,
իմ եար պախճէն կայնեւ երկու ձեռն ի ծոց,
վարդն ի բացուեւ առաւ-բաման շաղերով,
իմ եար պախճէն վարդ կը քաղէ մաղերով։

Վարդն ի բացուեւ վարդի-որի կիրակին,
քո սէր ինկե մէջ իմ սրտի պրակին.
քեա՛ նա-ղերով, քեա՛ խռ-բատիկ, դիւ վի՞րն ես.
աշխարհ գիտի, ալամ գիտի, դիւ իմն ես։

Բոլէր, ցոլէր իմ եարը,
արեւի տակին
քոլէր, ցոլէր իմ եարը։
Սարի ստվոր, մեն-մենաւոր, չէ՛կ տղայ,
չող արեգակ, Թո՛ղ արեգա՜կ, ե՛կ տղայ։

Բոլէր, ցոլէր իմ եարը
աստղերի տակին
քոլէր, ցոլէր իմ եարը։
Կանաչ առուով, ճանաչ առուով ե՛կ տղայ,
պաղուին ալի, շաղուին ալի, չէ՛կ տղայ։

Բոլէր, ցոլէր իմ եարը
գիրանդին ուսին
քոլէր, ցոլէր իմ եարը։
Հով ծառի տակ, զով ծառի տակ ե՛կ, տղա՛յ.
հուեն ես արել, քրտինք գառել, չէ՛կ տղայ։

Բոլէր, ցոլէր իմ եարը,
ջա՛ն աչքի լուսին,
քոլէր ցոլէր իմ եարը։
Հով է՝ քնի՛ր, զով է՝ քնիր, չէ՛կ տղայ,
հուեն ես արել. շատ բե-դարել, ե՛կ, տղայ։

Բացառիկ կերպով կը պատահի նաեւ տաղերու կրկնութեամբ հիւսուած կառուցուած՝ ճաշակաւոր խաղով.

Ալագեազ սարն ամպել ա,
ալբէրն իր ձին թամբել ա։

Ալբէրն իր ձին թամբել ա,
եարոջ տունէն անցել ա։

Եարոջ տունէն անցել ա,
ելի, դաշտը խաղցել ա։

Ելի դաշտը խաղցել ա,
անձրեւ եկի՝ թրջել ա։

Անձրեւ եկն՝ թրջել ա,
արեւ զարկն՝ չորցել ա։

Արեւ զարկն՝ չորցել ա,
քան կարմիր վարդ բացուել ա։

գ. Յանգը ժողովրդական երգին մէջն ալ նոր ու օտարամուտ երեւոյթ է։ Եւ յանգի սովորական դառնալն ալ, արդէն ինչպէս շեշտած եմ գրաբարի մասին խօսելու ատեն, կապուած է տողերու հաւասարաչափ դառնալուն հետ. այդ հաւասարաչափութիւնը ընդգծող, տողը տողէն զատող արտաքին զէնք մըն է, որ իր հետ բերած է ականջի համար նոր հաճոյութիւն, որու համար ալ սիրուած է, իւրացուած և հայ քնարական երգի մնայուն մէկ յատկութիւնը դարձած։

Դիւցազներգութիւնը, որ չէ ընդունած հաւասարատողը, չէ ընդունած նաեւ յանգը. Սասունցի Դաւթի բոլոր տարբերակները յօրինուած են ազատ հատուածական չափով, առանց որեւէ յանգի. այսինքըն դեռ պահած են հին անգիր վիպասանութեան բնական չափը անփոփոխ կերպով։

Ինչպէս հաւասարատողը, այնպէս ալ յանգը, այնպէս ալ տուներու բաժանումը յատուկ է միայն քնարական ստեղծագործութեան։

Հայ ժողովրդական կարճ չափերով յօրինուած երգերը՝ չորս կամ հինգ վանկանի տողերով՝ ամբողջ կտորը նոյն յանգը կ՚ունենայ սովորաբար. խաղ է տեսակ մը, ուր յանգը շուտ-շուտ կրկնուելով աշխուժ ու կատակ կու տայ խօսքին։

Եօթը վանկանի հիմնական չափը հայ ժողովրդական երգի՝ յանգաւորման հաստատ օրէնք ունի. նոյն յանգը կ՚ըստանան առաջին, երկրորդ և չորրորդ տողերը. երրորդ տողը կը մնայ անյանգ։ Ինչպէս տեսանք այս երրորդ տողը նաեւ հատուածական տեսակէտէն, նոյնիսկ վանկերու թիւով կը շեղի միւս երեք տողերու կազմութենէն. ըմբոստ տող մըն է, որ կը շեշտէ ու ցայտուն կը դարձնէ միւս տողերուն ներդաշնակութիւնն ու գեղեցկութիւնը։

Ութը ու տասը զոյգ-թիւով չափերը, ինչպէս և տասնըմէկ տա-նի լեցուն չափը ընդհանրապէս կը յանգաւորուին զոյգ-զոյգ. կամ ամբողջ տունը կ՚ունենայ նոյն յանգը։ Այս վերջին պարագային առաջին ու երրորդ տողերուն յանգերը աւելի խախուտ են, կրնան և առանց յանգի մնալ. բայց երկրորդ ու չորրորդ տողերը միշտ կը յանգաւորուին։

Վէպի նմանող նկարագրական ու պատմական նիւթերուն բոլոր տողերը շատ յաճախ նոյն յանգը կ՚ունենան, գրաբար «տաղերգութեան» նման։ Այսպէս օրինակ «Տարօն հաւքը» կամ «Սոխակի վէճը»։

Ե. ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՏԱՐՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻՆ ՄԷՋ

Հայ ժողովրդական բանահիւսութիւնը մեր գրական հասկացողութեամբ թատերական յատուկ ստեղծագործութիւն չունի. չկայ բանահիւսական երկ մը, ուր մարդիկ իրենց խօսքով և իրենց գործերով մեր դէմը կեանքի կտոր մը ներկայացնեն, որ ինքնիրմով քիչ-շատ տեւական ամբողջութիւն մը կազմէ։

Եթէ հայ անգիր բանահիւսութիւնը չունի բեմական ուրոյն ստեղծագործութիւն, ատոր փոխարէն առատ է թատերական տարրը հայ ժողովուրդի քնարերգութեան մէջ։

Նախ ընդհանրապէս ամէն ազգ ալ քնարերգութիւնը իր էութեամբ շատ կարեւոր ընդհանուր յատկութիւն մը ունի, որով կապուած է թատերգութեան։ Քնարերգութիւնը ըլլալով զգացումներու անմիջական արտայայտութիւն բնական կերպով կը խօսի ես-ով ու դու-ով, այսինքն ըսելու խօսակցական ձեւ ունի։ Թատերգութիւնը նմանապէս ամբողջովին հիմնուած է հոգեկան արտայայտութեան խօսակցական ձեւին վրայ։

Երրորդ դէմքով խօսիլը պատմական ոճ է, արտայայտութեան նկարագրական-միջնորդական ձեւ է. տեսակ մը չէզոք ու ո՛չ անմիջական. երկրորդ բերնով կը խօսի, որով նուազ կենդանի է։ Աւելի քեզմէ հեռու եղող և անցած բանի մը կը վերաբերի կարծես։ Բնին ու քնարերգութիւնը աչքիդ դէմը եղող, ներկայ ու անմիջնորդ ձեւն է հոգեկան արտայայտութեան։

Վէպը, երբ բան մը ներկայ դարձնել կ՚ուզէ, երբ «ներկայացնել» կ՚ուզէ, երբ աւելի ազդող և անմիջական հետաքրքիր ըլլալ կը ցանկայ՝ իսկոյն երրորդ դէմքէն կ՚անցնի առաջին ու երկրորդ դէմքի գործածութեան, այսինքն կ՚ըսկսի իր հերոսները իրենց խօսքով խօսեցնել, փոխանակ պատմողը ինքը իր խօսքերովը անոնց ըսածն ու ըրածը մեզի պատմելու։

Այսպէսով քնարերգութիւնն ու թատերգութիւնը միեւնոյն սուր զէնքը կը գործածեն. և ատոր համար ալ բոլորովին անկախ երկի մը նիւթէն ու դիտաւորութենէն միշտ խորին քնարականութիւն մը կայ թատերական երկերուն մէջ, հենց միայն թատերական սեռին պատկանելուն համար։

Եւ փոխադարձաբար քնարերգութեան մէջ ալ խորին ու ներքին թատերականութիւն մը կայ, հոգեկան ապրումներու անմիջական-խօսակցական ցուցադրումը։ Քնարական ամէն մէկ երգ խօսք մըն է.

ուղղուած նաւ-ի մը կողմէ ղուլ-ի մը, այդ դիմացինը ըլլայ մարդկա-յին էակ մը, Թռչուն մը, ծառ մը, գետ մը, կամ որեւէ առարկայ: «Հրազդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի»․ «կռունկ, ուստի կու գաս», «Սարե՛ր, ա՛յ սարեր»:

Դիմացինը պատասխան կու տայ, Թէ ո՛չ, երկրորդական հարց մըն է․ երգողը կը խօսի, խօսք կ՚ուղղէ, կը հարցնէ, կը կանչէ, կը դիմէ, կը խնդրէ․ կը հրամայէ, ճիշդ ինչպէս բեմի վրայ:

Այս առաջին բնածին պատճառին՝ կ՚աւելնայ նաեւ ժողովրդական երգին մէջ երկրորդ յաւելեալ դրդում մը, որ ժողովրդական երգի մասնաւորապէս սիրոյ երգերուն մէջ Թատերական տարրը կ՚ուժեղ-ցնէ: Այդ երկրորդ պատճառը պարն է:

Երգը ընդհանրապէս, սիրերգը մասնաւորապէս, սերտօրէն հիւսուած է պարին ժողովուրդի մէջ, ինչպէս և ժողովրդական պարը յենուած է ժողովրդական երգի եղանակներուն վրայ: Ժողովրդական երգի բա-նահիւսութիւնը, երաժշտութիւնը և պարը զօդուած են իրարու:

Իսկ սէրը ծնունդ է սեռի․ կ՚երգին երկու սեռերը, կ՚երգեն երկու սէրերը իրենց զգացումները իրարու արտայայտելու համար․ պարեր-գը սիրաբանութիւն է կամ սիրակռիւ․ լուրջ, կատակ, տխուր, յու-սահատ կամ զայրացկոտ, բայց միշտ դէմ-դէմի են երկու սեռերը, երբեմն խումբով՝ խումբ մը աղջիկ, խումբ մը տղայ, որ խօսք ու յուզում կը նետեն իրարու, երբեմն իբրեւ մեներգ՝ աղջիկ մը ու տղայ մը առանձին ամբողջ խումբին մէջէն: Ըլլայ խումբով, ըլլայ որոշ զոյգ մը, դէմ դէմի են միշտ, որով պարերգը կը դառնայ նախ-նական Թատրոն․ և արդէն հին յունական Թատրոնը այս տեսակ կրօ-նական գոյն ունեցող պարերգներէ է առած իր ծագումը: Թատրոնը հարազատ աղջիկն է քնարերգութեան, ինչքան ալ որ մենք հիմա տարբեր պատճառներով Թատրոնը սովոր ենք աւելի վէպին կապելու, քան քնարերգութեան:

Երբ քնարական երկը կը գործադրուի իբրեւ պար՝ իր խորքի Թատերական յատկութիւնը սաստիկ կ՚ընդգծուի ու կը դառնայ շօշա-փելի, որովհետեւ ըսուած խօսքը պատասխան կ՚ըստանայ: Եւ հոսկէ արդէն քայլ մըն է միայն դէպի բուն Թատերական-քնարական ստեղ-ծագործութիւնը, այսինքն իրարու հետ խօսելով, իրար պատասխա-նելով յօրինուած բանահիւսական ամբողջութիւն մը:

Քնարական երգի հիմնական ու նախնական կառոյցը քառատողն է․ բայց արդէն տեսանք, որ ժողովրդական երգը այդ նախնական ու հիմնական ձեւէն բարձրացած է և ունի աւելի երկար ու ամ-բողջական կառուցում քանի մը տուներով: Արդ՝ այդ զարգացումը աստիճան մը աւելի կը խորանայ, երբ այդ քանի մը տուներով կազ-մուած ամբողջութիւնը չըլլար մենախօսութիւն, այլ կը վերածուի երկախօսութեան ու կը դառնայ իսկապէս Թատերական: Երգը կը

յօրինուի այնպէս, որ աղջիկ ու տղայ դէմ-դէմի կը խօսին ու կը յայտնեն իրենց զգացումները։

Այս թատերական քնարերգութիւնն ալ ունի բնականաբար իր տարբեր-տարբեր աստիճանի խորութիւնը և գեղարուեստօրէն տարբեր աստիճանի բարձր կառուցումներ։

Այսպէս, օրինակ, «Պեկզատու աղջիկը», ուր տղան դուրս կը կանչէ աղջիկը յաջորդական տուներու մէջ, որ տեսնէ անոր հասակը, աչքերը և բոլոր միւս գեղեցկութիւնները, մինչ «Պեկզատու» երես առած ու հպարտ աղջիկը նազ կ'ընէ. փոխանակ դուրս գալու՝ ներսէն իր գեղեցկութիւնները կը համեմատէ բնութեան գեղեցկութիւններուն հետ. այսինքն և հա՛ կ'ըսէ և չէ՛. խօսքը կտուրը կը նետէ։ Խօսակցութիւն մըն է, բայց ունի նախնական, կրկնութիւններով ու միատեսակ։

Ասոր նման է իր յօրինուածքով «Լուղուարչու մէկն էլ ես եմ» երգը։ Աղջկան ծամկալը իբրև թէ ինկեր է ջուրը և հիմա կը խնդրէ, որ տղան նետուի ջուրը ու հանէ։ Յաջորդական տուներու մէջ կը խոստանայ փոխարէնը նախ իր վզնոցը, ետքը գօտին, ետքը աւելի եւս ներքին իր շապիկը։ Տղուն պատասխանը միշտ նոյն է սակայն՝ «Չեմ հաներ քու ծամթելդ ծովէն այդ գնով»։ Մինչև որ աղջիկը իբրև թէ հարկադրուած կը խոստանայ համբոյր լուսին գիշերով. հա՛, խնդիրը բնականաբար կը փոխուի։ Աղուոր է նիւթը և պեկզատու աղջիկէն անհամեմատ գեղեցիկ. բայց իր մշակման մէջ շատ է նորէն միակերպ ու կրկնութիւն։

Անհամեմատ աւելի աշխուժ կը դառնայ ամբողջ կառուցումը, երբ փոխանակ այդ սիրախաղերուն ինքը սէրը կու գայ բեմը, երբ աղջիկ ու տղայ դէմ-դէմի իրենց սէրը կ'երգեն ուղղակի, քիչ մը նազ ընելով, քիչ մը տնազ ընելով, բայց սիրով և կենդանի արտայայտութեամբ, որով և ամբողջի կառուցումը կ'ըստանայ խորութիւն, ինչպէս որ է «Հարըրպանի» մէջ. ուր կրկնութիւնը միայն այդ բացականչութեան մէջն է, որ և կը դառնայ արտաքին զօդող կապ մը ամբողջին և կը գեղեցկացընէ կառուցումը։

Կառուցումի ու թատերականութեան այդ գեղեցկութիւնը աւելի եւս կը շեշտուի ու կը բարձրանայ «Ալ այլուխս» սքանչելի երգին մէջ, ուր խոր սէր կայ, խոր տառապանք ու դրամատիզմ, ուր ներկան ու անցեալը մեծ արուեստով ու հրաշալի պարզութեամբ հիւսուած են իրար, ուր տղու զողցած-կորցուցած թաշկինակի մասին կը խօսին իբրև թէ եւ իրենց ամբողջ սէրն ու ցաւը կը պատմեն մեծ նրբութեամբ ու բարձր արուեստով։ Կարճ երգ մըն է, որ երկար երկ մը կ'արժէ. ինչքան մտածես այդ քանի մը տուներուն վրայ, այնքան կեանք կ'առնէ, կը հարստանայ ու կը խորանայ, այսինքն կ'արժէքաւորուի։

Կը դնեմ հոս յիշած չորս երգերս, իբրեւ վերջակէտ մեր արդի հայ ժողովրդական քնարերգութեան։

ՊԵԿԶԱՏՈՒ ԱՂՋԻԿ

—Պեկզատո՛ւ աղջիկ, դռնէն դո՛ւս արի,
քո պոյը տեսնեմ։
— Կորի՛ր գնա՛, հարամզադա՛,
քրդու գեադա.
անտառ չե՞ս մտել, չինար չե՞ս տեսել։

— Պեկզատու աղջի՛կ, դռնէն դո՛ւս արի,
քո երես տեսնեմ։
— Կորի՛ր, գնա՛, հարամզադա՛,
քրդու գեադա՛,
պարտէզ չե՞ս մտել, խնձոր չե՞ս քաղել։

— Պեկզատո՛ւ աղջիկ, դռնէն դո՛ւս արի,
քո աչեր տեսնեմ։
— Կորի՛ր, գնա՛, հարամզադա՛,
քրդու գեադա,
երկինք չե՞ս նայել, աստղեր չե՞ս տեսել։

— Պեկզատո՛ւ աղջիկ, դռնէն դո՛ւս արի,
քո կուրծքը տեսնեմ։
— Կորի՛ր, գնա՛, հարամզադա՛,
քրդու գեադա.
սարեր չե՞ս անցել, մարմար չե՞ս տեսել։

ԾԱՄԹԵԼ

— Զինչ ու ղինչ տամ լուղուորչուն,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։
Զիմ վզի վզնոց կի տամ,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։
— Լուղուորչու մէկն է ես եմ.
չե՛մ խանայ ծամթելն ի ծովէն։

— Զինչ ու ղինչ տամ լուղուորչուն,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։
Զիմ մէջկապ գօտի կի տամ,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։
— Լուղուորչու մէկն է ես եմ,
չե՛մ խանայ ծամթելն ի ծովէն։

— Զինչ ու ղինչ տամ լուղուորչուն,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։
Զիմ հագի շապիկ կի տամ,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։
— Լուղուորչու մէկն է ես եմ,
չե՛մ խանայ ծամթելն ի ծովէն։

— Ջինչ ու ղինչ տամ լուղուսրչուն,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։
Լուսնակ գիշեր պաղիկ կի տամ,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։
— Լուղուսրչու մէկն է ես իմ,
որ խանայ ծամթելն ի ծովէն։

ՀԱՊԸՐՊԱՆ

Տղան — Հապըրպա՛ն։
Աղջիկը— Ջանէ ջա՛ն։
Տղան — Սիրել եմ աչքն երեսին,
անթառ-ամ թերն երեսին.
ով իմ սիրածն ինձ չտայ՝
Աստըծ-ու կերն երեսին։

Աղջիկը— Հապըրպա՛ն։
Տղան — Ջանէ ջա՛ն,
Աղջիկը— Սարի թրթնջուկ թազա,
մեղր ու շաքար քիզ մազա,
ինձ պէս նազանի աղջիկ
քիզ պէս տղին ո՞նց սազայ։

Տղան — Հապըրպա՛ն։
Աղջիկը— Ջանէ ջա՛ն։
Տղան — Գդալ՛ աղջիկ, համ ունիս,
չորեք-դիմաց ծամ ունիս.
խունճիկ-մունճիկ մի՛ անի.
ինձ առ-նելու կամ ունիս։

Աղջիկը— Հապըրպա՛ն։
Տղան — Ջանէ ջա՛ն։
Աղջիկը— Գութանըդ հոլա, հոլա,
գութանիդ տակը քօլ ա.
քանի՞ գժութիւն անես,
քիզի առնողը տօլ ա։

Տղան. — Հապըրպա՛ն։
Աղջիկը— Ջանէ ջա՛ն։
Տղան — Ձեր տան տակին վար կ'անեմ,
չար ադ-ռաւին քար կ'անեմ.
Թող իմ սիրածն ինձի տան՝
գժութ-իւնըս թարկ կ'անեմ։

Աղջիկը— Հապըրպա՛ն։
Տղան — Ջանէ ջա՛ն։
Աղջիկը— Ջուրը իր ճամբով կ'երթայ,
ցօղածը վարդի թերթ ա.
ինձ սիրող կարիճ տղէն
հազար-ի մէջ մի բերդ ա։

Տղան — Հապրպա՛ն:
Աղջիկը — Ջանէ ջա՛ն։
Տղան — Բուսել ես պաղի միջին,
չամամի Թաղի միջին.
գիշեր, ցերեկ միալար
դո՛ւ ես իմ խաղի միջին։

Աղջիկը — Հապըրպա՛ն։
Տղան — Ջանէ ջա՛ն։
Աղջիկը — Աշուղի պէս խա՛ղ ասա,
սլլուլի պէս տա՛ղ ասա,
ինչքան որ գովես՝ արժեմ,
իմ մօր գովական փեսայ։

ԱԼ ԱՅԼՈՒՂՍ

Աղջիկ — Ալ այ-լուղըս կորաւ ձեր դուռ.
փոթո-թիլ է սիրտըս մրմուռ,
բաղդը ինծի ցցեց էս կուռ.
սիրո՛ւն տղայ, տո՛ւր այ-լուղըս։
Տղայ — Ալ այ-լուղըդ ես չը գտայ.
երդը-ւում եմ՝ Աստուած վկայ,
ով գը-տնել է՝ թող բե-րէ տայ,
սիրո՛ւն աղջիկ, քու այ-լուղը։
Աղջիկ — Ալ այ-լուղըս եարս էր բաշխել,
ալ ապ-րըշում շուրջը նաշխել,
պատկեր-ըս վր-էն էր քաշել,
սիրո՛ւն տղայ, տո՛ւր այ-լուղըս։
Տղայ — Քու վար-մունքից ի՞նչ ա-նուն տամ,
քիչ է մնում՝ որ ան-վերջ լամ.
մտըս լինի՝ բերեմ կու տամ,
սիրո՛ւն աղջիկ, քու այ-լուղըդ։
Աղջիկ — Ա՛խ, ի՞նչ ասեմ իմ խորթ մօրըս,
կամ ի՞նչ պատմեմ աղիզ հօրըս.
ղարար կու տան չէկ աղ-բօրըս,
տղա՛յ, տղա՛յ, տո՛ւր այ-լուղըս։
Տղայ — Սէրըդ ինծմէն վաղ է սառել.
տուած խօսքէդ ետ ես դառել,
հաւա-տա՛, որ ես չեմ առել,
սիրո՛ւն աղջիկ, քու այ-լուղը։
Աղջիկ — Միւժտէդ կու տամ՝ այլուղ-ըս բե՛ր,
դու ամ-են օր կե՛ր կա-թի սէր.
ինծի քաղեր-ուն մի խփեր,
անո՛ւշ տղայ, տո՛ւր այ-լուղս։
Տղայ — Սեւո՛ւկ աղջիկ, սիպտակ հագիր,
ա՛ռ այ-լուղըդ, վերքըս կապիր,
սիրուդ գերի ինձ մի՛ տանջիր.
էրուա՛ծ աղջիկ, ա՛ռ այ-լուղըդ։

Զ. ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԸ

1. «ԱՆՏՈՒՆԻ»-ՆԵՐ

Մինչեւ հիմա մեր ուշադրութեան առարկան բուն հայ աշխարհին վրայ տիրական եղող հայ ժողովրդական քնարերգութիւնն էր՝ արդի ապրող ու երգուող անգիր ժողովրդական երգը, որուն անցեալ կեանքի մասին հաստատ ու որոշ ոչինչ չգիտենք, քանի որ հազիւ դար մըն է անոնց գրի առնուիլը։

Այդ երգերուն բովանդակութիւնը, շէնքը, լեզուն ու տաղաչափութիւնը աչքի առաջ ունենալով՝ կ'ենթադրենք, որ անոնք իրենց հիմակուան ձեւը առած պիտի ըլլան վերջին հինգ օսմանեան դարերու ընթացքին։ Նոր յօրինումներ են կամ նոր վերամշակումներ հին քնարական նման նիւթերու. յօրինուած կամ վերամշակուած են թուրանական քանի մը դարերու տիրապետութենէն ետքը՝ թուրք ժողովրդական երգի ձեւին ու չափին ազդեցութիւնը իրենց վրայ կրելէն ետքը։

Այսպէս, օրինակ, մեր արդի եօթն ոտանի գլխաւոր ժողովրդական չափը, չորս տողանի կազմով, որուն երրորդ տողը անյանգ կը մնայ, իսկ մնացած երեք տողերը կ'ունենան նոյն յանգը, այսինքն ջան-գիւլիւմներուն արտաքին շէնքը, կը կարծեմ հետեւողութիւն է թուրք ժողովրդական երգի, ինչպէս և անոնց քառատող տուներուն առաջին ու վերջին մասի իմաստին շատ յաճախ խիստ խախուտ տրամաբանական կապը։ Իսկ ինչ կը վերաբերի մեր ամբողջ տաղաչափութեան հաւասարավանկ տողեր դառնալուն և յանգերու տիրապետող գործածութեան՝ արդէն ընդգծած եմ իրենց օտարամուտ ըլլալը։ Մեր հին հայ երգերը հետզհետէ թուրանական տարազով հագուստ են առած իրենց վրայ, ինչպէս որ ինքը հայ ժողովուրդն ալ ստացած է թաթարական և մոնղոլական զգեստաւորութիւն ստրկութեան այդ երկար դարերուն։

Արդ՝ այս աւելի արեւելաձեւ և նորատարազ երգին զուգընթաց ապրեր է սակայն մեր հայ աշխարհէն փախստական, բայց անմիջապէս հայ աշխարհի արեւմտեան սահմաններուն կից, հինէն եկող և զուտ ազգային ձեւով ու տարազով հայ ժողովրդական քնարերգութիւն մը, որ եղեր է ապրող ու կենդանի ու ծաղկած թուրանական չորս դարերուն, որ տեւեր է նաեւ յաջորդ օսմանեան դարերուն և հասեր է մինչեւ մեր օրերը ժողովուրդի շրթունքին՝ յատկապէս Ակն քաղաքի ու իր շրջապատին մէջ։

Այս ժողովրդական երգերէն մաս մը ԺԹ դարու 80-ական թուե-
րուն ժողվեր ու գրի է առեր «Ակնայ հնութիւնք»-ի հեղինակը Ծա-
նիկեան՝ մեծ ծառայութիւն մը մատուցանելով հայ ժողովրդական
երգի ուսումնասիրութեան գործին, քանի որ ժողվեր է այդ երգերը
դեռ իր հողին վրայ նստած ժողովուրդի կենդանի շրթունքներէն։

Այս արեւմտեան հայ ժողովրդական երգը կը կոչուի «անտունի»
դժուար բացատրելի անունով մը։ Եւ ինքը ժողովուրդը գիտէ, ինչ-
պէս և այդ երգը ինքն ալ գիտէ, որ հին է ու հինէն կու գայ, հինի
ժառանգորդ ու հինը շարունակող և որ զուտ ազգային է խորքով ու
ձեւով։ Զատուիլ ու առանձնացուիլ կ'ուզէ նորաձեւ ու արեւելաձեւ
ժողովրդական երգերէն ու իր յատուկ ձեւն ու չափը կ'անուանէ
«հայրէն», այսինքն բուն հին ու ազգային տարազով յօրինուած ժողո-
վրդական երգեր։

Եւ իրաւ ալ այդ ներսով ու դուրսով նուրբ ու հասուն երգերուն
ծայրը հաստատ կերպով կը հասնի գոնէ մինչեւ արաբական դարերը.
հաւանօրէն շատ աւելի հին է։ Գրիգոր Նարեկացին, ինչպէս տեսանք,
քանի մը երգերու մէջ հետեւած է այդ ժողովրդական հին երգի,
ինչպէս նիւթին, այնպէս ալ ձեւին Ժ դարու կէսին և դեռ առանց
յանգերու գործածութեան։ Յաջորդ ԺԱ և ԺԲ դարերուն է, որ այդ
հին հատուածական չափին վրայ կ'աւելնայ ամէն կողմ, արդէն տի-
րող դարձող յանգը։

Թուրանական դարերուն այդ չափը սերտօրէն կապուած է դեռ
կենդանի ժողովրդական երգին. և գրի ծանօթ մէկը երբ ժողովրդի
կենդանի լեզուով տաղ մը յօրինել ուզեր՝ բնական կերպով պէտք է
գործածէր կենդանի խօսքին կապուած այդ չափը։ Այնպէս որ ԺԳ
դարէն մինչեւ ԺԶ դարը, այսինքն մինչեւ արեւելեան նոր տարազին
ու երգին սովորական և ընդհանուր դառնալը, մօտ երեք-չորս հարիւր
տարի, թէ՛ ժողովուրդի բերնին և թէ՛ ժողովրդական լեզուով գրիչ
շարժող տաղերգուներու գրչին տակ դեռ տիրապետողը «հայրէն»
չափն էր, առաջնութիւնը «հայրէն» երգինն էր։

* * *

Այս անտունի երգերը իրենց ձեւով բոլորովին առանձին և իրենց
խորքովն ու մշակումովն ալ շատ աւելի տարբեր ու տեսակ մը ար-
դիական՝ այն աստիճան աչքի կ'իյնան և զատ ու ինքնամփոփ
տպաւորութիւն մը կ'ընեն մեր վրայ, որ Արշակ Չօպանեանի նման
արուեստէն հասկցող մէկը չէ կրցած հաւատալ, որ ատոնք պարզ ու
սովորական ժողովրդական երգեր ըլլան. և սկսած է փնտռել անհատ
հեղինակ մը այդ բարձր արժէքով գեղեցիկ տուներուն. ատոնց ստեղ-
ծագործութիւնը վերագրած է Նահապետ Քուչակ անունով աշուղի մը։

Նախ համարած է միայն մէկ բանաստեղծի մը գործը իրեն յայտնի եղած այդ տեսակի բոլոր երգերը։ Վերջը ինչքան նոր նիւթերը սկսեր են շատնալ իր ձեռքին տակ, այնքան ինքն ալ զգացեր է, որ ոգիով, խառնուածքով, ու կեանքի պայմաններով բոլորովին տարբեր այդ երգերը անկարելի է մէկ անձի մը ստեղծագործութիւնը համարել. իր անհատը վերածեր է խումբի մը. այդ երգերուն հեղինակը կը հռչակուի նորէն Նահապետ Քուչակ մեծատաղանդ աշուղը, այլ և անոր հետեւող անմիջական խումբ մը իր աշակերտները։

Կամայական ու անիրական վերագրում մըն է սակայն։ Միեւնոյն է, թէ մէկը հիմա ելլէր և արեւելեան արդի ժողովրդական ջան-գիւլիւմներուն չափի, շէնքի, կեանքի և ընդհանրապէս անոնց սիրային ըլլալուն վրայ յենուած՝ մասնաւոր մեծատաղանդ հեղինակի մը ստեղծագործութիւնը հռչակէր այդ բացայայտ ժողովրդական երգերը։

Անտունիներու և ջանգիւլիւմներու այս զուգադրումը, որ կ՚ընեմ, միայն պատահական ու պարզ համեմատութիւն մը չէ գուցէ։ Կ՚երեւակայեմ, որ վարդ-ու-վառի ատեններուն մեր հին Աստղկան ու Վահագնի բագիններուն շուրջը անտունիներու ձեւով ու շունչով յօրինուած վառ սիրային երգեր կը հնչէին. և անոնք ալ հաւանօրէն, ինչպէս կրօնական-սիրային պարերը վարելու, այնպէս ալ երիտասարդ սրտերու բաղձը գուշակելու կը ծառայէին։

«Հայրէն» անտունիները ամեն պարագայի մէկ աշուղի մը ստեղծագործութիւնները չեն, ո՛չ ալ խումբ մը աշուղներու. և ընդհանրապէս աշուղային ստեղծագործութիւն չեն, այլ զուտ ժողովրդական։

Աշուղի տիպարն ու գաղափարը ԺԵ ու ԺԶ դարերէն ետքն է, որ կ՚ըսկսի կազմուիլ. և կը կազմուի հայ աշխարհի արեւելեան բաժնին մէջ գլխաւորապէս, թուրք ու պարսիկ օրինակով և թուրքի ու պարսիկի պէտքին համար։ Աշուղները գործիք ունին միշտ իրենց ձեռքը, թափառական են և կ՚երգեն ու կը յօրինեն ընդհանրապէս թուրք լեզուով թուրք ու պարսիկ չափերով ու եղանակով։ Եւ բացառաբար հայերէն լեզուով երգելու պարագային ալ կը գործածեն շարունակ թուրք քլիշէ ասութիւններ և թուրք ճաշակ։

Անտունիները մաքուր հայ ստեղծագործութիւն են, զուտ հին հայ հատուածական չափով։ Անտունիներուն մէջ ո՛չ-մէկ տեղ աշուղի անուն կամ յիշատակութիւն չկայ, ո՛չ ալ աշուղային ստեղծագործութեան նմանութիւն։ Եւ աշուղներուն ընդհանուր սովորութիւնն է իրենց անհատ հեղինակ մը ըլլալը շեշտել և իրենց անունն ալ միշտ կը հիւսեն իրենց յօրինած երգերու վերջի տողերուն։ Անտունիներուն մէջ ասոր նմանող ոչինչ չկայ, ո՛չ ալ որեւէ տեղ մը որեւէ կերպով անհատ հեղինակի անուն։

Այդ անտունիները ըսող, պահող, փոփոխող ու յօրինողը ժողովուրդն է ու քաղքենի ժողովուրդը, այսինքն գլխաւորապէս արհես-

տուար դասակարգը։ Եւ եթէ «վարպետ» Նահապետ մը եղեր է, որ շատ անտունիներ է գրացեր և ըսեր է գեղեցիկ՝ այդ «վարպետը» աշուղ չէ եղեր, այլ արհեստաւոր․ «վարպետ» արհեստաւոր ըսել է։

Ժողովուրդի մարդ մըն է եղեր ինքն ալ։ Եւ քաղքենի ժողովուրդի ըսած, զգացած ու մտածած կերպով եթէ ինքն ալ իր կողմէն բան մը փոփոխած կամ աւելցուցած է այդ հնաւանդ երգերուն վրայ առանց իր անուան ու հեղինակութեան մասին մտածելու, ըսել է՝ ինքն ալ մէկն է ժողովրդական այդ անգիր բանահիւսութեան բազմաթիւ ստեղծագործողներէն։ Նոյնիսկ այս պարագային մենք իրաւունք չունինք իր անունը դնելու գործերու ետեւէն եկող անգիր բանահիւսութեան ընդարձակ տեսակի մը վրայ։ Այդ ենթադրական վարպետ Նահապետին պէս ուրիշ շատ վարպետներ են եղեր այդ անտունիները գրացող, ըսող, կրկնող և կէս-գիտակից, կէս-անգիտակից փոփոխումներով նոր տարբերակներ ստեղծող։

Անտունիները, որոնց մէջ աշուղներու մասին ո՛չ-մէկ յիշատակութիւն չկայ, ունին սակայն շատ յատուկ ընդգծում մը, թէ այդ հայրէնները գիտէին շատ շատերը, գիտէին ամենքը․ այդ անտունիները գիտնալ և ըսել կարողանալը պատիւ կը համարուէր․ լաւ ու գեղեցիկ ըսողները յարգի էին ու սիրելի։ Նոյնիսկ ամօթ կը համարուէր շնորհքով երիտասարդի մը համար, որ որոշ չափով անտունիներ անգին ու անգը ըսել չկարողանար։ «Մանուկ եմ այն մանկան կ'ըսեմ, որ կ'ընտրէ ու կ'ըսէ հայրէն․ և այնքան կ'ըսէ, որ իրեն ամօթ չըլլէ»․ ահա՛ երգին խօսքերը․ ուրեմն ի՜նչ աստիճան կարեւոր կենցաղական պահանջ մը կը համարուէր ամենուն համար հայրէններ գիտնալն ու ըսել կարողանալը։

* * *

Արշակ Չօպանեան, որ այնքան սիրեր ու գնահատեր է ինքն ալ այդ հայրէն անտունիները և հոգեկան խորին նուիրումով որոներ է հին ձեռագիրներուն մէջէն նոր կտորներ ու տուներ և հին ու նոր բոլոր նիւթը մէկտեղեր է հատորի մը մէջ, ցանկացեր է ատոնց մէջ կայծկլտող ստեղծագործական շնորհքն ու հրապոյրը խտացնել մէկ անձի մը վրայ՝ աւելի եւս խոշոր ու շօշափելի դարձնելու համար անոնց ըրած տպաւորութիւնը։ Բայց իզո՜ւր։ Երբ կը տեսնենք, որ փոխանակ մէկ բացառիկ ու շնորհալի անձի մը, ամբողջ ժողովուրդի մը հոգիին խորքը կը պլպլայ բանաստեղծական այդ կայծը ու դարէ դար չմարելով կ'ստեղծագործէ, մի՞թէ ատով մեր բանահիւսութենէն կամ մեր ազգային հպարտութենէն բան մը կը պակսի։ Երբե՛ք․ կը շահի միայն։ Կը շահի նաեւ արդարամտութիւնն ու ճշմարտութիւնը։

Բայց բացի Չօպանեանի անձնական ցանկութենէն՝ կը կարծեմ

հոտ դեր է խաղացած նաեւ այն պարագան, որ ինքը ուսած ու ժողված է այդ երգերը ձեռագիր տաղարաններուն մէջէն։ Միջնադարեան ձեռագիրներուն մէջ ժողովրդական երգերու հաւաքածոներ չկան։ Հոգեւորականութիւնն ու վանականութիւնը, ինչպէս տեսանք, իրական կամ ցուցադիր արհամարհանք միայն ունէր ժողովրդական հանրային ստեղծագործութեան հանդէպ. Թէեւ առանց խոստովանելու կը հետեւի ու կ'օգտագործէ անգիր ժողովրդական բանահիւսութեան և՛ լեզուն և՛ տաղաչափութիւնը և՛ նիւթը, երբ մանաւանդ ինքն ալ կ'ըսկսի աշխարհիկ լեզուով գրելու։

Միջնադարեան ձեռագիրներուն մէջ եղած տաղերը անհատ հեղինակներու երկեր են միշտ՝ Ֆրիկ, Պլուզ, Կոստանդին, Յովհաննէս, Նաղաշ. ասոնց կարգին և յաճախ ասոնց հետ խառնուած կը ներկայանան Ակնի այդ անտունիները։ Բոլոր անհատ հեղինակներուն անունները ընդհանրապէս պահուած են ու կը յիշուին կա՛մ վերնագիրներուն մէջ կա՛մ տաղերու վերջին տողերուն հիւսուած։ Բայց կը պատահի, որ հեղինակները իրարու չփոթուին կամ հեղինակին անունը որեւէ պատճառով մը դուրս իյնայ։ Կ'ըստանանք տաղեր, որ հեղինակի անուն չունին և բանասէրներու սրամտութեանը կամ հմտութեանը կը մնայ փնտռել, ճշդել ու գտնել անոնց հեղինակները։

Եւ ահա՛ այդ անհատ հեղինակներու տաղերուն շարքին մէջ և անոնց հետ խառն կը գտնուին խիստ արժէքաւոր, գեղեցիկ ու հետաքըրքիր անտունի տաղեր, որոնց վրայ հեղինակի անուն չկայ. ուրեմն պէտք է փնտռել ու գտնել, ինչ որ ջանացեր է ընել Արշակ Չօպանեան։

* * *

Այո՛, անտունի կոչուող ժողովրդական երգերու մէկ բացառիկ առանձնայատկութիւնն է, որ անոնցմէ շատերը և յատկապէս սիրայինները գիր են առնուած շատ աւելի կանուխէն, Սրուանձտեանէն ու Լալայեանէն առնուազն երեք-չորս հարիւր տարի առաջ, Օսմանեան դարերուն սկիզբը և մտած են միջնադարեան տաղերգուներու երկերը պարունակող տաղարաններու մէջ։ Շատ հետաքրքիր բացառիկ երեւոյթ մը, որուն պատճառները բացատրելը սակայն, ինծի կը թուի, թէ դժուար չէ։

Առաջին պատճառը նորաձեւ արեւելեան ժողովրդական երգերու տարածուիլն ու ընդհանրանալն է ճիշդ այդ միջոցին՝ ԺԵ—ԺԶ դարերուն։ Ասով հնակարգ ու հնաձեւ արեւմտեան ժողովրդական երգը քիչ-քիչ կը դադրի սովորական ժողովրդական երգ մը նկատուելէ. ինքնուրոյն ու մեկուսի դիրք մը կ'ըստանայ և աւելի յարգ ու պատիւ կը վայլէ, ինչպէս ամեն հինէն եկող արժէք։ Եւ իր այդ ու-

բոյնացած ու անսովոր մը սրբագործուած ամփոփ վիճակովը շատ կը նմանի յորդուած հեղինակներու անհատական ստեղծագործութիւններուն։

Երկրորդ պատճառը յատկապէս այդ անտունիններու գործածած «հայրէն» չափն է, որ ԺԳ դարէն սկսած դարձած էր նաև մեր անհատ տաղերգուներու շատ սիրած և շատ յաճախ գործածած չափը։

Արդ՝ երևակայեցէ՛ք, որ դպիր մը երգի սէր ունի. և նստած տողեր կ՚արտագրէ ձեռագիրներէն, իբրև հաճոյք, իբրև հաւաքածու գեղեցիկ և իմաստուն տաղաչափուած գրութիւններու. և ահա՛ Ֆրիկի, Պլուզի, Նաղաշի երգերը արտագրելու ատեն իր յիշողութեանը կու գան միևնոյն լեզուով, միևնոյն չափով և միևնոյն ձևով բռուած բազմաթիւ տուներ, որ ինքը գիտէ ականջով և որոնք իր արտագրածներուն մէջ չկան և որոնք շատ յաճախ աւելի գրաւիչ են ու աչքի զարնող։ Ինչո՞ւ զարմանանք, եթէ մեր դպիրը այդ տուներն ալ բանէ ու մտցնէ իր արտագրութեան մէջ միւսներու շարքին, ինչպէս որ լսած է. ո՛չ հեղինակ, ո՛չ անուն։ Եւ հասկնալի է, որ յատկապէս սիրային երգեր են, որ ամէն տեղ ու յաճախ կը կրկնուէին ու կը գիտցուէին. մասամբ ալ մարդկային իմաստութիւնը խտացնել ուզող խրատական երգերը յաճախ կը յիշուէին բերնէ բերան ու մտքի մէջ թարմ կը մնան։ Մանաւանդ որ մեր դպիրի արտագրած միւս անհատ-հեղինակ տաղասացներու երգերն ալ ընդհանրապէս կա՛մ սիրոյ շուրջը կը դառնան կա՛մ հոգեշահ խրատներու։

Մինչև հիմա մեզի յայտնի եղող ամենէն հին և մէջը անտունիներ պարունակող ձեռագիր տաղարանը խմբագրուած է 1583 թուականէն սկսած, որուն մէջ 1589 թուականին նաև անտունիներ են գրի առնուած «տգէտ»-ի մը կողմէ, այսինքն իր արտագրածներու և անոնց հեղինակներու մասին շատ բան չհասկցողի մը կողմէ։ Այդ ԺԶ դարուն խմբագրուած կամ արտագրուած հաւաքածուն հիմա մեր ձեռքը չկայ. ունինք միայն ԺԸ դարուն սկիզբները այդ կորսուած ձեռագրին վրայէն կատարուած արտագրութիւն մը։

II. ԿԵԱՆՔԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՓՐԱՏԷՆ ԱՐԵՒԵԼՔ ՈՒ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

Արաբական դարերէն եկող այդ ժողովրդական անտունիները, որոնք կը շարունակեն իրենց գոյութիւնը և ԺԲ-ԺԷ դարերու ընթացքին ըստ երևոյթին նոր ծաղկումի մը շրջանը կ՚ապրին Ակն քաղաքին կողմերը, ինչո՞վ և ինչո՞ւ կը տարբերին մեր սովորական արևելեան ժողովրդական երգէն, որ ԺԵ-ԺԶ դարերէն ասդին ընդհանուր տիրապետութեան կու գայ։

Թուրանական խուժումները արեւելքէն կու գային ալիք-ալիք եւ ամենէն աւելի ողողման ենթակայ էին մեր լեռնաշխարհի դէպի արեւելք դարձած մասերը՝ մեր բուն հայրենակ աշխարհը։ Խուժող ալիքները քանի կը մօտենային մեր հայրենիքի արեւմտեան մասերուն՝ այնքան կը տկարանային։ Խուժումներու այդ թափին սահմանը կոպիտ կերպով կարելի է համարել Եփրատ գետի արեւմտեան մեծ աղեղը։ Մինչեւ Եփրատի եզերային լեռնաշղթաները եկուորները ո՛չ միայն աւերի ու աւարի կու տային ամեն ինչ, այլ եւ իրենք կը նըստէին ու կը տեղաւորուէին այդ հողերուն վրայ իբրեւ սեփականատէր իշխան։ Հայ տարրի տիրող ու զինուոր մարդիկը, հողատէր մասը, աշխարհական թէ հոգեւորական, այդ տակնուվրայութիւններու միջոցին մասամբ կը ոչնչանար, մաս մըն ալ ստիպուած էր փախչելու դէպի աւելի արեւմուտք, դէպի Եփրատ ու Եփրատէն անդին։

Եփրատէն անդին ալ Թուրք տարրն էր, բայց արդէն նստած եւ սուլթանութիւններ կազմուած, ուր նոյնպէս ընդհարումներ կային թէ՛ իրարու հետ, թէ Բիւզանդիոնի։ Բայց այս բոլորը համեմատած Եփրատէն արեւելք կատարուող նոր ու բուռն խուժումներուն, տեղահանութեան ու աւերածին հետ շատ աւելի տկար, մեղմ ու երկրորդական չարիք մըն էր։ Արեւմտեան այդ երկիրներուն մէջ քաղաքական վիճակը աւելի կայուն էր. տանելի միջավայր էր։

Արեւելքէն փախչող հայ մարդիկը աւելի հարաւային տաւրոսեան բարձրութիւններուն վրայ կը յաջողէին իրենց համար անկախ բոյներ ստեղծել յոյներուն ու սուլթանութիւններուն հետ կռուըտելով. իսկ Եփրատէն ուղղակի արեւմուտք եղող եւ քիչ մը աւելի կազմակերպ մասերուն վրայ փախստականները կը մտնէին իբրեւ հիւր, իբրեւ գաղթական։ Տեղական Թուրք իշխանութիւններուն վերաբերումը միշտ թշնամական չէր, երբեմն նոյնիսկ բարեկամական էր։ Թոյլ կու տային, որ նստին ու գլուխնին պահեն ու կը ջանային օգտագործեն այդ եկուորներուն աշխատանքը կրցածնուն չափ։

Եւ որովհետեւ այդ փախստականները ընդհանրապէս իշխող մարդիկ էին եղած, լաւ ապրած կամ ունեւոր եւ կրած էին բաղդին հարուածները, խելացի էին, վճռական ու ձեռներէց՝ շատ շուտով ձեռք կը բերէին շնորհքով ապրուստ իրենց խելքով ու կամքով։ Եւ քանի որ հողին տէրը տեղացի Թուրք իշխողն էր՝ շատ դժուար էր ու բացառիկ բան հողի տէր դառնալը մանաւանդ սկիզբները. նորեկները կը դիմէին աւելի բազմամարդ կեդրոն վայրեր եւ պէտք է զբաղուէին քաղքենի աշխատանքով, այսինքն զանազան արհեստներով. մանածի գործ, կտաւի գործ, կտորները ներկող, նկարազարդող, ոսկերիչ, ատաղձագործ, տուն շինող, երկաթագործ։ Կ'աշխատէին մասամբ իրենց տներուն մէջ եւ իրար կ'աշխատցընէին տնայնագործ եղանակով. բայց հետզհետէ խանութներ կը բանային նաեւ շուկային մէջ, ուր-

կէ իրենց պատրաստած ապրանքները կը տարածէին նաեւ քաղաքը շրջապատող մօտաւոր ու հեռաւոր գիւղերը։ Հայերը կը դառնային այդ օտարոտի մասերուն վրայ արհեստաւոր վարպետ և առուտուրի մարդ։

Շատ չուտով ամէնքն ալ կը դառնան բարեկեցիկ, շատերը ուղղակի հարուստ, որոնք վարմունքի ու դրամի ուժով կը մտնեն, ծառայութիւններ կը մատուցանեն ու կապեր կը հաստատեն տեղական թուրք իշխանաւորներուն և կառավարութեան վարիչներուն հետ, որով ձեռք կը բերեն նաեւ դիրք ու ազդեցութիւն, կը դառնան «պարոն» ինչպէս կը կոչուէին սկիզբները խաչակիրներու ազդեցութեամբ. ետքն ալ տեղական սովորութեամբ «աղա» կամ «ամիրա»։

Ասոնց ունեցած հարստութիւնը, բացի իրենց պատրաստած հասուն ապրանքէն, կալուածներ էին, այսինքն տուներ ու խանութներ, որ հետզհետէ կը շինէին քաղաքին մէջ. այլ և պարտէզ, այգի ու բանջարանոց իրենց շէնքերուն կից։ Առատ էր իրենց պտուղը, կանաչեղէնը և գինին. և իրենք ալ ուտել-խմելը սիրող մարդիկ էին. ինչպէս և ճաշակ ունէին աղայավարի տուն տեղ, հագուստ ու ապրուստ ունենալու. քէֆ, երգ ու նուագ սիրող վարպետներու ընտանիքներ էին, աւելի ազդեցիկները ազնուական հովերով։

Բացի տնտեսական բարեկեցութեան բերած ազնուականութենէն, ճաշակէն ու վայելքի սէրէն, կար նաեւ հաւանօրէն որոշ չափով մը արեան ազնուականութեան բերած նպաստը։ Չէ՞ որ Արծրունի հայ թագաւորական տունը այդ կողմերն էր տեղաւորուած բիւզանդական կայսրներու ձեռքով Թուրանական դարերուն բոլորովին սկիզբը. չէ՞ որ նոր փախստականներուն մէջ կային անշուշտ իշխանական բարձր ծագումով դէմքեր, որոնց սերունդները հիմա վարպետներ էին դարձեր, առեւտրական պարոն ու ամիրա։

Ահա՛ այս տեսակ տոհմական, տնտեսապէս ու քաղաքականապէս նպաստաւորուած հայաշատ կեդրոն մըն էր հաւանօրէն Ակն քաղաքը։ Ակնցիները մինչեւ վերջերս միշտ աչքի են ինկած իրենց խելքով, շնորհքով ու հնարիմացութեամբ և թուրք տիրապետողներուն հետ լեզու գտնելով՝ ո՛չ միայն իրենց քաղաքի աւելի նեղ շրջանակին մէջ, այլ մինչեւ Պոլիս՝ Օսմանեան մայրաքաղաքը։

Այս աշխատող, ճարպիկ ու շնորհալի ժողովուրդի շրթունքին պահուեր են անոր հայրենիքէն իրենց հետ բերած իրենց հին երգերը, ինչպէս և այդ հին ձեւերով ու հին-ազգային չափերով երգերուն նոր մշակումները։ Եւ այդ հնաձեւ ու նորակերտ անտունի երգերուն մէջ պատկերացող կեանքն ու ապրուստը բնականաբար վերը նկարագրուած քաղքենի կեանքն է։ Եփրատէն արեւմուտք ժողովրդական անգիր երգը երգողը, պահողը և շարունակ մշակողը գիւղացի ժողովուրդ չէ, այլ աւելի բարձր ու մեծ կեդրոնի մէջ ապրող արհեստաւոր հայ

ժողովուրդ մը։ Իրենց երկիրուն մէջ մեր տեսածը հողը չէ, ո՛չ ալ հողի ու գիւղի աշխատանքն ու կեանքը։ Քաղաքի փողոցները կը գտնենք հոն, քաղքենի տուները՝ պարտէզ ու այգի. աւելի հարուստ միջավայր ու բարեկեցիկ կեանք, աւելի առատ կեր ու խում։ Արեւմտեան միջնադարեան այս անտունի ժողովրդական երգերուն մէջ պատկերացուողը միջնադարեան փոքր քաղաքային կեանքն է։

Մինչդեռ ճիշդ այդ դարերուն Եփրատէն արեւելք եղող մեր բուն հայրենի երկիրը բոլորովին տարբեր պայմաններու տակ է. հայը ո՛չ թէ եկւոր մը ու հիւր մըն է, այլ տիրապետուած ու իրաւազրկուած մը. բոլորովին ուրիշ է տեղացիի և եկւոր հիւրի յարաբերութիւնը և ուրիշ է հոգեբանութիւնը խլողի ու կողոպտուածի։ Տնտեսապէս ալ հայ հողերուն վրայ հայ տարր մնացած է միայն գիւղացի դասակարգը և ան ալ սաստիկ խեղճացած ու աղքատ. և ինքը չէ իր վարած հողին տէրը, հայ գիւղացին հողին կապուած ճորտ մըն է օտարացեղ և օտարակրօն հողատէրերուն ձեռքը։ Հայ հողատէր իշխաններ մնացած են միայն հիւսիսային Վրաստանի սահմանակից մասերուն մէջ, ան ալ ո՛չ շատ երկար և հոն ալ ինկած են նորէն արեւելեան ուժեղ ազդեցութեան տակ։

Այնպէս որ մեր բուն հայրենիքը՝ Եփրատէն արեւելք՝ օտարի տիրապետութեան, բռնութեան ու ճնշակին տակն է ուժեղ չափերով. աղքատ է ու հողին կապուած հողի աշխատաւոր իր տէրերուն համար։ Եւ իր երգերն ալ բնականաբար մեծ չափերով ենթակայ օտար երգի ճնշակին ու ձեւին. և անոնց մէջ պատկերացուած ու ցոլացող կեանքն ալ գիւղի կեանքն է. և ընդհանրապէս զրկուած ու չքաւոր գիւղացիին կեանքը։

Արեւելեան հայ ժողովրդական երգին մէջ տիրապետողը հողն է. ամէն ինչ անոր շուրջը կը դառնայ, անոր է կապուած, անով կը պատկերանայ և մարդոց բոլոր զգացումներն ալ հիւսուած են հողային աշխատանքներուն։ Արեւելեան հայ ժողովրդական երգը հողագործ ու գիւղացի ժողովուրդի բանահիւսութիւն է։

III. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արեւելեան արդի հայ ժողովրդական երգին հետ համեմատած՝ արեւմտեան այս անտունիները ունին նաեւ արուեստի բարձրութիւն մը, իբրեւ քաղաքակրթական աւելի բարձր միջավայրի ստեղծագործութիւն։

Քնարական բանահիւսութիւնը զգացումներու անմիջական արտայայտութիւն է. բայց այդ արտայայտութիւնը ինքը ունի երկու տարբեր եղանակներ։ կա՛մ ուղղակի կ'ըսէ, կը յայտնէ, կը պոռայ,

իր զգացածը. ասիկա զգացումներու աւելի տարրական, աւելի նախնական, աւելի պարզ ու շիտակ արտայայտութիւնն է, որ կերպով մը բացականչութեան կը համապատասխանէ. չորք մը բառերու միջոցով իր արտայայտել ուզածը կրնար արտայայտել նաեւ պարզ բացականչութեամբ մը, կանչով մը, ճիչով մը, մարմնի կամ դէմքի որոշ շարժումով մը: Երգին խօսքերը բոլորը միասին առած դիմում մը, ցասում մը, տենչանք մը արտայայտած ըլլալէն անդին չանցնիր:

Յուզումն ու զգացումները արտայայտելու երկրորդ եղանակը միայն բացականչութեամբ չի բաւականանար և աւելի յաճախ բնաւ բացականչութեան չի դիմեր, այլ կը պատմէ ու կը նկարէ դիմացդ այն արտաքին եղելութիւնները, որոնցմէ առաջացած է իր յուզումը, ինչպէս և իր ներքին հոգեկան կեանքին մէջ առաջացած փոփոխութիւններն ու վիճակը. այսինքն փոխանակ միմիայն ուղղակի իր ուզածն ու իր զգացումը մեզի ըսելու, մեր դէմը կը բեմադրէ այն արտաքին իրողութիւններն ու այն ներքին հոգեկան դրութիւնները, որոնց համախմբումը իր ապրածն ու իր ցանկացածը կը պատկերէ:

Քնարական բանաստեղծութեան առաջին տեսակը զուտ քնարական է, կ'ազդէ երաժշտութեան նման անմիջական վարակումով: Քնարական բանաստեղծութեան այս երկրորդ տեսակը վիպական է, վիպական քնարերգութիւն, վիպերգ. արուեստ մը. որ դիմագրութեան, նկարագրութեան ու պատկերացման միջոցով ազդել ու հասկցնել կը ցանկայ իր մէջ եռացող յուզումը. ո՛չ երաժշտական վարակումով, այլ նկարչական դիմագրումով:

Այս երկրորդ եղանակը ընդհանրապէս շատ աւելի բարդ, շատ աւելի դժուար և աւելի բարձր արուեստ մըն է, քան խինդ ու ցաւի անմիջական արտայայտութեամբ դիմացինդ վարակելը: Կը պահանջէ արտաքին իրականութեան ճիշդ ընտրութիւն և նուրբ ու կարող պատկերացում, ինչպէս և ներքին հոգեբանական վիճակներու աւելի խոր ու յստակ ըմբռնում և արտայայտելու կարողութիւն: Եւ այս ճանապարհով ո՛չ միայն զգացումները կ'արտայայտուին, այլ և այդ զգացումներուն ծնունդ տուող դրդումներն ու պայմանները, ինչպէս անոնց առաջացուցած հետեւանքներն ու հոգեկան շարժումները: Այսինքն զուտ զգացական տարրին կու գան կ'աւելնան բազմաթիւ դիտողութիւններ, դատողութիւններ ու դիմագրութիւններ շրջապատի իրականութենէն ու մարդկային հոգեբանութենէն, որով և կը հարստանայ, կը խորանայ ու կը նրբանայ մեր արտայայտել ուզած ներքին ապրումը:

Դուրսի ու ներսի պատկերացումով իրականացած զգացումի մը արտայայտութիւնը այլ եւս պարզ բացականչութեան մը հաւասարցնել չենք կրնար. կարճ կամ երկար պատմութիւն մը կայ մէջը, որ իր ծայրը, ընթացքը ու վերջը ունի. այսինքն իր վրայ շատ աւելի

որոշ կերպով ամբողջական բան մը ըլլալու կնիքը կը կրէ, շատ աւելի զգալի կերպով մասերու յաջորդականութիւն ու կառուցում ունի։ Բացականչութիւնը ժայթքում մըն է, հոսում մը, քան չէնք ու կառուցում։

Արդ՝ արեւելեան ժողովրդական երգին մէջ և՛ արտաքին իրականութեան պատկերացում և՛ ամբողջականութիւն և՛ հոգեբանական կառուցում շատ քիչ անգամ գործադրութեան կու գայ. ընդհանուր տիրողը բացականչական եղանակն է։ Իր չէնքն ու կառուցումը ընդհանրապէս արտաքին ձեւի ու չափի կառուցումներ են և ո՛չ խորքի ու ներքին էութեան. շատ յաճախ քառեակի մը առաջին տողերը վերջին տողերուն հետ միայն ականջի երաժշտական կապ մը միայն ունին. քիչ անգամ չորս տողերը միասին ամբողջական պատկեր մը կամ զգացողութիւն մը կը կազմեն, գէթ ամբողջական տրամադրութիւն մը։ Ընդհանուր առումով արեւելեան մեր ժողովրդական երգը շատ ժլատ ու թերի կերպով կը դիմէ վիպականութեան ու վիպական կառուցումի։ Իր գեղեցկութիւնը զգացումի ուժին ու արտայայտութեան թափին մէջն է, իր գեղեցիկ համեմատութիւններուն մէջ, իրարմէ դիցուկ անջատ, բայց ոգեկոչող պատկերներուն մէջ և վերջապէս իր մանրանկարուած չափին ու հարուստ յանգերուն մէջ։

Անտունիներուն մէջն ալ անշուշտ պակաս չեն բացականչական քնարերգական տուներն ու կտորները. բայց արեւելեան երգին հետ համեմատած՝ շատ են ու տիրող իրական կեանքի կենդանի ու ապրող պատկերացումը եղող կտորները. աւելի շատ են գործողութիւն մը ու պատմութիւն մը պարունակող տուները, որոնք զգացումներու խորութեան կից ունին նաեւ ներքին ճարտարապետութիւն, ուր աչքի կ՚իյնայ աւելի հասուն, ներքին գեղարուեստական ճաշակ ու կառուցում. և ատոր համար ալ այդ տուները աւելի բարձր ստեղծագործութեան մը տպաւորութիւնը կ՚ընեն ու կը նմանին արդի եւրոպական քնարերգութեան գործածած հոգեբանական ձեւերուն. որով և աւելի հաճելի կը դառնան արեւմտեան ազգերու գրականութեամբ սնած մարդոց ճաշակին։

* * *

Գեղարուեստական տեսակէտէն անտունիները կը զանազանուին մեր արեւելեան ժողովրդական երգերէն նաեւ իրենց արտաքին չէնքով։ Բոլոր անտունիները յօրինուած են ինքնայատուկ չափով մը, որ Թուրանական դարերէն ի վեր «հայրէն» անունը կը կրէ։

«Հայրէն» կոչուող այդ չափը ըստ էութեան մեր հին հատուածական չափն է, միայն աւելի կանոնի ենթարկուած, աւելի բարդ արուեստով, աւելի հաստատ ու մնայուն ձեւ մը առած։

Արեւելեան հայ ժողովրդական երգին պէս մանրահատում քնարական չափ մըն է. արեւելեան երգին պէս իր բոլոր հատումները կա՛մ երկու վանկ են, կա՛մ երեք։

Արեւելեան երգի ամէնէն սովորական չափը եօթը ոտանի տաղն է, իւրաքանչիւր տողը կազմուած երեք հատուածէ, երկու հատուած երկվանկ և հատուած մը եռավանկ. կամ ասոր համապատասխանող ութը ոտանի չափը, չորս հատ երկվանկ հատուած կամ երկու եռավանկ և մէկ երկվանկ։ Այս միեւնոյն երկու չափերու զուգադրումն է «հայրէն» չափը։ Իւրաքանչիւր տողի առաջին կէսը եօթնոտանի մըն է՝ երկու հատուած երկվանկ, մէկ հատուածը եռավանկ. իսկ իւրաքանչիւր տողի երկրորդ կէսը ութն-ոտանի է՝ երկու հատուած եռավանկ և մէկ հատուած երկվանկ։

Այսինքն «հայրէն» չափի իւրաքանչիւր լրիւ տողը կազմուած է 15 վանկէ, որոնք կը ներկայացնեն միշտ վեց հատուած. երեք հատուած առաջին կիսատողը, երեք հատուած երկրորդ կիսատողը. և կարելի է միշտ կիսատողերը գրել իբրեւ առանձին տող։

Առաջին կիսատողին մէջ տիրապետողը երկվանկանի հատուածներն են և ընդհանրապէս կ'ըսկսի երկվանկ հատուածով մը. երկրորդ կիսատողին մէջ տիրապետողը եռավանկ հատուածներ են և կ'ըսկսի միշտ եռավանկ հատուածով մը։

Եւ գեղեցիկ ու յաջող կտորներուն մէջ ճիգ կայ երկվանկանի հատուածը երկվանկանի հատուածներէն զատելու, եռավանկերն ալ եռավանկերէն, այսինքն ճիգ կայ երկվանկ ու եռավանկ հատուածներու կանոնաւոր յաջորդականութիւն մը ստեղծելու ամբողջ երգին մէջ մէկ-ծայրէն միւսը՝ 2, 3, 2 և 3, 2, 3 տարազով։

Երկու կիսատողերու իրար անհաւասար ըլլալը, մէկուն մէջ կարճ վանկանի բառերու տիրապետութիւնը և ուրիշ կարճ բառով մը սկսիլը, երկրորդ կիսատողին մէջ ընդհակառակը աւելի երկար հատուածներու տիրապետութիւնը և միշտ երկար հատուածով մը սկսիլը կը դառնայ ականջի համար բոլորովին յաւելեալ նոր հրապոյր մը. արտասանելու ատեն խոշոր ալիք մը կարծես կ'երթայ ու կու գայ մանրահատում ալիքներուն վրայէն. բան մը կարծես կ'երթայ ու ետ կը դառնայ, երեք հատուած առաջ ու երեք հատուած ետ. սարով ու անդնդով շարժում մը, մեր շուրջ-պարերու շարժումին նման։ Չափին մէջ մէկ-երկու տեսակի ալիքաւորում կ'ըստեղծուի և իրարու ներդաշնակ։

Այս 2, 3, 2 և 3, 2, 3 ներհատումներով կազմուած տողերը մեր հին հատուածական չափի ամէնէն արուեստով, ամէնէն ճաշակաւոր և ամէնէն նուրբ կառուցումն է. և ասոր համար ալ անշուշտ շատ գնահատուած ու սիրուած մեր միջնադարեան անհատ տաղերգուներէն։

Եւ որ հիմա ալ մեծ յաջողութեամբ կրնայ նորէն գործածու-

թեան դրուիլ մեր բանաստեղծներուն կողմէ, երբ վերջապէս ամենուն ալ ըմբռնելի դառնայ, որ այդ անտունիներուն չափը 7, 8 չէ, ո՛չ ալ 7, 3, 5. այդ տեսակի անձոռնի չափեր գոյութիւն չունին. Ի՛նչ ալիքաւորութիւն է տաղին։ Այլ որ ատոնց չափը երկու և երեք մանրահատուած հատուածներու անընդհատ հոսում մըն է կամ կանոնաւոր կամ մասամբ կանոնաւոր յաջորդականութեամբ։ Կանոնաւոր յաջորդականութիւնը երկու երեք վանկանի հատուածներու՝ անշուշտ ունի իր հոսուն գեղեցկութիւնը, բայց այդ մանր հատուածներու մէջէմէջ-կանոնաւոր կամ բոլորովին անկանոն յաջորդականութիւնն անգամ ունի իր մեծ գրաւչութիւնը։

Միջնադարեան «հայրէն» չափի միակ նորութիւնը, որ առեր է իր Թուրանական շրջապատէն, յանգն է։ Ինչպէս գրաբարը, այնպէս ալ բարբառական ժողովրդական երգը չկրցաւ դիմադրել այդ տողավերջ հնչակրկնութեան բերած նորոյթին ու հրապոյրին։

«Հայրէն»ները յանգ կու տան միայն 15-րդ վանկին, այսինքն լրիւ տողին վերջը, ընդհանրապէս երկ-երկու տող միայն կ՚ունենան նոյն յանգը, եթէ երգը չորս տողէն աւելի է։ Չորս տողանի երգերը ընդհանրապէս կ՚ունենան նոյն յանգը։ Եւ աղքատ են սովորաբար այդ յանգերը, ձայնաւոր մը, հետն ալ բաղաձայն մը։ Յանգին վրայ միշտ նայած են երկրորդաբար. քիչ կը պատահի լրիւ վանկ մը, իբրեւ յանգ. իսկ արեւելեան երգի հարուստ յանգերը՝ երբեմն երկու երեք վանկերով բնաւ չկան՝ «լափ տալով, ծափ տալով», «պաղի միջով» «Թաղի միջով», «խաղի միջով»։

Անտունիները մեծ մասով կազմուած են քառատող ամբողջութիւններէ. քիչ կը պատահի երկու կամ երեք տողանի ամբողջութիւն, որոնք միշտ ալ տողեր կորսնցուցած ըլլալու տպաւորութիւնը կ՚ընեն։ Բայց չորսէն աւելի տողեր յաճախ կը պատահին. կը յօրինեն այնքան տողերով, որքան որ իր նիւթը ամբողջացնելու համար յօրինողը անհրաժեշտ զգայ կամ ժողովրդական ապագայ «ըսողները» աւելցնեն ու պակսեցնեն. անպատճառ չորս տող ըլլալու հարկադրանք չկայ. 5, 7, 9 և աւելի տողերով երգեր բաւական շատ կան։ Եւ բոլորովին աւելորդ է մեր անտունիներուն քառեակները Օմար-Խայամի ազդեցութեան վերագրելը. ձրի մեղադրանք է։ Դեռ եօթներորդ դարէն և անկէ ալ առաջ դեռ Ե դարէն մեր կրօնական երգերուն մէկ խոշոր մասը քառատող է։ Եւ ընդհանրապէս ամեն ժողովուրդի քնարերգութեան մէջ քառատողը ամենէն բնական ու ամենէն սովորական ամբողջութիւնն է և անշուշտ երկու անգամ երկու ըլլալուն պատճառով. զոյգ մը տողը ամենէն տարրական կառուցումն է ոտանաւորի, որով այլ եւս ժողովրդական երգն անգամ բաւականանալ չի կրնար, գոնէ արտաքուստ։ Ամբողջութիւնը կը դառնայ երկու զոյգէ կազմուած։

* * *

Արեւմտեան հին ժողովրդական երգի նիւթերն ալ նոյնն են արդի արեւելեան հայ երգերու տեսակներուն հետ, թէեւ արեւմտեանի մէջ բոլոր տեսակները առատօրէն չկան կամ մեր ձեռքը չեն հասած։

Կենցաղական երգերէն կան օրօրներ, հարսանեկան երգերու կտորներ, սուգի երգերու կտորտանք եւ աւելի յաճախ պանդուխտի երգեր։ Զուտ կրօնական ու բնութեան նուիրուած առանձին երգեր անտունիներուն մէջ անսովոր է։ Մեր ձեռքը չեն հասած նաեւ աշխատանքի երգեր, որ պէտք է անպատճառ ըլլային. մանելու, բանելու, բրուտի ու միւս արհեստներուն կապուած երգեր. չեն պահուած անշուշտ մասնաւոր խումբի մը համար միայն հետաքրքիր ու ծանօթ ըլլալով։

Ամեն պարագայի մեզի հասած նիւթերուն մէջ յատուկ կերպով շեշտուած ու կրկնուածը սիրոյ երգեր են, 500 կտորի վրայ մօտաւորապէս 400-ը։ Եւ շատ բնական կերպով, ինչպէս եւ արեւելեան ժողովրդական երգին մէջ։ Կեանքի ամենէն թարմ օրերուն, ամեն հասունցող անհատի մարմինն ու հոգին յուզող, ամենէն աւելի խոր կարօտներ, յոյսեր, յոյզեր ու կրքեր վառող զգացումը, որ երգել ու պարել կու տայ, երբ բռնկած է, որ երգել ու փնտռել կու տայ, երբ դեռ իր այցելութեանը կ՚ըսպասուի եւ որուն երգերը մեծ ախորժով կը լսուին նաեւ անոնց կողմէ, որոնք անցեր են արդէն Սիկիլայի ու Ղարիպտայի այդ խորերու բաղխող ժայռերուն մէջէն. իմաստուն Ոդիսեւսն անգամ իրեն կապել տուաւ կայմին այդ երգերը անվտանգ կերպով նորէն լսել կարողանալու համար։

Սիրոյ երգերէն դուրս, խրատական երգերն են միայն, որ շատ կը կրկնուին ու ամենքէն, շրթունքէ շրթունք, իբրեւ կեանքի իմաստութիւն, իբրեւ բարոյական ղեկավար սկզբունք եւ իբրեւ մտքի հեղինակութիւն ձեռք բերելու զէնք։

Կը դնեմ նախ քանի մը կենցաղական ու խրատական երգեր, ետքն ալ փունջ մը սիրոյ երգեր։

Օրօր մը.

Ծոցիկդ առաւօտ նման, առաւօտուն շաղիկն է վրան.
Շաղուո՛ր, ետ ու ետ գնա՛, որ ցաթէ արեւն ի վրան։
Կարմիր վարդ ու լան տերեւ, բացուեցար օտայիս վերեւ.
Քանի կայ պախճան տերեւ, անխասար կ՚ուզեմ քեզ արեւ։
Մեծնաս դուն հազար-հազար ու չի գա՛ս աւուր մի չարի.
Աւուր մ՚որ չարի տի գաս, քու չարիքը դառնայ բարի։

Թագաւորին հալաւը.

Ան բարձր լեռներն ի վար մինչի բարկ արեւ մ'է ցաթեր.
ըմենուն երգերն ի վար, մինչի դուռն ի ներս հառաջեր.
ըմենդ ի վրայ եկէ՛ք, Թագւորին կապան կարեցէք.
լուսընկան աստառ արէ՛ք, արեգակն երես ձեւեցէ՛ք.
ան մանր ու խոշոր աստղեր Թեւերուն կոճակ կարեցէք։

Ղարիպին սպասող հարսը.

Ա՛յ իմ սարերու հովին վար իջեր դռնակն է զարկեր։
Նորեկ ջահիլուկ հարսնուկ, որ իջեր դռնակն է բացեր,
տեսեր որ իր եարը չէ, մուլուլեր ու ներս է գացեր։
Կեսրակն ալ հարցմունք արեր՝ «Հարսնո՛ւկ, քու ո՞ր տեղդ է ցաւեր»։
— Մարի՛կ, քու որդուդ սիրուն իմ ամեն տեղերս է ցաւեր։
«Մի՛ լար, մի՛ խարգիր. հարսնո՛ւկ. գիր կ՚անեմ, որդիս կու բերեմ»։
— Գիր անես, որդիդ բերես, Աստըծու լուսուն տիրանաս.
գիր չանես ու չի բերես, կ՚անիծեմ որ քար կու դառնաս։

Նորէն ղարիպին սպասող հարսի մը գանգատը.

Լուսին մի փրթաւ քարէն, կէսն է խոռ ու կէսն է բոլոր.
քիչ-քիչ ալ ի վեր եկաւ, բոլորեր զըն նոր Թագաւոր։
— Լուսի՛ն, դու լուսով կենաս, Թէ կենաս պահիկ մը հուտա,
երկու խօսք գանգատ ունիմ. գանգըտիմ՝ դու ալ ի գնա՛.
գնա՛, ղարիպիս ըսէ՛, չի կենայ, Թող ելլէ ու գայ։
— Խօսմունքդ ի գլխուս վրայ. չի գիտեմ դուռը ղարիպիդ։
— Եկո՛ւր, նշանով ցոյց տամ. բարձր պատ ու ծառ չքերուն.
Նստեր է ծառին շուքը խատուտմատ խատեհն ի ափին։
Խատեհն որ ափիդ ունիս՝ կա՛մ խմէ՛, կամ տուր խմողին.
Ան սաղն որ կրծքիդ ունիս՝ կա՛մ չալէ՛, կա՛մ տուր չալողին։

Տունէն հեռացող պանդուխտը իր կնոջ.

«Հա՛յ իմ աննման նման, մայրն չէ բերեր քեզ նման.
այդ քու ըռանայ մազերդ որ առեր վզիդ մանիման.
քաշէ՛ փունջ մ՚ինձ տուր նշան, ես օտար երկիր կու գնամ.
քանի դուն իմ միտքս անկնիս, երեսիս գնեմ քեզ փոխան։

Մէկուն մահը, միւսին խաղը.

Եկէ՛ք որ իջնունք ի ծովն ու ձկնիկ որսանք վարմընով.
առնունք ու մնձլիս եփնունք, խորովենք գինք բարկ կրակով։
Ձկնիկն ի գինին ասաց, Թէ՝ «Լցաւ սրտիկս արիւնով.
երբ գլխս արեւէս հանեն, Թող ցամքի ինչ գետ կայ ու ծով»։

Համլեթեան խրատական մը.

Փողոցէդ ի վայր կուգ՚ի, զինչ տեսայ բրուտ մի բանի.
կաւիկն ալ ի ձեռքն առեր՝ կու ստեղծէր սուրաթ մի քանի.
կաւիկն ի բրուտն ասաց. «Մի՛ զատիր ողորմ ու լալի.
վաղն ու մէկալ օրն ասեմ քու սուրաթն ի յիս նմանի»։

Յոյս դի՛ր քեզ վրայ.

Յաշխարհս ես ի ժուռ եկայ. չըգտայ ըղորդ սիրելի.
զխելքս ի վերայ բերի, զըտաղուեկս արի սիրելի.
քանի քսակիկս ի բանի՝ շատ եղբայր ու շատ սիրելի.
քսակիկս ի բանէ ընկնի՝ ո՛չ եղբայր և ո՛չ սիրելի։

Օրհնանք հեռացող զաւկին.

«Գնամ, կու գնամ» կ'ասէր իմ մանչուկն, ես աւատալու չ'էի։
Երբ բարով-մնա՛ ասաց, ես աւոտ-չաւոտ կենայի։
Երբ ոտքն ի ղանկուն եդիր՝ ես հայրան ի վար մնացի.
այլ բան չի կարցի ասել՝ «Եր երթաս, ճամբէքդ ի բարի.
այն ճամբայն որ դուն երթաս՝ վարդ ու մուրտ առջեւդ բուսնի.
այն քաղաքն որ դու մտնես՝ գրողին ձայնն չի հասնի.
այն մանկլան որ դուն նստիս՝ դաւաթներդ գինով լըցուի,
ծովերն այլ գինի դառնայ ու նաւերն տատողանի։

Խրատ աղնիւ ու մաքուր ապրելու.

Ա՛յ իմ նշենի ծաղիկ, գեղնեցար ու դարձար ի նուշ.
բերանդ է փոքրիկ անուշ, պռկընիդ ամպրաւ ու նուշ.
այն օր ի մօրէն ծընար՝ դուն լայիր, ամենք խնդային.
հանց մաքուր եղ յաշխարհէս, թ'երկիր լայ՝ նա դու ծիծաղիս։

* * *

ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԵՐ

Աչերդ է ի ծով նման, որ Մարայ ի դուռն է կանգներ.
վարսերդ ի յալի նման, որ քամին կ'անէ տարուբեր.
քան զուռ ես ի վեր վազեր, քան զկարմիր խնձոր բոլորեր.
պայծառ ես քան զքաջուր վարդ, որ հոտով աշխարհս է լըցեր։

— Իմ բարձրագնայ լուսի՛ն, շատ բարեւ տա՛ր իմ կլուզէլին։
— Զբարեւդ ես ի ո՞ւր տանիմ, չեմ գիտեր զտանն կլուզէլին։
— Գնա՛ ի վերայ թաղին, բարձր պատ ու ծառն ի մէջին.
նստեր ի ծառին շըքին՝ կու խմէ ի լուրջ ափլկին.
կու խմէ ու հայրէն կ'ասէ, թ'ինչ անուշ է աչքն ու գինին,

Ես աչք ու դուն լուս, հոգի՛, առանց լուս աչքըն խաւարի.
Ես ձուկ ու դուն ջուր, հոգի՛, առանց ջուր ձուկն մեռանի։
Երբ զձուկն ի ջրէն հանեն 'ւ ի այլ ջուր ձգեն՝ կու ապրի.
Երբ զիս ի քենէ զատեն, քան զմեռնիլն այլ ճար չի լինի։

Ես ձագ ծիծեռնիկ պիտ'ի, զօրն զքո տունն մտնուի.
Ան բարձր մոյտան չարտախդ ես ի հոն բուն մը շինէի.
Անց ու մութն մութանար, ցածնայի ծոցդ մտնուի.

ոնց որ լուսն լուսանար, բարձրնայի բունս մտնուի։
Ես չարէ չապիկ պլո՛ւի, զօրն ի բուն անձգ կենայի,
կամ ապրշըմէ գուման, զօրն զըս մէջքդ պիտէի,
կամ ապրշըմէ կոճկեկ, որ շլնիցդ գիրկ ածէի.
կամ քաղցր նուան գինի՝ զօրն զըս փարչդ պիտէի,
առն՚իր ու բերնիդ դն՚իր, ցածնայի ղունչդ պագնէի։

Բարի լուսուն դու՛րս ելայ, ես աղուոր կտրիճ մի տեսայ.
աղուոր կտրիճ մի տեսայ, զարկաւ իմ երեսն արունեց.
մարիկն ալ հարցմունք արաւ՝ «Ատ երեսդ ո՞վ արունեց»։
— Ես առօր պախճան իջայ, վարդենուն փշիկն արունեց։
«Զօրնա՛յ ան վարդին փուշը, որ քու լուս երեսդ չարունէց»։
— Մ՚աներ, մ՚անիծեր, մարի՛կ, մէկ աղուոր կտրիճ մ՚իս պագաւ.
պագաւ, թէ առնէ մուրատ, կ՚անիծես՝ կ՚ելնէ պնմուրատ։

Սրտիկս է լալու տղայ, շաքարով կը խաղուեցընեմ.
կու լայ զօրն, զըեղ կ՚ուզէ, ես անոր ճարակն ի՞նչ անեմ։
Աշխարհս ինչ բռինգ որ կայ, նա բերեմ աչըննուս ցուցնեմ.
աչերս երբ քենէ ի զատ մարդ չուզեր՝ նա ես ի՞նչ անեմ։
Հոգի՛ . թէ հոգիս ուզես՝ չէ չասեմ, հանեմ տամ ի քեզ.
ապա թէ աչերս ուզես՝ ալ ինչո՞վ նայիմ դէպ ի քեզ։

Ես տղայ ու գունտղայ, սիրուելուն ատենն է հիմա.
մէջկունքդ ի յաղեղ նման, քանի յիս քաշեմ նա կու գայ.
քո ծիծդ է խաղող նման, որ առեր կրծոցդ ի վերայ.
քո ծոցդ առաւօտ նման, քանի յետ բանամ նա լուսնայ։

— Կոզա՛յ, քեզ բանիկ մ՚ասեմ, քո աչուդ չեմ իշխեր ասել.
անոր համար չեմ ասեր՝ դուք հարուստ էք ու մենք տառպել։
— Ծօ՛, առա՛ և մի՛ վախեր, չատ հարուստ է տառպելացել.
անչափ հարըստի դարիկ տառպելի ծոցիկ է պառկել։

Ամուր եմ քարից նման, որ մրճիկն ի յիս չի բանի.
բարձր եմ թուխ ամպից նման, որ ոչ-ով ի յիս չի հասնի.
աղեղն եղնենի լինի ու յարն ի վերայ դալինի,
քաշողն քաջօրղի լինի, հապա թէ իմ սիրուն հասնի։

Լուսի՛ն, պարծենաս, ասեն՝ «Լուս կու տամ ես աստղնուորխս»։
Ահա՛ հոգեղէն լուսին ի գրկիս, երեսն երեսիս,
թէ չես ուտալ այս գերուս՝ յետ տանեմ զփեշ կապայիս.
վախեմ սիրոյ տէր լինիս, լուս պակաս տաս աստղնուորիս։

Մահալօքս ի վար կուգ՚ի, նա տեսի լաթեր լուացած.
ի յան լաթերուն մէջին լուացած չապիկ մ՚էր փռած.

իր կուրծքն է ղալիմ քաշած ու թեղնիքն է մատնիճարած·
անոր տէրն ի յիս պխտէր՝ ղիս հազար ղեկան թէ գնած։

Աչկո՛ւնք, ծրարեմ ղքեզ կրակով, որ կրթաս էրիս·
լեզո՛ւ, ալ կարեմ ղքեզ սուր դանակով, որ այ չխօսիս·
սրտի՛կս ալ դանակ ածեմ, արունին մէջն թապլտիս·
երբ սաղը ու համբեր չունիս, սիրոյ տէր ինչո՞ւ էր լինիս։

Վարդեմէն ի դուրս ելայ, արևգակն աչայս ի դիմաց·
աղուորն ալ ի դէմս ելաւ, ղէտ հազար լուսին բոլորած·
ասի թէ՝ «Սիրեմ ղքեզ», լեկ պռկունքն ալ ի դէմս լխած·
«Սիրես նա՛ սիրէ՛ դու մէն, մի՛ աներ այլ մարդու իմաց·
թէ չէ նէ կ'ելնես գլխուդ, յարևուդ ու յայլ չաս իլացց»։

— Ա՛յ իմ մարգրտէ շարոց, ոսկեթել ծածկոցդ ի վերայ,
ղքո հայրն պատիւ ձեննեմ, քեզ ինձի կ'ուզեմ՝ թէ կու տայ։
— Կտրի՛ճ, մի՛ անխելանար, թէ հազար ուզես՝ նա չի տայ·
ծոցդ լի ոսկով արա՛, եկո՛ մեր դուռն խա՛ղ արա,
ղիմ հայրս պարտակա՛ն արա, դու կանգնէ ղինչ քուրդ հաւալայ·
ես իմ հօրս հետ կռուիմ թէ՝ «Դնա՛ պարաքից ճա՛ր արա·
մայրս քեզ բարձ գնէ, դու նստիս ղինչ բարձր ամիրա·
ձեռքդ բռնեմ նիրս տանիմ, դուռն գնեմ, ղփակն ի վրայ·
ապրիշում խալի ձգեմ, ոսկեթել դօշակն ի վրայ,
բարձիկ մի սեղան բերեմ, որ խորոված կաքաւն ի դրայ,
գուգում մի գինի բերեմ, որ խմենք ի սիրոյ վրայ»։

Խալտեցայ խալատ մ'արի՝ ան գէշէն պագիկ մ'ուզեցի·
ան գէշն ալ ի նաղն ելաւ՝ «Ձեմ ի տար, անուսն կ'աւրիս»։
Աղուոր մը նէրսէն ի դուրս՝ «Ի՞նչ մեւննէթ կ'անես ատ գէշուն.
պագիկն աղուորէն ուզէ՝ ան գիտէ պատրը կորինունս»։

Այս գիշեր մինչի լուսացաւ ես Երկու խանդալ մանեցի·
իմ եարն այ որ միտքս ինկաւ՝ թեղ ելայ ջահրաս կործեցի·
գացի իմ եարին դուռը՝ «Ջիւն եկեր, ոտուիս կու մսի»·
իմ եարն ալ ի դուրս եկաւ, թէ՝ «Եարի՛ եկիր, իմ հոգի՛·
եկո՛ւ գիրկուծոց անենք, որ ոտքուդ մաշկատն անցընիս»։

— Ճէպէդ ու ծոցէդ կ'ուզեմ. էճառ՛ նո՞ւռ մի տաս, թէ խնծոր։
— Եկո՛ւր, քեզի նուռ մի տամ. կտրէ՛, տե՛ս քանի՞ հատ ունի.
ամեն հատի պա՛գ մը տուր. էսիլը ճիրամ թէ պիտի։
— Նուռ կայ՝ հազար հատ ունի. հազար պագն ո՞ւսկի կու լինի։
— Երկու սէրն, որ մէկ լընի՝ հազար պագը թեղ կու լինի։

Զայդ պագն, որ ի քո բերնէն դու տուեր քո սրտի կամօք,
հանցեղ անուշիկ պտուղ ո՛չ ցամաք կայ և ո՛չ ի ծով.
Նման էր այն պտղոյն, որ Ադամ կերաւ խաբանօք,
կերաւ ի դրախտէն ելաւ, նա ի քո ծոցոյն կարօտով։

Կանաչ ու կարմիր հագնիս, ի նռան հաւքըն նմանիս.
Յայնժամ ինձ աղուոր թուիս, երբ ելնես ձեր դուռն կանգնիս,
դուռն այլ կիսաբաց անես՝ ցած հայիս, մանտրիկ ծիծաղիս,
աչօքդ ու ունօքդ անես, իմ տխմար խելքս կու տանիս։

Խնծորն ի ծառին ճղին, ի ճղին ներքեւ տերեւին,
հնցկուն իմ եարին ծծերն ի ծոցին՝ ներքեւ շմաթին.
արեգակն ի ջուրն իջել, լուսնեկան ու կուժն ի յուսին.
Նա քալէր՝ ճօճկլտար միջին, լոք ելնէր չամամն ի ծոցին։

Մահալօքս ի վար կուգ՚ի ծուռումուռ հազար սոխախով.
իմ եարս ալ ի դէմս ելաւ, յոկ բարեւ երես հնճաղով.
Գիրկ ածի ու պինդ պագի գիր աչերն ի խիստ կարօտով.
Կ՚երթար ու կ՚ասէր լալով, թէ՝ «Ի խաղք եղանք ցորեկով»։

Կարմիր ու ճերմակ երես, մազդ երեսդ ի վար կու բերես.
քանի պագնելու կ՚անեմ՝ չոր արմուկդ ի դէմ կու բերես։
Զարնա՛յ սա չոր արմուկդ, որ այս իմ դէմ չի բերես,
մարդը սիրու տէր կ՚անես, կու դառնաս «աղբար» կու կանչես։
Ադ հայդ ալ աղբար չիլլի. սիրու տէր եմ՝ իս կու խաբես.
օտար մարդն աղբար չիլլի՝ դուն հոգիդ կրակը կ՚երես։

Ը. ԱՆԳԻՐ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ՎԻՊԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Վիպական ստեղծագործութիւնները անգիր բանահիւսութեան կը բաժնեմ նորէն հինգ գլխաւոր տեսակներու. 1) Ասելուկ ու առած, 2) Առակ ու կատակ, 3) Զրոյց ու աւանդութիւն, 4) Հեքիաթ և 5) Դիւցազներգութիւն։

1. Առաջին տեսակը վիպումի ու դատումի՝ բոլոր ժողովուրդներու մէջ ալ շատ տարածուած՝ ասելուկներն են ու առածները։

Ասելուկ կ՚անուանեմ պատկերով մը, համեմատութեամբ մը, դիտողութեամբ մը ձեւակերպուած ու դրամի պէս յղկուած, կլորցուած

ու կարծես դրոշմուած մտածումի մը արտայայտութիւնը, որ բառի մը նման բերնէ բերան ամենուն կողմէ տեղը եկած ժամանակ կը կրկնուի։ Ասելուկին մէջ ո՛չ խրատ կայ, ո՛չ ալ մասնաւոր մարդկային իմաստութեան մը խտացումը. պարզապէս բառի մը կամ սովորական նախադասութեան մը փոխարէն աւելի տաշուած, աւելի կոկուած, յաճախ պատկերաւոր, արտայայտութեան ձեւ մըն է, կազմ ու պատրաստ. անշուշտ շատ աւելի սիրուն ու հաճելի, քան միեւնոյն բանի սովորական, անջատ արտայայտութիւնը. ասելուկի էութիւնը իր զարդ ըլլալն է. ո՛չ թէ հասարակ կոճակ մը, այլ վրան Թռչունի մը պատկերը ունեցող կամ քանի մը զարդի գիծ կամ անսովոր կըտրուածք մը ունեցող կոճակ մը. իսկ կոճակի վրայի այդ զարդն ու յաւելուածը գեղարուեստ է։

Գեղարուեստական ստեղծագործութեան ամենէն տարրական ու ամենէն կարճ ձեւն է ասելուկը։ Շատ անգամ չափ ու յանգ ալ կ'ունենայ իր վրայ, երբեմն կ'ըլլայ բոլորովին արձակ, յաճախ կ'ունենայ միայն ներքին իմաստի ալիքաւորում մը, հակադրութիւն մը։

Հայերէնը հարուստ է այս կարգի ասելուկներով, որոնք և՛ նո՛ւրբ են և սիրո՛ւն։ «Անցուկը մոռցուկ». «Կսկծու՝ փա՛ռք Աստծու». «Նեղ ընենք, տեղ ընենք». «Երես տուինք, աստառ կ'ուզէ». «Ծուռ նստինք, շիտակ խօսինք». «Գող՝ սիրտը դող». «Արեւը քուն ունի, ամեն մարդ տուն ունի». «Մուկը ծակը չէր մտներ՝ ցախ աւելն ալ պոչին կապեցին». «Ես իմ մազը մաղեր եմ, մաղն ալ պատէն կախեր եմ». «Ուղտին ըսին՝ ինչո՞ւ վիզդ ծուռ է։ Ըսաւ՝ ո՞ր տեղս է ուղիղ, որ վիզս ուղիղ ըլլայ»։

Երբ ասելուկը իրմով կենցաղական դիտողութիւն մը կամ բարոյական ըմբռնում մը կը ձեւակերպէ՝ այդ լեզուական գեղարուեստը աւելի խոր իմաստ կ'ըստանայ ու կը դառնայ առած։

Ժողովուրդի դարաւոր փորձառութեամբ կռանուած և արտայայտութեան դարաւոր գործածութեամբ տաշուած ու յղկուած բիւրեղացումներ են առածները մարդկային մտածումի և իմաստութեան։ Երբեմն խիստ խորունկ փիլիսոփայութեամբ ու բարձր հոգեկան թըռիչքով, երբեմն աւելի առօրեայ ու թեթեւ գործնական խրատով։ Կրնայ ըլլալ կատակի ձեւով, բայց շատ աւելի յաճախ լուրջ. լուրջ թէ կատակ՝ միշտ կ'ըստիպէ, որ մտածես. և որչափ վրան մտածես՝ այնքան աւելի կը խորանայ և՛ իր ներքին իմաստը և՛ իր պատճառած հաճոյքը։

Շատ անգամ ամբողջ պատմութիւն մըն է քանի մը բառերու մէջ սեղմուած։ Կան ալ, որ ծանօթ ու տարածուած առակներու և կատակներու եզրակացութիւնն են պարզապէս կամ ամենէն կարեւոր նախադասութիւնը՝ որ դարձեր է ու կը գործածուի, իբրեւ առած։ Եւ առածներէն ամենէն աղուորները միշտ կարելի է դիւրութեամբ

վերածել մանրապատումի մը կամ դարձնել վերնագիր ընդարձակ կամ համառօտ գրական ստեղծագործութիւններու։

Յիշողութեան թարմացումի համար կը դնեմ քանի մը ընտիր առածներ։

«Աստուած սարին կը նայի, ետքը ձիւնը կը դնէ»։

«Ագռաւին ձայնը, որ Աստուած լսէր՝ Վարդավառին ձիւն կու գար»։

«Հպարտութիւնէ բարձր հպարտութիւն մը կայ՝ համեստութիւնը»։

«Առանց կրակի մուխ չըլլար»։

«Խելօքները մինչեւ դատեն ու վճռեն, խենթը կ'անցնի կամուրջէն»։

«Արեւը ցեխով չի ծեփուիր»։

«Ցեխին քար մի՛ նետեր, վրադ կը ցատկէ»։

«Ամառն ըլլաս այգեպան, ձմեռն ըլլաս բաղնեպան»։

«Ուրիշի պարանով հոր մի՛ իջներ»։

«Մինչեւ հաստը բարակի, կ'ելլէ հոգին բարակին»։

«Ով ալարի, ո՛չ դալարի»։

«Շատ մի՛ սիրեր՝ ատել կայ. շատ մի՛ ատեր՝ սիրել կայ»։

«Ծառին վրայ ինչքան շատ բար, գլուխն այնքան կը կախէ վար»։

«Այսօրուան խօսքը վաղուան գործին կամուրջն է»։

«Մէկ ծաղիկով գարուն չի գար»։

«Շուռ գալիք ոտքը քարի կը դպչի»։

«Աղուէսը խաղողին չհասաւ, «Դեռ խակ է» ըսաւ»։

«Հորովելը արտ չի վարեր»։

«Մէջքդ մի՛ ծռեր, վրան բեռ դնող շատ կ'ըլլայ»։

«Շատ խնդուքը արցունք է»։

«—Քիչ, ո՞ւր կ'երթաս։ —Շատին քով»։

«Ուշ եկուր, նուշ եկուր»։

«Մի փքուիր, կը չքուիս»։

«Դուն ճենճ ըսէ, ճանճը Պաղտատէն կը հանի»։

«Գառը գարնան, ձիւնը ձմռան»։

«Դատարկէն ու լեցունէն ի՞նչը պակսեն»։

«Օձը շապիկը կը փոխէ, բնութիւնը չի փոխեր»։

«Ես ի՞նչ ըսեմ այն կատակին, որուն կէսը չիտակ չըլլայ»։

Ժողովրդական մտածողութեան ու ճաշակի ընտիր գոհարներ են առածները, որոնց ներկայութիւնը միշտ գեղեցկութիւն, հրապոյր ու բարձրացում կը բերէ ըսուած խօսքին. ասոր համար ալ ժողովուրդի հոգիէն չկտրուած մարդն ու հեղինակը յաճախ ու առատ կը գործածէ իր լեզուին ասելուկն ու առածը։

Իր ձեւով ասելուկին ու առածին շատ նման բան մըն է հանելուկ ըսուածը։ Քանի մը պատկերով, համեմատութեամբ մը, հակադրութեամբ մը մարմին մը գծելու և արտայայտելու ջանքը, որ միեւնոյն ժամանակ մտածումն ալ կը գրգռէ և տուած ատաղձովը չըսուած առարկան որոնել ու գտնել կը դրդէ, թուաբանական խնդրի մը պէս։

Ժողովուրդի պարապ ժամերուն մեծին ու պզտիկին սիրած խաղերէն մէկն է հանելուկը։ Շատ սրամիտ յղացումներ կան մէջը. և՛ երեւակայութեան ազատ թռիչք. և՛ հաճելի և՛ զուարճալի։

«Սեւ արտը սեխը ոլորեց, հազար-հազար մարդ գլորեց»։ (Գիշեր)

«Ինչքան կարեմ՝ երկընայ, ինչքան տաշեմ՝ հաստընայ»։ (Ջրհոր)

«Ճերմակ դաշտեր, սեւ-սեւ հունդեր, ձեռքով ցանեմ, աչքով հնձեմ»։ (Գիր)։

«Ոտքերը կրակը, ծամերը երկինք»։ (Մուխ)։

---

2. Երկրորդ ատաղձանը ժողովուրդի վիպական արտայայտութեան՝ շատ կարճ ու կտրուկ պատմութիւններ են. յաճախ քանի մը տողերու մէջ ամփոփուած, երբեմն քիչ մը աւելի երկար, բայց միշտ թեթեւ ու արագ պատմուած ամբողջութիւններ, որոնք իրենց մէջ մարդկային ընդհանուր գիծ մը, թերութիւն մը, պակաս մը, ձգտում մը կը մարմնաւորեն։ Կ'ըլլան լուրջ ձեւի տակ կամ կատակ։

Երբ լուրջ եղանակով կը ներկայացնէ իր ըսելիքը՝ որոշ դէպք մը իբրեւ օրինակ ծառայեցնելով՝ պատմուածքը կ'անուանենք առակ։ Առակներուն մէջ շատ անգամ իրենք մարդիկն են, որ կը գործեն. մարդն է դերակատարը. բայց շատ աւելի յաճախ մարդիկ առնելու փոխարէն՝ կ'առնուին զանազան բնորոշ կենդանիներ, բոյսեր, իրեր, որոնք սակայն դերասանի պէս մարդկային կեանքը կը պատկերացնեն, մարդկային հոգիէն կը խօսին ու մարդկային լեզուով։

Առակներուն մէկ մասը կու գայ հնագոյն դարերէն, երբ կենդանիներու և բոյսերու վրայ տարբեր հայեացք ունէր մարդը. աւելի ետքի ժամանակներէն ծագում առնող առակները տեսակ մը հետեւողութիւն են ու նմանողութիւն նախորդներուն առանց անոնց բնապաշտական ոգին պահելու։

Կան աւետարանական առակներ, կան յատկօրէն ուրիշ ժողովուրդներէ փոխառութիւն եղող առակներ։ Եւ այս բոլորն ալ անխտիր պէտք է նկատուին ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան նիւթ, եթէ բերնէ բերան ժողովուրդի մէջ կը պատմուին. քանի որ բերնէ բերան ու դարէ դար կրկնուելով կը մշակուին, կը տաշուին ու կը յարմարին ժողովուրդի հոգեբանութեան և ըմբռնումին. տեսակ մը ինքնայատուկ վերամշակման կ'ենթարկուին ու կը իւրացուին։ Նոյն նիւթերու տարբեր ժողովուրդներու մէջ ստացած տարբեր նրբութիւններն ու այլազանութիւնները իրարու զուգորդելն ու համեմատելը շատ հետաքրքիր աշխատանք է։ Տեղ մը կենդանիներն է, որ կը փոխուին, այսինքն պատմութեան ենթական. ուրիշ տեղ մը գործողութիւնն է, որ քիչ մը տարբեր ընթացք կ'ըստանայ. կամ համեմատութիւններու, պատկերներու, խօսակցութեան և այլ նրբութիւն-

ներու մշակման մէջն է, որ կը նկատուի փոփոխութիւնը. և ընդհանրապէս այս բոլորի մէջ ժողովուրդի մը ինքնայատուկ մտածելակերպը, լեզուն և բնական շրջապատը մեծ դեր կը խաղան։

Ժողովուրդը իր շրթունքին այս առակներուն կից և այս լուրջ առակներէն շատ աւելի յաճախ գործածուող և շատ աւելի բազմաթիւ՝ ունի կարճ ու կտրուկ կատակի համար ըսուած մանրապատումներ. որոնց մէկ մասը խնդացընելու համար է միայն, բայց միւս մասի խնդուկին տակը շատ խոր իմաստ կայ, մարդկային խոշոր թերութիւններ ու մարդկային բնական տկարութիւններ, որ կը մերկացուին այդ կատակ պատմութիւններուն մէջ. ինչ որ անեկտոտ կ'անուանենք, զաւեշտ, խնդալիք ու կատակ, ըստ էութեան միևնոյն առակն է միայն խնդացընելով ներգործող։

Եւ ճիշդ առակներու պէս ալ կրնայ առածի վերածուիլ և հիւսուիլ ընթացիկ խօսակցութեան մէջ։ Այս կատակ պատմութիւնները նմանապէս մեծ աշխոյժ ու կենդանութիւն կու տան ըսուող խօսքին և անոր համար ալ շատ յաճախ գործածութեան կու գան թէ՛ անգիր բանահիւսութեան և թէ՛ գրական վիպումներու մէջ։ Որչափ խօսողն ու հեղինակը մօտ է ժողովրդական լայն խաւերու կեանքին ու լեզուին, այնքան աւելի յաճախ ու բազմադիմի։

---

3. Ժողովրդական բանահիւսութեան վիպական ստեղծագործութիւններու երրորդ տեսակը կը կազմեն զրոյցներն ու աւանդութիւնները։ Արձակ պատմուած և ընդհանրապէս կարճ վիպումներ են։

Կ'ըսենք զրոյց, երբ որոշ տեղի մը, ժայռի մը, աղբիւրի մը, լեռան մը, այրի մը, լճի մը, գետի մը, աւերակի մը, հին ծառի մը, այսինքն որոշ ու իրական երևոյթի մը գոյութեանը կապուած է և ընդհանրապէս այդ տեղի ու երևոյթի ինչպէս առաջացած ըլլալը կ'ուզէ բացատրել։ Եւ իր տուած բացատրութիւնը գերբնական պատմութիւն մըն է սովորաբար՝ հրաշքի մը, սրբութեան մը, տեսիլքի մը, սատանայի կամ նման անիրականութիւններու կապուած։

Հիմա մեզի համար իբրև գեղարուեստական խաղ ու քմայք մը կը ներկայանան այդ պատմութիւնները, բայց անոնք իրենց ստեղծող ժամանակին համար, ինչպէս և բերնէ բերան երկիւղածութեամբ մինչև մեր օրերը աւանդող ժողովուրդին համար, անոնք ո՛չ խաղ են գեղարուեստական և ո՛չ հնարամտութիւն, այլ պարզապէս իրականութիւն։ Այդ բոլորը կը պատմուի հաւատքով. և շատ յաճախ այդ տեղերն ու իրերը որոշ յարգանքի ու պաշտամունքի առարկայ են. իրենց հետ սովորութիւններ են կապուած, յիշատակի օրեր, ուխտագնացութեան պէս բան մը, ուր կ'երթան, կ'աղօթեն, մոմ կը վառեն, իրենց հագուստէն կտորներ կը թողնեն իրենց ցաւերէն ազատուելու

համար և ամուլ կանայք որոշ արարողութիւններ կը կատարեն զաւակ ունենալու աղաչանքով։

Զրոյցի փոխարէն կ'ըսենք աւանդութիւն, եթէ շատ հինէն եկած ըլլալը կը շեշտուի, որով և աւելի ընդգծուած կ'ըլլայ բնականաբար նաև պատմութեան սրբութիւնը։

Զրոյցներուն և աւանդութիւններուն մէջ երբեմն մտածումի խորութեան և զգացումի ու արտայայտութեան գեղեցկութիւն կայ անպայման, բայց ընդհանրապէս բարձր թռիչքով բաներ չեն։ Արտաքին թեթեւ նմանութիւն մը, երեւոյթները բացատրելու նախնական մտքի մը ճիգը, նախապաշարումի մը թելադրանքը ղեկավարած են ստեղծագործութիւնը։ Երբեմն ամբողջ զրոյցն ու աւանդութիւնը ծնունդ է ձայնանմանութեան կամ իմաստ մը առնել կրցող անունի մը։ Իրիկնադէմին անտառի մէջ որոշ տեսակի թռչուններու ընդհատ-ընդհատ ձայները ժողովուրդը իբրև «սա՛հկ», «սա՛հկ» է լսած և ատոր վրայ հիմնած է «Սահակ, Սահակ»-ի զրոյցը, որ Գարեգին Սրուանձտեան գրի է առած ժողովուրդի բերնէն։ Ատոր նման է Ախթամար կղզիին շուրջը հիւսուած սիրային զրոյցը, իբրև «Ա՜խ, Թամա՛ր»։

---

4. Ժողովրդական վիպական անգիր ստեղծագործութիւններու չորրորդ տեսակը կ'անուանեմ պարզապէս վիպում. ժողովուրդը ինքը կ'ըսէ հեքիաթ, որ պարզ արդիւնք է պատմութիւններ յօրինելու մարդկային հոգեկան բնական պահանջին։

Յօրինուած պատմութիւնը երբեմն իրական կեանքէ է քաղուած ու կը դառնայ իրականութեան սահմաններուն մէջ. դէմքերն ու դէպքերը մարդիկ են ու ամէն ինչ մարդկային։ Երբեմն ալ մեծ չափերով առնուած է երեւակայութենէն. հնարուած են մտացածին էակներ, գերբնական գործողութիւններ, անկարելի պատահմունքներ ու արկածներ, ուր սանձարձակ միտքը հնարաւոր հաւանականութիւններու բոլոր պատնէշները խորտակելով ազատ թռիչք կու տայ քմայքին ու երեւակայութեան խաղին։

Այս վիպումները կրնան ըլլալ շատ կարճ, էջի մը վրայ գրի առնուած մանրապատում մը. կրնան ըլլալ աւելի երկար քանի մը էջերու ծաւալով։ Կան և շատ աւելի երկարները, որոնց պատմելը ժամեր կը տեւէ. կան նոյնիսկ հեքիաթներ, որ գիշերներով ու գիշերներով կը պատմուին ու չեն վերջանար։ Սովորաբար չափէն աւելի երկար վիպումը իսկապէս մէկ պատմութիւն մը չէ, այլ իրարու հիւսուած քանի մը պատմութիւններ, որոնց գործողութիւնները իրարու կը փաթթուին կամ պարզապէս տուփը տուփի մէջ հագցուած են իրարու, առանց իրարու հետ մեծ առընչութիւն մը ունենալու, առանց հիմնական պատմութեան համար անհրաժեշտութիւն մը ներկայացնելու։

Վիպումները, կարճ թէ երկար, արձակ կ'ըլլան ընդհանրապէս. բայց հոս ու հոն պատմութեան ընթացքին կրնան երգի կտորներ մէջը հիւսուիլ. կամ որոշ խիստ յուզումնալից կամ հանդիսաւոր հատուածները չափի ու ալիքաւորութեան մը ենթարկուիլ առանց յանգի։

Իրական կեանքէ առնուած և իրական պատկերացումներէ չհեռացող վիպումները իրենց նիւթով ու ձևով շատ կը մօտենան մեր գրական այն տեսակներուն, որ մանրավէպ, նորավէպ, պատկեր կ'անուանենք։ Միայն թէ մեր գրական մանր վիպումներուն մէջ ընդհանրապէս դէմքեր ու վիճակներ են, որ աւելի կը նկարագրուին։ Ժողովրդական վիպումը շարժումն ու գործողութիւնը կը սիրէ. վիպումին առանցքը միշտ դէպք մըն է, բան մը կը կատարուի. ժողովրդական վիպումը միշտ գործողութեան մը նկարագրութիւնն է ամենէն առաջ. անձերու, տեղերու և այլ նկարագրութիւնները կու գան երկրորդաբար, իբրև լրացում։

Բայց ժողովրդական վիպումի այդ շարժուն հանգամանքը շատ անգամ կը դանդաղի, որովհետև ժողովուրդը կրկնութիւնները կը սիրէ։ Շատ է սովորական, որ միևնոյն գործը, միևնոյն փորձը, միևնոյն ձեռնարկը կատարուի իրար ետևէ նոյն կամ տարբեր մարդիկներու ձեռքով սովորաբար երեք անգամ։ Կրկնութիւնը ժողովրդական մտածման և գեղարուեստական ստեղծագործութեան հիմնական գծերէն մէկն է։

Իրականութեան կապուած վիպումէն շատ աւելի սիրուած ու տարածուած է իրականութեան հողէն ոտքը կտրած, երևակայականին ու գերբնականին ազատ ընթացք տուող հեքիաթը, որոնք և ընդհանրապէս աւելի երկարաշունչ կ'ըլլան։

Զրկանքներով, ձախողանքներով ու թշուառութիւններով լեցուն մեր այս աշխարհի վրէժը կ'առնուի հեքիաթի մէջ, ուր պարտէզները դրախտ են, շատրուանները գինի ու օշարակ կը ցայտեն, սքանչելի պալատները լեցուն են հուրի-փերիներով ու աննման քաջ կտրիճներով, ուր ամէն բարիքով լեցուն սեղանները իրենք կը բացուին, ուր թաւ գորգերու վրայ ընկողմանած կրնաս թռչիլ ուր որ հոգիդ կը ցանկայ, ուր քաջն ու գեղեցիկը միշտ կը յաղթէ բոլոր չար ուժերուն, բոլոր վիշապներուն, դևերուն ու կախարդներուն. և մութ ու լոյս աշխարհներուն մէջ անվերջ արկածներու բոլոր դժուարութիւնները յաղթահարելով՝ հերոսը անպատճառ կը հասնի ու կը տիրանայ իր տենչանքին՝ հազարան պիւլպիւլին, կախարդական ամենակարող ադամանդին ու իր սիրած աղջկան։ Իզուր չէ, որ ամենէն անուշալի, ամենէն գեղեցիկ ու անհասնելի բաները «հեքիաթ» կ'ըսենք, «հեքիաթական»։

Հեքիաթներուն մէջ տարրեր կան, որ նախնական մարդու դարերէն կու գան, հին ու աղօտ նախապատմական յիշողութիւններ,

մոռցուած ըմբռնումներ, կորսուած հաւատալիքներ, բնութեան հանդէպ բոլորովին տարբեր հասկացողութիւն ու վերաբերում։ Տարբեր կան, որ հեթանոսական դարերէն կու գան, աստուածներ, ոգիներ, ուժեր և կեանքի զուարթ պատկերացում։ Տարբեր կան, զուտ միջնադարեան քրիստոնէական դատումով ու կնիքով, ճգնաւորական ու վկայաբանական խոհանքներով։ Կան պատմական արժէքով տարբեր այդ վիպումներուն մէջ, բայց շատ աղօտ ու աննշմար դարձած, երկար ուսումնասիրութիւններու միջոցով միայն նշմարելի։

Ժողովուրդի մը վրայէն անցած բոլոր քաղաքակրթութիւնները բան մը թողած են իրենց դատումներէն, կրօնական հաւատալիքներէն, իրենց պաշտած աստուածներէն ու սովորութիւններէն, պատմական անձերն ալ երբեմն իրենց անուներէն ու գործերէն։ Այդ հին ու նոր զանազան պատկերացումներն ու հասկացողութիւնները՝ նախապատմական, հեթանոսական, արեւապաշտ, մազդեական ու քրիստոնեայ, սեմական, արիական ու թուրանական, արեւելքն ու արեւմուտք բոլորը խառնուած են իրար, շաղախուած են միասին այդ կարճ ու երկար, իրական ու երեւակայական հեքիաթներուն մէջ։

Այդ վիպումներուն մէկ շատ խոշոր մասը կա՛մ ամբողջովին կա՛մ իր որոշ կտորներովը միայն մէկ ժողովուրդի մը յատուկ չէ, միջազգային է։ Եւ շատ հետաքրքիր է ժողովուրդէ ժողովուրդ փոխանցուելուն ուղիները գտնելը և կրած փոփոխութիւնները ընդգծելը։ Հոգեբանական, ցեղաբանական, շատ հետաքրքիր հարցեր, մատնանշումներ և եզրակացութիւններ կը բերեն գեղարուեստական այդ երկերուն համեմատական ուսումնասիրութիւնները։

Ը. «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՒԻԹ»

Ժողովրդական վիպական ստեղծագործութիւններուն հինգերորդ ու վերջին տեսակը կը ներկայացնէ դիւցազներգութիւնը, այսինքն համազգային արժէք ունեցող դէմքի մը կեանքն ու գործը վիպականացնելը։

Դիւցազնական երկերու ստեղծման համար անհրաժեշտ է, որ ժողովուրդը ունենայ իր մեծ մարդիկը, որոնք հոգեկան բարձրացում և հպարտութիւն ներշնչած ըլլան։ Մեծը ժողովուրդի համար ամենէն առաջ ուժեղն է, կռուողն ու տիրողը. դիւցազներգութիւնը ծաղկելու համար պէտք ունի քաղաքական բարձրացում բերող ու պետական հմայք ունեցող դէմքերու։ Իսկ մեր վերջին ութը դառն դարերը հայ պետական կեանքի ու ազնուականութեան քայքայման տարիներն են, հակառակ Կիլիկեան և հիւսիսային վրահայ ճիգերուն։ Ծիծա-

ղէլի կ՚ըլլար եթէ մեր պատմութեան Թուրանական և օսմանեան դարերէն դիւցազներգութիւն սպասէինք։

Բայց Թուրանական դարերը, եթէ իրենք դիւցազներգութիւն ըստեղծելու իրականութիւնն ու կարելիութիւնը չեն ունեցած, գոնէ դէչ-աղէկ կրցած են պահել ու մինչեւ մեզի հասցընել մէկ դիւցազներգութիւն մը, որ նախորդ արաբական շրջանէն, մեր վերջին Թագաւորական տներու վերածնունդի յուսալից օրերէն աւանդ էր մնացեր Թուրանական դարերու հայութեան։

Եւ այդ պահպանումը ու մինչեւ մեզի հասնիլը հնարաւոր է եղած շնորհիւ Վան ծովուն հարաւը արեւմուտքէն արեւելք Տաւրոսէն մինչեւ Զագրոսի լեռները երկարող բարձրութիւններու գոյութեան։ Այդ բարձր, անտառոտ, շատ տեղ անառիկ, լեռնային դիրքերուն յենած՝ տեղական բնակչութիւնը ազնուականն ու հասարակ ժողովուրդ իրարու ձուլուած՝ կրցած են որոշ չափով մը պահել իրենց տեղական ազատութիւնը և իրենց զէնքը պահել իրենց ձեռքը, դիցուք և անուանական ճանաչումով մը մօտակայ մահմետական տիրողի գերիշխանութեան։

Եւ իրենց բարձունքներուն ետեւը իրենց այդ համեստ ազատութեան հետ կրցած են պահել նաեւ հին օրերու յիշատակներէն, սովորութիւններէն ու ոգիէն բաւական բան. այդ ժառանգութեան մէջն է նոյնպէս նախորդ պատմական շրջանէն եկող այն անգիր վիպասանութիւնը, որ ըստ էութեան ի՛ր երկրին, իր տեղական ժողովուրդին և իր սեփական քաջութեան և ազատութեան գովքն էր և իր իսկ ծոցէն ելած երգիչներու յօրինածն ու մշակածը։

Այդ դիւցազներգութիւնը, որ «Սասնայ Ծռեր» անունը կը կրէ, վերջին յիսուն տարիներու ընթացքին գրի է առնուած շատ մը տարբերակներով, զանազան կտորներով և տարբեր-տարբեր բարբառներով, որոնք գրեթէ բոլորն ալ այդ վերը յիշած արեւմուտքէն արեւելք ձգուող լեռնաշղթային ճիւղերուն վրայ ապրող ժողովուրդին բարբառներն են։ Այդ բարբառները խօսող ժողովուրդին ենք պարտական մեր արդի միակ ժողովրդական դիւցազներգութիւնը, որ ունինք։

Մեր դրաբար անգիր վիպասանութեան հեղինակը և ներկայացնողը գուսաններն էին՝ յատուկ այդ գործին նուիրուած մարդիկ։ Գուսանները թէեւ ժողովուրդէն ալ շատ սիրուած էին և ժողովրդական հաւաքոյթներու մէջ ալ միշտ իրենց արուեստին ուրախութիւնն ու ոգեւորութիւնը կը բերէին, բայց իրենք իրենց էութեամբ սերտօրէն կապուած էին իշխանական պալատներու և արքունիքի կեանքին. իշխաններու համար կը յօրինէին ամենէն առաջ, անոնց գնահատանքը կը փնտռէին, անոնց գործերը կը պատմէին ու կը գեղազարդէին. ազնուականի ըմբռնումով կը խօսէին և պետութեան ու արքունիքի պաշտօնեաններն էին գրեթէ, քուրմերուն նման։

Պետականութեան և ազնուականութեան քայքայումովն ու ոչընչացումովը՝ չքացան նաև այդ հին գուսանները։ Հիմա մնացած է միայն գիւղացի ժողովուրդ և մնացած գուսաններն ալ կապուած են անոր, կ՚երգեն միայն անոր համար, անոր ճաշակով և ըմբռնումներով. և հետզհետէ աւելի կը ձուլուին ու կը դառնան պարզ ու սովորական ժողովուրդի մարդ։ Չկայ արդէն նոր վիպական ստեղծագործութիւն. բայց կայ գուսանական ստեղծագործութեան վերջին վէպը, վերջին վէպին կտորները, որ դեռ կը պահուին շրթունքներու վրայ և կը պատմուին ժողովրդի մէջէն աւելի պատմելու և յիշելու շնորհք ունեցող անձերու կողմէ. այդ անձերը այլևս դժուար է գուսան անուանել։

Այլևս պարզապէս ժողովուրդի մարդիկ են, երևի քիչ մը աւելի տաղանդով ու արուեստի ճաշակով, քան միւսները։ Այսպէսով թուրանական դարերէն սկսած այդ վէպերու պահողն ու աւանդողը կը դառնայ ժողովուրդը և անգիր վիպասանութիւնն ալ կը դառնայ ժողովրդական բանահիւսութեան մէկ տեսակը. և յատկապէս մեր երկրի հարաւային լեռնաշղթային վրայ ապրող ժողովրդական բանահիւսութեան մէկ տեսակը, իբրև դիւցազներգութիւն։

Հետաքրքիր է և շատ բնական, որ աւելի ուշ ժամանակներու մէջ կատարուած հաւաքագիտ փորձերէն մէկը, որ մեզի յայտնի է, ուր գեր ու գիրք ունեցող իրական ու քաջ անձի մը դաւաճան մահը երգի ու գովքի նիւթ կը դարձընէ, տեղի է ունեցած Վանի հարաւը երկարող նոյն լեռներուն վրայ։ «Մոկաց Միրզէն» թափ ունի, շունչ և հետաքրքիր կտոր է։ Այդ երգը յօրինող ու սրտանց երգող Մոկաց ժողովուրդը անշուշտ որ ջերմօրէն պահած էր իր լեռներու և իր հոգիի ծերպերուն մէջ և՛ ազատութեան սէրը և՛ ազատութեան երգին սէրը։

* * *

«Սասունցի Դաւթի» դիւցազներգութիւնը յղացուեր, կազմուեր ու ձևակերպուեր է արաբական տիրապետութեան խորտակելու այն միջոցին, որ մեր բժիշկ-վիպասանը Տերենց բնորոշած է մեր հայրենիքի համար իբրև «Երկունք հինգերորդ դարու»։ Մեր ազնուականութեան համար՝ արաբական հալածանքներէն ու կեղեքումներէն վերջապէս ազատելու և նոր ինքնուրոյն պետականութիւն մը կազմելու ճիգերուն, փորձերուն և տառապանքներուն օրերն էին. և հայ հասարակ ժողովուրդի ալ օտարի յաւելեալ ճնշումներէն, կրօնական խստութիւններէն և հարկային անտանելի ծանրութենէն ազատուելու յոյսի ու երկունքի օրերն էին։

Եւ այդ երկունքէն ծնան մէկ-երկու կիսանկախ և ո՛չ շատ երկարատև և ո՛չ լիաշունչ թագաւորութիւններ, և այդ թագաւորու-

թիւններու հետ ալ ծնաւ որոշ հոգեկան բարձրացում։ Այդ հոգեկան
բարձրացման և յոյսերու ծնունդն է մեր վերջին ժողովրդական դիւ-
ցազներգութիւնը, ինքն ալ տեսակ մը կիսատ ու անաւարտ՝ իրեն ծը-
նող պետական յոյսերուն նման. ինքն ալ տեսակ մը դեռ լրիւ չբաց-
ուած և դեռ ո՛չ ամուր իր սեփական ոտքերուն վրայ, քանի որ մա-
նուկ մըն է իր երգած հերոսը, որուն ո՛չ երիտասարդութիւնը, ո՛չ
առնութիւնը մենք չենք գտներ վէպին մէջ, ինչպէս որ հարկ էր։

«Սասնայ Ծռերը» իր ամբողջութեան մէջ կարելի է երեք մասի
բաժնել։ «Առաջին մասը այն կտորներն են, որոնք Սասունցի Դաւի-
թէն առաջ եղող քաջերու մասին կը խօսին, տեսակ մը Դաւթի տոհ-
մաբանութիւնը։ Այդ մասը լեցուն է առասպելական յուշերով ու
յարաբերութիւններով. և անշուշտ շատ աւելի հին զրոյցներու ու
պատմութիւններու մնացորդներն են, որոնք առքը եկեր ու կապուեր
են Սասունցի Դաւթի պատմութեան։ Հին ու նոր անգիր պատմու-
թիւնները իրարու հետ յարաբերութեան բերել, տեսակ մը իրարու
կարել և այդ բոլորը մէկ ամբողջութեան մը վերածել անգիր վիպա-
սանութեան սովորական գծերէն մէկն է։

Այս առաջին մասի կտորներուն մէջ և՛ պատմական և՛ բանահիւ-
սական հետաքրքիր բաներ շատ կան և մէկ-երկու մանրամասնու-
թիւններու մէջ կայ նաև գեղարուեստական հրապոյր. բայց կուռ
ամբողջութիւն մը չկայ և հասուն չէ մշակումը. դեռ ցրիւ է ու
նախնական վիճակի մէջ։

Երկրորդ ու միջին մասը կը կազմէ Սասունցի Դաւթի պատմու-
թիւնը, Մըսրայ-Մելիքի մարդոց հարկահանութեան պատմութիւնը և
Դաւթի ու Մըսրայ-Մելիքի մենամարտը։ Վէպի ամենէն գրաւիչ, ա-
մենէն գեղեցիկ ու ամենէն աւելի մշակուած ու ամբողջական մասը։

Իսկ անկէ առքը եկող Դաւթի սիրոյ պատմութիւնը, Դաւթի մահ-
ուան պատմութիւնը և Մհերի պատմութիւնը, որոնք երրորդ ու վեր-
ջին մասը կը ներկայացնեն «Սասնայ Ծռերու», վայր ի վերոյ պատ-
մուած բաներ են։ Վիպասան-հեղինակի մը գրած-ջնջած ու նիշեր
ուած թղթերուն տպաւորութիւնը կը թողնեն։ Բաներ մը ստեղծելու
դիտաւորութիւն կայ, չէնքի համար կուտակուած է աստառը, բայց
վերջնական ստեղծագործութիւն դեռ չկայ, մնացած է անաւարտ ու
թերի։

Այնպէս որ մեր վերջին դիւցազներգութեան ամենէն հասուն մա-
սը կը մնայ ուրեմն Մըսրայ-Մելիքի, այսինքն արաբներու, գործած
բռնութիւնները, հայ երկրի հարստութիւններն ու գեղեցիկ աղջիկնե-
րը յափշտակելը, մինչև որ հայ հին թագաւորական տան՝ այսինքն
Առիւծ-Մհերի՝ վերջին շառաւիղը գիտակցութեան կու գայ, կը դի-
մադրէ, վերջն ալ կը կռուի ու կը յաղթէ։ Եւ շատ բնական կերպով
ասիկա պիտի ըլլար իններորդ դարու երկունքին բանահիւսական ծը-

նունդը. սա է նորութիւնը, սա է կատարուած փոփոխութիւնը, իրականը, զգացուածը։ Եւ ատոր համար է, որ «Սասնայ Ծռեր» վերնագիրը կը մնայ ամբողջ վիպասանութեան պաշտօնական գրապատմական անունը, իսկ մեր ամենուս և առօրեայ տուած անունը «Սասունցի Դաւիթ» է։

* * *

Արդ՝ ի՞նչ կը ներկայացնէ այդ կեդրոնական ամենէն ամբողջական, ամենէն աւելի մշակուած և ամենէն գեղարուեստական մասը։

Ասիկա այլ ևս մեր հին անգիր վիպասանութիւնը չէ, ո՛չ միայն իր բարբառով, այլ և նիւթով ու խորքով։ Մեր հին անգիր վիպասանութեան մէջ պատմական դէմք մըն է մի՛շտ, որ կը ներկայացուի իր անձով, իր կեանքով ու իր գործով վիպականուած, մինչդեռ այս նոր դիւցազներգութեան մէջ այլևս պատմական դէմք չկայ։ Կրնայ պատահիլ, որ Դաւիթը որևէ պատմական Դաւիթէ մը առեր է իր անունը. ինչպէս որ վէպին մէջի միւս անուններն ալ բանասիրութիւնը գուցէ վաղը կարողանայ բանալ, որ այս-ինչ կամ այն-ինչ իրական ու ժամանակից պատմական անձերու անունները կը յիշեցնեն։

Անունը առնել չի նշանակեր պատմական անձ բեմադրել. «Սասունցի Դաւթի» մէջ պատմական դէմք չկայ գծագրուած։ Աւելի հաւանական է, որ Դաւիթ ու Գողիաթի աստուածաշնչական ներշնչումը կայ մեր վէպի անունին ու ծագումին տակը, քան ժամանակակից որևէ մարդու կեանքն ու գործը։

«Սասունցի Դաւիթը» դիւցազներգութիւն մըն է, որ իջած է հեքիաթի աստիճանին. փոխանակ իրական մարդոց և իրական գործերու՝ երևակայական մանուկ մըն է հերոսը, և գերբնական գործողութիւններ, ուր ամեն ինչ կը կատարուի, ինչպէս հեքիաթներու մէջ, ո՛չ իրական-բնական ընթացքով։ Անշուշտ հին գուսանական վէպերու մէջն ալ մեր հիմակուան հասկացողութեամբ գերբնական բաներ շատ եղած պիտի ըլլան և կան. բայց այդ բոլորը հիմա մեզի համար է իբրև բնական ընթացքէն դուրս։ Ժամանակակիցներուն համար ատոնք իրական էին. ժամանակի կրօնին, հաւատալիքներուն, նախապաշարումներուն և հասկացողութեան իրական մասը կը կազմէին։ Մեզմէ քանի մը դարեր ետքը կրնան գերբնական ու անիրական նկատել, որ աստուած մը կոյսէ կը ծնի, ինքն ալ աւազակի մը հետ խաչուի, մեռնի, ինքն ալ գերեզմանէն յարութիւն առնէ և իր մարմինը երկինք համբառնայ և իր հօր աջ կողմը նստի ամպերուն վրայ, բայց ասիկա մեր արդի քրիստոնէութեան համար հեքիաթ մը չէ, այլ իրողութիւն ու իրականութիւն։

Մինչ «Սասունցի Դաւթի» մէջ ներկայացուած գերբնականու-

թիւնը ամենուն համար ալ, ամէն ժամանակ ալ հեքիաթական է և ան ալ ո՛չ միայն իր այս կամ այն կէտին մէջ, այլ իր ամբողջութեանը մէջ։ Երգիչը իբրև երազանք, իբրև ցանկութիւն, իբրև աղուոր հեքիաթ մըն է պատկերացուցեր, ո՛չ իբրև կեանքի իրականութիւն։ Եւ շատ բնական կերպով. ո՞ւր էին Տիգրաններն ու Արտաշէսները և Արշակները և անոնց անուան շուրջը պատմուած գործերը, ո՞ւր էր մեր հին լրիւ պետականութիւնը իր զրահիկներով ու մեծ զօրավարներով, որոնց դէմքն ու գործերը իններորդ դարուն ոգևորել կարողանային երգիչները և երգել տային։

Իններորդ դարուն երգիչը պետականութեան մը զարթօնքը ունէր միայն, զգացումի մը բարձրացումը, նոր անկախութիւն մը, երկունք մը։ Հին պետականութեան, հին դարերու, հին ազգային ազատութեան ոգին կար միայն, որ արթընցեր էր հոգիներու մէջ. դեռնորածին մանուկ մըն էր արաբական դարերու երկունքէն ծնած, որ միայն «ժառանգաբար» իր արեան մէջ ունեցած քաջութիւնն ու ուժը կրնար գործադրել. ան ալ այն պայմանով, որ հին հայ պետականութեան նժոյգը տային իրեն, որ հեծնէ, հին պետական կայծակէ սուրը դնէին իր ձեռքը, որ զարնէ, և հին պետական վստահութիւնը՝ խաչ-պատարագին՝ կապէին իր թևին։ Այս երեք շատ կարևոր ու թանկագին բաները, որ քեռի Օհանը տարեր էր իր ախոռը ու պինդ-պինդ պահեր էր, որ չըլլայ թէ Դաւթին ձեռքը անցնի, տանի փճացնէ։

Սասունցի Դաւիթը անշուշտ գիւցազն մըն է և բոլորովին բառացի իմաստով. հին հերոսներու սերունդ է իր ծագումով և իր կոչումով, բայց ո՛չ իր պետական դիրքով ու գործերով։ Սասունցի Դաւիթը գիւցազներգութեան ոգին է, պետականութեան ու ազատութեան ոգին, բայց ո՛չ մարդը։ Թ և Ժ դարերուն մէջ և յատկապէս Արծրունի Թագաւորութեան դրօշին տակ չկար հին հայ արքունի պետականութիւնը. կար միայն հին պետականութեան ստուերը։ Թագաւորը դարձեր էր գաւառական իշխանութիւն, արքունիքը գիւղ և պալատական երգիչն ալ գիւղացի. երգիչները երգեր են ինչ որ տեսեր են ու զգացեր են, և իրենց զգացածն ու պատկերացուցածը դուրս է եկեր գիւղական հեքիաթ։

Իսկ Ժ դարէն ետքը թուրանական ծանր օրերուն այդ հեքիաթը՝ ինքնուրոյն ու ազատ ըլլալու այդ երազը՝ շարունակեր է ապրիլ հոգիներուն խորքը և շրթունքէ շրթունք Վան ծովի հարաւը երկարող լեռներուն ամենէն անմատչելի խորերուն ու անտառներուն մէջ։ Լեռնական այդ բարձունքներէն վար հայը ռայա մըն էր, ստրուկ մը, արհամարուած մը, փախստական մը, ի՞նչ երգ, ի՞նչ ազատութիւն։

* * *

Այո՛, «Սասունցի Դաւիթը» բուն դիւցազներգութենէ իջած է հեքիաթի աստիճանին. գեղարուեստօրէն էջք մըն է անիկա, բայց դարձած չէ սովորական հեքիաթ մը սովորական հերոսով, դիցուք և շատ քաջ ու հրաշալի հերոսով։

Դաւիթը սովորական հերոս մը չէ, Դաւիթը սիմվոլ մըն է, պետականութեան ոգին, որով ամբողջ այդ պատմութիւնը կը դառնայ սիմվոլիկ հեքիաթ մը, որ բոլորովին տարբեր արժէքի ու աստիճանի ստեղծագործութիւն մըն է, քան պարզ ու սովորական հեքիաթը։

Այդ հեքիաթին մէջ ժողովուրդի մը ներքին պետականացման յոյսերը կը մարմնանան, ներքին անկախ և ինքնուրոյն պետութիւն մը կազմելու իր ձգտումը, ինքն իրմով ու ինքն իր համար ազատ ապրելու անձկանքն ու հաւատքը։

«Ծուռեր»-ու այդ հեքիաթը մէկ դարու մը, մէկ ժամանակաշրջանի մը երազումին ու յոյսերուն մարմնացումը չէ այլևս. ան դարձեր է արդէն ընդհանրապէս հայ կեանքի, հայ իրականութեան, հայութեան երազումն ու երազանքը, քանի որ մինչև հիմա դեռ չէ իրականացած իսկապէս ազատ պետական գոյութեան մը գաղափարը հայութեան համար։

Գեղարուեստական երկ մը, երբ իր միւս գեղարուեստական արժանիքներուն կից՝ կը դառնայ հանրային հոգեկան ընդհանուր վիճակէ մը բղխող ցանկութեան մը, ձգտումի մը, գաղափարի մը խորհրդանիշը, անշուշտ որ գրուածքը կ՚ըստանայ յաւելեալ ու վերադիր նոր արժանիք ու խորութիւն։

«Ծուռ» մըն է Դաւիթը, որ իրենց պարտուած, զրկուած ու հպատակ վիճակին հետ չի հաշտուիր և կը շարժի ազատ մարդու հովերով։ «Ծուռ»-եր ենք մենք բոլոր հայերս, որ դարերով Մըսրայ-Մելիքի բռունցքին տակ ճզմուած՝ անոր համար գանձեր կը դիզենք և մեր ցեղային գեղեցկութիւնները անոր իբրև հարկ կը վճարենք, բայց և այնպէս մեր հոգիներուն խորքը բարձրէն կը նայինք այդ բոլոր բռնակալ հսկաներուն վրայ և կը անձկանք արդարութեան, իրաւունքի ու մեր պետական ազատ գոյութեան. և բոլոր ներկայ հաւանականութիւններուն հակառակ «յիմարաբար» կ՚ուզենք ու կը հաւատանք, որ օր մը պիտի իրականանայ այդ հեքիաթը, օր մը զարնէ պիտի Սասունցի Դաւթի ազատութեան ու արդարութեան Թուրկայծակին։

Հայ գուսանները հայ հոգիի խորքէն են երգեր ու կերտեր հայ անձկանքի և յոյսի այդ խորիմաստ դիւցազներգութիւնը, որ դարձեր է խորհրդաւոր հեքիաթ մը, և ատոր համար է, որ այնքա՜ն հարազատ կը խօսի ամեն հայ հոգիին։

* * *

Եւ «Սասունցի Դաւթի» ստեղծագործութիւնը ինծի հետեւեալ կերպով կը պատկերանայ։ Իր դիւցազնական ծնունդով, իր կայծակէ թրով և իր թռչող նժոյգով ան անշուշտ որ սկիզբը եղած է հին հեթանոսական աստուած մը, հաւանօրէն մրրկի ու կայծակի աստուածութիւնը, հնդկական Ինտրայի եղբայրը, ետքն ալ շարունակեր է ապրիլ ժողովուրդի երգին ու վէպին մէջ, իբրեւ հեքիաթ, մինչեւ իններորդ դարը։ Եւ ահա՛ նոր ծլող պետականութեան մը յոյսերուն ու ազդեցութեան տակ, ըստ ժամանակի տրամադրութեան, գուցէ քիչ մըն ալ գրգռուած Աստուածաշունչի Գողիաթի ու Դաւթի պատմութենէն, հին հեքիաթը գուսաններու կողմէն ենթարկուեր է նոր մըշակման, մարդկայնացման, ազգայնացման, արդիացման։

Հին երկնածին ու երկնաբնակ աստուածայինը դարձեր է լեռնցի դիւցազնի մը ծնունդը. բնութեան կռուին պատկերացումը դարձեր է ազգային կռուի մը պատկերացումը. աստուածը դարձեր է հերոս։ Բայց հան ալ, հոս ալ կռիւը միշտ մարդկային բարձրացման համար է. հո՛ն, վերը, դեւ ամպերուն դէմ անոնց ձեռքէն երկնային ջուրերը ազատելու համար ու մարդոց տալու. հո՛ս, վարը, դեւ Մըսրայ-Մելիքին ձեռքէն զարնուած ու զրկուած ժողովուրդ մը ազատելու համար. հան ալ, հոս ալ իր Թուր-կայծակով դեւին մարմինը մէջէն կիսելով։

Ժողովրդական անգիր վէպերուն մէջ սովորական երեւոյթ է. մէկ կողմէն ապրող քաջ ու մեծ մարդիկը կը դիւցազնանան ու կ'աստուածանան, երկրէն կը փոխադրուին երկինք, միւս կողմէն ալ երկնային բնութեան պատկերացումները հետզհետէ կը մարդկայնանան, երկինքէն կ'իջնեն երկիր ու կը դառնան «որդի մարդոյ»։

Առաջինը՝ ելքը կը կատարուի մարդկային աւելի նախնական դարերուն. երկրորդ շարժումը՝ էջքը մարդկային աւելի զարգացած դարերուն, աւելի գիտակից դարերուն։ Եւ երկինքի ու երկրի մէջ կատարուող այս ելեւէջը կը կրկնուի բոլոր ժողովուրդներու վէպերուն ու կրօնական ըմբռնումներուն մէջ։ Սասունցի Դաւթի մարդկայնացումը բացառութիւն մը չէ։

Հեքիաթական այդ քերթուածին մէջ իսկապէս ապրող և իրական դիտողութենէ առնուած դէմքը քեռի Օհանն է, բոլորովին նոր ստեղծագործութիւն, որ չկար մեր հին ազնուական դիւցազներգութեան մէջ և որ նեղ մտքով հայ ժողովուրդը, այսինքն ո՛չ-ազնուական տարրը կը մարմնաւորէ. մեր Սանխօ Փանչօն և շատ ճիշդ ու իրացի նկարուած։

«Այն ձեռքը, որ չես կրնար կտրել, համբուրէ՛ ու դի՛ր ճակտիդ». այս ընդվզեցուցիչ, բայց դրական ու «խելացի» առածը անտարակոյս

քեռի Օհանն է հնարել։ Իրերը, վիճակները, ուժերն ու յարաբերութիւնները կը տեսնէ, ինչպէս որ կան, գոնէ ինքը այդպէս կը կարծէ և ասոր համեմատ ալ կը շարժի․ այսինքն կը ջանայ, որ բնաւ չըշարժի․ դառն փորձերով եկած է այն եզրակացութեան, որ տկարը ինչպէս ալ որ շարժի՝ գլխուն փորձանք է գալու․ ուրեմն լաւագոյնն է լռիկ ենթարկուիլ բռնակալներու բոլոր պահանջներուն։ Եւ այդ պատճառով ալ ուրիշ կերպ զգացող ու գործող իր եղբօրորդին վըտանգաւոր ու փորձանքաւոր խենթ մըն է իրեն համար․ և ընդհանուրապէս «ծուռ»-եր են բոլոր այդ սերունդի մարդիկը, որոնք ազատ մտածելու և ազատ ըլլալու ազնուական պահանջը զիջել չեն կրնար ոչ-ոքի։ Դաւիթը Օհանի համար ծուռ մտածող ու սխալ վարուող երեխայ մըն է, բայց սիրելի ու հարազատ երեխայ մը, որու ըսածներէն ու ըրածներէն կը վախնայ Օհանը, որ փորձանք ու պատուհաս բերեն իրենց գլխուն, թէև հոգիին խորքը դժգոհ չէ, կ'ուզէ որ Դաւիթը յաջողի և հպարտ է Դաւթի գործով ու անունով։ Այո՛, ճիշդ այսպէս է հայ ժողովուրդը։

* * *

Վէպը շատ աղուոր կտորներ ունի, գեղեցիկ միջադէպեր, տեղ-տեղ բարձր թռիչք ու խոր մտածում․ և խօսելու շնորհք ունին վէպին մէջի մարդիկը, ինչպէս և ըսելու, պատմելու և նկարագրելու շնորհքը ունի ինքը վէպը։ Ո՛չ կենդանութիւնը կը պակսի, ո՛չ սիրուն պատկերացումները, ո՛չ ճիշդ ու համարձակ բառը, ո՛չ ալ հեգնութիւնն ու կատակը։

Բանահիւսական երկ մըն է «Սասունցի Դաւիթը», որ գեղարուեստական արդար հպարտութեամբ հայերս կրնանք դնել բոլոր ժողովուրդներու դիւցազներգական ստեղծագործութիւններուն քովիկը առանց վարանելու։

Մեր ժողովուրդի հին անկախ պետականութեան պտուղն ու նուէրն էր հին անգիր գուսանական վիպասանութիւնը, ուրկէ սակայն թանկագին փշրանքներ միայն ունինք մեր ձեռքը։

Դարեր յետոյ վերստին անկախ պետականութիւն մը ստեղծելու յոյսին, ջանքերուն և երկունքին բերած պտուղն է «Սասունցի Դաւիթը» մեր վերջին գուսանական վէպը։

Գուսանական վիպասանութեան ծաղկումը սերտօրէն կապուած է ժողովուրդի մը պետականութեան։ Պետականութիւնը կը ծնի մեծ մարդիկն ու մեծ գործերը․ և մինչև մեծ մարդիկն ու անոնց ներշնչող գործերը չըլլան մէջտեղը՝ ծնիլ չի կրնար անոնց դէմքն ու գործը քանդակող երգիչ-վիպասանը։

Հին գուսանական վիպասանութեան կտորներուն հետ համեմատելը դիւրացնելու համար կը դնեմ մոկաց բարբառով հատուած մը «Սասունցի Դաւթէն»։

Դաւիթ քնաւ չուր խլխուն։
Խլխուն էլ ըմ նեա ու աղեղ առեց,
գնաց, ընկաւ մըջ պառուռ կորկին. լէւր սպանեց։
Մօրա-Մելքի էշշին, անուն Կօզբաղին,
էկաւ, գխաղնի տեւռ երաց,
գխաղինէն չափէր, տանէր։
Պառաւ էյաւ, գնաց, տեսաւ՝
Դաւիթ էնօր կորկին լէւր կ'ըսպանի։
Ասաց. «Դաւի՛թ, գրողս քի տանի.
ես եմ, էտա մէկ արտ կորեկ.
գիւ իմ ապրուստ կորեցիր.
որ գիւ կտրիճ ես՝ արի՛, գնա՛,
Մօրա-Մելքի էշշին, անուն Կօզբաղին,
էկի, քեօ խօր խաղինէն չափի, տանի»։
Դաւիթ ասաց. «Պառա՛ւ, ո՞ր տեղն ի.
ձի տար, չանց տուր»։
Պառաւ առեց, տարաւ զԴաւիթ.
Թօղ էտու էնտեղ, էկաւ։ Դաւիթ տեսաւ.
որ Կօզբաղին խաղինէն կը չափի, տանի։
Որ Դաւիթ տեսաւ՝ բարկութենէ
արուն լցաւ աչքեր,
խերստեցաւ, ասաց.
— Կօզբաղի՛ն, էլի վեր, ես չափեմ։
Կօզբաղին չկայնաւ։
Դաւիթ ձեռ ետու, զէնոր ճիւ բռնեց,
էնտեղէն քցեց չուր դռան։
Նստէլ, զչափ կործեց գետին,
զլօսկին ըլից վըր չափու ռռան.
փէտ ետու վըր չափու ռռան.
զլօսկին ըլից գետին,
մէկը չթողուց վըր չափին։
Դարտակ չափ եթալ մըջ ջուալին,
ասաց՝ «էս մէկ»։ Կօզբաղին ասաց.
— Ջէնով-Յովհան, էսա ողէն տարէ՛ք դէնւ։
Կը տաս՝ տօ՛ւր օխտը տարուան խարճ.
Թէ չես ի տար՝ կ'երթամ Մօրա-Մելքին կ'ասեմ,
կը կեայ, Սասմայ քաղաք աւրի, տանի,
Մօրայ քաղքի քամակ նոր քաղաք ըմ շինի։
Դաւիթ լէ խերստեց, կայնաւ,
զչափ եղար Կօզբաղնի ճակատ, գլուխ կտրաւ։
— Գնա՛, ջուղափ տուր քեօ Մօրա-Մելքին,
ինչ կ'անի, թօղ անի։

Հինգերորդ հատուած

Բարբառական անհատական գրականութիւն

Ա. ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

I. ԳՐԱԲԱՐԻ ՆԱՀԱՆՋԸ

Մեր քրիստոնէացման դարերուն գրաբար գրական լեզուն կենդանի լեզու մըն էր, որով կը խօսէին։ Խօսուած գրաբարը և գրուող գրաբարը անշուշտ տարբերութիւններ ունէին, ինչպէս օրինակ հիմակուան արեւելեան նոր գրական լեզուն և Երեւանի բարբառը. բայց հիմքն ու էութիւնը խորքին մէջ նոյնն էր։ Թարգմանիչներն ու հեղինակները կը գրէին իրենց և ամենուն առօրեայ գործածական լեզուով, դիցուք քիչ մը աւելի կոկիկ ու մաքուր։ Կարդացող և ունկնդիր մասնաւոր դժուարութիւն մը չունէին այդ գրութիւնները հասկնալու համար։

Արաբական տիրապետութեան առաջին երկու դարերուն պետական լեզուն արդէն մէջտեղէն քաշուած էր, իբրեւ խօսակցութեան կենդանի ընդհանուր բարբառ. օր-օրի աւելի չէշտուած կերպով ամէն տեղ կը գործածուէին տեղական բարբառները։ Յաջորդող Բագրատունի և Արծրունի թագաւորութիւններու երկու դարերուն աւելի եւս բացարձակ դարձաւ երեւոյթը. ամէնքը և ամէն տեղ կը խօսէին բարբառներով, երբեմն որոշ գերիշխանութեամբ երկու թագաւորական բարբառներու։

Գրաբար լեզուն մնաց ընդհանուր գրական լեզու, որ շատ քիչերը կրնային գործածել որոշ գրութիւններու մէջ, ինչպէս են կրօնական, պատմական և աստուածաբանական երկերը։ Գործնական գրութիւններու մէջ ինչպէս օրինակ, շէնքերու վրայի արձանագրութիւնները, աւելի բար-

բառ է, քան գրաբար։ Նոյնիսկ կրօնական և ուսումնական երկերու մէջ սկսաւ ներս խուժել բարբառը, որովհետև օրէ օր հազուագիւտ սկսաւ դառնալ մաքուր ու չխառն գրաբար գրել կարողանալը։ Գրաբարը շնորհքով հասկընալու և մանաւանդ քիչ-շատ շնորհքով գրելու համար պէտք էր քանի մը տարուան յատուկ աշխատանք և ուսում «առ ոտս» այսինչ կամ այնինչ վարդապետի։

Թուրանական արշաւներուն բերած աւերն ու տակնուվրայութիւնը արդէն բոլորովին հին ու մեռած լեզու մը դարձուցին գրաբարը կեանքին համար։ Հայ աշխարհի զանազան կողմերէն փախած իշխանները անշուշտ խառնուրդ ու խառնակ բարբառով մը կը խօսէին իրարու հետ Կիլիկեան լեռներուն մէջ։ Վերջն ալ Թագաւորական շրջանին՝ մօտիկ շփումը Խաչակիրներու և անոնց հիմնած իշխանութիւններու հետ եւրոպական նոր բառեր ու արտայայտութիւններ խառնեց անոնց խօսած լեզուին, այլև թուրք ու թաթար բառեր ու ասութիւններ, որով կենդանի խօսուած լեզուն աւելի ևս անջատուեցաւ և խորթացաւ գրաբարէն։

Նոյն է պատկերը նաև արևելեան հայկական հողերուն վրայ։ Եւրոպական ազդեցութիւնը չկայ, բայց Թուրք ու Թաթարը կրկնակի ուժով կը ներգործեն։ Գրաբարը հիմա կ՚ապրի միայն վանքերու մէջ, իբրև սորվելի ուսումնական լեզու, իբրև գրութեան լեզու շատ-շատ քանի մը հարիւր վանականներու համար, որոնք առօրեայ խօսակցութեան ժամանակ վանքերուն մէջն ալ, վանքերէն դուրսն ալ կը խօսէին միշտ բարբառով։ Այսինքն աստիճանաբար գրաբար լեզուն կը դառնայ բոլորովին մեռած լեզու մը բանաւոր գործածութեան տեսակէտէն. ան կը պահէ իր գոյութիւնը շատ սահմանափակ խումբ մը ուսումնական մարդոց գրութիւններուն մէջ։

Լէնկ-Թիմուրեան արշաւանքներէն ետքը հայ աշխարհին մէջ հայ կեանքը բոլորովին կը կտրուի ու կը թոշնի. հայ վանքերն ալ կը ոչնչանան և քանի մը հարիւր գրաբարագէտներէն կը մնայ երևի քանի մը տասնեակ անձեր, որոնք լուրջ կապ կը պահէին հին գրքերու հետ որևէ անկիւն մը կծկուած. և քանի մը տասնեակ ալ աւելի կեանքին մօտիկ հոգևորականներ կամ ո՛չ-հոգևորականներ, որոնք գէշ-աղէկ կը հասկընային իրենց ամեն օր կրկնած աղօթքներն ու Սուրբ Գիրքը։ Մնացածները բոլորովին բոպիկ էին ո՛չ միայն գրաբարէ, այլև ամեն ուսումէ։ Հասած ենք ԺԵ և ԺԶ գրաբարի համար ամենէն ամուլ դարերուն, որոնք քրիստոնէական հազարամեակը կը բաժնեն գրաբարի եւրոպականացման ու աշխարհականացման վերածնունդէն։

II. ՄԻՋՆԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ

Երբ գիրը գոյութիւն ունի ժողովուրդի մը մէջ և եղած գրական լեզուն կենդանի գործածութենէ կը նահանջէ՝ ասպարէզը թողնելով բարբառներուն՝ բնական կերպով կամաց-կամաց բարբառը կ՚ըսկսի գործածուիլ նաև գրութիւններու մէջ։ Եւ այդ գործածութեան զարգացումը կը կատարուի գրական լեզուի նահանջին զուգընթաց։

Սկիզբը բարբառական բառեր, հոլովներ ու բայական ձևեր և ինքնայատուկ արտայայտութիւններ, ինչպէս տեսանք, կ՚ըսկսին ներս սպրդիլ աւելի յաճախ և աւելի շեշտուած կերպով գրական լեզուով եղած գրութիւններուն մէջ։ Տեղ-տեղ այդ ներս սպրդիլը կը վերածուի կատարեալ խուժումի։ Այսպէս է մեր գրաբարի վիճակը արաբական դարերուն։

Այդ խուժումէն ետքը քիչ-քիչ կ՚երևան բացառիկ կերպով գրութիւններ, որոնք արդէն ուղղակի բարբառով են գրուած ըստ էութեան՝ կա՛մ հեղինակի գրաբար չգիտնալուն պատճառով կա՛մ ընթերցողներու աւելի լայն շրջանակի մը հասկընալի ըլլալու ձգտումով. մասամբ ալ իր մտածումն ու զգացումը աւելի հարազատօրէն արտայայտած ըլլալու ներքին հոգեբանական դրդումով։

Բաւական ատեն այդ բարբառական գրութիւնները կը նկատուին «օրէնքէ դուրս». ամենուն համար ալ դեռ միակ իսկական գրական լեզուն հին գրաբարն է. բարբառով գրութիւնը կէս մը անճարակութեան կէս մը հարկադրութեան բերած ժամանակաւոր չարիք մը կը նկատուի։ Մինչև որ վրայէն դարեր սահին, այդ կարգի գրութիւնները շատնան ու դառնան սովորական։ Եւ քիչ-քիչ գրաբարը կ՚ըմբռնուի իբրև կրօնական գրքերու և աղօթքի լեզու, իսկ բարբառով գրութիւնը կը համարուի կեանքի ու աշխարհիկ պէտքերուն համար գործածուող լեզու։

Այսպէսով գրաբար լեզուի քովն ի վեր արմատ կը բռնէ նոր գրական լեզու մը, որ թէ՛ գրաբարէն և թէ՛ մեր արդի գրական լեզուներէն անջատելու համար կ՚անուանենք միջնակ հայերէն։

Այդ միջնակ գրական հայերէնի հիմքը կազմած է ըստ երևոյթին այն շատ տարածուած բարբառը, որ Թուրանական դարերուն տիրած է հայ աշխարհի կեդրոնական ու արևմտեան մասերուն մէջ, անտարակոյս իր բազմաթիւ տեղական, իրարմէ թեթև տարբերուող ենթաբարբառներով։

Հայաստանի սահման եզող և բարձր լեռներ ունեցող մասերը մեր երկրի, ինչպէս են Գուգարքը, Սիւնիքը, Վան ծովի հարաւը և Տաւրոսի բարձունքները իրենց ծոցին մէջ ունեցած են բարբառներ,

որոնք շատ աւելի շեշտուած կերպով մէկը միւսէն տարբեր են եղած և իրենց այդ առանձնայատուկ տարբերութիւնները ալ պահած են խստօրէն աւելի մեկուսի ապրած ըլլալով։ Մինչդեռ Հայաստանի միջին մասերը Եփրատէն արևմուտք ու արևելք, Արարատեան նահանգի ալ աւելի դաշտային մասերը, որոնք իրարու հետ աւելի դիւրին ու սերտ յարաբերութեան մէջ են եղած, ունեցած են կարծես թէ մէկ ընդհանուր տիրող բարբառ մը տեղական երկրորդական տարբերութիւններով, ինչպէս ըսի։ Եւ այդ լայն գործածութիւն ունեցող, տեսակ մը ընդհանուր եղող բարբառն է, որ դարձեր է հիմքը մեր միջնակ գրական լեզուի։

Կը բարբառ մըն է այդ հիմքը; այսինքն ներկայ և մօտիկ ժամանակները բայերու կը շինէ կու մասնիկի յաւելումով, որ յաճախ չի դրուիր ոտանաւորի չափը բերելու համար կամ դեռ գրաբարի ազդեցութեան տակ։

Չունի ո՛չ ստորադասական, ո՛չ ալ ապառնի առանձին խոնարհական ձևեր։ Հոլովները ալ շատ աւելի պարզ են գրաբարէն, թէև գրաբարեան հոլովական ձևեր դեռ յաճախ կու գան գրչի տակ, բայց ի, ե, ու հոլովակերտներուն գործածութիւնը հետզհետէ աւելի կը չէզ-ոքի ու կ'ընդհանրանայ։ Յոգնակի շինողը եր ու ներ մասնիկներն են և յոգնակի տրական հոլովը ու, գրաբարէն շատ տարբեր, թէև շատ անգամ կը գործածուին դեռ գրաբարէն եկող յոգնակի ձևերը։ Եկեղեցին ու աղօթքները ականջները ընտելացուցած են գրաբարի որոշ հոլովական ձևերուն։

Պահած է ի նախդիրը և չափազանց շատ կը գործածէ, որովհետև դիւրութիւն կու տայ տաղաչափական հատուածներու կազմութեան և ինքնին շատ ախորժելի իգական հնչիւն է։ Նախդիրներէն զ ալ դեռ յաճախ կը գործածուի. ուղղական ու հայցական հոլովներու նոյնացումը դեռ հաստատուած չէ վերջնականապէս։

Հնչական տեսակէտէն ամենէն աչքի իյնող տարբերութիւնը ոյ ձայնաւորի ու հնչման վերածուիլն է. լոյս=լուս, առնելոյ=առնելու։

Բառամթերքը կը քաղէ և՛ գրաբարէն և՛ բարբառական ստեղծումներէն. որով միջնակ հայերէնը հիմա մեզի համար գրաբարի ու մեր արդի գրական լեզուի խառնուրդի մը կը նմանի, որ իւրայատուկ գրաւչութիւն ունի։

Այս զուտ հայկական կազմութեան վրայ եկած աւելցած են Թուրք ու պարսիկ տիրապետողներու լեզուին ազդեցութիւնները։ Այդ երկու լեզուներէն քերականական փոխառութիւնները քիչ են համեմատաբար և տեսակ մը արդէն հայացուած, բայց օտար բառերու փոխառութիւնն ու գործածութիւնը չափազանց շատ է ու մերկ. գլխաւորապէս գոյական ու ածական ու մակբայ եղող բառեր. տեղ-տեղ կու

դան բայեր օտար արմատներով և հայերէն խոնարհումով։ Այս բոլորը փոխած են անշուշտ հայ լեզուին կերպարանքը. միջնակ հայերէնը դարձած է տիրուած և ստրուկ ազգի մը լեզու։

III. ԳԻՏԱԿԱՆ-ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

Բարբառը իբրև գրութիւն բնականաբար ամենէն առաջ կ՚ըսկսի գործածուիլ կեանքի գործնական պէտքերուն համար։ Նամակներ, առուտուրի ու համաձայնութեան թղթեր, յիշելու համար գրուած բաներ, որոնք ընդհանրապէս անձնական են և ուրիշներու համար մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը չեն ներկայացըներ, չեն արտագրուիր ու ժամանակներու ընթացքին կը փճանան։ Պատահական կերպով կրնան բաներ մը մնալ, որոնք իրենց վրայ չեն ունենար գրական լուրջ արժէք մը և կը դառնան պատմական ուսումնասիրութեան նիւթ։

Բայց այս գործնական գրականութեան մէջ կան որոշ տեսակներ, որոնք հանրային արժէք ու հետաքրքրութիւն ունին իրենց վրայ, գրուած են հանրութեան համար։ Ընդհանրապէս բան մը սորվեցնելու, օգուտ մը տալու դիտաւորութեամբ շարադրուած գրութիւններ են ատոնք, գիտական երկեր, աւելի յաճախ մասնագիտական աշխատանքներ, որոնք ժողովուրդի մը ստուար մեծամասնութեան համար անմատչելի են իրենց նիւթով, բայց այդ մասնագիտութեամբ զբաղուող մարդոց համար շատ փնտռուած ու սիրելի. և այդ մարդիկն են, որ մեծ խնամքով և՛ կ՚արտագրեն և՛ կը պահեն այդ խոշոր գրութիւնները մեծ զգուշութեամբ։

Բարբառով գրուած առաջին գիրքը կը պատկանի բժշկութեան։ Բժշկութիւնը անծանօթ գիտութիւն մը չէ եղած հայերու համար դեռ հնագոյն դարերէն. իսկ արաբական դարերուն ըստ երևոյթին աւելի ևս շեշտուած է հետաքրքրութիւնը այդ ուղղութեամբ։

Մխիթար Հերացին բժիշկ մըն էր, որ ապրեր է Կիլիկիա և գրեր է «Ջերմանց մխիթարութիւն» անունով գիրք մը ու գրեր է բարբառով. և գրեր է ինքն ալ իր գրութեան թուականը գրքի ճակտին՝ 1184 թուականը Քրիստոսի։

Յունարէն, պարսկերէն ու արաբերէն բժշկական երկերու հետեւելով, տեղ-տեղ թարգմանելով խմբագրած է իր գիրքը ջերմի տեսակներուն և բժշկելու եղանակներու մասին։ Գրուածքը յատկապէս հետաքրքիր է անով, որ գաղափար կը կազմուի ԺԲ դարու բժշկութեան մասին ընդհանրապէս և մեր երկրին մէջ մասնաւորապէս։ Կու տայ նշանաւոր բժիշկներու անուններ, որոնց երկերը չկան և և յայտնի չեն գիտութեան։

ԺԲ դարէն կայ «Երկրաչափականք» անունով գրուածք մը, որ զանազան տեղեկութիւններ ու բացատրութիւններ կու տայ հողագործութեան ու պարտիզպանութեան վերաբերեալ։ Գիրքը թարգմանութիւն է յունարէնէ. լեզուի որոշ նմանութիւններու վրայ յենուած կը կարծուի, որ այդ գիրքն ալ Մխիթար Հերացիի աշխատութիւնը պիտի ըլլայ։

ԺԳ դարուն մէջ Սմբատ Գունդստաբլ կը ներկայանայ իբրեւ գլխաւոր դէմք բարբառական գործնական գրականութեան։ Թարգմանած է օրէնսգիտական գիրք մը Ֆրանսերէնէ։ Խաչակիրները իրենց արեւմտեան կարգն ու օրէնքները բերած էին Կիլիկիայի հարեւան երկիրներուն մէջ հաստատած իրենց իշխանութիւններուն համար։ Այդ իշխանութիւններէն մէկն էր Անտիոքի դքսութիւնը, որ ունէր իր օրէնսգիրքը՝ ասիզքը։ Ահա՛ այդ «Ասիզք Անտիոքայ» գրութիւնն է, որ Սմբատ անշուշտ Կիլիկիայի մեր թագաւորութեան պէտքերուն ու դատարաններուն համար անհրաժեշտ է համարեր թարգմանելը եւ թարգմաներ է ամենուն հասկընալի բարբառով։

Լեզուական տեսակէտէ շատ հետաքրքիր երեւոյթ մըն է, որ նոյն Գունդստաբլը գրաբար լեզուէ փոխադրած է ժողովրդական բարբառի Մխիթար Գօշի դատաստանագիրքը համառօտ կերպով, անունը դնելով «Օրէնք յաղթող թագաւորաց»։

Գունդստաբլը, ինչպէս տեսանք, ունի նաեւ գրած տարեգրութիւն մը, որուն ուրիշներէ քաղած մասերու լեզուն գրաբարը նորէն փոխած է աշխարհիկ բարբառի, իսկ իր շարադրած սեփական կտորները գրած է ուղղակի բարբառով։

Ուրիշ նշանաւոր հայ բժիշկ մըն ալ ունինք ԺԵ դարէն, որուն գրութիւններէն երկուքը հասած են մեր ձեռքը։ Բժիշկն է Գրիգոր Ամիրտովլաթ Ամասիացին, որ լեզուագէտ ու անուանի դէմք մըն է եղած. շատ թափառած է եւ իր կեանքին վերջին մասը անցուցած է Պոլիս, ուր եւ մեռած է 1497 թուին։

Օգտուելով հայ եւ օտար բժիշկներու գրուածքներէն՝ շարադրած է 1466 թուին ընդարձակ գիրք մը «Օգուտ բժշկութեան», որ բաղկացած է չորս մասերէ՝ մարդակազմութիւն, առողջապահութիւն, ախտաբանութիւն եւ դեղագործութիւն։

Իր երկրորդ գրուածքին վերնագիրն է «Անգիտաց անպէտ». գրուած է 1478-1482 թիւերու ընթացքին եւ բժշկական բառարան մըն է, ուր կու տայ բժշկական բոյսերու եւ այլ նիւթերու կարեւոր յատկութիւնները, անոնց ուրիշ ստացուիլը եւ անոնց յունարէն, պարսկերէն եւ արաբերէն անունները։

Շատ հետաքրքիր դէմք մը գիտնական եւ շատ բացառիկ հետաքըրքիր գրութիւններ գիտական։

Բ. ՏԱՂԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

I. ՏԱՂ ՈՒ ՏԱՂԵՐԳՈՒ

Բարբառի դիմող գրութիւններուն երկրորդ տեսակը, ընդհակառակը, բոլորովին անջատ է կեանքի արտաքին գործնական պէտքերէն։ Ան ծնունդն է ամենէն առաջ կրօնական-բարոյական ներքին պահանջի՝ հոգիները փրկելու, հոգիները ազնուացնելու դիտաւորութեան, իբրեւ խրատ, իբրեւ քարոզ, իբրեւ բարոյախօսութիւն եւ իբրեւ կեանքի փիլիսոփայութիւն։ Անկէ ետքն ալ ընդհանրապէս իր ներքին ապրումները, իր զգացումները, իր կարօտն ու տենչանքները արտայայտելու, թափելու ու թեթեւելու ներքին խորին պահանջի մը ծնունդն է։ Ուրիշ խօսքով հոգեբանական պէտքի մը պատասխանը, արուեստով յօրինուած քնարական կտորներ, որ իրենք հեղինակները սովորաբար տաղ կ'անուանեն։

Գեղարուեստը աւելի գրաւիչ եւ աւելի ընթեռնելի դարձնելու կը ձգտի իր նիւթը, երբ աւելի մտքին է, որ կը խօսի. գեղարուեստը արտայայտական բնական պահանջ մըն է, երբ զգացումներու յորդութենէն է, որ կը բղխի։ Ճիշդ ասոր պէս ալ բարբառով գրելը խելացի հաշիւ մըն է շատերուն խօսելու եւ շատերէն հասկցուելու համար, երբ խրատ մը տալ կ'ուզես. իսկ երբ ներքին յորդում մըն է խօսքը՝ կապուած կեանքի ապրումներուն՝ արդէն ինքնին հակում ունի կեանքի լեզուով յորդելու։

Այս տաղերը հասկընալու համար ժամանակակից մարդը ո՛չ մասնաւոր ուսման պէտք ունի, ո՛չ կողմնակի ճիգերու. ամենուն զգացած ու գիտցած բաներն են քիչ մը աւելի կոկիկ, սուր ու ճաշակով բռնուած. եւ սովորաբար թեթեւ գրութիւններ, պճնուած գեղարուեստի հրապուրիչ զարդերով։ Այս պատճառով ալ ամենուն սրտին մօտիկ են։ Կը սիրեն, կը փնտռեն, կ'արտագրեն ու կը պահեն շատերը, ով որ կրնայ։ Ու հին կրօնական գրաբար երգերուն կից, կամ անջատ, հետզհետէ կը կազմուին հաստափոր ձեռագիր ժողովածուներ, որ տաղարան կ'անուանենք։

Այդ տաղարաններու եւ անոնց բովանդակած երգերու եւ երգիչներու մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները դեռ շատ պակասաւոր են։ Այդ առատ նիւթը դեռ չէ ենթարկուած բազմակողմանի ուսումնասիրութեան, մաղումի, ճշդումի։ Եւ մեզի ծանօթ են նիւթի որոշ մասերը միայն։ Նոր գտնուած ձեռագիր տաղարան մը կրնայ վաղը նոր երգիչ ու նոր երգեր աշխարհ բերել եւ նոր լոյս սփռել մեր թերի գիտցածին։

Ասկէ վաթսուն-եօթանասուն տարի առաջ գրեթէ ոչինչ չգիտէինք, այսինքն գրեթէ ոչինչ չկար մեր գրական սեղանին վրայ։ Ինչպէս մեր ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան գոհարները, այնպէս ալ մեր բարբառական բանաստեղծութեան անհատական շնորհները անծանօթ կը մնային մեզի. և այդ պատճառով ալ շատ աղքատիկ կը թուէր մեր գրական-գեղարուեստական ժառանգութիւնը։

Ժողովրդական բարբառական բանահիւսութեան և բարբառական անհատական գրականութեան հանքերուն գիւտն ու պեղումը կատարուած է իրարու զուգընթաց և միևնոյն ժամանակամիջոցին մէջ։ Թէ՛ իբրև որոնող, թէ՛ իբրև արժէքաւոր մատնանշումներ ընող և թէ՛ ուսումնասիրող յատկապէս պէտք է յիշուին երեք յարգելի դէմքեր, որոնք ընդգծուած դեր ունին կատարած այդ ուղղութեամբ։

Նախորդ դարու վաթսունական թուերուն բժիշկ Գևորգ Հախվերտեանն է, որ իր Թիֆլիսի բարբառով գրած շատ գեղեցիկ և մընայուն ուսումնասիրութեամբ Սայաթ Նովան տուաւ մեր գրականութեան։ Ութսունական-իննսունական թուականներուն Կարապետ Կոստանեանն է, որ շարք մը հատորիկներով դարձուց ամենուն ուշադրութիւնը գլխաւորապէս հոգևորական տաղերգուներուն վրայ։ Քիչ մը աւելի ետքը Արշակ Չօպանեանն է, որ իր որոնումներով և հրատարակութիւններով ընդգծեց «հայրէն» անուանիններուն արժէքը և Նաղաշ Յովնաթանի գործերն ու դէմքը դրաւ հրապարակ։

Տաղերգութիւնը ծայր կու տայ ԺԳ դարու կէսերէն և կը տևէ մինչև ԺԸ դարուն կէսերը։ Այդ հինգ դարերու ընթացքին, որչափ առայժմ յայտնի է մեզի, ունեցած ենք քսանըհինգի չափ տաղերգուներ, որոնց մեծ մասի գրութիւններէն հասած են մեզի մէկ-երկու կտոր. քանի մը հեղինակներու երկերուն ծանօթ ենք շատ աւելի մեծ չափերով։

Բոլոր տաղերգուներն ալ կարևորութիւն կու տան իրենց շնորհքին ու աշխատանքին և կը ջանան իրենց անունը ամուր կապած պահել իրենց ստեղծագործութեան։ Սովորաբար ամեն կտոր, ամեն տաղ իր վրայ կը կրէ յօրինողին անունը։ Երկու ձև կայ անունը դրոշմելու։

Մէկը հին է, գրաբարէն կու գայ և գիրքը ունի աչքի առաջ, այսինքն ընթերցողը, աչքին կը խօսի. տաղի տուներուն առաջին տառերը կը կազմեն հեղինակին անունը։ Երկրորդ ձևը, աւելի նոր է և կարդացուիլը չունի աչքի առաջ, այլ բերնէ բերան գալ ըսուիլը կամ երգուիլը. ականջին կը խօսի։ Հեղինակը իր տաղին վերջը երգի նիւթին հիւսելով կու տայ իր անունը։ Ստորագրութիւն դնելու պէս բան մը բանաստեղծօրէն։

Մեզի յայտնի առաջին տաղերգուն աշխարհական մարդ մըն է՝ Ֆրիկը. բայց անկէ ետքը տաղերգուները հոգևորականներ են, եթէ

Նաղաշ Յովնաթանը մէկ կողմ առնենք։ Եւ շատ ալ բնական կերպով, քանի որ այդ դարերու մտաւորականը հոգեւորականներն են. անոնք են գրել-կարդալ գիտցողը, անոնց ձեռքն է գրիչը։ Ինչպէս գրաբար և հոգեւորական երգերը, այնպէս ալ այս նոր տեսակի բարբառական տաղերը անոնց գրչազուարճն է կամ անոնց ժամանցը։ Այն մէկ-երկու աշխարհականներն ալ, թէ՛ նիւթով, թէ՛ ձեւով և թէ՛ մանաւանդ աշխարհայեացքով մեծ տարբերութիւն մը չունին հոգեւորականներէն։ Տարբերութիւնը եթէ կայ՝ տաղանդին մէջն է. և աշխարհիկ բաները ապրելու, զգալու և գրելու իրենց աւելի ազատ ու բնական վիճակին մէջը։

II. ԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ԴԱՐԵՐՈՒՆ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր Նարեկացիի փոթորկայոյզ և իր մարմինն ու հոգին խարազանող աղօթք-երգերէն և միջնադարեան ճգնաւորական խոր «ողբերգութենէն» չորս դար ետքը, Ներսէս Շնորհալիի հաւատաւոր ու ոգեշունչ աղօթքներէն, շարականներէն և կրօնական քերթուածներէն երեք դար ետքը, ԺԳ դարուն բարձր հոգեւորական մը կ՚երգէ պլպուլն ու վարդը։

Կը քաղեմ երգին մէջէն քանի մը ամենէն կենդանի տողերը.

Պլպուլն ի վարդն ասաց. «Հոգիս կու քաղուի
ու բաժանիլ ի քէն ինձ մահ կու թուի։»
Վարդն ի պլպուլն ասաց. «Այս ի՞նչ կրկնած է,
զինչ դու ինձ արիր՝ կատարեալ մահ է։»
Պլպուլն ի վարդն ասաց, թէ անմահ ես.
չկարէ մարդ հոտիդէն լեզուով զովել զքեզ։
Վարդն ի պլպուլն ասաց, թէ արեւն դուն ես.
հաւրաթ չի մնար՝ ով տեսնէ զքեզ։
Պլպուլն ի վարդն ասաց, թէ բարի լուսին
չկայ քեզ օրինակ Ջուհար մեծագին։
Վարդն ի պլպուլն ասաց. վարդն էր մուրատին,
երբ տեսնէ զպլպուլն ի մէջ տերեւին։

Այս ոգիով կը շարունակուի բաւական երկար և տաղին վերնագիրն է՝ «Գաբրիէլ ու Մարիամ», այսինքն, իբրև թէ կրօնական այլաբանութիւն է գրուածքը. Գաբրիէլ հրեշտակապետը և Մարիամ Աստուածածինն է, որ իրարու հետ կը խօսին։ Ընդունեցի՛նք։

Նոյն դարուն վերջերը աւելի եւս բարձր հոգեւորական մը աւելի եւս բաց ու շիտակ կը գրէ. տաղին վերնագիրն է՝ «Գարուն». կը քաղեմ նորէն քանի մը ամենէն կենդանի տողերը.

Կննա պահար, այլեւ պահար
այլեւ կու տայ սիրոյ խապար.
Ծով-ծով աչեր ու լուռ քնար
ունքն կեռ էր, քան զկամար։
Ծոցդ է պախճա վարդով ի լի,
մարմինդ ճոխ բուսեր չինար
և ճօճ կու տայ, քան զուռ դալար։
Հանցեղ նետով զիս խոցեցիր,
որ ալ չունիմ բժշկարար։

Աւելի ևս բարձր հոգևորական մը՝ վեհափառ մը՝ ԺԵ և ԺԶ դարերուն մէջտեղը սիրոյ յուզումէն իր ներքին բերկրանքը զսպելու անկարող կը գոչէ յաղթական ու սքանչելի տողերով.

Գինով եմ, գինով, հարբեր եմ սիրով,
գինով եմ, գինով, ցերեկս արեւով,
գինով եմ, գինով, գիշերս երազով։

Եւ առանց յագենալու բազմաթիւ տուներու մէջ և իր հարբած ըլլալը շարունակ կրկնելով կը գովէ ու կը փառաբանէ... ո՛չ սուրբ երրորդութիւնը, ո՛չ Քրիստոսի սէրը, ո՛չ ալ Գաբրիէլն ու կոյս աստուածամայրը, այլ պարզապէս աշխարհային հոգեղէն կին մը։

Այս խոր հակադրութիւնը նախորդ երկնային ու ճգնաւորական ոգիի և այս աշխարհիկ ու մարդկային զգացումներու ցուցադրութեան միջև անշուշտ պէտք է ունենայ իր ծնունդ տուող պատճառները։ Ուրեմն բան մը պէտք է փոխուած ըլլայ այդ հոգևորականներու հոգիին մէջ, որ մարդոց երգերը յանկարծ այսպէս հիմնովին փոխուին։

Եւ, այո՛, փոխուած է շատ մեծ բան մը։ Հոգիներուն մէջ մեռած է քրիստոնէութիւնը, հին քրիստոնէութիւնը։ Կամ եթէ կ՚ուզէք՝ աւելի արքայավայել արտայայտութեամբ՝ հին, յաղթական, հպարտ, դէպի երկինք սաւառնող ու անզիջող քրիստոնէութիւնը գահընկէց է եղած հոգիներուն մէջ և անոր գահը գրաւած է նոր քրիստոնէութիւն մը, շատ աւելի ճկուն ու յարմարուող, ծէս դարձած ու անուանական քրիստոնէութիւն մը, շատ աւելի համեստացած, մեր այս վարի իրականութեան յարմարած քրիստոնէութիւն մը։

* * *

Ինչո՞ւ այս փոփոխութիւնը և ի՞նչպէս։

Նախ ինկած ու կտրուած է քրիստոնէութեան հմայքը. չկայ այլեւս ամեն տեղ յաղթական ու առաջընթաց կրօնքի մը հպարտութիւնը։ Կտոր-կտոր փրցուած է մանմնտակութիւնը քրիստոնեայ դարձած երկիրները բիւզանդական կայսրութենէն, որ իսկական մայրն ու յենարանն էր քրիստոնէութեան։ Եւրոպական խաչակիր

ճիգերն ալ՝ մահմետականներու ձեռքէն ազատելու գոնէ Քրիստոսի գերեզմանը՝ վերջ ի վերջոյ չէր յաջողած։ Բիւզանդական կայսրութիւնը ինքը ամեն կողմէն խածուած ու փրցուած կաթայի մը կը նմանէր քանի մը դարեր։ Մնացած վերջին պատառն ալ, երբ խլեցին Թուրքերը, այլեւս արեւելքի մէջ չմնաց քրիստոնեայ անկախ հող. Քրիստոնէութիւնը ամեն տեղ պարտուած մըն էր, հպատակ մըն էր, ծաղրուած մըն էր։

Իսկ մեր հողերուն վրայ ու հայ տարրին համար շատ աւելի չեչտըւած կերպով, որովհետեւ բացարձակապէս զուրկ էինք ամեն զէնք ու պաշտպանութենէ, նախորդ դարերը աղէկ գիտէին, թէ ինչու կը ոչնչացընէին մեր ազնուականութիւնը։ Եւ քիչ մը խոր զգացող ու մտածող մարդոց գրչին ծայրը յաճախ կու գար բնական ու չարաբաստիկ հարցը. «Աստուա՛ծ, ի՞նչ է մեր մեղքը. յանցա՞նք է քրիստոնեայ ըլլալը։ Ո՞ւր է քրիստոնէութեան ամենակարող ու ամեն ինչ ինքը տնօրինող Աստուածը։ Ինչո՞ւ կը հանդուրժէ հայերու գլխուն թափած այս բոլոր անլուր անիրաւութիւնները։ Սա ինչ անարդարութիւն է։»

Հրէական Հին կտակարանին մէջ գրուած է, թէ «Աստուած ստեղծեց մարդը ըստ պատկերի իւրում»։ Ճշմարտութիւնը սակայն ճիշդ հակառակն է. մարդիկն են, որ ստեղծեր են իրենց աստուածները իրենց կարճ խելքով և իրենց խեղճ երեւակայութեամբ և ըստ իրենց պատկերի։ Պարտուած մարդը, պարտուած թագաւորը պարտուած մըն է. պարտուած երկնաւոր թագաւորն ալ խեղճացած երկնաւոր մըն է։ Քրիստոնէութիւնը Թուրանական դարերուն կրօնք մըն է դեռ, անշուշտ, ու հաւատք մը, միայն թէ գունաթափ ու թոշնած հաւատք մը։

Երկրորդ՝ մեծ է միշտ տիրող դասակարգի վարած կեանքին ու կենցաղին և անոնց տուած օրինակին ազդեցութիւնը։ Կամայ թէ ակամայ ամենքն ալ անոնց նմանիլ կ'ուզեն. բարքերն ու ըմբռնումները այդ հունով կը հոսին։ Արդ՝ մեր աշխարհին ու մեր շուրջի աշխարհներուն մէջ բոլոր տիրողները շատ աւելի կանխիկ վճարող կրօնք մը ունէին։ Անոնք արքայութիւնը ա՛յս աշխարհքէն սկսիլ կ'ուզէին, և հանդերձեալի համար ա՛յս աշխարհի վայելքներուն շարունակութիւնը կը խոստանային. այսինքն տրամագծօրէն հակառակը քրիստոնէական վարդապետութեան։

Իրենց բարոյական ու ընկերային աշխարհայեացքը հին յայտնի սկզբունքն է՝ «Զա՛րկ, խլէ՛ ու տիրացի՛ր ուրիշներու ունեցածին. նայէ՛, որ աշխատցընես ուրիշները ու ծառայեցընես քեզի. ա՛յս է կեանքի օրէնքը»։ Այսինքն զուտ աշխարհային ըմբռնում մը կեանքի, գրական ու դարերով գործադրուած։ Ու կեանքի վայելքն ալ՝ «Կին, գինի, ուտել ու խրախճանք. նայէ՛ որ ձեռքէ չփախցընես»։

Այս երկու հիմնական ուսումներէն առաջին յօդուածին հետեւիլը շատ դժուար էր «րայա» ու «անհաւատ» հայուն համար. տիրելու եւ ուրիշները կեղեքելու համար պէտք էր նախապէս զօրաւոր իսլամ իշխանաւորի գործիքը դարձած ըլլայիր եւ անոր փեշերուն տակը պատսպարուած, որ շատ քիչերուն կը վիճակուէր։ Բայց երկրորդ յօդուածը՝ կինն ու գինին, ուտելն ու խրախճանքը, ա՛յո, անկարելի չէր։ Ոչ միայն անկարելի չէր, այլ եւ միակ մոռացումն ու մխիթարանքն էր հայուն համար շուրջի բոլոր զրկանքներուն, բռնութիւններուն, անիրաւութիւններուն ու նուաստացումին մէջ։

* * *

Այս պայմաններու տակ եւ ժողովրդային զանգուածներու այս ընդհանուր տրամադրութեան դէմ ելլողը, քրիստոնէական հին սկզբունքներուն տէր կեցողը, խօսքով ու գործով պէտք է ըլլար հոգեւորականութիւնը թէ՛ իր կոչումով եւ թէ՛ իբրեւ միակ առաջնորդ հայ ժողովուրդի, որ դեռ մնացեր էր։ Բայց այդ հոգեւորականութիւնը ինքը թշուառ վիճակի մէջ էր։ Նօսրացած էր իր թիւը, եղածներն ալ ստուար մեծամասնութեամբ ե՛ւ նիւթապէս ե՛ւ բարոյապէս խեղճ ու խոնարհած, հացի ետեւէ ինկած, անուսում, անպատրաստ ու ագէտ։ Իրենց հօտէն ոչինչով բարձր չէին եւ յաճախ շատ ցած էին. կեղեքող, գծուծ ու կաշառակեր։

Ահա՛ կտոր մը Մկրտիչ Նաղաշի մէկ տաղէն, որ կը քաղեմ արձակ։ «Կաթողիկոսները շատցան, անոնք եպիսկոպոսներ կ'օրհնեն. վարդապետները Աստծու խօսքը ծախեցին եւ կը քարոզեն մարդկային հաճոյքներ. աբեղաները վանքը ուրացան եւ գիւղերը կը թափառին. տէրտէրները իրարու հետ կը կռուին, դատաստան կը քաշեն, իրարու վրայ ու մօրուք կը փետեն. եւ այս ամէնը վասն ագահութեան»։

Ահա՛ ուրիշ պղտոր օրինակ մը։ Յովհաննէս սարկաւագ մը սէր է կապած թուրք մոլլայի մը աղջկան եւ փոխանակ քրիստոնէաբար ինքն իր վիճակէն սարսափելու, կը նստի ու կ'երգէ տաք ու յաղթական տաղերով իր պատմութիւնը եւ շատ իրական շեշտերով. ժամը, բուրվառը, թեւին տակի սաղմոսը ու իր սիրականի քիթ ու բերանը բոլոր կը խառնուին իրար տաղերուն մէջ։

Արդէն ուրիշ տեսակի սարկաւագ մըն է սա։ Բայց միայն ի՞նքն է, որ փոխուած է։ Նախորդ դարերու մէջ մեր հոգեւոր հայրերուն հոգեւորականութիւնը աչքի առաջ ունենալով՝ պէտք է սպասէինք, որ նզովք, անէծք ու պարսաւանք ըլլար բաժինը այդ գայթակղելի Յովհաննէս սարկաւագին։ Բնաւ չերեւար այդ տեսակ բան մը հոգեւորականութեան կողմէ։ Անոր այդ նշանաւոր հայաթուրք սիրերգը ըստ երեւոյթին կարդացեր են սիրով եւ արտագրեր են հաճոյքով դարէ

դար երգարան կազմողները, որոնք նմանապէս հոգեւորականներ էին եղած։ Այդ դէպքը նկատեր են պարզապէս «պիքանդ» պատմութիւն մը, որ ժպիտով ու աչքերու կծկումով փոխանցեր են իրարու մինչեւ մեզի։ Այս տեսակի վերաբերում անկարելի է երեւակայել նախաթուրանական դարերուն։

Սակայն այս ընդհանուր հոգեւորական թշուառութեան մէջ կար անշուշտ շատ փոքրաթիւ ընտրանի մը, աւելի բարձր և աւելի ազնիւ հոգիի տէր կրօնաւորներ, որոնք գրաբար ալ գիտէին ու կը կարդային հին գրքերը պատկառանքով, գիտէին նաեւ արաբերէն ու պարսկերէն լեզուները ու կը հետաքրքրուէին քիչ մը աւելի բարձր տեսակի բաներով և որ իրենք ալ գրիչ կը շարժէին։ Այդ բացառիկ ընտիրներն ալ, որ մտածում ունէին ու քիչ մըն ալ ուսում և որոնց թըւին կը պատկանէին մեր տաղասացները ընդհանուր առումով, այդ բացառիկներու հոգիին մէջն ալ ճաքած էր թանկարժէք յախճապակին. և հիւանդագին երկուութիւն մը կը տիրէր հոն։ Հին դարերու խառնակրօն քրիստոնէութիւնը և հանդերձեալ կեանքի երանութիւններն ու բարձր տեսիլները հաստատ տեղաւորուած էին անոնց գլխուն մէկ յարկին անկիւնը, իբրեւ սուրբ ու սրբազան ճշմարտութիւններ, իբրեւ քրիստոնէական բարձր ուսում, իբրեւ երկնային ու աստուածային սկզբունքներ, իբրեւ կրօնական դաւանանք։

Միայն թէ անոնք այլեւս կորսնցուցեր էին իրենց հին վարիչ ու մղիչ ուժը, անոնք այլեւս տեսական-վերացական ճշմարտութիւններ էին, որոնց դէմ նոյն գլխի միւս անկիւններուն մէջ դուրսի առօրեայ իրականութիւնը դրեր էր մարդկային ու աշխարհային հասկացողութիւններ, պահանջներ, տենչանքներ։ Այս զգացումները դեռ բոլորն ալ անարժէք կը նկատուէին ու մեղաւոր բաներ տեսականօրէն, բայց գործնականապէս անոնք էին, որ օրէ օր աւելի շեշտուած կերպով կը դառնային հոգիին մէջ իսկական տիրապետողը, իսկական ղեկավարը։

«Մարդ ենք, մեղաւոր. ներէ՛, տէ՛ր, դուն որ մեզի մարդ ես ըստեղծեր։ Այո՛, աշխարհային բաներ են, մարմնեղէն ու հողեղէն, ինչ որ կ՚ուզենք ու կ՚ընենք, ներէ՛, տէ՛ր, դուն որ դրեր ես մեզի այս աշխարհքին մէջ»։ Ասիկա յարմար ու խելացի ձեւ մըն է տեսականն ու գործնականը կերպով մը իրար հաշտեցնելու. հոգեկան երկուութիւնը մէջտեղէն վերցնել չի կրնար ասիկա. հոգեկան խոր ճեղքը կը մնայ, բայց գոնէ այդ ճեղքին վրայ երկու հասարակ տախտակով կամրջակ մը կը նետուի մէկ կողմէն միւսը երթալ-գալու համար։

Ինչպէս որ գրիչ շարժող հոգեւորականները կ՚ընդունին, թէ մեր հայ իսկական գրական լեզուն գրաբարն է, բայց հետզհետէ կը լեցնեն իրենց գրութիւնները բարբառով և բոլորովին օտար, անհայ բառերով իրենց շուրջի իրականութեան ենթարկուած, այդպէս ալ ընդու-

նելով զուտ հոգևոր գրութիւններու բարձր արժէքը՝ կամաց-կամաց կ'ըսկսին խառնել իրենց գրութիւններուն մէջ աշխարհիկ հարցեր, մարդկային զգացումներ, գործնական խորհուրդներ, նոյնիսկ թուրանական փոխառութիւններ։ Բայց միշտ ալ իրենց տաղերգութեան վերջին տողին մէջ չեն մոռնար, կը խոստովանին հրապարակով ու բանաստեղծօրէն, որ մեղք գործեցին, այս անցաւոր աշխարհի սուտ ու նանիր վայելքները գովեցին, հոգին թողած՝ մարմնականը փնտռեցին։ «Ներէ՛, տէ՛ր։»

Սկիզբները մէկ-երկու դար աւելի մեղմ ու վախվխելով կը կատարուի այս գործնական շեղումը տեսական սկզբունքէն, բայց հետըզհետէ աւելի կ'ուժեղնայ ու համարձակ կը դառնայ։ Հետզհետէ «Ներէ՛ տէ՛ր»-ը կը դառնայ ծէս մը, գրական ձեւ մը, բարակ քօղ մը, որ ինչպէս բոլոր բարակ քօղերը ո՛չ թէ մերկութիւնը ծածկելու կը ծառայեն, այլ մերկութիւնը զարդարելու։

* * *

Եւ վերջապէս պէտք չէ մոռնանք, որ այդ տեսակ բարակ կրօնական-աշխարհական քօղ մը նետելը կրօնքով արգիլուած բաներ երգելու համար՝ շատ սովորական վարպետութիւն մըն էր պարսկական ու արաբական այդ օրերու գրականութեան մէջ, որու որոշ ազդեցութեան տակ էին մեր տաղերգուները. և որ կը կարծեմ կը կազմէ երրորդ մեծ ազդակը անոնց հոգեբանութեան կրած փոփոխութեան։

Յատկապէս պարսկական և՛ հարուստ և՛ գեղեցիկ գրականութեան ամենէն զարգացած ժամանակը կը կազմէ մեր տաղերգուներու ապրած շրջանը։ Ֆիրտուսին ԺԱ. դարու առաջին կէսին, Նիզամին, որ Գանձակեցի է և հոն է ապրած ու գրած, ԺԲ դարու երկրորդ կէսին, Սաադին ԺԳ դարուն, Հաֆըզը ԺԴ դարուն և Ջամին ԺԵ դարուն։ Ասոնք դեռ ամենէն խոշոր տաղանդներն են, ասոնց շուրջը կային բազմաթիւ ուրիշներ։

Ինչպէս որ ԺԹ դարուն մեր թէ՛ հոգևոր և թէ՛ աշխարհական հայ հեղինակները, երբ գրել կը փորձէին, ըլլայ գրաբար թէ աշխարհաբար, կամայ-ակամայ կ'ենթարկուէին իրենց ժամանակի եւրոպական յառաջադէմ ժողովուրդներու մեծ ու գրաւիչ հեղինակներու տուած օրինակին թէ՛ նիւթերու ընտրութեամբ, թէ՛ հարցերու արծարծումով, թէ՛ գրական մշակումի եղանակներով և թէ՛ նոյնիսկ որոշ արտաքին մանրամասնութիւններով, այսինքն լիովին արեւմուտքի ազդեցութեան տակն էին. ճիշդ այդպէս ալ մեր գրիչ շարժող և քիչ մը աւելի վերէն թռչիլ փորձող մեր հայրերը թուրանական դարերուն կամայ թէ ակամայ իրենց ժամանակի մեծ հռչակ ունեցող արևելեան հեղինակներու հմայքին տակն էին անշուշտ։

Մեր հոգեւորական տաղերգուներու համարձակութեան և աշխարհային նիւթերու ձեռք երկարելուն մէջ կարեւոր դեր ունին պարսիկ մեծ բանաստեղծներու վայելած պատիւն ու հռչակը և անոնց երկրուն տուած օրինակը։

Արմատացած, հին ու մշակուած գրականութիւններու օրինակն ու ազդեցութիւնը նոր սկիզբ առնող գրականութիւններու վրայ անխուսափելի է ու բացայայտ։ Մեր բարբառական գեղարուեստական գրականութիւնը նոր ոտքի ելլող գրականութիւն մըն էր, նոր փորձ, բոլորովին տարբեր գրաբար հոգեւոր գրականութենէն։ Եւ երկու տեսակի օրինակ ունէր իր դէմը հետեւելու համար. մէկ մը իր հարազատ ժողովուրդի անգիր բարբառական բանահիւսութիւնը, որուն հետեւեր ու նմանուեր են մեր տաղերգուները, թէեւ քիչիկ մը վերէն վար կը նայէին անոնց վրայ. երկրորդ ալ պարսիկ ծաղկած գրականութեան գրաւիչ օրինակներն էին, որոնց վրայ կը նայէին մեր տաղերգուները հիացումով ու վարէն վեր։

Ծանօթ էին մեր տաղերգուներէն շատերը այդ օտար երկերուն նախ ականջով, քանի որ կ՚երգուէին ու կ՚արտասանուէին մեզի տիրող պալատներուն ու ժողովուրդին մէջ, ծանօթ էին նաեւ, կը կարծեմ, անձնական ընթերցումով, գոնէ մէկ-երկուքը։ Պարսիկ գրականութիւնը մեր տաղերգուներուն համար եղած է և՛ դրդող մը, որ գրեն, և՛ դէպի մարդկային ու աշխարհային զգացումներու մղող մը որ արտայայտեն. օրինա՛կ մը, և՛ իր խրատական գրութիւններով, և՛ իր փիլիսոփայութեամբ, և՛ արտայայտութեան իր ինքնայատուկ ձեւերով ու իր թափանցիկ քօղերով ու այլաբանութիւններով, որոնցմէ մէկն է նաեւ «Վարդն ու պլպուլի» սիրահարութիւնը։

III. ՏԱՂԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՆԻՒԹՆ ՈՒ ՁԵՒԸ

Թուրանական դարերու այս հոգեբանական պատկերացումը արդէն ինքնին կը գծէ, թէ ի՛նչ էր ըլլալու այդ դարերու տաղերգութեան հիմնական նիւթը։

Բոլոր տաղերգուները իրենց տաղերուն մէջ երկու տեսակի նիւթ ունին՝ երբեմն մէկը, երբեմն միւսը շեշտուած։ Կա՛մ խրատներ են հոգեւոր ու բարոյական խորքով, յաւիտենականի ու հանդերձեալի սպառնալիքով. կա՛մ անձնական երգեր են նուիրուած կենաց գեղեցկութեան ու սիրոյ, վայելքի ու խրախճանքի։

Խրատական տաղերը շեշտուած են գլխաւորապէս ԺԳ դարու առաջին տաղերգուներուն քով և հիմնուած են քրիստոնէական հին ըմբռնումներու վրայ։ Գրաբարէն կու գան. ձեւն է քիչ մը փոխուած. տեսակ մը անձնական ընդգծումով կը խօսի տաղերգուն, իր անունէն,

իբրեւ իր փորձառութեան ու մտածումին վրայ յենուած կամ խօսքը իրեն ուղղելով։ Միշտ մէջտեղն է հեղինակին եսը և միշտ ալ իր անունը կու տայ. Բայց իր ըսածները, իր քարոզը քրիստոնէութեան հինէն եկող դասումներն են՝ աւելի կամ պակաս յաջող արտայայտութեամբ, աւելի կամ պակաս կենդանի պատկերացումով։

Աշխարհս ոչինչ է. աշխարհային վայելքներուն ետեւէն մի՛ երթաք, կը կորսնցնէք ձեր հոգին. յիշեցէ՛ք դժոխքի սարսափելի ու յաւիտենական տանջանքները։ Եւ ի՞նչ արժէք ունին այս բոլոր սնոտի հարստութիւնները, փառքը, գեղեցկութիւնն ու իշխանութիւնը. չէ՞ որ քանի մը տարիէն ամէնքս ալ պէտք է իջնենք նոյն փոսը, որուն երկարութիւնը երկու կանգուն է անխտիր ամենուն համար։ Մի՛ հետեւիր մարմինիդ ու զգայարանքներուդ պահանջին. անոնք կը խաբեն քեզի ու կը դաւեն. հետեւէ՛ իմաստութեան, այսինքն կրօնքի պատուիրաններուն։

Իրենց քարոզած այս իմաստուն խրատներուն դէմ սակայն չարունակ մեղանչած են ու կը մեղանչեն բոլոր տաղերգուները. արդէն ատ է պատճառը, որ դարձած են տաղերգու։ Իրենք ալ գիտեն ու կը խոստովանին ալ հրապարակով իրենց մեղանչելը. ոմանք քիչ մը զղջալով. միւսները քաղաքավարի կերպով յանցանքը սատանայի վիզը կը նետեն. Աստուած մարդս շաղուեր է չորս իրար հակառակ տարրերէ՝ հող, ջուր, օդ և կրակ. և անկարելի բան է այս չորսը իրարու հետ հաշտեցնելը։

Իսկապէս նոր նիւթը երկրորդ տեսակի տաղերն են։ Սիրոյ երգերը գրեթէ միշտ հիւսուած են գարնան, լուսաբացին, պարտէզի ու ծաղիկներու։ Սկիզբները մինչեւ ԺԵ դար սիրոյ մասին կը խօսին ընդհանրապէս, իբրեւ աստուածային սէր, նոյնիսկ իբրեւ տիեզերական մեծ սկզբունք, իբրեւ ընդհանուր գեղեցկութեան որոնում. Հետզհետէ սակայն անձնականը կ՚ընդգծուի և առանցքը կը դառնայ կանացի գեղեցկութիւններուն և հրապոյրներուն գովքը, ծարաւ ու տենչանք կնոջ էութեան։ Եւ ասոր զուգընթաց կ՚երթայ ընդհանրապէս վայելքի պահանջը, ուրախութեան, հաճոյքներու և կերուխումի նկարագրը։

Այս երկու տեսակի նիւթերն ալ կը մշակուին քնարական կառուցումով, այսինքն քառեակի մը մէջ իր ըսելիքը ըսած է արդէն։ Թէեւ միջնադարեան տաղերը յաճախ երկար, երբեմն շատ երկար գրութիւններ են, բայց չորոց են, կուռ ամբողջութիւն մը չեն ներկայացներ երբեք. նոյն մտքի կամ նոյն զգացումի շուրջ իրարմէ անկախ կամ երբեմն շատ թոյլ կերպով իրարու կցուած կտորներ են։ անվերջ կրկնութիւններով, կա՛մ աստուածաշունչէն կա՛մ նախորդ տաղերգուներէն առնուած խօսքերով, համեմատութիւններով ու պատկերացումներով։ Միակ ընդհանուր ու վերացական կապը դատագու-

թեան մը կամ տրամադրութեան մը վերին տիրապետութիւնն է։ Չը-կայ գրական աւելի բարձր կառուցում մը ստեղծելու ո՛չ զգացումը, ո՛չ պահանջը։

Եւ այս ցրիւ քնարական յօրինուածքին պատճառաւ ալ շատ դըժուար է ամբողջ տաղը մէկ ծայրէն միւսը նոյն ուշադրութեամբ կարդալը և տեղ-տեղ նոյնիսկ լըջօրէն իմաստին հետեւիլ կարողանալը։ Նման մտքերու զանազանակերպ կրկնութիւններ են ընդհանրապէս, մէկ-երկու տող յաջող ու գեղեցիկ, իսկ անկէ առաջ ու անկէ ետքը շատ սովորական ու շատ անգամ ալ ուղղակի անհամ ու ձանձրալի տողեր։ Ասոր համար է, որ միջնադարեան տաղերգութեան գեղեցկութիւնը կապուած է միշտ մէկ-երկու տողի ու կտորի, բայց երբեք ամբողջութեան։ Գեղեցիկը հոս ու հոն պատկեր մըն է, համեմատութիւն մը, խորհրդածութիւն մը, սուր խօսք մը, ջերմ արտայայտութիւն մը։ Այդ աղուոր ու գրաւիչ պատառիկները վայելել կարողանալու համար ստիպուած ես կարդալու քանի մը երես շատ միջակ տողեր ու անհամութիւններ։

Ամբողջականութեան և գրական ճարտարապետութեան այս պակասը, իրարու նման ու իրարմէ անկախ տուներու այդ անփոյթ կըցումը իրարու՝ հնարաւորութիւն կու տայ մեզի դիւրութեամբ մէջէն կտորներ ջնջել, կտորներ աւելցնել, տեղափոխել և նոյնիսկ տարբեր տաղերու և տարբեր հեղինակներու կտորները բերել և իրարու փակցնել, ինչ որ սովորաբար կը կատարուի նաեւ ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան կտորներուն հետ։ Բան մը որ ըստ երեւոյթին յաճախ կատարեր են տաղարան կազմողներն ու արտագրողները ըստ իրենց ճաշակի ու հասկացողութեան։ Ատով ալ աւելի եւս խառնակեր են տաղերու ամբողջականութիւնը, երբեմն նաեւ հեղինակներուն ամբողջականութիւնը՝ մէկ հեղինակին տաղերը կամ տաղային կտորները ուրիշ հեղինակի տաղերուն հետ շփոթելով կամ գիտակցաբար իրար հիւսելով։

Այս երկու տեսակի նիւթերն ալ գրուած են միշտ հաւասարատող հատուածական չափով։ Տաղերգուները, որ նաեւ խորքով ու նիւթով կապուած են ժողովրդական անգիր երգին, իրենց գործածած չափերուն ալ կը հետեւին ժողովրդական երգին։ Շատ սովորական են ութը, տասը վանկանի տողերով երգերը։ Բայց բոլոր նուրբ ականջ ունեցող տաղերգուները սիրած են մասնաւոր կերպով և գործածած են անտունիներու «հայրէն» չափը․ իւրաքանչիւր տողը վեց մանրահատուած։

Գալով տաղերու յանգին՝ ընդհանրապէս տկար յանգեր են. քիչ կը պատահի, որ լրիւ վանկ մը յանգ դարձած ըլլայ։ Անախորժ է նմանապէս, երբ հին գրաբար տաղերուն հետեւելով՝ երկար էջերու մէջ կը պահեն նոյն յանգը, որ իր հետ կը բերէ նաեւ որոշ բռնազբօսիկ ըսելու ձեւեր։ Յանգը կ՚ըստանայ նուրբ գործածութիւն, երբ երկու տողեր կը կապէ միայն իրարու կամ շատ-շատ միայն մէկ տուն մը։

Գ. ՏԱՂԵՐԳՈՒՆԵՐԸ

I. ՖՐԻԿ

Մեր առաջին բարբառագիր տաղերգուն Ֆրիկ կը կոչուի. անսովոր ու տարօրինակ անուն մը։

Կարելի է, որ իրմէն առաջ եղած ըլլան բարբառով գրող ուրիշ տաղերգուներ, մինչեւ իսկ հաւանական է։ Տեղ մը Ֆրիկ անէծք կու տայ այն մարդոց, որոնք իր անունը ջնջել ուզենան իր գրութիւններուն վրայէն իրենց անունը հոն դնելու համար։ Բանագողութեան դէմ այսպէս ինքզինքը պաշտպանելու պահանջ զգալու համար՝ պէտք է որ երեւոյթը սովորական ըլլար մինչեւ Ֆրիկ. ուրեմն կային տաղերգուներ, նոյնիսկ իրմէ զողցողներ։ Դժուար է ենթադրել, որ գրաբար գրուած տաղերու կը վերաբերի Ֆրիկի այդ տխուր դիտողութիւնը։

Ամէն պարագայի առայժմ մեզի յայտնի առաջին տաղերգուն Ֆրիկն է։ Եւ եթէ ինքը ըլլայ, իրա՛ւ, առաջին անգամ բարբառով գրող երգիչը. անշուշտ որ այդ իրողութիւնը մեծ պատիւ մը ու մեծ ծառայութիւն մը կը դառնայ Ֆրիկի համար, իբրեւ հիմնադիր նոր ուղղութեան, իբրեւ ուղեցոյց նոր ճամբաներու, իբրեւ օրինակ իր ետեւէն եկողներուն։

Բայց եթէ առաջինն ալ չէ, հաւանօրէն ինքը ամէնէն բարձրն է եղած իր շուրջը եղողներուն մէջ և աւելի աչքի իյնող թէ՛ որակով թէ՛ քանակով, քանի որ փնտռուեր ու արտագրուեր են իր երգերը, իսկ միւսներուն երգերը չկան։ Ֆրիկի տաղերէն մեր ձեռքը հասած են քառասուն կտորէ աւելի, ամէն մէկը երեք-չորս էջ երկարութեամբ, որ ըսել է քերթուածներու շնորհքով հատոր մը։

Ֆրիկ ապրած է ԺԳ դարուն. մեռած պիտի ըլլայ դարուն վերջերը. և ըստ երեւոյթին գրել է սկսած իր կեանքի վերջին տասնամեակներուն։ Իր կեանքի մասին պատմական աղբիւրներէ դեռ բան մը չգիտենք։ Ինքն իր մասին հոս ու հոն կը խօսի իր տաղերուն մէջ, ուրկէ կը կազմուի պատկեր մը ո՛չ շատ յստակ ու լրիւ։

Իր երիտասարդ ու թարմ առնական տարիներուն ունեւոր մարդ է եղած, հարստութեան ետեւէ ինկած. և առանց շատ հաստն ու բարակը փնտռելու մեծութեան ու վայելքի է ձգտած աշխարհիս երեսին։ Բայց Թաթարական արշաւանքները և Թաթար տիրապետութիւ-

բարեան յանգերով, պարզ ու աղուոր լեզուով, մէջէմէջ խորք ստացող արտայայտութիւններով գրուած տաղեր են։ Գրուած են անց-անց ժամանցի համար, գրելու հաճոյքին համար, բայց ընդհանրապէս, իբրեւ պարտաւորութիւն, իբրեւ կոչում. երբեմն ալ ծերունի մարդու փիլիսոփայելու հակում. և վերջապէս, ինչպէս ըսի, իբրեւ մուրհակ, որ օր մը ձեռքը բռնած կարենայ ներկայանալ մեր մեղքերէն մեզի փրկելու համար խաչը ելած Քրիստոսին։

Շատ հետաքրքիր հատորիկ մըն է Ֆրիկի տաղերու ժողովածուն, ուր շատ յստակ կերպով կը պատկերացուի հոգիներու մէջ առաջացած խոր ճեղքուածքը։ Քրիստոնէական տեսաբանութեան և աշխարհական իրականութեան զուգընթաց գոյութեանը մէկ ցայտուն օրինակն է Ֆրիկի գիրքը։

* * *

Եւ եթէ միայն այս խրատները ըլլային Ֆրիկի գրածը՝ իրեն պիտի մնար միշտ արուեստի տէր և բնածին շնորհքով աչքի ինկող տաղերգու մը ըլլալու պատիւը։ Սակայն Ֆրիկ իր կեանքի բոլորովին վերջի տարիներուն գրած է մէկ-երկու տաղեր, որոնք յանկարծ նիւթը կը փոխեն և Ֆրիկին կու տան բոլորովին նոր արժէք։

Ֆրիկ վէճի կը մտնէ Աստուծոյ հետ։ Արտաքին քանի մը քաղաքավարական խօսքերը եթէ մէկդի դնելու ըլլանք՝ խորքին մէջ սարսափելի քննադատութիւն մըն է աստուածային ստեղծագործութեան անիմաստութեանը դէմ։ Ըսածը շատ է պարզ. «Աս ի՞նչ տեսակ աշխարհ է, որ ստեղծեր ես. ամէն կողմ անիրաւութիւն, անարդարութիւն, անհաւասարութիւն, բռնութիւն, ստրկութիւն և վայրենութիւն։ Հազար լեզու, հազար ժողովուրդ, բոլորն ալ իրար չեն հաւնիր ու իրար կ՚ուտեն. աս ի՞նչ կեանք է, որ տուեր ես մեզի։»

Հա՛, սա արդէն բոլորովին նոր երգ է. և ժխտում մըն է բոլոր մինչեւ հիմա իր գրած տաղերուն, որոնք մինչեւ վերջը աստուածային իմաստութիւնը, արդարութիւնը և բարութիւնը կը գովաբանէին։ Սա արդէն Նարեկացիի պայքարին կը նմանի. միայն թէ Նարեկացին կը շեշտէ ու կը մաքառի եսի ու անհատի ներքին-հոգեկան իրաւունքներուն համար. իսկ Ֆրիկը կը բողոքէ կեանքի արտաքին-ընկերային անիրաւութիւններուն դէմ՝ ազգային ու միջազգային, ընտանեկան ու քաղաքական։

Մինչեւ հիմա Ֆրիկի գրածները կրօնական գրքերէ և ըմբռնումներէ քաղուած խրատներ էին, որ երաժշտական յանգերգի մը ձեւ կրկնած էր ու կրկնած։ Այս բողոքը, այս գանգատը, որ գրքերուն ալ դէմ է ու իր հաւատքին ալ դէմ է, դուրս է ցայտած իր անձնա-

բարեան յանգերով, պարզ ու ազատ լեզուով, մէջընմէջ խորք ստացող արտայայտութիւններով գրուած տողեր են։ Գրուած են ատեն-ատեն ժամանցի համար, գրելու հաճոյքին համար, բայց ընդհանրապէս, երբեմն պարտաւորութիւն, երբեմն կոչում. երբեմն ալ ծերունի մարդու փիլիսոփայելու հակում. և վերջապէս, ինչպէս ըսի, երբեմն մաւրհակ, որ օր մը ձեռքը բռնած կարենայ ներկայանալ մեր մեղքերէն մեզի փրկելու համար խաչը ելած Քրիստոսին։

Շատ հետաքրքիր հատորիկ մըն է Ֆրիկի տաղերու ժողովածուն, ուր շատ յստակ կերպով կը պատկերացուի հոգիներու մէջ առաջացած խոր ճեղքըւածքը։ Քրիստոնէական տեսաբանութեան և աշխարհական իրականութեան զուգընթաց գոյութեանը մէկ ցայտուն օրինակն է Ֆրիկի գիրքը։

* * *

Եւ եթէ միայն այս խօսքերը ըլլային Ֆրիկի գրածը՝ իրեն պիտի մնար միշտ արուեստի տէր և բնածին շնորհքով աչքի իյնող տաղերգու մը ըլլալու պատիւը։ Սակայն Ֆրիկ իր կեանքի բոլորովին վերջի տարիներուն գրած է մէկ-երկու տաղեր, որոնք յանկարծ նիւթը կը փոխեն և Ֆրիկին կու տան բոլորովին նոր արժէք։

Ֆրիկ վէճի կը մտնէ Աստուծու հետ։ Արտաքին քանի մը քաղաքավարական խօսքերը եթէ մէկդի դնելու ըլլանք՝ խորքին մէջ սարսափելի քննադատութիւն մըն է աստուածային ստեղծագործութեան անիմաստութեանը դէմ։ Ըսածը շատ է պարզ. «Աս ի՞նչ տեսակ աշխարհ է, որ ստեղծեր ես. ամէն կողմ անիրաւութիւն, անարդարութիւն, անհաւասարութիւն, բռնութիւն, ստրկութիւն և վայրենութիւն։ Հազար լեզու, հազար ժողովուրդ, բոլորն ալ իրար չեն հաւնիր ու իրար կ'ուտեն. ատ ի՞նչ կեանք է, որ տուեր ես մեզի։»

Հա՛, սա արդէն բոլորովին նոր երգ է. և ժխտում մըն է բոլոր մինչև հիմա իր գրած տաղերուն, որոնք մինչև վերջը աստուածային իմաստութիւնը, արդարութիւնը և բարութիւնը կը գովաբանէին։ Սա արդէն Նարեկացիի պայքարին կը նմանի. միայն թէ Նարեկացին կը չնչուէ ու կը մաքառի եսի ու անհատի ներքին-հոգեկան իրաւունքներուն համար. իսկ Ֆրիկը կը բողոքէ կեանքի արտաքին-ընկերային անիրաւութիւններուն դէմ՝ ազգային ու միջազգային, տնտեսական ու քաղաքական։

Մինչև հիմա Ֆրիկի գրածները կրօնական գրքերէ և ըմբռնումներէ քաղուած խրատներ էին, որ երաժշտական յանգերգի մը մէջ կրկնած էր ու կրկնած։ Այս բողոքը, այս տանջանքը, որ գրքերուն ալ դէմ է ու իր հաւատքին ալ դէմ է, դուրս է ցայտած իր անձնա-

կան երկար դիտողութիւններէն, իր սեփական ապրումներէն ու տառապանքներէն և իր շուրջի ժողովուրդին ու մարդկութեան հանդէպ իր զգացած խորին ցաւէն ու գութէն։

Երկար ատեն, ամբողջ իր կեանքի ընթացքին, զսպըւած պոռոց մըն է, որ ալ զսպել չի կրնար ու դուրս կը խուժէ իր էութեան խորքերէն. և ճիշդ ատոր համար ալ «Գանգատը» խառնակ գրուածք մըն է և Ֆրիկի տաղերուն սովորական ներդաշնակութիւնը չունի։ Շատ բան տեսած և շատ բան մտածած ծերունին ալ լռել չէ կրցած։ Եւ Ֆրիկ իր այս մէկ ժայթքումովը մեր բացառիկ բարձր հեղինակներէն մէկն է. և ո՛չ միայն իր ժամանակի և միայն տաղերգուներո՛ւ շարքին մէջ, այլ ընդհանրապէս հայ գրականութեան բոլոր կարեւոր դէմքերուն մէջ։

Այդ միևնոյն ոտանաւորին մէջ ինչքա՜ն ճիշդ կերպով արտայայտած է հայ ժողովուրդի խոր տառապանքը և խոր բողոքը թէ՛ իր ժամանակուայ տեսակէտէն և թէ՛ մեր օրերու հոգեբանութեան, երբ կ'ըսէ Աստծուն. «Ո՛չ եղէգ ենք, ո՛չ վայրի խոտ. փշաբեր անդաստանի պէս դուն տուեր ես մեզի կրակին։ Եթէ այդ աստիճան անպէտք ենք՝ մէկ անգամէն փճացո՛ւր, որ քու բարի սիրտդ հանգչի. եթէ այս բոլորը քու կամքովդ կը կատարուի։»

Ամէն հայ, առանց բացառութեան, այս աղօթքը կամ կռիւը ունի Աստծու հետ, որուն առաջին գրական արտայայտութիւնը ահա՛ տուած է Ֆրիկ։

Կը դնեմ հոս «Գանգատի» երկու ամէնէն կարեւոր կտորները.

Եւ ա՞յս էր բան քո հրամանի,
արդար իրաւ դատաւորի.
որ մէկն ապրի տասն տարի,
մէկն հարիւր այլ աւելի,
մէկն ո՛չ ի տասն հասանի,
երկու երեք ամսոյ մեռանի։
Մէկլինն մէկ որդի լինի,
անօր, անժամ նա մեռանի.
մէկն այլ ունի շատ մի որդի՝
անաւ ո՛չ մաղ մի չըպակասի։

Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
մէկն ի հարանց մուրող լինի.
մէկլին հազար ձի ու ջորի,
մէկլին ոչ ուլ մի, ո՛չ մաքի։
Մէկլին հազար դեկան ոսկի,
մէկլին ո՛չ փող մի պղնձի.
մէկլին հազար հատ մարգարտի,
մէկլին ո՛չ ուլնիկ մի ապակի։
Մէկլին հազար գառնով մաքի,
մէկլին ո՛չ մէկ չորքոտանի։

Մեկին բեհեղ և ծիրանի,
մեկին բրդէ շալ մի չանկնի.
մեկին ատլաս ու ղրմզի,
մեկին չափիկ մի չի հասնի:
Մեկին հարամըն յաջողի,
մեկին հալալըն կորուսի:
Մեկն ի զրկանացն հարստի,
մեկն յիւրանոցն աղքատասցի.
մեկն է ուժով զարմանալի,
մեկն է վախկոտ սարսափելի:

Մեկն է ձեռօք աննմանի,
հասեալ ուսման և արհեստի,
հիմն արկանէ յաստակք ծովի,
կամուրջ կապէ վերայ գետի:
Մեկն է ճնշող ու անճոռնի,
կոպիտ, փալիտ, երկայն աքուի.
մեկն նման է հրեշտակի,
և շատ ունի նա գործ բարի.
մեկն նման է Յուդայի,
սպանող, ղամազ, գործող չարի,
տեղի եղեալ սատանայի
և բնակարան դիւաց դասի:

Ես քեզ մեղայ երկնաւորի,
տեառն Աստծոյ անեղ մեծի.
քո դատաստանն է յիրաւի,
նեաթով կու տաս ամեն մեկի:

«ՁՈՐ ԱՍԱՑԻ ՎԱՍՆ ԻՄ ԱԶԳԻ»

Որքան տանջեն զմեզ յաշխարհի
և կ'եղեքեն զկեանս մեր յայտնի.
և դու ներես յամենայնի
ու անտես առնես զմեզ ի վշտի:

Տէ՛ր, ո՛չ խնդրես վրէժ յայտնի
և ո՛չ ցուցանես ակն ամենի,
գիտե՛ս մարմին ենք մեղի,
գի՛մ արձան չեմք ինչ երկաթի:

Եղէգն չեմք կամ խոտ վայրի,
որ խանձ արկեալ ես կրակի,
քան զանգաստան փշաբերի
կամ մացառաց ինչ պրակի:

Որ բարկացար Հայոց ազգի,
որպէս Հրէից Իսրայէլի,
զինչ բարկութիւն ի քէն թափի,
նա ի վերայ մեր գայ, կուտի:

Արդ եթէ չեմք ինչ պիտանի
և կամ չունինք գործ ինչ բարի
կամ քո սրդից եմք ատելի,
որ չարչարաք ըստ հրամանի,

Նա դու ջնջէ՛ զմեղ մէկ հնարի,
որ քու բարի սիրտդ հանգչի,
թէ այս կամօքդ քո կու լինի,
ամենակալ Աստուած բարի։

II. ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԱՂԵՐԳՈՒՆԵՐՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՒՄԲԸ

Ֆրիկի խրատական բանաստեղծութեան անմիջապէս հետեւած են խումբ մը հոգեւոր հայրեր, որոնց սրտին ու ճաշակին շատ մօտիկ էին այդ աշխարհական մարդու աշխարհիկ լեզուով գրած իսկապէս կիսահոգեւոր երգերը։ Ե՛ւ հետեւած են և՛ խոշոր քայլ մը աւելի առաջ անցած նիւթերու և ոգիի աւելի եւս աշխարհականացման տեսակէտէն։

Այդ խումբէն երեք հոգիի անունը և մասամբ գործերը հաստատ յայտնի են մեզի. հաւանօրէն ուրիշներ ալ կան նուազ ծանօթ ու անծանօթ։

Երեքն ալ գրեթէ ժամանակակից են իրարու ԺԳ. դարուն վերջերը և ԺԴ-ի սկիզբը, այսինքն Ֆրիկէն ո՛չ շատ ուշ։ Իրենց անուններն են Խաչատուր Կեչառեցի, Յովհաննէս Պլուզ և Կոստանդին Երզնկացի։

ա. Խաչատուր Կեչառեցին (+ 1331), որը գրաբար լեզուով ողբերգուններու մէջ յիշած ենք արդէն և որ ունի բազմաթիւ գրաբար երգեր ու գանձեր և իր ժամանակին եղած է նաեւ յայտնի զարդանկարիչ հոգեւորական մը, ունի նաեւ սակաւ թիւով, կիսաշխարհիկ բովանդակութեամբ և կիսագրաբար լեզուով տաղաւորներ. այս ձեւի տաղաւորներ են նաեւ Աղեքսանդրի կեանքի թարգմանութեան սկիզբն ու վերջը իր աւելցուցած «կաֆաները»։

Խորքին մէջ դեռ հին դէմք է, բայց նորի հակում ու ճաշակ ունի. իր ոճի ու արտայայտութեան գրաւչութիւնը մատնանշելու համար կը դնեմ իրմէն գրաբար ու աշխարհաբար քանի մը տուներ։

«Հանցգուն զինչ բուսնի տերեւ և ծաղիկ գարունն ի ծառէն,
Տէ՛ր իմ, ծաղկեցո՛ հոգւով զիս ի սէր քո աստուածեղէն։

Հանցգուն զինչ հանեն մարդիկ հնարիւք զձուկն ի ծովէն,
որ պահ մի տանը տայ, մեռանի կարօտ ի ջրէն,

Հանցգուն զինչ եղնէ ժամ-ժամ թանձրացեալ թուխ ամպն ի ծովէն,
որ յորոտմանէ նորա սասանի ամեն մանդէն։

Ես արտաքսեցայ մեղօք իմաստից անհուն քո ծովէն,
հոգիս թալկացաւ դէմ քեզ. զիս կեցո՛, անհաս ի կուսէն»

Աշխարհս էր ի ծով նման
գլխ ի վայր տարաւ յանդիման.
կենցաղս էր յալեաց նման,
գլխ ի մէջ հառ քան զզնտան։

Սէրն էր անդընդոյ նման
գլխ ի վայր քաշեց փո՛շիման.
աւուրքս էր ծաղկի նման,
որ անցաւ յերազ ի նման։

Խաչատու՛ր, զարթիր ի քնոյ,
որ քեզ ժամ է աշխարհի.
այս կեանքն է ձիւնի նման,
որ ի գալ գարնան կու հալի։

Բ. Յովհաննէս Պլուզ նմանապէս գրաբար լեզուով գրական երկեր ունեցող իր ժամանակի ուսումնական դէմք մըն է. և շատ ալ ճամբորդած Թիֆլիսէն Երուսաղէմի տարածութեան մէջ։ Գիտէ լատիներէն, բարեկամութիւններ ունի ունիթոռներուն հետ և թարգմանած է Թովմա Աքուինացու «Եօթն խորհուրդք»-ը։ Ունի կրօնական ճառեր, մեկնութիւններ, կրօնական տաղեր ու չարականներ։

Բարբառով գրած իր տաղերը Ֆրիկի խրատականներուն ազդեցութեան տակն են, բայց քիչիկ մը աւելի հաշտ վերաբերումով աշխարհային բաներուն։ Ֆրիկէն աւելի պատկերաւոր գրող է։ Բառեակներ են բոլոր իր գրածները ըստ էութեան. թեթեւութիւն ու թարմութիւն ունի. ճաշակի տէր է. և քիչ բան է մեր ձեռքը հասած։

Ահա՛ իրմէն մէկ-երկու նմուշ.

Գիտուն մարդն յարեւ նման
  խօսքն լուս պայծառ կը ծագէ.
Տգէտ մարդն օձուն նման
  հանապազ զմարդ կու խոցէ։

Մարդ կայ որ հազար արժէ,
  հազար կայ, որ մէկ մի չարժէ.
ան մարդն որ հազար արժէ
  անգէտին մօտ փող մի չարժէ։

Բաղան ի անտառ մորին
 թէպէտ բու, թէպէտ բազայ է.
Ճոհարն ի ծովուն միջին
 թէպէտ քար, թէպէտ ճոհար է։

Խելօքն ի յանգէտն ի մօտ,
 մի՛ տք արա. թէ ի՞նչ նման է.
Ճրագն ի յառջեւ կուրին
 կու վառի՝ ինքն չգիտէ։

Խելօքն է ի ծով նման,
 որ քանի չափէն կու տանի,
անգէտն է ի տիկ նման
 փարչ եղել լընուս նա պատռի։

Ելայ ժողվեցի զիմ մեղք
 ու գրի առջեւս ու լացի.
յանդէնն քարեան կ՚երթար՝
 չալկեցի ՚ւ ի հետ գնացի։
Հրեշտակն այլ ի դէմս ելաւ,
 Թ՚ո՞ւր կ՚երթաս ողորմ ու լալի.
այդ չալիկդ որ դու ունիս՝
 անդենին քեզ տեղ չի ընկնի։

Աշխարհս է ի ծով նման,
 ան որ գայ՝ անթաց չի մնայ.
յայս ծովս ես ի նաւ մտայ,
 գնաց նաւս ու ես չիմացայ։
Եղեր մօտեցեր է նաւս՝
 վախեմ թէ քարի դիպենայ,
քակտի իմ աղուոր շինուածս
 ու տախտակըս մէկ-մէկանայ։
Երթամ աղաչեմ զԱստուած,
 որ հանէ գիհաց մի քամի,
այս մթանս լոյս մի տայ,
 զմեզ բարի երկիր մի տանի։

Գ. Իբրեւ բանաստեղծ աւելի արժէք ունի Կոստանդին Երզնկացին, մանաւանդ իր նուրբ զգայութեամբ ու խրոչուն հոգիով։ Իր խըրատները ու բարոյախօսական կտորները մրցիլ չեն կրնար ո՛չ Ֆրիկի, ո՛չ Պլուզի հետ. չունի անոնց կենդանութիւնը։

Իր ուրոյն աշխարհն ու շնորհքը լոյսի ու սիրոյ ու աստղեան փառաբանութեան մէջն է, որ իր հոգիին խորքը խառնուած ու ձուլուած է Քրիստոսի էութեան հետ։ Բայց լոյս, առաւօտ ու փիլիսոփայական սէր երգելով՝ աննկատելի կերպով կը սահի դէպի կնոջ սէրը.

«Եթէ ես ալ ուրախութեան ու սիրոյ բաժին մը պէտք է ունենամ՝ թող խառնուի տխրիս տառապանքին ու լոյսին»։

Եւ կ'երգէ նմանը չեղած գեղեցիկ մը, որ իր աչքերը տեսեր են և որուն պատկերէն այլեւս բաժնուիլ չի կրնար. և հիացումով կը գովէ երկար-երկար տուներով ու վերջն ալ կ'աւելցնէ, թէ բարեկամ մարդոց զուարճութեան համար յօրինած է։ Բայց բարեկամ մարդոց զուարճութեան համար չեն գրուիր հետեւեալի նման տողեր.

«Ես եմ կարօտ ի յեր սիրոյն,
զինչ ծարաւած երկիր ցօղոյն,
կամ զինչ գարնան անուշ քամուն,
թէ երբ չնչէ հողմ հարաւուն»։

Կարօտն ու ծարաւը անտարակոյս իրական է և զարմանալու ալ բան մը չկայ։ Երազկոտ հոգի մըն է. քաշուած, անօգնական ու տրտում. կ'ըղձայ ինքզինքը գրկուած ու հալածուած. կ'ապրի իր ստեղծած լոյսերուն և կնոջ մը անմոռանալի պատկերին հետ։

Կը գտնեմ իրմէն մնացած երկու կտոր.

Զարթի՛ք ի յերազոյս,
    բացէք զաչերդ ով կայք ի քուն.
Երբ էանց գիշերն երկար՝
    Նշան եղեւ առաւօտուն։
Մի աստղ եղաւ պայծառ
    առջեւ Արուսեակին լուսոյն.
ունէր լոյս գեղեցիկ
    քան զաստեղացն այլ գերապոյն։

Փառքը է ծնունդ լուսոյն,
    Երանի տամ ես այն մարդուն,
որ բաժին ինքն ունենայ
    ի յայն լուսոյն առաւօտուն.
Թէ դուռն կայ երկնից
    պարգեւատու մի Աստծուն՝
ի ծագիլ արեգական
    ի մէջ բացուի դուռն բարեւոյն։

Թէ անմահական սէր կայ,
    որ հոգի տայ հոգեսանուն,
իմ բաժին սէրն ու հոգին
    խառնիլ ի սէրն առաւօտուն,
Թէ ինձ կեանք կամ խնդութիւն
    բաժին կայ ի դուռն ի սիրուն,
մէկ պահու սէրն ի սրտէ
    թող լինի ինձ յառաւօտուն։

Ով կամի սիրով լինել
    ինքն յարութեան որդի լուսոյն,
Թող խնդրէ ի յայն սիրուն,
    որ ինք յարեաւ առաւօտուն։
Ի սիրոյն սէր յաւելու,
    սիրով գնայ տունն ի սիրուն.
ով սիրոյն ինք հետեւի՝
    հասնի սիրովն առաւօտուն։

Ես չունիմ հանգստութիւն, ուրախութեան ինչ չկայ ճար,
որ մի պահիկ հանգիստ առնում կամ դուրանայ կեանքս դժուար։
Զերդ ի ծով կամ տատանեալ յերակ ծփիմ յալիս խաւար
և չկայ եզր ի ծովիս կամ թէ ճամբուս թեղ կայ վճար։
Ո՛չ ունիմ ես օգնական, յոյս, ապաւէն ինձ կամ եար,
ո՛չ ունիմ մարդ սիրելի ի յընտանեաց ինձ կամ օտար,
որ գթայ սրտովն ի յիս կամ աղեխայ զիս իր եղբայր։
Զայս ի յո՞վ հարցուկ լինիմ, որ ինձ խրատ տար կամ կար.
Թէ զիս է՞ր աշխարհս ամեն հանց կու ատեն թշնամաբար։

III. ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԱՂԱՍԱՑՆԵՐՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՒՄԲԸ

Չմոռնանք որ ԺԵ և ԺԶ դարերը գրաբար գրականութեան մեռեալ դարերն են։ Եւ քրիստոնէական ոգիի ամենէն խոնարհ օրերը։

Եւ աշխարհայինը տիրապետած է հոգիներուն. և այս երկրորդ շրջանի հոգեւոր հայրերուն երգերը ամենէն աւելի շեշտուած կերպով նուիրուած են աշխարհին։ Խրատական գրութիւնները տարուած են աշխարհային ու գործնական խորհուրդներով, շուտով ատոնք ալ մոտայէն կ'իյնան։ Կեդրոնականը կը դառնայ հետզհետէ սիրոյ զգացումը և սիրոյ երգերուն վրայէն ալ հետզհետէ կը վերնան քօղերը. ԺԵ դարու կէսերէն արդէն ամեն բան բաց է ու իր անունով։

Երեք հոգի են նորէն գլխաւոր դէմքերը՝ Մկրտիչ Նաղաշ ԺԴ և ԺԵ դարերուն անցումին վրայ, Յովհաննէս Թլկուրանցի երեւի ԺԵ դարու ընթացքին և Գրիգոր Աղթամարցի ԺԵ դարուն վերջերը և ԺԶ-ի առաջին քառորդը։

ա. Մկրտիչ Նաղաշ, որ Տիարբեքիրի առաջնորդն է եղած, պատմական դէմք է։ Իր ժամանակի իշխանութիւններուն հետ շփման մէջ և իր ժողովրդին համար աշխատած մարդ մը։ Կէս մը կամքով, կէս մը օրուայ դէպքերուն հետեւանքով փախստական, ճամբորդած է մինչեւ Խրիմ։

Նախորդ խումբի բանաստեղծներէն շատ աւելի աշխարհային ու գործնական ըմբռնում ունի և իր արտայայտութիւններուն մէջ դեռ միշտ իր կոչման պարտադրած սահմանները յարգող է և զգոյշ։

Քիչ է գրած և մեծ մասով խրատական. բայց ինչպէս ըսի ար-

դէն այս աշխարհի համար պէտքի եկող խորհուրդներ են իր տուածները՝ «Բարի՛ք գործէ. ատիկա է աշխարհիս երեսին ամենէն մեծ բանը»։ «Ագահ ու անկուշտ մի՛ ըլլար, հոնկէ կը ծնին չարիքները»։

Իր սիրոյ երգը վարդ ու պլպուլի փոխասացութիւն մըն է, որով այդ սիրահարները իրար կը գովեն և իրարմէ հեռու եղած ատեն կեանքի անարժէք դառնալը կը յայտնեն, ուրկէ քաղուածք մը դրած եմ արդէն նախորդ գլուխներուն մէջ։ Կան մէջը սրտէ եկած [illegible] տողեր, երբ անգամ մը վարդ ու պլպուլի յիմար այլաբանութիւնը կը մոռնաս ու կենդանի մարդ ու կնոջ մասին կը մտածես։

Իր հարազատները, իր անկիւնը, իր երկիրը սիրող հոգի մըն է, ատոր համար ալ տաք շունչ ունին իր ղարիպութեան տողերը։ Անունը վրան է, նկարիչ ալ է, մանրանկարներով ձեռագիրները կը զարդարէ։

Կը գտնեմ իրմէն ղարիպի կտոր մը, ունայնութեան կտոր մը և ծաղիկի մը երգին կտորը, որ կ՚ուզէք այլաբանօրէն կրօնական հասկըցէք, կ՚ուզէք ընդունեցէ՛ք շիտակ ու աշխարհային։

Աւա՜ղ ղարիպն ասեմ, որ յօտար երկիր հանդիպի.
աչերն արտասուօք ի լի յերեսէն ի վայր կու թափի.
յորժամ ի մենկես նստած յանկասկած սրտիկն արունի,
զաչերն ի բոլորն ածէ՝ կարեւոր և զոք ոչ ունի։

Հոգի՛, մի՛ ասեր ղարիպ, սիրտն է սեւ քան զգործելի.
ի ղարիպութեան տարտէն երեսին գոյն կու քաղի.
զինչ հաւքն երամէն ի զատ՝ մոլորած ի տեղ չի հանգչի.
այնչափ երերուն կենայ՝ մինչ որ իւր երամն հասանի։

Երազ է սուտ, եղբա՛րք, աշխարհիս բաներն ի լման.
ո՞ւր են թագաւորք, իշխանք, պարոնայք, և սուլթան ու խան.
շինեցին բերդ ու քաղաք, դարպասնի ու շատացան.
յետոյ դէմ անտէր թողին ու մտան ի հող ի զնդան։

Նազա՛չ, մի՛ խաբեր մեղօք, մի՛ դառնիր անասնոց նման.
մի՛ գիրկ աշխարհիս ածեր, մի՛ կարծեր՝ թէ քեզ տի մնան.
մալի հաւաքած մի՛ լինիր, մեծութիւն քեզ չի պիտի.
ունես կերակուր, հանդերձ, աւելին քեզ ցաւ կու լինի։

Զինչ որ գեղեցիկ ծաղկունք կային՝ ամենքը փացին.
ծաղիկ մի այլ հանց գնաց, որ ամեն ծաղկունք զնա լացին։

Ծաղիկն անուշ հոտ ունէր, որ ամեն աշխարհս լսեցին
ու ամեն աշխարհաց ծաղկունք յայն ծաղկի սէրն զիմեցին։

Ոմանք յայն ծաղկի սիրուն՝ չորցան ու դարձան դեղին,
բազումք յայն ծաղիկ սիրուն՝ ծաղկեցան քան զնշգարենին։

Ձայն ծաղկին Աստուած երետ ու ոմանք զղատրն չիմացին.
ծաղիկն ով երետ՝ էառ զիւրն. շատ ոք ի վայր մնացին։

Ծաղիկն հանց տեղ գնաց. որ ամեն ծաղկունք խնդացին.
հազար գոյնզգոյն ծաղկունք յայն ծաղկի սէրն ժողովին։

Ծաղկունքն յայն ծաղկի սիրուն շաղ առին ու շողշողացին.
ամեն ծաղիկ իւր գունովն այն ծաղկին գլուխ դնէին։

բ. Յովհաննէս Թլկուրանցին արդէն պարզ ու անքօղ սիրոյ երգիչ է. և սէրը ինքն ալ խօսքէն անցած է գործի։ Ո՛չ թէ սիրոյ կարօտ, երազանք ու այլաբանութիւն, ո՛չ թէ հեռաւոր բանի մը ակամայ որոնումը, այլ ապրուած, ճանչցուած ու գնահատուած բանի մը նկարագրութիւնը կամ վերստին կանչը։ Ապրուած բան մը ըլլալուն համար իր տաղերը ստացած են աւելի կենդանի ու չեշտակի արտայայտութիւն։ Ամեն պարագայի իր սիրոյ մասին գրած տաղերն են ամենէն աւելի աչքի իյնողը իր տաղերուն մէջ։

Եւ իր ներկայացուցած սէրն ալ վերացական ոչինչ չունի. գովասանք է կնոջ գեղեցկութեան ու հրապոյրին։ Իր «Գարուն»-էն կտոր մը բերած եմ արդէն նախորդ գլուխներուն մէջ քաղուածօրէն։ Այդ միեւնոյն երգին մէջն է, որ կը գիծէ կնոջ ու կ՚ըսէ.

Դու ես գինի ուրախարար,
ով որ խմէ ի քեզանէ
ուրախանայ սրտովն յօժար.
ով որ մեղաց ճաշակն առնու,
այլ աստծոյ չի տար խապար։

Պարզ և յստակ, այլ եւս՝ հին քրիստոնէութիւնը հետ գործ չունի. կործանուած են իր բոլոր տաճարները։

Եւ կնոջ հոգեկանի մասին ալ շատ բարձր համարում մը չունի «Մեղաց ճաշակն առած» այս հոգեւորական երգիչը։ Ամբողջ անհամ տաղ մըն է շարադրած «Ի վերայ անզգամ կանանց», որոնց ձեռքէն ինքն ալ, ինչպէս կը հասկցընէ, շատ բան է քաշած. «Աստուած փրկէ կնկան չարէ»։

Կնոջ մասին իր ունեցած վերաբերումն ու կարծիքը, որ Թուրանական վերաբերում է. մենք կրնանք չսիրել, բայց կինը գովելու իր շնորհքին քովէն բոլորովին անտարբեր անցնիլ չենք կրնար, նոյնիսկ երբ այդ կինը «ներս կանչող» կին մըն է։

ՍԻՐՈՑ ՏԱՂ

Արե՛կ, արե՛կ իմ խուպ սուրաթ.
փա՛ռք ու պատիւ քո ստեղծողին.
յեդեմական դրախտէն կու գաս.
օրհնեա՛լ անուն քո Նախշողին։

Արե՛կ. արե՛ւ գարնանային,
արե՛կ, աշնա՛ն պայծառ լուսին.
Նի՛ստ, որ հայիմ յերեսդ խիլեր.
տեսքդ հերիք է ինձ բաժին։

Տեսքդ բժիշկ է հիւանդին,
առողջութիւն ջերմընոտին,
աչքերըդ ծով է ծարաւածին,
բերանըդ քաղցր է քաղցածին։

Ծոցդ է դրախտ անմահութեան,
յետ դարձընէ զելած հոգին.
ո՛չ մեռանի, ո՛չ ծերանայ,
ո՛չ երեսուին դառնայ գեղին։

Վաղուընէն ում որ հանդիպի
ի ծար ելնէ զօրն ի բարին.
ով ըղսուրաթ-ըն համբուրէ
խնդումով անցընէ զըոլոր տարին։

Ջով դու սիրով ի Ներս ձէնես՝
ծաղկի քան զծառ-ըն խնկենին.
ով կուռ միջաց-ըդ գիրկ ածէ՝
կանաչ մընայ քան Նշդարին։

Խե՛ւ Յովհաննէս Թլկուրանցի,
փառաւորէ՛ հայր և որդին.
աղուոր սուրաթն ի հող դառնայ,
ի հուրն անշէջ իւր սիրելին։

Այսինքն ինքը՝ Թլկուրանցին, բայց ի՞նչ կարեւորութիւն ունի. ալ վախցող չկայ անդիի աշխարհքի «անշէջ հուրէն»։

Անոր երգերուն մէջն ալ գարունը, պարտէզը, այլ և գինին ու սէրը հիւսուած են իրար։ Այդպէս է «կենս պահար, այլեւ պահար» տաղը կամ, օրինակ, ուրիշ երգէ մը քաղուածօրէն հետևեալ կտորը.

«Ահա՛ եղեւ պայծառ գարուն.
ծաղկեալ այգիքն ու պաղչանին.
անուշանայ հովն ու քամին.
ձագերն ձայն ածեն յայգին.
կու Թանձրանայ չուբն ծառին.
յորդոր գնայ ջուրն յառաջին.
զԹեւն բերեր բոլոր վզին,
սիրով խմեր դանուշ գինին»

Թլկուրանցին յատուկ տաղով մը կը գանգատի «սուտ սիրելիներէն». ո՛չ-մէկուն մի՛ հաւատար. սիրելի, եղբայր, դրացի, բոլորը խաբեբաներ են. աս է իր յուսահատ վարդապետութիւնը։ Եւ սաստիկ կը վախնայ մահէն, «լեղի մահէն», «յամենայն լեղւոյն լեղի մահէն», ինչպէս ինքը կ՛անուանէ։ Եւ չար ալ զարմանալու պատճառ չկայ, քանի որ ինքն իրեն դիմելով կ՛ըսէ. «եօթանասուն տարին լցեր, ի մեղաց մէջն եմ կացեր», իսկ Քրիստոս շուտով պիտի նստի դատաստանի։

Բայց այդ դատաստանն ալ, Աստուածաշունչէն բերուած ուրիշ վկայութիւններն ալ լրջօրէն չեն առնուած. խօսք է միայն։ Ինքը անշնորհք մարդ չէ, բայց հոգին խոր չէ։

Կը գտնեմ գլխաւոր կտորը իր տաղէն «Ի վերայ մահուան»։

Է՛, մա՛հ, քանի զքեզ յիշեմ
կու գողամ և կու սարսափիմ.
չկայ քան զքեզ լեղի,
յամենայն լեղւոյն լեղի ես.
լեղի, 'ւ ամենայն լեղւոյ,
միթէ զու ի քեզ նմա՞ն ես.
դժոխք քան զքեզ լեղի,
և յետոյ զայն ալ դու բերես։

Սողոմոն յիշեաց զքեզ
և ասաց. Եղո՛ւկ. վայ եմ ես.
Նախատեաց զիմաստութիւն,
ինքն ի յինքն ասաց. փո՛ւ քեզ,
ի՞նչ շահ է իմաստութիւնս,
քան զագէտ աղքատ մեռայ ես.
անմեղ եկայ ի յաշխարհս
և մեղօք երթամ սեւերես։

Սողոմոն արքային ասաց՝
մի՛ ասեր, Թ՛արքայ եմ ես,
ունիմ շատ դրամ, շատ գանձ,
շատ դարպաս ու ոսկի ի ներս.
ի զուր խռովեալ գանձես.
ո՛չ գիտես ում ժողովես.
զաշխարհս ես ի գիրկդ առեր.
քեզ ի խոր դժոխք կու փորես։

գ. Աւելի խորունկ է մտածումով, անպայման աւելի ջերմ զգացումով և աւելի ալ տաղանդով մեր վեհափառ տաղերգուն Գրիգոր Աղթամարցին։

Նարեկացիի ոճէն ու յորդութենէն բան մը ունի իր նկարագրու-

թեան մէջ, երբ «գինով եմ, գինով», յանգերգի տակ իր սիրած կինը կը գովէ ամենէն տաք գոյներուն, թանկագին քարերուն և ծաղիկներուն նմանցընելով. և կապուած է կնոջը ամբողջ հոգիով.

«Հոգիս բնկրեալ ընդ քեզ ցնծայ,
սիրով ի սէրդ կապեցայ»:

Գլպուլի ու վարդի սէրը Աղթամարցին վերածած է վիպերգութեան՝ դէպքերու իրարու զօդուած յաջորդականութեամբ. անջատում, նամակ, նամակին պատասխանը և վերստին հանդիպում. այսինքն բացառիկ ճիգ մը վիպական կառուցման:

Ասոր ալ սէրը հիւսուած է գարնան և բոյս ու ծաղիկի հետ: Աս ալ վայելքի մարդ է, բայց անհամեմատ աւելի կեդրոնացած և աւելի խոր իր զգացումներուն և անոնց արտայայտութեան մէջ: Աս ալ կը խօսի մահուան մասին, ինքն ալ խոր ծերութեան մէջ է. բայց ո՛չ հազար անգամ ուրիշներէն կրկնուած դատողութիւններ, ո՛չ ալ աստուածաշնչային վերակոչումներ, այլ պարզ ու կենդանի պատկերացում:

Ինքը շիներ ու զարդարեր է իր այգին և հիմա եկեր են ու կ'ըսեն՝ «Ելի՛ր այգիէդ»: Մարդը այգիին մէջ հնձան է շիներ, կարասներ է թաղեր և դեռ շնորհքով չէ խմեր իր գինին, եկեր են ու կ'ըսեն՝ «Ելի՛ր այգիէն». Ինչքա՜ն քրտինք ու աշխատանք է թափեր և ի՜նչ ուրախութիւններու դեռ կ'ըսպասէ իր այգիին մէջ. եկեր են ու կ'ըսեն՝ «Ելի՛ր այգիէդ»:

Այո՛, շատ դժուար պատմութիւն է և շատ աղուոր: Մեր բարբառային գրականութեան միայն գեղեցկութիւններէն մէկն է այս տաղը: Եւ ընդհանրապէս Գրիգոր Աղթամարցին իր շունչով, զգացումներու թափով և իր քնարական կենդանի արտայայտութեամբ ամենէն բարձրն է բոլոր հոգևորական աշխարհաշունչ տաղերգուներուն մէջ:

Քաղուածօրէն կը դնեմ իր սիրոյ երգը. և իր «այգին», հանելով միայն քանի մը կրկնութիւն տուները:

Գինով եմ գինով, հարբել եմ սիրով,
գինով եմ գինով, ցերեկս արեւով,
գինով եմ գինով, գիշերս երազով:

Լուսին ու արեւ, աստղ առաւօտին,
պայծառ արուսեակն լուսով ի լին,
լալ, ակն ու գոհար ես դու մեծագին,
ծիրանի ծաղիկ. գոյն մանուշակին:

Մոմեղէն մատունք հոտ պալասանին,
դու կարմիր խնձոր ի մէջ տերեւին,
պայծառ մարգրիտ յատակն ծովին,
որ գայ ի ցամաք ձեռամբ լողորդին:

Թուխ ամպի նման, ցօղ ես անձրեւին.
ծառ կանաչ-տերեւ դու պտղով ի լին,
ծաղկեալ բուրաստան հոտով շուշանին,
ծաղիկ ծովային, ծով ես ծիրանի։

Դու մուշկ ու ամբէր, բուրումն ամենի,
համասփիւռ ծաղիկ անթառամելի,
դու սեղլի, չինար, ծաղկեալ նշենի,
զմեզ քու տեսուն առնես արժանի։

Գեղեցիկ պատկեր և տիպ հրաշալի,
լոյս ծագեալ ի քեզ նման հրեշտակի,
բերանդ է խորան և տուփ խնկալի
զմեզ քու սիրուն արա՛ արժանի։

Գինով եմ գինով, հարբել եմ սիրով,
գինով եմ գինով, ցերեկս արեւով,
գինով եմ գինով, գիշերս երազով։

ԱՐԵ՛Կ, Ե՛Լ ԱՅԳԻՈՅՍ

Ամէն առաւօտ և լոյս
պիւլպիւլն էր նստել յայգւոյս,
քաղցրիկ ձայնէր վրայ վարդոյս.
կ՚ասեն, Թ՚արե՛կ, ել այգւոյս։

Քար եմ բերել գետերոյս,
փուշ եմ բերեր սարերոյս,
ցանկ եմ շիներ այս այգւոյս.
կ՚ասեն, Թ՚արե՛կ, ե՛լ այգւոյս։

Պրքա եմ շիներ յայգւոյս,
յերկնից ցօղն է մէջ պրքոյս,
քաղցր և բարեհամ ջրոյս,
բոլորն է ծաղկունք և բոյս։

Դեռ չեմ կերեր այս պտղոյս,
կ՚ասեն, Թ՚արե՛կ, ե՛լ այգւոյս.
ինչպէ՞ս ելնեմ ես այգւոյս,
այս իմ նորաշէն տներոյս։

Հնձան եմ շիներ այգւոյս,
կարաս եմ շիներ գինւոյս,
դեռ չեմ խմեր յայս գինւոյս,
կ՚ասեն, Թ՚արե՛կ. ե՛լ այգւոյս։

Փակեմ փունջ մի վարդ այգւոյս։
դնեմ մէջ կարսի գինւոյս,
ուրախանամ այս հոտոյս,
կ՚ասեն, Թ՚արե՛կ, ե՛լ այգւոյս։

Ղումրի է նստեր այգւոյս,
գարուն է հասեր ծաղկոյս,
պլպուլն է բացուեր վարդոյս,
պիտէր տեսնեմ կեանք և լոյս։

Վարդն է խռով պիւլպիւլոյս,
ձայնս է կտրեր ի յանձնոյս,
հոգիս ելեր է մարմնոյս.
աւա՜ղ ասացէք գերւոյս։

Եկն ի խնդիր այս վարդոյս
հրեշտակն է կանգներ հոգւոյս.
յահէն կապեցաւ լեզուս,
եհան զհոգիս ի մարմնոյս։

Տարան ի յեղեր հողոյս,
դրին զիս ի մէջ գերոյս,
ահա՛, որ եկայ յայգւոյս,
այս իմ նորաշէն տնիրոյս։

Ծաղկունքն վերացաւ յայգւոյս,
վարդն թափաւ իմ այգւոյս,
ցանկն քակեցաւ այգւոյս,
ահա՛, որ եկայ յայգւոյս։

IV. ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆ ՏԱՂԵՐԳՈՒՆԵՐՈՒՆ ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՒՄԲԸ

Հոգեւորական տաղերգուներու վերջին խումբ մը կը ներկայացնեն ԺԷ և ԺԸ դարերուն մէջ ապրած ու գրած հոգեւորականները կա՛մ մայր հողին վրայ կա՛մ հեռաւոր օտարութեան մէջ։ Իրենց մասին լուրջ տեղեկութիւններ չունինք. անուններ կը յիշատակուին տանեակի մը չափ։ Ամեն մէկէն հասած է մեր ձեռքը մէկ կամ երկու կտոր տաղ. դժուար է ամբողջական պատկեր մը կազմելը։

Տաղերուն մէկ մասը սիրային են նորէն և իրենց գրական արժէքով չեն հասնիր նախորդ խումբին. լաւագոյն պարագային կը կարդացուին. միեւնոյն պատկերները, միեւնոյն մակդիրները, միեւնոյն համեմատութիւնները, որ հետզհետէ կը դառնան տափակ ու անախորժ։

Կը յիշուի Բերդակցի սարկաւագ մը, կը յիշատակուի Ղազար Սեբաստացի մը, կայ Վարդան մը, որոնց անունով սիրային երգեր կան։

Այս խումբի բերած նորութիւնը աւելի նկարագրական է։ Ստեփաննոս մը աշնան ու գարնան իրար յաջորդելը կը նկարագրէ կէս մը իրական, կէս մը այլաբանական՝ մարդկային կեանքը ակնարկելով։

Դաւիթ Սալնաձորեցին կը գովէ ծաղիկները, որ շատ հետաքրքիր է գոյնով ու ներսով։ Իբրեւ չափ կը գործածէ ամենէն երկար տողը

ութը հատուածով, իւրաքանչիւր հատուածը երկու վանկէ, ուրեմն 16 վանկանի տողերով։ Իսկ ներքուստ բազմաթիւ ծաղիկներու անուններ կու տայ իրենց տեսքովն ու յատկութիւններովը, որ ինքնին հետաքրքիր ուսումնասիրութեան նիւթ է։ Ամբողջը գրուած է միապաղաղ ունի յանգով։

Յովհաննէս մըն ալ ուզած է թռչունները նկարագրել նոյն ձեւով․

«Կամիմ գովել զհաւքն հաւսար
ուրախութեան մարդկան համար»։

Բացի քանի մը տողերէ՝ ո՛չ նկարագրածը, ո՛չ ալ երգածը երեւելի բան մը չէ։

Եւ ընդհանրապէս զգացումներու քնարական արտայայտութենէն և բնութեան կենդանի պատկերացումէն բոյսերու և կենդանիներու բնապատմական նկարագրութեան անցնիլը՝ անշուշտ որ ինքնին խեղճացում մըն է արդէն ստեղծագործութեան։

Այս խեղճացումը կը դառնայ գեղարուեստական տափակութիւն, երբ Մինաս Թոխաթցին, Առաքել մը, Մարտիրոս մը, կ՚ըսկսին երգել հարիսան, նկարագրել իրենց ակռային ցաւը կամ գանգատիլ ոտնաւորով ճանճերէն ու լուերէն կամ տաղերգել իրենց «չախուն»։

Հասած ենք հոգեւորականներու գրչով աշխարհիկ քնարերգութեան վերջին։ Նիւթ մը, որ արդէն սկիզբէն իվեր իրենցը ըլլալու չէր, քանի որ իրենք իրենց ուխտով աշխարհէն քաշուած մարդիկ են և աշխարհայինը կ՚արհամարհեն։

Հիւանդ երեւոյթ մըն է, երբ կուսակրօնութիւնը կոչում ընտրած և իր անձն ու հոգին Քրիստոսին և անոր եկեղեցիին նուիրած մէկը յանկարծ կ՚ելլէ աշխարհային վայելքները, սէրն ու զուարճութիւնները կ՚երգէ։

Հոգեւորականութեան բնական բաժինը քնարերգութեան մէջ աստուածայինի ու երկնայինի երգը պիտի ըլլար կամ այդ ուղղութեամբ յորդոր ու քարոզ ու փիլիսոփայութիւն։

Խոր վիրաւորիչ բան մը ունի իր մէջը, երբ երդում կ՚ուտես սրբութիւններուդ ու ժողովուրդիդ դէմը, որ թողնես պիտի աշխարհը, մարմինն ու երկրայինը և այդ խոստումով կը դառնաս կուսակրօն, բարձրադիր հոգեւորական անձ, եպիսկոպոս, կաթողիկոս և քու գահիդ բարձրութենէն կը խնդաս ամենուն քթին և՛ քու ժողովուրդիդ և՛ քու Աստուծոյդ։ Եւ այնչափը կարծես քիչ ըլլար դեռ՝ կ՚ելլես հրապարակաւ կը տաղերգես քու խաբեբայ և ուխտադրուժ վարմունքդ։

Մեր հոգեւոր հայրերու տաղերգութեան գեղարուեստական ու պատմական գնահատանքի ժամանակ՝ իրաւունք չունինք հարցի այս բարոյագիտական կողմին վրայէն լռութեամբ անցնելու, ինչպէս որ եղած է մինչեւ հիմա մեր գրականութեան մէջ։

Վերջին հոգեւորական խումբի տաղերէն կը դնեմ միայն Դաւիթ Սալնաձորեցիի «Գոլաստանք ծաղկանց»-ի սկիզբն ու վերջը։ Ստեփաննոսի տաղերն ալ անարժէք չեն։

ԳՈԼԱՍՏԱՆՔ ԾԱՂԿԱՆՑ

Գարուն տարի, ամիսքն են ճիւղ, սեաւ ու սպիտակ պտուղ չորուն,
երկոտասան ամիսք որ կան, մարտն է խարիսխ հիմն տարուն.
յորժամ մարտին ամիսն գայ՝ տէրն հրաման կու տայ հողոյն,
հողն ի քնոյն ձեռ կու զարթնի, ջարա կու տայ բոյս և անկոյն.
բուսնին, գետնէն իվեր կու գան, կանաչ հագնին բոյսքն պիթուն.
ապա օդոյն հրաման կու տայ, որ կը թափէ զցօղն ի յամպոյն,
ցօղէ. աշխարհս ցնծուցանէ, տասսուր լինի ծաղկըներուն.
ուրախանայ երկինք, գետին բուրէ հոտըն անմահութիւն։
Ծաղկունք բուսնին հազար-հազար, ցեղ-ցեղ ներկած և գոյնզգոյն.
Թիւրլիւ-թիւրլիւ հոտիր ունին. մինն քանց միւսն սիրուն։
Նախ ձնծաղիկն և ջրիկոտամ, բարդն ու խածուակն յառաջագոյն,
տըքա չորսն միապանին ու ձայն ածեն ծաղկըներուն.
«Ծաղկո՛ւնք, զարթի՛ք ի խոր քնոյն, քանի՞ պառկիք ներքեւ հողոյն,
զարթի՛ք, աշխարհս ծաղկեցուցէ՛ք. բուրք և բուրոց անթիւ անհուն»։
Ապա բուսնին ծառք և անկոյք, ծաղկին ծառերն և պտղատոյն.
յետոյ բերդօշն ու քոքռաջն կու ջահաւին ի հետ ամպոյն.
ցինկն դեղին ծաղկի, պնծայ, փայլէ, մպտայ մէջ ջրերուն.
ջուրն ու չայիր-չիման ծաղկունք ցնծան ի հետ ձնաբերոյն.
լեռն ու մարմանդ ծաղիկ զառնայ ծաղկունք ծաղկին ի սարերուն,
ծիծաղին սարն ու ձոր ծաղկօք, ծափ զարնեն, ծփան բիւրագոյն,
կարմիր կակաչն, ալ ու դեղին. մոռ ու մախմուր է զարդարուն.
սումբուլն մանուշակ է հագեր, զմրըդ է եօթնագրրանց արուն.
հասմ ծաղիկն է փոշոտել, բուսել հետ մաշին, մորենւոյն.
պուտն ու պուտվարդն ու մասուտիկն և այլ ծաղկունք բացուին սիրուն.
եղան ծաղիկն է խիստ դեղին, գոյնն է գունով քանց ծիրանուն՝
անջրդի տեղն կու բուսնի, կու մրանայ ամրան չորոյն.

. . . .

Սալնաձորցի սարկաւագ որ Դաւիթն եմ անգէտ գրոց բաներուն.
կնանքս նման ծաղիկներուն, որ կը բացուի առաւօտուն
և չորանայ մինչ իրիկուն.
շատ զատեցայ թէ գլուխն առնեմ ծաղկներուն,
ծաղկունք, որ զարդ են աշխարհիս, օրինակ երկնից աստղերուն,
սակայն ծաղկունքս գովեցի, բաղումս մնաց վարպետներուն։

ՁՄԵՌ ԷՐ, ԵՂԱՒ ԳԱՐՈՒՆ

Ձմեռ էր, եղաւ գարուն, ցամքեցաւ ձիւն սարերուն,
փթթեցան ծառերն ամեն, տերեւ հագան գոյնզգոյն,
սոխակը գիշերն ի բուն կը ձայնէ զալար ճիւղերուն։

Ձմեռ էր, եկաւ գարուն, կանչըցաւ երես դաշտերուն,
ծիծառը դըրաւ իր բոյն, կ'երթայ ու կու գայ մեղուն,
կը թռչի սարերն ի վեր, որ քաշէ հիւթ ծաղկըներուն։

Ձմեռ էր, եկաւ գարուն. փա՛ռք արարիչ Աստըծուն.
մանուկները սարերն ելան մէջ ծաղկաւէտ խոտերուն,
կը խայտան ու երգ կ'երգեն նման աշխուժ հաւքերուն։

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ

V. ՆԱՂԱՇ ՅՈՎՆԱԹԱՆ

Հաւանական է, որ վերի հոգեւորական տաղերգուներուն ժամանակակից ունեցած ըլլանք նաեւ քանի մը աշխարհական տաղերգուներ, որոնց անուններն ու տաղերը հասած չեն մեզի կամ դե՛ռ հասած չեն մեզի։

Առայժմ մեր ձեռքը եղած թերատ նիւթերը աչքի առաջ ունենալով՝ մեր բարբառական գրականութիւնը, իբրեւ աշխարհական տաղերգու ունի երկու անուն, տաղերգուներուն սկիզբը՝ Ֆրիկ, տաղերգուներուն վերջաւորը՝ Նաղաշ Յովնաթան։

Նաղաշ Յովնաթան ապրած է ԺԷ դարու երկրորդ կէսին և ԺԸ-ի առաջին քառորդին։ Տէրտէրի զաւակ, ինքն ալ սարկաւագի աստիճան ունեցող և մէջէմէջ պատարագի տեղն սպասաւորող։ Հօրը պէս ինքն ալ նաղաշ է, նկարիչ, եկեղեցիներու պատերը նկարազարդող ու կենդանագրող։ Ե՛ւ երգիչ է ձայնաւոր, և՛ նուագող և տաղեր յօրինող. այսինքն գեղարուեստի մարդ։

Եւ եղած է դուրսով ու ներսով աչքի ինկող մարդ, ամեն կողմ լայն կապեր ունեցող, ճանչցուած ու դիրքի տէր, այսինքն կեանքի մարդ,

Յաջողութիւնը և զուարթ բնաւորութիւնը սորվեցուցեր է նայիլ կեանքին հաշտ և ուրախ, վերցուցեր է կեանքէն ինչ որ կեանքը տալ կրնայ։ Եւ ըմբռներ է, որ մարդս ինքը պէտք է լեցնէ իր կեանքն ու իր հոգին, ամեն մէկը իր գիտցած կամ կրցած ձեւով։

Յովնաթանը լեցուցեր է գեղարուեստով ու քեֆով. աչքի գեղարուեստ, ականջի գեղարուեստ ու գրչի գեղարուեստ. և կերուխում ու խրախճանք, բայց շատ մարդավայել կերպով, միշտ գրաւչութեան սահմաններուն մէջ ու չափը պահելով, որ բոլոր գեղարուեստներուն ալ հիմնական պայմանն է։ Կերուխումն ալ եղած է Յովնաթանի համար տեսակ մը գեղարուեստ. իր սիրելիներուն հետ, իր բազմաթիւ բարեկամներուն հետ, իր պարտէզին մէջ, իր մառանի ու հնձանի գինիներով, և երբեմն իր կնոջ պատրաստած և իր իսկ ընտրած ուտելիքներով, երգ ու նուագ, խօսք ու կատակ, իրարու համար երկար կեանք

ու առողջութիւն մաղթելով, աշխարհին խաղաղութիւն և ամենուն համար բարիք ցանկալով։

Այս բոլորէն ետքը պէտք չէ մոռնանք, որ Յովնաթանի երգերուն մէջ սիրուած ու յաճախ կրկնուող նիւթը խրախճանքի ու կերուխումի նկարագրութիւն է. ուրախութեան երգեր, միշտ մաքուր ու կոկիկ։

Երգերուն միւս կէսն ալ բնականաբար սէրն է. գրուած են միշտ խայտառն ու ներդաշնակ։ Ինչ որ իր սիրոյ խօսքին կը վերաբերի՝ գեղեցիկը փնտռող աչքեր ունի և հոգի, որ շատ բնական է ու վայել նկարչի մը համար. և ունի մէջէմէջ աղուոր տողեր և սիրուն արտայայտութիւն. բայց ընդհանուր առումով հին տաղերէն եկող տողեր են ու պատկերներ։ Եւ օրուայ սէրն է իր երգած սէրը. «իմ նո՛ր սիրելի» կը կրկնուի յաճախ. «խակ կուրծքեր» ալ կան անոնց շարքին մէջ, որբեւայրիներն ալ կան, օտար գոզալներն ալ կան. սէրը անոր համար նկարելու արուեստին կը նմանի. կը հաւնիս, կը նըստիս նկարելու, աւարտելուդ պէս կը դնես մէկ կողմ ու կ'անցնիս նոր պաստառի։

Կինը գովող երգերուն մէջ մասնաւորապէս հետաքրքիր է Թիֆլիսի գեղեցկուհիներուն վրայ գրած իր ոտանաւորը։ Յովնաթանը գեղեցկութեան քովէն անտարբեր անցնիլ չի կրնար, Թիֆլիսի գեղեցիկներն ալ մասնաւոր կերպով հռչակաւոր են և Թիֆլիսը քեֆը սիրող աշխարհ է։

Անշուշտ, զգացումը զգացում է և վայելքի երգիչն ալ երգիչ է. և մեր Յովնաթանն ալ ճաշակով ու չափով երգել ու վայելել գիտէ։ Սակայն հոգեբանութիւնն ալ իր օրէնքներն ունի։ Վայելքը, լիացումը, ունենալը, իր տաղանդին ու իր զգացումներուն հետ խաղալը չեն տար գրչին այն թափը, որ անհրաժեշտ է բարձրերը խոյանալու համար, որովհետեւ կը նկարագէ արդէն հասած, ձեռք բերուած վիճակներ։ Մինչդեռ մարդկային հոգին լարողն ու քաշողը բանի մը հասած ըլլալը չէ, այլ բանի մը հասնելու ձգտիլը։

Մարդը գեղեցկացընողն ու բարձրացընողը իր ձգտումն է, իր թափած ճիգերը, իր մագլցիլը, իր տառապիլը։ Եւ ինչքան դժուար ու տաժանագին է անցնելիք ճամբան, այնքան մեր ունեցած հետաքըրքրութիւնն ու գնահատանքը կը բարձրանայ։ Եւ ճիշդ ատոր համար ալ գրագէտներն ու արուեստագէտները բնազդօրէն կամ բնականօրէն շարունակ իրենց հերոսներու այդ ճիգերն ու գալարումներն է, որ կը նկարագրեն։ Հանդարտ, վայելքի, հասած ըլլալու ու երջանկութեան վրայէն արագ կը սահին, թեթեւ կը շօշափեն։

Վայելքի ու խրախճանքի, խաղի ու զուարճութեան համար գըրուած երգերն ու երկերը խորք չունին և որոշ միջակութենէ մը վեր դժուար կը բարձրանան, ինչքան ալ որ շնորհք ու արուեստ ունենայ հեղինակը։

Գեղարուեստները տենչանքի, կարօտի, մաքառումի ու տառապանքի պատկերացումը քանդակելու համար են ստեղծուած։

Մեր Նաղաշ Յովնաթանը ապրած է գոհ, սիրուած ու փնտըռուած, կեանքն անցուցած է կարծես խաղի պէս, ասիկա իր անձնական բաղդն ու առաւելութիւնը։ Բայց իր երգերը, որոնք յղկուած են, կոկիկ, հաշտ ու բարի ու տեղ-տեղ շատ հաճելի, չունին ու չէին կրնար ունենալ գեղարուեստական աւելի բարձր թռիչք։

Կը դնեմ իրմէն ամենէն յաջող մէկ-երկու երգեր, մէջէն քանի մը տուն զեղչած.

ԲԱՑՈՒԵ՛Լ Է ՎԱՐԴԸ

Ասել ես թէ գարնան վախտը,
    սիրակա՛ն, ամա՛ն.
որ բացուի մեր պախչին վարդը,
քեզ ցոյց կու տամ ծոցիս զարդը,
    սիրակա՛ն, ամա՛ն.
ամա՛ն, եկ պաղչէն, այս է լաւ վախտը,
բացուել է վարդը։

Վարդը զրկեմ քեզ կոկոն թաղա,
    սիրակա՛ն, ամա՛ն.
գրեմ թղթով սիրոյ արզը,
ե՛կ պաղչէն, բի՛ր բրաթ-մաղա,
    սիրակա՛ն, ամա՛ն.
ամա՛ն, եկ պաղչէն, այս է լաւ վախտը,
բացուել է վարդը։

Վարդագոյն երեսդ է փայլուն,
    սիրակա՛ն, ամա՛ն.
իմ գեղեցիկ Նազլու խաթուն,
ահա՛ եկել օրհնեալ գարուն,
    սիրակա՛ն, ամա՛ն.
ամա՛ն, ե՛կ պաղչէն, այս է լաւ վախտը,
բացուել է վարդը։

Վարդով գլուխդ զարդարէ՛,
    սիրակա՛ն, ամա՛ն.
ե՛կ, իմ խնդիրքս կատարէ՛,
ինձ այս տարտէս ազատ արէ՛,
    սիրակա՛ն, ամա՛ն.
ամա՛ն, եկ պաղչէն, այս է լաւ վախտը,
բացուել է վարդը։

ԵՐԳ Ի ՎԵՐԱՅ ԳՈՒՐՋԸՍՏԱՆԱՅ ԳՈԶԱԼՆԵՐՈՒՆ

Գովեմ սրտիւ ուրախական
Թիֆլիս քաղաքն պատուական.
յոյժ գեղեցիկ են, սիրական
Գուրջիստանայ գոզալներն։

Ինքնագոյ ջերմեռանդ համամ,
մէջի խաթուններն թամամ,
սիպտակ պողազ, բոլոր չամամ,
Վրաստանայ արմաղաններն։

Կարմիր երես նման վարդի,
ինչպէս ծաղիկ ծաղկազարդի,
ուշ ու խելք կու տանին մարդի,
Գուրջըստանայ գոզալներն։

Ղալամ ունքեր կապած կամար,
աչքերն վառ չամսի պամար,
կապեր են մուրասա քեամար
Վրաստանայ արմաղաններն։

Վարսերն դաստա ոլորած,
երեսը լուսին է բոլորած,
շատ մարդ է տեսած, մոլորած
Գուրջըստանայ արմաղաններն։

Տեսօք են ամենն հասարակ,
պոյն ու ջամալն մուպարակ,
բատանըն լայն, մէջքըն բարակ
Գուրջըստանայ գոզալներն։

Մէջլիս նստին սազով, դամով,
լեզուն քաղցր, խօսքն համով,
գինի խմեն ոսկէ ճամով
Վրաստանայ արմաղաններն։

Սիրամարգի նման քայլեն,
տեսնողքըն դարմանան, մայլեն,
աստղանման դունով փայլեն
Գուրջըստանայ գոզալներն։

Ես Նաղաշ եմ, մեղաց ծով եմ,
Նոցա սիրոյն գինով եմ,
զապար չեմ թէ ինչպէ՞ս գովեմ
Վրաստանայ արմաղաններն։

ՏԱՂ ՈՒՐԱԽՈՒԹԵԱՆ

Ո՛վ եղբարք, նստեալ էք ծաղկեալ ծառի տակ,
ձեռքերնիդ է գինի կարմիր ու յըստակ,
գինւոյ մէջն անկանի ծաղկի սպիտակ.
խմե՛նք, եղբա՛րք, գինի. մեզ անուշ լինի.
ածէ՛ք, խմենք գինի. բանն Աստուած չինի։

Վաղուըն ո՛չ գիտենք, թէ զինչ ծնանի,
մարդուս կեանքը վայրի ծաղկի նմանի,
որ այսօր բացուել է, վաղուըն անցանի.
խմե՛նք, եղբա՛րք, գինի. մեզ անուշ լինի.
ածէ՛ք, խմե՛նք գինի. բանն Աստուած չինի։

Առէ՛ք կարմիր գինի ու լցէ՛ք շուշով,
բերէ՛ք թազա գառըն սինի սարխուշով,
զապլի փլաւ ձգէք մխակով, նուշով,
խմե՛նք, եղբա՛րք, գինի. մեզ անուշ լինի.
ածէ՛ք, խմե՛նք գինի. բանն Աստուած չինի։

Թող չիման անդ նստինք, ջուր լինի և խոտ,
կարմիր գինի խմենք մէկզմէկի մօտ,
միմեանց նուիրենք վարդ անուշահոտ.
խմե՛նք, եղբա՛րք, գինի. մեզ անուշ լինի.
ածէ՛ք, խմե՛նք գինի. բանն Աստուած չինի։

Այլ և խաղաղութեամբ խմելն է հալալ.
ո՛չ հարբել, ո՛չ կռուել և ո՛չ բարկանալ,
պարկեշտութեամբ ըմպել, սիրով զուարճանալ.
խմե՛նք, եղբա՛րք, գինի. մեզ անուշ լինի.
ածէ՛ք, խմե՛նք գինի. բանն Աստուած չինի։

ԶԱՏԻԿՆ ՀԱՅՈՑ

Ուրախանան մարդիկք, մանկունք և աղայք.
զարդարեալ ցնծան և պարեն կանայք.
խաչապաշտք խնդան, եւս առաւել Հայք,
որք են քրիստոնեայք։
Աւետեաց օր է Զատիկն Հայոց.
գովե՛մք Զատիկն Հայոց։

Վերանայ ձմեռն և գայ ամառըն,
հասանի գինին և թազա գառըն,
կանաչի խոտն և ծաղկի ծառըն,
տերեւախառն։
Քաղցր և անուշ է Զատիկն Հայոց,
գովե՛մք Զատիկն Հայոց։

Առեալ քահանայք խաչ-աւետարան,
օրհնեն գերեզման, տուն և անդաստան.
ամեն մարդ շրջի ծաղկանց բուրաստան՝
երկիր Հայաստան։
Շնորհ աշխարհի Զատիկն Հայոց,
գովե՛մք Զատիկն Հայոց։

Թռչունքն խայտան, խօսի պլպուլն,
փայլի մանուշակ, բացուի սմբուլն,
սերմանիք ցանեն, աշխատի յուլն
բոլոր աւուրն։
Առատ պարուն է Զատիկն Հայոց,
գովե՛մք Զատիկն Հայոց։

Աղբերք յորդորին և հայի սառն,
Քրիստոս զենուի, Աստծոյ գառն,
քահանայք երգեն երկնից բարբառն
հրեշտակախառն։
Դրախտի նման է Զատիկն Հայոց,
գովեմք Զատիկն Հայոց։

Դ. ԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

I. ՏԱՂԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ

Ուրեմն պէտք ԺԸ դարուն կէսերը կամաց-կամաց կը մարի միջնակ հայերէնով եղած տաղերգութիւնը, այսինքն բարբառով գրուած տաղեր կարդացուելու համար։

Կը մարի, որովհետեւ թէ՛ իր գրողներու և թէ՛ իր կարդացողներու թիւը շատ էր սահմանափակ, որովհետեւ իր մշակած նիւթն էր սահմանափակ և իր մշակման ձեւերն ու արտայայտութիւնները սպառուած էին. Նոր եկողները կու տային հինին կրկնութիւնը։

Թուրանական և օսմանեան մեր կաշկանդուած կեանքին ու նեղ միջավայրին մէջ այն ժամանակուայ ուսման և մտաւոր-զգացական վիճակը աւելի տարբեր բան մը արտադրել չէր կրնար։ Կիսաքաղքենի, կիսահոգեւորական, կիսահայկական ու կիսաարեւելեան ստեղծագործութիւն մըն էր մեր միջնակ հայերէնով տաղերգութիւնը, որ քանի մը դարերու կրկնութիւններով ու իրարու նմանելով դարձեր էր արդէն չապլոն։ Ո՛չ քաղաքական, ո՛չ մտաւոր, ո՛չ ալ

կենցաղի նոր փոփոխութիւն մը չկար, որ թարմ հոսանք մը բերէր տաղերգութեան, նոր ձգտումներ, նոր դրդում, նոր ճիգ ու որոնում:

Ֆրիկի անգամ մը միայն զարկած բողոքի ու խուլ ընդվզումի լարերուն այլ եւս անկէ ետքը ոչ-ոք մատ չէր դպցուցած: Քնարին վրայ կը հնչէր միայն վայելքի լարը: Կին ու գինի և ուտել: Ստրկութիւնը, տիրող բռնակալներուն ճաշակը, մտքի ու շրջապատի նեղ ու թշուառ առօրեայ կեանքը այս տեսակ տաղերգութիւն մը կրնար ներշնչել, աւելի վեր ու աւելի անդին տեղ չունէր:

Ամբողջ նախաթուրանական դարերուն մեր գրականութիւնը՝ գրի հնարուած օրէն սկսած՝ երկնքի, կուսութեան ու ապաշխարանքի փառաբանութիւնն էր եղած և անտեսուած ամէն մարդավարի վայելքի ու հաճոյքի. և այդ ուղղութեամբ գրութիւններու ու տառապանքի գագաթնակէտը եղած էր Նարեկացին: Անկէ ետքը սակայն արագ կերպով եկած էր էջքը: Թուրանական դարերու գրականութեան էութիւնը խորքին մէջ նախորդ դարերու հակահարուածը ըլլայ կարծես. կարծես տասը քրիստոնէական դարերու ճգնաւորական քնարերգութեան վրէժը հանել կ'ուզէին մեր տաղերգուները:

Կեանքի մէջ ամէն բան առաջ կը շարժուի ելք ու էջքով. ամէն հոսանք ալիք մըն է, ելք ու էջք: Քրիստոնէական խստաբարոյ հոգեբանական այտուցքին յաջորդած էր վայելապաշտ դարերու գոգաւորումը: Եւ ահա՛ հիմա յագեցած էին արդէն այդ վայելքի գովքէն ու կանչէն. և բնազդօրէն քրիստոնէական նոր վերելքի մը պահանջը խուլ կը շարժուէր հոգիներուն մէջ:

Գրաբարը կը վերածնէր ժէ դարու կէսերէն: Գաղթական կրօնական գրականութիւն մը ծայր կու տար գրաբար լեզուով, ինչպէս տեսանք, և տպագրութիւնը հին ու նոր գրքեր կը ղրկէր հեռաւոր հեռուներէն: Ամէն քիչ թէ շատ շարժում ու ձգտում ունեցող հոգի դէպի արեւմուտք կը դարձնէր իր երեսը՝ հոնկէ եկող ձայներուն իր ականջը սրած:

Մարդիկ նորէն կ'սկսէին կարդալ հին գրքերը նոր տպագրութեամբ, հին լեզուն նոր մշակումով և հին կրօնաբարոյական ըմբռնումները նոր արեւմտեան ազգային-հայրենասիրական գունաւորումով: Անշուշտ դեռ աղօտ էր ու շատ դանդաղ այդ փոփոխութիւնը մեր հայրենի հողերուն վրայ և դեռ շատ քիչերուն համար: Բայց ճիշդ այդ քիչերն էին, որ տաղեր կը յօրինէին ու պիտի յօրինէին:

Բարբառ ու տաղերգութիւն դրուած էր մէկ կողմ. գրաբարի վերածնունդն էր, որ կու գար հեռուէն յորդ հոսանքով ու յաղթական կեցուածքով: Ով որ դրիչ շարժել կրնայ՝ կ'սկսի նորէն գրաբար գրել, Աստուածաշունչը վերապատմել և կիսովին մոռցուած հին ու սուրբ դէմքերը ոգեկոչել և անոնց հետ ալ աւելի եւս մոռցուած Հայկ, Արամ, Տիգրանը:

Բայց այս ճամբով քալել կրնայ միայն ան, ով գրիչ շարժել կրնայ, ով գրաբարը հասկընալ կրնայ և ով գրաբարը գրել կրնայ, այսինքն մատի վրայ համբրւող բացառիկներ։

Սակայն ասոնց քովը կան նորէն մատի վրայ համբրւող ուրիշ բացառիկներ, որոնք գրաբարեան այդ կարողութիւնները չունին. շատ քիչ գիր գիտեն, կարդալ գիտեն ու չգիտեն, բայց ըսելու, յօրինելու պահանջը կամ դիւրութիւնը ունին։ Չափ ու յանգ ու երաժըշտութիւն ունին իրենց ականջին մէջ, այլ և նուագարան մը իրենց մատներուն տակ։

Բարբառով երգեր յօրինելու արուեստը հիմա անոնց կը մնայ ժառանգութիւն։ Պարսիկ բառով մը աշուղ կը կոչուին ասոնք։

II. ԱՇՈՒՂՆԵՐ

Ժողովուրդի մէջ շրջող և սիրային կամ այլ տեսակի երգեր յօրինող կամ պարզապէս կրկնող Թափառական մարդիկ, այսինքն հին գուսաններուն նմանող ժողովրդական երգիչներ, մենք անտարակոյս ունեցած ենք միշտ նաև մեր պետականութենէ զուրկ դարերուն, անշուշտ աւելի խեղճ ու սակաւաթիւ։

Թուրանական դարերը, ինչպէս մեր լեզուին, վարք ու բարքին վրայ դրեր են իրենց կնիքը, այնպէս ալ ուժեղ կերպով ազդած են մեր այդ Թափառական երգիչներու նոր սերունդներու լեզուին ու ճաշակին վրայ։ Մանաւանդ որ ասոնցմէ շատերը և յատկապէս օսմանեան տիրապետութեան վերջին դարերուն միայն հայերու համար չէ, որ կ՚երգէին։ Շատ աւելի շահաւէտ գործ էր Թուրքերէն երգել կարողանալը, Թուրք տիրապետողներուն հաճոյանալը։

Եւ ահա՛ իրողութիւնն այն է, որ ԺԸ դարուն կան ու կը յիշուին արդէն աշուղ անունով Թափառական երգիչներ, որոնք Թուրք ու պարսիկ արուեստի ձևերով, Թուրք ու պարսիկ ճաշակով երգել ու նուագել գիտէին. այլ և այդ ոճով երգեր յօրինել Թէ՛ Թուրքերէն և Թէ՛ հայերէն, Վրաստանի սահմաններուն մէջ նաև վրացերէն։

Հաւանօրէն յօրիներ ու երգեր են մեծ մասով անգիր. բայց նոյնիսկ գրի առնուած պարագային իրենցմէ ետքը իրենց Թողած «տաւտար»-ները ո՛չ հասկըցուած են, ո՛չ ալ գնահատուած իրենց ժառանգորդ հարազատներէն. կորսուած են։

ԺԹ դարուն մէջն է, որ ռուսներու Կովկաս գալովը և նոր արթընցած գրաբար գրական շարժումով, ինչպէս և ազգային հետաքըր-

քըրութեան բարձրացման հետեւանքով մասնաւոր ուշադրութիւն կը դարձուի նաեւ այս ժողովրդական թափառիկ երգիչներուն վրայ. մանաւանդ որ Թուրքերէն երգելը հետզհետէ կը դառնայ երկրորդական ու աւելորդ և աշուղները կ'ըսկսին հետզհետէ հայանալ, այսինքն կ'երգեն հայերէն և աւելի սերտ կը կապուին հայ իրականութեան ու ժողովուրդին։

Այնպէս որ ԺԹ դարու առաջին կէսէն տասնեակի մը չափ աշուղներու անուններ և աշուղային հայերէն երգեր հասած են մեզի և առնուած են զանազան գրական հաւաքածուներու և տպուած երգարաններու մէջ։

Այդ տպուած կտորները մասնաւոր արժէք ներկայացնող բաներ մը չեն։ Սկիզբները աւելի ժողովրդական անգիր բանաստեղծութեան կտորներուն կը նմանին. իսկ դէպի ԺԹ դարուն կէսերը քիչ-քիչ աւելի գրական չէշտ կ'առնեն. կ'ընդգծուի ազգասիրութիւնը, ուսումնասիրութիւնը, կը գովաբանուին քանի մը նշանաւոր հայ զօրավարներ ռուս բանակներուն մէջ անուն հանած, այլ և քանի մը աչքի իյնող հոգեւորական դէմքեր։ Իրենց գործածած լեզուն որեւէ բարբառ մըն է, նայելով երգչի ծագումին։

Իսկ արեւելեան արդի նոր գրական լեզուի արմատ բռնելէն ետքը հետզհետէ կը չքանայ գրական լեզուով կամ գրեթէ գրական լեզուով երգող աշուղներուն թիւը, որոնք գիւղէ-գիւղ ու քաղաքէ քաղաք կը պտտըցնեն և' իրենց հնարած և' իրենց վարպետներէն իւրացուցած երգերը։ Նիւթը մեծ մասով սիրային, միւս մասն ալ պատասխան է օրուան հրատապ հարցերուն կամ զուարճանք ուսման, ազգասիրութեան կամ զանազան կատակ երգեր։

ԺԹ դարու իննսունական թիւերէն սկսած գլխաւոր իրենց հանրային նիւթը հայ յեղափոխական շարժումներն են և Թուրքիայի մէջ տեղի ունեցող ֆետայական ընդհարումներուն նկարագրութիւնն ու գովքը, ինչպէս և աչքի իյնող հերոսներուն պանծացումը։

Այնպէս որ աշուղը հետզհետէ դարձած է անպաշտօն պրոպականդիստ մը և' հայերէն գրական լեզուի տարածման տեսակէտէն և' յեղափոխական դէպքերը ժողովրդականացընելու տեսակէտէն։ Հիմա ալ դուցէ պոլշեւիզմի փառքերուն ու յաղթանակներուն գովաբանողներն են, եթէ ձայներնին բոլորովին կորած չեն։

Այս վերջին տեսակի աշուղներէն մէկ-երկուքը ստացած են նոյնիսկ որոշ անուն ու դիրք արեւելեան մեր արդի հայ գրականութեան մէջ, ինչպէս Մասթեանն է ու Ջիւանին, որոնց երգերէն տպուած բաներ շատ կան. մէկ-երկու երգ մտած են նոյնիսկ գրական հաւաքածուներու և դասագրքերու մէջ, օրինակ՝ Ջիւանիի «Ձախորդ օրերը կու գան ու կ'երթան» յայտնի երգը։

Այսինքն աշուղը արդէն դարձած է ինքնայատուկ գրական դէմք մը։

III. ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱ

Աշուղ մըն է եղած նաեւ Սայաթ-Նովան եւ առաջին աշուղը, որուն անունն ու գործը մեզի յայտնի է։ Ապրած է ԺԸ դարու ամբողջ ընթացքին եւ դարու ճիշդ կէսին իր փառքի գագաթնակէտին է։ Ունեցած է մեծ հռչակ թէ՛ Թիֆլիսի հասարակ ժողովուրդի խաւերուն մէջ եւ թէ՛ Վրաստանի Հերակլ թագաւորի արքունիքին մէջ։

Բայց աշուղ բառէն պէտք չէ խաբուինք։ Սայաթ-Նովան աշուղ է իր քեմանչով եւ անով, որ «մեճլիս»-ներուն մէջ կը նուագէ ու կ'երգէ, այսինքն իր դիրքով ու արհեստով։ Մնացածի մէջ Սայաթ-Նովան ոչ միայն արտակարգ շնորհք մըն է եւ մեծ դէմք մը աշուղներու շարքին մէջ, այլ ընդհանրապէս մեր հին ու նոր բանաստեղծներու երկար շարքին մէջ։

Մեծ ու բացառիկ մարդիկը բոլոր ասպարէզներու վրայ ալ մեծ են ու բացառիկ ինչքան ատեն որ իրենց յատուկ ասպարէզին մէջն են ու իրենց բնական գործունէութեան վրայ. երբ կը հեռանան այդ իրենց բնական դաշտէն ու կը դադրին իրենց յատուկ ուղղութեամբ գործունէութիւնը, իրենք ալ անով կը դառնան արդէն սովորական մարդ մը. մեծն ու բացառիկը կապուած է գործունէութեան ու ստեղծագործութեան։

Սայաթ-Նովան մեծ է ու բացառիկ իր կեանքի միայն այն շըրջանին, երբ հասած է իր շնորհքի լիակատար տիրապետութեան, երբ երգն ու երաժշտութիւնը յորդ կը բղխի իր էութենէն ուղղուած վայրկեանին, երբ ամենուն հիացում կը պատճառէ իր նուրբին ուժովն ու հնարքով, երբ արքունիքի ու ապարանքներու մէջ «մեճլիսի կեանն է» իր քեմանչէն. եւ երբ այս բոլորի հետ ու այս բոլորին խորքը բըռնկած է իր հոգին բուռն սիրով մը, անշէջ հրով մը։

Սայաթ-Նովայի կեանքին այդ մեծ ու բացառիկ շրջանը, որ կը քաշէ մեզի, որ գեղարուեստօրէն հետաքրքիր է մեզի, որուն պտուղն են իր երգերը, որով մենք ու մեծ բանաստեղծ մը կապուած ենք իրարու, Սայաթ-Նովայի կեանքին այդ ստեղծագործ շրջանը տեւած է հազիւ տասնեակ մը տարի։ Իր երգերուն տակը դրած տարեթիւերուն յենուելով 1751 էն մինչեւ 1759 թուականը։ Այդ տարիներէն առաջ ծանր ճիգերու, սորվելու, պատրաստութեան ու դանդաղ հասունացման ու վերելքի տարիներն են. իսկ այդ ստեղծագործ տարիներէն ետքը ինքնասպանութեան տարիներ են։

Ինչո՞ւ այդ վաղաժամ անհետացումը գեղարուեստի ասպարէզէն։ Պալատական սովորական դաւերն ու նախանձը կը հեռացնեն յիսունական թիւերուն վերջը մեր բանաստեղծը Վրաստանի արքունիքէն.

ըստ երեւոյթին ունեցած է նաեւ դուրսը շարք մը մանր ու խոշոր անհամութիւններ իր դիրքի այդ անկումի օրերուն. և այս ամենուն զոյգ կ'երթայ իր բուռն սիրոյ խորտակումը։

Իր սիրածը հաւանօրէն բարձրադիր ու բացառիկ կին մըն է ըստ իր երգերուն մէջ ըրած ակնարկներուն, որ համակրանք ու գնահատանք է ցոյց տուած. անշուշտ հպարտ է եղած այդ բացառիկ երգչի ծածուկ սիրովը, բայց ատկէ անդին չէ անցած, չէ ուզած կամ չէ կրցած։

«Գիտեմ, վուր, եա՛ր, ինձ լայիղ չիս անի՝
դուն մէ թաքավուր իս, ես մի խեղճ դավրիշ։»

Ու Սայաթ-Նովան կը տառապի, կ'երգէ ու կը կանչէ շարք մը տարիներ ու «կը բեզարի». կը բեզարի կեանքէն ալ, սէրէն ալ, երգերէն ալ։

«Աշխարհս մէ փանջարա է, թաղերումէն բեզարիլ իմ.
մա̈իկ տըւողն կու խուցուի, դաղերումէն բեզարիլ իմ.
Երէկ լաւ էր քանց վուր էսօր, վաղերումէն բեզարիլ իմ.
մարդ համաշա մէկ չի ըլի, խաղերումէն բեզարիլ իմ։»

Ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ պարզապէս։

Օխնըւի քիզ բերող մէրն, աշխարհումս դուն իս իմն.
առանց քիզ ի՞նչ կ'օնիմ սաղն, կու կտրիմ սաղիս սիմն։

Եւ Սայաթ-Նովան պահեց իր խօսքը. կտրեց իր գեղարուեստին լարերը, կտրեց իր մեծութիւնը և գոցեց իր հոգիին թեւերը։ Գնաց ամուսնացաւ կնոջ մը հետ, դարձաւ տէրտէր, ունեցաւ զաւակներ. իսկ կնոջը մահէն ետքն ալ ձգեց տուն ու տեղ, դարձաւ չուշտակ վարդապետ ու մտաւ վանք և ապրեցաւ երկար։

Սայաթ-Նովայի այս վարմունքը կրնայ ոմանց շատ գեղեցիկ ու շատ իմաստուն երեւիլ։ Շիտակը խօսելով ես ոչ մէկ գեղեցկութիւն և ո՛չ մէկ իմաստութիւն չեմ կրնար տեսնել այդ յուսահատ ու տխուր լքումին և իր կատարած դժբաղդ ինքնաոչնչացումին մէջ. միայն խորապէս կը ցաւիմ, որ Սայաթ-Նովայի նման տաղանդի մը բացառիկ շնորհքն ու մեծութիւնը քանի մը տարիներէն անդին տեւել չէ կրցած։ Անշուշտ իր մղտսի հօր ներարկած դատումներն ու հակումները, իր ստացած տիրացու կրթութիւնը և իր ժամանակի տնտեսական պայմաններն ու ըմբռնումները ազդած են խորապէս իր այդ վարմունքին վրայ։

Իր նախապատրաստական առաջին տարիներուն կեանքը, ինչպէս և իր լքումն ու հոգեւորական մուտքը կեանքը հետաքրքիր է մեզի իբրեւ կենսագրութիւն, իբրեւ նմուշ մը իր ժամանակի, իբրեւ կեան-

քի օրինակ, թէ ինչ ալքերով ու ինչ թաւալումով կը հոսի մարդ արարածին կեանքը։ Գեղարուեստի համար հետաքրքիր եղողը կեանքի այն միակ ստեղծագործ տառապանքն է, երբ կը վառուէր իր կեանքն ու հոգին, կը վառուէր ամբողջովին ու բոց-երգեր կը ժայթքէր։ Անկէ ետքը եղածը պաղ ու դժբաղդ մոխիր մըն է. մոխրացած կրակ մը, որ գուցէ մէջէմէջ կը մխար երբեմն երբեր վանականի խուցին մէջ պատէն վար կ'առնէր սազը, իբրեւ կատակ, իբրեւ հեգնանք, իբրեւ յուշ, իբրեւ լքում ու զայրոյթ։

Սայաթ-Նովան քանի մը տարիներու «միանուագ երգիչ» մըն է մեծ արժէքով։ Եւ իր քնարերգութեան մեծ հրապոյրը գլխաւորապէս երեք կէտերու մէջ կը կայանայ։

Ամենէն առաջ մարդը. մեր երգիչը հասուն մարդ մըն է. իր կեանքի ամենէն հասուն շրջանին, իր կարողութիւններու խոր ու բեղուն շրջանին. և իր ամենէն բարձր արտաքին դիրքին վրայ, ուր «աշուղ» մը հասնիլ կրնար այն ատենները։ Եւ այս բոլորին յենած իր հոգեկան բարձր վիճակը, ինքն իր մասին ունեցած իր ըմբռնումը։ Գիտէ իր դիրքը, իր շնորհքն ու ուժը, իր ներքին ստեղծագործական հարստութիւնը ու բարձր կը գնահատէ իր գեղարուեստը։ Եւ ատոր համար ալ վերէն կը նայի ամբողջ աշխարհի վրայ, ըլլայ այդ աշխարհը թագաւորի մը պալատը, ըլլայ մեծահարուստի մը ապարանքը ըլլայ «խալխի» մը ծուխի ու հիացման մէջ լողացող սրճարանը։ Իրաւ է բանաստեղծը տեղ մը ինքն իրեն «խալխի նոքար» կ'անուանէ Սունդուկեանի պէս. բայց այդ նոքարները նոքար են Անգլիայի առաջին լորտին նման, որ որեւէ մէկուն գրած իր նամակին տակը կ'ըստորագրէ «Ձեր խոնարհ ծառան»։ Իր իսկական կարծիքը իր մասին տարբեր է. ինքը ո՛չ թէ «նոքար», այլ բացառիկ էակ մըն է։

Ամէն մարդ չի կանայ խըմի իմ ջուրն՝ ուրիշ ջրէն է.
ամէն մարդ չի կանայ կարդայ իմ գիրն՝ ուրիշ գրէն է.
բունիաթս աւազ չիմանաս՝ քարափ է, քարուկրէն է։

Իր հոգիին հարստութիւնը կը համեմատէ հեռու երկիրներէն դարձող վաճառականի մը գանձերուն հետ։

Հեռու տեղացէն գալիս իմ, խելքի զարար չա՛հ իմ բերի.
հուճրէս լիքն է անգին լալով, ջուահիրճուն ահ իմ բերի.
հինդու մէջէմէն գուս եկած զիմեթով մաթահ իմ բերի։
Բեռնիրն վրայ չի գալիս, հակիրս է սիլա-սիլա.
անտակ ծովի մէջէն հանած ակներ ունիմ լալ ու թիլա։
Շատ մարդ էստունք կու իմանայ՝ կ'ասէ «Հալբաթ սա գանգին ա».
չին գիտի թէ ուշք ու միտքս հազար մէ բաբաթ հանգին ա.
մարիփաթով քաղցր լեզուն գիփունի վրայ անգին ա։

Այո՛, ինքը պանդուխտ ու բոցաւիկ ու իր նմանը չունեցող անցաւոր հիւր մըն է այս աշխարհիս երեսին։

Եա՛ր, քու կարօտդ քաշում իմ անմահական ջրի նման,
ռահմ արա, դուրդ իմ եկի օճախի ու փիրի նման.
սէրդ սիրտս կէս է արել ջանվարդարի թըրի նման.
էշխիդ ալաւը ինձ վառից բաբելական հըրի նման։

Վունց որ կարօտ մի ախտաւոր դուրդ է եկիլ Սայաթ-Նովէն,
անց է կացի ամէն զարկալ, ամէն արկիլ Սայաթ-Նովէն.
թէ վուր կուրցնիս՝ էլ չիս գտնի նորից մէկիլ Սայաթ-Նովէն.
նա մէկ հատ էր աշխարհ եկաւ, քանց մէ զարիբ հիւրի նման։

Բանաստեղծի այս ինքնագիտակից հպարտութիւնը մեզի շատ սիրելի է ու գրաւիչ, երբ կ'ըզգանք, որ ուժերու յորդումէն կը ծագի, բնական ներքին զգացումէն և կը համապատասխանէ իրականութեան ու մեր ըմբռնումին։

Սայաթ-Նովայի երկրորդ մեծ հրապոյրը իր երգած սէրն է։ Սիրոյ երգիչ է՝ կ'ըսենք՝ Նովայի համար. և իրաւ է, քանի որ իր արհեստին և գրական ստեղծագործութեան կեդրոնական ու հիմնական նիւթը սէրն է, ինչպէս որ կեանքի հիմնական առանցքն ալ սէրն է, գրեթէ ամենուն համար։ Բայց հասուն ու մեծ տաղանդի մը սիրոյ երգերը ունին այն մեծ առաւելութիւնը, որ մեր դէմը կը բանան ապրած հոգիի մը նուրբ ծալքերը և ապրուած կեանքէ մը քաղուած մտածումներ ու պատկերացումներ։ Նովայի սիրոյ երգերուն մէջ միայն սէրը չէ, որ կը խօսի. Նովայի սիրոյ երգերուն մէջ Նովան է, որ կը խօսի. ապրած, խոր ու խոյացող հոգի մըն է, որ կը նկարուի։ Եւ մենք ամենքս գլուխնիս ծռած մտիկ կ'ընենք ու կը դիտենք։

Մանաւանդ որ իր զգացած, իր երգած ու իր պատկերացուցած սէրը բարձր սէր մըն է. խոր ու հպարտ, ազնիւ ու ազնուական ու ամբողջական նուիրում։ Մեր բոլոր միւս տաղերգուները, հոգևորական թէ աշխարհական, կը կրեն իրենց հոգիներուն մէջ և իրենց տաղերուն վրայ հարեմական-մահմետական սիրոյ աւելի կամ պակաս խորունկ ազդեցութիւնը։ Նովայի երգերուն մէջ պարսկական արուեստի ձեւերով, չափով ու երաժշտութեամբ հայ հոգին ու հայու սէրն է, որ կը խօսի. ուր աւելի խորք կայ, աւելի հոգի, աւելի յարգանք կնոջ հանդէպ և եզակի ու բոլորանուէր սիրոյ մը պաշտամունքը։ Եւ ատոր համար ալ իսկոյն կը բռնէ ու իր մագիլներուն մէջ կ'առնէ մեր հոգին։

Սայաթ-Նովայի երգերուն երրորդ մեծ հրապոյրը արուեստագէտի իր մեծ կարողութիւնն է. ինքը մեծ ու ճշմարիտ տաղանդ մըն

է, բնածին թափով ու ջերմ շնչով. ու իր երգերուն մէջ իսկական աղամանդը կը փայլի, ինչքան ալ խիճ ու գերբուկ հետը խառնելու ըլլայ. իր երեւակայութեան խաղերը, իր բանաստեղծական համեմատութիւնները, իր գիւտերն ու նմանեցումները, հոգեկան վիճակներու պատկերացումները, սուր ու սիրուն ցայտքեր ու խօսքեր, որ ամեն լսելուդ նորէն ու նորէն խոր հաճոյք կ'ըզգաս։

Անշուշտ իր սեփական գիւտերուն ու բնական արտայայտութիւններուն քովը կան խոշոր չափերով հինէն ու օտարէն եկող բառեր, պատկերներ ու համեմատութիւններ. ժամանակի ճաշակը ատ էր, որ և սերտօրէն հիւսուած է իր գործածած արուեստի տեսակին և որ հիմա խիստ ծանր կու գայ մեզի ու անմարսելի։ Նմանապէս շատ խորթ են մեզի պարսկերէնէ փոխ առնուած գրական ակնարկութիւններն ու կրկնութիւնները. լեզուով ալ, ոգիով ալ մեզի օտար և որ անտարակոյս շատ տեղ գրուածքին գեղեցկութիւնը կը խաթարէ։ Գեղեցիկ տողի մը կէսին յանկարծ կը դադրի գրուածքը հայաշունչ ըլլալէ, նոյնիսկ հասկնալի ըլլալէ. պէտք է դիմես պարսկագէտի կամ թուրքագէտի մը, որ իմաստը հանել կարողանաս։

Բայց իր լեզուն ու իր ոտանաւորը շատ է անուշ ու ներդաշնակ հարազատ մնացած տողերուն ու տուներուն մէջ, կենդանի հայ խօսուածք ունի, նուրբ հնչիւններու առատութիւն և շատ աղուոր մանրահատում չափ։

Յանգի ու տաղաչափութեան տեսակէտէն ալ նորէն ձախորդը օտար չափերով ու կաղապարներով գրուած ըլլալն է ընդհանրապէս։ Օտար կաղապարը աշուղի գլխուն մէջ օտար ալ պատրաստ յանգեր ունի. և ահա՛ կու գան բոլոր տուներուն ետեւէն «սարբաք մի՛ անի», «ջուղաբ մի՛ անի» «քապաղ մի՛ հանի» խժալուր արտայայտութիւնները մեր ականջին համար։ Եւ միեւնոյն ժամանակ այդ կաղապար յանգերը իրենց հետ կը բերեն բանազբօսիկ ասութիւններ և բանաստեղծի բնական ու հայկական մտածման ընթացքը կը շեղեն։

Բայց վերջապէս աս է իրողութիւնը։ Օտար ժողովուրդի մը մայրաքաղաքը, օտար պետութեան մը արքունիքը և ո՛չ-հայ քաղաքակրթութեան մը առօրեայ շփումը չէին կրնար իրենց կնիքը չի դնել։ Իր պետութիւնը չունեցող, իր ինքնուրոյն մշակոյթը չունեցող ժողովուրդի մը բանաստեղծը, որ օտարներու հացովն ու գնահատանքովը պէտք է ապրի՝ կիսովին օտար մըն է՝ ուզենք թէ չուզենք։ Սայաթ-Նովան հայերէնէ աւելի գրած ու երգած է վրացերէն ու թուրքերէն. երգած է օտար եղանակներով, սնած ու մեծցած է օտար չափերով, օտար յանգերով, օտար ճաշակով։ Եւ իր հայերէն երգերուն մէջն ալ իր սիրած և ունեցած վարպետութիւններէն շեղիլ բնականօրէն ո՛չ կրնար ո՛չ կ'ուզենար։

Այս աղճատումէն ազատ մնացած մասերուն մէջն է, ըսի, որ

կ՚երեւայ իր լեզուին, բարբառին, չափին ու ճաշակին գեղեցկութիւնը՝ ինչպէս և կառուցումին և մտածումին, որովհետեւ օտարէն առած հետեւողութիւն մըն է։ Թէեւ ընդհանրապէս անխտիր իր բոլոր գրած-ներուն մէջ, բայց դուրս է վէճէ, որ իր հայ կտորներուն ու հայ տա-ղերուն մէջն է յատկապէս, որ կը ցոլայ իր հայու տաղանդը, հայու հոգին ու հայ արուեստը։

Մեր բարբառական անհատական քնարական գրականութեան ա-մենէն բարձր գագաթն է Սայաթ-Նովան։ Իր լաւագոյն տողերն ու տաղերը կը հաւասարին հայ անգիր բանահիւսութեան ամենէն ընտիր քնարական կտորներուն։

* * *

Կը գտնեմ քաղուածօրէն քանի մը տուներ ու կտորներ իր երգերէն՝ ծանօթ չեղողներուն գաղափար մը տալու համար, ճաշակ մը։ Իր երգերէն մէկը՝ «Քու ասածը ուրիշ տեղ է» կը գտնեմ ամբողջութեամբ, որ իր խորքով ու կառուցու-մով շատ է գրաւիչ ու ամբողջական. և շատ կը յիշեցնէ հայ ժողովրդական «Ալ այլուխս» երգի ոգին, հիւսքը, խաղն ու շէնքը։

Չիս ասում՝ թէ լաց իս էլի.
բարով տեսայ, ի՛մ սիրեկան.
վարդի նման բաց իս էլի
խարխրով,
խարխրով.
բարով տեսայ, իմ սիրական։

Արի մէ տարոս իմացի,
էշխումէդ համան իմ լացի.
օրս էսպէս անց է կացի
գարխրով,
գարխրով.
բարով տեսայ, իմ սիրական։

Սայիաթ-Նովէն վո՞ւնց դրնջանայ.
աչքիրդ ոսկէ փինջան ա.
տուշմանի լիզուն մնջանայ
չարխրով,
չարխրով.
բարով տեսայ, իմ սիրական։

Աշխարհումս ա՛խ չիմ քաշի, քանի վուր ջան իս ինձ ամա.
անմահական ջրով լիքըն ոսկի փինջան իս ինձ ամա.
Նստիմ, վրէս շուաք անիս՝ զարբաբ վրան իս ինձ ամա.
սուչս իմացի, էնենց սպանէ՝ սուլթան ու խան իս ինձ ամա։

Ես էս տարտին վո՞ւնց դիմանամ․ մաշամ սիրտս ունիմ քարա՞ծ,
արտասունքս արուն չինիցիր, խելքս գլխես ունիմ տարած․
նուր պաղ իս, նուր պաղչի մեջն բոլորքդ վարդով չափարած․
վըրեդ շուռ գամ պլպուլի պես՝ սիրով սեյրան իս ինձ ամա։

Ի՞նչ կ՚ուզիլի մեկ հիտս խոսիս՝ թե վուր Սայաթ-Նովու եար իս․
շուղքդ աշխարհս բռնիլ է՝ արեգակի գինն փար իս․
հուտով՝ հիլ, միխակ, դարիչին, վարդ, մանուշակ, սուսամբար իս․
կարմրագուն դաշտի ծաղիկ, հոյասաց շուշան իս ինձ ամա։

Պլպուլի հիտ լաց իս էլի,
վարդի նման բաց իս էլի,
վարդաջրով թաց իս էլի,
թաց իս էլի․
չկայ քիզի նման, չկայ քիզի նման
դուն իս աննման։

Տարտս ասիմ՝ կու լաս սարիր․
էս ի՞նչ բան էր, վուր դուն արիր․
Սայաթ-Նովուն ջունուն արիր,
ջունուն արիր․
չկայ քիզի նման, չկայ քիզի նման,
դուն իս աննման։

Աճապ քեզ ի՞նչ գեթ իմ արի՝ կենում իս խռով, աչքի՛-լուս․
աշխարհս աշխարհով կշտացաւ․ ես քիզանից սով, աչքի՛-լուս։
Մագամ էլ ոչ-ով եար չէ սիրի, էս ի՞նչ արիր, էս ի՞նչ բան ա․
սիրտս լուրի պես խորվիցիր էշխիդ կրակով, աչքի՛-լուս․
Աստուած վկայ, խիստ դժար է, գլուխս ինչպե՞ս դուս տանիմ․
ես մի փոքր նաւի նման, քու էշխդ է ծով, աչքի՛-լուս։
Սայաթ-Նովէն ասաց՝ «Զալո՛ւմ, ես էն մահին մահ չիմ ասի՝
հինչափ ըլի՝ դուն վըրես լաս մազդ շաղ տալով, աչքի՛-լուս։

Բանի վուր ջան իմ,
եա՛ր, քի ղուրբան իմ,
ապա ի՞նչ անիմ։
Արտասունք հանիմ,
շատ հոգուց հանիմ,
եա՛ր, ղաստեդ տանիմ։
Ասիր՝ «Ջեյրան իմ»,
թող քի սեյր անիմ,
եա՛ր մոտիկ անիմ։
Մո՛ւտ պաղչէն նազով,
քիզ դովլիմ սազով,
եա՛ր, իլթիմազով։

Երեսդ նուր լուսնի նման՝ քանի կենայ, կու բոլորուի.
դաստամազդ նամ չի ուզի՝ առանց հուսիլ կու ոլորուի.
էնտու համար քու տեսնողն իր համբէմէն կու մոլորուի։

Ծուցիդ մէջն վարդ, մանիշակ, սըմբուլ ու սուսան իս չինի.
քու տէրն պաղն ի՞նչ կ'օնէ, քու հուտըն ռեհան իս չինի.
քամին մէջն անց է կենում, մաղերդ նըքան իս չինի։

Ղումաշ ասիմ՝ չուրեղէն է՝ կու մաշուի.
ասլղի ասիմ՝ ախըր մի օր կու տաշուի.
ջէյրան ասիմ՝ շատ մարդ քիզ հիտ կու խաշուի.
բաս վո՞ւնց Թարիփ անիմ՝ միրա իս, գոզա՛լ։

Թէ մանիշակ ասիմ՝ սարեմէն կ'օսին.
Թէ ջաւահիր ասիմ՝ քարիմէն կ'օսին.
Թէ վուր լուսին ասիմ՝ տարրեմէն կ'օսին.
արեգակի նման՝ փարա իս, գոզա՛լ։

Սիրոյ սերմըն սրտիս մէջն ցանեցիր.
նազ ու ղամզով, եա՛ր, իմ հոգին հանեցիր.
էս քու Սայաթ-Նովուն ղո՛ւն սղանեցիր.
գլխիդ եկած ղադէն առայ իս, գոզա՛լ։

ՔՈՒ ԱՍԱԾԸ ՈՒՐԻՇ ՏԻՂ Է

Սայաթ-Նովէն — Ի՞նչ կ'օնիմ հեքիմըն, ի՞նչ կ'օնիմ ջարէն՝
քու տուածն ուրիշ գիղ է, ուրիշ գիղ.
էրում է մհլամն, չի լաւնում եարէն.
քու տուածն ուրիշ գիղ է, ուրիշ գիղ։
Սիրեկանն — Ասաց Թէ՝ «Հեռացի՛, գլխէմէս գնա՛.
քու ասածն ուրիշ տիղ է, ուրիշ տիղ.
էդ քու արարմունքդ քիզի չի մնա.
քու ասածդ ուրիշ տիղ է, ուրիշ տիղ։»
Սայաթ-Նովէն — Ասաց՝ «Էշխիմէդ չիմ հանգչում տանս.
ձեռնիրս Թլացաւ՝ չէ չինում բանս.
էրուեցաւ ջիգեարս, մաշուեցաւ ջանս.
քու տուածը ուրիշ գիղ է ուրիշ գիղ։»
Սիրեկանն — Ասաց. «Իմ դիգեմէն քիզ չկայ չարա.
գնա՛, Թէ խելք ունիս, գլխիդ ճար արա.
Թէ չէ՝ անիլ կու տամ քիզ փարա-փարա.
քու ասածն ուրիշ տիղ է, ուրիշ տիղ։»
Սայաթ-Նովէն — Ես պլպուլ իմ, վարդս մնաց խարումըն.
կրակ գըրիր սրտիս խուցի եարումըն.
վունց գրանքումըն կայ, վունց տաւԹարումն՝
քու տուածն ուրիշ գիղ է, ուրիշ գիղ։
Սիրեկանն — Ասաց Թէ՝ «Մի զարար չինեցիր չահըդ.
կորեցիր ադապդ, կորեցիր ահըդ.
մի՛ վիԹի արունդ, մի՛ չանց տա մահըդ,
քու ասածն ուրիշ տիղ է, ուրիշ տիղ։»

Սայեաթ-Նովէն — Ասի թէ՝ «Մաշերդ սուրմա ես անում.
հենց գիտես՝ չեմ գիտի, եա՛ր, չեմ իմանում.
սէրդ ինձ մահ դառաւ, էլ չեմ դիմանում.
քու տուածն ուրիշ դիլ է, ուրիշ դիլ»
Սիրեկանն — Թագաւորի թագին լալըլ քարըն իմ.
Շիրինի պէս Փարհադի դիդարըն իմ.
Ես էն գլխէն Սայեաթ-Նովու եարըն իմ.
քու ասածն ուրիշ տիլ է, ուրիշ տիլ։
Սայեաթ-Նովէն — Հիմա խօսի, մի՛ կենա խռովի պէս.
տալղա տուիր, կիմիս տարար ծովի պէս.
Կու մնանիմ, չես տեսնի Սայեաթ-Նովի պէս.
քու տուածն ուրիշ դիլ է, ուրիշ դիլ։

Ե. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՆՈՐԱՏԵՍԱԿ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՇՈՒՆՉԻՆ ՏԱԿ

ԺԹ դարու ճիշդ մէջտեղը, 1840-1870 թուականներուն, առաջ եկաւ նոր մտաւորական սերունդ մը հայութեան մէջ՝ եւրոպական կեանքի ու կրթութեան և եւրոպական գրականութեան անմիջական ու զօրեղ ազդեցութեան տակ՝ նոր տեսակէտներով, նոր հոգեկան պահանջներով և նոր արուեստով։

Գրաբարը այդ պահանջներուն չէր կրնար բաւարարել. նոր գրական լեզուներն ալ դեռ նոր կազմուելու վրայ էին և դեռ հարկ եղած չափով իբրեւ կենդանի ու տեւական իրողութիւն մը չէին զգացուեր գրել ուզողներու կողմէն։ Իսկ նոր հասանքի ամենէն զօրեղ պահանջը ժողովուրդին ու իրական կեանքին հիւսուած ու մօտիկ մնալըն էր և գրականութեան մէջ կեանքի իրական պատկերը տալը։

Եւ գրիչ վերցնող նոր երիտասարդ մարդիկ՝ իրենց պատկերել ուզած կեանքն ու անձերը հնար եղածին չափ իրականին մօտիկ պահելու ջանքով՝ սկսան գործածել կեանքի մէջ խօսուած լեզուն, այսինքն իսկական հարազատ բարբառ մը, կամ գէթ բարբառախառն ու աշխարհիկ արտայայտական ձեւերով հարուստ լեզու մը։ Այսպէսով մինչեւ մեր գրական նոր երկու լեզուներուն ամրանալը քառորդ դարու մը չափ առաջացաւ նորատեսակ ծաղկում մը բարբառական գրականութեան. վերջին ծաղկում մը նոր տեսակի եւրոպաձեւ երկերով։

Այդ ուղղութեամբ կարեւոր են գլխաւորապէս չորս հեղինակ։

Առաջինը Ղեւոնդ Ալիշանն է (1820-1901), որ լեռնակուտակ գրաբար ուսումնասիրութիւններ է գրած և հատորներով գրաբար ոտանաւորներ։ Բայց ինքն ալ զգացեր է, որ այդ բոլոր աշխատանքը փոքր խումբ մը իրեն նման մարդիկներու համար է միայն. և ունեցած է ներքին դրդում մը իր սրտին խորէն անմիջապէս հայ ժողովրդի աւելի լայն խաւերուն խօսելու. և արտադրած է երկու տասնեակ ոտանաւորներ նմանուելով նախորդ դարաշրջանի տաղասացներու գործածած լեզուին, անտարակոյս չհաւնելով իր ժամանակի ու իր վանքին մէջ տիրող պոլսական դեռ անմշակ ու Թուրքախառն բարբառին։ Իր այդ կտորները, որ գրած է 40-ական Թուականներուն, կը կրեն Նահապետ ստորագրութիւնը։

Նահապետի այդ նոր տեսակի քնարերգութեան առաջին հրապոյրը ճիշդ իր այդ միջնադարեան արտասովոր և անուշ ինքնայատուկ լեզուն է։ Երկրորդ հրապոյրը հայրենի հողի, հայրենի անցեալի, հայրենի քաղաքական ու գրական յուշիկներու հանդէպ իր ունեցած ջերմ սէրն է, որ իր ամեն տողէն կը ծորի ու կը վարակէ։ Երրորդ հրապոյրը ընդհանրապէս իր սրտաբուխ ու յորդ քնարականութիւնը, ամեն արտայայտութիւն սրտէ եկած և զգացումներով Թաթաւուն։ Վերջապէս իր չորրորդ հրապոյրն ալ արուեստի նոր վիպական ձեւերու գործածութիւնը, որ արեւմտեան օրինակներէ էր ներշնչուած։ Լեռները իրարու հետ վէճի կը մտնեն. պանդուխտը իր հայրենի գետին կ'ուղղէ իր խօսքերը, երբ կը մօտենայ հայրենի հողերուն. կամ բանաստեղծը լուսնի հետ խօսքի կը բռնուի և անոր պատմել կու տայ դարեր առաջ հայ հողին վրայ տեսածները։ Այս բոլորը և' նոր էր և' կենդանի և' խոր անկեղծութեամբ ըսուած, Թէև ընդհանրապէս շատ պարզունակ ու միամիտ։

Ղեւոնդ Ալիշան այդ երգերուն մէջ տաղասաց մըն է, տաղասացներու շարքին վերջինը, բայց հեռու ամեն աշխարհային սէրերէ, ոգեւորուած միայն «Շաւարշանի շուշաններով»։ Եւ նորուած տաղասաց մըն է, ինչպէս ըսի, նորուած եւրոպական չափումով և նորոգուած ազգային ձգտումներով։ Ասով ալ կը դառնայ նոր ծայր տուող՝ գալիք բանաստեղծութեան մը առաջին ռահվիրաներէն մէկը։

Երկու դարաշրջաններու կապն է Ալիշան. ձախ ոտքը ամուր դըրած հին գիրքերու ու հին կրօնական տաղերու վրայ, ան իր աջ ոտքը նետած է դէպի նոր ձգտումներու ու նոր արուեստի դաշտը։ Իր «Մասիները», իր «Լուսընկան», իր «Հրազդանը», իր «Աւարայրի պըլպուլը» մնան պիտի մեր գրականութեան մէջ միշտ համով ու գրաւիչ, չնայելով իրենց գեղարուեստական խոշոր Թերութիւններուն, ըլլայ մտածման, ըլլայ մշակման, ըլլայ անհաճոյ երկարաբանութեան։

Եթէ Ալիշան, իբրեւ վանական, աւելի մեկուսի և աւելի մասնակի հաղորդակցութեան մը մէջ էր արեւմտեան կենցաղին ու գրականութեան հետ, բարբառով գրող միւս նոր դէմքերը իւրացուցած էին եւրոպական ըմբռնումներն ու գրելու ձեւերը ապրելով եւրոպական աշխարհիկ միջավայրերու մէջ և իրենց բարձր կրթութիւնը ստանալով եւրոպական համալսարաններու մէջ. և սպունգի նման լեցուած էին՝ եւրոպական աշխարհիկ գրքերու ընթերցանութեամբ։

Բարբառագիր երկրորդ նոր դէմքը Խաչատուր Աբովեանն է (1804-1848), գերմանական բարձր կրթութեամբ, նախապէս Էջմիածնի մէջ մոնթ ու սարկաւագ ըլլալէն ետքը։ Նախ գրած է գրաբար, բայց յատկապէս մանուկներու համար չափագրած էր բարբառով առակներ ու մանր առականման երկեր, շատ համեստ երկեր։

Եւ յանկարծ մէկ շունչով և ներքին բոցերու ժայթքումով մը գրած է իր «Վէրք Հայաստանի»-ն՝ Ողբ հայրենասէրի ենթավերնագրով 1841 թուականին, որ տպուած է առաջին անգամ 1858 թուին։ Գիրքը գրուած է Երեւանի հարազատ ժողովրդական բարբառով և ժողովուրդին խօսելու տենչանքով։ Ժողովուրդի լեզուով գրական լուրջ ստեղծագործութիւն մը մէջտեղ դնելու ձգտումով։

Թէեւ երկը մէկ ծայրէն միւսը ունի միեւնոյն հերոսը՝ Աղասին, բայց գիրքը ինքը իր էութեամբ միակտուր ու ամբողջական գործ մը չէ։ Աքանչելի յառաջաբան մը։ Բոլորովին նոր ու կենդանի առաջին մաս մը, որ ինքն իրմով ամփոփ հրաշալի պատկերացում մըն է գիւղական կեանքի՝ իրական ու կենդանի վրձինով քաշուած։ Բայց ինչպէս Ֆաուստի երկրորդ աւելի ընդարձակ մասը իր բոլոր ծաւալին ու հետաքրքրութեան հակառակ՝ չի հասնիր բնաւ իր առաջին ինքնիրմով լրացած մասին, այդպէս ալ «Վէրք»-ի երկրորդ մասը՝ շատ մը կողմերով հետաքրքիր ու արժէքաւոր՝ չունի առաջին մասի ո՛չ թափը, ո՛չ անմիջականութիւնը, ո՛չ ալ արժէքը։ Երկար սիրային ողբեր, երկար մահմետական ծէսերու նկարագրութիւններ, կրօնական դէմքեր ու վէճեր, Յովակիմ աղայի մը իրականէն փրցուած գեղեցիկ պատկերը, տեղ-տեղ բնութեան հատու տեսարաններ կարող գրչով մը գծուած, ինչպէս Երեւանի բերդը կամ Զանգուն. և վերջապէս յեղափոխական վէպի մը ուրուագիծը Անիի աւերակներուն շուրջ։

Մէկ երկի մը մէջ ու մէկ թափով Աբովեան դրեր է մեր նոր գրականութեան ամբողջ առաջին շրջանի բոլոր վիպական ուղղութիւններն ու նիւթերը. և՛ Աղայեան և՛ Պռօշեան և՛ Րաֆֆի. սիրային վէպ, գիւղական վէպ և յեղափոխական վէպ։ Եւ արդէն Աբովեանի այդ ողբը մեր նոր գրականութեան մուտքի սեմին վրայ բարձրացուցած կարծես ընդհանուր գրական կոթող մը ըլլայ, իսկական յառաջաբան արձան մը նո՛ր նիւթերով, նոր գեղարուեստական ձգտումներով, քաղաքական նոր ուղղութեամբ և իր կրակոտ յառաջաբանով։

«Ոզնը» միեւնոյն ժամանակ վերջաբանն մըն է սակայն մեր թատրական գրականութեան՝ իր խիստ երկար ու խիստ համեստ արժէքի քնարական գեղումներովը, իր գրուածքին ամբողջական ձեւ մը տալու անկարողութեամբը եւ վերջապէս իր գաւառական բարբառովը։ Ալիշանի պէս, Աբովեանն ալ երկու դարաշրջաններու մէջտեղը դըրուած սահմանաքար մըն է. եւ անտարակոյս մեծ տաղանդ մըն է եւ շատ սիրելի հայ անուշ հոգի մը։

Բարբառով գրող նորատեսակ եւ բոլորովին նորատեսակ հեղինակ մըն է Գաբրիէլ Սունդուկեանց (1825-1912), Թիֆլիսցի մը, իր ամբողջ էութեամբ կապուած իր սիրական քաղաքին եւ սնած է ռուս կրթութեամբ ու գրականութեամբ։

Սունդուկեանի երիտասարդ թարմ տարիներուն ռուս բեմին վըրայ տիրող էր Օստրովսկին, որ առեւտրական դասակարգի ընտանեկան կեանքէն բազմաթիւ թատերախաղեր ունէր յօրինած եւ շատ էր ժողովրդական։ Սունդուկեան անոր օրինակէն դրդուած՝ ինքն ալ ըսկըսաւ կատակերգութիւններ գրել Թիֆլիսի իր ժամանակուայ հայ առեւտրականներու խանութի ու ընտանիքի կեանքէն, հոն տիրող այլանդակութիւններն ու վատութիւնները մերկացնելով ու ծաղրի ենթարկելով։

Վաթսունական թուականներուն իրար ետեւէ գրած է չորս կատակերգութիւն, որոնք իսկոյն ալ բեմադրուած են Թիֆլիսի մէջ, իբրեւ մեծ նորութիւն եւ մեծ վայելք ու գրաւչութիւն ամենուն համար. բայց մանաւանդ Թիֆլիսցիներուն համար, որոնց կեանքէն առնըւած էր միշտ նիւթը եւ գրուած էր անոնց հարազատ Թիֆլիսի բարբառով։

Իր գծած դէմքերը ցայտուն ու կենդանի են, յատկապէս բացասական տիպարները. խաղերուն ընթացքը շարժուն ու աշխուժ. հանրային թերութիւններու մատնանշումը ու քննադատութիւնը յստակ. միջավայրի պատկերացումը արդար ու իրական. ծիծաղն ալ առատ ու մտածել տըւող։ Ասոնք յատկութիւններ են առաջնակարգ ու վարպետ կատակերգուի։

Մէկ շարժումով մը եւ մէկ մարդու ձեռքով հայ գրականութիւնը յանկարծ տէր կը դառնար իսկական ու արժէքաւոր գրական-թատերական երկերու, ինչպէս են «Խաթաբալան» ու «Էլի մէկ զոհը»։

Բայց հասուն Սունդուկեանի բոլորովին նորակերտ եւ խորապէս հայ ստեղծագործութիւնն է «Պէպօ»-ն. գլուխ-գործոց մը եւ՛ Սունդուկեանի երկերուն մէջ եւ՛ ընդհանրապէս հայ գրականութեան։

Պէպօն քիչ մը խեղճացուած ձկնորս-ձկնավաճառ մըն է Թիֆլիսի մէջ. իր ճակտին քրտինքովը իրենները ապրեցնող ազնիւ ու չի-

տակ հոգի մը իր շրջապատող քաղքենի դասակարգի խարդախ ու շող-շողուն ստորնութիւններուն մէջ։ Ցուցիչ, կենդանի, միաձոյլ և ըն-տիր արուեստով կառուցուած երկ մը, հնայուն ու գեղեցիկ։

«Պէպօ»-ն մեր գրականութեան առաջին մեծ արժէքով թատերա-կան ստեղծագործութիւնն է և Սունդուկեանն ալ մեր առաջին մեծ տաղանդով թատերագիրը։

Ինչպէս գրաբար գրելը կանգ չէ առած բոլորովին արդի հայ գրական լեզուներու տիրապետութեան գալովը և հոս ու հոն զանա-զան առիթներով երբեմն կը գործածուի, այնպէս ալ նոյն է վիճակը բարբառներու համար և շատ աւելի բնականութեամբ։ Արդի մեր գը-րական երկու լեզուները անշուշտ որ թշնամի են բարբառներու գը-րական գործածութեան։ Բայց և այնպէս մէջըմէջ կ'երեւան բարբա-ռական գրութիւններ, մանաւանդ երբ զաւեշտ ու կատակ է իրենց նիւթը։ Գրուածքին բարբառը լաւ գիտցողի մը համար բարբառական գրութիւնը անհամեմատ մեծ գրաւչութիւն ունի իր վրայ իր բազ-մաթիւ ինքնայատուկ ասութիւններովը, ուրոյն նրբութիւններովը և իր յատուկ արտասանութեամբ. այնինչ գրուածքը ատով կ'ըստա-նայ յաւելեալ, ձրի ու ապահով հրապոյր մը։

Միւս կողմէն ալ տեղի մը իրական կեանքը ճշգրիտ կերպով պատ-կերացնել ուզող հեղինակի մը համար գրեթէ պարտադիր պահանջ մը կը դառնայ գոնէ իր ներկայացուցած անձերու խօսակցութեան մի-ջոցին տեղական հարազատ բարբառը գործածելը կա՛մ երբեմն կա՛մ մշտապէս։ Երբեմն ալ ան՛ ամբողջ երկը կը գրուի բարբառով։

Այսպէս, օրինակ, Գամառ-Քաթիպան, որ արդի արեւելեան գրա-կան լեզուի հիմնադիրներէն մէկն է, գրած է զանազան կեղծ-անուն-ներով երգիծական շունչով պատկերներ ու վէպիկներու ամբողջ շարք մը Նոր-Նախիջեւանի իրականութենէն առած և ամբողջապէս Նոր-Նախիջեւանի բարբառով։ Եւ պէտք է ընդգծել, որ իր վիպական ստեղծագործութիւններուն մէջ լաւագոյններն են իր բարբառով գը-րածները թէ՛ նիւթով, թէ՛ ոգիով և թէ՛ ոճով։

Ղարաբաղի և Երեւանի բարբառներով ալ եղած են նմանօրինակ փորձեր, ինչպէս և արեւմտեան կը բարբառներով։ Եւ անշուշտ ասկէ ետքն ալ կրկնուելու են մէջըմէջ։ Բայց հետզհետէ աւելի նուազ հե-տաքրքրութեամբ ու յաճախութեամբ։

Գրաբարի նման բարբառներն ալ այլ եւս պէտք է նկատենք քաշ-ուած գրական ասպարէզէն։

Արդ՝ եթէ առնենք միջնադարեան տաղերգուներու ամենէն աղուոր կտորները ու փունջ մը կապենք, վրան աւելցնենք Սայեաթ-Նովայի խորունկ զգացումով տաղերը, քանի մը հատուած ալ Ալիշանէն, կ՚ըստանանք այն բարձր աստիճանը ստեղծագործութեան, ուր կրցած է հասնիլ բարբառով գրուած քնարերգութիւնը։

Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանին» քովն ալ Գամառ-Քաթիպայի յաջող վիպակները բարբառով գրուած՝ կը ներկայացնեն մեր բարբառական գրականութեան ամենէն արժէքաւոր վիպական ստեղծագործութիւնները։ Իսկ Գաբրիէլ Սունդուկեանի «Պէպօն», հետն ալ նոյն հեղինակի միւս կատակերգութիւններէն քանի մը շատ յաջող տեսարաններ, կը կազմեն մեր բարբառական գրականութեան ամենէն բարձր ու ազնիւ թատերական ստեղծագործութիւնը։

Երբ այս բոլորը կը միացնենք, գրական երեք տեսակները միասին իրենց ամբողջութեամբ, այն ատեն ամենուս համար յստակ կը դառնայ մեր բարբառական գրականութեան բռնած կարեւոր դիրքը և մեծ արժէքը։

Ասոնց քովը դրէ՛ք մեր ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան սքանչելի տողերն ու տաղերը, թէ՛ արդի արեւելեանը և թէ՛ միջնադարեան անտունի քնարերգութիւնը, ինչպէս և «Սասունցի Դաւթի» խորիմաստ հայ վէպը՝ ըմբռնելու համար, թէ գեղարուեստական ինչ հարստութիւն կը պարփակէ հայ բանահիւսական ստեղծագործութեան բարբառական բաժինը իր ամբողջութեամբն առած։

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԻ-ՀԱՅԵՐԷՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ

Վեցերորդ Հատուած

Մեր արդի արեւմտեան հայ գրականութիւնը

Ա. ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՂ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

I. ՆՈՐ ԿԱՐԳԵՐ

ԺԹ դարը խոշոր փոփոխութիւններ բերաւ Թուրքական մեծ կայսրութեան։ Ռուսական յառաջխաղացումը դէպի Սեւ ծով, դէպի Կովկաս ու դէպի Պալքան մեծ սպառնալիք մըն էր Թուրքիայի համար. պետութեան ղեկավարները սկսան անհանգստանալ, զգացուեցաւ պահանջը զինուորական ու վարչական ներքին նորոգութեան։ Եւրոպական միւս պետութիւններն ալ նոյնը կը մատնանշէին չորունալ ռուսական նոր յաջողութիւններու առջեւը առնելու համար։

Առաջին պահանջն էր օրէնքի առջեւ մահմետականի ու քրիստոնեայի տարբերութիւնը մէջտեղէն վերցնել և քրիստոնեայի կեանքը ու ինչքը ապահովել ռուսական միջամտութիւններուն պատրուակ չտալու համար։ Արդէն եւրոպացիներու հետզհետէ շատացումը ծովեզերեայ քաղաքներուն մէջ և զինուորական մարզիչներու ներկայութիւնը հարկ կը դնէր, որ քիչ մը աւելի մօտենար Թուրքիան եւրոպական կենցաղին և ըմբռնումներուն, եւ պետութեան ձեւը գոնէ արտաքուստ շատ չտարբերուէր եւրոպական ձեւերէն։

Նախ յայտարարուեցաւ երկու կրօններուն հաւասարութիւնը, անշուշտ առայժմ սկզբունքով, այլ և փոփոխութեան ենթարկուեցաւ նահանգներուն վարչաձեւը. կառավարութիւնը ասկէ ետքը ինքը պիտի նշանակէր նահանգապետներ իր անմիջական հսկողութեան տակ, փոխանակ կապալով տալու այս ու այն լաւ վճարող փաշային։ Այս և ասոնց նման դատական և ուրիշ բարենորոգումները, որ քանի մը հասկցող ղեկավար դէմքեր կը փորձէին իրականացնել վարչական

կարգադրութիւններով, քիչ մը աւելի ուշ 1839-ին սուլթան Ապտիւլ-Մեճիտ գահ բարձրանալուն պէս յայտարարեց պաշտօնապէս իբրեւ պետական օրէնք:

Առկէ քիչ մը առաջ յանդուգն վճռականութեամբ և մէկ հարուածով վերջ էր դրուած ենիչերիներու կազմակերպութեան, որ չարիք մըն էր դարձած կառավարութեան գլխուն, միջամտելով ու խանգարելով ամեն պետական ձեռնարկ ու զինուորական ամեն նորաձեւութիւն:

Շոգիի գիւտով և շոգենաւի ու շոգեկառքի գործածութեան հետեւանքով դիւրացած ու արագացած էր յարաբերութիւնը Եւրոպայի հետ. և սկսած էր աւելի աշխուժ ու բազմակողմանի առեւտրական շարժում մը, մասնաւորապէս Պոլիս ու Զմիւռնիա, որոնք բերանը կը ներկայացնէին Փոքր-Ասիայի: Թիւրքիան հետզհետէ աւելի սերտ կապերով կը կապուէր Եւրոպայի հետ, սորվիլ ու օգտուիլ կ՚ուզէր եւրոպական գիտութեան, արհեստի ու տնտեսութեան աչքի իյնող մեծ առաւելութիւններէն: Արդէն պահանջ կը դառնար, գոնէ որոշ շրջանակի մը համար, ո՛չ թէ ասիական, այլ եւրոպական պետութիւն մը համարուիլը: Վերի շրջաններուն մէջ արտաքինը արագ կը փոխուէր. հագուստ, կարասի, կենցաղ ու վարմունք, նաեւ ուսում. ամեն ինչ կը ձգտէր նմանիլ Եւրոպային:

Թուրքիայի այս շեշտուող արեւմտացումը անշուշտ որ շատ զգալի փոփոխութիւններ բերաւ նաեւ Թուրքիայի հայութեան համար: Քրիստոնեայի վկայութիւնը, խօսքը, կրօնը, դիրքը քիչ մը աւելի բարձրացաւ. կեդրոնէն նշանակուած և պատասխանատու նահանգապետները և անոնց հսկողութեան տակ գտնուող դատարաններն ու վարչութիւնները անտարակոյս որ քիչ մը աւելի արդարութիւն մըտցուցին կեանքի մէջ. աւելի ապահովութիւն և հոգեկան թեթեւութիւն: Ճամբաները համեմատաբար աւելի ապահով դարձան, երթեւեկը աւելի տանելի, սկսաւ ապրանքներու շարժումը: Եւ այս բոլորի հետեւանքով հայ ժողովուրդի վիճակը և յատկապէս քաղաքներու մէջ առեւտրական ու արդիւնաբերող դասակարգին համար մեծ բարձրացում տուաւ, եթէ մանաւանդ համեմատելու ըլլանք նախորդ դարերու արհամարուած, հալածուած, անկայուն, անտէր ու անիրաւունք վիճակին հետ:

Այս բարելաւումը ներքին գաւառներու համար եթէ համեմատական առաւելութիւն մը միայն ունէր, ծովեզերեայ հայութեան համար և յատկապէս Պոլսի ու շրջակայքի հայութեան համար շա՛տ աւելի իրական էր ու անմիջական: Պետութեան խոստացած իրաւունքներն ու հաւասարութիւնը շատ աւելի մեծ չափերով իրականութիւն կը դառնային մայրաքաղաքին մէջն ու մօտերը, որ ուղղակի աչքի տակ էին և՛ կառավարութեան և՛ օտարներուն:

Ասկէ զատ Պոլսի հայութիւնը շատ աւելի մեծ չափերով հնար ու մարդիկ ունէր եղած իրաւունքներէն և առևտրական առաւելութիւններէն օգտուելու։ Պոլսի հայութիւնը դեռ նախորդ դարերէն առաւելութիւն մը միշտ ունէր գաւառի հետ համեմատած, ինչպէս տեսանք, քանի որ Պոլիս կը նստէր հայերու պատրիարքը․ ինչքան ալ դիցուք խեղճ ու խաղալիք ըլլար հայ պատրիարքը տիրապետողներուն ձեռքին մէջ, բայց և այնպէս կրօնապետ մըն էր սուլթանական պաշտօնագրով վաւերացուած և կրնար միշտ որոշ աստիճանի պաշտպանութիւն մը ցոյց տալ յատկապէս իր անմիջական շրջապատին մէջ։

Պատրիարքէն զատ Պոլսի մէջ էին նաև և մեծ դիրք ունէին ԺԸ դարէն սկսած հայ ամիրաները, այսինքն խելացի ու տաղանդաւոր հայեր, որոնք կրցած էին լուրջ ծառայութիւններ մատուցանել Թուրք կառավարութեան և կը համարուէին անոր մեծայուն պաշտօնեաները, իբրև սեղանաւոր, իբրև փողերանոցի վարիչ, իբրև վառօդապետ, իբրև ճարտարապետ։ Բոլորն ալ բնականաբար կապեր, հարստութիւն ու ազդեցութիւն ունէին և միևնոյն ժամանակ խորապէս հայ մարդիկ էին, հայ եկեղեցիի, հայ գրքի և հայ գոյութեան պաշտպան։

Ազգային-եկեղեցական բոլոր գործերուն ղեկավարութիւնը այդ ամիրաներուն ձեռքն էր, անոնք է որ պատրիարքները կ՚ընտրէին կամ կ՚իջեցնէին գահէն. հոգևորականութեան մասին կը հոգային և հոս ու հոն դպրոցներ էին բացեր քիչ մը աւելի պատրաստութիւն ունեցող հայ ուսումնական մարդիկ հասցնելու համար, հետևելով օսմանեան կայսրութեան այդ միջոցին կատարած նմանօրինակ ջանքերուն։

II․ ՆՈՐ ԱԶԴԱԿՆԵՐ ՈՒ ՆՈՐ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳ

Երեսնական թուականներուն այդ դպրոցներուն թիւը բաւական շատցած էր զանազան թաղերու մէջ, բացուած էր Իւսկիւտարի նշանաւոր ճեմարանը աւելի բարձր ծրագրով և այդ վարժարաններու աշակերտութեան թիւը հազարներու կը հասնէր։ Աշակերտներու շատացումին զուգընթաց՝ այդ աշակերտներուն ծնողներն ու պարագաները սկսան օրէ օր աւելի հետաքրքրուիլ իրենց դպրոցներով և իրենց եկեղեցիներու մատակարարութեամբ, որուն կապուած էր դպրոցին գոյութիւնն ու վարչութիւնը։ Թաղին մէջ ժողովրդական ամենէն ազդեցիկ դէմքերը արհեստապետներն էին, այսինքն իւրաքանչիւր արհեստի շուրջ կազմակերպուած արհեստաւորներու միութեան գլխաւորները. այդ պետերը սկսան պահանջել, որ իրենք ալ տեղեակ ըլլան դպրոցի ու եկեղեցիի հաշիւներուն, որ իրենք ալ մաս ունենան եկեղեցական ու դպրոցական գործերու ղեկավարութեան մէջ։

Ասով ալ ծայր առաւ նշանաւոր վէճն ու պայքարը ամիրաներ-

րու և արհեստաւորներու միջև պատրիարքարանի և ազգային գործերու շուրջ, որ քանի մը զիջումներէ, փոխադարձ համաձայնութիւններու անյաջող փորձերէ ետքը երկու տասնեակ տարիներու ընթացքին, հետզհետէ մշակուելով ու ձեւաւորուելով եկաւ յանգաւ «Ազգային սահմանադրութեան» յիսունական թուականներուն վերջը:

Այս ազգային վարչական ու դպրոցական շարժումներուն միացաւ շուտով և լրագրական շարժումը: ԺԹ դարու առաջին տարիներուն Վենետիկցիք Պոլսի մէջ հրատարակած էին մէկ-երկու «Տարեգիրք», իսկ 1812-1815 «Դիտակ Բիւզանդեան» անունով երկշաբաթաթերթ մը: Իբրև առաջին լրագիր եղած է Թուրքիայի Բարձրագոյն Դրան պաշտօնական առաջին թերթին հայկական մասը «Լրոյ գիր» անունով շաբաթաթերթ մը 1832-ին, միայն տարի մը: 1839-1855 բողոքականները հրատարակած են «Շտեմարան» անունով կրօնական պարբերաթերթ մը, որ կու տար նաև գիտական նիւթեր անգլերէնէ թարգմանելով:

Բուն լրագրութիւնը մեր արդի ըմբռնումով սկսած է 1840 թուին Պոլիս ու Զմիւռնիա միաժամանակ: Պոլսի մէջ «Ազդարար Բիւզանդեան» և «Ցայտարար գիր լրոյ» կարճատև թերթերը, իսկ Զմիւռնիայի մէջ «Արշալոյս Արարատեան», որ տևած է մինչև 1886 թուականը պարբերական թերթի մը բոլոր բաժիններով և լուրջ ուղղութեամբ ու խմբագրութեամբ: 1846-ին իբրև Հայ պատրիարքարանի պաշտօնաթերթ հրատարակուած է «Մուրհանդակ կոստանդնուպոլսոյ», որ շուտով կը կոչուի «Հայաստան» և կը տևէ մինչև 1852· «Հայաստան»ի փոխարէն կ՚ըսկսի հրատարակուիլ, իբրև պատրիարքարանի պաշտօնաթերթ «Մասիս» Կ. Իւթիւճեանի խմբագրութեամբ, որ 1852-էն կը տևէ մինչև 1888 թուականը:

Այսինքն 1841 թուականէն Զմիւռնիայի մէջ և 1846 թուականէն Պոլսի մէջ ունինք անընդհատ և շնորհքով խմբագրուած պարբերական թերթեր, որոնք կու տային օրուան քաղաքական լուրերը, քաղաքական տեսութիւններ, եւրոպական թերթերէ քաղուած նորութիւններ, տեղեկութիւններ, ինչպէս և թարգմանական վիպական նիւթեր:

Ինչպէս պատրիարքարանի շուրջ տեղի ունեցող սահմանադրական պայքարները իրենց ղեկավար դէմքերով, այնպէս ալ այս դպրոցները իրենց վարչութեամբ և ուսուցիչներով, այնպէս ալ այս պարբերական մամուլը իր խմբագիրներով և աշխատակիցներով մեծ նորութիւններ էին մեր հայ կեանքին մէջ· և պատող փոխուած պայմաններու և հետեւողութիւն եւրոպական օրինակներու: Այս բոլոր մարդիկը միասին առած կը ներկայացնէին նոր տեսակի հասարակութիւն մը, կարդալ գիտցող, կարդալը սիրող, մինչև հիմա չտեսնուած բազմութիւն մը, նոր մտաւոր դասակարգ մը, որ կրնանք անուանել

«միջնակ մտաւորականութիւն» ղեկավարողներն ու ղեկավարուողները միասին առած, որոնք իրենց ստացած նախապատրաստական կրթութեամբ իրարմէ մեծ տարբերութիւն մը չունէին։

Ղեկավարողներու թուին մէջ յատուկ կերպով պէտք է յիշել Վենետիկի Մխիթարեանները, որոնք թէ՛ կու գային Պոլիս, դպրոց կը բանային և ուսուցիչ կը դառնային և թէ՛ կ'ազդէին հեռուէն իրենց գրական երկերով և «Բազմավէպ» ամսագրով, որ 1843 թուէն սկսած հրատարակուած է շարունակ, մէջէմէջ ձև ու կերպարանք փոխելով, մինչև օրս։ Թէ՛ այդ աշխարհաբար «Բազմավէպը», որ նոր նիւթեր կը բերէր, թէ՛ Վենետիկի գրաբար լեզուով երկերուն հրատարակութիւնները, թէ՛ իրենց գրաբար ուսումնասիրութիւնները և թէ՛ իրենց հարուստ թարգմանական գրականութիւնը գրաբար լեզուով մեծ օժանդակ մը և լուրջ ազդակ մըն էր այս նոր առաջացող ընթերցող հասարակութեան մտքին ու ճաշակին համար։

III. ՆՈՐ ԼԵԶՈՒ

Ինչքան ատեն որ կարդալ-գրել գիտնալը և գիրքն ու ընթերցումը սակաւաթիւ փոքրամասնութեան մը համար էին, որոնք ընդհանրապէս եկեղեցական պաշտօնեաներ էին, գրաբար լեզուն էր ու կը մնար իբրև իսկական ու միակ գրական լեզու։ Այդ փոքրամասնութիւնը միշտ ու ամէն տեղ բարբառով կը խօսէր և գրաբարի ուսումը ձեռք կը բերէր երկար տարիներու չարչարանքով և ան ալ շատ թերի կերպով, բայց ի՜նչ փոյթ, իր կոչումին պահանջն էր, և եթէ կ'ուզէք, նոյնիսկ իր կոչումին հմայքը։ Ինչքա՜ն, ինչքա՜ն աղօթքներ, երգեր, ընթերցուածներ պէտք է սորվէր ամէն տիրացու, ինչքա՜ն բաներ պէտք է գոց ընէր. այդ ամենուն հետ քիչ-քիչ կը սորվէր և անոնց լեզուն. նիւթն ու լեզուն սերտօրէն կապուած էին իրար և իրարմէ անբաժան սրբութիւն մը կը ներկայացնէին։

Միայն այն տեսակի նիւթերը, որոնք կրօնքի հետ կապ չունէին և գրաբար չգիտցողներու համար սահմանուած էին կամ կեանքի գործնական պէտքերուն կը ծառայէին, կեանքը կ'ըստիպէր որ գրուէին բարբառով. և կը գրուէին բարբառով՝ միևնոյն է, ով կ'ուզէ ըլլա՛ր գրողը։

Այս տեսակի բարբառով գրուած անտիպ ու տպուած խրատական, բացատրական գրութիւններ, ինչպէս և տաղեր, ինչպէս նախորդ դարերուն մէջ, այնպէս ալ կային ԺԸ դարու ընթացքին։ Եւ ասոնք ընդհանրապէս Պոլսի մթնոլորտին մէջ գրուած ըլլալով՝ գրուած են Պոլսի մէջ տիրող բարբառով։ Ցայտնի են շարք մը Պոլսի պատրիարքներ, որոնք իրենց եկեղեցական, աստուածաբանական, վիճաբա-

նական գրաբար երկերուն։ Կից՝ ունին նաեւ մէկ-երկու աւելի առտընին, աւելի անձնական կամ «հասարակ ժողովուրդի» համար գըրուած գրութիւններ կա՛մ բարբառով կա՛մ բարբառախառն գրաբարով։ Պաղտասար դպիրը գրած է «Սիրոյ և կարօտանաց տաղարանիկը»։ Պետրոս եպիսկոպոս Խաֆանցի կազմած է հաւաքածու մը՝ «Գրքոյկ կոչեցեալ երգարան»։

Եթէ միայն ասոնք և ասոնց նման հոս ու հոն մոլորուած հատորիկներ միայն շարունակուէին նաեւ ԺԹ դարու ընթացքին՝ անշուշտ որ ո՛չ գրական նոր լեզուի պէտքը կը ծնէր, ո՛չ ալ այդ բարբառով գրութիւնները իրենք կը դառնային նոր գրական լեզուի մը առաջին խարխափ քայլերը։ Նոր գրական լեզու մը առաջանալու համար անհրաժեշտ էր, որ նախ առաջանար նոր ընթերցող հասարակութիւն մը և շատնար այդ հասարակութիւնը, որ շատնային գրութիւնները իրենց նոր տեսակի նիւթերով և շատնային գրողները իրենք, որոնք տարբեր մարդիկ ըլլային, քան մինչեւ հիմակուան աղօթքին ու եկեղեցիին կապուած մարդիկը։

Պոլսի մէջ առօրեայ խօսուած բարբառը կամաց-կամաց գրական ու մշակուած նոր լեզուի մը վերածուիլը և գրաբար լեզուն հրապարակէն վերցընելը եղած են՝ ԺԹ դարու առաջին կէսին՝ երկու շատ կարեւոր և նոր հիմնարկութիւններ· այդ նոր հիմնարկութիւններու անունն է դպրոց ու լրագրութիւն, որոնք իրենք ծնունդ են, ինչպէս տեսանք, քաղաքական ու քաղաքակրթական փոխուած պայմաններու։

Պոլսի մէջ դպրոցներուն թիւը հետզհետէ կ՚աւելնար երեսնական-քառասնական թուերուն· դարու կէսին յիսունի մօտ կը հաշուէ պատրիարքարանը միմիայն Պոլսի մաս կազմող թաղերուն մէջ եղած դպրոցներուն թիւը չորս հազարը անցնող աշակերտներով։ Արդ՝ այս բոլոր դպրոցներուն մէջ կը խօսէին Պոլսի բարբառով, գրաւոր աշխատութիւնները կը կատարուէին Պոլսի բարբառով, թէեւ սորվածնին բնականաբար գրաբար լեզու էր, գրաբար քերականութիւն։

Ուրեմն դպրոցներուն մէջ կը տիրապետէր Պոլսի բարբառը, ուր կը խօսուէր ամեն տեսակ նիւթերու շուրջ և ուսուցիչ ու աշակերտ առանց մտածելու, կամայ-ակամայ քիչ-քիչ կը մաքրէին օտար տարրերէ, ռամիկ արտայայտական ձեւերէ, հնչական «աղաւաղումներէ», հետզհետէ կը կոկէին գրաբարէն փոխ առնուած շաղկապներով, մակբայներով, յարմարուելով գիտական ու գրական եւրոպական արտայայտութիւններու ձեւերուն։

Դպրոցը միշտ և ամեն տեղ լեզուի խառնարան է, ձուլարան ու զտարան, որովհետեւ դպրոցին մէջ տիրողը լեզուն է. մտքի ամեն զարգացում ու արտայայտութիւն անխուսափելի կերպով կապուած է բառին ու նախադասութիւններու կազմութեան. ճիշդ մտածելու հա-

մեր ճիշդ պէտք է արտայայտես մտածման նրբութիւնը կը բերէ արտայայտութեան նրբութիւն. և կոկ ու գեղեցիկ մտածողը, կոկ ու ճաշակաւոր արտայայտութիւն կը փնտռէ։

Դպրոցի մէկ անհրաժեշտ գործիքն է դասագիրքը. ամէն առարկայի ուսուցիչ ստիպուած է մտածելու և ընդհանրապէս ինքն ալ կամայ-ակամայ քիչ-քիչ իր դասագիրքը մշակելու, որ որոշ հասունութեան մը հասցընելէն ետքը բնական կերպով կու տայ տպագրութեան։ Եւ ամէն ուսուցիչ տարուէ տարի աւանդելով նոյնը, ինչպէս նիւթը կը կոկէ, կը լրացնէ ու կը պարզէ, այնպէս ալ անխուսափելի կերպով ստիպուած է իր գրքի լեզուն ճշդելու, կանոնաւորելու և կոկելու։

Առաջին վարժարանը մենք ունեցած ենք Վենետիկ և ԺԸ դարու երկրորդ կէսին հոն կ'երեւան արդէն «բարբառով» գրուած դասագրքերը։ Իսկ Պոլիս ԺԹ դարու երկրորդ քառորդին կ'սկսին արագ շատնալ դասագրքերը և անշուշտ բոլորն ալ «բարբառով», նոյնիսկ գրաբար սորվեցնելու համար պատրաստուած քերականութիւնները։ Բայց դասագրքերու այս «բարբառը», ինչպէս և դասարաններուն մէջ խօսուած «բարբառը» այլեւս դուրսը խօսուող պոլսական առօրական բարբառը չէ. լուացուած է ու սանրուած և տեսակ մը կոկիկ կիրակնօրեայ զգեստներով։ Պոլսի բարբառը սկսած է գրականանալ, այսինքն գրական լեզուի վերածուիլ։

Եւ ահա՛ դարուն կէսերուն մօտիկ ասպարէզ կ'իջնէ երկրորդ մեծ գործօնը՝ պարբերական մամուլը և յատկապէս օրաթերթը։ Լրագիր ըսուածը յաջողելու համար, կենդանի ու իրական առօրեայ պահանջ մը դառնալու համար, պէտք է որ շատ ըլլան ընթերցողները, հետաքրքրուողները, փնտռողները։ Ուր դեռ դպրոց չկայ՝ լրագիրը արուեստական տունկ մըն է, հող չունի, չապրիր։ Ինչքան շատ են դըպրոցներն ու ընթերցողները, նոյնքան մեծ է լրագիր կարդացող հասարակութիւնը։ Դպրոց ու լրագիր զոյգ կ'երթան միշտ և իրար կը պայմանաւորեն։ Դպրոց գացողը այս կամ այն չափով լուր ու տեղեկութիւն կը փնտռէ. իսկ լրագիրն ալ բերանը բանալուն պէս դըպրոց կը պահանջէ։

Եւ խորքը դիտած պարբերական մամուլն ալ տեսակ մը դպրոց է, ըլլայ քաղաքական, գիտական թէ գրական ուղղութեամբ։ Լրագիրներու էջերէն օրը օրին խօսող, քարոզող՝ ու մեկնաբանող, հասակը առած մարդոց այս ուսուցիչներն ալ, դասարանի ուսուցիչներուն նման և դեռ շատ աւելի շեշտուած կերպով, ստիպուած են իրենց գործածած լեզուն ճշդելու, կոկելու, գեղեցկացնելու, որ նուրբ կերպով հայացընել ու արտայայտել կարողանան միջազգային ամէն տեսակի գաղափարները, գիտական խորութիւնները և գրական կենդանացումները։ ամէն օր ստիպուած են շատ ու շատ էջեր թարգմանե-

լու բազմադիմի բովանդակութեամբ կիրթ ու բարձր զարգացման հասած լեզուներէ. և այդ կարգի ամեն մէկ թարգմանիչ խոր պահանջ կ'զգայ իր հոգիին մէջ՝ բարձրացնելու, կանոնաւորելու, հարստացնելու, նրբացնելու և գեղեցկացնելու իր գործածած հայերէնը, որ հնար եղածին չափ կատարելագործէ, բարձրացնէ և հասցնէ եւրոպական լեզուներու աստիճանին։

Թարգմանութիւնը լեզուն սրող, կանոնաւորող ու հարստացնող շատ կարեւոր գործիք մըն է ընդհանրապէս և դպրոցներու ու դասագրքերու մէջն ալ խոշոր դեր ունի։ Բայց դպրոցներէն ու լրագիրներէն դուրս ալ կը գործէ, իբրեւ օտար նշանաւոր երկերու հայացում առանձին գրքերով։ 1820 թուին նորէն Մխիթարեանները թարգմանած են աշխարհիկ լեզուով «Ռոպինզոնը», «Եզովբոսի առակները»։ Երեսնական թիւերուն Պոլիս և Զմիւռնիա բողոքականութիւն տարածողները, ինչպէս «Շտեմարան»-ի մէջ, այնպէս ալ անոր քովն իվեր կ'ըսկսին թարգմանական գրքոյկներ հրատարակել։

Յատուկ պէտք է յիշել, իբրեւ մեր նոր լեզուի մշակման նախապատրաստող կարեւոր աշխատանք, «Աստուածաշունչի» աշխարհաբար թարգմանութիւնը բողոքականներու ձեռքով, որ հրատարակեցին Զմիւռնիայի մէջ քառասնական թուականներուն վերջը Պոլսի բարբառով, բայց շատ կոկ ու խնամուած, որ ըսել է լուրջ նպաստ մը մեր նոր գրական լեզուի ձեւաւորման։

Նոյնպէս քառասնական թիւերուն Յովհաննէս Տէրոյենց թարգմանած է Ծոյայի «Քաղաքավարութիւնը» և «Խորհրդածութիւնք Բասկալայ»։ Այդ միջոցին հրատարակուած են «Մետաքսաբանութիւն» մը, «Մանկատածութիւն» մը և «Նապոլէոնի կենսագրութիւնը»։ Բոլորովին նոր տեսակի նիւթեր և արդէն ընդհանուր առումով կոկուած ու տաշուած պոլսահայերէնով մը։

IV. ՄԵՐ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

Դպրոցներու, լրագրութեան և թարգմանութիւններու միջոցով Պոլսի բարբառը ԺԹ դարու կէսին հասած է արդէն զարգացման ու յստակացման որոշ աստիճանի մը։

Քերականութիւնը բարբառինն է, ինչպէս և նախադասութիւնները կազմելուն ձեւը. թէեւ գրաբարէն դեռ բաւական բան փոխ կ'առնըւի թէ՛ հոլովական ձեւեր, տեղ-տեղ խոնարհում գրաբարի, նախդիրներ, դերանուններ և մէջէմէջ ամբողջ ոճեր ու դարձուածքներ գրաբարով։

Բառերուն արմատական և հնչական օրէնքներն ու կազմը կը պահուի ընդհանրապէս ըստ գրաբարի. բարբառէն կ'առնուին միայն

սահմանափակ թիւով արդէն բոլորովին աշխարհաբարացած բառեր, որոնց գրաբար ձեւերը խորթ կը հնչեն ականջի. օրինակ՝ ըլլալ, իյնալ, արցունք։ Կը մերժուին բոլոր մնացած բարբառային հնչայլումները՝ ինչպէս օրինակ կարմունջ, քինթ, մենծ, էրկու, իրեք, լուս, արուն եւայլն։

Բառամթերքը կ՚առնուի գրաբարէն. և՛ գրաբարի գործածած իմաստով և՛ գրաբար բառերը յարմարցընելով նոր ըմբռնումներու. օրինակ, նախարար, նախարարութիւն, նախարարապետ, մինիստրի իմաստով կամ ոստիկան, ոստիկանատուն, փոլիսի իմաստով։ Բարբառէն կ՚առնուին զուտ բարբառական բառեր մեծ զգուշութեամբ, գըրաբարի մէջ չեղած բառերը դեռ անգրական տպաւորութիւն կ՚ընեն գրաբարը իբրեւ հայերէնի միակ հիմք նկատող ականջներուն։ Բուն ժողովրդական կենդանի բառերը, դարձուածները, ոճերն ու ասութիւնները իբրեւ գռեհիկ կ՚ըզգան։

Բայց ատոր փոխարէն մեծ հնարամտութիւն ու ջանք կը թափեն մասնաւորապէս թարգմանիչները նոր-նոր բառեր չինելու՝ եւրոպական եզրերը մէկ բառով մը արտայայտել կարողանալու համար. արագ կերպով կ՚աճին նորակերտ բառերը և նորաձեւ ասութիւնները գրաբարին նմանուելով։

Ահա՛ այս կազմն ու ուղղութիւնը ունեցող նոր լեզուն ԺԹ դարու վաթսունական թիւերէն կ՚ըսկսի նոր գրականութիւն մը ինքնագիր. սկիզբը գրաբար գրութիւններու զուգընթաց, տեսակ մը անոր կողքն իվեր իր առաջին քայլերն առնելով, բայց շուտով իր ետեւը կը թողնէ գրաբարը և կը դառնայ միահեծան տէրը գրականութեան բոլոր ճամբաներուն վրայ։ Սակայն տեսականօրէն դեռ բաւական ժամանակ վէճը կը շարունակուի՝ թէ ո՞րը պէտք է ընտրել գրաբա՞րը թէ աշխարհաբարը։ Հետզհետէ զուտ գրաբարը պաշտպանողներուն թիւը շատ կը պակսի. բայց քանի մը նոյնիսկ յայտնի գրիչներ կը փորձեն գոնէ գրաբարի կէս յաղթանակ մը ու կը գրեն գրաբարի ու բարբառի վերին աստիճանի անճոռնի խառնուրդով մը։ Բայց այս բոլորը արդէն վերացական ու անգործնական վէճեր են և ցոյց կու տան միայն, թէ ինչպէս մարդիկ խորապէս կը կապուին իրենց պատանեկան տարիներուն իւրացուցած լեզուին և անկէ բաժնուիլ չեն ուզեր։

Այսպէսով ԺԹ դարու կէսէն մինչեւ Ի դարուն կէսերը, այսինքն մինչեւ մեր օրերը, գրեթէ ուղիղ դար մըն է, որ անընդհատ կ՚աշխատի ու կ՚ըստեղծագործէ մեր արդի նոր գրականութիւնը այդ նորակերտ հայերէնով։

Այդ դարու մը տեւողութիւնը ունեցող մեր արդի արեւմտեան գրականութեան ընթացքն ու պատկերը աւելի պարզ և յստակ տեսնելու համար կը բաժնենք նիւթը երեք շրջանի և ամեն մէկ շրջանին կու տայ մօտաւորապէս երեսուն տարի։ Այս երեք շրջաններու բա-

-ժանումը հիմնուած չէ սակայն կամայականութեան վրայ, ո՛չ ալ տարիները իրարու հաւասար պահելու խաղին վրայ. այլ առաւել անհրաժեշտ հատուած մըն է՝ հիմնուած արտաքին քաղաքական պայմաններու փոփոխութեան վրայ մէկ կողմէն, միւս կողմէն ալ գրականութեան բուն ներքին տարբեր ուղղութիւններու վրայ, որ կը ջանամ հետզհետէ պարզելու։

Դիւրին միտք պահելու համար՝ մէկ կամ երկու տարիի տեղին ու պակասը մէկդի դնելով՝ կարելի է այդ բաժանումը ձեւակերպել հետեւեալ կլոր թիւերով.

Առաջին շրջանը կը տեւէ 1860-1890 կրնանք անուանել քաղաքականապէս հանդարտ և գրականապէս ազգասիրական շրջան։

Երկրորդ շրջանը կը տեւէ 1890-1920. կրնանք անուանել քաղաքականապէս յեղափոխական և գրականապէս իրականապաշտ շրջան։

Երրորդ շրջանը, որ կը տեւէ 1920-էն անդին մինչեւ մեր օրերը, կրնանք անուանել քաղաքականապէս ցրուումի և գրականապէս կարօտանքի շրջան։

Բ. ԱՌԱՋԻՆ ԱԶԳԱՍԻՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ (1860 — 1890)

I. ՇՐՋԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

1. ՊԵՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր նոր գրականութեան սկզբնաւորման օրերուն՝ յիսունական-վաթսունական թիւերուն՝ շատ սիրալիր ու բարեկամ յարաբերութիւն է թուրք կառավարութեան և հայութեան կարկառուն դէմքերուն միջեւ։

Կառավարութեան և մեր ամիրաներուն մէջ եղած հին կապին վրայ աւելցած էր առեւտրական նոր շերտի մը գործակցութիւնը. յունական ապստամբութեան օրերէն հայերուն նախապատուութիւն կը տրուէր և դիւրութիւններ յատկապէս արտաքին առեւտրական ձեռնարկներու համար. սկսած էին շատնալ և հայ պաշտօնեաները պետական ծառայութեան մէջ, իբրեւ ընդունակ ու հաւատարիմ տարր։

Յիսունական թիւերուն Միդհատ փաշայի ազատական գաղափարներով տարուած դահլիճի ազատական ծրագիրներուն և ճիգերուն շատ մօտիկ մասնակցութիւն ունէին բարձր կրթութեամբ քանի մը հայեր,

որոնք նաև աչքի իյնող դէմքեր էին ազգային կեանքի մէջ և որոշ չափով մը նաև մեր նոր գրականութեան մէջ՝ Սերվիչէն, Աղաթոն, Օտեան։

Եօթանասունական թիւերու սկիզբէն սկսաւ գանգատի, դժգոհութեան ու բողոքի շարժում մը հայ ազգային ժողովի և պատրիարքարանի մարմիններու կողմէ, բայց հարցը միշտ քիւրտերու դէմ կը ձեւակերպուէր և Թուրք կառավարութեան պաշտպանութիւնն ու օգնութիւնը կը խնդրուէր. հայր ու զաւկի յարաբերութեան սահմաններէն անդին անցած չէր։

1878-ի պատերազմէն վերջը, երբ Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքը դիմեց Այաստեֆանո ռուսերու միջամտութեան և ստեղծուեցաւ 16-րդ յօդուածը Թուրք և ռուս հաշտութեան մէջ, որով ռուսերուն հնար կը տրուէր Թուրքիայի ներքին գործերուն խառնուելու, բնականաբար հայ ու Թուրք յարաբերութիւնները սկսան լարուիլ։ Երկու կողմէն ալ դժգոհութիւններ փոխադարձ և անվստահութիւն։

Ութսունական թիւերուն առաջին տարիները Թուրքերը նոր վերադարձած Պերլինէն դեռ աւելի զգոյշ էին և կը զսպէին իրենց զայրոյթը հայերու հանդէպ, բայց օրէ օր աւելի ջղային կը դառնային. նախ մտցուցին գրաքննութիւն մը աւելի թեթեւ ձեւով, որ շուտով խստացուցին և ընդհանրապէս հայ քաղաքակրթական ջանքերուն սկսան ծուռ աչքով նայիլ։

Իսկ երբ ութսունական թիւերուն վերջը ծայր տուին Հնչակեան ցոյցերը, բնականաբար ամեն ինչ արագ ու բացայայտ կերպով փոխուեցաւ ու թթուեցաւ։ 1890 թիւը կրնանք նկատել ներքին հայ ու Թուրք յարաբերութիւններու կրած վճռական փոփոխութեան սահմանաքարը։

Ուրեմն դէպի վերջերը հետզհետէ լարուելով ու աւրուելով՝ բայց և այնպէս ընդհանուր առումով այս ամբողջ շրջանը՝ վաթսունական, եօթանասունական և ութսունական թուականներուն՝ Թուրքերու վերաբերումը հայերու հանդէպ եղած է հաշտ, մեղմ, անտարբեր ու վստահ, որու հետեւանքով մեծ ուշադրութիւն չէին դարձըներ և արգելքներ չէին յարուցաներ հայութեան առած մշակութային քայլերուն՝ դպրոց, լրագիր, գիրք, թատրոն, ընկերութիւններ, հանդէսներ ու ճառեր։ Մեր արդի արեւմտեան գրականութեան ու կեանքի ամենէն ազատ, հանդիստ ու թոյլատու շրջանն է, որ յաջորդ խիստ ու ծանր հալածանքի տարիներուն քով մասնաւոր կերպով աչքի կ'իյնայ ու կը զատուի։

Այս մեղմ ու բարեացակամ վերաբերումին կը պարտինք արդէն մեր «Ազգային Սահմանադրութիւնը», որ քանի մը սրբագրութիւններէ ետքը 1863-ին վաւերացուեցաւ պետութեան կողմէ։ Տարօրինակ ու լայնամիտ թոյլտուութիւն մը, որ կապ ունի անշուշտ այդ օրերուն

Թուրք վերին շրջաններուն մէջ հօսանք ունեցող ազատական ծրագիրներուն հետ, բայց եւ այնպէս արդի պետական ըմբռնումներուն ու ձգտումներուն հետ համեմատած՝ զարմանալու աստիճան ազատախոհ է. հպատակ «փոքրամասնութեան» մը հանդէպ։ Մեր ազգային սահմանադրութիւնը կուլտուրական ինքնավարութիւն մըն է. պետութեան մէջ պետութիւն մը, միայն անշուշտ «քառակուսի անիւներով», ինչպէս շատ ճիշդ կերպով որակած է ստորագրող փաշան։

Եւ այդ սահմանադրութիւնը կը ներկայացնէ մեր նոր գրականութեան առաջին շրջանի երեսուն տարիներուն մէջ հայ կեանքին առանցքը, հայ կեանքին էութիւնը. ամեն հանրային ու կուլտուրական շարժում անոր շուրջը կը դառնայ, անով կ'զբաղի և անով ձեւ կ'առնէ։ Հանրային կեանք ըսուածը դարձած է ընտրութիւններ, ժողովներ և ատենախօսութիւններ։

Ամեն ինչ ժողովուրդի ընտրեալներուն ձեռքովը՝ աս է կարգախօսը. թէ՛ գաւառական կեդրոնները և թէ՛ Պոլիս թաղերուն մէջ կը գոյանան ընտրող և ընտրուած մարմիններ, ուր կարծիքներ ու ցանկութիւններ կը փոխանակուին, ատենախօսութիւններ կ'ըլլան։ Թէ ի՞նչ աստիճան եւ ի՞նչ արժէքով գործ կը կատարուի՝ դեռ երկրորդական է, գլխաւորը՝ գոնէ առայժմ՝ իր համոզումը ըսելն է, ուզելն է, քարոզելն է; յորդ խօսքի շրջանն է, ո՛չ միայն ժողովներուն մէջ, այլ ամեն տեղ. ժողովատեղիէն վէճերն ու հարցերը կ'անցնին սրճարաններն ու խանութները, հոնկէ ալ լրագիրները. ամենքը կը խօսին ազգային գործերէ նոյնիսկ տունը հաց ուտելու ատեն. և այդ ազգային գործերն ալ ըստ էութեան կը դառնան կա՛մ ընտրութիւններուն և ընտրուողներու շուրջը կա՛մ թաղի եկեղեցիի, սնտուկին և դպրոցին շուրջը. ամեն հայ իր իրաւունքն ու պարտաւորութիւնը կը համարէ խառնուիլ ազգային այդ գործերուն և յայտնել իր կարծիքը՝ իբրեւ ազգային անհատ։

Սահմանադրութիւնը արթնցուց ազգային իրաւունքի և ազգային պարտականութեան զգացումը, որ միանալով ժամանակի գրաբար գրականութեան բերած պատմական ազգասիրութեան՝ չեշտեց և ընդգծեց ազգային ոգին։ Ամեն մարդ աւելի կամ պակաս յստակութեամբ իրեն կ'ըզգար մեծ ու հինէն եկող ամբողջութեան մը մէկ մասնիկը։

Թող ըլլայ թաղային սահմաններու մէջ, թող ըլլայ միայն խօսքի շրջանին մէջ, թող ըլլայ եկեղեցական հարցերու շուրջ, բայց եւ այնպէս սահմանադրութիւնը տուաւ մտքերուն հանրային մղում. դուրս քաշեց անհատները իրենց եսական-ընտանեկան պատեանէն և վարժեցուց լայն հասարակութեան խաւերը հանրային խնդիրներով զբաղուելու։

Հոսկէ կու գայ արեւմտեան և յատկապէս Պոլսական հայութեան

մէջ չնչուած ազգասիրական գիծն ու ազգային հետաքրքրութիւնը խոշոր չափերով, որ անտարակոյս կենդանի գիծ մըն է, ինչքան ալ որ իր չափազանցութիւններուն մէջ ծիծաղելի դարձուցած ըլլան մեր երգիծաբանները։

Հոսկէ կու գայ արեւմտեան և յատկապէս Պոլսեցի հայու խօսելու, ըսելու, մէջ նետուելու և ճառելու սէրն ու դիւրութիւնը, և որոշ չափով նաեւ լեզուի ճկունութիւնը, որ նորէն յաճախ ծաղրի առարկայ է իր չափազանցութիւններուն մէջ. բայց իր խորքին մէջ մեծ առաւելութիւն մըն է։

2. ԴՊՐՈՑ, ՄԱՄՈՒԼ, ԹԱՏՐՈՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սահմանադրութեան այս խմորող ոգին բնականաբար թեւ տըւաւ լրագրութեան. ամէն գրիչ շարժել կրցող իր ըսելիքը ունի և իր կարծիքը։ Եթէ գաւառներուն մէջ տպարաններ գոյութիւն ունենային, բոլոր սահմանադրօրէն կեդրոն եղող վայրերու մէջ լրագիրներ ծնունդ պիտի առնէին։ Տպարան կար միայն Պոլիս և քանի մը հատ. այլեւ Զմիւռնիա։ Այս երկու քաղաքներէն դուրս տպարան ունէր Երուսաղէմը իր վանական պէտքերուն համար բոլորովին մեկուսի, այլ և բուն հայկական հողի վրայ տպարան մը բանալու առաջին փորձը ըրեր էր Խրիմեանը 1857-1863 թուերու ընթացքին նորէն վանքերու հովանիին տակ, որ շուտով խափանուած էր։

Այնպէս որ Թուրքիայի սահմաններուն մէջ լրագրական ամբողջ շարժումը կեդրոնացած էր Պոլիս և Զմիւռնիա, գլխաւորապէս Պոլիս, որ և՛ պետութեան և՛ հայութեան մայրաքաղաքն էր։ Պոլսի մէջ այս շրջանին հրատարակուած լրագիրներուն թիւը կը հասնի քանի. յաճախ շատ տարօրինակ անուններ ունէին այդ պարբերական հրատարակութիւնները և մեծ մասին կեանքը մէկ կամ երկու տարի է։ Ընդհանրապէս շատ համեստ բովանդակութեամբ վտիտ տետրակներ. քանի մը հատն ալ կատակի թերթեր։ Այս շրջանին վաթսունական թուերէն սկսած անընդհատ Պոլիսը ունեցած է զաւեշտաթերթ, երբեմըն երկու հատը միաժամանակ։

Այս երեսնամեակը ճառելու, աղմկելու և խնդալու շրջանն է. եթէ կ՚ուզէք՝ ազատութեան շրջանն է. գրէ՛ ինչ որ կ՚ուզես, ո՛չ հարցընող կայ, ո՛չ արգելք։ Լրագրական այս յորձանքին մէջ սակայն քանի մը թերթեր ապրած են աւելի երկար, եղած են աւելի լուրջ և որոշ չափով բարձրացուցած են ընթերցող հասարակութեան ճաշակն ու հասկացողութիւնը, թէեւ իրենք ալ շատ բարձր չեն եղած ընթերցողներու ընդհանուր մակերեւէն ո՛չ իրենց ըմբռնումներով, ո՛չ իրենց հասարակագիտական տաղանդով ո՛չ ալ իրենց թերթի ինքնուրոյն

ուղղութեամբ։ Խմբագիր և աշխատակից բարձրացած են կամ կը ջանան բարձրանալ միևնոյն ընդհանուր մտաւորական մակարդակէն։ Արևմտեան հայութեան մէջ գրական ու կուլտուրական շարժումը իսկապէս լայն ժողովրդական է, վարէն վեր։ Հրապարակի վրայ տիրողը մեր սահմանադրութենէն, մեր դպրոցներէն և մեր մամուլէն ծագում առնող միջնակ մտաւորականութիւն մըն է, որ լաւագոյն պարագային կ'աշխատի օտար լեզուի մը օգնութեամբ հարստացնել իր մտաւոր զարգացումը։

Առաջին շրջանի ամենէն կարևոր ու տևական թերթերն են Զմիւռնիայի մէջ «Արշալոյս Արարատեան» հիմնադիրը Ղուկաս Պալթազարեան և «Արևելեան Մամուլ» խմբագիրը Մաթէոս Մամուրեան։ Պոլսի մէջ «Մասիս» օրաթերթը Կարապետ Իւթիւճեանի խմբագրութեամբ, վերջն ալ «Արևելք» օրաթերթը։ Կատակի թերթերէն պէտք է յիշել Այվազեանի «Մամուլը», Սվաճեանի «Մեղուն» և Պարոնեանի զանազան անուններով երևցող թերթերը, վերջինը «Ծիծաղ»։ Այլև պատանիներու համար «Բուրաստան Մանկանց»։

Սահմանադրական կարգը անտարակոյս աւելի ևս բարձրացուց արդէն նախորդ երկու տասնեակներու ընթացքին սկսուած դպրոցական շարժումը։ Պոլսի մէջ ամեն թաղ ունի իր մէկ, երբեմն երկու, դպրոցը՝ նախակրթարանը՝ մօտաւորապէս վեցամեայ ուսման ծրագրով. շատ մը թաղեր ունին աւելի անուն հանած և 7-8 տարի տևող դըպրոցներ. ուսման նիւթերն են՝ գրաբար, ֆրանսերէն, թուրքերէն, թուաբանութիւն, բնագիտական և աշխարհագրական գիտելիքներ, Հայոց պատմութիւն, քիչ մը երգ ու նկարչութիւն։

Այս դպրոցները կը պահուին մաս մը եկեղեցիներու եկամուտով, բայց գլխաւորապէս ծնողներու տուած վճարով և թաղեցի երիտասարդութեան յատուկ ջանքերով։ Այդ մասնաւոր ջանքերը աւելի արդիւնաւորելու համար, մասամբ ալ զանազան կրթական յաւելեալ նպատակներով, գրեթէ ամեն թաղի մէջ կը հիմնուին «կրթասիրաց», «գրասիրաց», «ուսումնասիրաց» ընկերութիւններ, եղբայրասիրական խումբեր, ինչպէս և «ընթերցասիրաց» մը, «վերածնական միութիւն» մը, «Մեսրոպեան հրատարակչական մը» և նման։

Այս ձևով ալ, և Պոլսի օրինակով, նոյնը կը կրկնուի գաւառական քիչ-շատ աչքի իյնող կեդրոններուն մէջ։ Գաւառական այդ ջանքերուն օգնելու և դպրոց չեղած տեղերն ալ դպրոցներ բանալու մտածումով եօթանասնական թիւերուն դպրոցական այս շարժումը կ'ըսկսի աւելի լայն և ընդհանուր ծաւալ առնել. կը կազմուին «Արևելեան ընկերութիւն», «Դպրոցասիրաց ընկերութիւն», «Արարատեան ընկերութիւն», «Կիլիկեան ընկերութիւն». այս ընկերութիւններու միացումն է և իրարու ձուլումը, որ կը կոչուի «Միացեալ ընկերութիւն», որ շատ լուրջ ու մեծ գործունէութիւն է ունեցած։

Այս ձեւով ալ կ՚առաջանան եւ վերջը կը միանան եւ յատուկ աղջիկներու կրթութեան համար «Ազգանուէր հայուհեաց ընկերութիւնը», «Դպրոցասէր տիկնանց ընկերութիւնը»։ Կը կազմուի նաեւ «Արհեստասիրաց ընկերութիւն» մը երկրագործութիւնն ու արհեստները քաջալերելու համար։ Ընկերութիւններու այս շարքին կը պատկանի նաեւ Պոլսի մէջ կազմակերպուած «Հայաստանի սովելոց յանձնաժողովը» 1878-ին, որ անգին գործ է կատարած։

Տեղական ընկերութիւններու եւ դպրոցներու շատացման հետ կապուած է նաեւ քիչ-շատ ամէն կողմ ընդհանուր շարժում մը՝ եօթանասնական թուերէն սկսած՝ բանալու լսարաններ, դասախօսութիւններ իրիկուան կամ կիրակնօրեայ եւ ճառախօսութիւններ. եւ այդպէս ալ դպրոցական հանդէսներ զանազան առիթներով, որոնց մէջ յատկապէս պէտք է յիշել Վարդանանց տօնակատարութիւնը, որ տեսակ մը ընդհանուր ազգասիրական ցոյցի բնոյթն էր ստացեր։ Եւ մասնաւորապէս սահմանադրութեան տարեդարձին տօնը Մայիս մէկին։

Այս բոլորը նոր կեանք է, նոր շարժում, որ սահմանադրութեան հետ հետզհետէ կը բարձրանայ վաթսունական թուերու սկիզբէն մինչեւ եօթանասնական թուերուն վերջը, ութսունական թուերուն առաջին տարիները կը հասնի իր գագաթնակէտին. ուրկէ ետքը քանի մը տարի կանգ կ՚առնէ վարանոտ եւ վերջը բոլորովին կը խեղդուի կառավարական խստութիւններու ճնշման տակ՝ 1890-ին դեռ լիովին չհասած։ Ճիշդ այս միեւնոյն աղեղնագծով կը բարձրանայ ու կ՚իյնայ նաեւ թատրոնական գործը։

Թատերական առաջին ներկայացումները Պոլսի մէջ տեղի կ՚ունենան զանազան թաղերու մէջ մասնաւոր տներու եւ մէկ-երկու դպրոցներու մէջ 1855-էն սկսելով շատ ցիր եւ հազուագիւտ. եւ անշուշտ շատ նախնական ներկայացումներ։

Սրապիոն Հեքիմեանի եւ Մկրտիչ Պեշիկթաշլեանի ջանքերով Խասքէօյի մէջ կը բացուի առաջին թատրոնը 1858-ին, եւ թատրոնական գործը անկէ ետքը կը շարունակուի վաթսունական թուերուն հետզհետէ յաճախելով ու լրջանալով, որ եօթանասունական թուականներուն կը հասնի իր գագաթնակէտին։ Արագ կերպով առաջ կուգան դերասանական մեծ ընդունակութիւններ, որոնք Վարդովեանի ու Մաղաքեանի ղեկավարութեան տակ շուտով հռչակ կ՚ըստանան. խումբը կը խաղար ե՛ւ հայերէն ե՛ւ կու տար ներկայացումներ թուրքերէն լեզուով Վարդովեանի ղեկավարութեամբ, որ անտարակոյս շատ աւելի հասոյթաբեր էր։ Հայ ու թուրք բեմը մէկ անգամէն կը հիմնէին մեր դերասանները, որոնք օր օրի կը շատնային, մէկը միւսէն տաղանդաւոր. եւ առանց որեւէ եւրոպական կրթութեան ու նախապատրաստութեան եւրոպացիներու առջեւ պատուով կը խաղային թէ՛ այր, թէ՛ կին։ Զարմանալի է այդ առատութիւնը բեմական շնորհա-

լի դէմքերու, որոնք կարծես գիտէին կը բռնէին և՛ ողբերգու և՛ կատակերգու։

Վերի երկու անուններուն պէտք է կցել Էքշեան, Ֆասուլեաճեան, Մնակեան, Պէնկլեան, Թոսպատ, Զափիրատ, Սիսակ, Թրեանց, Ադամեան և բազմաթիւ աւելի երկրորդական, բայց արժէքաւոր ուժեր։ Այդպէս ալ իբրև դերասանուհի. չափազանց հետաքրքիր է այն ոգեւորութիւնը, որով հրապարակ կուգան կանացի բեմական դէմքեր իրար ետեւէ և իրարմէ արժանաւոր։ Արուսեակ, Հրանուշ, Պայծառ, Մարի-Նուարդ, Գարագաշեան քոյրեր, Հրաչեայ, Աստղիկ ու Սիրանուշ և դեռ ինչքա՜ն ուրիշներ համեմատաբար աւելի երկրորդական։

Թատերական այս մեծ շարժումը գրական տեսակէտէն փայլուն արդիւնք մը չի տար. պոլսական հասարակութիւնը չունէր լուրջ բեմ մը ունենալու ո՛չ կրթութիւնը ո՛չ պահանջը. Թաղէ թաղ իրենց ներկայացումները պտտցնող դերասանները դեռ նոր պիտի ճաշակ կերթէին։ Ներկայացնելու յարմար հայ երկեր չկային, քանի մը հայրենասիրական պատմական թատերակներ էին եղածները. և դերասանները հարկադրուած էին եւրոպական բեմերուն վրայ անուն հանած երկեր թարգմանելու ու ներկայացնելու, որով մինչեւ ութսունական թիւերը կազմուեցաւ բաւական երկար խաղացանկ մը, ուր տիրողը մելոտրամատիկ երկերն էին, այսինքն արցունք քաշող դրուածքներ։

Ժամանակ էր պէտք, որ բեմը իսկապէս հայանար. հայ կեանքէ առնուած և քիչ-շատ գեղարուեստական արժէքով թատերակներ առաջանային. իսկ այդ ժամանակը չկար. ութսունական թիւերու սկիզբներէն սկսան կառավարական դժուարութիւններն ու արգելքները. մեծ ջանքերով ու դիմումներով կարելի կ'ըլլար հոս ու հոն բացառիկ ներկայացում մը տալ, ան ալ խիստ «անմեղ» խաղ մը։ Մէկ-երկու տարիէն արգիլուեցաւ հայերէն լեզուով ներկայացումը բացարձակապէս։ Նոյնիսկ թուրքերէն լեզուով ներկայացումները դժուարացան ու անպաշտօն կերպով արգիլուեցան պալատական պատճառներով։ Դերասաններուն մէկ մասը անցաւ մասնաւոր գործերու, ոմանք ապաստան գտան Ռուսաստանի հայ բեմերուն վրայ և ամբողջ թատերական այդ կենդանի շարժումը մեռաւ Պոլսի մէջ ութսունական թիւերու կէսերէն։

Պէտք չէ անցնինք առանց յիշելու թատերական այս ճիգերուն մէկ ուրիշ երեսը։ Սերովբէ Պէնկլեան դերասանութենէ աւելի օփերեթային հակումներ ունէր և երգեր ու խմբերգներ կը կազմակերպէր գլխաւորապէս թուրքերէն լեզուով։ Անոր այդ փորձերուն նիւթ մատակարարելու դրդումով երաժշտագէտ Տիգրան Չուխաճեան սկսաւ օփերեթ պատրաստելու։ Իր առաջին երաժշտական ստեղծագործութիւնը հայերէնով էր «Օլիմբիա» (Արշակ Բ) անունով. փորձը յաջո-

ղեցաւ, անուն հանեց և գնահատուեցաւ եւրոպական երաժշտական շրջանակներու կողմէ։ Չուհաճեան իրար ետեւէ գրեց ու երաժշտեց «Արիֆ», «Քէօսէ քէհեայ» և «Լեպլեպիճի Հօրհօր» օփերէթները թուրքերէն լեզուով. աւելի ուշ գրած է «Զէմիրէ»։

Այս խաղերէն մանաւանդ «Լեպլեպիճին» մեծ հռչակ ստացաւ և սիրուեցաւ։ Պոլսի մէջ թատերական ներկայացումներու դժուարութիւնէն խուսափելով Պնկլեանը անցաւ Եգիպտոս, Յունաստան իր քանի մը երգիչ-դերասաններով, բոլորն ալ ինքնուս թէ՛ երգի և թէ խաղի տեսակէտէն. և մեծ համակրանք ու յաջողութիւն գտաւ ամէն տեղ։

Չուհաճեանը մեր առաջին երգահանն է և երաժշտական սիրելի դէմք մը եւրոպական իմաստով։

3. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՄՏԱՒՈՐ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅԷՆ ԴՈՒՐՍ

Այս շրջանի արեւմտահայութեան քաղաքակրթական պատկերը աւելի լրիւ դարձնելու համար պէտք է աչքի առաջ ունենալ նաեւ Թուրքիայէն դուրս տեղի ունեցող դպրոցական, լրագրական ու տպարանական աշխատանքը։

Հիմնական կեդրոնը Մխիթարեան հայրերն են թէ՛ Վենետիկ, թէ Վիէննա. հրաշալի մամուլ ունին, որ անընդհատ կ՚աշխատի գլխաւորապէս գրաբար գրութիւններու վրայ, բայց բոլորովին անտեսուած չէ նաեւ արդի-հայերէնով գրուածքը, թէեւ անշուշտ երկրորդաբար։

Ամէն պարագայի իրողութիւն է, որ Մխիթար Աբբայէն սկսած Վենետիկի վանքին մէջ կայ միշտ ուշադրութիւն դարձնող մը աշխարհիկ լեզուին վրայ՝ գլխաւորապէս դրդուած դպրոցական պահանջներէ։ «Բազմավէպ» ամսագիրը իր երկարատեւ աշխատանքով անշուշտ իր լուրջ բաժինը ունի արդի-հայերէնի կազմութեան ու տարածման գործին մէջ, ինչքան ալ որ Մխիթարեան հայրերը իրենց հոգիով ու համակրանքներով գրաբարի հետ ըլլան։

Եւ վերջապէս Վիէննայի Մխիթարեաններէն Արսէն Այտընեանը եղաւ, որ իր «Քննական քերականութեամբ» վերջին հարուածը տըւաւ գրաբար-աշխարհաբար վէճին ու մրցակցութեան և առաջին անգամ լրջօրէն ձեւակերպեց մեր նոր-հայերէն լեզուին օրէնքները։ Գիրքը տպուած է 1866 թուին։

Ինչպէս տպարանական, այնպէս ալ դպրոցական գործին մէջ շատ կարեւոր է Մխիթարեաններուն մասնակցութիւնը մեր նոր գրականութեան այս առաջին շրջանին։ Գտնուելով եւրոպական հողի վրայ և եւրոպական դպրոցներու անմիջական օրինակներուն ազդեցութեան տակ՝ Մխիթարեանները ունեցած են լաւագոյն դպրոցական հաստատու-

թիւնները այն ժամանակուան պայմաններուն մէջ։ Ջանք բերելով հնդկահայ Ռաֆայէլեանի ու Մուրատեանի թողած կտակները՝ նիւթապէս ալ հնար ունէին աւելի բարձր միջնակարգ վարժարաններու ծրագրով դպրոց ունենալու։

Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը նախ Իտալիոյ մէջ էր Պադուա քաղաքը՝ իրենց վանքին աւելի մօտ, բայց շուտով փոխադրեցին Փարիզ։ Դպրոցի հետ բնականաբար Փարիզ փոխադրուեցան քանի մը հայրեր, որոնք իրենց շրջապատող ուսուցիչներու և ուսանող երիտասարդներու հետ միասին կազմեցին փոքրիկ հայկական անկիւն մը Փարիզի մէջ։ Հայ ուսանողութիւն մը արդէն կար Փարիզ դեռ քառասնական թուերէն սկսած։

Շուտով ներքին վէճեր ծայր տուին Վենետիկի ու Փարիզի միաբանակիցներու մէջ, որու հետեւանքով երեք վարդապետներ Թէոդորեան, Գալֆայեան և Այվազովսքի բաժնուեցան վանքէն, թողին կաթոլիկութիւնը և անցան հայ ազգային եկեղեցիին գիրկը։ Բաժնըւողները գոցուած Մուրատեան վարժարանին տեղը բացին «Հայկազեան» վարժարան մը Փարիզի մէջ, հաստատեցին տպարան մը և ըսկըսան հրատարակել ամսագիր մը արդի-հայերէն լեզուով «Մասեաց աղաւնի»։ Քիչ մը ետքը Այվազովսկին անցաւ Խրիմ իր նկարիչ եղբօրքով, հոն փոխադրեց ամսագիրը և հիմնեց Ղալիպեան Վարժարանը 1858-ին, հրաւիրելով Գալֆայեանը իր քովը։

Այնպէս որ վաթսունական թուերուն գրական-դպրոցական արեւմըտահայ բոյն մը կար Հարաւային Ռուսաստանի մէջ։ Եւ երկրորդ շատ աւելի կարեւոր ու գրեթէ միայն գրական կեդրոն մը Փարիզի մէջ, ուր Շահնազարեան հայ ազգային եկեղեցիին պատկանող վարդապետն ալ եկած էր Պոլսէն և ձեռնարկած մեր հին մատենագիրներէն մէկ-երկուքի հրատարակութեան։

Ուրեմն Վենետիկ, Վիէննա, Փարիզ, Թէոդոսիա։

4. ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

Թուրքիոյ մէջ ֆրանսերէնն էր միջազգային լեզուն բոլոր պետութիւններու հետ յարաբերելու ատեն. Ֆրանսերէնը ընդունուած էր նաեւ պետական բարձր վարժարաններուն մէջ իբրեւ հիմնական օտար լեզու, նոյնիսկ դասախօսութիւններուն մէկ որոշ մասը բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ ֆրանսերէն լեզուով կը կատարուէր։ Երկրին մէջն ալ առեւտրական և այլ յարաբերութիւններու համար ամենէն ծանօթ և ընթացիկ օտար լեզուն ֆրանսերէն էր։

Այս պայմաններուն մէջ հայ դպրոցներն ալ բնականաբար կը սորվեցնէին ֆրանսերէնը ամեն տեղ։ Ամեն աւարտող դպրոցական

գէշ-աղէկ կը հասկընար ֆրանսերէնը. և ով իր զարգացումը շարունակելու մասին կը խորհէր ինքնաշխատութեամբ՝ պէտք է դիմէր ֆրանսերէն գրքերու. որով ընականաբար ֆրանսական գրականութեան արտադրութիւններն էին ամենէն առաջ իբրև ազատ ընթերցման նիւթ։ Եւ բոլոր անոնք, որ բարձրագոյն ուսում ստանալու համար Եւրոպա երթալու հնարն ու պատեհութիւնը ունէին, ստուար մեծամասնութեամբ կը նախընտրէին Ֆրանսան և յատկապէս Փարիզը, որու հրաշալիքներու և հմայքներու մասին շարունակ կը լսէին ու կը կարդային. և վերջապէս իրենց գիտցած լեզուն ֆրանսերէնն էր։

Հետևանքը եղաւ այն, որ ո՛չ միայն մեր միջին մտաւորականութեան համար ընթացիկ օտար լեզուն եղաւ ֆրանսերէնը, այլ և մեր բարձր մտաւորականութիւնն ալ իր կրթութիւնը ստացաւ ֆրանսական բարձրագոյն հաստատութիւններու մէջ և սերտօրէն ընտանեցաւ ֆրանսական կեանքին, ըմբռնումներուն ու գրականութեան։ Ուրեմն զարմանալու ոչինչ չկայ, որ մեր գրեթէ բոլոր թարգմանիչները մեր առաջին գրական շրջանին թարգմանած են ֆրանսերէնէ և գրեթէ բացառաբար ֆրանսական գրականութենէ։

Իսկ թարգմանութեան դիմելը անխուսափելի պահանջ մըն է ամեն զարթնող ու բարձրանալ ուզող ժողովուրդի համար. ինքը դեռ իր սեփականը չունի, բայց ճաշակը արթնցած է և վայելքը ունենալ կ'ուզէ. ստիպուած է ուրիշներէն, աւելի բարձր ու մշակուած գրականութիւն ունեցող ժողովուրդներէն փոխ առնելու, այսինքն թարգմանելու։ Թարգմանիչը հարստացընել կ'ուզէ իր միջնակ մտաւորականութեան միտքը, կրթել կ'ուզէ անոնց ճաշակը և ճամբայ հարթել սեփական ստեղծագործութիւններու։ Գրական առաջին փորձերը կը կատարուին, թէ՛ անհատներու կողմէ թէ՛ ժողովուրդներու, հետևելով ու նմանելով ուրիշներու հրապուրիչ ու գեղեցիկ երկերուն։

Այս պատճառով ալ թարգմանական գործը սերտօրէն կապուած է լրագրութեան գործին. լրագիրն ալ կրթել կ'ուզէ. ճաշակը արթնցընել կ'ուզէ, օրինակ տալ կ'ուզէ, հետաքրքրել և ընթերցանութեան վարժեցընել կ'ուզէ և միևնոյն ժամանակ իր թերթին սիւնակները լեցընել, որ այնքան ալ դիւրին գործ չէ, մանաւանդ նոր ոտքի ելլող գրականութեան մը համար։

Մեր առաջին կարևոր թարգմանիչն է «Մասիս»-ի խմբագիրը, որ յիսունական թուականներէն մինչև մեր առաջին շրջանին վերջերը շարունակ թարգմաներ է յիսուն կտորէն աւելի գիրք, որոնց մէջն են Էօժէն Սիւի «Թափառական հրէան», «Գաղտնիք հաւատաքննութեան» և Սիլվիօ Փելլիքքիօի «Բանտք իմ»-ը։

Երկրորդ կարևոր թարգմանիչն է Զմիւռնիայի «Ծաղիկ» թերթին (1861-1867) խմբագիրը Գրիգոր Չիլինկիրեան, որ թարգմանած

է երեսուն հատորի չափ, որոնց մէջն են Վիկտոր Հիւկոյի «Թշուառները», Աբէ Պրեւոյի «Մանոն Լեսքօն», Լամարթինի «Ռաֆայէլը», Միւսէի «Դարուս մէկ զաւկին խոստովանանքը»։

Երրորդ կարեւոր թարգմանիչն է «Արեւելեան մամուլ»-ի խմբագիրը, որ թարգմանած է նորէն բաւականաչափ գրքեր, որոնց մէջն է Էօժէն Սիւի «Գաղտնիք Փարիզու», Ալեքսանդր Տիւմայի «Երեք հրացանակիրք»-ը, «Քսան տարի ետքը», Ժիւլ Վեռնի «Աշխարհի շուրջը ութսուն օրուան մէջ». «Խորհրդաւոր կղզին», Կէօթէի «Վերթեր»-ը, Վալտէր Սքոթի «Իվանհօէն»։

Ռուսական գրքերու թարգմանիչ է նաեւ Մեսրոպ Նուպարեան. Թարգմանած է Հիւկոյի «Փարիզի Նոթր-Տամ»-ը ութսունական թիւերուն, Կէօթէի «Ֆաուստը», «Առակք Լաֆոնթէնի», Ռասինի «Եսթերը», Պուալոյի «Գրակալը» և ուրիշներ։

Թարգմանութիւններ ունին Ստեփան Ոսկան, Գրիգոր Մսերեան, Կոստանդեան, Յարութիւն Տէտէեան և ուրիշներ, մեծ մասով Իզմիրցիներ. այնպէս որ մեր թարգմանական գրականութեան առաջին շրջանին շատ բան կը պարտինք Զմիւռնիային, ուր դպրոցական լուրջ գործ է եղած, ուր Տէտէեան եղբայրներու տպարանը մեծ դեր է խաղացած և ուր բազմաթիւ գործիչներ զբաղուած են թարգմանութեամբ և ուր հրատարակուած են մեր առաջին շրջանին «Արշալոյս Արարատեան», «Արեւելեան մամուլ», «Ծաղիկ» ու «Մեթէօր»։

Անշուշտ Պոլիս ալ միայն Իւթիւճեանը չէր, շատ շատերը ունին թարգմանութիւններ ցրիւ, ո՛չ իբրեւ յատուկ գործ։ Կարելի է ըսել, որ ամեն գրական դէմք մէկ-երկու կտոր թարգմանական աշխատանք ալ ունի. երբեմն շատ աչքի ինկող երկեր, օրինակ, Այվազովսկիի թարգմանած «Կրիլովի առակները» ռուսերէնէ։

Թարգմանական այս ընդարձակ շարժումը մեր առաջին երեսնամեակի ընթացքին ունեցած է երկու մեծ օգուտ։ Առաջին՝ լայն հասարակութեան մէջ տարածած է ընթերցման սէր, կարդալու սովորութիւնը, գիրքը դարձուցած է պահանջ՝ ըլլայ ժամանցի համար, ըլլայ զարգացման։ Երկրորդ՝ շատ է նպաստած մեր արեւմտեան արդի-հայերէնի նորացման ու կանոնաւորման և հարստացման։ Զարգացած ու կանոնաւորուած եւրոպական լեզուի մը բոլոր երանգներն ու արտայայտութիւնները ճշգօրէն տալու համար, ան ալ իրար յաջորդող տասուր հատորներու մէջ, մեր թարգմանիչները հարկադրուած էին բառեր հնարելու, օրէնքներ մշակելու, լեզուին թեթեւութիւնը փնտռելու և շատ բան կոկելու։ Բայց և որոշ աստիճանի արուեստականութիւն են մտցուցած ատով և չորութիւն, տառական հաւատարմութեամբ դէպի բնագրի լեզուն. և փոխանակ օտար արտայայտութիւնները հայացնելու, հայերէնը օտարացուցած են, ամեն բան ուզեր են իրենցմէ չինեն ու հնարեն, որովհետեւ կարուած են եղած բուն ժողովուր-

դի կենդանի հայերէնէն, չեն ճանչցած կամ արհամարհած են բարբառներու ունեցած կենդանութիւնը. աւելի հակում ու ճաշակ ունին գրաբարի, թէեւ «մաքուր աշխարհաբար» գրելու ձգտումով են։

II. ՎԱԹՍՈՒՆԱԿԱՆ ԹՈՒԵՐՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1. ՇՐՋԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ահա՛ այս կուլտուրական շարժման մէջն է, որ կ՚ըսկսի իր ծիլերն արձակել մեր նոր գրականութիւնը և աճիլ։

Վաթսունէն ինըսուն թուականներու ընթացքին մեր նոր հայերէնով, ըլլայ աւելի զուտ թէ գրաբարախառն՝ երկեր յօրինող մարդոց ամենուն անուններն եթէ հաշուի առնել ուզենանք՝ վաթսուն-եօթանասունի կը հասնի այս շրջանի հեղինակներուն թիւը. սակայն քսան-քսանհինգ անուն հազիւ կը մնայ մէջտեղը, եթէ քիչիկ մը աւելի լրջօրէն վերաբերուինք «հեղինակ» ու «գրականութիւն» բառերուն։

Ի՞նչ մարդիկ են և ի՞նչ պատրաստութեամբ այդ աւելի փոքրիկ խումբին պատկանող հեղինակողները։ Մեծ մասը, կէսի չափ, եկեղեցական կրթութիւն ունի մեր ազգային ճեմարաններէն և իրենց իսկական արժէքը ձեռք են բերած անձնական ճիգերով, ինքնաշխատութեամբ, ընթերցանութեամբ կամ պարզապէս իրենց բնածին շնորհքով։ Ոմանք միայն գրաբար գիտեն, ուրիշներ նաեւ օտար եւրոպական լեզու մը։ Վեց-եօթը հոգի Վենետիկ են եղած, Մխիթարեան ուսում ունին և անշուշտ կրած են գոնէ որոշ չափով մը իտալական ազդեցութիւն. Պարոնեանը գիտէր յունարէն։ Շատ քիչերն են, որ իրենց նախակրթարանէն ետքը եղած են Եւրոպա, գլխաւորապէս Փարիզ, և աւելի կամ պակաս լրջութեամբ շփուած են բարձր ուսման ու համալսարանի, յատկապէս ֆրանսական գրականութեան, ինչպէս Իսթիւճեան, Ոսկան, Օտեան, Մամուրեան, Ծերենց։

Այս հեղինակներէն հինգ-վեց հոգի կոչումով հոգեւորական են, մնացածներէն միայն մէկը կին է՝ Սրբուհի Տիւսապ։ Հոգեւորական թէ աշխարհական գրեթէ բոլորն ալ ուսուցիչ են կա՛մ տեւականօրէն կա՛մ եղած են ուսուցիչ և վերջը անցած են ուրիշ գործի, ինչպէս օրինակ Պարոնեանը։ Ծերենց բժիշկ է, Օտեան պետական մարդ, Մամուրեան խմբագիր։ Բոլորն ալ աւելի կամ պակաս չափով կը դառնան դպրոցի և ուսուցման շուրջը, մօտիկ կապեր ունին պարբերական մամուլի հետ, այսինքն իրենց ամբողջ կեանքովն ու գործով հիւսուած են ժողովուրդի հոգեկան բարձրացման գործին։ Եւ գրելն ու յօրինելն ալ իրենց այդ հանրային գործին ու կոչումին մէկ երեսը կը նկատեն։

Յօդուածներ կը գրեն, ճառեր կը խօսին, դաս կու տան, դասագրքեր կը պատրաստեն, բառարաններ կը շինեն, ոտանաւորներ կը գրեն և կը յօրինեն թատերական երկեր ու վիպական գրութիւններ։ Նեղ մտքով գիտական աշխատանքի մօտեցող քիչ կայ և մօտեցողն ալ թեթեւակի, քանի որ շատ համեստ է ընդհանրապէս իրենց գիտական պաշարն ու պատրաստութիւնը և շատ պակաս է գիտական հետաքրքրութիւնը։ Գիտութեան սէրը և գիտութեան նուիրումը ուշ հասնող պտուղ է և բազմակողմանի նախապատրաստական պահանջներ ունի, որ անկարելի է իրականացնել նոր ոտքի ելլել ուզող գրական միջավայրի մը մէջ։

Այս շրջանի գիտական ըսուածը լեզուաբանական վէճեր են, քերականական առաջարկներ, ինչպէս Ռուսինեանի ու Մինաս Չերազի մտցնել ուզած բռնազբօսիկ նորութիւնները, որոնք արմատ բռնել չէին կրնար, քանի որ քիչ հաշուի կ՚առնէին կենդանի լեզուի մը կենդանի ծագումն ու պահանջները։ Այս շրջանի իսկական գիտական արժէք ունեցող լեզուական ուսումնասիրութիւնը Այտընեանի քերականութիւնն է իր աւելի եւս հետաքրքիր յառաջաբանով։

Այնպէս որ առաջին շրջանի ամբողջ գրական աշխատանքը կեդրոնացած է գեղարուեստական տեսակի երկերու ստեղծագործութեան վրայ։ Եւ հոս ալ շատ որոշ կերպով սկիզբները, այսինքն վաթսունական թուերուն տիրողը քնարերգութիւնն է ու ճառախօսութիւնը, որոնք իրարու շատ մօտիկ են խորքով, քանի որ երկուքն ալ զգացումներու անմիջական արտայայտութեան կը ծառայեն։ Այդ երկուքէն զատ վաթսունական թուերուն շատ շեշտուած էր նաեւ թատերական տեսակի գրական ստեղծագործութիւնը, որ սակայն կը գործածէին հեղինակները քնարական ու ճառախօսական նպատակներու ծառայեցնելու համար։

Եօթանասունական և ութսունական թուերուն է, որ հետզհետէ ստեղծագործութեան վիպական ու վիպանման արձակ գրութիւնները կը գտնեն կեդրոն և տիրող. և երկու ձեւով, թէ՛ շիտակ, թէ՛ կատակ։

2. ՔՆԱՐԵՐԳՈՒՆԵՐ

Վաթսունական թուերուն ոտանաւորով գրողներուն թիւը մեծ է. ամենքն ալ ոգեւորուած են սահմանադրութեամբ, ազգով, ուսումով, հայ լեզուով, հայ պատմութեամբ ու մեր պատմական հին քաջերով. ինչ որ հայ է ու հայկական պանծալի է. Հիմա մեր վրայ քիչ մը երեխայական տպաւորութիւն կ՚ընէ այս բոլորը, բայց բնական է. ամէն նոր զարթնող ժողովուրդ պէտք ունի այդ ինքնագովութեան,

ոգեւորութեան, բնազդական է, ինքն իրեն սիրտ տալու համար։ Եւ այդ սահմանադրական ու ազգասիրական ոտանաւորները գրուած են իրենց ոգեւորութիւնը արտայայտելու և ոգեւորութիւն առաջացնելու համար։ Իրականութիւն ու չափաւորութիւն փնտռելու ժամանակը չէ։

Գալով մշակումին՝ կան անշուշտ ջերմ տողեր, բայց ընդհանրապէս պակաս է թափը և շատ հազիւ կ'ըզգացուի քնարական թըրթիռը. տիրողը ճառական տրամադրութիւնն է. ոտանաւորով գրուած ճառեր են աւելի, քան քնարերգութիւն։

Եւ գրողները յայտնի դէմքեր են եղած ժամանակին, Ցիլիկեան, Փափազեան, Այվազեան, Մեզպուրեան և ուրիշներ. իրենց այդ ոտանաւորները գնահատուած են, հանդէսներու մէջ կարդացուած, մէկ-երկուքը երգուած, բայց գրականութեան համար կը մնան երկրորդական աստիճանի վրայ։

Չորս քնարերգուներ կը զատուին ընդհանուր հոսանքէն և մնայուն արժէք ունին։ Եւ իրենց արժէքը գլխաւորապէս իրենց անձնական-անհատական քնարերգութեան մէջն է։ Ազգային թելը այն ատեն միայն գեղարուեստօրէն կը հնչէ ու կը զարնէ մեր սրտին, երբ ճառերու փոխարէն իրողութիւնները կը պատկերացուին, երբ զատողութիւններու և ընդհանուր գովաբանութիւններու փոխարէն իր անձնական հանրային զգացումի յորդ ու անմիջական արտայայտութիւնը կը ծորի։

1. Ամենէն առաջինը, ամենէն լրիւը և ամենէն ալ գեղարուեստականը անտարակոյս Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանն է։ Շատ սիրելի դէմք մը իբրեւ մարդ, իբրեւ մտաւորական հանրային գործիչ, իբրեւ վեր խոյացող հայ և իբրեւ ազնիւ ու մշակուած բանաստեղծ, որ և դրամիկ դէմք մըն է իր խոր սիրով, դժբաղդ կեանքով ու վաղաժամ մահով։

Իր գրաբար գրած սիրոյ ոտանաւորները շատ աւելի խորէն կը հոսին՝ բայց քիչերուն են մատչելի. իր աշխարհաբար գրած ոտանաւորները, որ կիսովին գրաբար են նորէն, թուով շատ չեն, երկու տասնեակ, և ո՛չ նոյն խորութեան. բայց ատոր փոխարէն նո՛ր են, մեր նոր կեանքին կապուած, նո՛ր մշակումով, և շատ փափուկ ու շատ ներդաշնակ։

Ինքը միակն է, որ երգած է կռիւ ու վառօդ մեր բոլոր յեղափոխական երգերէն առաջ. և երգած է ո՛չ անցեալ յուշերով, ո՛չ ալ ապագայի երազանքով, այլ օրուան իրականութեան ու Զէյթունի դէպքերուն կապուած։ Եւ երգած ու վիպած է շատ պարզ ու սըրտանց, ի՛նչ փոյթ թէ հեռաւորութեամբ օտար բանաստեղծի մը։ Իր միւս երգերը հայրենասիրական են, ընդհանուր, հեռաւոր, երազկոտ հայրենասիրութիւն մը, որ անշուշտ Վենետիկէն էր հետը բերած, բայց անձնական չեշտով մը. և նոր ձեւով մը, անուշ ու գրաւիչ, և որ ամեն հայու շրթունքին է հիմա, օրինակ, «Ո՜հ, ի՜նչ անուշ»։

Եթէ երգածը հայրենասիրութիւնը չէ՝ եղբայրութիւնն է, որ նորէն վանքէն կու գայ, կաթոլիկ հայ վանքէ։ Բայց ինչ ալ որ կ՚երգէ, իր սրտէն կ՚երգէ։ Իսկ աշխարհաբարով գրած սիրոյ երգերը, որ միշտ քնքուշ են ու աղուոր, չունին զգացումի մասնաւոր խորութիւն, ինչպէս արդէն ըսի։

2. Պէշիկթաշլեանի հետ համեմատած՝ իր դասընկերը եւ կեանքի մէջ իր ընկերը Թովմաս Թէրզեան շատ է աններդաշնակ եւ արուեստով ալ տկար։ Իրարու վրայ կուտակուած երկար ոտանաւորի տողեր, ուր մտածումներն են տիրողը։ Բայց այդ բոլոր կուտակումներուն ու մտորումներուն մէջ գեղեցիկ պատկերացումներ կան, համամարդկային շեշտ մը կայ, թէեւ տկար արտայայտուած. եւ յափշտակութիւն մը կայ մեծ բնութեան հանդէպ, որ արդէն ինքնին մեծ բանաստեղծութիւն մըն է։

Դժուար է Թէրզեանի ոտանաւորները կարդալը եւ ուշադիր հետեւիլը մանաւանդ մեր այս հեւիհեւ դարուն մէջ, բայց կարդացողը մէջէմէջ կը վարձատրուի։ Թէրզեան բանաստեղծ մըն է։

3. Թէրզեանի հակոտնեան է իր նիւթերու եւ իր տրամադրութեան տեսակէտէն նորէն իր դասընկերը Մկրտիչ Աճեմեան, որուն մուսան անշուշտ մուսա մըն է, բայց որ բնա՛ւ գործ չունի Թէրզեանի երկինքներուն, անդունդներուն եւ ովկիաններուն հետ։ Աճեմեանի մուսան տունէն դուրս չի գար, առանձին բանաստեղծութիւն մըն է։ Նիւթերն ալ, մշակումն ալ, չափն ալ, յանգն ալ, ամեն ինչ պարզուկ, առօրեայ ու տնային. միշտ տանու հագուստով ու մարդկային հասարակ խօսուածքով եւ պարզ աշխարհաբարով. ատոր համար ալ հաճելի, քանի որ բնաւ ճիգ չի պահանջեր։ Իր հաճելիութենէն միշտ կը տուժէ, երբ խիստ հասարակի եւ խիստ սովորականի սահմաններուն կը քսուի։

4. Այս երեք բանաստեղծներէն ո՛չ թէ ետքը, այլ այս երեքին դէմը պէտք է դրուի Պետրոս Դուրեանը, որ չունի Պէշիկթաշլեանի ո՛չ լրութիւնը եւ ո՛չ արուեստի մշակումը, ո՛չ ալ Թէրզեանի փիլիսոփայող բնապաշտութիւնը. Ի՞նչ կը պահանջէք երիտասարդէ մը, որ քսան տարեկան իջած է գերեզման (1851-1872)։

Բայց այդ տարիքին մէջն ալ ունի բնականէն շատ սուր տեսնող աչքեր, ըսելու ներսէն եկող նոր ձեւեր եւ զգացումներու արտայայտութեան ի՜նչ մեծ թափ եւ ի՜նչ աղուոր աշխարհիկ լեզու։ Ինչ որ գրած է Դուրեան մեզի զարմանք կը պատճառէ. եւ խոր հաճոյք իր թարմութեամբ, իր գեղեցկութեամբ եւ իր ինքնաբուխ ու անմիջակ արուեստով։ Եւ կը ցնցէ մեզի իր մահով եւ Աստծու դէմ մղած իր կռիւով։

Իր ամբողջ քնարերգութիւնը փունջ մը երգեր են. երբ կը կարդանք՝ կ՚ըզգանք, որ կարդացածնիս մեծ ու կարեւոր երկի մը առա-

ջին էջերն են միայն, որուն շարունակութիւնը սակայն չունինք. պատառուած է։

Հակառակ Դուրեանի խիստ թարմ տարիքին և իր բանաստեղծութիւններու փոքր թուին՝ շատ աչքի կ՚իյնայ իր ազդեցութիւնը արեւմտեան մեր արդի լեզուի զարգացման վրայ։ Հեռու վենետիկեան անմիջական շփումէ, բուսած ուղղակի ժողովուրդի ծոցէն և բընածին մեծ ու առողջ տաղանդով՝ իր երգերը պարզ են, արու, գունագեղ և անհամեմատ աւելի մօտիկ ժողովրդական կենդանի արտայայտութեան և աշխարհիկ լեզուի յստակ կառուցումին։

Եւ որովհետեւ Դուրեան եղաւ շատ սիրուած ու շատ կարդացուած հեղինակ մը՝ իր ձեւերն ու լեզուն դարձան օրինակ իր ետեւէն եկողներուն, որով մեր արդի գրական լեզուին վրայ դրաւ իր կնիքը։

Կրնանք ըսել, որ Պետրոս Դուրեան մեր արեւմտեան արդի լեզուի առաջին լուրջ մշակողն ու գործածողն է, իբրեւ հեղինակ։ Նոյն դերը ունի, ինչ Գամառ-Քաթիպան արդի արեւելեան գրական լեզուի մշակման ու տարածման գործին մէջ։

3. ԹԱՏՐԵՐԳՈՒՆԵՐ

Երբ 1857 թուին Օրթաքէօյի մէջ հայ թատրոնի հիմը կը դնէին, անով ալ բեմական երկեր ունենալու հիմքը կը դրուէր։ Քանի մը թատերական գրուածքներ իսկոյն թարգմանուեցան իհարկէ հիմնադիրներուն իսկ գրչով, բայց թարգմանական երկերը միշտ խորթ կը հնչէին բեմի դեռ անվարժ ժողովուրդին համար։ Հայ հասարակութիւնը հայ նիւթ կը փնտռէր բնական կերպով, մանաւանդ այդ ազգասիրական ու սահմանադրական առաջին արթնցութեան օրերուն։

Այդ պահանջը բաւարարելու համար է, որ գրած են Պէշիկթաշլեան, Հէքիմեան, Թերզեան և Դուրեան իրենց թատերական երկերը։ Բայց տարբեր բան է հայ թատերական երկերու պահանջը զգալ ու գրել ցանկալ, և տարբեր բան է թատերական երկ մը գրել կարենալ։

Թատերական երկը իր ներքին օրէնքներն ունի և շատ խիստ պահանջներ, որուն կրնան բաւարարել միայն անոնք, որ բնականէն այդ տեսակի երկեր ստեղծագործելու հակումն ու տաղանդը ունին։ Ինչպէս որ ցանկանալով երաժշտական կտոր մը յօրինել չես կրնար, այնպէս ալ թատերական քիչ-շատ տանելի երկ մը ստեղծելու համար պէտք է բնածին յատուկ ձիրքը ունենալ։ Բանաստեղծ ըլլալը հերիք չէ թատերական յաջող երկ մը ստեղծագործելու համար, ինչպէս և թատերական յաջող կտոր մը գրած ըլլալը ապացոյց չէ, որ կրնաս նաեւ քնարական արժէքաւոր երգեր ստեղծագործել։ Մինչեւ անգամ

որոշ աստիճանի հակադրութիւն կայ այդ երկու բնածին շնորհքներուն մէջ։

Մեզի համար հիմա արդէն ինքնին հասկնալի տարրական այս հասկացողութիւնները շատ պարզ չէին մեր գրական գործիչներուն համար անկէ դար մը առաջ, երբ դեռ մէջտեղ ոչինչ չկար և ամեն բան մէկ անգամէն կ'ուզէին մէջտեղ դնել։ Լեզուն գիտեն, նիւթը ունին, խաղալու բեմը կայ, իրենք ալ շնորհքի տէր բանաստեղծներ՝ ինչո՞ւ պիտի չգրեն. եթէ իրենք չգրեն՝ հապա ո՞վ պիտի գրէ։ Մանաւանդ որ բեմի ու թատրոնի և ընդհանրապէս գրականութեան վրայ կը նայէին տարբեր հայեացքով։ Բեմը և գրականութիւնը չէին նկատեր իբրև կեանքի ու հոգիի պատկերացման վայր, այլ խրատելու, ճառելու, ուսուցանելու, ժողովուրդը կրթելու և ազգային գիտակցութիւնը արթնցընելու և ազգային հպարտութիւն ներշնչելու միջոցներ էին անոնք. հրապուրի՛չ միջոցներ։

Բեմ կը հանէին մեր թագաւորները, մեր սուրբերը, մեր մեծ զօրավարներն ու հերոսները իրենց ոսկի թագերով, արծաթ սուրերով և խայտաբղէտ հագուստներով, որոնք կու գային ու բեմին վրայ երկար ու գեղեցիկ և հնչեղ ճառեր կ'արտասանէին հայրենասիրական տաք շունչով և ոգևորուած շարժումներով. եթէ հետն ալ քիչիկ մը երգ ու երաժշտութիւն խառնէին՝ ներկայացումը կը դառնար կատարեալ յաջողութիւն և բազմութիւնը յուզուած և արցունքոտ աչքերով կը դառնար տուն։ Ալ ի՞նչ կ'ուզես. աս էր օրուան պահանջը, աս էր հասարակութեան ճաշակին կրցածը և աս էր նաև հեղինակներուն ուզածն ու ձգտածը։

Մեր առաջին թատերագիրը նորէն Պէշիկթաշլեանն է, գրած է չորս հատ մեր պատմութեան էջերէն հանուած ողբերգութիւններ՝ «Կոռնակ», «Վահէ», «Վահան Մամիկոնեան» և «Արշակ Բ.»։ Թարգմանած է «Մահ Կեսարու», «Սաւուղ» և «Բրուտոս»։ Գրած է նաև մէկ-երկու հատ փոքրիկ կատակ գրութիւններ։ Պէշիկթաշլեանի բոլոր թատերական երկերուն մէջէն փոքրիկ կատակ մը միայն՝ «Երեք քաջեր»՝ մինչև հիմա դիմացեր է բեմին և դեռ կը դիմանայ մանաւանդ դպրոցական բեմերուն։

Հեքիմեանի ու Թերզեանի բեմական երկերը նոյն տեսակին կը պատկանին։ Հեքիմեան գրած է գրաբար եօթը-ութը կտոր, որ բեմի կոշտ տախտակներուն վրայ հանել կարողանալու համար ակամայ ըստիպուած էին թարգմանելու աշխարհաբարի, ինչպէս արդէն յիշած եմ։ Թերզեան գրած է, և ըստ երևոյթին կիսովին հարկադրաբար, «Սանդուխտ», «Յովսէփ գեղեցիկ» և «Արշակ Բ.»։ Պէշիկթաշլեան գոնէ ուժեղ բանաստեղծական շունչ ունի։ Իր երկու ընկերներուն այս թատերական երկերը միայն գրապատմական արժէք ունին. ցոյց կու տան ժամանակի ոգին ու ճիգերը։

Աւելի հետաքրքիր է Պետրոս Դուրեան, որ 16 տարեկան հասակին սկսած է թատերախաղեր գրել. գրած է թիւով ինը հատ. «Վարդ և Շուշան», «Սև հողեր», «Աւերումն Անի մայրաքաղաքին», «Անկումն Արշակունի հարստութեան», «Արտաշէս աշխարհակալ», «Կործանումն Հռոմայ», «Շուշանիկ», «Տիգրան Բ.», «Թատրոն կամ թշուառներ»։ Տհաս գրութիւններ են անշուշտ, բայց այս երկերուն մէջն ալ կենդանի գրիչ ունի. էջեր կան, որ սիրով կը կարդացուին։

Եւ շատ հետաքրքիր է իր փորձը ժամանակակից կեանքէն իր նիւթն առնելու. իրաւ է, անգամ մը միայն։ Հաւանօրէն Սրապիոն Թղլեանի ազդեցութիւնն է, որ Դուրեանի ուսուցիչն է եղած և ինքն ալ գրած է նոյն ուղղութեամբ թատերակներ, որոնք դժբախտաբար մէջտեղ չկան։

Թէ՛ բեմական տեսակէտէն, և թէ՛ գրական, այս շրջանի ամենէն աչքի ինկող թատերագիրը Նարպէյն է՝ Խորէն Գալֆայեան՝ կաթոլիկութենէ ազգային եկեղեցին անցած բարձր հոգևորական մը, որ գրական դէմք մըն է (1833-1892)։

Յայտնի են իր ազգասիրական գրաբար ոտանաւորները, որոնք ինչքան ալ իրենց ժամանակի ճառական ու երկարաբան թերութիւնները ունենան իրենց վրայ, բայց և այնպէս իրենց մէջը աւելի կորով ունին։ Ունի նաև ամբողջ հատոր մը սիրային ոտանաւորներու «Քո՛յր իմ» ըսելով, որով շատ բան չի փոխուիր իհարկէ։ Երբ մարդս իր ըղձացածն ու մտածածը հարազատօրէն ըսել չի կրնար կամ չի ուզեր, պէտք չէ այդ մասին խօսի. գրածը կը դառնայ կամ կը հնչէ կեղծ։ Այս ոտանաւորներն ալ կը մնան գրաբար ստեղծագործութիւններու իզուր դէզերուն մէջ։

Նարպէյ գրած է երկու թատերական երկ, գուցէ և իմիջի այլոց, առանց մասնաւոր կարևորութիւն տալու, դպրոցի մը մէջ ներկայացուելու դիտումով, ուրեմն և աշխարհիկ լեզուով։ Այդ երկու երկերն են, որ պիտի մնան իրմէ մեր նոր գրականութեան մէջ իբրև առաջին քիչ-շատ յաջող թատերական փորձեր։

Մէկը ողբերգութիւն մըն է, նախորդ հեղինակներուն նման մեր պատմական անցեալէն առնուած և նոյն ազգասիրական ոգիով, բայց ինքը բեմական աւելի շնորհք ունի և իր ներկայացուցած հերոսներուն վրայ աւելի կեանք կայ, և այդ պատճառով ալ մինչև հիմա կը մնայ բեմական խաղացանկերու վրայ։ Երբ որևէ հանդիսաւոր առիթով հարկ զգացուի ազգային-պատմական խաղ մը բեմադրելու՝ իսկոյն կ'ըսկսին փնտռել իր «Արշակ Բ.»-ը։ «Արշակ Բ.»-ներ գրեր են շատերը և դեռ շատերն ալ պիտի գրեն. յաջողուածը Փաւստոս Բուզանդի բացառիկ գիրքն է, այսինքն հին ու անզիր վէպին հրապոյրը։

Իր երկրորդ գործը կատակերգութիւն մըն է, աշխոյժ ու հետաքրքիր գրուածք մը և մեր գրականութեան առաջին իսկական կա-

տակերգութիւնը, կը կոչուի «Ալաֆրանկա», որ տպուած է 1862-ին։ Կենդանի ընթացքով, կենդանի դէմքերով, բնական ծիծաղով թատերակ մը, որ մեր բեմերուն վրայ միայն երկ մը կը դառնար, եթէ չարաբաստիկ «քոյր իմ»-ը հոս ալ գործը խանգարած չըլլար։ Կին չկայ խաղին մէջ, որով խաղին զսպանակը կոտրուած է. կ՚ըղձաս, որ պակաս ու հղծուած ստեղծագործութիւն մըն է, իր ունեցած շատ մը առաւելութիւններուն հակառակ։

Նարպէյի համար դժուար չէր քիչ մը զգուշութեամբ մէկ-երկու կին մտցնելը խաղին մէջ, այդ համարձակութիւնը ան ունի. հաւանօրէն արգելքը այն միջավայրն էր, ուր խաղացուելու համար գրուած էր երկը։

III. ՎԻՊԱԳԻՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

1. ՎԷՊԵՐ

Վիպական զանազան ուղղութեամբ փորձեր ունեցած է մեր նոր գրականութիւնը նոյնիսկ յիսունական-վաթսունական թուականներուն. բայց եօթանասնական և ութսունական թիւերուն է, որ արձակըն ու վէպը ընդհանուր տիրող ձեւ կը դառնան։

Վէպ գրող հեղինակները հետեւեալներն են.

Խաչատուր Միսաքեան. Պոլսեցի, ինքն իր գլխուն հասնած խըլխունջ մարդ մը, երկար ժամանակ Փարիզ ապրած և իր մասին բաւական խօսեցուցած, որ ունէր գրաբարագէտի համբաւ և ստանաւորներ։ Գրած է աշխարհաբար «Սոփիա» անունով վէպ մը իր փարիզեան կեանքի առաջին տպաւորութիւններով հիւսուած։

Արմենակ Հայկունի (1835-1866), որբ մը ձեռներէց, բողոքական կրթութեամբ, եղած է անգլիական բանակին մէջ Ղրիմի պատերազմի առեն և գրած է «Էլիզա» անունով վէպ մը, որ տպուած է 1861-ին ուր իր սէրը, Հայաստանի զանազան մասերը և ամեն տեսակի գաղտնութիւններ և արկածներ հիւսուած են իրար։

Ս. Տէր-Սարգսեան, Վանցի ուսուցիչ մը, որ Պոլսի մէջ եղած ատեն կը գրէ վէպ մը «Շահէնն ի Սիպիր» անունով, տպուած է 1876-ին. հայրենի վայրերու նկարագրութիւններով, արկածալի դէպքերով, կիսայեղափոխական, կիսասիրային, կիսագրական, կէս-բարբառական լեզուով գրութիւն մը։

Մաթէոս Մամուրեան (1830-1901), «Արեւելեան մամուլի» խմբագիրը, բարեխիղճ աշխատող ու թարգմանիչ, Փարիզի Մուրատեան վարժարանէն. գրած է «Հայկական նամականի» (1872) անունով վէպի նմանող հասարակական ու քննադատական երկ մը այլ եւ ուրիշ ամբողջական վէպ մը «Սեւ լեռին մարդը». հայրենասիրական ձգտու-

մով և հայրենական վայրերու նկարագրութեամբ «Շահէնն ի Սիպիր»-ի ոգիով, որ չունի սակայն անոր ուժի թափ շունչը՝ երկրին ու պայմաններուն անձնապէս անծանօթ ըլլալուն հետեւանքով։

Սրբուհի Տիւսապ 1883-էն մինչեւ 1887 չորս տարուան ընթացքին գրած է երեք վէպ «Մայտա», «Սիրանուշ» և «Արաքսիա»։ Ինքը կին մը և գրածները կնոջ ազատագրութեան ջատագովութիւն. ամենէն յաջողն է «Մայտա»ն։ Շատ յարգուած դէմք մը ինքը հեղինակուհին իր ընտանիքով ու դիրքով, իր բնաւորութեամբ և անով, որ Պէշիկթաշլեանի աշակերտուհին ու սէրն է եղած։ Իբրեւ առաջին կին հեղինակ մեծ համակրանքի է արժանացած։

Տիգրան Կամսարական 1888 թուին «Արեւելք»ի մէջ, իբրեւ թերթօն, հրատարակած է երկար վէպ մը «Վարժապետին աղջիկը» անունով, ինքը հեղինակը իր կեանքին քսան տարեկանը հազիւ լրացուցած։ Գրուածքը ժամանակին մեծ աղմուկ է հանած, իբրեւ Պոլսի իրականութենէն առնուած և նոր հոգեբանական շունչով գրուած երկ մը։

Քսան տարեկան տղայ մը անշուշտ կրնայ կարճ կամ երկար քնարական յաջող բանաստեղծութիւններ գրել, նոյնիսկ գեղեցիկ պատկեր մը, նկարագրութիւն մը, ապրուած վայրկեան մը, սրանում մը, թռիչք մը ստորագրել. բայց հասարակութեան մը կեանքը պատկերացնող և հոգեբանական վերլուծութեամբ հանրային արժէք ներկայացնող վէպ մը գրել չի կրնար։ Պէտք է ապրած ու տեսած ըլլայ հեղինակը, պէտք է ժամանակ ունենայ, որ կարողանայ ճանչնալ իրականութիւնը իր խորքին մէջ և լրջօրէն ծանօթ դառնայ հոգեբանական բազմատեսակ վիճակներուն, որ իր գրական ձեռնարկը իսկապէս գեղարուեստական արժէք ստանայ։

Եթէ «Վարժապետին աղջիկը» շատերու գնահատանքին է արժանացած, կը նշանակէ հեղինակը ուժեղ երեւակայութիւն ունի և գրական կառուցումներու ճարտարապետական շնորհք, ինչպէս և բնականէն հոգեբանական հոտառութիւն։ Երկուքն ալ շատ կարեւոր յատկութիւններ վիպագրի մը համար, որոնք սակայն առանձին առած գեղարուեստական ճշմարիտ երկ մը յօրինել չեն կրնար, քանի դեռ խորքը, բուն ապրումը չկայ։ Այս տեսակի «յաջողած» երկ մը խոստում մըն է միայն, որ քանի մը տարի ետքը գալու է իսկական գեղարուեստական ստեղծագործութիւնը։ Դժբաղդաբար հեղինակը չէ պահած իր խոստումը։

Այս բոլոր վէպերն ալ երկարաշունչ երկեր են և շատ հետաքըրքիր իրենց ժամանակի մտայնութիւնը, ձգտումներն ու խարխափումները ըմբռնելու համար։ Գրապատմական լուրջ արժէք ունին անոնք, բայց գեղարուեստական մնայուն արժէք չունին։

Եօթանասուն-ութսունական թիւերուն միակ իսկական գեղար-

ուեստական արժէք ներկայացընող հեղինակները երկու հոգի են՝ Ծերենց և Պարոնեան։

Ծերենց (1822-1888), որ բժիշկ մըն է վենետիկեան նախնական կրթութեամբ և բաւական ճամբորդած ու կարդացած մարդ, գրած է երեք վէպ, երեքն ալ նիւթը հայ պատմութեան էջերէն քաշած՝ «Թորոս Լեւոնի» (1878), «Երկունք իններորդ դարու» (1879) և գործնականապէս կիսատ մնացած վէպ մը «Թէոդորոս Ռշտունի», որուն առաջին գլուխն է միայն հեղինակը վիպած և շատ գեղեցիկ. մնացած ամբողջ գիրքը վէպ չէ, այլ վէպի համար հաւաքած պատմական նիւթ։

Պատմական վէպեր, մանաւանդ տաղաչափութեամբ գրուած, շատ կան վենետիկեան և ո՛չ-վենետիկեան գրիչներու երկերուն մէջ, մեծ մասով գրաբար, բայց հոս ու հոն նաեւ աշխարհաբար։ Եւ բոլորն ալ նոյն խոշոր թերութիւնն ունին. ճառ են, գովասանք, ներբող, երկար-երկար տողերով, սրբացում, պանծացում, բայց ո՛չ պատկերացում։ Մարմինը, հոգին, պատկերը, իրականը, կենդանի շրջապատը և հոգեբանական նրբութիւնն ու ճշմարտութիւնը չեն հետաքրքրած ճառագիրները. և ընդհանրապէս գործողութիւն ալ չկայ իրենց վիպումին մէջ. անոնք խրատ կու տան, հայրենասիրութիւն կը քարոզեն, եղբայրութիւն կը քարոզեն կամ եկեղեցական պաշտամունք կը կատարեն. ժամանակ չունին գեղարուեստի պահանջներով զբաղելու. և ատոր համար ալ գեղարուեստէն դուրս կը մնան։

Արդ՝ Ծերենց առաջինն է և տաղանդաւոր, որ պատմական նիւթերուն կը մօտենայ իբրև գեղարուեստագէտ։ Իր ամբողջ աշխատանքը կենդանացումն է պատմական սեղմ ու չոր տողերու՝ հոգի դընելու հոգի չեղած տեղը, կենդանի խօսք ու կենդանի շարժում ըստեղծելու համար, ոսկորէ և արիւնէ կերտուած իսկական մարդիկ, ամեն մէկը իր ուրոյն հոգեբանութեամբ, իր դէմքով, իր արտաքինով ու ներքինով. այլև ամբողջ շրջապատը և իրար յաջորդող դէպքերը հնար եղածին չափ պարզ, յորդ և հոսուն։ Այսինքն կենդանի պատկերացում, կենդանի շարժում և կենդանի հոգեբանութիւն։ Այս կենդանութեան մէջն է Ծերենցի բերած և՛ նորութիւնը և՛ գեղեցկութիւնը։

Ծերենց ալ հայրենասիրութիւն կը քարոզէ, բայց գործով, պատկերացումով, կենդանի տիպարներ ստեղծելով և իր ամբողջ վէպի յորդ հոսումով. ան հայրենասիրութիւնը կը պատկերէ, դէմդ կը դնէ, կը դրոշմէ աչքերուդ ու հոգիիդ մէջ, առանց ձանձրալի քարոզչութեան և անամէջ գովաբանութեան. աս է գեղարուեստի պաշտօնը։

Ծերենցի «Թորոսն» ու «Երկունքը» միշտ ալ մնան պիտի մեր գրականութեան մէջ իբրև նոր հասնող սերունդներու առաջին ամենէն գրաւիչ ու գեղարուեստական արժէքով ընթերցանութեան գրքեր։

Զ. ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

Յակոբ Պարոնեանը (1842-1892) առաջին երեսնամեակի մեր արեւմտեան գրականութեան տիրական դէմքն է անպայման, իբրեւ գեղարուեստական ստեղծագործող։

Իր ժամանակին ալ, իրմէն առաջ ալ ունեցած է մեր պոլսական գրականութիւնը և՛ զաւեշտական թերթեր և՛ երգիծական գրողներ. Ոսփորի ափերուն վրայ այդ ապրանքէն միշտ ալ եղած է, բայց ատոնցմէ և ո՛չ մէկը ո՛չ խորքով, ո՛չ ձեւով, ո՛չ լրջութեամբ, ո՛չ որակով, ո՛չ քանակով համեմատուիլ չի կրնար Պարոնեանի հետ։ Ուրիշ է խնդացընելը, ուրիշ է խնդացընելով գեղարուեստ ընելը։

Իր գրութիւնները բազմատեսակ են՝ մեծ մասը փոքրիկ կեանքի պատկերներ, տեսարաններ, խօսակցութիւններ, խաղեր, կատակներ, ակնարկներ, իբրեւ օրացոյց, իբրեւ բառարան, իբրեւ յիշատակարան գրուած կտորներ։ Իր գրելու տիրող ձեւը կտոր-բրդուճ է։

Իր համեմատաբար աւելի երկար ու աւելի վէպի նմանող երկերն են «Պտոյտ մը Պոլսի թաղերուն մէջ», «Քաղաքավարութեան վնասները», «Ազգային ջոջեր», «Մեծապատիւ մուրացկաններ», «Հոս-հոսի մը ձեռագիրը» և մէկ երկու բեմական գրութիւններ՝ «Արեւելեան ատամնաբոյժ», «Պաղտասար աղբար»։

Այս բոլոր աւելի երկարաշունչ գրութիւններուն մէջ չունի սակայն կուռ ու ամբողջական կառուցում. լաւագոյն պարագային կեանքի պատկերները շարք մըն է թելով մը իրարու կապուած, համրիչի պէս, ինչպէս «Մեծապատիւ մուրացկանները». կամ պարզապէս շարուած են իրարու քով, ինչպէս «Քաղաքավարութեան վնասները»։ Վիպական կառուցումը իր տկար կողմն է. շէնք մը չի բարձրանար ո՛չ վիպական, ո՛չ ալ թատերական։ Չունի կերտած ո՛չ մէկ տաճար. բոլորը խրճիթներ են կամ սովորական տներ իրարու կից։ Գեղարուեստի այս կարեւոր կողմը կը պակսի իրեն. ատով է որ ցած կը մնայ Մոլիէրէն։

Իր ուժը և իր բարձր արժէքը խորքին մէջն է. իր բոլոր գրուածքները կը խնդացընեն, բայց երբեք գրուած չեն միայն խնդացընելու համար. գրուած են բան մը ըսելու համար, գրուած են բան մը փոխելու, սրբագրելու ցանկութեամբ, գրուած են իբրեւ քննադատութիւն, իբրեւ բժիշկ, իբրեւ ուսուցիչ։ Ուղղակի խրատ չի տար, ատիկա հակառակ կ'ըլլար գեղարուեստի, բայց իր բոլոր գրածները իրենց էութեամբ ու իրենց խնդուքով մէյ-մէկ խրատ են։ Պարոնեանի կատակն ու երգիծաբանութիւնը ընկերաբանական ու բարոյական խորք ունի միշտ։ Եւ շատ առողջ խորք մը, արժէքաւոր յատկու-

թիւն մը ծաղրի չի ենթարկուիր Պարոնեանի գրչին տակ, բան մը, որուն դէմ Մոլիէր շատ հեղ կը մեղանչէ:

Պարոնեանի երկրորդ մեծ յատկութիւնը իր անսպառ ու բնածին բարութիւնն է: Ծիծաղը շատ սուր զէնք է, որ դիւրութեամբ կրնայ դառնալ ծաղր ու երգիծանք: Պարոնեանի գրիչը վիրաւորանք չունի. նոյնիսկ հոն, ուր շատ կը մօտենայ անձնականին և կ՚ըսպառնայ, որ պիտի դառնայ վիրաւորիչ: Եւ վիրաւորիչ չէ, որովհետև թերութիւնները կը մատնանշէ ներքին բնական բարութեամբ, չկայ բնաւ խայթելու, չարութիւն մը ընելու ցանկութիւնը. անչար հոգի է:

Իսկ իր երրորդ մեծ յատկութիւնը իր բնածին տաղանդն է, ծիծաղելին տեսնել և արտայայտել կարողանալը: Ներկայացընելու և ըսելու առեն անսպառ աղբիւր մըն է ծիծաղի. անվերջ են իր գիւտե-

րը, իր նուրբ գիծերը, իր նուրբ դիտողութիւնները:

Ցուրտ ու բնական ծիծաղ մեղմ բարութեամբ մը փաթթուած և միշտ առողջ բարոյական վերաբերում մը՝ ահա՛ Պարոնեանի հմայքը:

Ան իր երկերուն մէջ ներկայացուցած է գրեթէ բացառաբար երկու աշխարհ. նախ՝ Պոլսեցի միջակ առևտրական դասակարգի կեանքըն ու դէմքերը՝ շուկային հին մարդոց կեանքը, ընտանիքը, վարքըն ու տիպարը. և երկրորդ՝ մտաւոր դասակարգի նոր մէջտեղ ելած դէմքեր՝ ուսուցիչ, գրագէտ, ճառախօս, սահմանադրական ժողովներու անդամ, հեղինակ, խմբագիր և նոր կիսամտաւորական պաշտօնեաներ ու արհեստաւորներ. և ասոնց հետ ալ հինէն եկող մտաւորականութիւնը՝ տէրտէր ու վարդապետ: Եւ Պարոնեանի գրիչը տարբեր գեղարուեստական մերձեցում ունի այս երկու տարբեր դասակարգերու հանդէպ. կոպիտ արտայայտութեամբ հիներուն ու նորերուն:

Հիները, շուկայեցիները երբ կը նկարէ՝ կը նկարէ գեղարուեստագէտի մը պէս. անոնց բոլոր ըսածը, ըրածը, խօսելու ու շարժուելու ձևերը, ամեն ինչ կը բղխի տիպարներու ներսէն. ներսն է, որ կը դրսևորուի և ինքը դուրսէն օգնութեան գալու ձևեր չունէր. իր կողմէն նոր կատակներու, ծիծաղելի հնարամտութիւններու և արտաքին յաւելումներու շատ պէտքը չզգար. կը թողնէ ազատ, որ այդ տիպարները իրենք իրենց ցուցադրեն. և կ՚ըստացուի աւելի միաձոյլ քանդակ և աւելի խոր ու ճիշդ հոգեբանութիւն, որովհետև այդ մարդիկը արդէն ձևակերպուած ու արմատացած յատկութիւններու տէր են և ամեն մէկը իր նման ամբողջ խումբի մը հարազատ ներկայացուցիչն է: Հեղինակը ո՛չ թէ անհատի մը վարմունքն է, որ կը գծէ, այլ ամբողջ որոշ խումբի մը. հաւաքական, ընդհանուր ու միջին թիւ դէմքեր են, որով և խոր ու մնայուն:

Երբ նոր մտաւորական մարդոց կը մօտենայ՝ այդ ներքին մշակուած ձևաւորութիւնը այլևս չկայ, խումբի մը ներկայացուցիչ տիպարները չեն անոնք. ամեն մէկուն առանձնակի ստիպուած է մօտե-

նալու. անհատական դէմքեր են և ո՛չ միշտ յատուկ. և հեղինակն ալ ամէն անգամ չունի հնարաւորութիւնը կամ սրատեսութիւնը անոնց կեանքն ու հոգին որոշակի տեսնելու։ Եւ այդ պատճառով ալ այդ մարդոց թերիները մատնանշելու համար իր կատակն ու ծիծաղը շատ յաճախ իր տիպարներու հոգեբանական խորքէն չէ որ կը բղխի, այլ հագուստի մը պէս հագցուցած է դուրսէն անոնց վրայ. հեղինակը ինքն է որ կը կարէ աւելի կամ նուազ յաջող ենթադրութիւններով, համեմատութիւններով և ծիծաղական բոժոժներով պճնուած այդ հագուստը։ Եւ մենք ալ կը խնդանք այդ Պարոնեանի գերձակութեամբ յօրինուած հագուստին վրայ, բայց ո՛չ իսկապէս այդ մարդոց հոգեկան ներքին գծերուն վրայ։

Առաջին տեսակը իսկական գեղարուեստական քանդակում է. երկրորդ տեսակը գեղարուեստական խարխափում է և մեր ծիծաղն ու հաճոյքն ալ պայմանական։ Կը խնդանք պարոնեանի ըմբռնումին և անոր երեւակայած խաղերուն վրայ։ Առաջին պարագային մարդկային հոգիի գիծերն ու բիծերն են, որոնց վրայ կը ժպտինք, խորէն կու գայ տպաւորութիւնը։ Երկրորդ պարագային մեզի զբաղեցնողն ու ծիծաղցընողը հեղինակի զանազան գիւտերն են, անոր հնարած վարպետութիւններն ու կատակները։

Այս նոր տեսակի մարդիկներուն քանդակումը Պարոնեանի կողմէ անշուշտ որ շատ աւելի կամայական է և նուազ հոգեբանական արժէքով, բայց մեզի աւելի կը հետաքրքրէ, որովհետեւ նոր դէմքեր են, հրապարակի վրայ կեցած մարդիկ են, և աւելի մեծ չափերով մեր ուշադրութիւնը կը քաշեն։

3. ՎԻՊԱՆՄԱՆ ԵՐԿԵՐ

Առաջին շրջանի արեւմտեան նոր հայ գրականութիւնը ունի քանի մը նշանաւոր հեղինակներ, որոնց երկերը դուրս կը մնան գրական սովորական կաղապարներէն, բայց ունին իրենց յատուկ ինքնուրոյն գրական արժէք։

1. Ամենէն առաջ Մկրտիչ Խրիմեան (1820-1907), որ ժողովուրդը պարզապէս «Հայրիկ» կ'անուանէր և որ իր ծերութեան օրերուն ընտրուեցաւ կաթողիկոս։ Խրիմեան ԺԹ դարու իսկական հայ դէմք մըն է, գուցէ և ամենէն ցայտուն հայ դէմքը։ Եղած է հաւատաւոր ու նուիրուած հոգեւորական մը, բայց ունեցած է ժամանակի ամենէն ազատ մտածող աշխարհական մարդու հայեացքներ ու լայնախոհութիւն. գուցէ անոր համար, որ չուշտակ վարդապետ է, ընտանիք է ունեցած և ապրած է ժողովուրդին մէջ. և ապրեր է միշտ պարզ ժողովուրդի մարդու մը պէս և միշտ ալ ժողովուրդին հետ սերտ շփման մէջ։

Արեւմտեան հայութեան հոգեկան ու գրական բոլոր շարժումները մինչեւ ութսունական թուականները գլխաւորապէս կեդրոնացած էին Պոլիս. բուն գաւառացի հայ ժողովուրդը հեռուէն միայն բաներ մը կը լսէր. ուրիշ աշխարհ մըն էր, որուն մասին շատ քիչ բան գիտէին Պոլիս եւ քիչ կը հետաքրքրուէին։ Այդ միջոցին է, որ Խրիմեան 1851-էն սկսած ինքն իր խելքով ու իր ճարած միջոցներով կը մտածէ ու կ'աշխատի մխ-մինակը հոգեկան օճախ մը վառել բուն հայ հողին վրայ. Վարագի վանքին մէջ կը բանայ դպրոց՝ հիմնուած գիւղատնտեսական աշխատանքներու. կը յաջողի տպարան մը յարմարցնել եւ կը հրատարակէ «Արծիւ Վասպուրականի» անունով ամսագիր մը մայր հողին վրայ։

Ինքն ալ կը գրէ արձակ ու տաղաչափուած, սկիզբը գրաբար, ետքն ալ կիսագրաբար, կիսաբարբառով. կ'երգէ հայ ժողովուրդի դարաւոր տառապանքը եւ իր օրերու ցաւն ու սուգը։ Բայց առանձ յուսահատելու, հաւատքով ապագային վրայ, կը ձգտի բարձրացնել ժողովուրդը տնտեսապէս ու մտաւորապէս։

Իր այդ ըմբռնումներու արտայայտութիւններն են իր գլխաւոր գրական երկերը կէս մը վէպ, կէս մը արձակ խրատական գրութիւն, ուր շատ հետաքրքիր ու մէջէմէջ կենդանի էջեր կան. գրուած են սրտանց եւ ինքնայատուկ մտերիմ ոճով մը. «Դրախտի ընտանիք», «Սիրագ ու Սամուէլ» եւ մանաւանդ «Պապիկ ու Թոռնիկ»։

Խրիմեան առաջին օրէն մօտիկ է եղեր նաեւ մեր յեղափոխական շարժումներուն. ինչպէս եւ հայ հողերու վրայ կատարուելիք բարեփոխութիւններու առաջարկներուն ու ծրագիրներուն մեր ազգային ժողովներուն մէջ։ Ինքն ալ Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքի ու խումբ մը դիրք ունեցող ազգայիններու հետ հայկական հարցը դրած է միջազգային սեղանի վրայ։ Բայց իր վեղարով, իր յուզումով ու արցունքով եւ իր «Թուղթէ շերեփով» լուրջ արդիւնք մը ըստանալ չէ կրցած այդ նշանաւոր սեղանէն։ Եւ իր սիրտը մխիթարելու համար կեանքի վերջին տարիներուն գրած է կիսահեգնոտ ոտանաւոր մը թագաւորներու հասցէին։

2. Խրիմեանի աշակերտն է Գարեգին Սրուանձտեանց (1840-1892) եւ նորէն մայր հողէն բուսած, հայ հողին կապուած, հայ շունչով ազնիւ հոգի մը, որ Խրիմեանի դիրքը չունի, ոչ ալ անոր տիրող կերպարանքը, բայց որ եղած է մարմնացած հայրենասիրութիւն։ Շարունակ ճամբորդած է հայաբնակ գաւառներուն մէջ զանազան հոգեւոր պաշտօններով. եւ այդ ճամբորդութիւններու առթին իր կրած տպաւորութիւններն է, որ գրի է առած իր գրքերուն մէջ։ Իր գրածը այդ ուղեւորական նկարագրութիւններն են չափազանց ջերմ ու յորդ ըզգայնութեամբ մը թաթխուած։

Իր այդ թափառումներու միջոցին ամէն տեղ սիրով ժողվեր է

ժողովրդական անգիր բանաստեղծութեան հետ կապուած ամէն տեսակի երգեր, վէպեր, խաղեր, որ և տուեր է տպագրութեան իր ուղեւորական յուշերուն հետ միասին։ Իր այդ հաւաքած նիւթերը թանկագին գոհարներ են ժողովրդական բանաստեղծութեան և իր ժամանակի համար բոլորովին նոր ու անակընկալ գիւտեր։ Հիմա որ այդ կարգի ժողովրդական անգիր բանաստեղծական նիւթեր արդէն հրատարակուած են նաև ուրիշներու կողմէ բաւականին, նորէն իր ժողվածները անփոխարինելի կը մնան իր ընտրելու ու գնահատելու բնածին ու նուրբ ճաշակին պատճառով։

Իր երկերն են «Թորոս աղբար», «Դրոց բրոց», «Համով-հոտով» և «Մանանայ»։ Վերնագիրներն անգամ հայրենի բոյր ունին իրենց վրայ։ Իր գրչէն ելած ամէն տողի մէջ հեղինակի սէրէ յորդող սիրտը կը թրթռայ։

3. Գաւառի պտուղ, գաւառէ ելած, գաւառացիներուն կապուած իր ամբողջ էութեամբ, հայրենի յուշերով և հայրենիքի վշտերով լեցուն հոգի մըն է Մելքոն Կիւրճեան, որ իր ինքնաշխատութեամբ և իր շնորհքով ուսուցչական ու գրական անուն մը կրցած է շինել Պոլսի մտաւորական շրջանակներու մէջ. և իր պանդուխտ հայրենակիցներու վիճակն ու կեանքը, վշտերն ու տառապանքը նկարագրած է կենդանի գոյներով և թրթռուն յուզումով։

Գրած է «Արեւելքի» ու «Մասիս»ներու մէջ ութսունական թիւերու վերջին։ Սրտին խորէն և վարակիչ զգայնութեամբ գրուած էջեր են, Սրուանձտեանցի գրութիւններու յուզականութեան շատ ազգական. և որ պիտի պահեն իրենց թարմութիւնն ու խորութիւնը մեր բարբառական գրականութեան պանդուխտի խոր երգերուն նման։ Արդէն «Կռունկ»ի երգը վիպական պատկերներու և արձակի վերածելն է Հրանդի գրչին կատարածը։

4. Նմանապէս շատ սիրուած և շատ յարգուած անուն մըն է Գրիգոր Օտեան (1834-1886), որ սնած է ֆրանսական կրթութեամբ ու գրականութեամբ, ելած է պետական պաշտօններու վրայ, ունեցած է բարձր դիրք, մասնակցած է Պոլսի ազգային գործերուն և սահմանադրութեան կազմութեանը յիսուն-վաթսունական թիւերուն, կեանքին վերջին հատուածը ապրած է Փարիզ։

Բայց Պոլիս ըլլայ, Պուլղարիա թէ Ֆրանսա հոգիով միշտ կապուած է հայ կեանքի բոլոր կողմերուն, կը դողայ հայ գրին վրայ։ Կը կարդայ ամէն հայ նոր երկ, կը հետեւի բոլոր հայ շարժումներուն և հայ թերթերուն. իր նրբազգաց բարի հոգին կ'արձագանգէ իւրոյն ամէն ձայնի։ Կապ է պահած իր ժամանակի քիչ-շատ կարեւոր բոլոր աչքի ինկող դէմքերուն հետ, ոմանց հետ տեւական թղթակցութեամբ։

Նեղ մտքով գրագէտ մը չէ Օտեան, այլ գրասէր մը, հայասէր մը, մարդասէր մը, խորհող ու խոր հոգի ունեցող հայ մարդ մը, որ

հետաքրքրուեր է ամէն բանով, որ հայուն կը վերաբերի։ Եւ որ հոս ու հոն իր պատահական գրութիւններուն մէջ, ըլլայ բարեկամի ուղղուած նամակ մը, ըլլայ օրը օրին թղթակցութիւն մը Պոլսի թերթերուն, դրեր է իր տպաւորութիւնները, իր դատումները։

Պատառիկներ են ինչ որ ունինք Օտեանէն, բայց այդ պատառիկներուն մէջ այնքան սիրտ կայ, այնքա՜ն ջերմութիւն, այնքան հոգեկան մասնակցութիւն և հոգեկան բարձրացում, որ մանաւոր, աչքի խնող երկ մը գրած չըլլալուն հակառակ՝ միշտ ալ համարուեր է մեր լաւագոյն ու բարձր գրագէտներէն մէկը. և մեծ սխալ մը չըկայ այդ ընդհանուր տպաւորութեան մէջ։

5. Կայ և հինգերորդ անուն մը՝ Եղիա Տեմիրճիպաշեան, որ գըրած է եօթանասնական-ութսունական թուականներուն և շատ է գըրած. հրատարակած է նաեւ պարբերական թերթեր ինչպէս «Երկրագունտ», «Շարժում». գրած է արձակ ու ոտանաւոր, վիպական, ճառական, քննադատական, իմաստասիրական, նիրվանայական։ Տեղ-տեղ նոր, թարմ ու հետաքրքիր տողերով, տեղ-տեղ իսկապէս ապրումով ու գրաւիչ, բայց ընդհանրապէս խառնակ, իրար չբռնող, երբեմն տարօրինակ ու տափակ, նոյնիսկ անախորժ։

Անհաւասարակշիռ հոգի մը և անհանգիստ հոգի մը ու անհաւասար գրիչ մը, որ շատ աղմուկ է բարձրացուցեր իր ժամանակին. Խօսած է և՛ պաշտամունքի առարկայ և՛ քամահրանքի ենթակայ։ Հիմա հեռուէն նայած անշուշտ որ Տեմիրճիպաշեան արտասովոր դէմք մըն է արտասովոր «ելոյթ»ներով և արտասովոր գրութիւններով, որով և անշուշտ ուշադրութիւն կը գրաւէ և հետաքրքրութիւն. բայց իր բոլոր գրութիւններու վրայ, ըլլայ վիպական, թէ քնարական թէ փիլիսոփայական, ո՛չ մանաւոր վեհութիւն մը կայ, ո՛չ մանաւոր խորութիւն մը, ո՛չ ալ մանաւոր ստեղծագործութիւն մը։ Առողջ գրութիւններ չեն։

Անշուշտ առողջն՛ ու անառողջը դիւրին չէ իրարմէ զատել հոգիի արտայայտութիւններուն մէջ. և հանճարն ու խենդութիւնը սահմանակից են, կ՚ըսեն, իրարու։ Ընդունինք. բայց ինչքան ալ որ զիջումներ ընենք, միշտ ալ հոգեկան առողջութիւնը կը մնայ իբրեւ հիմնական աղբիւր և՛ կենսունակութեան, և՛ թռիչքի, և՛ գեղեցկութեան։

Գ. ԵՐԿՐՈՐԴ, ԽՐԱՃԱՆԱՍԷՐ ՇՐՋԱՆԸ

(1890—1920)

I. ՇՐՋԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐԸ

1. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այս երկրորդ երեսնամեակը հիմնապէս կը տարբերի նախորդ երեսնամեակէն։ Նախորդը ամբողջապէս զարթօնքի, բարձրացման ու կառուցուելու տարիներն են. մշակոյթային աշխատանքի և ազգային ոգեւորութեան տասնամեակներ են, քաղաքականապէս խաղաղ ու դիւրատար։ Այս երկրորդ նոր երեսնամեակը Թուրքիոյ հայութեան քայքայման ու փճացման տարիներն են. ներքին ու արտաքին կռիւներու տարիներ, յոյսերու, յուսահատութեան ու լքումի տարիներ, ելքերով ու էջքերով հոգեպէս ու կուլտուրապէս։

Արդէն ութսունական թիւերու վերջերէն Թուրք կառավարութիւնը զգալի կերպով փոխած է իր վերաբերումը հայերու հանդէպ. կասկածոտ է, դժուարութիւններ կը հանէ երթեւեկի և մտցուցած է գրաքննութիւն, որ հետզհետէ կը խստանայ։

«Հնչակ»ը կ՚ըսկսի հրատարակուիլ 1887-ին. Գում-Գափուի հնչակեան ցոյցը տեղի կ՚ունենայ 1890 Յուլիսին. հակազդեցութիւն, լրտեսներ, ձերբակալութիւններ։ 1891-ին Ժընեւի մէջ կ՚ըսկսի հրատարակուիլ «Դրօշակ»ը, իբրեւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան և ծայր կու տան ռուս ու թուրք սահմաններուն վրայ յեղափոխական երթեւեկ ու շարժում, որ աւելի եւս կը ջղայնացնէ Թուրք կառավարութիւնը։ Բայց և այնպէս մինչև 1895 թիւը դեռ չկայ վայրագութիւն, գոնէ արտաքուստ ամէն ինչ օրէնքի սահմաններուն մէջ կը գտնուի. սաստկացած են լրտեսութիւնն ու բանտարկութիւնները. և յատկապէս հալածանք կայ հայ-ազգային զգացումներու հանդէպ։

Սասունի պաշարումը, կռիւներն ու կոտորածը տեղի կ՚ունենայ 1894-ի ամառը Թուրքերու կողմէ, իբրեւ պատասխան հայ-յեղափոխական շարժումներուն Տարօն-Տուրուբերանի շրջանին մէջ։ Եւրոպական պետութիւնները կը միջամտեն, քննիչ յանձնաժողով մը կը ղըրկըւի Սասուն. կը մշակուի բարենորոգումներու ծրագիր մը հայաբընակ գաւառներու համար երեք պետութիւններու ձեռքով 1895-ի գարնան։ Աշնան տեղի կ՚ունենայ Պոլսի Հնչակեան ցոյցը, որուն կը

պատասխանէ Թուրք կառավարութիւնը կոտորածներով: Կոտորածի առաջին լուրերը կու գան Տրապիզոնէն Սեպտեմբերի վերջերը, որ հետզհետէ տեղէ-տեղ անցնելով կը դառնայ համատարած և սպանըւածներուն թիւը կը հասնի 300000-ի

Նոյն 1895-ին կը վերսկսին Զէյթունի հին կռիւները Սեպտեմբերի վերջը, ջարդերու հետ միաժամանակ: 1896-ին կը միջամտեն եւրոպական դեսպանները։ Նոյն այդ թուականին կ'ըսկսին յաճախակի դառնալ մահափորձեր Թուրքիայի մէջ. իսկ նոյն տարուան օգոստոսին տեղի կ'ունենայ Պանք-Օթոմանի Դաշնակցական ցոյցը, որուն պատասխանն է Պոլսի կոտորածը. Պոլիսը մինչեւ այդ օրը խնայուած էր եւրոպական դեսպաններու աչքին տակը գտնուելուն պատճառով։

Այսինքն 1894, 1895 և 1896 թուականները ծանր ու դաժան տարիներ են Թուրքիայի հայութեան համար։ Հայ ու Թուրք զգացումները կը վերածուին բացարձակ ատելութեան և կառավարութեան վերաբերումը կատաղի վայրագութեան հայ ժողովուրդի հանդէպ. ոչընչացընել կ'ուզէն ինչ որ հայ է և հայ ոգիի արտայայտութիւն։

Դէպքերու տաք տպաւորութիւնը անցնելէն ետքը երկու կողմերն ալ բնականօրէն կը ձգտին կերպ մը եղածը մեղմելու և կենակցութեան քիչ-շատ հնարաւոր եղանակ մը առաջացընելու, որուն արդիւնքը կ'ըլլայ 12 տարիներու կիսամեռ գոյութեան շրջան մը Թուրքիայի հայութեան համար։ Ջարդուած, կողոպտուած, անզէն տեղ շարժըւիլը արգիլուած. փոխադարձ անվստահութիւն, զսպուած ատելութիւն, ազգային ամեն բաներու հալածանք. և գետնի տակ խուլ յեղափոխական աշխատանք, որ կառավարութիւնը կ'ըզգայ, բայց առաջն առնել չի կրնար իր բոլոր խստութիւններուն հակառակ։

Աս է նշանաւոր «Համիտեան րեժիմը»։ Երիտասարդ Թուրքերու ազատարար բանակին հետ 1908-ին գարնան Պոլիս կու գան «ազատութեան» օրերը: Հայ ու Թուրք յեղափոխականներու գրկախառնութիւն. փախստական մտաւորականութիւնը կը վերադառնայ. բոլոր փակուած բերանները կը բացուին. կ'ըսկսին երազները, յափշտակութեան և ճառերու շրջանը, երեսփոխանական ընտրութիւններ ու Թուրք պարլամենթ։ Վրայ կը հասնին չերիմթական ու հակա-չերիմթ ընդհարումները. այդ ցնցումներէն հազիւ ազատուած կը բռնկի Պալքանեան պատերազմը, Բուլկարները Պոլսի տակ են։

Կիլիկիայի մէջ տեղի ունեցող շարժումներն ու նոր հայկական կոտորածը պաղ ջուր կը լեցնէ հայ ու Թուրք գործակցութեան երազներուն վրայ։ Հայաբնակ նահանգներու համար մէջ կու գան Հոֆ ու Վեստենենկի ինքնավար ծրագիրները, որոնք աւելի եւս կը պաղեցընեն հայ ու Թուրք մերձեցումը։ Եւ 1914-ի Օգոստոսին կը բռնկի համաշխարհային պատերազմը. Թուրքերը մէկ-երկու ամիսէն կը միանան գերմանացիներուն. հայերը Թուրքիայէն դուրս դաշնակիցնե-

րու հետ են ու ծայր կու տան կամաւորական շարժումները, որ աւելի եւս կը կատղեցնեն Թուրքերը. և կը մտածեն մէկ-անգամէն վերցը-նեն մէջտեղէն հայութիւնն ու հայկական հարցը. զանգուածային կո-տորածներ, տեղահանութիւն, բոլոր աչքի իյնող մտաւոր ուժերու ձերբակալում ու ոչնչացում։

Բուն հայ հողերուն վրայէն կը չքանայ հայ տարրը. իր բոլոր ստացուածքը կը յափշտակուի. կը մնայ միայն Պոլսի մէջ կոտորակ-ուած ու ճմլուած հայութիւն մը մինչև 1918-ի զինադադարին օրե-րը։ Այս մնացորդը վայրկեան մը սիրտ կ'առնէ և փախստական հայե-րէն ալ շատերը սիրտ առած եւրոպական պետութիւններու խոշոր ու խաբուսիկ ստորագրութիւններէն ու խոստումներէն կը վերադառնան Պոլիս. նոր յոյսերով, արդարութեան նոր պահանջներով ու նոր աղ-մուկով. բայց այս երազներն ալ կը տևեն շատ կարճ. ու ամէն ինչ կը խեղդուի Քեմալի յաղթական Պոլիս մուտքովը և Լոզանի մէջ պե-տութիւններու իրենց առած խոստումները դրժելովը։ Հայութեան մէկ մասը նորէն կը փախչի Պոլսէն Թուրքերու ալ օժանդակութեամբ, իսկ Պոլիս մնացողներն ալ կը յայտարարուին ամէն մասնաւոր հայ-կական իրաւունքներէ զուրկ «քրիստոնեայ Թուրքեր»։

Թուրքիայի մէջէն հայը գործնականապէս չքացած է. հայաբնակ նահանգներուն գիւղերը վերածուած են աւեր ու անբնակ տարածու-թիւններու. լեռնական մասերուն մէջ քիւրտերը կը քոչեն հոնկէ հոն և կ'ըստեղծեն քիւրտական հարց մը Թուրքական իշխանութեան դէմ. իսկ գլխաւոր, կեդրոնական քաղաքներուն մէջ կը գոյանայ նոր մահ-մետական բնակչութիւն մը և մեր հայրենիքը կը հռչակեն Թուրքիա։

2. ՇՐՋԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՏԿԵՐԸ

Թուրքիայի հայութեան այս քաղաքական պայմաններուն զոյգ կը հոսի բնականաբար նաև իր մշակութային կեանքը։

Շրջանի առաջին քանի մը տարիները մինչև 1885 դեռ ամէն ինչ կ'երթայ ութսունական թիւերու վերջին նման։ Սահմանադրական ընդհանուր ժողովներ չկան, բայց պատրիարքարանի ժողովները կը գործեն, դպրոցները իրենց սովորական ընթացքով կը քալեն, որոշ բծախնդրութիւն կայ աւանդուող պատմական առարկաներու հանդէպ. Թատրոն չկայ բոլորովին. ընկերութիւնները կը գործեն հնար եղածին չափ անաղմուկ և զգոյշ։ Այս քանի մը տարիներու գլխաւոր լրա-գիրներն են «Արեւելք» և «Հայրենիք» օրաթերթը. առաջինը շատ խոհեմ ուղղութեամբ, դիրք ունեցողներու թերթն է, գրեթէ պաշտօ-նական թերթ. «Հայրենիքը» աւելի թարմ ու երիտասարդ ուժերով և շատ աւելի համարձակ, չեշտուած ժողովրդական ուղղութեամբ։ «Հայ-

րենիք»ի մէջ աշխատող ուժերն են գրեթէ, որ կը վարեն նաեւ «Մասիս» գրական շաբաթաթերթը։ Եւ ամբողջ գրական շարժումը կեդրոնացած է այդ երեք պարբերականներուն մէջն ու շուրջը, որոնց կ'ընկերանայ կարճ ժամանակ մը Չօպանեանի «Ծաղիկ» ամսագիրը։

1885-էն ետքը մտաւորականներէն շատերը հեռացած են Պոլսէն, խեղդիչ է մթնոլորտը Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ։ Մնացողները կա՛մ գրիչը վար կը դնեն կա՛մ կ'ըզբաղին չափազանց չեզոք հարցերով, գրաքննութիւնը ծիծաղելիութեան հասնող խստութեան է հասած։ Կապ է դրուած մտքին ու լեզուին. այդ ձեւով կը գրուին լըրագրական յօդուածները, ինչպէս և բանաստեղծական գրութիւններն ու վէպերը կը գրեն շունչերնին բռնած, յաճախ եզովբոսեան պայմանական դարձուածներ գործածելով։ Այդ տարիներու ամենէն կարեւոր օրաթերթն է Քէչեանի «Բիւզանդիոն»ը, խմբագրուած ծանրախոհ ու փորձառու ձեռքով. խոշոր պաշտօնաթերթ մը։ Սմբատ Բիւրատ կը հրատարակէ «Բիւրակն» երկշաբաթաթերթը գրական-ժողովրդական հակումով և հնար եղածին չափ անմեղ երեւալու ջանքով։

Մինչեւ 1908 թուականը արեւմտահայ գրականութեան կենդանի մասը արտասահմանի մէջն է։ Արշակ Չօպանեանի «Անահիտ»-ն է գըլխաւոր կեդրոնը Փարիզի մէջ, ուր կը գրէ ինքը իր խումբ մը աշխատակիցներուն հետ. գրականութիւնը սիրող մարդոց փնտռած ամսագիրն է։ Շուտով Լոնտոնի մէջ կ'սկսի հրատարակուիլ նման ամսագիր մը Արփիար Արփիարեանի ձեռքով՝ «Նոր-կեանք», նմանապէս գրական մեծ հետաքրքրութիւն շարժելով, որ վերջը կը փոխադրուի Եգիպտոս տարբեր անունով։

Այս երկու նոր գրական հնոցներէն զատ կը շարունակուի «Բազմավէպը» Վենետիկի մէջ երկրորդական գրական արժէքով և Վիեննայի Մխիթարեաններուն «Հանդէս Ամսօրեայ» հայագիտական կարեւոր արժէքով։

Համիտեան ռեժիմի տապալումով, Պոլսի դռները կը բացուին. արտասահմանէն ու գաւառներէն Պոլիս խուժող մտաւորականութիւնը կը բերէ կենդանութիւն, աղմուկ ու շարժում՝ յեղափոխական, մշակութային, գրական ու դպրոցական բոլոր ասպարէզներուն մէջ. կեանքը կը վերսկսի նոր պահանջներով, նոր ծրագիրներով, նոր յոյսերով ու թափերով, բայց ժամանակ չունենար արմատ նետելու և արդիւնաւորուելու. հազիւ ձեւ առնելու սկսած՝ վրայ կը հասնի 14-ի համաշխարհային մեծ պատերազմը և փճացման օրերը։

Ազատութեան այս կարճ շրջանին Պոլսի մէջ գլխաւոր թերթերն էին՝ «Բիւզանդիոնը», որ կը շարունակուէր և ստացած էր պահպանողական մեծ թերթի մը դերը, «Ազատամարտ» Դաշնակցութեան օրգանը, այլ և «Ժամանակ» աւելի միջին ու աւելի անհատական կերպարանքով։ Երեւցած են նաեւ քանի մը գրական ու կիսագրական շաբաթաթերթեր կարճ կեանքով։

Այս շրջանը մասնաւոր կերպով նպաստաւոր էր թարգմանական գրականութեան համար, թէ՛ համիտեան օրերուն, երբ իրենք հանգիստ ու լուրջ բան մը գրելու հնարաւորութիւնը չունէին, և թէ՛ ազատութեան աղմկոտ օրերուն, երբ թերթերը կը շատնան, հարգացողներն ալ և օրուան աղմուկներուն մէջ դեռ գրական երկարաշունչ ինքնագիր լուրջ գրութիւններու կարելիութիւնը չկար. բնական կերպով թերթերն ալ իրենց ծաւալուն էջերը լեցնելու և լայն հասարակութեան վիպական պահանջը գոհացնելու համար պէտք է դիմէին թարգմանութեան։

Բայց այդ բոլոր թարգմանութիւններուն թէ՛ նիւթի և թէ՛ թարգմանիչի ընտրութիւնը ենթակայ էր մեծ պատահականութիւններու, ցրիւ, անփոյթ աշխատանք մըն է կատարուածը և անբարեխիղճ վերաբերում և լեզուին ալ անխնամ։ Շատ բան է թարգմանուած. և թերթօն ըլլալէն ետքն ալ ոմանք առանձին գրքով արտատպուած են իբրև ծախու շահաւոր ապրանք. բայց այդ շատերու բազմաթիւ աշխատութիւններուն մէջ գրականութեան համար մնայուն արժէքով թարգմանական գործերը չափազանց քիչ են։

Յատուկ պէտք է յիշել Վենետիկի միաբաններէն Արսէն Ղազիկեանը, որ ձգտած է թարգմանել ընտրանքով և ընդհանրապէս ընտիր ու արժէքաւոր դասական երկեր։ Ափսոս որ շատ շտապ են կատարուած այդ թարգմանութիւնները։ Այս կարգի լայն բռնուած ծրագրի մը իրագործմանը ձեռնարկողէն կը պահանջուի շատ աւելի հանգիստ ու խնամոտ վերաբերում, որ իրապէս հարստացնել կարողանայ մեր գրականութիւնը։ Միւս կողմէն ալ այդ միևնոյն նպատակին համար կը պահանջուի շատ աւելի կենդանի ու ժողովրդական շունչ ունեցող լեզու, քան Ղազիկեանի վանական աշխարհաբարն է։ Այդ դասական երկերուն աշխարհաբար հայերէնը ունենալը անտարակոյս մեծ առաւելութիւն մըն է նոյնիսկ իր արդի վիճակով, որուն համար շնորհակալ պէտք է ըլլանք թարգմանչին. բայց այդ երկերու աւելի կենդանի ու աւելի նուրբ թարգմանութիւն մը ունենալը դեռ բաց մնացած պէտք մըն է մեր նոր գրականութեան համար։

Անցնելով բուն ինքնագիր գրականութեան՝ ամենէն առաջ պէտք է ընդգծուի, որ այս շրջանն ալ աղքատ է գիտական աշխատանքներով։ Գիտութիւններու մշակումը սերտօրէն կապուած է համալսարաններու և բարձրագոյն մասնագիտական վարժարաններու գոյութեան հետ, որ կրնան միայն պետութիւնները հիմնել ու պահել։ Երբ գիտնական մը իր պետութիւնն ու իր համալսարանը չունի, ստիպուած է կապուիլ ոչ-հայ պետական հաստատութիւններու և աշխատիլ այդ պետութեան լեզուով, այսինքն կը ծառայէ օտար գրականութեան։ Միակ բացառութիւնը, ան ալ միայն մասամբ, կը կազմեն հայագիտական ուսումնասիրութիւնները, որոնց կը նուիրուին ու կրնան նը-

ւիրուիլ գիտնական մարդիկ նաեւ պետական հաստատութիւններու շրջանակէն դուրս և հայերէն լեզուով։ Եւ այդ մարդիկն ալ մեծ մասով հոգեւորական-վանականներ են, որոնք վանքի մը տուած ապրուստի, ազատ ժամանակի և հանգիստ պայմաններու առաւելութիւնը ունին, ինչպէս և գրադարան ու տպարանական յարմարութիւններ։

Վիեննայի Մխիթարեաններէն Յակոբոս Տաշեան և Ներսէս Ակինեան գլխաւոր դէմքերն են լեզուագիտութեան և բնագիրներու ուսումնասիրութեան շուրջ։ Երկրորդ կարեւոր բոյն մը եղաւ Արմաշի վանքը, ուր Մաղաքիա Օրմանեան և Եղիշէ Դուրեան իրենց հասցուցած աշակերտներուն հետ լուրջ նպաստ մը բերին ու կը բերեն պատմական ու գրական ուսումնասիրութիւններով։

Վանքէ դուրս պէտք է յիշել Նորայր Բիւզանդացին և Մատաթիա Գարագաշեան, երկուքն ալ Մխիթարեան կրթութեամբ ու վանքը թողած մարդիկ, որոնց հայագիտական, պատմական ու քննասիրական աշխատանքները արժէք ունին։ Ասոնցմէ դուրս կան անշուշտ նաեւ ուրիշ հոգեւոր և աշխարհիկ դէմքեր, որ լուրջ ծառայութիւն են մատուցած հայագիտութեան արեւմտահայ գրականութեան միջոցով, բայց ո՛չ նոյն կարեւորութեամբ։

3. ԳԵՂԵՑԻԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲՌՆԱԾ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Գեղարուեստական գրականութեան մէջ այս շրջանին աչքի կ'իյնայ երկու կարեւոր փոփոխութիւն։

Նախ՝ գեղեցիկ գրականութիւնը վերջնապէս աշխարհականացած է։ Նախորդ շրջանին դեռ շատ կային գեղարուեստով կամ գեղարուեստին նման երկերով զբաղող հոգեւորական կարեւոր դէմքեր։ Հիմա շատցած է արդէն նոր մտաւորական դասակարգը, ուժի է եկած և այլ եւս կարիք չկայ, որ հին մտաւորականութիւնը՝ հոգեւորականները միջամտեն ամեն մտաւոր աշխատանքի. եւ կը քաշուին գեղեցիկ գրականութենէն և կապուած կը մնան միայն գիտական գրականութեան, հայագիտական, պատմական, եկեղեցական ու քննասիրական աշխատանքներու, որ անտարակոյս շատ աւելի կը յարմարի իրենց պաշտօնին ու կոչումին։ Գեղեցիկ գրականութիւնը կը մնայ աշխարհիկ մարդոց՝ նոր մտաւորականութեան ձեռքը։

Երկրորդ՝ գեղեցիկ գրականութիւնը ինքը կը փոխէ իր ընդհանուր ուղղութիւնը։ Նախորդ շրջանին տիրողը քարոզչութիւնն էր ու ազգասիրութիւնը։ Հիմա արդէն ինքնին գրագէտները կշտացած են և՛ "ազգասիրութիւն և՛ ուսում ու դպրոց քարոզելէն. ալ պէտքը չըկայ այդ քարոզներուն, կեանքը խօսքէն արդէն անցած է գործին. գեղարուեստը թեթեւցած է այդ պարտաւորութենէն և հետզհետէ ճիգ

կ՚ընէ ինքն-իր գործին վրայ կեդրոնանալու. և հեղինակներու հոգիին մէջն ալ աւելի հասունցած են գեղարուեստական պահանջները. մանաւանդ թուրք կառավարութիւնն ալ բնաւ թոյլատու չէ հայասիրական գրութիւններու:

Այնպէս որ թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին դրդումներով գեղարուեստը հարկադրուած է իր ճիգերը հաւաքելու և կեդրոնանալու որոշ տեսակի մշակման վրայ: Օրուան կեանքը, շուրջի կեանքը, կոթէլին չափ ընդհանուր ու մարդկային. և այդ սահմաններուն մէջ իրականութիւնը, միայն իրականութիւնը, բայց մինչև հիմա չըսուած ձեւով մը, նոր ձևով մը և իր կատարեալ մերկութեամբ: Անշուշտ ուժ և օրինակ կու տար այս բոլորին ֆրանսական գրականութեան մէջ այդ միջոցին քարոզուող գրական բնապաշտութիւնը՝ նատիւրալիզմը:

Շուրջի կեանքին մերկ և իրական պատկերացումը կրնանք համարել այս շրջանի տիրող ուղղութիւնը մեր նոր գրականութեան. անշուշտ բոլոր հեղինակները նոյն չափով ու նոյն ձևով չեն ենթարկուէր անոր հրահանգներուն, բայց զգալի է ամենուն ալ վրան անոր ուժեղ ազդեցութիւնը: Եւ ընդհանուր առումով բարձրացում մըն է դէպի աւելի գեղարուեստականը, մերձեցում մըն է քայլ մը աւելի դէպի գեղեցիկ գրականութեան բուն դիրքերուն ու անոր յատուկ նպատակներուն, քանի որ գեղարուեստներուն յատուկ դերը կեանքը պատկերելն է և հոգիներուն ապրումները ներկայացնելը:

Կեանքը պատկերելու այս շրջանի առանձնապէս չեշտուած կողմը իրականին, շուրջը եղածին, սովորականին մօտիկ ու հարազատ մնալն է, ինչ փոյթ եթէ այդ մօտիկն ու իրականը ամէն անգամ մասնաւոր գեղեցկութիւն մը, հրապոյր մը չունի իր վրայ. իր հրապոյրը իրական ըլլալն է. աս է վարդապետութիւնը:

Գալով շրջանի գործածած գրութեան ձևերուն՝ գեղեցիկ գրականութեան երեք հիմնական սեռերէն թատերակը շատ քիչ ու հազուադէպ ընթացք ունի: Մինչև համիտեան ռեժիմին վերջը արգիլուած է բեմն ու բեմախաղը. ուրեմն չկայ կենդանի դրդիչը բեմական երկեր գրելու: Եւ բեմական երկը շատ աւելի բարդ աշխատանք կը պահանջէ և նիւթի աւելի խոր հոգեբանական մշակում, մինչ ժամանակի տրամադրութիւնը խորանալու հակում չունի. կ՚ուզէ արագ, գրուի մէկ անգամով և ընթերցման համար աւելի յարմար ձևով մը, քանի որ ասպարէզը բաց է միայն ընթերցման համար:

Ազատութեան օրերուն հետ կու գան նաև բեմական ներկայացումները. բայց այնքան կարճ է այդ ազատութեան ժամանակը, որ հընար չի տար լրջօրէն թատերական տեղական նոր ուժերու առաջացման, թէ՛ իբրև հեղինակ թէ՛ իբրև դերասան: Ինչպէս նախորդ շըրջանին Պոլսէն կ՚երթային Կովկաս աչքի ինկող դերասանական ուժեր տեսակ մը արդէն պատրաստ. հիմա ալ ընդհակառակը Կովկասէն կու

գան դերասանական կարեւոր դէմքեր իրենց խումբով, իրենց խաղերով տեսակ մը բոլորովին պատրաստ: Կու տան Պոլսի քանի մը մեծ թաղերուն մէջ իրենց ներկայացումները աղմուկի ու ոգեւորութեան ցոյցերու մէջ ու կը հեռանան:

Բայց եւ այնպէս եղած են թատերական նոր ստեղծագործութեան քանի մը փորձեր ազատութեան օրերուն գրուած կամ տպուած և ընդհանրապէս երկրորդական արժէքով: Սիպիլ ու Ալփասլան հրատարակած են «Մագնիս» երկու արարով: Մ․ Տէր-Մինասեան, Շ․ Նաթալի, Մ․ Սուրեան գրած են մէյ-մէկ բեմական խաղ չորս-հինգ արարով. Առանձար ունի կատակերգութիւն մը «Փրկիչներ» հինգ արարով և Երուանդ Օտեան քանի մը հատ մէկ արարով զաւեշտներ: Եւ նորէն ամենէն աւելի միայուն են եղած այս կատակ գրութիւնները:

Այնպէս որ գեղեցիկ դրականութեան երեք սեռերէն, այս շրջանին մէջն ալ, թէ՛ աւելի սովորական և թէ՛ աւելի արժէքով են միւս երկու սեռի գրութիւնները՝ քնարերգութիւնն ու վէպը:

II․ ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Այս երկրորդ շրջանի բուն Պոլսական քնարերգուներուն թիւը տասնեակի մը կը հասնի. տասնեակ մըն ալ Պոլսէն դուրս է, կամ փախստական կամ նորէն վերադարձած Պոլիս ազատութեան տարիներուն:

Ասոնցմէ մէկ-երկուքը գրականութեան միւս պատմական, բանասիրական, քննադատական ճիւղերուն մէջ աշխատող մարդիկ են, որ տեսակ մը հիւրաբար, կէս կատակ կէս լուրջ, մօտեցած են «բանաստեղծութեան» Եղիշէ Դուրեանին նման. մէկ մասը նորավէպ գրողներ են, որ չեն արհամարած նաեւ տաղաչափական արուեստը. կամ աւելի հասոյթաբեր գործերով կ՚ըզբաղին, բայց իրենց հոգիին մէջ բանաստեղծ կ՚ըզգան ինքզինքնին կամ դպրոցական յուշերով կապուած են դեռ ոտանաւորին: Մէկ-երկու հատն ալ հոգիէ բացուած ծաղիկներ են, որ մահուան խորշակը զարկած է և չէ թողած պտուղ կապեն, ինչպէս Հերանուշ Արշակեանն է ու Մաթէոս Զարիֆեանը:

Արժէ այս բոլոր հեղինակներու քնարական յաջող կտորներով աղուոր հատոր մը կազմել՝ դնելու համար շրջանի գլխաւոր հինգ քնարերգուներուն դէմը՝ շրջանի բանաստեղծութեան պատկերը լրիւ ունենալու համար:

Այդ գլխաւոր հինգ դէմքերէն երեքը բուն պոլսական հեղինակներ են, այսինքն ապրած ու գրած են Պոլսի մէջ և համիտեան ռեժիմի տակ՝ Սիպիլ, Միսաք Մեծարենց և Ինտրա. իսկ վտարանդի քնարերգուներուն մէջ սիրական ու միայուն են երկու անուն՝ Դանիէլ Վարուժան և Սիամանթօ:

1. Սիպիլ միակ կին քնարերգուն է արեւմտահայ բանաստեղծութեան մէջ և իր գրական շնորհքը այնքան բարձր, որ կարիք չունի գրադատութեան կողմէ մասնաւոր զիջումներու այր բանաստեղծներուն հետ հաւասար դասուելու համար։

Նուրբ ու փափուկ զգացումներն են իր քնարին տիրողը. և քընար մը, որ կը թրթռայ կեանքի սիրով նոյնիսկ երբ ցաւ կ'երգէ, հիւանդ ու ձախողանք։ Նուրբ ու փափուկ են իր արտայայտութեան ձեւերը, իր համեմատութիւնները և իր պատկերները։ Նուրբ ու փափուկ է իր լեզուն և իր տաղաչափութիւնը։

Եւ այսքան նրբութիւնն ու փափկութիւնը անտարակոյս կը գըրաւէ մեզի, թէեւ կ'ըզգանք ընթերցման ատեն խորութեան պակաս մը և մէջէմէջ նոյնիսկ նիւթի անլրջութիւն։ Կը ցանկայինք, որ աւելի լուրջ նիւթեր և աւելի խորունկ զգացումներ արտայայտուած ըլլային կանացի այդ փափկութեամբ ու նրբութեամբ։ Բայց գեղարուեստի մէջ պէտք է վերցընենք միշտ երախտագիտութեամբ ինչ որ արուեստագէտը կրցած է կամ ինչ որ իրեն հաճելի է եղած մեզի տալ։ Մեր ուզածին ու չուզածին ականջ կախող չկայ։

2. Միսաք Մեծարենց (1886-1908) երկրորդ Պետրոս Դուրեան մը մեր գրականութեան մէջ։ Ապրած է ճիշդ այնքան և գրած է ճիշդ այնքան, որ լաւ մը զգանք իր արժէքը և իր կորուստը։

Իրմէն մնացած գրութիւններուն մէջ, որոնցմէ գրեթէ ո՛չ մէկը առանձին առած ամբողջութիւն մը չի ներկայացըներ, կը հոսի սակայն բնական քնարականութիւն մը, կը հոսի կեանքի մը երգը։ Բնութիւնը իր թարմ գոյներով, իր կենդանի ձայներով, իր գրաւիչ լոյսերով ու ձեւերով գետի մը պէս կը հոսի կարդացած գրքիդ իրար նմանող էջերուն մէջէն և չգիտես ուրկէ կու գայ և ուր կ'երթայ. և բնութեան այդ բոլոր ձայներուն ու լոյսերուն հետ հիւսուած, միացած, նոյնացած է բանաստեղծին որոնումը, կարօտը, սպասումը։ Այդ մշտահոս բնութեան և բանաստեղծի այդ մշտահոս սպասումի ներքին ու արտաքին ձուլման մէջն է Մեծարենցի էջերուն հրապոյրը։

Մեծարենցի զանազան վերնագիրներով երգերը առանձին ու տարբեր երգեր չեն. այլ անոր բոլոր գրուածները միասին առած մէկ հատիկ երգ մըն է, շատ ներդաշնակ ու հաճելի քչքչուն երգ մը, որուն վերնագիրը իրաւ որ կրնանք դնել «Ծիածան». դեռ չապրած ու ապրիլ տենչացող զգայուն հոգիի մը ծիածանումը, ուր կը դողդըղայ միշտ կէս-բնազդական վախի մը ցոլքերը, թէ մի գուցէ ուշանայ ու ապրիլ չկարողանայ։

3. Ինտրա (1875-1921) նմանապէս բանաստեղծ հոգի մը, որ միեւնոյն ժամանակ նկարիչ է ու փիլիսոփայ. և կը սիրէ քրքրել իր հոգին և ընկերութեան հոգին և կեանքին ու գոյութեան էութիւնը. զզուած է եղածէն, մարմնականէն, սովորականէն և անցողականէն և

սէրն ունի անանց բաներու, մինչ կոյս մնացող բաներու ու կը տառապի յաւերժական բաներու կարօտով։

Գրած է Մեծարենցի պէս ընդարձակ բանաստեղծութիւն մը՝ «Ներաշխարհ». գրած է արձակ լեզուով և խիտ ոճով, տեսակ մը մէջ-մէջ կառուցումով, յիշողութիւններով, նորակերտ ու ծանրաբեռն բառերով։ Մութ է տեղ-տեղ. կարդալը և բռնածին հետեւիլը ամեն տեղ շատ դիւրին չէ, բայց ով լրջօրէն միտքը կը դնէ հետեւիլ ու կարդալ այդ երկարաշունչ բանաստեղծութիւնը իրապէս կը վարձատրուի։ Մեր գրականութեան մէջ բացառիկ գիրք մըն է ներսով ու դուրսով. հետաքրքիր և մտածել տուող գիրք մը երիտասարդ հոգիի մը, որ կը մաքառի իր եսը ազատելու համար գռեհկութիւններէ, տափակութիւններէ ու մահէն, եսի մահէն։

Եւ կը մերկացնէ իր հոգին առանց վերապահումի, որ միեւնոյն ժամանակ ծարաւ ունի գնահատուելու և կ՚ուզէ սիրուիլ, և սիրելի է անտարակոյս, որովհետեւ մաքուր է և դէպի վեր կը ձգտի։ Իր աւելի ուշ գրուած «Նոճաստան»-ը, որ ստանաւոր է և հնչեակներու շարք մը կը կազմէ, ամբողջովին նուիրուած է ես-հոգիներու յաւերժակա՞ն թէ՞ ոչնչացման ենթակայ ըլլալու յոյսին ու կասկածներուն։ Եւ կարծես հետզհետէ կը հասնի այն եզրակացութեան, որ մեր ես-երու յաւերժացումը չէ կարեւորը և որ մեր պզտիկ հոգիներն ալ կարելի է թողնել մեր մարմիններուն հետ գերեզմանին դրանը։

4. Դանիէլ Վարուժանի (1885-1915) բանաստեղծութիւնները շատ դժուար է քնարերգութիւն անուանել։ Թէեւ ինքը յաճախ քնարի մասին կը խօսի, բայց չը՛սիրեր քնարի զարնել. աւելի նկարիչ է, քան քնարահար. և իր նկարները շատ այլազան են ու բազմակողմանի և բազմերանգ. բայց իր գրեթէ բոլոր ստեղծագործութիւններն ալ ծանրաբեռնուած բան մը ունին իրենց վրայ. պատմութիւնը, դիւցաբանութիւնը և հին ու նոր դատողութիւններ շատ կը ճնշեն ու կը ծռեն գրուածքին գեղարուեստական կողմը և շատ քիչ տեղ կը թողնեն զգացումներու արտայայտութեան. էջեր ու էջեր կը դառնան իրար ետեւէ և ընթերցողը իզուր կ՚ըսպասէ թարմ զգացումի ջերմ արտայայտութեան մը հանդիպելու այդ երկար-երկար երգերուն մէջ։

Այս հիմնական պակասի պատճառով Վարուժան աւելի կը յաջողի հոն, ուր նիւթը հնար կու տայ լայն պատկերներու և նկարագրութեան, նոյնիսկ եթէ ճղածը արեւելեան բաղնիք մըն է միայն։ Իր գրածներուն մէջ ամենէն յաջողած ու մնայուն երկը «Հարճ»ն է. որ տաղաչափուած և աշխուժ պատմուած վիպակ մըն է արդէն։ Իսկ իր ամենէն մեծ ու արժէքաւոր գործը «Հացին երգ»ն է անտարակոյս. գիւղական աշխատանքի տեղին վրայ բռնուած իրականութիւններու բազմերանգ ու կենդանի շարք մը, որոնք բոլորը միասին ամբողջութիւն մը կը կազմեն ու կը դառնան հողի աշխատանքին գեղեցիկ քերթուածը։

5. Սիամանթօ (1877-1915) ընդհակառակը խիստ կեդրոնացած է որոշ տեսակի նիւթերու վրայ, և նկարիչ ալ չէ, թէեւ աղուոր ու արտասովոր համեմատութիւններ ունի և պատկերաւոր ածականները շատ կը փնտռէ։ Ինքը ուզեր է դրդիչ մը ըլլայ դէպի հերոսութիւն. տեսականօրէն ոգեւորուած է կռիւով, սուրով, քաջութեամբ և անձնուիրութեամբ. բայց գործնականապէս նրբազգաց ու տառապող հոգի մըն է երիտասարդ, որ մէկ անգամէն կորսնցուցած է ամէն բան ինչ որ սուրբ, թանկ ու սիրելի է եղած. իր ծնողները, իր մտերիմները, իր տունը-տեղը, իր մանկութեան վայրերն ու յիշատակները, իր հայրենիքը. և կորսնցուցած է ամենադաժան կերպով, հրով ու սրով, մէկ զարկով, հոն հեռուն, իր բացակայութեան. և իր հոգին կը գալարի հիմա այդ անկարելի, անըմբռնելի իրականութեան հանդէպ։

Իր երկերուն մէջ ամենէն աւելի մեր սրտին խօսողը «Հոգեւարքի և յոյսի ջահերը» են և ան ալ յատկապէս այն կտորները, որ հոգեւարքի մասին կը խօսին. յոյսի մասին եղածները քիչ են ու տըկար։ Ինչպէս որ Դուրեանի վեհութիւնը իր մահուան դէմ ծառացող զգացումներուն մէջն է, այնպէս ալ Սիամանթօի խորութիւնը իր հոգիին խորապէս կապուած անձերու, տեղերու և յուշերու յանկարծական ոչնչացման դէմ իր զգացած տառապանքին մէջն է։

Եւ բնական կերպով աւելի տկար են իրենց գեղարուեստական արժէքով իր յաջորդ երկերը, որոնք արդէն իր հոգիին տուայտանքը չէ, որ կը նկարեն մեզի, այլ կը ցանկան մեր աչքերուն դէմ դնել հայ ժողովուրդի ապրած սարսափելի տանջանքներուն ու ջարդերուն զանազան դրուագները։

Գեղարուեստը յուզել և զգացումներ արթնցնել կը տենչայ, բայց գեղարուեստօրէն՝ այսինքն ո՛չ իրական ցաւ ու տառապանք, այլ ցաւին ու տառապանքին մեղմացած ու անթոյն մէկ հեռաւոր նըմանութիւնը միայն։ Երբ յուզելու համար կը նկարուին իրականութենէ առնուած այն տեսակի եղեռութիւններ, որոնք ո՛չ թէ գեղարուեստօրէն, այլ իրապէս սարսափ, տառապանք, ցաւ ու խոր վիշտ կը պատճառեն մեզի, այլեւս կը դադրին գեղարուեստ ըլլալէ։ Այդ տեսակի գրութիւնները կարելի է օգտագործել վրէժխնդրութիւնը բորբոքելու համար, ատելութիւնը վառ պահելու համար, բայց ո՛չ գեղարուեստական զգացումներ արթնցնելու համար։

Հայ ժողովուրդի կրած գազանային հարուածներուն և վայրագութիւններուն նկարագրութիւնները գեղարուեստին նպաստ մը բերել չեն կրնար և իրենք ալ բնաւ կարիք չունին գեղարուեստի բերելիք նպաստին. իրականութիւնը արդէն չափազանց է դաժան և ուժեղ։ Լաւագոյն է, որ այդ ամենը մնայ ճերմակ, կապոյտ, դեղին և ուրիշ ամեն գոյնի պետական փաստաթղթերու հաւաքածուներուն մէջ ներկայացուած ձեւով ականատեսներու շրթունքէն քաղուած։

Սիամանթօի հոգին, ինչքան ալ տխուր ըլլայ, ցաւած, կատղած ու տառապող, մերինին պէս հոգի մըն է և մենք կրնանք լսել իր երգերը, զգալ ու յուզուիլ առանց դուրս գալու գեղարուեստի գծած սահմաններէն. բայց հայ ժողովուրդի խաչելութեանը նայիլ չենք կրնար գեղարուեստի աչքով ու տրամադրութեամբ. անմիջապէս կ'ըզգանք իսկական սուր ցաւ և իրական վիշտ։

Իրական ցաւը կը ժխտէ գեղարուեստական յուզումը. և եթէ գեղարուեստօրէն յուզուիլ կը ցանկանք՝ պէտք է խուսափինք իրական ցաւ արթնցընելէն։ Այդ երկուքը հաշտ չեն երթար իրարու։

6. Այս շրջանի բանաստեղծներուն շարքէն է և Արշակ Չօպանեան. գրած է ամբողջ շրջանի ընթացքին. իր բանաստեղծութիւնները խոշոր հատոր մը կը կազմեն արդէն, խոշոր հատոր մըն ալ իր մանր վիպական երկերն են. ունի նաև թատրերգութիւն. և այդ բոլորին մէջ նկարչի մը չնչուած շնորհքը ունի. և բոլոր գրածներուն մէջն ալ ո՛չ գիտողութիւնը կը պակսի իրեն, ո՛չ դատողութիւնը. և չի մոռնար երբեք իր բոլոր երկերուն զգացումի բարակ թել մը փաթթելու։

Բայց և այնպէս իր ըրած գեղարուեստական գրականութենէն շատ աւելի բարձր է իր արժէքը հայ գեղարուեստի համար։ Արշակ Չօպանեանի բացառիկ դերը գեղարուեստօրէն գրելուն մէջը չէ, այլ գեղարուեստը գնահատելուն մէջն է։ Ան պաշտամունքն ունի նախ ընդհանրապէս գեղարուեստի՝ ամեն տեղ ուր որ կը գտնէ, ու ջերմ սէր ունի յատկապէս հայ գեղարուեստին համար։

Ամբողջ կէս դար մըն է, որ իր «Անահիտ»ի էջերուն մէջէն կամ առանձին հրատարակուած գեղեցիկ հատորներով և ուսումնասիրութիւններով կ'աշխատի։ Ժամանակի փոշիներուն կամ անգիտութեան մէջէն կը փնտռէ ու դուրս կը հանէ թանկագին գոհարներ, կը մաքրէ վրայի աղտն ու մուրը, որ փայլի գոհարը իր լրիւ փայլով և կը դնէ հայութեան դէմ, որ ճանչնան ու սիրեն ամենքն ալ հայ արուեստն ու ստեղծագործութիւնը, որ ճանչնան ու գիտակցին հայ հոգիին կարողութիւնները։

Իր ոգևորութեան մէջ հոս ու հոն շռայլ է Չօպանեանին գովասանքը, երբեմն տարապայման ածականներ կը փակցնէ համեստ ոտանաւորի մը աւելի յաջողուած մէկ տողին. բայց ի՞նչ փոյթ. այդ շռայլութիւնը իր հոգիի բարութենէն կու գայ. մոռցուած կամ չգնահատուած գեղեցկութիւններու դէմ անիրաւ չգտնուելու ձգտումէն կու գայ. արդար ըլլալու չափազանցութիւն մըն է առիկա։

Մեր արեւելեան նոր գրականութեան մէջ կան մէկ-երկու ուրիշներ ալ, որ հայ գեղարուեստական արժէքներու ցուցադրութեան ու գնահատանքին վրայ կ'աշխատին. մեր արեւմտեան նոր գրականութեան մէջ այդ տեսակէտէն ոչ-ոք հաւասարիլ չի կրնար Արշակ Չօպանեանին։ Մեծ է իր դերը, որով հայ մտաւորականութեան հոգիին մէջ ցեղի ինքնագիտակցութիւնը բարձրացընել կ'ուզէ և հայ ստեղծագործութեան սէրը հոն դնել կը ջանայ։

III. ՆՈՐԱՎԷՊ

1. ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊ

Վիպագրութիւնը բացարձակ տիրող տեսակն է այս շրջանի մեր գրականութեան թէ՛ Պոլսի մէջ հին ռեժիմին, թէ՛ Պոլսէն դուրս հոս ու հոն ցրիւ ու վտարանդի, ինչպէս և ազատութեան ու վերադարձի օրերուն ու անկէ ետքը։

Երեք տասնեակի կը հասնի վիպագիր հեղինակներուն անունները։ Եւ ընդհանուր գործածուած ձեւը կարճ պատմուածքներն են մէկ-երկու երեսէն սկսած մինչեւ մէկ-երկու տասնեակ երեսներ. քիչ-շատ երկարաշունչ աշխատանքները թիւով համեմատաբար շատ քիչ են։

Այդ աւելի կարճ գրութիւններուն մէջն ալ դեռ ութսունական թուականներու վերջէն սկսաւ վիպական նոր ուղղութիւն մը շեշտուիլ, ինչպէս ըսի, որ իր կնիքը դրաւ ամբողջ շրջանի ընթացքին արեւմտեան հայ գրականութեան վրայ։ Սկսան գրել կարճ վիպակներ նիւթն առնելով անմիջական շրջապատող կեանքէն և սկզբունք հռչակուեցաւ չշեղիլ բնաւ իրականութենէն. անունը դրին նորավէպ։

Նորավէպի գլխաւոր հիմնադիրներէն մէկը, ապահովաբար ամենէն տաղանդաւորը և իր երկերու որակով ու քանակովը ամենէն կարեւորը Գրիգոր Զօհրապն է։

Զօհրապի (1860-1915) առաջին և մեծ առաւելութիւնն այն է իր հետեւորդներէն, որ նորավէպին և ընդհանրապէս գեղեցիկ գրականութեան մօտեցած է զուտ գեղարուեստական տեսակէտէն. գրած է իր վիպակներն այնպէս, ինչպէս քանդակագործ մը կամ նկարիչ մը կը քանդակէ ու կը գծէ։ Յօրինած է իր նորավէպերը կեանքն ու մարդիկը պատկերելու ներքին պահանջէն մղուած. որեւէ օգուտ, բարոյականութիւն, քարոզ կամ քննադատութիւն չէ հիւսած բնաւ իր երկերուն. և այդ ուղղութեամբ եղած պահանջներուն վրայ ալ խնդացած է։ Իրեն համար հետաքրքիր եղողը կեանքը պատկերացնելն է «կեանքը այնպէս, ինչպէս որ է»։ Ան նոյնիսկ կը պարծենար, որ գրելու ատեն, քիչ մըն ալ մինչեւ անգամ կեանքի մէջ, ինքը կանխակալ մտածումներ, ղեկավար գաղափարներ և որոշ գծուած սկզբունքներ չէ ունեցած. «իմ միակ սկզբունքս սկզբունքներ չունենալն է» կ'ըսէր կէս կատակով։

Ասիկա անշուշտ չի նշանակեր, որ ան իր սիրած գաղափարները չունէր և իր որոշ սկզբունքները· ասիկա միայն բողոք մըն է գեղարուեստի վրայ դրուած աւելորդ կաշկանդումներուն։ Անկարելի բան է, որ գեղեցիկին սիրահար հոգի մը բարձր բաներն ալ չսիրէ, ազնիւ վարմունքը չի գնահատէ և ընկերական լաւագոյն կարգերու չի ձգտի· այս բոլորը միշտ սերտօրէն կապուած են իրարու։ Բայց տարբեր բան է այդ ամենը իր հոգիին ու իր ձգտումներուն մէջ ունենալը և տարբեր բան է այդ գաղափարներուն համար վարժապետութիւն ընելը։ Զոհրապ իր հոգեկան կառուցուածքով վարժապետ չէ, ան արուեստագէտ է· ան չուզեր գեղարուեստի պարտադրած սահմաններէն դուրս գալ· ան ուզած է միայն ծառայել գեղարուեստին· և գիտէ, որ միայն գեղարուեստին ծառայելով ծառայած կ՚ըլլայ նաև հանրային բարձրացման ու ազնուացման։

Իր երկրորդ մեծ առաւելութիւնը իր ընկերներէն ու հետեւորդներէն իր բնածին տաղանդն է ինքնին։ Ըսել թէ ան ազդուած է ֆրանսական իրեն նման գրողներէն, և յատկապէս Մոպասանէն, անարժէք խօսք մըն է· ամենքս իրար կը նայինք ու իրարմէ կ՚ազդուինք· հարցը այդ ազդեցութիւններէն օգտուիլ գիտնալն է, օգտուածը նորէն կերտել ու կառուցել գիտնալն է և այդ բոլոր աշխատանքին մէջ ի՛ր հոգին, ի՛ր թափն ու ինքնութիւնը պահել գիտնալն է։ Ամեն գրագէտի համար ալ կան միշտ հեղինակներ, որոնք մօտ են իր հոգեկան կառոյցին կամ իր գրելու եղանակին թէ՛ ազգային և թէ՛ օտար գրականութիւններու մէջ։

Զոհրապի նորավէպերը կենդանի են միշտ, ճկուն իրենց կառուցումով և ամեն մէկուն մէջ որեւէ նորութիւն, նոր գիւտ, նոր ձեւ մը կայ, որ կը գրաւէ։ Իր նորավէպերուն մէջ շարժում կայ· պատմութիւնը երբեք չի լճանար աւելորդ մանրամասնութիւններու, աւելորդ դատողութիւններու շարուածքի մը մէջ· այդ պատճառով ալ իր երկերը միշտ աշխուժ են ու ջղուտ։ Դէմքերը կը նկարէ քանի մը գծով, որ վարպետներու յատկանիշն է, միջավայրն ու տեղերը կու տայ կարճ ու արագ· իր նկարագրութիւնները, համեմատութիւնները, ածականները և՛ զուսպ են և՛ համարձակ և՛ ինքնայատուկ։ Եւ պարզ է միշտ ինչպէս ընդհանուր կառուցումը, այնպէս ալ պատմուածքը, պատմելու եղանակը և լեզուն։

Այս բոլորը երբ միասին կու գան քանի մը երես պատմութեան մէջ, իրարու կը սեղմուին ու կը բիւրեղանան՝ կը դառնան գեղեցկութիւն և հրապոյր։

Գրիգոր Զոհրապը մեր արեւմտեան գրականութեան ամենէն վճիտ ու ամենէն հրապուրիչ գրողն է։ Իր նորավէպերուն մէկ մեծ մասը մնալու է մեր գրականութեան մէջ, իբրեւ մնայուն հարստութիւն։

2. ՆՈՐԱՎԷՊԻ ՏԱՐԲԵՐ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այս շրջանի գրեթէ բոլոր արձակագիր հեղինակները փորձած են նորավէպը զանազան ուղղութեամբ ու ձեւերով, բայց անոնցմէ և ո՛չ մէկը չի հասնիր Զօհրապին. կան անշուշտ աւելի կամ պակաս յաջողները այդ բազմաթիւ երկերուն մէջ, երբեմն նոյնիսկ աչքի իյնող կտորներ: Եւ արժէ որ ընտիրները հաւաքուին առանձին հատորի մը մէջ և այն ատեն միայն աւելի ցայտուն կը դառնայ վիպագրութեան այս կարճ տեսակի և՛ առաւելութիւնները և՛ թերին:

Ես հոս կը յիշեմ միայն այն քանի մը հեղինակները, որոնք շեղած են Գրիգոր Զօհրապի ըմբռնումէն և նորավէպին տուած են տարբեր գործածութիւն. և արդէն ասոնք են իրենց վրայ մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը ունեցողները:

1. Ամենէն առաջ նորավէպի առաջին մշակողներէն Լեւոն Փաշալեան, բացի շատ աւելի նուազ տաղանդի հարցէն, Զօհրապէն ունեցած իր գլխաւոր տարբերութիւնը օգտապաշտութեան մէջն է:

Իր նորավէպերը, որ ժամանակին ընդհանուր ուշադրութեան առարկայ են եղած, գեղարուեստական պահանջի ծնունդ չեն, այլ շատ աւելի մեծ չափերով հրապարակախօսական պահանջի. գեղարուեստը օգտագործուած է որոշ հանրային թերութիւններ մատնանշելու, ներկայացնելու և քննադատելու համար. գեղարուեստի ու լրագրական պատկերացման միջին վիճակ մը. և այդ միջին վիճակին հասնիլը դիւրին էր շատ, քանի որ նորավէպը շրջապատող կեանքի իրական պատկերացումը ըլլալ կ՚ուզէր և ընդհանրապէս իրականութեան ալ անախորժ կողմերուն ցուցադրումը. շատ դիւրին էր սայթաքումը, գրեթէ աննկատելի կերպով, դէպի քննադատութիւնը, դէպի հասարակութեան օգտակար ըլլալու ցանկութիւնը: Որքան պակաս է հեղինակին մէջ գեղարուեստական թափը և որքան ուժեղ է ընդհակառակը լրագրական ջիղը, այնքան աւելի ընդգծուած կ՚ըլլայ շեղումը: Իբրեւ թերի ու պակասութիւն կը նկատէ իրականութիւնը նկարել միայն նկարած ըլլալուն համար. կ՚ուզէ որ այդ իր նկարածը «գործնական» բանի մըն ալ ծառայէ, հասարակութեան համար օգտակար ըլլայ:

Որքան շեշտուած է հեղինակի հոգիին մէջ գեղարուեստական կարողութիւնը և գեղարուեստագէտի ճաշակն ու շունչը, այնքան կարեւորութիւն չի տար այդ արտաքին, «գործնական» յաւելումներուն և ընդհակառակը այնքան աւելի խոր կ՚ըմբռնէ գեղարուեստական երկի մը զուտ գեղարուեստական արժանիքներուն մեծ կարեւորութիւնը մարդկային ընկերութեան բարձրացման ու ազնուացման տեսակէտէն:

2. Հրանդ Ասատուր վիպասան չէ, այլ գրականութիւնը սիրող մը, աւելի եւս գրական հին դէմքերը սիրող մը։ Բայց իր այդ սիրած հին ու նոր դէմքերը, իբրեւ պատմիչ գծելու և ներկայացնելու ատեն ենթարկուած է իր ժամանակին տիրող նորավէպի հմայքին և իր տպաւորութիւններն ու յուշերը ու դատումները խմբագրած է նորավէպի ձեւով. հանդիպումներ, կենդանի խօսակցութիւններ, միջավայրի նկարագրութիւն, փոխանակ սովորական պարզ ու պատմական շարադրութեան։ Իր գրելու նորավիպային այս ձեւը անշուշտ որ շատ նպաստած է իր գծած դէմքերու կենդանի պատկերացմանը։ Հրանդ Ասատուր պատմիչ մը չէ, վիպասան ալ չէ. նորէն միջնակ վիճակ մը որ կը մնայ լրագրական յօդուածագրի սահմաններուն վրայ, բայց կենդանի ու աշխուժ գրիչ մը ունի. իր «Դիմաստուերներ»ը կը կարդացուին մեծ հաճոյքով։

3. Նման փորձ մըն է Ռուբէն Սեւակի ըրածը. կ'ուզէ օգտուիլ նորավէպի հրապուրիչ կողմերէն բժշկական հարցեր քրքրելու և բժշկական խորհուրդներ տալու համար իր ընթերցողներուն՝ գիտութիւնն ու գեղարուեստը իրար խառնելով, մանաւանդ որ ինքն ալ թարմ երիտասարդ մըն է, որու հոգիին մէջ գեղարուեստն ու գիտութիւնը դեռ բոլորովին խառնուած են իրար. դեռ չէ նստած իր հոգին, դեռ բաժակը չէ դրուած սեղանին վրայ. գիտութիւնն ու գեղարուեստը ջուր ու իւղ են՝ կարելի է իրար խառնել ինչքան ատեն դգալը ձեռքդ է ու կը խառնես, վայրկեան մը հանգիստ թողնելուդ պէս՝ իւղը կ'ելլէ երեսը, ջուրը կ'իջնէ տակը։ Եւ ճիշդ այդպէս ալ են Սեւակի բժշկական վիպակները. անոնց մէջ շատ գեղեցիկ ու գեղարուեստական էջեր կան, երբ մանաւանդ իր կեանքէն ու մանկութենէն դէպքեր կը պատմէ. այդ աղուոր էջերը կ'ապրին իրենց համար, ինչպէս որ գըրուածքին բժշկական մասերն ալ կան ու կ'ապրին իրենց համար, այդ երկու մասերը իրարու ձուլուած ու միացած չեն ու չեն կրնար միանալ. իրար կը խանգարեն, իրար օգնել չեն կրնար։ Կարելի է քերականութիւնը գրել ոտանաւորով և գրուած կայ, բայց ի՞նչ իմաստ ունի. անբնական խաղ մը։ Կարելի է գրել վէպ մը քիմիայի դասագըրքի նման, ատկէ ի՞նչ օգուտ քիմիային։ Շատ աւելի ազդող ու բնական բան մը ըրած կ'ըլլար Ռուբէն Սեւակ, որ տաղանդ ունի, եթէ իր մանկական յուշերն ու իր գրածին գեղարուեստական մասերը առանձին դրած ըլլար, բոլորովին անջատ բժշկական էջերէն, իբրեւ պատկեր, իբրեւ յուշ, իբրեւ նորավէպ, իսկ իր բժշկական խորհուրդներն ալ տա՛ր առանձին գրութիւններու մէջ շատ աւելի խորանալով, շատ աւելի լրջօրէն ու հիմնապէս ու բազմակողմանի։

Կարելի է հիւանդի մը կամ բժշկի մը կեանքէն վէպ գրել, ուր բժշկական դէպքեր ու դեղեր խօսքի կուգան. ասիկա բժշկութիւն չէ։ Կարելի է բժշկական իրողութիւն մը պարզելու համար բազմաթիւ

օրինակներ ու դէպքեր նկարագրել վիպական մանրամասնութեամբ, բայց ասիկա գիտութիւն է, վէպ չէ։ Գրուածքի հիւանդոտ վիճակը կ'ըսկսի հոն, երբ վէպ գրել կ'ուզես ու բժշկութիւն կ'ընես միաժամանակ. բժշկութիւնդ միշտ կը մնայ երկրորդական ու կաղլիկ և վիպակդ ալ կը պատռի։

Ռուբէն Սեւակ, որ քնարական ալ շատ աղուոր կտորներ ունի, մեր այն թանկագին երիտասարդներէն էր, որոնք խոստմնալից գիտական ու գեղարուեստական ապագայ ունէին ու կորան 1915-ի մեր մտաւորական ջարդին։

4. Ինչպէս Սիամանթօն փորձած է մեծ եղեռնը գեղարուեստօրէն ներկայացընելու շարք մը վիպերգութիւններու մէջ, այնպէս ալ Սուրէն Պարթեւեան, Արամ Անտոնեան և մէկ երկու ուրիշներ ուզած են ջարդերու ու տեղահանութեան մեր ազգային տառապանքը պատկերել գեղարուեստօրէն նորավէպերու մէջ։

Շատ աւելորդ ու շատ դժուար ձեռնարկ մը։ Ի՞նչ է այդ գրութիւններուն նպատակը. գեղարուեստական ե՞րկ մը ստեղծել։ Ինչպէս արդէն ըսի՝ գեղարուեստը չարաչար տուժէ պիտի. ընթերցողը աւելի ցաւ պիտի զգայ և իրական վիշտ, քան գեղարուեստական յուզում ու վայելք։ Իսկ եթէ նպատակը ճիշդ այդ ցաւն ու վիշտը առաջացընելն է՝ ընթերցողներու հոգիին մէջ վրէժխնդրութիւն վառելու և անտարբերութիւնը ցնցելու համար՝ այս պարագային ալ մեր պատմելիքը գեղարուեստական ձեւի մը տակ դնելը մեծ արգելք մը կը դառնայ ու կը խանգարէ. որովհետեւ գեղարուեստական գրուածքի մը վրայ մենք վարժուած ենք նայելու իբրեւ երեւակայութեան ստեղծած բանի մը վրայ, իբրեւ յարմարցուած բան մը, որ կը տկարացընէ բուն իրականութեան թողնելիք տպաւորութիւնը։

Մեր դաժան իրականութեան այդ ցաւի, վշտի ու տառապանքի պատմութիւնները պէտք է պատմուին մանրակրկիտ ղգուշութեամբ, կատարեալ մերկութեամբ, առանց որեւէ զարդարանքի, առանց ստի, առանց կեղծ յաւելումներու, առանց որեւէ չափազանցութեան, ականատեսներու շրթունքէն և պաշտօնական վկայաթղթերէն, ամեն կերպ խուսափելով, որ գեղարուեստական գրութեան մը տպաւորութիւնը չընէ. իրենց այդ վիճակին մէջ այդ հում նկարագրութիւնները կը հասնին իրենց ուժի ամենէն բարձր աստիճանին, իբրեւ վայրագ իրականութեան ճշգրիտ պատկերացումը։

Որ կողմէն ալ որ հարցին մօտենանք՝ ջուրն ու իւղը իրար խառնելու պիտի չյաջողինք, իրար չբռնող բաները պէտք չէ իրար հիւսել. տարբեր ուղղութեամբ վազող ջրերը կարելի չէ մէկ հունով մը վազցընել։ Ընթերցողի մտածումներուն և զգացումներուն մէջ կ'առաջացընենք շփոթ, վարանք ու տկարացում, բայց երբեք կեդրոնացում, ո՛չ գործնական տեսակէտէն, ո՛չ ալ գեղարուեստական։

Գեղարուեստի զէնքերէն կարելի է օգտուիլ գործնական ու գիտական նկարագրութիւններու առեն հոս ու հոն, զգուշութեամբ ու չափը պահելով, որ մեր ըրածը գեղարուեստի հետ չի շփոթուի։ Ինչպէս որ արտաքին իրականութիւնն ու գիտութիւններն ալ կ'օգտագործուին գեղարուեստական երկերու մէջ. պայմանով որ մեր ըրածը չդառնայ իրականութեան գործնական ներկայացում մը և գիտութեամբ զբաղուելու լուրջ ձեւեր չառնէ։

5. Նորավէպը օգտագործած է բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ մը Ալփիարը իբրեւ երգիծաբանութեան անօթ, իբրեւ շուրջի իրականութեան կատակ պատկերացում։

Ալփիար, իբրեւ կատակաբան և իբրեւ սրախօս, անտարակոյս շնորհալի դէմք է և մէջէմէջ էջեր ունի, որ կը մնան։ Դժբաղդաբար ընդհանրապէս լպրծուն է գետինը իր ոտքերուն տակ, շատ յաճախ սեռական հարցերու շուրջը կը դառնայ և ո՛չ հայու մը պէս, որով կ'օտարանայ մեր հոգեբանութենէն։

Սրախօսութիւնն ու սրամտութիւնը շատ թանկագին բաներ են, պայմանով որ ժողովուրդի մը զգացումներու թոյլատրած սահմաններէն շատ անդին չանցնին։ Պէտք չէ որ ընթերցողը ամչնայ, ո՛չ ալ ներքուստ վիրաւորուի։ Երբ ուշադրութիւն չի դարձուիր այդ ազգային ամօթխածութեան ու սխալը կը կրկնուի, ան ալ յաճախ, և կործեռ յատկապէս ու դիտաւորեալ չեշտով՝ ո՛չ մէկ սրամտութիւն չի դիմանար. հեղինակը իր գեղարուեստական արժէքը կը կորսնցնէ իր ժողովրդին համար։ Երկը կը դադրի գեղարուեստական յղացում մը զգացնելէ. կը մնայ մէջտեղ անախորժն ու լպրծունը, այսինքն գրութիւն մը, որ կը ջանաս զաւկիդ ձեռքը չիյնայ։

Անշուշտ շատ դժուար է այս տեսակի հարցերու մէջ թոյլատրելիի ու անթոյլատրելիի սահմանը ճիշդ գծելը. տարբեր ազգերու համար տարբեր է. անհատներն ալ իրենց կրթութեամբ ու խառնուածքով այս տեսակէտէն իրարմէ զգալի կերպով կը տարբերին. բայց կայ միշտ ազգային առողջ միջին մը և ամեն հեղինակ, եթէ իր կապը կտրած չէ իր ժողովուրդէն, ինքն իր հոգիին մէջ կ'ունենայ, պէտք է որ ունենայ, բնականէն այդ ազգային սահմանագծումը։

3. ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՁԵՒԱՌՈՒՄԸ ՆՈՐԱՎԷՊԻ

Պոլսական գրականութեան զուգընթաց այս շրջանի սկիզբէն իսկ ծայր տուաւ գաւառական գրականութիւն մը, որուն տարբերութիւնը պոլսականէն ըստ էութեան երկու կէտի մէջ կը կայանայ՝ միջավայրը և լեզուն։

Նիւթը գաւառական կեանքի, ապրուստի, կենցաղի սովորութիւն-

ներու, աւանդութիւններու, նախապաշարումներու, գաւառական տիպարներու ու վայրերու նկարագրութիւն է, այսինքն Սրունձեանցի և Պռօշեանի աշխատանքին հետեւողութիւն ու շարունակութիւն։ Սրունձեանցի բռնած ճամբան աւելի ուղեւորական է ու նկարագրական, Պռօշեանինը աւելի վիպական. հիմա այս նոր գաւառական հեղինակները միջին վիճակի մը վրայ կը մնան։ Իրենց գրութիւններուն մէկ խոշոր մասը ուղղակի նկարագրութիւն է իրականութեան, լրագրական յօդուած. բայց մէկ ուրիշ մասն ալ այդ յօդուածային սահմաններէն դուրս կու գան ու կ՚ըստանան աւելի կամ պակաս վիպական ձեւ. և ընդհանրապէս պոլսական նորավէպի ազդեցութեան տակ կը դառնան մանր գեղարուեստական պատմուածքներ, որոնք կը ձգտին շուրջի գաւառական իրականութիւնը պատկերացընել։

Կարգախօսը կը մնայ նոյնը՝ «կեանքը ինչպէս որ է», մանր-մանր ու կտոր-կտոր. շատ քիչ անգամ և շատ համեստ չափերով մէկ-երկու փորձեր կ՚ըլլան գաւառական կեանքէն, տիպարներէն ու պայմաններէն օգտուելով մարդկային հոգիներ, տենչանքներ ու ձգտումներ նըկարելու, գաւառական ասաղձով և գաւառական կեանքի հիմքին վըրայ իսկական գեղարուեստական երկ մը բարձրացընելու։

Եւ «կեանքը ինչպէս որ է» նշանաբանը հակում ունի կեանքի ծուռ, ձախորդ, գէշ ու քննադատելի կողմերն ու դէմքերը մէջ քաշելու. և գաւառական այս գրութիւններուն մէջն ալ վաշխառու, խարդախ, անառակ, ագահ ու տգէտ մարդիկ են ընդհանրապէս մէջ բերուածները. հազիւ կը ներկայանայ երբեմն սիրելի մամիկ մը, համակրելի ու խելացի մարդ մը, մաքուր հարսնուկ մը և ազնիւ ու գրաւիչ երիտասարդ դէմք մը աղու կամ աղջկայ։

Անշուշտ գաւառի մէջ ալ, ինչպէս «մայրաքաղաքին» մէջ, ինչպէս ամեն տեղ, կան ամեն տեսակի զզուելի մարդիկ. բայց անոնց քովիկը կան պայծառներն ալ, գեղեցիկները, քաջերը, խելացին ու ազնուականը. ինչո՞ւ անպատճառ գեղարուեստի մենաշնորհը դարձընել գարշելի դէմքերու պատկերացումը։ Իրապաշտութեան, այսինքն իրականութիւնը սիրելուն չափազանցումն է ասիկա և սխալ ըմբռնըւած օգտապաշտութիւն. այս միակողմանի ու քննադատող գեղարուեստական պատկերացումներով բարձրացընել չենք կրնար հասարակութեան հոգին. և երիտասարդութեան բնազդօրէն փնտռածը գեղեցկութիւնն է, խոյանքը ու կորիճութիւնը, որուն նմանի ու հետեւի։ Ով կը ցանկայ «օգուտ մը տալ» իր գեղարուեստով, ով կը տենչայ իրապէս ներկայացընէ «կեանքը ինչպէս որ է»՝ կեանքի գէշն ու աղէկը պէտք է իրար հիւսէ և անոնց պայքարը նկարէ։ Իհարկէ, շատ աւելի դժուար է ազնիւը, նորը ու բարձր ձգտողը նկարելը, ան ալ գեղարուեստօրէն, բայց ան է, որ կը հրապուրէ ու կը բարձրացընէ։

Գաւառական այս նոր հոսանքին բերած միւս նորութիւնը իր լե-

զուն է. գաւառական բազմաթիւ բառեր, ասոյթներ, արտայայտութեան ձեւեր, համեմատութիւններ, առած ու առակ ժողովուրդի առօրեայ կենդանի լեզուէն վերցուած։ Ժողովուրդի նուրբ ու հարուստ լեզուին անծանօթ ու իբրեւ գաղթական մեծցած մարդու համար այս լեզուն շատ կը դժուարացնէ ընթերցումը և ընթերցման վայելքը. բայց քիչիկ մը վարժուելէն ետքը մեծ հաճոյք է և մեր գրական նոր լեզուին համար նոր հարստացում ու նոր բարձրացում. որովհետեւ մեր նոր լեզուի զարգացումն ու ապագան հիմնուած է, և հետզհետէ աւելի շեշտուած կերպով, մեր կենդանի բարբառներուն վրայ. այնպէս որ գաւառական այս նոր հոսանքի բերած նպաստը լեզուի տեսակէտէն անվերապահ կերպով արժէքաւոր է։

Գաւառական գրականութիւն ըսող հինգ-վեց անուններուն մէջ ամենէն կարեւորները երեք հոգի են՝ Թլկատինցին, Ռուբէն Զարդարեան և Գեղամ Տէր-Կարապետեան։ Գեղարուեստական տեսակէտէն վերջինը ամենէն հմուտն է. իր արժէքը աւելի գիտական ուսումնասիրութեան համար է և լեզուի։

Թլկատինցին այս խումբի պարագլուխն է, ամենէն կարեւորը թէ՛ իր գործի ծաւալով, թէ՛ չօշափած նիւթերու բազմակողմանիութեամբ, թէ՛ բուն գաւառէն գրելուն պատճառով և թէ՛ վերջապէս ամենէն գլխաւորը իր գրական տաղանդով։

Կենդանի վրձին ունի ու կը գրէ հոգիով։ Իր գրածներուն մեծագոյն մասը պատկերներ են ու նկարագրութիւն. և քիչերն են, որ գեղարուեստական երկի ձեւը կը հագնին. իր տաղանդը գաւառական իրականութեան նկարագրութիւնն է, ընդհանրապէս տեսակ մը հում աշխատանք. բայց մեծ է իր ներքին բնական թափը, ներկայացնելու գեղարուեստական շնորհքը։

Եւ իր այդ ներքին թափին ու իր բնածին գեղարուեստական շընորհքին կը պարտինք իր մէկ-երկու բնական փորձերը. ո՛չ միայն այս շրջանի գաւառական գրողներուն մէջ, այլ ընդհանրապէս արեւմտեան ամբողջ նոր գրականութեան մէջ միակն է, որ գրած է թատերականներ, որոնց մէջ լրջօրէն պատկերացնել կ՚ուզէ կենդանի կեանք ու կենդանի մարդիկ։ Ծակ է դեռ իր արուեստը, բայց սիրելի է իր շունչը, իր բնական մտքի ազատ խաղը։ «Էն գիլի դէմէն» հետաքրքիր է իր արտաքինով, ներքինը նորավէպ մըն է նորէն, որ իր շուրջի վարքն ու բարքը քննադատել կ՚ուզէ. և գեղեցիկ է իր բնական լեզուն, կարճ, կտրուկ, պատկերալից խօսակցութիւն մը, ուր հարցն ու պատասխան իրարու մէջ կը խրուին։

Գեղարուեստական տեսակէտէն ու խորքէն շատ աւելի բարձր է «Ջալում տղան», որուն առաջին երկու արարները ուղղակի վարպետի գործ է. ո՛չ միայն անման լեզուն ու խօսակցութիւնը, այլ և խաղին ընթացքն ու կենդանութիւնը. ո՛չ մէկ աւելորդ խօսք ու չար-

ժում, ո՛չ մէկ նախապատրաստող յառաջաբան, այլ անմիջապէս կենդանի գործողութիւն։ Յաջորդ երեք արարներուն մէջն ալ կան մէկ-երկու գեղեցիկ տեսարաններ, ինչպէս օրինակ բանալիի տեսարանը, բայց ընդհանուր առմամբ գրութիւնը կ'իջնէ նորէն գաւառական կեանքի քանի մը «ցեխեր» նկարելու աստիճանին։

Թլկատինցիի տկար կողմը այդ բեմական երկերուն մէջ հոգեբանական մշակումն է. հեղինակը ունի կարողութիւնը իր գրչին տակ հոգեկան մշակումն ու խորացումները նկարելու, բայց չունի այդ գործին պահանջը և իր ընելիքի յստակ գիտակցութիւնը։ Այսպէս օրինակ իր զուլում աղան ոչ-մէկ զուլումութիւն չունի իր վրայ. գծուած է աղօտ ու անհետեւողական. լաթէ մարդ մըն է, ո՛չ կենդանի էակ։ Հեղինակին ուշադրութիւնն ու հետաքրքրութիւնը ուրիշ կողմ կ'երթայ, կ'երթայ դէպի նորավիպայինը, մինչդեռ ինքը անհամեմատ բարձր շնորհք ունի բեմական աւելի խոր ստեղծագործութեան։

Թլկատինցիի աշակերտն է Ռուբէն Զարդարեան որ Համիտեան շրջանին ապրած է մեր շատ մը գաւառացի հեղինակներուն նման հայրենի հողէն դուրս, բայց սիրեր է ու նկարեր է միայն իր հայրենի հողերուն վրայ իր թարմ տարիներուն առած յուշերն ու տպաւորութիւնները։

Իր գրութիւններուն մէկ մասը ուղղակի նկարագրութիւններ են, պատկերներ, առանց շարժուն պատմութեան, միւս մասն ալ աւանդութիւններու օգտագործում է ու հեքիաթի նմանող վիպագրութիւն։ Մեծ չէ իր թափը. և արուեստական քան մը ունին իրենց վրայ իր գեղարուեստական երկերը։ Բայց սիրով կը գրէ. խնամք ու յղկում ունին իր գրութիւնները։ Մշակած է ու հոգացած և՛ կառուցումը և՛ ասութիւնը շատ աւելի քան իր ուսուցիչը Թլկատինցին, բայց շատ աւելի նուազ կենդանութիւն կը դնէ մէջը, քան Թլկատինցին։

Այդպէս ալ իր լեզուն. Զարդարեանը կը հոգայ, կը քննէ ու կը կոկէ իր բոլոր ասութիւնները, բայց ո՛չ մէկ կերպ համեմատուիլ չի կրնար Թլկատինցիի ուղղակի ժողովուրդի շրթունքէն քաղած տաք ու կենդանի խօսքին ու ոճին։

IV. ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. ԹԵՐԹՕՆԱԿԱՆ ՈՒ ԿԻՍԱԹԵՐԹՕՆԱԿԱՆ

Երկարաշունչ վէպերու առաջին տեսակը կը ներկայացնեն թերթօն-վէպերը, այսինքն օրաթերթերուն տակը լայն գօտիով մը տեղ բռնող և յաճախ ամիսներ տեւող ընդարձակ վիպասանական գրութիւններ, որոնք լրանալէն ետքն ալ հոնկէ կ'արտատպուին ու կը դըր-

կուլին գրախմանութ ծախսելու համար իբրեւ «ընթերցանութեան գըրաւիչ նիւթ»։

Գրական լուրջ պահանջներ դնելու իրաւունք չունինք այս թերթօնական գրականութեան վրայ, իր ընթերցողները պահանջկոտ չեն· բաւական է, որ շատ ձանձրալի չըլլան, մնացածը մեծ կարեւորութիւն չունի։

Եթէ երիտասարդ հոգի մըն է ընթերցողը՝ իր փնտռածը դէպքերու և արկածներու «հեւիհեւ» ընթացքն է· ինչքան անսովոր, արտառոց, խորհրդաւոր, սահմռկեցուցիչ, բազմակնճիռ ու մանուածապատ ըլլայ բովանդակութիւնը՝ այնքան աւելի աղէկ, հետաքրքիր կ'ըլլայ։ Իսկ հասուն ընթերցողը այդ թերթօն-վէպերու աւելի եւս ներողամիտ է՝ իր փնտռածը պարզ ժամանց է· կ'ուզէ որ զբաղուած ըլլայ կերպ մը մինչեւ իր ժամադրուած անձը գայ կամ մինչեւ շոգենաւը տեղ հասնի կամ մինչեւ որ քունը տանի։

Ահա՛ քանի մը վերնագիրներ, որոնք արդէն ինքնին շատ բան կ'ըսեն։ «Աւազակապետը», «Թիապարտը», «Մատնիչը»· Արմէն Շիտանեանի երկերն են։ «Թունաւորիչ աղջիկը», «Ապերախտ դրագիրը», հեղինակն է Գ. Սարաֆեան։ «Պոլսոյ գաղտնիքները», «Բերայի գիշերները»· հեղինակն է Յակոբ Հաճեան։

Ազատութեան օրերուն հետ, երբ կղպուած բերանները կը բացուին՝ կ'ըսկսի յեղափոխական թերթօնը· իր գլխաւոր ներկայացուցիչն է Սմբատ Բիւրատ· և իր վերնագիրները՝ «Բանտէ բանտ», «Արեան ձորը», «Ինըսունըվեց» և ուրիշներ։

Ասոր զոյգ կ'երթան կէս-թարգմանական ու կէս հետեւողութիւն եղող թերթօններ, որոնք համիտեան ռեժիմի պալատական դաւերն ու սարսափները նկարագրել կը ցանկան։ Եւ Երուանդ Օտեանն ալ դըժբաղդաբար մշակած է բաւականին այս տեսակի թերթօններ։

Շատ աւելի գրական հակումներով հեղինակներ են Սիպիլ, Ջիֆթէ-Սարաֆ, Մարի Սվաճեան և Երուանդ Սրմաքէշխանլըեան, որոնք երկարաշունչ վէպեր են գրած։

Սիպիլի «Աղջկան մը սիրտը» ունի գրական գրաւիչ մասեր, յատկապէս երբ գիւղի կեանքն ու բնութիւնը կը նկարագրէ։

Ջիֆթէ-Սարաֆի ու Մարի Սվաճեանի վէպերը գրական կեցուածք ունին ու պատմելու շնորհք, տեղ-տեղ գեղարուեստական ցայտքեր, բայց ընդհանուր առումով աւելի տարուած են հետաքըրքրութիւնը վառելու ջանքով· և հոգեբանական բռնազբօսիկ բաներ ունին իրենց յօրինումին մէջ, որ արգելք է գրուածքի գրական բարձրացումին։

Իսկ Սրմաքէշխանլըեանի երկար վէպերը թերթօնականի ու գըրականի ճիչդ սահմանին վրայէն կը քալեն· շատ անգամ կը մտնեն

սակայն աւելի խոր չափերով գրական երկի մը սահմաններէն ներս Պոլսի իրական կեանքը պատկերացնող տեսարաններով և իր նկարած դէմքերու աւելի հարազատ հոգեբանութեամբ։

2. ՎԷՊԵՐ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԽՈՐԱՑՄԱՆ ՀԱԿՈՒՄՈՎ

Գեղարուեստին նիւթը յաւիտենապէս եղած է ու պիտի ըլլայ մէյ մը արտաքին բնութեան, արտաքին կուլտուրական պայմաններու և ընկերային կեանքի արտաքին պատկերացումը, մէյ մըն ալ մարդկային հոգիներու ձգտումներուն, անուրջներուն, մաքառումներուն և յուզումներուն ներքին պատկերացումը։

Եւ ամէն հեղինակ, եթէ իրաւ որ հասած է գեղարուեստական որոշ բարձրութեան մը, այդ երկու կողմերն ալ գեղարուեստական աշխատանքի անտեսել չի կրնար։ Ամէնքն ալ կը մօտենան այդ երկու կողմերուն, բայց տարբեր է միշտ իրենց մօտենալու եղանակն ու վերաբերումը։

Հեղինակներ կան, որոնց համար կարեւորն ու հետաքրքիրը արտաքին իրականութիւնն է։ Մարդկային հոգիներու նկարագրութիւնը կու գայ խօսքի ու կը հիւսուի ինչ չափով որ անհրաժեշտ է ընդհանուր արտաքին պատկերի լրացման ու բացատրութեան համար։ Հեղինակներ ալ կան, ընդհակառակը, որոնց համար կեդրոնականն ու էականը հոգիներուն ներքին իրականութիւնը պատկերացնելն է. արտաքին բնութիւնը, քաղաքակրթական ու ընկերական վիճակներն ու պայմանները կը նկարուին միայն այն չափով, որչափով որ անհրաժեշտ են հոգիին պատկերացումը լրիւ ու ցայտուն դարձնելու համար։

Այս երկու հիմնական կողմերու տարբեր աստիճանի խառնուրդներուն է, որ պատմող ու նկարող գեղարուեստը կ՚ըստանայ իր բազմատեսակութիւնը։ Մէկ կողմը աւելի տարածուելու ու փռուելու է հակամէտ, միւսը՝ աւելի նեղնալու ու խորանալու։ Այս երկրորդ տեսակի աւելի հոգեբանական խորութեան ու վերլուծութեան սէր ունեցող հեղինակներուն կը պատկանին այս շրջանին մէջ Զապէլ Եսայեան և Տիգրան Չէօկիւրեան։

Զապէլ Եսայեան մեր հայ իրականութեան մէջ բացառիկ կին մըն է. ապրած է այր մարդու մը պէս, այր գրագէտի մը պէս անկախ, մինակ ու թափառական, գրեթէ միշտ դուրս է եղած թէ՛ ծննդական և թէ՛ ամուսնական իր ընտանիքներէն. գրագէտ կին մը, տարուած գրական հետաքրքրութիւններով և զբաղուած գրական աշխատանքով։

Թէ՛ իր աւելի փոքր գեղարուեստական գրութիւններուն մէջ և թէ՛ իր աւելի երկարաշունչ վէպերուն մէջ, ինչպէս են «Անձկութեան

օրեր», «Շնորհքով մարդիկ», «Վերջին բաժակը»· Զապէլ Եսայեան դիտող աչք ունի, բայց աւելի մտածող ու վերլուծող միտք։ Իր գրիչը երբեմն քանի մը կարճ գիծերով, երբեմն ալ աւելի յամեցող մանրամասնութիւններով, կենդանի պատկերներ կու տայ տեղերու, դէմքերու ու դէպքերու, արտաքին պայմաններու, բայց իր գլխաւոր հետաքրքրութիւնը կը հակի ու կը կեդրոնանայ հոգեկան ապրումներու պատկերացման վրայ։ Եւ իր գրչէն ելած վիպական երկերը ինքնայատուկ գեղարուեստական մթնոլորտ մը ունին միշտ և գրական արժէք։

Տիգրան Չէօկիւրեան քանի մը վէպեր ունի, որոնք գրական առաջին փորձերու տպաւորութիւնը կ'ընեն աւելի, քան լուրջ գրական ստեղծագործութեան։ Բոլորովին տարբեր ու մեկուսի գիրք մը ունի իր վերջին վէպը՝ «Վանքը», որ գրած է Պոլսական ազատութեան վերջին տարիներուն և որ անպայման գրական թափ ու գեղարուեստական շունչ ունեցող գրութիւն մըն է։

«Վանքը» գրուած է սրտանց, անձնական յուշերով, ապրուած ու խոր դրոշմուած տպաւորութիւններով. և գրուած է ջերմ գրչով, աչքի կ'իյնայ փոքրերու ու մեծերու հոգին պատկերելու, հոգեկան աշխարհը գծելու կարողութեամբ, որ իր երկին հրապուրիչ կողմն է։ Եւ «Վանքը» պիտի մնայ մեր գրականութեան մէջ իբրեւ գեղարուեստական մնայուն գործ մը։

Իր արտաքին թերութիւնը՝ քիչ մը շատ է միալար. մէկ մարդու մը մէկ զգացումին երկարաձիգ նկարագրութիւնը առանց գոյն ու ձեւ փոխելու, որ կը յոգնեցնէ։ Աւելի խոր է ներքին թերութիւնը. գրուածքը մեզի կը պատրաստէ կուսակրօնի մը հոգեկան ներքին մաքառումներուն հանդիպատես ըլլալու և ճիշդ հոն, ուր պիտի վճռուէր սիրոյ ու կոչումի մէջ տեղի ունեցող ընդհարումը, յանկարծ ներս կը սպրդի Թոքախտը ու կը քակէ բոլոր հանգոյցները։ Անիկա կարելի է շատ «յուզիչ» և արտասուաբեր միջոց մըն է գիրքը փակելու, բայց պէտք է ընդունինք, որ ո՛չ հետաքրքիր է, ո՛չ մեր ակընկալածը, ո՛չ գրական է, ո՛չ ալ նոյնիսկ իրական։

3. ՎԷՊԵՐ ԿԵԱՆՔԻ ԱՒԵԼԻ ԼԱՅՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՄԱՆ ՀԱԿՈՒՄՈՎ

Արփիար Արփիարեան (1852-1908) ութսունական թիւերու սկիզբէն մինչեւ իր մահը եղած է հրապարակագիր, երկար տարիներ աշխատակից «Արեւելք»ի և Թղթակից «Մշակ»ի. վերջն ալ խմբագիր-անդամ «Հայրենիք» օրաթերթի. արտասահման Լոնտոնի մէջ հրատարակած է «Նոր-կեանք» և զանազան այլանուն թերթեր Լոնտոն ու Եգիպտոս։ Իր յօդուածներով, իր օրը օրին տոմսերով, իր քննադատութեամբ և իր արծարծած հարցերով մեր արեւմտեան մամուլի ամենէն աչքառու խոշոր դէմքերէն մէկն է։

Թէեւ գրած էր քանի մը նորավէպեր, որոնց մասին շատ էր խօսուած եւ որոնցմով ինքն ալ նորավէպի հիմնադիրներէն մէկն է համարուած, վերջն ալ գրած է աւելի երկարուուն մէկ-երկու վէպեր, բայց Արփիարեան ճանչցուած էր հրապարակի վրայ իբրեւ կարեւոր լրագրող․ երկրորդական բան մըն էր ե՛ւ իրեն համար ե՛ւ ընթերցողներուն իր վիպական փորձերը։ Երբ հրատարակեց իր վերջին վէպը «Կարմիր ժամուցը»՝ յանկարծ հիմնապէս շրջուեցաւ իր դիրքը․ իր լրագրող մը ըլլալը դարձաւ երկրորդական, ու «Կարմիր ժամուցը» եղաւ գրական երկրորդ շրջանի, գուցէ եւ ամբողջ արեւմտահայ մեր գրականութեան ամենէն բարձր վիպական ստեղծագործութիւնը։

Իր արժանիքները շատ են։ Ամենէն առաջ իրական դէմքերու եւ իրական շրջապատի ճիշդ, կենդանի ու գեղեցիկ պատկերացում։ Բայց դուրսէն աւելի չեշտուած է վերլուծուած հոգիներուն ներսի պատկերացումը, որով վէպը խորք կ՚ըստանայ։ Այս երկու խիստ կարեւոր առաւելութիւններուն կ՚աւելնայ նաեւ երրորդ բարձր արժանիք մը․ «Կարմիր ժամուցը» մարդկային քանի մը դէմքերու պատկերացում ու ընդհարում չէ միայն, այլ ամբողջ ժողովուրդի մը կենդանի նըկարը․ հայութեան պատկերացումը իր արդի երկու հիմնական տիպարներով։ Մէկ կողմէն հայ պահպանողականը, մեծ-աղա, ամիրա ու քաղաքագէտ տարրը, միւս կողմէն աւելի թարմ ու չարժուն ու թռիչք ունեցող ժողովուրդի մարդը, յեղափոխական տարրը։ Հայ արդի իրականութեան երկու հակադիր մասերը, որոնք ամէն ատեն պայքարի մէջ են իրարու հետ եւ իրենց ձեռքը կ՚ուզեն կեդրոնացընել հայ կեանքին ղեկավարութիւնը։ Բայց ահա՛ թշնամիի խտիր չըդընող հարուածին տակ կը բացուի աչքերնին, կ՚ըմբռնեն իրարու դերն ու արժէքը եւ իրարու ձեռք կը մեկնեն գործակցութեան։ «Կարմիր ժամուցը» հայ ամիրայի մը եւ հայ գաւառացի տէրտէրի մը մէկ մասնաւոր ընդհարումը չէ, ինչքան ալ որ անհատօրէն ճիշդ ու յստակ նկարուած ըլլան անոնք թէ՛ արտաքուստ եւ թէ՛ ներքուստ, իբրեւ ապրող կենդանի անհատ։ «Կարմիր ժամուցը» ամիրայական ու յեղափոխական մտայնութեան ընդհարումին պատկերացումն է, այսինքն հայ կեանքի․ եւ արդէն ատոր կը պարտի իր մասնաւոր խորութիւնը։

Բայց կայ աւելին։ Գեղարուեստական յաջող ստեղծումները միշտ կարելի է աւելի ու աւելի խոր ըմբռնել։ «Կարմիր ժամուցը» ո՛չ միայն հայ իրականութեան պատկերացումն է պատմական որոշ շըրջանի մը, այլ եթէ կ՚ուզէք ամեն մէկ անհատ հայ հոգիի պատկերացումն է միեւնոյն ժամանակ։ Ամեն մէկ հայու հոգիին մէջ միշտ պահպանողական, քաղաքագէտ եւ «զգուշ» ամիրա մը կայ նստած․ ինչպէս եւ ամեն բան փոխելու, նորելու, ազատելու խորին պահանջով «անխոհեմ» յեղափոխական գաւառացի մը կայ նստած։ «Կարմիր

ժամուց»ի մէջ ներկայացուած խաղը շարունակ կը խաղացուի ամեն հայ մարդու հոգիին մէջ իրեն տիրապետող պետութիւններու ճնշող թաթին տակ։

Մեծ արժէքով վիպագիր դէմք մըն է նաեւ Երուանդ Օտեան (1869—1926)։ Սաստիկ շատ գրած, շատ ալ թարգմանած մարդ մը։ Իր օրուան հացը հաներ է իր գրչին ծայրէն եւ ատոր համար ալ անդադար գրեր է առանց շատ մեծ կարեւորութիւն տալու իր գրածին, ո՛չ ալ ընթերցող հասարակութեան ճաշակին եւ իմացականութեան, ո՛չ ալ հայ «ազգային» գրականութեան պէտքին ու պահանջին։ Եւ ատոր համար ալ իր գրածներուն մէկ խոշոր մասը վայրիվերոյ բաներ են, մէկ մասն ալ թէեւ խորքով պիտանի, նոյնիսկ գեղեցիկ երկեր են, բայց խառնակ ու անփոյթ. քանի մը երկեր կիսատ են մնացած. իսկ իր մանր-մունր անպէտք ու պիտանի գրութիւններուն հաշիւ չկայ. բայց այս բոլոր կիսատ, անհաւասար ու թափթփած երկերուն մէջ ամեն տեղ ալ կ'երեւայ մարդուն տաղանդը։

Երուանդ Օտեան իր հոգիին խորքը ունեցած է շատ լուրջ երակ մը. յաճախ ուզած է գրել ու թարգմանել շատ լուրջ եւ ծաւալուն երկեր կրօնական, փիլիսոփայական եւ հասարակական նիւթերու շուրջ։ Բայց իր այդ լուրջ երակովը չէ, որ ծառայած է հայ գրականութեան, այլ իր հեգնող ու կատակաբան երակովը, որու վրայ եւ պէտք է կանգ առնել։

Յակոբ Պարոնեանի անմիջական յաջորդն է եւ անմիջական շարունակողը։ Իբրեւ աւելի ուշ եկող, իբրեւ եւրոպական գրականութեան շատ աւելի մօտիկէն շփուող՝ Օտեան աւելի ճարտարապետութիւն ունի, քան Պարոնեան. իր քիչ-շատ յաջող գրութիւնները շատ աւելի ձեւ ունին ու կառուցում։ Կեանքի պատկերացումները, իր հեգնութիւնն ու իրականութեան քննադատութիւնը կաղապարած է շատ աւելի շէնք ու ձեւ ունեցող ամբողջական երկերու մէջ, երբ նոյնիսկ գրուածքը կիսատ կը մնայ։ Իր գծած դէմքերը առանձին առած դիմանկարներ չեն, ինչ որ Պարոնեանի սովորական ձեւն է, այլ գործողութեան մը շուրջը իրարու եկող, իրարու բաղխող ու իրար լուսաբանող մարդիկ։ Իր գրածներուն մէջ շատ աւելի վիպական տարր ու հետաքրքրութիւն կայ։

Իր սրամտութեամբ եւ ամեն ինչի մէջ ծիծաղելի կողմը դուրս ցայտեցնելու իր ընդունակութեամբ ալ ետ չի մնար Պարոնեանէն։ Օտեան ետ կը մնայ Պարոնեանէն իր գրած նիւթերուն հանդէպ իր ունեցած անմասնակից վերաբերումով։ Պարոնեանի ծաղրին ու հեգնութեան տակ կ'ըզգաս շարունակ, որ մարդը իր սկզբունքներն ունի, որոշ բաներ կը յարգէ ու կը սիրէ եւ որոշ բաներու դէմ ալ դժգոհութիւն ունի կամ հակակրանք։ Եւ ասիկա անփոփոխ բան մըն է

Պարոնեանի գրչէն ելած ամէն երկի մէջ։ Բոլորովին տարբեր է Օտեանի վերաբերումը դէպի իր գծած ու ներկայացուցած մարդիկն ու եղելութիւնները։ Օտեան կը խնդայ ամենուն վրայ և առանց մեծ տարբերութիւն մը դնելու ամէն բանի վրայ։ Ջնջած է կարծես դէշի ու աղէկի զանազանութիւնը. ծիծաղելի են ամենքը. և ծիծաղել միայն արժէ այս կեանքին ու այս աշխարհին վրայ։

Ո՛չ-մէկուն դէմ Օտեան չարութիւն չունի, բայց համակրանք ալ չունի. և այդ պատճառով ալ կը խնդանք Օտեանի սուր խօսքերուն ու սուր դիտողութիւններուն վրայ, կ'ըզգանք ու կը խոստովանինք իր տաղանդը, բայց միշտ զատող ու անջատող բան մը կը մնայ հեղինակին ու ընթերցողին միջև։ Աս է գլխաւոր պատճառը, որ հակառակ իր շատ մը առաւելութիւններուն Օտեանի երգիծանքն ու ստեղծագործութիւնը իր վրայ կարծես պակաս բան մը ունի միշտ և իր խորքին մէջ ցած կը մնայ Յակոբ Պարոնեանի խօսքէն ու գործէն։

Օտեանի սուր, գեղեցիկ ու յաջող կտորները շատ են, բայց դժուար է իր յաջող երկերը մատնանիշ ընելը։ «Տասներկու տարի ետքը» աւելի լուրջ գրութեան մէջ շատ սիրուն գլուխներ կան. իր կիսատ մնացած վէպերուն մէջ շատ արժէքաւոր էջեր ունի. «Կատարեալ մարդ ըլլալու արուեստը» սորվեցընող նամակներու շարքին մէջ շատ աղուոր գծուած հեգնութիւն կայ, բայց ծանրաբեռնուած երկրորդական ու վիպային աւելորդութիւններով։ Եւ անշուշտ որ իր գլուխ գործոցն է «Փանջունի»-ն։

Հերիք է միայն Ծապլվարի այդ հերոսի դէմքն ու վարքը գծած ըլլալը, որ Երուանդ Օտեան խոշոր արուեստագէտ մը նկատուի և հայ գրականութեան մէջ կարեւոր հեղինակ մը։ Իրականութեան, դեռ գալիք իրողութեան և հայ հոգեբանութեան խոր ըմբռնում և սքանչելի պատկերացում կայ այդ տասնեակ մը «կատակ» էջերուն մէջ։

Ծապլվարի այդ առաքելութիւնը կարելի է համարձակ կերպով դնել «Կարմիր ժամուց»-ին քովը, իբրև իրենց ժամանակի ամենէն ցայտուն և ամենէն խոր կերպով հայ հոգին պատկերող երկու երկեր։

Դ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ՄԵՐ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

(1920-էն ԱՍԴԻՆ)

Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջէն մինչեւ այս երկրորդ համաշխարհային պատերազմին վերջը, այսինքն մինչեւ այսօր, կը ներկայանայ մեզի իբրեւ նոր շրջան մը, իբրեւ մեր արդի գրականութեան երրորդ երեսնամեակը։

Դեռ ի լինելութեան եղող ներկայ շրջանի գրականութեան մասին ես կու տամ միայն ամենէն բնորոշ ընդհանուր գծերը առանց անհատ հեղինակներու գործին ու գնահատանքին մտնելու։ Շատ մը հեղինակներու երկերուն միայն մէկ մասն եմ կարդացած, շատերու աշխատանքին հետ պատահական ծանօթութիւն մը միայն ունիմ կամ բոլորովին անծանօթ եմ։ Եւ վերջապէս դեռ ապրող ու արտադրող հեղինակներու մասին խօսիլը վաղաժամ է այս տեսակ ընդհանուր հոսանքները ընդգծել ուզող աշխատութեան մը մէջ։

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հիմնովին փոխեց մեր արեւմտահայ կեանքին պայմանները։ Գործնականապէս հայութիւնը ջնջուեցաւ Թուրքիայէն. լրացաւ Թուրանական ցեղերու հազարամեայ գործին արդիւնքը. հայ տարրը ջարդուած ու վտարուած է հայկական հողերէն և ընդհանրապէս Թուրք պետութեան սահմաններէն, իր հողն ու ստացուածքը թողնելով Թուրքին։

Մինչեւ նախորդ համաշխարհային պատերազմը արեւմտեան հայութիւն ըսուածը ըստ էութեան Թուրքիայի հայութիւնն էր, որուն կէսը փճացաւ, մնացած կէսի մը չափն ալ ցրիւ եկաւ Թուրքիան շրջապատող արաբական ու եւրոպական երկիրներուն մէջ, իբրեւ փախըստական ու գաղթական, մեծ մասը մերկ, զուրկ և յուսալիք վիճակի մէջ. գաղթականութեան ծայրը հասաւ մինչեւ Հիւսիսային ու Հարաւային Ամերիկաները։ Այնպէս որ մեր գրականութեան այս երրորդ շրջանին արեւմտեան հայութիւնը, արեւմտեան հայ նոր լեզուն և արեւմտեան մեր նոր գրականութիւնը այդ զանազան ու իրարմէ շատ

տարբեր երկիրներու գաղթական պայմաններուն մէջն է, որ կերպով մը դեռ իր գոյութիւնը պահպանելու կ՚աշխատի։

Առաջին տարիները տեսակ մը դեռ կործես ոտքի վրայ և շուտով նորէն իր տունն ու հայրենիքը վերագտնելու տարտամ յոյսերով, իսկ վերջին տարիները արդէն յուսաթափ անորոշ իրականութեան հանդէպ և ինքն իրեն ցաւագին հարց տալով, թէ ինչ պիտի ըլլայ մեր վերջը այս իր հողէն ու արմատէն կտրուած վիճակին մէջ։ Եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր գրականութեան վիճակը մասնաւորապէս, երբ հայերէն կարդացող սերունդը հետզհետէ կը նուազի։

Բայց կեանքը կ՚երթայ իր ճամբով. և մեր նոր հեղինակները մէկ կողմէն կը կրկնեն այդ տխուր հարցը, և միւս կողմէն կը շարունակեն գրել յամառութեամբ։ Եւ բնաւ զանցառելի բան մը չէ այս վերջին քառորդ դարու մը ընթացքին հայ վտարանդի գրչի կատարած աշխատանքը։ Թէեւ ամեն տեղ ալ այդ աշխատանքի մէկ մեծ մասը երկրորդական կամ խակ գրութիւններ են, բայց ատոնց քով իվեր չեն պակսիր արժէք ունեցող երկեր։

Եւ ամեն տեղ ալ ամենէն առաջ լրագրական է այդ աշխատանքը։ Ուր որ քիչ-շատ լուրջ թիւով մը գաղթականութիւն կը հաւաքուի՝ իսկոյն կը բացուի «դպրոց» սենեակ մը «եկեղեցի» սրահին քովիկը, որ լուր օրերը «մանկապարտէզ» կը դառնայ. և եկեղեցիին ու դպրոցէն ալ առաջ, կ՚սկսի հրատարակուիլ շաբթէ շաբաթ բարակ թերթ մը։ Եւ շատ չանցած այդ բարակ թերթերէն մէկ-երկուքը կ՚աճին ու կը դառնան լրագիր հայ գաղութային գլխաւոր կեդրոններուն մէջ։

Քաղաքական ու կուսակցական այս լրագիրներուն կից չեն ուշանար ու լոյս կը տեսնեն հոս ու հոն նաեւ յատուկ «գրական» պարբերական հրատարակութիւններ, գլխաւորապէս իբրեւ ամսագիր։ Ընդհանրապէս երկար չեն ապրիր այդ ամսագիրները. գրական հետաքրքրութիւնը շատ փոքր շրջանակի մը մէջ է միայն և այդ շըրջանակի ալ պատրաստութիւնն ու կարողութիւնը շատ փոքր է լուրջ ու տեւական գրական թերթ մը արտադրել ու պահել կարողանալու համար. իրենց կեանքը երկու-երեք տարիէն անդին դժուար կ՚անցնի. բայց և այնպէս հետաքրքիր ու արժէք ունեցող ճիգեր են. «Կեանք ու արուեստ», «Մենք», «Զուարթնոց», «Արեւագալ», «Հայ գիր», «Երիտասարդ հայուհի», «Նոր գիր», «Վէմ», «Ակօս», «Նաիրի» և շատ ուրիշներ. իսկ ամենէն կայունը և կեդրոնական դիրք ունեցողը «Հայրենիք» ամսագիրը։ Այլ և պէտք է յիշուին վանական ամսագիրները՝ հինաւուրց «Բազմավէպը», բանասէր «Հանդէս Ամսօրեան», Երուսաղէմի «Սիոնը» և Անթիլիասի «Հասկը»։

Այս պարբերականներուն մէջ երեւցող հեղինակներուն մէկ մասը նախորդ շրջանէն կու գան և հոն յիշուած են արդէն. այս շրջանին

կը պատկանին միայն այն հեղինակները, որոնց կեանքի ու գործունէութեան հիմնական ու կարեւոր մասը կ՚իյնայ երկու համաշխարհային պատերազմներուն միջեւ:

Քիչ-շատ գիտական ուսումնասիրութեան մօտեցող աւելի լուրջ ու երկարաշունչ աշխատանքները շրջանին սկիզբը քաղաքական, հասարակական ու ազգային հարցերու շուրջ կը դառնան՝ անշուշտ պոլշեւիզմի բերած ցնցումին ու տակնուվրայութեան ազդեցութեան տակ. իսկ շրջանի երկրորդ կէսէն զգալի կերպով ծանրութեան կեդրոնը շարժուած է դէպի պատմական, գրապատմական, հայասիրական ու բանասիրական հարցերն ու նիւթերը:

Շրջանի առաջին կէսին ծնունդ առաւ գրական նոր սեռ մը մեր գրականութեան մէջ՝ կիսովին պատմական, կիսովին գեղարուեստական բովանդակութեամբ. մէկը միւսի ետեւէն սկսան երեւալ մեր քաղաքական աչքի իյնող դէմքերու գրած «Յուշերը»: Ասոնց մէկ մասը արեւելեան գրական լեզուով է, միւս մասը մեր արեւմտեան բարբառով՝ նայելով հեղինակի տեղական ծագումին կամ նախասիրութեան:

Արեւմտեան հայերէնով գրուած այդ երկերէն թէ՛ իրենց նիւթի հետաքրքրութեամբ եւ թէ՛ կենդանի պատկերացման գեղարուեստական արժէքով պէտք է յիշել մասնաւոր կերպով Արմէն Գարոի «Յուշերը», որ սքանչելի էջեր են եւ յատկապէս պատանեկան ընթերցման համար. Ռուբէնի «Յուշերը», ուր բազմաթիւ դէպքեր ու նկարագրութիւններ գրուած են վարպետի գրչով ու ջերմ շունչով. այլ եւ Տարագրի «Յուշերը», Մալխասի «Յուշերը», որոնք նմանապէս գրուած են շատ աշխոյժ ու կը կարդացուին յաջող վէպի մը նման: Միւս հեղինակներուն յուշերը, որոնց գեղարուեստական արժէքը այնպէս շեշտուած չէ, անշուշտ կը պահեն իրենց պատմական կարեւորութիւնը:

Գալով բուն գեղարուեստական գրականութեան շատ համեստ է այս շրջանի քնարերգութիւնը. ամենքս ալ կ՚ըզգանք, որ հայրենիքէն փախստական կամ հալածական, սիրտ ու թռիչք տուող ամեն խթանէ եւ յոյսէ թափուր, մեր այս գաղութներու մէջ մեծցող սերունդի քնարին թելերէն մէկ-երկուքը փրթած են, միւսներն ալ թուլցած, ինչքան ալ որ ջանք կ՚ընեն ու կը պրկեն: Այն միակ երգը, որ դեռ իսկապէս կը հնչէ ու կը թրթռայ, եւ որ մեր սիրտերը կը թրթռացնէ եւ որուն անխտիր կը դիմեն բոլոր բանաստեղծները քնարը վերցնելուն պէս՝ կարօտի լարն է. կարօտ հայրենի տան, հայրենի հողի, հայրենի կեանքի, կարօտ ու կանչ հին, անցած, հեռուն մնացած մանկական ապրումներու, յուշերու, ցաւերու ու երազներու:

Մեր այս միջպատերազմեան շրջանի քնարերգութեան միակ իսկական նիւթը եւ միակ յաջողուածը կարօտի այդ երգերն են. դէպի մեր

աւերակի վերածուած ու յափշտակուած հայրենիքը: Կա՛ն քանի մը թարմ դէմքեր, որոնք կայծ ունին իրենց գրչին տակ և յոյս կը ներշնչեն ու նոր ճամբաներ կ'որոնեն և ազատուիլ կ'ուզեն հին կապանքներէ ու հին ճնշումներէ, որոնց մասին սակայն հիմա խօսիլ կարելի չէ, իրենց գործն ու իսկութիւնը կ'երեւայ յաջորդ շրջանին:

Վիպական գրականութիւնը ամենէն աւելի մշակուածն է նորէն և ամենէն աւելի յաջողը: Նկատելի է աւելի երկարաշունչ երկեր գրելու ձգտում մը բոլոր աչքի ինկող հեղինակներուն քով. այսինքն շեշտուած է հոգեբանական աւելի մանրամասն վերլուծութիւններ տալու պահանջը և կեանքի ամբողջ շրջան մը ընդգրկելու ու ներկայացնելու ցանկութիւնը. ըլլա՛յ իրենց նիւթը պատմութենէն առած, ինչպէս Վ. Բիւրքճեանի «Ասպետ Լիպարիտը», ըլլա՛յ մեր նոր պատմութեան ցաւատանջ իրականութենէն, ինչպէս են Յ. Օշականի ու Մալխասի վէպերը, ինչպէս է նմանապէս Համաստեղի մէկ երկար ու կէս մնացած վէպը, ըլլա՛յ վերջապէս աւելի արեւելեան ու միջազգային գետնի վրայ բանուած վիպասանութիւնը Լեւոն Մեսրոպի:

Եւ այս հինգն են արդէն այս շրջանի արեւմտեան լեզուով գրող գլխաւոր վիպագիրները. և հինգն ալ արժէքաւոր գրիչներ են ամեն մէկը իր ձեւի, իր գոյնով ու իր ոճով, որոնք անտարակոյս հարստացում մը կը բերեն մեր նոր գրականութեան: Անոնք միեւնոյն ժամանակ երկեր են, որոնք կը նպաստեն ընթերցանութեան տարածմանը հասարակութեան քիչ մը աւելի լայն խաւերուն մէջ, ուր ինչպէս յայտնի է երկարատեւ ու բազմահատոր գրքերը կը գնահատուին, պայմանով որ կենդանի գրութիւններ ըլլան և հետաքրքիր:

Պակաս չեն բնականաբար նաեւ աւելի կարճ վէպերն ու վիպակները ու վիպական մանր գրութիւնները, որոնց հեղինակները շատ են: Այս գրութիւններուն մէջ ալ նորէն ամենէն յաջողուածները անոնք են, որոնք հայրենի հողի, ջուրի, կեանքի ու մարդոց կորսուած անցեալէն կը պատմեն մեզի, որոնք անմոռանալի յուշեր են մանկութեան, սիրով ու կարօտով թաթաւուն. այս ուղղութեամբ գրող ամենէն գրաւիչ հեղինակը Համաստեղն է անտարակոյս:

Բնական կերպով հետզհետէ կը շատնան գաղութահայ կեանքէ առնուած վէպերը, քանի որ մեր նոր հեղինակները կ'ապրին ու կը մեծնան օտար հողի վրայ, օտար պայմաններու մէջ: Եւ ինչպէս մեր բոլոր գաղութներուն կեանքը կէս մը հայ է, կէս մը օտար, այնպէս ալ իր ծնունդն ու իր պատկերը եղող այդ գրականութիւնը խառնակ ու ծանր բան մը ունի իր վրայ. նոյնիսկ յաջող էջերը խորթութիւն մը ունին իրենց մէջ, որուն յանցանքը անշուշտ հեղինակինը չէ: Այդ գաղութահայ կեանքէ առնուած գրութիւններուն մէջ աչքի կ'իյնայ նաեւ սեռական աւելորդ բացութիւն մը, տեղ-տեղ նոյնիսկ սեռական անպարկեշտ չափազանցութիւն մը, որ անշուշտ մասամբ ար-

դիւնք է իր յենարանը կորուսած երիտասարդ խիզախութեան, մասամբ ալ օտար մեծ քաղաքներու ժխորին մէջ իւրացուած «իմաստութեան»։

Լքուած չէ և ծաղրավէպը, երգիծական գրութիւնը, որուն բեղմնաւոր ներկայացուցիչն է Նշան Պեշիկթաշլեան։ Օտար միջավայրի իբրեւ խառնակ ազդեցութի՞ւն, թէ՞ կեանքի անարմատ պայմաններու իբրեւ հետեւանք՝ զգալի է ճաշակի ու չափի որոշ անվստահութիւն մը մեր նոր երգիծաբանի գրչի շարժումին վրայ։ Բայց և այնպէս պէտք է ընդգծել, թէ երգիծաբանութիւնը այն միակ ճիւղն է մեր նոր արեւմտեան գրականութեան, որ հաւասար բաղդատութեամբ մշակուած է իր երեք շրջաններուն մէջն ալ, առանց ընդմիջումի, անընդհատ ժառանգումով «որդի ի հօրէ»՝ Յակոբ Պարոնեան, Երուանդ Օտեան և Նշան Պեշիկթաշլեան։

Երկրորդ Հատուած

Մեր արեւելեան արդի գրականութիւնը

Ա. ՆԱԽԸՆԹԱՑ ԵՒ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՂ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

I· ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

ԺԸ դարու վերջերուն ռուսները հետզհետէ կը մօտենային Կովկասեան սահմաններուն. ԺԹ դարու առաջին տարիներուն արդէն մըտած էին Կովկաս եւ տէր էին Կուր գետի ստորին ու ձախ հովտին. 1804-ին գրաւեցին Թիֆլիսը. կը մնար որ առաջանային դէպի հարաւային հայկական լեռնամասերը. կարծես կը վարանէին. այդ վարանումէն օգուտ առած պարսիկները իրենք շարժումի անցան ռուսները դուրս քշելու յոյսով Կովկասէն։

Ընդհարումները երկար չտեւեցին. հայերը իրենց հոգիով, այլ եւ կրցածնուն չափ զինուորներով ռուսներու հետ էին. քանի մը բարձր հայ զինուորականներ ռուս բանակին մէջն էին եւ կամաւորներու գլուխն էր անցած Ներսէս Աշտարակեցին։ 1827-ին գրաւուեցաւ Էջմիածինն ու Երեւանը իրենց շրջակայ գաւառներով եւ կնքուեցաւ Թիւրքմէն-չայի հաշտութիւնը։

Յաջորդ տարին սկսան ռուս-թուրքական կռիւները գլխաւորապէս պալքանեան ճակատին վրայ. բայց եւ պարսիկներէն նոր գրաւուած հողերու արեւմտեան սահմաններուն վրայ. այս կռիւներն ալ վերջացան ռուս զէնքի յաջողութեամբ եւ 1829-ի Անդրիանապոլսի հաշտութեամբ։

Այս երկու դաշինքներով հայկական հողերու խոշոր կտոր մը Կուր ու Արաքս գետերուն միջեւ՝ ամբողջ Արարատեան եւ Սիւնիք աշխարհները՝ կտրուեցան մահմետական ու միջնադարեան տիրապետութենէն։ Հայութեան կարեւոր հատուած մը դուրս էր ելած վերջապէս թու-

րանական դարերէն։ Չէր ստացած անշուշտ իրեն կէս-բերան խոստացուած «Հայկական Թագաւորութիւնը», բայց մտած էր վերջապէս քրիստոնեայ, ընդարձակ և զօրեղ պետութեան մը հովանիին տակ, որ եւրոպական կազմ ու վարչութիւն ունէր և արագ կերպով աւելի եւս եւրոպականանալու ճամբուն վրան էր։

Հայութեան հիւսիս-արեւելեան անկիւնը՝ «Կովկասեան հայութիւնը» կապուած էր վերջապէս արեւմտեան քաղաքակրթութեան և արիական ժողովուրդներու զարգացման ընթացքին։ Հայութեան այս մասին համար փակուած էր պատմական ծանր դարերու մղձաւանջային շրջան մը և կը բացուէր բոլորովին նոր ու տարբեր կեանքի շրջան մը։

Ինչի՞ մէջն էր գլխաւոր ու անմիջական փոփոխութիւնը։

Ամենէն առաջ կեանքի ու ինչքի ապահովութիւն. դանակի պէս կտրուած էր մինչեւ վերջը վախի ու սարսափի տակ ապրիլը, խաներու ու խանական պաշտօնեաներու և մեծ ու պզտիկ աւազակներու կեղեքումները, բռնաբարութիւններն ու յափշտակութիւնները զանազան ձեւերու և անուններու տակ. վերցած էր նաեւ արհամարանքն ու նուաստացումը, որ կը կրէին հայերը իբրեւ րայա, իբրեւ քրիստոնեայ։ Հիմա հայը արագ կերպով տեսակ մը ընկեր, գործակից ու պաշտօնակից կը դառնար պետական անիւներուն մէջ, հայ պաշտօնեաներ, հայ զինուորականներ հոս ու հոն դիրք ու անուն կ՚ըստանային։

Երկրորդ մեծ տարբերութիւնը հաստատ օրէնքներու տակ ապրելու գիտակցութիւնն էր։ Ամեն բանի համար որոշ օրէնք և անխտիր ամենուն համար նոյն օրէնքը։ Օրէնքները, ինչքան ալ դիցուք անարդար ըլլան ու ծանր, եթէ կանոնաւոր կերպով գործադրուին հանգիստ ու թեթեւութիւն կու տան միշտ կեանքին. ամենէն անտանելի բանը ամենուն համար անորոշութիւնն է, մեծ ու մանաւանդ պզտիկ իշխանաւորներուն կամայականութիւնը, քմայքը, ապօրինութիւնը, որ վախ կը ծնի, քծնանք ու անապահովութիւն։

Երրորդ՝ մեր աշխարհի այդ «ազատագրուած» կտորն ալ կը դառնար մեծ ու կանոնաւոր կազմակերպուած պետութեան մը հարազատ մէկ մասնիկը. արագ կերպով կապերը, հաղորդակցութիւնն ու երթեւեկը կը սերտանար պետութեան կեդրոնին և միւս մասերուն հետ. ճամբաներ, փոստային կանոնաւոր երթեւեկ, տեղափոխութեան համեմատական դիւրութիւն ու արագութիւն, ապրանքներու ներածում ու արտածում, որ թեւ կու տար առեւտուրով զբաղուողներուն. կը նպաստէր կեանքի պայմաններու տնտեսական բարձրացման և ճամբայ կը հարթէր նոր հարուստներու, որոնք գլխաւորաբար կը կեդրոնանային Թիֆլիսի մէջ, որ դարձած էր Կովկասի վարչական ու տնտեսական մայրաքաղաքը։

Չորրորդ՝ Թիֆլիսի մէջ, բայց և այլուր, կը բացուէին քանի մը

պետական վարժարաններ եւրոպական ուսումներով և եւրոպական ձեւ ու կազմով, ուր ուսուցման մէջ ամենէն կարեւորը պետական լեզուի խոր ու ազատ իւրացումն էր։ Ամեն բարձրացում, ամեն յաջողութիւն, ամեն պաշտօն, ամեն զինուորական դիրք և ամեն քիչ-շատ ընդարձակ առեւտրական գործ ասկէ ետքը հնարաւոր էր միայն ռուսերէնի տիրանալով։ Եւ այդ կարեւոր զէնքը իրենց զաւակներուն ձեռքը դնելու համար՝ հասկցող ծնողները, հնար ունեցող ծնողները՝ ոչ մէկ զոհողութեան առջեւ կանգ չէին առներ։ Ռուսերէն լեզուի և ռուսերէն դպրոցի հետ կու գար ռուսերէն գիրքը, ռուսական ու եւրոպական գիտութիւններն ու գեղարուեստները, ռուսական ու եւրոպական ըմբռնումներ, ձգտումներ ու աշխարհայեացք։ Ռուսական դպրոցներով ճամբայ կը բացուէր նաեւ դէպի ռուսական բարձրագոյն վարժարանները, դէպի ռուս համալսարանները իրենց զանազան ճիւղերով, սկիզբը ամենէն աւելի դէպի բժշկութիւն։

Եւ դանդաղ կերպով կ'ըսկսի առաջանալ ռուսական միջնակ ու բարձր կրթութեամբ նոր մտաւորականութիւն մը, որ մինչեւ դարուն կէսերը դեռ շատ ցրիւ է ու սակաւաթիւ և ընդհանուր ազդեցութիւն մը բանեցնել դեռ չի կրնար հայ կեանքին վրայ։ Մինչեւ ԺԹ դարուն կէսը հայ կեանքի ղեկավարը նորէն հայ հոգեւորականութիւնն է, որ նախորդ դարերու հոգեւորականութենէն ո՛չ իր կրթութեամբ, ո՛չ իր կենցաղով հիմնական տարբերութիւն մը չունէր։ Ներսէս Աշտարակեցիի ու Ալամդարեանի նման հոգեւորականները հազուագիւտ բացառութիւններ էին, որ նոր կեանքի պայմաններուն մէջ նոր բաներ կը փնտռէին։

Մինչեւ դարուն կէսը ռուսական տիրապետութեան տակ երեք դպրոց ունի հայութիւնը. մէկը Աժտարխանի մէջ, միւսը Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը դարու սկիզբէն և Թիֆլիսի մէջ Ներսէսեան վարժարանը, որուն պաշտօնական բացումը կատարուած է 1825 ին։ Այս դպրոցները, յատկապէս վերջին երկուքը, մէկ-երկու տասնեակ տարի ետքը կ'ըսկսին կարեւոր դեր խաղալ հայ կեանքին մէջ, բայց մինչեւ դարուն կէսերը շատ աւելի համեստ է իրենց դերը. դեռ հրապարակի վրայ պատրաստ մարդիկ չկան. քիչ-շատ պատրաստուած ուսուցիչ ու տեսուչ գտնելու համար հարկադրուած են Պոլիս ու Վենետիկ դիմելու և հոն անուն հանած դէմքեր հրաւիրելու, որոնց ունեցած կրթութիւնն ու պատրաստութիւնն ալ սակայն ընդհանրապէս մեծ բան մը չէր։

Մինչեւ դարուն կէսերը կովկասեան հայութիւնը դեռ լրագրութիւն ալ չունի։ Ռուսերէն առաջին թերթը հրատարակուեցաւ Թիֆլիսի մէջ 1846 թուին «Կովկաս» անունով Վորոնցով փոխարքայի օրով և կառավարութեան ձեռքով։ Այդ պաշտօնական պարբերաթեր-

թը 1846-1849 ունեցաւ նաեւ հայերէն լեզուով իր հրատարակութիւնը նոյն անունով, որ և եղած է հայ առաջին պարբերականը ռուս պետութեան սահմաններուն մէջ և եղած է գրաբար լեզուով։

Այսինքն 50-ական թուականներու սեմին թէ՛ ազգային կեանքը, թէ՛ դպրոցական վիճակը, թէ՛ լրագրութիւնը, թէ՛ ընթերցող հասարակութեան թիւն ու պահանջը և թէ նոր գրական լեզուի առաջացումը ռուսական բաժնի հայութեան մէջ համեմատուիլ չեն կրնար Պոլսի գրական-հասարակական շարժումներուն։

Պոլսի մէջ կեդրոնացում կայ թէ՛ թուի, թէ՛ աշխատանքի և շարժումը սկսուած է աւելի կանուխ և աւելի չեշտուած կերպով։ Ռուսական բաժնի հայութեան մէջ չկայ Պոլսին համապատասխանող կեդրոնացում մը. շարժումը աւելի դանդաղ է և աւելի ցրիւ՝ Մոսկուա, Հիւսիսային Կովկաս, Թիֆլիս ու Էջմիածին։ Ուսման, պաշտօնի ու առուտուրի պահանջներով հայերուն թիւը պէտք է լրջօրէն աւելնար Թիֆլիսի մէջ մէկ-երկու տասնամեակներու ընթացքին, որ Պոլսին նմանող հայ հասարակական կեդրոն մը ստեղծուէր նաև Կովկասի մէջ։

II. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՆՈՐ ԼԵԶՈՒԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Արեւմտեան գրական նոր լեզուի առաջացումը ու մշակումը կատարուած է շատ աւելի մեծ չափերով ինքնիրենը և կատարուած է միջնակ մտաւորականութեան մը ձեռքով, այսինքն տեղական հայ վարժարաններէն ելլող նոր սերունդին ձեռքովը. շատ աւելի ուշ հետզհետէ կու գան ու կարեւոր դեր կը խաղան եւրոպական կրթութեամբ ելող անձերը։ Պոլսի մէջ գրական լեզուի մշակումը տեսակ մը ներսէն դէպի դուրս, վարէն դէպի վեր շարժում մըն է։

Արեւելեան գրական լեզուի առաջացումը գնացած է հակառակ ուղղութեամբ։ Եղածը քանի մը վարժարան էր իրարմէ սաստիկ հեռու վայրերու մէջ և իր արտադրած աշակերտութիւնն ալ թուով քիչ էր ու ցրիւ եկած. պետական վարժարաններն ալ մինչեւ ԺԹ դարուն կէսը դեռ շատ քիչ էին, միջնակ մտաւորականութիւն մը մէջտեղը դեռ չկար։ Անոր փոխարէն մէկ-երկու տասնեակ աւարտականներ Լազարեաններէն, Ներսէսեաններէն, Նոր-Նախիջեւաններէն և զանազան պետական միջնակարգ վարժարաններէն անցած էին Մոսկուա բարձրագոյն վարժարանները և համալսարան։

Ահա՛ այս հայ ուսանողութեան մէջն է և օտարութեան մէջ, դուրսը, որ ծնունդ կ՚առնէ արեւելեան գրական լեզուն։ Այդ ուսանողութիւնն է, որ իր ստացած նոր եւրոպական ըմբռնումներուն և իր տեսած նոր ու օտար կեանքի ուժեղ ազդեցութեան տակ կը ձգտի նոր հայ ժողովուրդ մը, նոր հայ գրականութիւն մը և նոր հայ լեզու մը ստեղծել։

Մոսկուայի ու Դորպատի համալսարաններուն մէջն ու շուրջը աշխատող այդ դէմքերուն մէջ ամենէն կարեւորներն են Գաբրիէլ Պատկանեան, Միքայէլ Նալբանդեան, Ստեփանոս Նազարեան, Դոդոխեան, Սմբատ Շահազիզ այլ և քանի մը ուրիշներ, որոնց անունը գրական աշխատանքով մը մեր գրականութեան մէջ չէ չնչուած։

1855-ին է, որ քանի մը ուսանող ընկերներ կը հրատարակեն «Գամառ-Քաթիպա» անունով տետրակ մը, որ կը շարունակուի 5-6 թիւ. այդ տետրակները գրուած են «աշխարհաբար» լեզուով. ատոնց մէջն է տպուած Պատկանեանի «Մայր Արաքսի»ն։ Այդ տետրակները և «Մայր-Արաքսի»ն կրնանք, առանց մեծ խղճի խայթի, արեւելեան նոր հայերէնի հիմնադրումը նկատել։ 1858-էն կ'ըսկսի Ստեփանոս Նազարեանը իր նշանաւոր ամսագիրը՝ «Հիւսիսափայլ». ինչպէս ընդհանրապէս նոր յառաջդիմական գաղափարներու, այդպէս ալ գրական նոր ընդհանուր լեզուի մը պահանջով կու գայ «Հիւսիսափայլը»։

Նազարեանի լեզուն դժբաղդաբար շատ է չոր, բայց ամսագրին մէջ կ'աշխատակցէին ուրիշները շատ աւելի մեծ գրական ու լեզուական շնորհքով. ամենէն մեծ դէմքը և՛ հանրային և՛ գրական տեսակէտէն Միքայէլ Նալբանդեանն էր։ Լեզուի մշակման տեսակէտէն շատ կարեւոր դեր կը խաղայ նաեւ Սմբատ Շահազիզ իր բանաստեղծութիւններով։

Արդ՝ Նազարեանցը Հաւլաբարցի էր և Լազարեան ճեմարանէն. Պատկանեանը եղած էր Ներսէսեան դպրոցը և իր հայրը Թիֆլիսի մէջ 1851 թուին թերթ կը հրատարակէր ժողովրդական լեզուով. Նալբանդեան Նոր-Նախիջեւանցի է և ուսած է տեղական դպրոցի մէջ. Սմբատ Շահազիզ Աշտարակցի է և Լազարեան ճեմարանէն։ Ասոնց պէս ալ իրենց միւս ուսանողական ընկերները կա՛մ իրենց ծագումով կա՛մ իրենց նախնական դպրոցական կրթութեամբ կը խօսէին արարատեան բարբառով մը, որովհետեւ դպրոցներուն մէջն ալ ամենէն աւելի տիրապետողը արարատեան բարբառներն էին։

Արարատեան բարբառը իր զանազան երանգներով կը խօսուէր ամբողջ Արարատեան նահանգին մէջն ու շուրջը, այսինքն այդ բարբառն էր ամենէն աւելի ընդհանրացածն ու գործածականը կովկասեան հայութեան մէջ։ Թիֆլիսի ու Նոր-Նախիջեւանի բարբառները կեդրոնացած էին միայն մէկ քաղաքի մէջ, ան ալ բնակչութեան հին շերտին մէջ. նոր շերտը կա՛մ գաւառէն էր եկած կա՛մ դպրոցի ազդեցութեան տակ էր, այսինքն արարատեան բարբառներու. իսկ Ղարապաղի բարբառը դեռ շատ էր մեկուսի իր լեռներուն մէջ։

Այնպէս որ կովկասեան հայութեան համար ամենէն աւելի հրապարակի վրայ գործածուող, ամենէն շատ լսուող և տեսակ մը ամենուն հասկնալի միջին լեզուն արարատեան բարբառներն էին։ Արարատեան բարբառը իր հնչաբանութեամբ ալ շատ աւելի մօտիկ է գրաբա-

րի արտասանութեան ու բաղակազմութեան, որ անշուշտ գրական փոխանցման դիւրութիւն մըն է։ Այլ և պէտք չէ մոռնանք, որ ժէ դարու կէսերէն մէջ-մէջ տաղասացներ, աշուղներ տաղեր ու երգեր ունին արարատեան բարբառով. կան հոս ու հոն գործնական գըրութիւններ. և վերջապէս հոս ալ երեւանական թիւերուն վերջը բողոքականները կը ցրուեն ժողովուրդի մէջ Սուրբ Գրքի թարգմանութիւնը, որ նմանապէս կատարուած է արարատեան բարբառով։ Գեր մը ունի նաեւ Խաչատուր Աբովեանի «Վէրք Հայաստանին», որ տըպուած է 1858 թուին, բայց գրուած է 1842-ին և ձեռագիրը ծանօթ էր «Գրասէր անձերու», անշուշտ և մեր ուսանողներուն։

Այս բոլոր իրողութիւններու հարկադրանքով արեւելեան գրական նոր լեզուին հիմքը կը դառնայ արարատեան բարբառը, այսինքն Երեւանի, Նախիջեւանի, Աշտարակի, Ապարանի, Լոռու ու Ղազախի ու յարակից շրջաններուն մէջ խօսուող իրարու շատ մօտիկ բարբառները։

III. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՆՈՐ ԼԵԶՈՒԻՆ ԿԱԶՄԸ

Արեւելեան նոր գրական լեզուին հիմքը բարբառներն են արարատեան, բայց արեւելեան նոր լեզուն ինքը այդ բարբառներէն և ո՛չ մէկը չէ. բարբառներու ու գրաբարի խառնուրդ վիճակ մըն է նորէն, արեւմտեան նոր լեզուին նման. և իր կազմն ալ կը համապատասխանէ միեւնոյն սկզբունքներուն։

Հնչաբանութիւնը կը հետեւի գրաբարին. բարբառական սղումներուն ու հնչայլումներուն տեղը կը գործածուին գրաբարէն եկող հին, հիմնական ձեւերը. կամուրջ (ո՛չ կարմունջ), այծ (ո՛չ էծ), լինում է (ո՛չ ըլլում ա)։

Հոլովումը, խոնարհումը և նախադասութիւններուն կազմը ընդհանրապէս ըստ բարբառի։ Բայց շատ մը մակբայներ ու շաղկապներ փոխ կ՚առնուին գրաբարէ՝ որովհետեւ, այսու ամենայնիւ, ըստ այսմ, իրաւամբ, իհարկէ, մասամբ։

Ատոր փոխարէն լայն գործածութիւն ժողովրդական ասոյթային բայերու, ասոյթային ձեւերու, ասելուկներու, առածներու, առակներու, ժողովրդական ինքնայատուկ արտայայտութիւններու և կերպերու. թէեւ որոշ ոճեր ու դարձուածքներ կ՚առնուին նաեւ գրաբարէն։

Այս բոլոր սկզբունքներն ալ նոյն են մեր երկու նոր գրական լեզուներուն մէջ. բայց այդ սկզբունքներու գործադրութեան չափին ու ձեւին մէջ կայ զգալի տարբերութիւն։

Նախ գրաբարեան վերջին դարու ազդեցութիւնը անհամեմատ նըւազ է եղած արեւելեան հայութեան վրայ. շատ էր հեռու ու կըտրուած Վենետիկէն. արեւմտեան լեզուն շատ աւելի ուժեղ չափերով և

շատ աւելի երկար ժամանակ կտրուիլ չուզեր գրաբարի քերականութեան ձեւերէն խիստ կերպով։ Մինչդեռ արեւելեան նոր լեզուն գրաբարեան այդ ճնշումէն շատ աւելի ազատ է. ընդհակառակը իր վրան ուժեղ կերպով ճնշողը բարբառներն են, որովհետեւ իր հեղինակներէն շատերը բուն ժողովուրդի մարդիկ են ժողովուրդի հոգեբանութեան շատ մօտիկ, ինչպէս Աղայեան, Պռօշեան, Թումանեան. և ժողովուրդի լեզուով ու ոճով արտայայտուիլը բնական ձեւն է իրենց համար. շատ-շատ ուզեր են քիչ մը աւելի կոկել, կանոնաւորել, միաձեւութիւն մտցընեն. միայն ժողովուրդի չունեցածը աշխատեր են գրաբարով լրացընելու. Միւս կողմէն ալ ժողովուրդի լեզուին մօտիկ մնալը և ժողովուրդին համար պարզ ու հասկընալի ըլլալը ընտրած են իրենց նշանաբան։

Երկրորդ՝ արեւմտեան նոր հայերէն լեզուն՝ բացի գրաբարէ՝ ուժեղ ազդեցութեան տակ է եղած ֆրանսերէն լեզուի ու գրականութեան. իսկ ֆրանսերէնը չափուած-ձեւուած ու հաստատ ձեւակերպուած լեզու մըն է և ֆրանսական գրականութեան մէջն ալ շատ է շեշտուած արուեստն ու ճաշակը։ Այս ազդեցութիւններուն տակ մեր ամեն մէկ գրիչ շարժողը, ըլլայ հեղինակ թէ թարգմանիչ, իր գործածած լեզուն յղկելու, տաշելու, մշակելու, միակերպութեան մը տակ բերելու, քաղցրահնչիւն դարձընելու, ճաշակ ու արուեստ մտցընելու մտահոգութիւններուն մէջն է շարունակ։ Հետեւանքը եղած է, որ մեր արեւմտեան նոր լեզուն աւելի կոկուած է, աւելի մշակում ունի իր վրայ և բառամթերքով ալ աւելի հարուստ է ու նուրբ։ Մինչդեռ մեր արեւելեան նոր լեզուին մէջ փնտռուածն ու գնահատուածը հարազատութիւնն է և արտայայտութեան կենդանութիւնը ասոյթներով, ասելուկներով, ոճերով ու ժողովրդական կերպերով։

Ժողովրդական արտայայտութեան կենդանութիւնը պահելու այդ ձգտումէն առաջացած է նաեւ թուրքերէն բառերու գործածութեան դէմ շատ աւելի լայն ու ներողամիտ վերաբերում մը մանաւանդ որ մեր արեւելեան հեղինակները այլեւս թուրք տիրապետութեան տակ չըլլալով՝ տիրողի ու տիրուածի զգացումներ չունին իրենց հոգիին մէջ թուրք բառերու հանդէպ։

Այս նոր արեւելեան լեզուով գրականութիւնն ալ կ՚ըսկսի նոր արեւմտեան հայերէնին նման ԺԹ դարու յիսունական թիւերու վերջէն և ան ալ ուրեմն մօտաւորապէս դարու մը կեանք ունի արդէն։

Եւ ճիշդ մեր արեւմտեան նոր գրականութեան պէս կարելի է բաժնել այդ ժամանակը երեք շրջանի, բոլորովին համապատասխան հատուածներով և զուգընթաց արեւմտեան գրականութեան շրջաններուն։ Եւ այս զուգընթացութիւնը ո՛չ արուեստական է և ո՛չ ալ բանագրօտիկ, այլ հոս ալ կը հիմնուի քաղաքական պայ-

մաններու փոփոխութեան և գեղարուեստական ներքին առանձնայատ-կութիւններու վրայ։

Առաջին շրջանը ուրեմն կլոր թիւերով 1860-1890․ քաղաքական աւելի հանդիստ տարիներ են․ քաղաքակրթական զարթօնքի ու բարձ-րացման աշխատանքներ կը տարուին․ և գեղարուեստի հիմնական ուղղութիւնն ալ քարոզչութիւն է, նախ կուլտուրական, ետքն ալ Թուրքիայի ազատագրութեան երգ ու քարոզ։

Երկրորդ շրջանը ուրեմն նորէն կլոր թիւերով 1890-1920․ թէ՛ քաղաքական և թէ՛ յեղափոխական ու քաղաքակրթական աշխա-տանքները սերտօրէն կապուած են Դաշնակցական կուսակցութեան շարժումներուն ու գործունէութեան․ իսկ գրականութեան մէջ շեշ-տըւած կերպով կ՚առաջանայ գեղարուեստականի փնտռտուքը․ քա-րոզչութիւնը տեղի կու տայ գեղարուեստական խորքին։

Երրորդ շրջանը մօտաւորապէս կ՚ըսկսի 1920-էն և կը տեւէ մինչև օրս․ քաղաքական ու քաղաքացիական տեսակէտէն պոլշեւիզ-մի տիրապետութեան տարիներն են․ և գրականութեան մէջն ալ յատ-կապէս արժէք ներկայացնողը գիտական աշխատանքներն են, գի-տութիւններու հայ լեզուով ու հայ շունչով մշակումը։

Բ․ ԱՐԴԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՈԶՉԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ (1860—1890)

1․ ՇՐՋԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

Ռուսաստանի մէջ ալ մեր նոր գրականութեան ամբողջ առաջին շրջանի ընթացքին շատ աւելի լայնախոհ էր, շատ աւելի անփոյթ ու բարեկամական ռուս կառավարութեան վերաբերումը դէպի հայու-թիւնը, որ դեռ նոր տիրուած ժողովուրդ մըն էր, ռուսներու գալը գրկաբաց ընդունող, շատ ցրիւ, քաղաքակրթապէս ոտքի ելլելու ա-ռաջին փորձերով․ և գլխացաւ պատճառելու առիթներ դեռ չկային։ Իսկ հայերու վերաբերումը դէպի ռուս ժողովուրդը, ռուս քաղաքա-կրթութիւնը և ռուսական կրթութիւնը շատ աւելի ջերմ էր ու սրտա-բաց․ հայերը կը նայէին ռուս պետականութեան վրայ, ինչպէս կրտսեր եղբայրը կը նայի իրեն կրթող, օգնող, բարձրացնող ու պաշտպանող մեծ եղբօր մը վրայ։

Ռուսաստանի այդ ժամանակուան պայմաններն ալ ընդհանրապէս

աւելի նպաստաւոր էին ժողովուրդի ու ժողովուրդներու հանդէպ քիչ մը աւելի ազատ ու թոյլատու քաղաքականութեան։ Յիսունական թիւերու երկրորդ կէսին՝ Ղրիմի պատերազմէն ետքը՝ կառավարութիւնը աւելի զիջող կեցուածք ունէր։ Վաթսունական թիւերու սկիզբին, երբ ճորտերուն ազատութիւն տրուեցաւ Ալեքսանդր կայսեր օրով, աւելի ազատախոհ և աւելի ժողովրդասէր հովեր կը փչէին։

Իսկ եօթանասունական թուականներուն վերջը ռուս-թրքական պատերազմն էր, երբ հայկական հարցը ծագում առաւ ռուսներու իսկ դրդումով, իբրեւ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուած. պահանջատէրը տեսակ մը Ռուսաստանն էր. շահակից ու դաշնակից էինք դարձած, որ բնականաբար յարաբերութիւններուն ալ տաքութիւն կու տար, մանաւանդ որ բաւական հայեր ալ նիւթապէս շահուեր էին այդ պատերազմէն։

Ութսունական թիւերու կէսերուն պիտի հասնինք, որ ռուս կառավարութեան և հայութեան մէջ յարաբերութիւններու սառնացում ըզգանք, երբ պետութիւնը իր առաջին փորձը կ'ընէ հայ դպրոցները հայութեան ձեռքէն առնելու և ընդհանրապէս ազգային-կուլտուրական ազատութիւնները քիչ մը աւելի սեղմելու, որ հետզհետէ կը խըստանայ, դիմադրութիւն կ'առաջացընէ ու կը վերածուի բացարձակ պայքարի իննսունական թիւերու ընթացքին։ Նորէն ուրեմն սահմանագլուխ կը դառնայ 1890 թիւը վերաբերումի ու քաղաքականութեան կարեւոր փոփոխութեամբ։

Հայ մտաւոր նոր շարժում մը, նոր հայ գրական աշխարհիկ լեզուի մը պահանջը և այդ նոր լեզուով նոր գրականութեան մը հիմնարկումը արեւելեան հայութեան համար ալ տեղի ունեցաւ մայրենի հողէն հեռու՝ տիրապետող պետութեան մայրաքաղաքին մէջ։ Յիսունական ու վաթսունական թիւերուն Մոսկուան կը խաղայ նման դեր մը, ինչ որ այդ միջոցին Պոլիսը կը խաղար արեւմտեան հայութեան համար։ Հիմնական տարբերութիւնը հոն է, որ Պոլիսը արդէն դարերէ իվեր հայաշատ կեդրոն մըն էր, մինչդեռ Մոսկուան հայութիւն չունէր։ Ընդամենը խումբ մը ուսանողներ էին, այլ և Լազարեան ճեմարանը իր քանի մը ուսուցիչներով և ընտանիքներով։ Քանակով շատ քիչ, բայց որակով կարեւոր, քանի որ կը ներկայացնէր մտաւորական նոր տեսակի մարդիկ միասին խմբուած, որուն նմանը դեռ չունէինք ո՛չ մայր հողին վրայ ո՛չ ալ մայր հողին մօտիկ վայրերու մէջ։ Իսկ մտաւորական ու քաղաքակրթական նորութիւնները բնական կերպով կը բերեն մտաւորական նոր սերունդները, մանաւանդ երբ կը խմբուին։

Այս իրողութեան ծնունդն են ինչպէս «Գամառ Քաթիպա» տետրակները, այնպէս ալ «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը, որ իր բացարձակ

հիւսիսային ղեկավարութեան տակ պահեց հայ նորածիլ լեզուն ու գրականութիւնը. և իր դադարումէն ետքն ալ այդ հիւսիսային ազդեցութիւնը տեւեց մինչև վաթսունական թուականներուն վերջը շնորհիւ մեր առաջին երեք հիւսիսային հեղինակներուն և անոնց գրական գործունէութեան. այդ երեք հեղինակներն են՝ Գաբրիէլ Պատկանեան, Միքայէլ Նալբանդեան և Սմբատ Շահազիզ։

«Հիւսիսափայլի» քննադատութիւններուն և նոր տեսութիւններուն հանդէպ, ինչպէս և այս երեք հեղինակներու նոր տեսակի գրութիւններուն և երգերուն դէմ, մայր հողն ու Թիֆլիսը դեռ զարմացած դիրքին մէջն էին։ Թիֆլիսն ալ մայրաքաղաք մըն էր իր տեսակի և հոն ալ որոշ շարժում մը կար, մանաւանդ Ներսէսեան դըպրոցին շուրջ, բայց դեռ հոն եղող ուժերը շատ համեստ էին։ Հետաքրքիր է, որ Թիֆլիսի մէջ առաջին իբրև թէ գրական նոր լեզուով լոյս տեսնող ամսագիրը՝ «Կռունկ»-ը, տեղացի մը չէ, որ կը հրատարակէ. խմբագիրն է Մարկոս Աղաբէգեան Զմիւռնիայէն եկած և որ մէկ-երկու տարի ետքը նորէն վերադառնալու է Պոլիս ու Զմիւռնիա։ Եւ այդ պատճառով ալ Վենետիկեան ու Պոլսական շունչ ունի, շատ աւելի գրաբարեան. դեռ ԺԹ. դարու առաջին կէսի հին երգերը կ՚երգէ, նոր ժամանակի բերած թերթը չէ. բայց հոն է տպուած Պերճ Պռօշեանի առաջին վէպը և իր լաւագոյն վէպը՝ «Սօս ու Վարդիթեր». այսինքն «Կռունկ»-ը ունի իր մէջը մեծ նորութիւն մը և զուտ տեղական նորութիւն մը. ո՛չ հիւսիսային։

Իսկ Թիֆլիսէն աւելի հարաւ դեռ ձայն-ձուն չկայ. Էջմիածնի մէջ երկու կաթողիկոսներ, երկուքն ալ իրար ետեւէ Պոլսէն հրաւիրուած, ջանքեր կ՚ընեն կրթական գործը կազմակերպելու։ Մինչև եօթանասունական թուականները Կովկասի մէջ մարդիկ կա՛մ դէպի Պոլիս կը նային կա՛մ դէպի Մոսկուա։

Սակայն եօթանասունական թիւերու սկիզբէն իսկ պատկերը արագ կը փոխուի և յատկապէս Թիֆլիսի մէջ։ Ուսանողները ռուսական համալսարաններէն նոյնիսկ գերմանական կեդրոններէն կամաց-կամաց կը դառնան Կովկաս և կը հաստատուին գործով ընդհանրապէս Կովկասի մայրաքաղաքին մէջ։ Ներսէսեան դպրոցէն ալ, պետական վարժարաններէն ալ տարուէ տարի կը շատնայ նոր կրթութեամբ միջնակարգ ուսում ունեցողներուն թիւը, որով քիչ-քիչ կը կազմըւի նոր մտաւորական միջավայր մը։ Եւ առաջին խոշոր ցնցումը տուողը Գրիգոր Արծրունին է (1840-1892) և իր «Մշակ»-ը։ Եւ ալ ամբողջ եօթանասնական և ութսունական թուականներուն «Մշակ»-ն է դրօշակիրը եւրոպական գաղափարներու, նոր ժամանակի պահանջներու և երևոյթներու գնահատութեան։

Եւ շատ շուտով կը բարձրանայ աղմուկ, որովհետև հին արժէքները միայն կռուով տեղի կու տան ամեն տեղ և ամեն բանի մէջ։

Իսկ այս պարագային մասնաւորապէս շատ աւելի ուժեղ, որովհետեւ տիրապետութեան հարց է։ Մինչեւ հիմա ամէն ինչի վարողը հոգեկան աշխարհին մէջ հոգեւորականն էր եղած և՛ իր ըմբռնումներով և՛ իր չահերով։ Իսկ հիմա ահա՛ հասած էր, իր ուժը կ'ըզգար և արագ աւելի կ'ուժեղնար նոր աշխարհիկ մտաւորականութիւն մը, հպարտ իր ժամանակակից հասկացողութիւններով, հպարտ իր նոր սորված գիտութեամբ. իր նոր գեղարուեստական ճաշակով և աշխարհքը փոխելու, բարձրացնելու իր ծրագիրներով. և հայ մտքի ու հայ կեանքի ղեկավարութիւնը ինքը կ'ուզէր իր ձեռքը առնել։

Եօթանասուն-ութսունական թիւերը, որ կրնանք «Մշակ»-ի շըրջան անուանել, այդ հին ու նոր մտաւորականներու ու մտայնութեան պայքարի տարիներն են։ Սկիզբը անշուշտ հոգեւորականն ու հինն է աւելի ուժեղը, մանաւանդ որ յենուած էր նաեւ պետական ճանաչումին. բայց քիչ-քիչ և կտոր-կտոր ստիպուած է զիջումներ ընելու հետզհետէ աճող ու բարձրացող նոր պահանջներուն։ Կ'առաջանան կէս մը ազատ ընտրական մարմիններ, ժողովներ, ընտրութիւններ, վէճ ու պայքար և լրագրական աղմուկ, ուր շատ անգամ կրքերը իրենց սանձերը կը փրցնէին։

«Մշակ»-ին դիմադրող, «կղերական» չահերը պաշտպանող թերթերն են «Մեղու Հայաստանի», վերջն ալ «Նոր-դար», որուն անունն անգամ արդէն խոստովանութիւն մըն է նոր ըմբռնումներու ուժեղացման։ Դէպի ութսունական թիւերուն վերջերը «մշակականութիւնը» յաղթական է բոլոր ընտրութիւններու ատեն և բոլոր ժողովներու մէջ. «ժողովուրդը իր հետն է». հոգեւորականութիւնը քայլ առ քայլ տեղի կու տայ. և իր պաշտպանած հին սկզբունքները այն աստիճան խիստ քննադատութեան կ'ենթարկուին և հակառակ հոսանքը այնքան կ'ուժեղնայ, որ ալ սիրտ չի մնար աղմուկը շարունակելու. պայքարը կամաց-կամաց կը նուազի, մանաւանդ որ իննսունական թիւերուն հետ ծայր կու տայ նո՛ր շարժում մը, որ իր ետեւէն կը քաշէ և՛ ժողովուրդը, և՛ նոր մտաւորականը և՛ հոգեւորականը. «յեղափոխական» շարժում մը, այսինքն Թուրքիոյ հայութիւնը ազատագրելու շարժում մը, որ կը պատկանի արդէն յաջորդ շրջանին։

Եօթանասունական թիւերու կէսերէն արագ կերպով ամէն կողմ կ'ըսկսին բացուիլ ծխական դպրոցներ, այսինքն 4–5 տարուան ուսումով տարրական դպրոցներ ժողովուրդի միահամուռ ճիգերով և էջմիածնի պաշտպանութեան տակ. քանի մը կեդրոններու մէջ կը բացուին միջնակարգ վարժարաններ նորէն էջմիածնի հովանիին տակ. Ներսէսեան դպրանոցը աւելի ձեւ կ'առնէ և կը բացուի էջմիածնի մէջ Գէորգեան ճեմարանը։ Նոր միջնակարգ վարժարանները, յատկապէս Ներսէսեան ու Գէորգեանը կը պահանջէին նոր ու բարձր գիտութեամբ

մասնագիտացած ուսուցիչներ. և ահա՛ մէկ անգամէն մէջ կու գան փունջ մը անուններ. Ստեփան Պալասանեան Հայոց պատմութեան համար, Կարապետ Կոստանեան հայ գրականութեան համար, Փիլիպպոս Վարդանեան ընդհանուր պատմութեան համար, Սեդրակ Մանդինեան մանկավարժութեան համար, Արշակ Նահապետեան բնական գիտութիւններու համար, այլ և ուրիշներ:

Ասոնք դէմքեր են, որ քանի մը ուրիշ մեկուսի գրական անուններու հետ արդէն կը ներկայացնեն աշխատակիցներու լուրջ խումբ մը, որու վրայ վստահած Արգար Յովհաննէսեան կ՚ըսկսի հրատարակել «Փորձ» եռամսեան (1875-1880), որ ամբողջապէս նուիրուած է բանասիրական ու գրական ինքնագիր երկերու, ինչպէս և եւրոպական բարձր արժէք ներկայացնող թարգմանական գեղարուեստական ստեղծագործութիւններու: «Փորձ»-ը շատ է նպաստած նոր լեզուի և նոր գրականութեան հմայքին ու բարձրացման:

Եօթանասունական թիւերու սկիզբէն արմատ կը բռնէ և թատրոնը: Սունդուկեանցի Թիֆլիսի բարբառով գրուած կատակերգութիւնները արագ կը բարձրացնեն ժողովուրդի աչքին բեմին գրաւչութիւնը, բեմը կը կապեն կեանքին, օրուան չար ու բարիին, բեմը կը դարձնեն ժողովրդական:

Սունդուկեանցի երկերուն կից կը խաղցուէին նաեւ մեր պատմութենէն առնուած մեր Վենետիկեան ու արեւմտեան ազգասիրական խաղերէն մէկ-երկու հատը, իբրեւ տօնական ներկայացումներ, այլ և քանի մը թարգմանութիւններ, գլխաւորապէս ռուսերէնէ: Հրապարակ կու գան շնորհալի դերասաններ՝ Գեւորգ Չմշկեան ամենէն կարեւորը, այլ և Մանդինեան, Սիւքիասեան, Աւալեան: Շուտով կը կազմուի թատերական կոմիտէ մը, ուր ղեկավար դեր կը խաղան Սենեքերիմ Արծրունի և Նապոլէոն Ամատունի: Քիչ-քիչ խաղացանկը կը մեծնայ նոր թարգմանութիւններով, գլխաւորապէս յուզիչ մելօդրամներ, որ լայն հասարակութեան ճաշակին և ըմբռնումներուն մօտիկ կու գան: Ութսունական թիւերէն հետզհետէ կը շատնան Պոլիս անգործ մնացած դերասաններն ու դերասանուհիները, որոնք Կովկաս կ՚անցնին իրենց տաղանդով իրենց կեանքը ապրելու. և որոնց մէջէն շատերը մնայուն անուն են թողած Կովկասի թատրոնական պատմութեան մէջ. ինչպէս է Պետրոս Ադամեանը, Գարագաշեան քոյրերը, Հրաչեան, Սիրանուշը և ուրիշներ: Եւ ասոնց հետն ալ բեմ կը բարձրանան Շեքսպիրի խաղերը, Շիլլերի և համարժէք մէկ-երկու ուրիշ բարձր բեմական եւրոպական երկեր: Թատերական բեմի դիրն ու ազդեցութիւնը կը խորանայ:

Այս միջոցին է նմանապէս, որ Թիֆլիսի մէջ կը հիմնուի բժիշկ Նաւասարդեանի ձեռքով Հայոց Բարեգործական ընկերութիւնը, որ

երկար տասնամեակներ իբրեւ քաղաքակրթական լուրջ ձեռնարկ մը կը ներկայանայ և՛ կեդրոնը և՛ գաւառները հայութեան համար։

Այս շրջանի մեր արեւելեան քաղաքակրթական շարժումը, եթէ համեմատելու ըլլանք նոյն տարիներու արեւմտեան հայութեան մէջ տեղի ունեցող համապատասխան շարժումներուն, իսկոյն աչքի կ'իյնայ, որ Պոլսի ու Զմիւռնիայի մէջ գլխաւորապէս կեդրոնացած ճիգերը շատ աւելի առատ են ու ծաւալուն. շատերը միեւնոյն բաները կ'ընեն, թէեւ համեմատաբար աւելի անպատրաստ ուժերով. թերթերը շատ են, ընկերութիւնները շատ, վարժարաններ ամեն կողմ, նոյնպէս և միջնակարգի մօտեցող վարժարաններ, և ամեն դպրոցէ ելլող բան մը ընել կ'ուզէ, յօդուածներ կը գրէ, ոտանաւորներ կը շարադրէ. և ամենքը կը կարդան. հանրային հետաքրքրութիւնը, լեզուի տիրապետութիւնը և գրական մասնակցութիւնը շատ աւելի լայն է։

Արեւելեան հայութեան մէջ մտաւոր այդ շարժումը նոյն ծաւալը չունի, շատ աւելի քիչերն են և շատ աւելի զուսպ. դպրոցներն ալ, թերթերն ալ, ընկերութիւններն ալ, գրողն ու կարդացողն ալ։ Մասամբ ռուս կառավարութիւնն է պատճառը, որ սանձ կը դնէ ժողովրդական շարժումներուն, մասամբ ռուսական համապատասխան հաստատութիւններու և ձեռնարկներու աւելի լուրջ օրինակը կայ, որ լրջութիւն կը պարտադրէ. մասամբ ալ բարձր կրթութիւն ունեցողներուն թիւը աւելի շատ է մտաւոր շարժումը ղեկավարողներուն մէջ և անոնց ներկայութեան նուազ պատրաստուած ուժերը հանրային գործերու մէջ առաջ նետուելու կը քաշուին։ Այսինքն Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ մտաւոր մակարդակը ընդհանուր առումով աւելի բարձր է, բայց աւելի նեղ շրջանակի մը մէջ։

Այսպէս ալ նոր գրական լեզուով գրող արեւելեան հեղինակներուն հիմնական անունները տասնեակը չանցնիր, քանի մը հատ ալ երկրորդականներ, աս է բոլորը. որուն դէմ քառապատիկ, հնգապատիկ աւելի է արեւմտեան հեղինակներուն թիւը այդ միեւնոյն երեսուն տարիներուն ընթացքին։

Թատերական երկեր գրող հեղինակներ չկան արեւելեան նոր լեզուով, շրջանի գլխաւոր բեմական գրիչը գրած է Թիֆլիսի բարբառով. Էմմին Տէր-Գրիգորեանն ալ, որ աւելի համեստ արժէքով գրած է բաւական բեմական մանր գործեր կատակերգական, գրած է Երեւանեան բարբառով կամ կիսաբարբառով. կան նաեւ քանի մը հատ Ղարապաղի բարբառով գրուած աւելի եւս նուազ արժէքով գործեր։ Գրական նոր լեզուն դեռ չունի բեմական աշխատաւոր. բեմի համար գրողը ունկնդիրներու լեզուին հարազատ մնալու ճիգը ունի՝ աւելի ազդու և կենդանի ըլլալու համար. գրական պահանջները դեռ հասունցած չեն։

Որով այս շրջանի հայ գեղեցիկ գրականութիւնը հոս ալ էապէս երկու սեռ ունի՝ քնարական ու վիպական ստեղծագործութիւններ։

Իսկ գիտական ուղղութեամբ գրութիւնները նոր լեզուով՝ գլխաւորապէս բանասիրական ուսումնասիրութիւններ են հայ լեզուի, գրականութեան ու պատմութեան շուրջ. աւելի յօդուածներ են պարբերականներու համար, քան գիտական խորացող երկեր։ Ասոնց կից նաեւ հասարակագիտական, քննադատական յօդուածներ կեանքի ու առօրեայ երեւոյթներու շուրջ։

II. ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ

Չորս հոգի են ասոնք։ Մէկը՝ հիմնականը՝ Գամառ Քաթիպան, որ կը տիրէ իր կեանքով ու իր գրչով մեր նոր գրականութեան առաջին երեսնամեակին մէկ ծայրէն միւսը։ Երկրորդը՝ Միքայէլ Նալպանտեանն է, որ Գամառ-Քաթիպայի քովն իվեր կը հերկէ մեր նոր գրականութեան խոպան դաշտը առաջին ամենէն ծանր տարիներուն մէջ և հողին ամենէն կոշտ ու կորտ մասերը. «Հիւսիսափայլ»-ի հետ ալ կը քաշուի գրական ասպարէզէն. և շուտ ալ մեռած է։

Երրորդը՝ Սմբատ Շահազիզ՝ ժամանակակից է իր աշխատակցութեամբ նախորդ երկուքին, միայն խիստ կարճ տարածութիւն մը. իր քնարերգութիւնը և ընդհանրապէս իր գրականութիւնը ըստ էութեան տեւած է միայն տարի մը, կարծեմ 1864 թուականը. ինչ որ գրած է ու տպած այդ տարին է գրած, այսպէս ըսեմ միածին է։

Այս երեքն են մեր արեւելեան նոր լեզուին ալ, նոր գրականութեան ալ, նոր քնարերգութեան ալ հիմնադիրը ու մշակողը. որովհետեւ չորրորդը՝ Յովհաննէս Յովհաննիսեանը կու գայ շատ ուշ, առաջին շրջանի ամենէն վերջին տարիները. աս ալ միածին բանաստեղծ մըն է. 1890 թուին տպած է հատորիկ մը, որուն երգերը գրուած են բոլորն ալ իր Մոսկուա ուսանող եղած միջոցին և ալ անկէ ետքը, թէեւ երկար ապրած է և ապրած է Կովկաս, բայց նոր բան մը չէ գրած։

Այս չորս հիւսիսային բանաստեղծներուն միացընող առաջին ընդհանուր գիծը հրապարակախօսութիւնն է, քարոզչութիւնը. գրականութեան վրայ կը նային իբրեւ ազգասիրական գործիքի մը վրայ. և յատկապէս քնարերգութիւնը իրենց համար ձայնը բազմապատկող ու գեղեցկացընող չեփոր մըն է։ Այս տեսակէտէն անոնք ալ իրենց ժամանակի մարդիկն են. ինչպէս Վենետիկցիք, ինչպէս Պոլսեցիք, այնպէս ալ հիւսիսայինները, ժողովուրդէն հեռու ինկած, բայց «Թըշուառ-անտէր» հայրենիքի սիրով վառուած կը գրեն ու կը քննադատեն բոլոր պակասներն ու ծռութիւնները, որոնք թուրքական դարերէն կու գան. և կը մղեն ուսման, կրթութեան, բարձրացման ու ազնուացման, ժողովրդասիրութեան ու հայրենասիրութեան։ Իրենց ընդհանուր

եղող այս առաջին գիծը ուրեմն կու գայ մեր ժողովուրդի օրուան վիճակէն ու օրուան պահանջէն, որ ուրիշ ամեն բան կը դարձնէր երկրորդական. այսպէս ըսինք ազգային հարկադրանք մըն էր, պատմութեան գծած առաջին գործը։

Իրենց երկրորդ ընդհանուր գիծը այդ քարոզ-երգերը նոր ու հրապուրիչ ձեւերով խմբագրելուն մէջն է. նախ նոր գրական լեզու մը ժողովուրդի բերնէն առած, մաքրած ու մշակած, ամենուն հասկնալի, որ դառնայ ընդհանուր կապ մը ամենուն համար. այլ և նոր բանաստեղծական ձեւեր, կերպեր, կառոյց ու արտայայտութիւն. այս նորութիւնները արդէն կը պարտինք եւրոպական կրթութեան ու եւրոպական ընթերցանութեան։ Իրենց գրածներու և՛ նիւթերը և՛ ձեւերը և՛ հագուստը մեծագոյն մասը հետեւողութիւն է օտար հեղինակներու և շատ տեղ ուղղակի թարգմանութիւն. և սակայն առանց որեւէ բանագողութեան կամ կեղծարարութեան. իրենց վերաբերումը շատ է տարբեր մեր հիմակուան գրական հասկացողութենէն։ Գրուածքէ մը կատարուած փոխառութիւններու ատեն գրուածքին հեղինակը անպատճառ յիշելը հիմա մեզի համար կարեւորութիւն ունի՝ որովհետեւ գրուածքին մէջ գեղարուեստական ինքնուրոյնութիւնը կը փնտռենք, ինչ որ ամեն հեղինակ ինքն իրմէն բերեր է մեր գրականութեան։ Բայց մեր նոր գրականութեան առաջին շրջանին մեր հեղինակները իրենց գրուածքներէն այդ տեսակ պահանջներ չունէին. կարդացեր է օտար հեղինակի մը այսինչ կտորը, այսինչ նիւթը, զարկեր է իր սրտին, հաճեր է. և կ՚ուզէ հիմա իր այդ հաճածին նման բան մը հրամցընէ իր ժողովուրդին, հարստացընէ մեր «աղքատիկ» գրականութիւնը այդ տեսակի գեղեցիկ կտորներով մը. քիչ մը կը թարգմանէ, քիչ մը կ՚աւելցընէ, քիչ մը կը փոխէ ու կը տպագրէ. բան մը ստեղծելու նպատակն չէ ինքը, այլ հայ ընթերցողին արժէքաւոր աղուոր բան մը տալու նպատակն է։ Իրմէ՞ն է թէ մէկ ուրիշէն փոխառութիւն՝ իրեն համար կարեւորութիւն չունի։

Երրո՛րդ ընդհանուր գիծը պատմական նիւթերէն ձեռք վերցընելն է, որ տիրապետող էր մինչեւ ԺԹ դարուն կէսը. «Հայկ ու Լեւոնին մոռանա՛նք, եղբա՛րք», արդէն մարդիկ կշտացեր են Վենետիկի ու Պոլսի և անոնց հետեւողներու բոլոր ողբերգութիւններէն, դիւցազներգութիւններէն, ազգային հին հերոսներու պանծացումներէն։ Հիմա բոլորն ալ ինչ որ կը գրեն՝ կ՚առնեն իրենց ժամանակակից կեանքէն, իրենց շրջապատի մարդիկը, հարցերը և հոգեկան որոնումները։

Այսինքն մեր հիւսիսային բանաստեղծները իրենց քերթողութիւնը կ՚ընեն նոր լեզուով, նոր գրական-քնարական ձեւերով և օրուայ նիւթերով։ Եւ բնականաբար առաջին երեք իրարու ժամանակակից եղողները շատ աւելի չեշտուած կերպով ունին այդ ընդհանուր գծերը։ Քառորդ դար մը ետքը եկող ու երգող Յովհաննէս Յովհաննէս-

նանը ինչքան ալ հիւսիսային ըլլայ՝ շատ աւելի զուսպ կը մօտենայ քարոզչական խնդիրներուն և շատ աւելի չեշտուած կերպով կը ձըգ-տի դէպի զուտ գրական նիւթերն ու կերպերը։

ա. Ռափայէլ Պատկանեան (1830-1892) աղմկոտ, դիւրագրգիռ, յարձակուող և առոյգ բնաւորութեան տէր մարդ մըն է և՛ իր կեան-քին մէջ և՛ իր գրութիւններուն։ Արեւմտեան յառաջդիմական գա-ղափարները իւրացուցած միտք մը, բայց աւերտէրի զաւակ հայ-քրիս-տոնեայ հոգիով։

Ժողովուրդը՝ ամեն ասպարէզի վրայ ալ՝ չարժող, ցնցող ու կեն-դանացընող մարդիկը կը սիրէ. ժողովուրդը ամեն տեղ ալ իր հոգին ունեցող և իր հոգիին մէջ եղած որոնումները արտայայտել կարողա-ցող մարդիկը կը սիրէ։ Գամառ-Քաթիպան ունէր այդ երկու շատ կարեւոր հիմնական յատկութիւնները և դարձաւ մեր նոր գրականու-թեան առաջին ու համաժողովրդական սիրուած երգիչը։

Իբրեւ ստեղծող ու բանաստեղծ խորքին մէջ ո՛չ բացառիկ մե-ծութիւն ունի, ո՛չ մասնաւոր թռիչք և ո՛չ ալ ապրումներու և զգացումներու մեծ խորութիւն. և իր նոր լեզուով գրած արձակ գրու-թիւններուն մէջ ուժեղ չէ նաև կեանքի իրականութեան պատկերա-ցումը։ Գեղարուեստական տեսակէտէն իր բերած թափը կապուած է գլխաւորապէս ստեղծագործութեան արտաքին կողմերուն։ Իր նիւ-թերը կը ջանայ կապել պատկերի մը, կեդրոնացընել անձի մը վրայ, մարմնաւորել գետ մը, լեռ մը, լուսինը, ճիշդ Ալիշանին նման, որուն հետեւողն է արդէն քանի մը տեղ։ Իր խօսքը չեշտ ունի, կիրք, կը-ռիւ և հումոր. և կը խօսի թէ՛ ոտանաւորի, թէ՛ իմաստի և թէ՛ յան-գերգի գեղեցիկ դարձուածքով. և որ գլխաւորն է կը խօսի շատ պարզ ու յստակ և՛ լեզուի տեսակէտէն և՛ կառուցման. կը հասկնան ու կը պատկերացընեն ամենքը իր ըսածը և առանց որեւէ մասնաւոր ճիգի. չեն մնար օդին մէջ առկախ ու մշուշոտ բաներ ու վերացականու-թիւններ։ Նոր լեզու մը և նոր գրական ճաշակ ժողովուրդի մէջ տա-րածելու համար թանկագին յատկութիւններ են ասոնք, իր ոտանա-ւորը, խաղերը, չափերն ու յանգերը ամեն ինչ պարզ, գրաւիչ ու ճաշակով։

Գամառ-Քաթիպան սիրելի է մեզի հայրենասէրի իր տաք սրտով և իր մշակած այս գրական կենդանի ու պարզ արտայայտութեամբ, որ և դարձաւ օրինակ յաջորդ եկող սերունդներուն. որովհետեւ կը համապատասխանէր ժողովուրդին համար գրելու, ժողովուրդին ծա-ռայելու, ժողովուրդը վեր քաշելու և մտաւորականութեան մօտեցը-նելու ընդհանուր ու տիրող տեսակէտներուն։

Գամառ-Քաթիպայի երգերը ինքնին կը բաժնուին երկու խում-բի. մինչեւ 1878-ի ռուս-թուրքական պատերազմը նոյն ոգին ու նոյն նիւթերը ունին, ինչ որ հիւսիսային իր միւս ընկերները, նուիրուած

քաղաքակրթական-ազգասիրական վերելքին. և քանի մը հատ ալ զուտ գեղարուեստական նիւթեր։ 1878-ի պատերազմը, որ սլաւոն ազգերուն ազատութիւն էր բերած՝ Թուրքերու ստրկութենէն խլելով՝ որոշ յոյսեր ներշնչեց նաեւ Թուրքի ձեռքին տակ մնացած մեր քրիստոնեայ ժողովուրդին, որ իրենք ալ ռուսներու օգնութեամբ պէտք է կարողանան իրենց վիճակը բարելաւել։ Ռուսները հակառակ չէին. իրենք ալ կը դրդէին նոյն ուղղութեամբ. մեր պատրիարքարանը անցած էր շարժման գլուխը. և Գամառ-Քաթիպան ալ իր սովորական աշխուժովը ու Թափով մէջ նետուեցաւ և իր խրոխտ ու ճկուն երգերով սկսաւ ցնցել «չար սուլթանի ոսկի թախտը»։ Երկրորդ խումբի իր երգերը նուիրուած են հայուն ուժը, ըմբոստութիւնը և բռնութեան դէմ ծառացումը գովաբանելու. Եւրոպայէն հայու իրաւունքը կը պահանջէ, որ մենք ալ մտնենք վերջապէս ազատ ժողովուրդներուն շարքը, և իր այս նոր տեսակի երգերը կը կրեն «Ազատ երգեր» խորագիրը։ Այսինքն հին կուլտուրական դրդումներուն ու ազգասիրութեան քարոզին կ'աւելնան զէնքի, կռուի ու ազատամարտութեան քարոզները։ Գեղարուեստական տեսակէտէն տարբերութիւն մը չկայ՝ նոյն Թափը, նոյն ըսելու վարպետութիւնը և նոյն ջերմութիւնը։

Գամառ-Քաթիպայի վիպական գրութիւնները նորէն երկու խումբի կը բաժնուին բայց բոլորովին տարբեր պատճառով։ Իր գրական լեզուով գրած վէպերը՝ «Ես նշանած էի», «Նաժիշտ ու տիրուհին» գրուած են ուսանողական տարիներուն, արտաքին ընթերցումներու ազդեցութեան տակ, սենթիմենթալ ոճով և արկածահիւս արուեստով, որոնց գեղարուեստական արժէքը բարձր չէ։ Բոլորովին տարբեր են շատ աւելի ուշ, իր հասուն տարիներուն և իսկապէս կեանքի իրականութենէն փրցուած և Նոր-Նախիջեւանի բարբառով գրած իր վիպակներն ու պատմուածքները, որոնք կենդանութիւն ունին և կեանքի ճշմարտութիւն։

բ. Միքայէլ Նալբանդեանը (1829-1866) շատ աւելի խորունկ հոգի մըն է և շատ աւելի թեւաւոր իմացականութիւն։ Ինքնաշխատութեամբ առաջ եկած մարդ մը, մեր մինակ առաջ անցած ու վեր բարձրացած պայքարելով ու դիմադրելով իր քաղաքի հոգեւոր ու դրամատէր ղեկավարներուն։ Բարձրացած է ո՛չ միայն Նոր-Նախիջեւանի կամ հայ հասարակութեան հորիզոնին վրայ, այլ նետուած է անկէ ալ դուրս ու անկէ ալ վեր ռուսական ու միջազգային ընկերվարական-յեղափոխական ոլորտներուն մէջ։

Հայ մըն էր ու հայու բարձրացումը կը տենչար, և՛ քաղաքական և՛ տնտեսական բարձրացումը. և իր հոգիին մէջ հայու ապագայ հնարաւորութիւնները կապուած կ'ըզգար համամարդկային ընկերական բարձրացումներուն հետ։ Իր ձգտումներով, իր շարժումնե-

րով, իր կեանքով ու իր մահով առնուազն կէս դար մը կանուխ ծընած հայ մըն էր Միքայէլ Նալբանդեան. եւ գուցէ արեւելեան հայութեան ամենէն մեծ, ամենէն ազնիւ ու ամենէն բոլորանուէր դէմքն է ԺԹ դարու ընթացքին:

Իբրեւ գրական մարդ ուժեղ հրապարակախօս մըն է Նալբանդեան. «Հիւսիսափայլ»ը առանց կոմս-էմմանուէլի ամսական տեսութիւններուն շատ ու շատ բան կը կորսնցընէր իր փայլէն: Ամեն տեղ կը կարդային ու կը հետեւէին հեւիհեւ. եւ շատ մեծ էր իր խօսքին ազդեցութիւնը: Ճամբորդած է Եւրոպա, մինչեւ Լոնտոն ու Հնդկաստան, ազգային խնդիրներով: Կարճ է ապրած, եւ վերջին տարիներն ալ հսկողութեան տակ էր կամ բանտը եւ հիւանդ: Նալբանդեանէն ետքը միայն Գրիգոր Արծրունիի գրիչն է, որ լրագրութեան մէջ ունեցեր է նոյն կորովն ու ազդեցութիւնը, առանց ունենալու Նալբանդեանի գրչին ու ոճին գրական հմայքը:

Նալբանդեան գրած է նաեւ բաւական բանաստեղծութիւններ: Մարդ մըն էր, որ բոլոր միջոցները օգտագործել կ՚ուզէր հայ կեանքին ու հայ հոգին բարձրացընելու համար. եւ տաղանդաւոր մարդ մըն է, փորձած է նաեւ քնարով խօսելու: Խոր արուեստ ու լուրջ ստեղծագործութիւն փնտռելու իրաւունք չունինք այդ կարճ ու երկար ոտանաւորներուն մէջ. կ՚ըզգացուի միայն իր սիրտը: Եւ իր գրածները գրեթէ բոլորն ալ թարգմանութեան շատ մօտեցող հետեւողութիւններ են, նոյնիսկ մեր նշանաւոր «Մեր Հայրենիք»ը: Եւ ընդհանրապէս շատ խախուտ կառուցում մը ունին, շատ ձգձգուած, չափն ու յանգերն ալ հազիւ իրար կը բռնեն: Միայն «Ազատն Աստուած»-ն է, որ իսկապէս իր հոգիի տիրող զգացումին կը համապատասխանէ եւ որուն առջեւը ամեն ընթերցող գլուխ կը թեքէ ու կանգ կ՚առնէ պատկառանքով:

Գ. Սմբատ Շահազիզ (1841-1907) հազիւ ելած Լազարեան ճեմարանի աշակերտական նստարաններէն, եւ նախորդ երկու հիւսիսային երգիչներու ուժեղ ազդեցութեան տակ, կը վերցընէ գրիչը ինքն ալ անոնց ձայնակցելու՝ նոյն համոզումներով հայ ժողովուրդի անմիջական պէտքերու մասին եւ նոյն բուռն քարոզչական ոգիով:

Գրեթէ մէկ տարուան մը ընթացքին գրած է փունջ մը քնարերգութիւններ եւ ամբողջ քերթուած մը՝ «Լեւոնի վիշտը»: Իր քնարական կտորները թարմ ու խակ գրչի փորձեր են, թէեւ կան հոս ու հոն ընդգծելու արժանի տողեր ու տուներ: Իր նորութիւնը եւ ինքնուրոյնութիւնը «Լեւոնի վիշտ»-ն է եւ փոյթ չէ ըսել, որ նմանողութիւն մըն է Պայրոնին: Արժանիք մըն է ինքնին, երբ քսան-քսաներկու տարեկան տղայ մը Պայրոնով կը յափշտակուի եւ կը փորձէ Պայրոնի գրչով գրելու: Մանաւանդ որ Պայրոնի ձեւով գրելը մեծ յարմարութիւն կու տայ նորեկ մարդուն ուզածին չափ նիւթէն շեղելու, երկար

ճառեր խօսելու, բնութեան նկարագիրներ գծելու և նիւթէ նիւթ ցատկելու։

Եւ իրաւ ալ «Լեւոնի վիշտ»-ը ձգձգուած, երկար քարոզներով ընդհատուած և կիսատ մնացած գրութիւն մըն է. բայց զուրկ չէ արժէքներէ։ Տեղ-տեղ սրտէ ժայթքած տողեր ունի, բնութեան իրաւ որ աշխուժ նկարագրութիւն. խօսելու, արտայայտելու և դիմանութիւններու անսովոր համարձակութիւն մը, որ հաճելի է։ Եւ վերջապէս նոր-գրական սահուն լեզուն և սահուն տաղաչափութիւնը, որ լեռնային գետակի մը պէս արագ կը հոսի։

Իրենց ամբողջութեամբն առած այդ փունջ մը երգերն ու այդ քերթուածը դեռ գեղարուեստական հասուն ստեղծագործութիւն մը չէ, բայց շատ լուրջ խոստում մը յաջորդ աւելի խոր ու աւելի ամբողջական երկերու. և հայ հասարակութիւնը այդ յոյսով ալ երկար սպասեց և իզուր։ Այս տեսակէտէն Սմբատ Շահազիզը արեւելեան ճիւղի մէջ Տիգրան Կամսարականի հայրն է։

Դ. Յովհաննէս Յովհաննէսեան (1864-1929) իր «բանաստեղծութիւններու» մէկ հատիկ հատորը գրած ու տպած է իր ուսանողութեան օրերուն ութսունական թուականներուն վերջը և այդ պատճառով ալ անշուշտ Մոսկուայի մէջ տիրող հայ-բանաստեղծական ճաշակին և նախորդ երեք հեղինակներու գծած ճամբու ազդեցութեան տակն է կէսուակէս։ Այո՛, կէսուակէս. իզուր չէ, որ անցած էր քառորդ դար մը. նոյնիսկ Մոսկուա նստող ու գրող բանաստեղծի հոգիին մէջ հիմա ուրիշ երգեր կը հնչէին, անձնական չեչտով երգեր։ Յովհաննէս Յովհաննէսեան աղուոր տաղաւորով մը կը յայտարարէ, որ իր քնարը պիտի նուիրէ խեղճերու ցաւերը երգելուն. բայց այս յայտարարութիւնը արդէն դարձած է բանաստեղծական ծէս մը կամ, ըսենք, բարեդիտաւորութիւն մը միայն, ուրկէ շատ յաճախ կը շեղի ինքը։ Եւ ուր որ կը շեղի՝ հոն է որ արժէքաւոր բան մը կ՚ըստեղծէ։ Հին ոճով ու քարոզչական իր երգերը միջակ բաներ են, կրկնութիւն իրմէ առաջ եղածներուն. ատոնց ժամանակը արդէն անցած է։

Յովհաննէսեանի համար տողերն ու տուները անոնք են ուր գրական նոր թափով մը կամ ժողովրդական երգի ձեւերով իր անձնական ապրումներու ու զգացումներու լարը կը հնչեցնէ և քանի մը հատու գիծերով կենդանի պատկեր մը տալու փորձը կ՚ընէ, առանց որեւէ քարոզչութեան և ընկերաբանական հաւակնութիւններու։ Յովհաննէս Յովհաննէսեան ութսունական թիւերուն վերջը երկու իրար յաջորդող երեսնամեակներու միացումը ներկայացընող հիւսուածք մը կը բանի իր երգերով. իր բանուածքին լայնքի թելերը նախորդ շրջանէն կ՚ըստանայ, իր բանուածքին երկայնքին թելերը յաջորդ գալիք շրջանէն կը քաշէ։

Յովհաննէս Յովհաննէսեանէն ալ հայ հասարակութիւնը երկար

ժամանակ մեծ ակնկալութիւններ ունէր և նոր ու գեղեցիկ երկերու կ՚ըսպասէր․ զարմանալի է, որ ան ալ չպահեց իր խոստումը, չզարգացուց յոյսերը, ծոյլ աշխատաւորի համբաւ ունէր։ Անշուշտ դեր ունի այս կրկնուող երեւոյթին մէջ որոշ չափով ապրուստի հարցն ու հոգը, որ ամեն հեղինակի վրայ կը ծանրանայ․ անշուշտ դեր ունի նաեւ հասարակութեան շատ փոքր մասի մը հայ գեղարուեստով հետաքրքրուիլը․ բայց և այնպէս երեւոյթը կը մնայ զարմանալի։ Այս բոլորը, ծուլութիւնն ալ հետը առած, աշուղի մը սազը կտրել չեն կրնար, եթէ կայ իրօք ներքին կոչումը և եթէ իրաւ կը վառի ներքին կրակը։

III․ ԵՕԹԱՆԱՍՆԱԿԱՆ-ՈՒԹՍՈՒՆԱԿԱՆ ԹԻՒԵՐՈՒՆ ՎԻՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Եօթանասնական թիւերու սկիզբէն գրական շարժումը կը փոխադրուի հարաւ։ Ինչպէս որ հիւսիսը մայրաքաղաք էր, մտաւոր կեդրոն և Լազարեանի շուրջը, այնպէս ալ հարաւը Կովկասի մայրաքաղաքն է, վարչական ու քաղաքակրթական կեդրոն, ուր կը գտնուէր և Ներսէսեան դպրոցը։

Հիւսիսի գործը վարողները բարձր կրթութեան տիրացած կամ յենուած մարդիկ էին և-արտաքին ոչ-հայ ուժեղ ազդեցութեան տակ։ Հարաւը մայր հողին շատ աւելի մօտիկ է․ և գրական դէմքերը տեղական միջնակարգ կամ նախակրթական ուսումով մարդիկ են իրենց անմիջական հարազատ շրջապատի ազդեցութեան տակ։

Վաթսունական-եօթանասնական թիւերուն Ռուսաստանի մէջ շատ տարածուած էր նարոդնիկներուն վարդապետութիւնը, թէ գիւղ պէտք է երթալ, գիւղով պէտք է հետաքրքրուիլ, թէ գիւղն է հիմքը ժողովրդական բարձրացման․ այս քարոզը անշուշտ որ մեր այդ ժամանակուան հեղինակներու հոգիին մէջ արձագանգ կուտար, միայն թէ պէտք չէ չափազանցել օտարի ազդեցութիւնը․ այդ տարիներուն մեր հեղինակները կարիք չունէին այդքան հեռուներէ եկող դրդումներու՝ գիւղը սիրելու, գիւղը ներկայացնելու և գիւղով հետաքրքրուելու համար․ բոլորն ալ գիւղէն եկած մարդիկ են, գիւղացիք են, մէկ ոտքը միշտ գիւղը։ Եւ դեռ քառասունական թուականներէն մեր գրականութիւնը ունի իր «Վէրք Հայաստանին», որ շատ աւելի ուժեղ դրդիչ մըն է և ուժեղ օրինակ մը, քան օտար ընդհանուր վարդապետութիւնները․ թէ՛ Պռօշեանը, թէ՛ Աղայեանը, թէ՛ Լէօն ու Րաֆֆին ամենքն ալ որոշ չափով Աբովեանի ազդեցութեան տակ են։ Ասիկա շատ աւելի կարեւոր ընդգծելու երեւոյթ մըն է։

Առաջին հիւսիսային հեղինակները մնացած էին գլխաւորապէս քնարերգութեան սահմաններուն մէջ. հարաւի այս նոր հեղինակները մրցումի չմտան անոնց հետ. չմօտեցան քնարերգութեան։ Միակ թեթեւ բացառութիւնը Ազատեանն է, ան ալ փոքր չափով և ո՛չ լայն հասարակութեան համար. ճապէս իր ուզածը մանուկներու հոգիին խօսիլն է։ Այսպէսով եօթանասուն-ութսունական թիւերու արեւելեան հեղինակներուն ճիգերը կեդրոնացած են վիպասանութեան վրայ։

Պէտք է յիշատակուին հինգ հեղինակ, իբրեւ վիպագիր, նոր նիւթերով ու նոր շունչով և իբրեւ մշակող նոր գրական լեզուի։ Ուշ մնացած և հետաքրքիր դէպք մըն է Գամառ-Քաթիպայի հօր Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանի պարագան, որ իր զաւկի հրապարակ գալէն քսան տարի առաջ հրատարակած է գրաբար լեզուով կամ արեւմտեան ու արեւելեան գրական լեզուներու խառնուրդով մը տաղաչափուած գիւցազներգութիւններ հին կրօնական ու ազգային հերոսներու վրայ Պոլսական ու Վենետիկեան ճաշակով. և այդ պատճառով ալ աւելի գնահատուած անոնցմէ, բայց որ դուրս կը մնան մեր նոր գրականութեան առած հոսանքէն։

ա. Հինգ նոր հեղինակներէն առաջինն է Պերճ Պռօշեանը (1837-1907)․ իր առաջին երկն է «Սօս ու Վարդիթեր», որ տպուած է «Կռունկ»-ի մէջ. իր յաջորդ երկու վէպերը «Կռուածաղիկ» ու «Հացի խնդիր» տպուած են «Փորձ»-երուն մէջ. անկէ ետքն ալ գրած է «Ցեցեր» և տասնեակ մը ուրիշ վէպեր։ Իր վէպերու մեծագոյն մասի նիւթը առած է իր ծննդավայր Աշտարակ գիւղի կեանքէն և ատոնք են ամենէն աւելի արժէքաւորները։

Բոլորն ալ ընդհանրապէս միապաղաղ ու միջին կարողութեամբ մը գրուած գործեր են. և ատոր համար ալ իր ամենէն թարմ օրերուն գրած իր առաջին պտուղը ամենէն աւելի յաջողն է, «Սօս ու Վարդիթեր»-ը, իբրեւ աւելի շարժուն, աւելի թարմութիւն ունեցող, աւելի նոր ու գրաւիչ բան մը։

Իր վէպերու այս շարքին մէջ հեղինակը ուզած է դուրս բերել ու ներկայացնել Աշտարակի մէջ տարուան բոլոր գլխաւոր օրերուն հետ կապուած գիւղական հին սովորութիւնները, վարքն ու բարքը, գիւղի չարն ու բարին, որով իր երկերուն մէկ մեծ մասը գեղարուեստականէն անկախ կ'ըստանան ինքնայատուկ գիտական արժէք մը. նոյնպէս նաև բարբառագիտական արժէք մը, քանի որ իր հերոսները կը խօսին իրենց Աշտարակի հարազատ բարբառով։

Բայց այս բոլոր կողմնակի գերերն ու առաւելութիւնները շատ սուղի կը նստին բուն վէպին, այսինքն կը դանդաղեցնեն սաստիկ վէպին գործողութիւնը, խօսակցութիւնները կը դարձնեն ճապաղ և գծուած դէմքերը կամ կը պղտորուին կամ կը կրկնուին. լեզուն ալ կը դառնայ խառնարան։ Բայց այս բոլորի հակառակ, կամ դուցէ ճիշդ

այս բոլորի պատճառով իր երկերը ունին իրենց յատուկ հրապոյրը և ընթեռնելի են։ Եւ պահեն պիտի միշտ մեր նոր գրականութեան մէջ իրենց որոշ ինքնայատուկ տեղը և յատկապէս Աշտարակի կեանքը պատկերացնող իր գլխաւոր վէպերը։

բ. Գեղարուեստօրէն շատ տարբեր և ինքնուրոյն դէմք մըն է Ղազարոս Աղայեանը (1840-1911)։ Միքայէլ Նալբանդեանի պէս միս-մինակ իրեն համար ճամբայ բացած ու բարձրացած ազնիւ ու չքնաղ հայ մարդ մը, բնատուր խելքով ու տաղանդով. միայն թէ ո՛չ հրապարակախօսական և ընկերաբանական ուղղութեամբ, ինչպէս որ էր Նալբանդեանը, այլ աւելի մանկավարժական ու գեղարուեստական հակումներով։ Զգացումի մարդ է. և իր արուեստը ինքնիրենը կը բղխի։

Համեմատաբար շատ բան չէ գրած, բայց ինչ որ գրած է արժէք մը ունի և ինչ որ գրած է իրմէն է։ Փունջ մը «մանկական» ոտանաւորներ մանուկներու հոգին ըմբռնող մարդու մը կողմէ գրըւած, որոնք մինչև այսօր հայ մանուկներու սիրած երգերն են։ Կազմած է մայրենի լեզուի ուսուցման համար այբբենարան ու ընթերցարաններ բոլորովին նոր ու առողջ մանկավարժական հասկացողութեամբ։ Գրած է գիւղական աշխատանքները պատկերող պարզ ու սրտանց քանի մը երգեր։

Գրած է վէպ մը «Յարութիւն ու Մանուէլ» հաւանօրէն իր կեանքի պատանեկան օրերու վերյուշերով խմբագրուած ու հետաքրքիր, դժբաղդաբար թողած է կիսատ։ Գրած է պարզ սրտի վիպակ մը «Երկու քոյրեր». այլև կիսահեքիաթ, կիսավիպական վիպակներ «Անահիտ» և «Արեգնազան». ինչպէս և «Տորք Անգեղ և Հայկանուշ» քերթուած մը։ Համեմատաբար փոքր փունջ մը, որ մանիշակի փունջին կը նմանի. և սիրուն է, և հոտաւէտ, և սիրելի։

գ. Դպրոցական ընթերցումներէս կը յիշեմ Ա. Արարատեան մը, որ ունէր «Գիւղական խալիֆա» և «Գաւառական ուսումնարանի հիմնարկումը» անունով վէպեր, եթէ երկրորդի անունը չեմ սխալիր։ Գրուած պիտի ըլլան եօթանասնական թիւերուն, ուր ներկայացուած են գիւղի կեանքին մէջ ինկած առաջին կրթական խլրտումները։ Գեղարուեստական տեսակէտէն համեստ երկեր անշուշտ, որոնք սակայն իրական վիպագրութեան առաջին փորձերն են Պռօշեանի երկերուն զուգընթաց։

դ. Րաֆֆիին ժամանակակից և ութսունական թիւերու առաջին կէսին վիպագիր մըն էր նաև Լէօն։ Սակայն շուտով վէպերը ձգեց՝ «Մշակ»-ի մէջ օրաթերթի աշխատաւոր դառնալու համար. և քիչ մը աւելի ուշ նուիրուեցաւ գրական-պատմական ուսումնասիրութիւններու։ Իր գաղափարախօսութեամբ հիւսիսային հեղինակներու դպրոցին կը պատկանի և իր էութեամբ հրապարակախօս մըն է, նոյն իսկ գիտական ու պատմական աշխատանքներուն մէջ։

Նոյն հրապարակախօսութիւնը ուզած է նաեւ քաղաքի կեանքէն առած իր պատկերներուն ու վիպումներուն մէջ. չէ զգացած որ ռուս ու թուրք պատերազմէն ետքը հովերը փոխուած են քիչ մը։ Գիւղական կեանքէ առած իր քանի մը վէպիկներուն մէջ, ուր քաղաքչութիւնը չեշտուած չէ, հաճելի կերպով զգալի կը դառնայ իր գեղարուեստական շնորհքը, օրինակ «Այծարած Եղօն», ուր հետաքըրքիր է և՛ հոգեբանութիւնը, և՛ նկարագրութիւնը և՛ ասութիւնը։

Իր ամենէն յայտնի, ծաւալով ալ աւելի մեծ և կարծեմ վերջին, վիպական գործն է «Մելիքի աղջիկը». պատմական վէպ մը Ղարապաղի վերջին դարու կեանքէն, որ իր պատուաւոր տեղը ունի մեր պատմական վէպերու շարքին մէջ, ուր սակայն նոյնպէս հրապարակախօսական մտայնութիւնը որոշ աւերներ գործած է։

ե. Արժէ յիշել, որ Գրիգոր Արծրունին ալ գրած է մէկ-երկու վիպակներ իր «Մշակ»-ին մէջ. կը յիշեմ իր «Էվելինա» վիպակը, որ ուսանողական օրերու տպաւորութիւններով հիւսուած, բոյր ունի և հետաքրքրութիւն կը ներշնչէ։

IV. ՐԱՖՖԻ

Մեր հայ վիպագիրներէն ամենէն շատ կարդացուած, ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցած, ամենէն սիրուած և ամենէն բարձր դիրք ունեցող հեղինակն է Րաֆֆին (1835-1888)։

Իր վիպագրութիւնը կարելի է բաժնել չորս խումբի։ Առաջին խումբը կը կազմեն արեւելեան-պարսկական կեանքէն իբրեւ թէ առնըւած և հեղինակի երեւակայութեան ուժովը կառուցուած վէպերը, որոնք մէկ կողմէն պտուղ են մասամբ իր ծննդավայր Պարսկաստանի մէջ տեսած ու լսած տպաւորութիւններուն, միւս կողմէն ալ դեռ չկազմուած գրչի մը վիպայնական ու արկածալից յօրինումներու հակումին։ Իր առաջին երիտասարդական փորձերն են գրական ստեղծագործութեան, որոնք հասուն ու լուրջ երկեր չեն անշուշտ և արուեստական բաներ մէջը շատ կան, բայց կայ նաեւ վառ տաղանդի մը անվիճելի ներկայութիւնը։

Րաֆֆիի երկերուն երկրորդ խումբը կը կազմեն իր կենցաղական վէպիկները, գրեթէ բոլորն ալ Թիֆլիսի կեանքէն առնուած, որ ինքը հեղինակը ամփոփած է ետքը երկու հատոր «Փունջեր»-ու մէջ։ Քաղքենի կեանքի պատկերներ են ու քննադատութիւններ. կայ յաջողը ու նուազ յաջողը, բոլորն ալ միջակի սահմաններէն վեր չը բարձրացող, ամեն պարագայի դեռ վարպետի ձեռքէ ելած գործեր չեն։ Անոնց մէջէն դժուար էր նախատեսել ապագայ Րաֆֆին։

կենցաղական այդ վէպերուն մէջ միակ բացառութիւնը «Ոսկի Աքաղաղն» է Երեւանի կեանքէն, որ իր հոգեբանական գծերով, կեանքի պատկերացման յստակութեամբ, դէմքերու ամբողջականութեամբ և զգացումի նուրբ քնքշութեամբ աղուոր ստեղծագործութիւն մըն է և միայն։ «Ոսկի աքաղաղը», որ գրուած է եօթանասնական թուերուն վերջը, տեսակ մը վերջակէտն է Րաֆֆիի գրականութեան առաջին շրջանին։

Թուրք ու ռուս պատերազմը և Թուրքիայի հայութեան քաղաքական հարցի մը գոյութիւն առնելը, ինչպէս որ Գամառ-Քաթիպայի քաղաքակրթական յօդուածներով զբաղուած գրիչը յանկարծ յեղափոխական դարձուց իր «երկաթ ծամող հայ ակռաներով», այնպէս ալ էքզոտիկ-հարեմական ու կենցաղական տգեղութիւնները մերկացնող Րաֆֆիին դարձուց յանկարծ «միտումնաւոր» յեղափոխական վիպասան մը։

Գեղարուեստական երկ մը, երբ կեանքի ու հոգիի պարզ պատկերացումը չէ, այլ իր գրութեամբ կ՚ուզէ որեւէ գաղափարի մը տարածման ու յաղթանակին նպաստել ու ծառայել՝ կը դառնայ միտումնաւոր։

Եւ այդ միտումնաւոր ըլլալն ալ նորէն ունի երկու տեսակ։ Առաջին տեսակն է խօսքով քարոզելը, երբ վէպին մէջ հեղինակը կա՛մ իր բերնով կա՛մ իր հերոսներու բերանով ճառեր կ՚ընէ, կը յայտարարէ, կը դրդէ, կը քննադատէ ու կը համոզէ. ասիկա տկարացումն է վէպի. վէպը կանգ կ՚առնէ՝ խօսքը տալու համար հրապարակախօսին։ Եւ վէպին մէջ ինչքան քարոզիչը շատ պոռայ, տաք պոռայ ու բարձր պոռայ, վէպը այնքան կը տժգունի ու կը պաղի։

Երկրորդ տեսակը միտումնաւոր գրականութեան գործով քարոզելն է. երբ ո՛չ հեղինակը, ոչ ալ իր հերոսները ճառեր չեն ըներ և քարոզ չեն կարդար, բայց վէպը ինքը իր ամբողջութեամբ, իր գըծած դէմքերով և անոնց կատարած գործերով կը դառնայ դրդում մը, օրինակ մը որոշ ուղղութեամբ քալելու։ Այս տեսակի միտումը ինքնին կապուած է կատարուող գործունէութեան, ինչպէս իրական կեանքի մէջ, այնպէս ալ գեղարուեստներու ստեղծած կեանքին մէջ։ Դրդիչ մը ըլլալը ամէն մարդու և ամէն գործի մէկ բնական յատկութիւնն է, և երբ հեղինակը գործերու և մարդոց այդ բնական յատկութիւնը կ՚օգտագործէ ուրիշներու վրայ այս կամ այն ուղղութեամբ ազդելու համար, օգտագործած կ՚ըլլայ շատ բնական իրաւունք մը և գործածած կ՚ըլլայ գեղարուեստի յատուկ զէնքերը։ Ատով գեղարուեստին վնասել չի կրնար. ընդհակառակը, ինչքան խոր, ճիշդ և յստակ նկարուած ըլլան դէմքերն ու դէպքերը այնքան բարձր է գեղարուեստը. և միեւնոյն ժամանակ ալ խոր ազդեցութիւն կ՚ընէ ուրիշներուն վրայ։ Ինչպէս կեանքի, այնպէս ալ վէպի մէջ, խրատն

ու քարոզը խօսք է, շունչ է և արժէքը մեծ չէ. մեզի համար երկրորդական է, թէ ինչ կ'ըսես ու կը քարոզես. կարեւորութիւն ունեցող հիմնական խնդիրն ան է, թէ դուն ո՞վ ես, ի՞նչ ես և ի՞նչ կ'ընես. և ճիշդ այս հարցերուն է, որ կը պատասխանէ ամեն գեղարուեստ։

Րաֆֆին իր միտումնաւոր երկերուն մէջ տեղ-տեղ սայթաքած է տեղ տալով անմիջական խօսքով քարոզի և՛ «Ջալալեդդին»-ի և՛ «Խենթ»-ի մէջ։ Քարոզ մըն է նոյնիսկ Խենթին յայտնի երազը, որուն դէմ սակայն շատ չենք բողոքեր ճիշդ այն պատճառով, որ հեղինակը վարպետօրէն իր քարոզին նորէն վէպի ձեւ է տուած, վէպին մէջ վէպ մը, տուփը տուփին մէջ։ «Կայծեր»-ու երկրորդ հատորին մէջն ալ այդ կարգի անմիջական քարոզի էջեր բաւական կան։ Բայց ընդհանուր առմամբ Րաֆֆին քալած է երկրորդ ճամբով, գծեր է կենդանի մարդիկ, ներկայացուցեր է գրաւիչ գործողութիւն, ստեղծեր է գեղարուեստական երկ և ձգեր է, որ այդ երկը ինքը դրդէ զէնքի և ապստամբութեան իր հերոսներու տուած օրինակովը։

«Խենթը» գեղեցիկ ստեղծագործութիւն մըն է իր տիպարներով և իր ընթացքով, և դրական և բացասական տիպարները։ «Կայծեր»-ու առաջին հատորը նմանապէս մեծ գեղարուեստական արժէքով գըրուածք մըն է, որ հիւսեր է հեղինակը իր մանկութեան հարազատ յուշերը և իր պատանեկան հերոսական երազանքները օգտագործելով։ Տարբեր է երկրորդ հատորը, որ վէպէ աւելի ուղեւորի մը յուշերուն ձեւը ունի։

Իսկ Րաֆֆիի «Դաւիթ բէկ»-ն ու «Սամուէլ»-ը կարելի չէ արդէն միտումնաւոր անուանել։ Այդ երկու ստուար երկերը, պարզապէս պատմական վէպեր են, յենուած պատմական ուսումնասիրութեան, երեւակայութեան կենդանի ստեղծագործութեան և կեանքի տուած փորձառութեան վրայ։ Անտարակոյս հեղինակը այդ նիւթերուն վրայ կանգ է առեր, որովհետեւ իր սրտին մօտ է գտեր քաջութեան, նըւիրման և ազատագրումի այդ կռիւներն ու մաքառումները. բայց եթէ գեղարուեստական երկի մը մէջ ցոլացող բոլոր զգացումներն ու գաղափարները միտում նկատելու ըլլանք՝ գեղարուեստի մէջ գըրուածք չի մնար, որ միտում չունենայ։

Սակայն պատմական ըսուած վէպերն ալ նմանապէս երկու տեսակ ունին. ուրիշ է, երբ հեղինակը բառացի կը հետեւի իր ունեցած աղբիւրներուն, կը ջանայ հնար եղածին չափ արդէն ընդունուած փաստերէն չշեղիլ և իրեն նպատակ կը դնէ միայն կենդանացնել դէմքերն ու դէպքերը քանի մը երկրորդական մանրամասնութիւններով, այսինքն կ'ուզէ հարազատօրէն պատկերացնել պատմութիւնը։

Անիկա ուսուցչի գործ է ու պատմաբանի. ամէն պատմութեան ուսուցիչ և ամէն գիտութեան նուիրուած պատմաբան, երբ երևոյթներու և անձերու նկարագրութիւնը պիտի տայ, ուզէ-չուզէ վիպասան պիտի դառնայ որոշ աստիճանի, քանի որ պիտի գծէ, պիտի ներկայացնէ, պիտի խօսեցնէ, ամէն մէկը իր հասկցած չափով ու ձևով։ Ասոր համար է, որ ոչ-մէկ պատմիչի պատմած և ոչ-մէկ ուսուցչի ներկայացուցած դէմքերն ու դէպքերը նման չեն ըլլար մէկ ուրիշի մը պատմածին, թէև բոլորն ալ զուտ ճշմարտութիւնը պատմելու ետեւէ են միշտ։ Վէպի մէջ այս ձևով հարազատօրէն պատմելու ճիգը վարժապետական վիպասանութիւն մըն է։

Պատմական վէպի երկրորդ ձևն է, երբ հեղինակը ինչպէս իր շրջապատի ապրող մարդիկներէն և իր շուրջը հոսող կեանքէն կ'առնէ իր ուզածը, կը տաշէ, կը լրացնէ, կը փնջէ, կը փոփոխէ իր սըրտի ու իր երևակայութեան ուզածը կերտելու համար, այնպէս ալ կը վարուի պատմական աղբիւրներէ քաղած դէմքերուն ու դէպքերուն հետ. անշուշտ քիչիկ մը աւելի զգուշութեամբ, քանի որ այդ դէմքերն ու դէպքերը գիտական հանրութեան մը համար որոշ գծագրութիւն առած են արդէն։ Բայց ամէն պարագայի վիպասանին հետաքրքրողը և կարևորը իր շինել ուզածն է, իր յարմարցուցածը, իր կերտածը և ո՛չ թէ պատմագիտութեան մէջ եղածը. շատ-շատ կը ջանայ պահել պատմական քանի մը խիստ աչքի իյնող առանձնայատուկ գիծերը պատմագէտներու ջիղերուն շատ չի դպչելու համար. թէև յաճախ ատոր ալ ուշադրութիւն չեն դարձներ գեղարուեստի հեղինակները և կը վարուին պատմութենէն քաղած նիւթերու հետ ալ բոլորովին ազատօրէն։

Րաֆֆին հոս ալ երկրորդ տեսակէն է, և շատ բնական կերպով, քանի որ գեղարուեստի գործ կ'ուզէ տալ և ո՛չ պատմաբանի։ Բարեխիղճ ուսումնասիրած է իր ընտրած նիւթին աղբիւրները, պտտած է իր նկարագրելիք տեղերը, ջանացեր է թափանցել այն ժամանակուայ քաղաքական ու քաղաքակրթական միջավայրը, անոնց պէս ըզգալ ու մտածել կարողանալու համար, այն օրերուն կեանքն ու մարդիկը իր աչքերուն դէմ կենդանի պատկերացնել կարողանալու համար. և ալ անկէ ետքը ազատ ընթացք է տուած իր երևակայութեան ու իր հոգեկան պահանջներուն և ստեղծեր է դէմքերն ու դէպքերը ըստ իրենց ներքին գեղարուեստական հարկադրանքին, արտաքուստ իրական պատմութեան թելը կարելիին չափ ձեռքէ չձգելով։

Ընտիր երկեր են «Դաւիթ Բէկ»-ն ալ, «Սամուէլ»-ն ալ, ինչքան ալ որ քննադատութիւնը հոս ու հոն առարկութիւններ ունենայ ընելիք։ Րաֆֆին մեր ամենէն բարձր վիպասանն է, բառի բուն գեղարուեստական իմաստով։ «Պատանեկան հասակի ընթերցում է» ըսել,

կամ «Յեղափոխական պրոպականտա է» մինչեւ ու քովէն անցնիլ ձեւացընելը կեղծիք մըն է, եթէ գեղարուեստական անհամակացողութիւն չէ։

Արդէն ինքնին մեծ բան մըն է ժամանակաշրջանի մը զգացումներուն ու ձգտումներուն թարգման դառնալը վիպական երկերու մէջ, ինչպէս եղած է Րաֆֆին։ Շատ աւելի մեծ բան մըն է գուշակող ըլլալը. ո՛չ միայն տեսնելը ինչ որ արդէն կայ, թէեւ շատերը դեռ յստակ չեն տեսներ, այլ նաեւ տեսնելը ինչ որ դեռ չկայ, ինչ որ դեռ չէ եկած, բայց որ գալու վրայ է։ Եւ ան ալ ի՛նչ յստակութեամբ ու մանրամասնութեամբ. ասիկա արդէն տեսանողի յատկութիւն է, գուշակներու ու մարգարէութեան։ Այսչափը արդէն ինքնին շատ մեծ բան է, որ մեծ լրջութեամբ ու պատկառանքով մօտենանք այդ տեսակ հեղինակի մը։

Բայց այս բոլորի վրայ և այս բոլորէն վեր Րաֆֆիի երկերը ունին աւելի բարձր արժանիք մը, գեղարուեստական երկերուն մէջ փնտռուող ամենէն մեծ արժանիքը, այսինքն գեղարուեստական տաղանդը, իր ստեղծագործելու մեծ շնորհքը, երեւակայութեան իր մեծ թափը, իր յղացումներուն կենդանութիւնը և իր գծած դէմքերուն հոգեբանական դրաւչութիւնը։

Պատանի ժամանակ կը կարդանք Րաֆֆին, այո՛, և մեծ յափըշտակութեամբ, որովհետեւ սրտերնիս թարմ է և դիւցազնութեան ու նուիրումի տարիքն է պատանութիւնը։ Բայց և հասուն տարիքի մէջ և խոնարհուող տարիքի մէջ, երբ կը կարդանք նորէն Րաֆֆին, կ՚ըզգանք նորէն իր հմայքը և կ՚ըզգանք ուրախութեամբ, որ կը տարուինք նորէն պատանիի մը պէս։

Կը դառնայ պատմութեան անիւը, կ՚անցնին այս օրերու բոլոր ցնցումները ու կը դառնան պատմական անցեալ, բայց Րաֆֆիին ընտիր երկերը կեանքէն քաղուած, կեանքին կապուած, յեղափոխական թէ պատմական, կը մնան կարդալ սիրող հայ մարդու ընթերցանութեան սեղանին վրայ։

Մեր նոր գրականութեան առաջին շրջանի ամենէն բարձր գագաթները կը ներկայացընեն երկու անուն. Յակոբ Պարոնեան և Րաֆֆի։

Գ. ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ, ԴԷՊԻ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆԸ ՁԳՏՈՂ ՇՐՋԱՆԸ

(1890—1920)

I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՇՐՋԱՆԻ

1. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Կովկասեան հայութեան քաղաքական կեանքը երկու մասի կը բաժնուի երկրորդ երեսնամեակի ընթացքին։ 1890 թուէն մինչեւ 1905 թիւը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան միահեծան տիրապետութեան տարիներն են։ Ռուս կայսրութեան եւրոպական ու քրիստոնեայ ազդեցութեան ու մականին տակ հանդարտացած ու ինքնագիտակցութեան եկած հայ հոգին բռնկած է Թուրքիայի հայութեան համար ալ աւելի քաղաքակրթական ու աւելի մարդավայել պայմաններ ստեղծելու վճռականութեամբ։ Հայ Դաշնակցական շարժումը, որ 1891-ին սկիզբ կ՚առնէ իբրեւ կազմակերպուած կուսակցական շարժում, շատ արագ կը ծաւալի ու կը դառնայ Կովկասի մէջ ազգային համաժողովրդական շարժում մը. կը մասնակցին, կ՚օգնեն ու կը համակրին ստուար բազմութիւններ եւ բոլոր դասակարգերէն՝ գիւղացի, արհեստաւոր, հարուստներ, հոգեւորականներ ու ամէն տեսակի մտաւորականութիւն մը. թաղերով, գիւղերով, գաւառով հոսանքին մէջն են, տարերային շարժում մըն է։

Եւ կամաց-կամաց կուսակցական կազմակերպութեան մարմինները ո՛չ միայն զբաղուած են զինուորագրելով, զէնք ձեռք բերելով եւ մարդ փոխադրելով «երկիր», այլ եւ հարկադրուած են զբաղուելու ժողովուրդի տեղական բոլոր ներքին գործերովը։ Թուրքիային սահմանամօտ քանի մը գաւառներու մէջ ռուս պետական դատարանները գործնականապէս դադրած են գործելէ. ամենքը իրենց վէճն ու պահանջը կը բերեն կուսակցութեան տեղական մարմինին, որ մեծ հեղինակութիւն է ձեռք բերած եւ հաւատք իր արդար ու արագ դատաս-

տանով. ամուսնական, ընտանեկան ու բարոյական բազմատեսակ խնդիրներով տանջուած են գրաւելու տեղական կուսակցական մարմինները:

Զինագողութեան, զինական պահեստներու, զէնքերը տեղափոխելու աշխատանքներուն կից արագ կերպով կը զարգանայ կուսակցական ոստիկանութիւն մը, որ կը հսկէ ու կը չէզոքացնէ պետական ոստիկանութեան շարժումները. տեղի կ'ունենան տեռորներ ոստիկանապետներու վրայ: Կ'առաջանայ քիչ-քիչ կառավարութիւն մը կառավարութեան մէջ: Ռուս կառավարութիւնը՝ իբրեւ հակահարուած՝ իր ոստիկանութեան ղեկավարութեամբ կ'ըստեղծէ արուեստական հակամարտութիւն մը Կովկասի մէջ հայերու և թաթարներու միջեւ թէ՛ մեծ քաղաքներու, թէ՛ գաւառներու մէջ, որ այնքան աւեր ու արիւնայեղութիւն բերաւ 1901-1902 թուականներուն. «Չէյթան»-ի այս խաղերը ընդհատուեցաւ 1903-ին, երբ ճապոնական պատերազմը պետութեան ուշադրութիւնը այլ կողմ դարձուց:

Ծովու ու ցամաքի վրայ իրար յաջորդող ձախորդութիւնները ուժեղ ցնցում պատճառեցին միապետութեան. ներքին խլրտումներուն ու ցոյցերուն վերջ դնելու համար, 1905-ին հրատարակուեցաւ «սահմանադրական միապետութիւն և հրաւիրուեցաւ համաժողովրդական ընտրութեամբ պետական ընդհանուր ժողով: Եւ այդ թուականէն ըսկըսած. ինչպէս ամբողջ Ռուսաստանի, այնպէս ալ Կովկասի մէջ ըսկըսաւ նոր կեանք, նոր եռուզեռ, նոր ոգեւորութիւն ու նոր աղմուկներ: Համախմբումներու ազատութիւն, խօսքի ու մամուլի ազատութիւն, խորհրդարանային ընտրութիւններ, համապետական նոր կուսակցութիւններ, նոր պահանջներ ու տեսութիւններ, որոնք Կովկասի հայութեան ուշադրութիւնը, ուժերն ու հետաքրքրութիւնը մեծ չափերով Թուրքիայէն դէպի Ռուսաստան դարձուցին: Մանաւանդ որ 1908-ին երիտասարդ թուրքերու ըմբոստացումով Թուրքիայի մէջ «ազատութիւն» հռչակուեցաւ և թուրք ու հայ յեղափոխականները «եղբայրացան». Թուրքիան սկսաւ «վերանորոգուիլ»: Իսկ Կովկասի մէջ ընդհակառակը սկսաւ հալածանք Դաշնակցականներու դէմ, երկարբարակ և ցուցադիր դատ մը, բանտարկութիւններ. և շատեր հարկադրուեցան փախչիլ Կովկասէն ու Ռուսաստանէն, ինչ որ պետութեան ալ ցանկութիւնն էր ըստ երեւոյթին:

Ամէն պարագայի 1905-էն սկսած Կովկասեան հայութեան մտահոգութեան և ուշադրութեան առարկան Թուրքիան չէ այլեւս, այլ իր Կովկասեան հայութեան հոգերն ու խլրտումները: Դաշնակցութիւնը այդ թուէն սկսած ալ միահեծան տէր ու վարիչ չէ՛, ինչպէս որ էր նախորդ 15 տարիներուն, քանի որ իր քովն իսկ սկսած էին առաջանալ և հետզհետէ շատնալ նոր պետական կուսակցութիւններ՝ հայ կադետներ, հայ էսէռներ ու հայ սոցիալիստներ: Ասոնցմէ և ո՛չ

մէկը անշուշտ դեռ իր թիւով ու ազդեցութեամբ չափուիլ չէր կրնար Դաշնակցութեան հմայքին ու կազմակերպութեան հետ, որ միշտ կը մնար զուտ ազգային շահերու պաշտպան։ Բայց և այնպէս Դաշնակցութիւնը այլեւս միակը չէր և Դաշնակցութեան մէջն իսկ ճեղքուածք կար։ Կար զօրաւոր մեծամասնութիւն մը հին ազգային հողի վրայ կեցած և միշտ Թուրքիոյ վրայ պահել ուզելով իր գործունէութեան ծանրութեան կեդրոնը, որուն դէմ սակայն կար ձեռներէց, ոգեւորուած ու երիտասարդ փոքրամասնութիւն մը, որ Դաշնակցութեան գործունէութեան շեշտը փոխադրել կ'ուզէր սոցիալիստական հողի վրայ և սահմանէն անդին հարցերով կը հետաքրքրուէր։

Եւ ընդհանրապէս թէ՛ Դաշնակցութեան շուրջը և թէ՛ Դաշնակցութեան մէջ հետզհետէ կը շեշտուէր ռուս նոր պետական խնդիրներու և ընկերվարական տեսութիւններու հետաքրքրութիւնն ու կարեւորութիւնը, երբ 1914-ին վրայ հասաւ մեծ միջազգային պատերազմը. ստեղծուեցաւ շուտով ռուս-թրքական ճակատ, հայ կամաւորական շարժում, վրայ հասաւ ռուսական ներքին կքումը, ռուս պետութիւնը վերածուեցաւ կտորներու, Կովկասի մէջն ալ առաջացան ազգային անկախութիւններ։

Մինչեւ 1905 Կովկասեան հայութեան ուզածն ալ, ըրածն ալ շատ աւելի պարզ էր, կեդրոնացած և ազգային։ 1905-էն Կովկասեան հայութեան տենչերն ալ, վախերն ալ, շարժումներն ալ շատ աւելի բարդ են, խճճուած, և՛ ազգային, և՛ պետական, և՛ միջազգային։ Կովկասեան հայութեան կեանքն ու որոնումները իր նեղ ու յստակ սեփական հունէն դուրս է հոսած ու խառնուած է ռուսական ու միջազգային պղտոր ու թաւալագլոր մեծ հոսանքին։

2․ ՀՈԳԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

1878-ի ռուս-թրքական պատերազմը և ութսունական թիւերուն Բագուի նաւթը շատերու շուրջին հարստացուցած էր նաեւ բաւական հայեր։ Հայու աշխատասիրութիւնը, յամառութիւնը և խնայողութիւնը ընդհանրապէս քիչ մը ամեն տեղ բարձրացուցած էր բարեկեցիկ հայերուն թիւը։

Թէ՛ իրենց ծնողներու սեփական միջոցներով, թէ՛ ունեւորներու լայն օժանդակութեամբ արագ սկսեր էր բազմանալ մտաւորական դասակարգ մը։ Միջնակարգ կրթութիւնը լրացնող տղաք ու աղջիկներ սովորական երեւոյթ էր. և համալսարականներուն թիւը հազարներու կը հասնէր։ Եւ որովհետեւ ռուս կառավարութիւնը հնար եղածին չափ հայերը հեռու կը պահէր պետական պաշտօններէ՝ այդ ամբողջ ուսում առած երիտասարդութիւնը կ'երթար մէկ կողմէն արդիւնագոր-

ծական ու առեւտրական հաստատութեանց գործերու ետեւէ, միւս կողմէն ալ ազատ արուեստներու կը նուիրուէր՝ բժիշկ, ինժինէր, փաստաբան, ուսուցիչ, նկարիչ, խմբագիր, պանքային պաշտօնեայ եւ մասնաւոր ընկերութիւններու ձեռնարկներուն մէջ աշխատաւոր։ Եւ ասոնցմէ շատերը եղած էին Եւրոպա ուսման համար, շրջելու համար կամ գործերով. եւ մշակական հոգեկան հաղորդակցութեան մէջ էին թէ՛ ռուսական եւ թէ՛ Եւրոպական մամուլի ու լրագրութեան հետ։ Այսինքն ըմբռնումներն ու աշխարհայեացքը շատ լայն էր եւ ճաշակն ալ բնականաբար աւելի բարձր։

Կառավարութիւնը իր պարտադրած եկեղեցական պոլոժենիէյով սահմանափակած էր հայ դպրոցներուն թիւը, վերջը եղածներն ալ գոցեց, բայց այն ատեն ժողովրդական դիմադրութեան ու ցոյցերու հանդիպեցաւ, որ թոյլատրեց նորէն բանալ, միայն շատ սեղմած իրաւունքներով։ Նախապէս եղածը հինգ հատ հայ միջնակարգ վարժարաններ էին ընդամէնը ամբողջ Կովկասի մէջ եւ Գեւորգեան Ճեմարանը Էջմիածինի մէջ. Մնացածը գիւղական ու թաղային քանի մը հարիւր տարրական դպրոցներ էին չորս կամ հինգ տարիներու ուսումով։ Բայց այս դպրոցներն էին նորէն, ինչքան ալ սեղմուած ու սակաւաթիւ ըլլային, որ տարուէ տարի հայ պատանութիւն մը հրապարակ կը նետէին, որ հայերէն լեզու ունէր բերանը եւ հայ պատմութեան ու հայ գրականութեան ջերմ սէր, եթէ ո՛չ բաւարար ծանօթութիւն. Եւ ասոնք էին գլխաւորապէս, որ հայ գրականութեամբ կը հետաքրքրուէին, կը կարդային ու հայ գրքին սէրը վառ կը պահէին։

Որովհետեւ պետական տարրական ու միջնակարգ վարժարաններէն ուսարանական ելլող անհամեմատ աւելի բազմաթիւ հայ պատանութիւնը, թէեւ Դաշնակցութեան հոսանքին մէջ կամ ուսանող ընկերներու ազդեցութիւններուն տակ տեւականօրէն հայ կ'ըզգային ինքզինքնին եւ հայու բարձրացմանը կը տենչային, բայց լեզուի ու հայագիտական ուսումներու մէջ բոլորովին բոպիկ էին, շատ քիչերը միայն կը յաջողէին անհատական մասնաւոր ճիգերով հայերէն խօսիլ շնորհքով, մանաւանդ հայերէն գրել։

Բայց նոյնիսկ միշտ ռուսերէնը գործածողներու հոգիին մէջ հայը սկսած էր շեշտուիլ, որովհետեւ այս երեսնամեակի ընթացքին է, որ հայ ժողովուրդի խաղացած դերը պատմութեան մէջ եւ հայ ժողովուրդի ստեղծագործական կարողութիւններն ու արժէքը բարձրանալ սկսաւ հայ մարդու աչքին։

Պատմական նոր ուսումնասիրութիւնները նոր լոյսեր բերին հայերու ծագման ու հին խալդական բարձր ու հետաքրքիր քաղաքակրթութեան մը մասին. բիւզանդական հազարամեայ պատմութեան գրեթէ կէսը հայ կայսրներու, հայ զօրականներու եւ հայ գործիչներու պատմութիւն դարձաւ, նոյնպէս եւ ընդգծուեցաւ ու շեշտուեցաւ

հայերու խաղցած գլխաւորական դերը ռուս բանակին մէջ թէ՛ աւելի հին և թէ նոր. ինչպէս և հայ ամիրաներուն խաղցած կարեւոր դերը օսմանեան կայսրութեան մէջ դրեթէ ամբողջ դար մը մինչև ԺԹ-ի կէսերը։

Ստրիկովսկին հայ ճարտարապետութեան ունեցած մեծ ազդեցութիւնը դրաւ եւրոպական գիտութեան առջեւ, Թորոմանեան կ'աշխատէր նոյն ուղղութեամբ։ Հայ մանրանկարչական արուեստի մը հետաքրքիր գոյութիւնը ելաւ հրապարակ. խումբ մը հայ նկարիչներ մէկ անգամէն երեւցան մեր իրականութեան մէջ և Այվազովսկիին անունը բացառութենէ հանեցին։

Գարա-Մուրզան, Եկմալեանը և մանաւանդ Կոմիտաս վարդապետ հայ ինքնայատուկ ու խոր երաժշտութեան մը հմայքը դրին և հայ և օտար հասարակութեան առջեւ, որ ջերմօրէն գնահատուեցաւ և եւրոպական մասնագէտներու հիացումին ու զարմանքին արժանացաւ։

Ֆրիկի, Նաղաշի, Աղթամարցիի ու Սայաթ-Նովայի նման միջնադարեան բանաստեղծական անուններ եկան մէջտեղ իրենց գեղեցիկ ու անծանօթ երգերով, որոնց ռուսերէնի վերածած իր թարգմանութիւնները երբ Վալերի Բրիւսով կը կարդար հայ հասարակութեան առջեւ և կը բացատրէր անոնց բացառիկ հրապոյրն ու գեղեցկութիւնները՝ դէմը նստած հայերը իրարու կը նայէին ապշած ու հարց կու տային զարմանքով. «Իրա՞ւ, հայու գրած բաներ են ասոնք, թէ՞ Բրիւսով իրմէն կը հնարէ»։ Հարց մը, ուր իրենց տգիտութեան խոստովանութեան հետ իրենց հայ հոգիներու խոր հպարտանքը կը հնչէր։

Եւ այդ հիներուն քովը հետզհետէ աւելի ու աւելի լայն չափերով հմայք կ'ըստանային Յովհաննէս Թումանեանի, Աւետիք Իսահակեանի ու Վահան Տէրեանի նման բանաստեղծներուն երգերը, որոնք եւրոպական նոյն տեսակի լաւագոյն ստեղծագործութիւններուն քովը կը դրուէին։ Եւ ամենուն համար, կարդացողներուն ու հասկցողներուն համար, չկարդացողներուն ու չհասկցողներուն համար, հայ երգի, հայ ստեղծագործութեան և հայ հոգիի արժէքը կը բարձրանար։

Այս զանազան կողմերէն եկող բարձրացումները. երբ եկան ու իրար բռնեցին, բնականաբար ամեն հայ սկսաւ քիչ մը ուրիշ աչքով նայիլ իր անցեալին, իր կարողութիւններուն, իր հնարաւորութիւններուն, իր ներկային ու իր ապագային վրայ։ Հոգիները թեւ կ'առնէին։

Նախորդ գրական շրջանի մեր բանաստեղծները Հայկի, Արամի ու Տիգրանի անուններով բարձրացընել կ'ուզէին հայու տրամադրութիւնն ու հպարտութիւնը։ Հիմա այդ առաջին կիսաարուեստական ինքնագովութեան դէմ, որ շատ բնական բան մըն է սակայն ամեն դէպի վեր ձգտող ժողովուրդի համար, հիմա կը խօսէր արդէն գի-

տութիւնն ու գեղարուեստը, որոնց խօսքին ու գնահատանքին առջեւ ստիպուած էին խոնարհիլ ամենէն հեգնոտ ու կասկածամիտ գլուխները։ Նախորդ կիսովին արուեստական ինքնագովութեան կը յաջորդէր առողջ ու բնական ինքնագիտակցութիւնը, որ մեծ խթան մըն է միշտ ամեն ժողովուրդի համար։

Գ․ ՄՇԱԿՈՅԹԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Քաղաքական, տնտեսական և հոգեկան այս բարձրացումներուն զոյգ կ'երթար բնականաբար նաև կովկասեան հայութեան ազգային-կուլտուրական վիճակը։

Շրջանի առաջին Դաշնակցական կէսին Թիֆլիսի գլխաւոր լրագիրներն էին «Նոր-դար»-ը իբրև «պահպանողական» և «Մշակ»-ը իբրև «մտրակող-յառաջդիմական». բայց ըստ էութեան Գրիգոր Արծրունիի մահով (1891) «Մշակ»-ը կորսնցուցած էր արդէն իր նախորդ հմայքն ու դերը։ Եւ դուրսի իրականութեան մէջ ալ պահպանողական թէ յառաջդիմական դարձեր էին երկրորդական. մարդիկ զբաղած էին «ֆիտայի»-ներով, որոնցմով թերթերը զբաղուիլ չէին կրնար. թերթն ու հասարակութիւնը տեսակ մը կտրուած էին իրարմէ։

Իբրև ամսագիր Էջմիածնի միաբանութիւնը կը հրատարակէր կրօնական ու բանասիրական ուղղութեամբ բարակ տետրակ մը՝ «Արարատ», որ քիչերուն համար հետաքրքրութիւն մը ունէր. թէև բոլոր տէրտէրները պէտք է գնէին պարտադիր։ Այս կէս շրջանի իբրև լուրջ ամսագիրն էր «Մուրճ»-ը Աւետիք Արասխանեանի. «Մուրճ»-ը «Հիւսիսափայլ»-էն ետքը առաջին հասարակական ջիղ ունեցող ամսագիրն է և «Փորձ»-էն ետքն ալ առաջին ամսագիրը խմբագրուած գրական ու գիտական արժէքաւոր նիւթերով։

Իբրև մանկական ամսագիր շատ սիրուած էին Ստեփան ու Կատարինէ Լիսիցեաններու խմբագրած «Հասկեր»-ը, ուր մանկավարժական հասկացողութիւնը, մանուկներու հոգիին ըմբռնումը և գեղարուեստական ճաշակը ձեռք-ձեռքի կ'աշխատէին։

Յատուկ պէտք է յիշատակել նաև Երուանդ Լալայեանի յամառ ջանքերով հաւաքուած, գրուած ու խմբագրուած «Ազգագրական Հանդէս»-ը, որ մեր հնութիւնները, մեր ժողովուրդի բարքն ու սովորութիւնները, կենցաղը, անգիր բանահիւսութիւնը կ'ուսումնասիրէր քանի մը ամիսը անգամ մը հաստ հատորներով. ահագին նիւթ է հրատարակած, ուր պիտանի ու հետաքրքիր բաներ շատ կան. դժբախտաբար զգալի է շատ արագ աշխատելու և քիչ մըն ալ իր գործին թեթև վերաբերուելու թերութիւնը, որ անվստահութիւն կը ներշնչէ դէպի կատարուած գիտական աշխատանքը։

Այս աւելի կանոնաւոր պարբերականներէն զատ շրջանի այս առաջին կէսին հրատարակուած են աւելի պատահական «պարբերականներ»։ Այսպէս Գիւտ Աղանեանի «Դիւան Հայոց Պատմութեան» տասնեակ մը հատորները, որ նիւթեր են վերջին դարու մը հայ պատմութենէն։ Այլեւ կան ասդին ու անդին հրատարակուած գրական «Ժողովածու»-ներ. Վրթանէս Փափազեանի «Վտակ»-ը, Գիւլնազարեանի «Արաքս»-ը, նոյնպէս «Գարուն»-ը, նոյնպէս Նիկողայոս Ատոնցի խմբագրութեամբ «Բամբեր»-ի երկու հատորները։

Շրջանի երկրորդ կէսին ռուս յեղափոխութեան և եկած ազատութիւններուն հետ բնականաբար փոխուեցաւ իսկոյն նաեւ հայ մամուլը։ Նախ շատցան թերթերը շատցող կուսակցութիւններուն հետ, որոնց մէջ սակայն միշտ տիրող դիրքը ունէր Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ հրատարակուող օրաթերթը, որ շարունակ անուն կը փոխէր. որովհետեւ իր համարձակ գրութիւններուն համար յաճախ իբրեւ վարչական պատիժ նախորդ անունի գործածութիւնը կ՚արգիլուէր։

Մեծ պատերազմի նախօրեակին նոր երիտասարդութիւնը ձեռնարկեց նոր ամսագրի մը հրատարակութեան «Նոր-Հոսանք» անունով և Նիկոլ Աղբալեանի գլխաւոր խմբագրութեամբ. իսկ պատերազմի միջոցին Բագուի մէջ սկսաւ հրատարակուիլ երկու տարուան չափ խոշոր ամսագիր մը նորէն գրական ու գիտական՝ «Գործ» անունով և Արտաշէս Ջիլինգարեանի գլխաւոր խմբագրութեամբ։ Այս երկու ամսագիրներն ալ մեծ հետաքրքրութիւն ու նոր խոստումներ իրենց հետ բերին, որոնք կորսուեցան պատերազմի աղմուկին տակ։

Այս ամեն տեսակի պարբերական հրատարակութիւններուն մէջ շատ զգալի կերպով կը շեշտուէր ե՛ւ կարողութեան ե՛ւ ճաշակի ե՛ւ հմտութեան բարձրացումը։ Հասարակութիւնն ալ շատ աւելի մեծ չափերով ընթերցող ու պահանջող կը դառնար։

Մամուլին կից միաժամանակ կը զարգանար և թատրոնը. Նախորդ շրջանէն ունեցած իր հիմնական տարբերութիւնը գործի կազմակերպուած ըլլալն է։ Հիմնուած էր Թատերասիրաց ընկերութիւն մը «Արտիստիկական ընկերութիւն»-ը, որ կը հոգար գործի նիւթականը, կը վարձէր թատրոնն ու դերասանները ձմեռուան մը համար, կը նշանակէր մարզիչ-ղեկավարը և հիմք կը դնէր շաբաթական անգամ մը կանոնաւոր ներկայացումներու։

Իրար ետեւէ սկսան երեւալ դերասանական նոր ուժեր, այր ու կին, որոնց մէկ մասը ռուսական բարձր տրամատիկ կուրսերու մէջ մասնագիտացած պատրաստութիւն ունէին. խաղարկումը սկսաւ աւելի նրբանալ և համեմատաբար աւելի խնամք մտաւ գործին մէջ։ Խաղերն ալ սկսան աւելի ընտրանքով բեմադրուիլ թէ ուժ տալով ինքնագիր երկերու և թէ թարգմանել տալով եւրոպական բեմերուն վրայ անուն ու յաջողութիւն վաստկած նոր թատերակներ։

Այս ձեւով իւրացուած խաղերը ամառնային շրջանին դերասանները մէկ-երկու խումբով Թիֆլիսէն կը տանէին կարեւոր գաւառական կեդրոնները՝ թէ՛ արտաքինով, թէ՛ ուժերով, թէ՛ խաղացանկով և թէ՛ արուեստով թատրոնը կամաց-կամաց կը բարձրանար և կը բարձրացնէր իր հետ հասարակութեան ճաշակն ու պահանջը։

Այս շրջանին ծնունդ առին և ամրացան երեք նոր ընկերութիւններ հասարակութեան լայն մասնակցութեամբ. «Բագուի կուլտուրական ընկերութիւնը», որ քանի՛ մը ճիւղեր ունէր ու կը հետաքըրքըրուէր հայ կուլտուրական կեանքի բոլոր կողմերու զարգացումովը և կը ձգտէր ժողովուրդի ինքնագիտակցութեան բարձրացման։ Երկրորդ ընկերութիւնն էր «Թիֆլիսի հրատարակչական»-ը, որ նուիրուած էր գրական ու գիտական արժէքաւոր գրքերու արտադրութեան. մէկ-երկու տասնեակ տարիներու ընթացքին շատ կարեւոր եղաւ յատկապէս թարգմանական տեսակէտէն. ծրագրուած ընտրութեամբ մը թարգմանել կու տային ամենէն ընթեռնելի և ամենէն կարեւոր եւրոպական գեղարուեստական երկերը։ Երրորդ ընկերութիւնը Յովհաննէս Թումանեանի ձեռնարկն է՝ «Հայ Գրական Միութիւն», որ շաբաթը անգամ մը կը հաւաքուէր և քննութեան կամ քննադատութեան նիւթ կը դարձնէր հայ գրականութեան այս կամ այն երկը, այս կամ այն հարցը։ Շատ շուտով հետաքրքրութիւն առաջացուց և՛ թարմ երիտասարդութեան և՛ թէ աւելի տարիքը առած անձերու մէջ, որոնք կանոնաւոր կերպով կու գային մասնակցելու այդ մտաւոր թուրնիրին։ Թումանեանի ջանքերուն և այդ վիճաբանութիւններուն կը պարտինք, օրինակի համար, Սայաթ Նովայի «գիւտ»-ը. այդ միութիւնն էր, որ ամենուն ուշադրութիւնը դարձուց մեր մեծ բանաստեղծի երգերուն վրայ և նպաստեց խօսքով ու նուագով անոր ժողովրդականութեան վերստին յարութիւն առնելուն։

Այս նոր ընկերութիւններն ալ կապուած են նորէն մտքի ու ճաշակի բարձրացման հետ։ Իրենք ծնունդ են այդ բարձրացման և չափազանց նպաստած են հանրութեան հոգեկան կեանքի զարգացումին։ Ուրիշ խօսքով կովկասեան հայութիւնը երկրորդ երեսնամեակի ընթացքին իր ամեն կողմերովը դրդում ունի բարձրանալու, նրբանալու. կեանք, շարժում ու կենդանութիւն ունի իր մէջը. և ընդհանուր առումով բաղդաւոր շրջան մըն է՝ հակառակ իր ներքին քաղաքական ցնցումներուն, ընդհարումներուն և թուրքահայ ցաւին, որ իր հոգիին վրայ ծանրացած էր։

4. ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ամեն գրականութեան մէջ ալ գիտական երկերու առաջացումը մեծ չափերով կապուած է համալսարաններու գոյութեան, անոնց պա-

հանջններուն և տուած դիւրութիւններուն։ Բնագիտական, բնալուծական, բնախօսական, բժշկական և ուսողական գիտութիւններու համար շատ աւելի շեշտուած կերպով. և համալսարանական հրատարակութիւններու մէջ հոս ու հոն կ՚երեւան արդէն հայ գիտնականներու անուններ ու երկեր, բայց բոլորն ալ բնականաբար կը գրեն օտար լեզուներով և կը պատկանին օտար գրականութիւններու։

Քիչ մը տարբեր է պայմանը, երբ հայ հեղինակի մը մշակած գիտական նիւթը հայ լեզուն է, հայ աշխարհը, հայ անցեալը կամ հայերու մասնակցութիւնը ուրիշ ժողովուրդներու պատմական ու քաղաքակրթական երեւոյթներուն. այս պարագային այն աստիճան շեշտուած կ՚ըլլայ հայկական հետաքրքրութիւնը և այն աստիճան կը գրաւէ հայերու ուշադրութիւնը, այնքան կը խօսուի հայ գրականութեան մէջն ալ իր մասին, որ կիսովին կը դառնայ հայ գրականութեան մաս։ Այսպէս են այս շրջանի ընթացքին Մկրտիչ Էմինի, Քերովբէ Պատկանեանի, Կարապետ Եզեանի, Նիկողայոս Ատոնցի, Աշխարբէգ Քալանթարի և նոյնիսկ ո՛չ լիովին հայ Նիկողայոս Մառի լեզուական, պատմական, աշխարհագրական ու գրականութեան վերաբերող աշխատութիւնները։

Նիկողայոս Ատոնց և Խաչիկ Սամուէլեան ունին նաեւ հայերէն գրած ուսումնասիրութիւններ։ Գրեթէ բացառիկ կերպով հայերէն գրող գիտական-հասարակական աշխատաւորներ են Աղեքսանդր Երիցեան, Ստեփան Մալխասեան, Լէօ, Միքայէլ Վարանդեան, Մանուկ Աբեղեան, Հրաչեայ Աճառեան, Ա. Դօ, Նիկոլ Աղբալեան և շատ ուրիշներ, որոնց մեծ մասը սակայն աւելի հրապարակախօսական բնոյթ ունին, քան գիտական։

Գալով գեղարուեստական գրականութեան՝ առաջին ընդգծուելիք կէտը իր շատ շեշտուած կերպով անկախացումն է ուրիշ պարտաւորութիւններէ. գեղարուեստական երկերը կ՚ըսկսին խոյս տալ ամէն հրապարակախօսական, քարոզչական, վարժապետական ու միտումնաւոր նիւթէ ու ճառէ, որուն արդէն կարիքն ալ չկար։ Նոր ու բազմացած մտաւորականութիւնը գիտէր իր ընելիքը և կը կատարէր իր հասարակական դերը, նոր քարոզիչներու պէտքը չունէր։ Յեղափոխութիւնը նմանապէս արդէն կազմակերպուած ընդհանուր ու տիրող երեւոյթ մըն էր, նոր Գամառ-Քաթիպաններու ու Րաֆֆիներու պէտքը չկար։

Ով որ հասարակական գործունէութեան սէր ու հակում ունէր՝ ահագին գործ կար, կ՚երթար այդ ուղղութեամբ. իսկ որու հոգիին մէջ գրական-ստեղծագործական հակումները կը գործէին՝ բնական կերպով կ՚երթար գրականութեան ծառայելու. և երբ հասարակական հակումներն ու գրական հակումները միաժամանակ կը վառուէին հոգիին մէջ՝ կ՚երթար այդ երկու ուղղութիւններով ալ, առանց սա-

կայն այդ երկու աշխատանքները իրար խառնելու։ Նորութիւնը հոս է արդէն. եկած էր աշխատանքի բաժանման շրջանը. հասարակական կեանքը հասունցած էր աւելի և ընթերցող հասարակութեան ճաշակն ալ դարձած էր աւելի կիրթ և գեղարուեստական երկէն ամենէն առաջ գեղարուեստական բարձր արժանիք կը պահանջէր։ Դեռ գրչով շատերը կը կրկնէին հին նշանաբանը՝ «Նախ քաղաքացի և ապա պոէտ», բայց բնազդօրէն ամենուն փնտռածը գեղարուեստական երկին մէջ գեղարուեստական արժանիքն էր արդէն, գուցէ և առանց շատ յստակ գիտակցելու։

«Արուեստը արուեստի համար» դեռ կը շարունակուէր իբրև արհամարհական բացատրութիւն մը նկատուիլ, բայց միևնոյն ժամանակ սկսուած էր իբրև գրական մեղադրանք նկատուիլ «տենդենցիոզ» միտումնաւոր գրութիւնը։ Եւ շատ մը ընթերցողներու և մանաւանդ մտածող հեղինակներու գլխուն մէջ սկսած էր պայծառանալ, որ գեղարուեստական գրականութիւնը, ընկերական բոլոր մեծ հաստատութիւններուն նման, իր յատուկ դերն ու կոչումը ունի և որչափ որ խստօրէն ու բացարձակօրէն իր դերէն ու իր կոչումէն չշեղի, այնքան աւելի իր արժէքը կը բարձրանայ և այնքան աւելի խոր կերպով կատարած կ՚ըլլայ իր ընկերաբանական հանրային պարտաւորութիւնը։

Նկարել բնութիւնը իր հոգիին մէջէն անցընելով, արտայայտել իր հոգիին ապրումները, կարօտները, տենչանքները, երազներն ու յուզումները հնարաւոր խորութեամբ ու նրբութեամբ և պատկերացընել ուրիշ մարդկային էակներու հոգին իրենց անհատական ու հասարակական գործունէութեամբ, ձգտումներով, պայքարներով, որոնումներով ու տառապանքով. աս է գեղարուեստի և՛ նիւթը և՛ դերը և՛ կոչումը։ Ասկէ դուրս ամեն ինչ երկրորդական է. ասկէ դուրս գեղարուեստական երկի մը վրայ դրուած ամեն նոր պահանջ կրնայ ժամանակի մը համար պիտանի ու անհրաժեշտ ըլլալ, բայց միշտ գեղարուեստի տեսակէտէն կ՚ըլլայ աւելորդ ու վնասող բեռ մը։ Տաճարներուն դռները, սիւներն ու արձանները ըմբոստութեան մը միջոցին կարելի է նոյնիսկ դիզել իրարու վրայ ու շինել պատնէշ անոր ետևէն միապետական կամ յեղափոխական գնդակներ արձակելու համար, բայց ատիկա չի դառնար երբեք խոյակներուն ու արձաններուն բնական դերն ու կարեւորութիւնը։ Շատեր կան, որ անկողին մտնելէն ետքը սովորութիւն ունին քանի մը երես վէպ կարդալու, որ քուներնին գայ. վէպը քուն բերելու համար չէ ստեղծուած սակայն։ Եւ եթէ խելօքին մէկը ուզենայ այդ նպատակով, այսինքն քունը շուտ բերելու ջանքով վէպ մը գրելու յաջողիլ, իր ըրածը կը դառնայ գուցէ և շատ պիտանի ու օգտակար «գործնական» գրականութիւն մը, բայց անշուշտ պիտի կորսնցնէ շատ բան իր բնահիւսական արժէքէն, իբրև գեղարուեստի երկ։

«Արուեստը արուեստի համար» ծուռ արտայայտութիւն է և միտքը կը դնէ ծուռ ու անիմնական ճամբաներու վրայ. պէտք է ըսել՝ «Արուեստը արուեստ». ինչպէս որ «Դպրոցը դպրոց» պիտի ըլլայ և «Ոստիկանութիւնն ալ ոստիկանութիւն». այսինքն ամեն մարդ իր գործին։ Ինչքան թերի է ու ցած մշակոյթին աստիճանը ժողովուրդի մը մէջ, այնքան աւելի սովորական երեւոյթ է դերերու չփոթն ու խառնուրդը, այնքան դիւրութեամբ տարբեր գործեր ու պաշտօններ կը ձուլուին ու կը խառնուին իրար։ Ինչքան կը զարգանայ մարդկային հոգին ու կը բարձրանայ ժողովուրդի մը զարգացման աստիճանը, այնքան կը շեշտուի աշխատանքի բաժանումը և այնքան աւելի խստօրէն կը պահանջուի, որ ամեն մարդ իր գործի ու իր դերի սահմաններէն դուրս չի գայ. ատով է որ կը բարձրանան ու կ'ազնուանան ամեն տեսակի գործերն ու ստեղծագործութիւնները։

Մեր գրականութեան առաջին շրջանին մեր գեղարուեստական գրականութիւնը ծառայական վիճակի մէջ էր. ժամանակի պէտքին համար կարեւոր եղածը քանի մը սկզբունքներու ժողովրդականացումն էր. ամենքը ամեն միջոցով ատոր կը ձգտէին. կարեւոր միջոցներէն մէկն ալ գեղարուեստն էր, ուրկէ կ'օգտուէին մէկը աւելի միւսը պակաս, բայց ընդհանրապէս քիչ կարեւորութիւն տալով բուն գեղարուեստի ներքին ինքնայատուկ դերին ու պահանջներուն։ Ութսունական թիւերու կէսէն նոր գրողներուն տրամադրութիւնները ըզգալի կերպով կ'ըսկսին փոխուիլ. գեղարուեստը հանել կ'ուզեն իր գեղեցիկ սպասուհի մը ըլլալու վիճակէն, կ'ուզեն որ գեղարուեստը ինքը ըլլայ տիրուհին, ինչպէս վայել է իր դերին ու կոչումին։ «Գեղարուեստը գեղարուեստ». գեղարուեստի մէջ ամենէն վերը, ամենէն կարեւորը և ամենէն արժէքաւորը գեղարուեստ։

Այս բնական ու պարզ նշանաբանէն միայն անոնք դժգոհ կը մնան, որ գեղարուեստներու հետ մտերմութիւն չունին և ատոր համար ալ չեն ըմբռներ գեղարուեստական երկերու և՛ հոգեբանական և՛ հասարակական մեծ հանրային դերը։ Եւ գտնել կ'ուզեն գեղարուեստներու համար ուրիշ «գործնական» որեւէ դեր ու արժէք մը։

Գեղարուեստները հոգի կը կրթեն, զգացումները կը բարձրացընեն, մարդկային վարմունքի ու գործունէութեան ընտիր օրինակներ կու տան։ Գեղարուեստական գրական երկերը մարդուս ամենէն հետաքրքիր, ամենէն խոհուն ու ամենէն նրբամիտ ընկերներն են, խօսակիցներն են, մտերիմներն են, նայելով թէ ինչ աստիճան գիրքն ու ընթերցողը իրար կը բռնեն իրենց էութեամբ։ Գեղարուեստական գրական երկերը կը լայնացընեն ու կ'առատացընեն անհատներու և բազմութիւններու հոգեկան չափումները, ապրումներն ու իմացումները և բազմատեսակ ծուփ ու փոթորիկ կու տան մեր ներքին յուզազգացական աշխարհին, այսինքն հաճոյքներն են ու մխիթարանքը մարդկա-

յին հոգիի։ Եւ ատով դուրս կը քաշեն միեւնոյն ժամանակ անհատները իրենց եսերու նեղլիկ պատեանէն. շարունակ ուրիշներու հոգիներուն շփուելին ու անոնց չարն ու բարին մեր հոգիներուն մէջ ապրիլը կ'ուժեղցնէ ու կը խորացնէ այլասիրութիւնը, գութը և մարդուս հանրային զգացումները. եսականութեան դէմ պայքարող ամենէն մեծ ուժը գեղարուեստն է. մարդը սիրելու, մարդկայինը [illegible]քրելու, իր ժողովուրդը և բոլոր ժողովուրդները սիրելու ամենէն ազդու գործօնը գեղարուեստն է, որուն այնքա՜ն այնքա՜ն պէտք ունի մեր դեռ վայրենի ու թշուառ մարդկութիւնը։ Այլ և կեանքի հարստացում մըն է գեղարուեստական երկերուն ընթերցումը. փոխանակ մեր սեփական մէկ կեանքովը ապրելու և մեր կեանքին կապուած խումբ մը անձերուն կեանքովը, կ'ապրինք հազարաւոր ու այլազան ու բազմաձեւ կեանքերուն կեանքովը. մեր պզտիկ կեանքը կը դառնայ մէկ անբաժան մասնիկը անցած ու ներկայ մարդկային լայն ու մեծ կեանքին։

Հոգեկան այս խորացումներու, այս բարձրացումներու, այս ծաւալումներու և այս հարստացումներու մէջն է գեղարուեստական երկին բացառիկ և ուրախարար արժէքը։ Գեղարուեստական երկը եթէ իր այս իսկական պարտաւորութիւնը կատարած է, դի՛ք վրան ուրիշ ինչ յաւելեալ պարտաւորութիւններ ալ, որ կ'ուզէք. ան այդ բեռը կը տանի։ «Նախ պոէտ և ապա... ինչ որ կ'ուզէք»։ Հակառակ ուղղութեամբ շարժիլը գեղարուեստը իր ճամբէն կը հանէ։

II. ՇՐՋԱՆԻՆ «ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ»-ՆԵՐԸ

Մեր նոր գրականութեան մէջ հետզհետէ սովորութիւն դարձաւ տաղաչափութեամբ գրող քնարերգու ու վիպերգու հեղինակները «բանաստեղծ» անուանել և անոնց տաղաչափուած գրութիւններն ալ բանաստեղծութիւն։ Ասիկա անշուշտ պզտիկ յափշտակութիւն մըն է արձակով գրող վիպագիրներու և թատերագիրներու իրաւունքէն, որոնք արձակ գրելնուն համար կարծես կը զրկուին բանաստեղծ ըլլալէ. բայց վերջապէս արդէն սրբացած սովորութիւն մըն է և դիւրութիւն կուտայ հեղինակներու քնարերգութիւնն ու վիպերգութիւնը միասին առնելու։

Այս երկրորդ գրական շրջանի բանաստեղծներու բաւական խոշոր թուին մէջ երեք անուն բռնած են գլխաւոր դիրքերը. իրենց ասպարէզ իջնելու ժամանակագրական կարգով առաջինը Յովհաննէս Թումանեան (1869-1923) երկրորդը՝ Աւետիք Իսահակեան (ծնած 1875) և երրորդը Վահան Տէրեան (1885-1920)։

Այս սիրելի երրորդութեան համեմատական պատկերը հետեւեալն է.

Իբրեւ ուսում՝ շատ համեստ է Թումանեանի դպրոցական պաշարը. ձգած է Ներսէսեան վարժարանը Գ. թէ Դ. դասարանէն եւ այլեւս դպրոց ոտք չէ դրած. եւ իր Լոռիէն ու Թիֆլիսէն անդին աշխարհ չէր տեսած մինչեւ իր հասուն տարիքը։ Իր գրական ճաշակը, համաշխարհային գրականութեան հետ ունեցած իր ծանօթութիւնը եւ ընդհանրապէս իր լայն ու բազմակողմանի տեղեկութիւնները ձեռք էր բերած «օդին մէջէն». որովհետեւ կարդալու ալ մեծ համբերութիւն չունէր, թէեւ իր տունը իսկական գրադարանի կը նմանէր, բոլոր պատերը գրքի պահարաններ էին. «գրքերը կը թղթատէր» ինչպէս ինքը կ'ըսէր. շատ քիչ գիրք կար, որ լրիւ եւ ուշադիր կարդացած ըլլար։ Իր միտքը բնականէն թափանցող էր եւ առողջ դատող. եւ արժէքաւոր բաներն ալ իսկոյն ըմբռնելու բնազդը ունէր։

Աւետիք Իսահակեան նմանապէս կիսատ ձգած ուսում մը ունի, Գէորգեան Ճեմարանէն. բայց շատ է կարդացած, շատ ալ թափառած է թէ՛ Կովկաս եւ թէ՛ եւրոպական կարեւոր կեդրոնները միշտ գիրք մը ձեռքը. սակայն խառն ու անխտիր ընթերցում մը, ինչ որ հոն ու մոտան բերաւ։ Ու որոճացած է երկար իր տեսածներուն եւ իր կարդացածներուն հիմնական հակասութիւններուն վրայ եւ չէ կըրցած եզրակացութեան մը յանգիլ իր գրութիւններուն մէջ։

Վահան Տէրեան իր էութեամբ ուսանող մըն է կապուած համալսարանին, գիտութիւններուն եւ համաշխարհային գրականութեան։ Ան ալ դժգոհ է շուրջէն, կեանքէն ու եղածէն, բայց յափշտակուած բընաւորութիւն մըն է, նուիրուելու, ոգեւորուելու եւ ճախրելու հակամէտ։ Ու մեռած է դրեթէ իբրեւ ուսանող եւ ամուսնացած էր դեռ իբրեւ ուսանող։

Իբրեւ կեանք՝ Թումանեան խորապէս կապուած է իր հողին, իր Լոռուն, իր մանկութեան թարմ տպաւորութիւններուն եւ իր լեռնական ու գիւղական բուն ժողովուրդին։ Իր լեզուով ալ, իր վարմունքով ալ, իր զգացումներով ու գրականութեամբն ալ եղած է ու մընացած է միշտ զուտ հայ ժողովուրդ. եւ ինքն ալ իր վրայ նայած է միշտ իբրեւ հայ ժողովուրդի հոգիին ու ձգտումներուն հարազատ արտայայտիչը։ Իսահակեանն ալ իր կապերը կտրած չէ իր գիւղէն, իր սեփական ջաղացէն եւ իր մօրմէն երկար-երկար տարիներ, բայց գիրքերն ու Եւրոպան եւ քաղաքական հոսանքներուն տաք ու պաղ քամիները շատ բան այլափոխած են այդ հոգիին մէջ։ Ան չի կրնար, պատասխանել նոյն հպարտութեամբ Հայոց կաթողիկոսին, Յովհաննէս Թումանեանի նման՝ «Ես ալ հայոց բանաստեղծն եմ»։ Ան կրնայ ըսել միայն՝ «Ես ալ հայ մըն եմ եւ բանաստեղծ մը»։ Իր արտայայտութիւններուն, իր ընտրած նիւթերուն, իր մշակման եղանակին եւ իր պարզած գաղափարներուն մէջ Իսահակեան խառնուրդ մըն է հայկականի ու եւրոպականի։ Վահան Տէրեան այն աստիճան խրուած,

թաթախուած է համալսարանական ուսման, համալսարանական ընկերներու ճառերուն ու ձգտումներուն և ռուսական մայրաքաղաքի յուզումներուն ու յեղափոխութիւններուն մէջ, որ իր հեռաւոր մանկութիւնը հայ լեռնաշխարհի բարձունքներուն վրայ, իր մեծ մօրը ձեռքի իլիկին պէս, հին աղուոր երազ մըն է, որ կարօտով կը կանչէ իր նոր ու օտար մթնոլորտին մէջէն։ Բանի մը անգամ կուգայ ու կ'երթայ Կովկաս, բայց իր տունը հիւսիսն է։

Իբրեւ գրական սեռ՝ Յովհաննէս Թումանեանի երկերուն մէջ տիրողը վիպական տարրն է. ան պատկերող ու ցուցադրողն է հայ գիւղական կեանքի. ունի շատ գեղեցիկ քնարական կտորներ ալ անշուշտ, բայց իր յատուկ մեծութիւնը իր պոէմներուն մէջն է։ Մինչդեռ Տէրեանի ամբողջ բանաստեղծութիւնը զուտ քնարերգութիւն է. նոյնիսկ երբ կը ձգնի պատկեր մը նկարել, պատկերը իսկոյն անմիջական ըզգացումի արտայայտութեան մը կը վերածուի. Տէրեան չարունակ իր հոգիէն կը խօսի մեզի. և ատոր համար ալ Տէրեանի բանաստեղծութեան երեւումը Կովկասի հայութեան մէջ և մեծ անակընկալ և մեծ ուրախութիւն պատճառեց։ Քարոզ-բանաստեղծութեան և վէպ-բանաստեղծութեան սովոր էր հայ հասարակութիւնը, բայց այս զուտ հոգի-բանաստեղծութիւնը նորութիւն էր։ Իսկ Աւետիք Իսահակեան նաեւ այս տեսակէտէն խառնուրդ մըն է. և՛ վիպական երկեր ունի և՛ քընարական, բայց իր խորքը կը մնայ քնարական, ատոր համար ալ աւելի մօտիկ է Տէրեանի շունչին. կը բռնէ տեսակ մը միջին տեղը ըստ սեռի Թումանեանի ու Տէրեանի միջեւ։

Տէրեանի գրիչը աւելի կեդրոնացած է ու միակողմանի իր նիւթերով, իբրեւ բնական արդիւնքը քնարերգութեան, մինչդեռ Թումանեան կը մօտենայ աւելի բազմատեսակ նիւթերու, թէեւ ընդհանրապէս նոյն միջավայրէն առնուած։ Իսկ Իսահակեանի բազմազանութիւնը ո՛չ այնքան նիւթին ու միջավայրին մէջն է, որքան տարբեր ժամանակներու մէջ իր ունեցած տարբեր ընկերաբանական երազանքներուն, հակումներուն և ըմբռնումներուն մէջ։

Արուեստի, լեզուի ու երաժշտականութեան տեսակէտէն ամենէն բարձրն է Տէրեան. թէ՛ բնականէն ունի իր մէջը ճաշակ և թէ՛ կը դնէ իր երգերուն մէջ մեծ հոգ ու խնամք. ընտիր, ընդելուզուած աշխատանք է և երաժշտական։ Թումանեանը անփոյթ չէ այդ տեսակէտէն ալ, բայց չի հասնիր Տէրեանի աւելի կիրթ ճաշակին ու հոգածութեան։ Համեմատաբար ամենէն անփոյթը Իսահակեանն է ընդհանուր առումով, որ սակայն մէջէմէջ սքանչելի ձոյլ տողեր ունի։

Այս բոլորի հետեւանքով Թումանեանի գրական տաղանդը աւելի անճիգ ու աւելի անմիջականի, հանգիստ ու անզորր բանի մը, տպաւորութիւնը կ'ընէ մեր վրայ. Իսահակեանի տաղանդը քիչ մը աւելի

չարչրկուած է, որոնող ու անհանգիստ, իսկ Տէրեանի շնորհքը յափըշտակութիւն է ու դիւրահոս։

Յովհաննէս Թումանեանը մեր նոր գրականութեան ամենէն հայ ու հարազատ, ամենէն պարզ ու պատկերաւոր մեր մեծ բանաստեղծն է։ Աւետիք Իսահակեանը շատ հետաքրքիր ու շատ սիրելի գրական դէմք մըն է իր վարանքով, իր որոնումով, իր յոխորտանքով ու խարխափումներով, որոնք մեր ժամանակի իր յենարանը կորսնցուցած մտաւորականութեան սովորական յատկանիշներն են։ Վահան Տէրեան նըմանապէս շատ սիրելի, թարմ ու նուրբ հոգի ունեցող քնարական բանաստեղծ մըն է, որ տառապեր է իր հոգիին մէջ և գծեր է մեզի իր հոգիին տառապանքն ու երազանքը քնքուշ ու գրաւիչ երգերով։

Մնացած տասնեակ մը բանաստեղծներուն մէջ նախ լաւ է, որ առանձնացընենք մեր երեք կին քնարերգուները։ Շուշանիկ Կուրղինեան, որ դրօշակիր մըն է դասակարգային-բանւորական բանաստեղծութեան՝ ջերմ հաւատքով և դառն բողոքով։ Արմենուհի Տիգրանեան ազգային-ժողովրդական ոգեւորութիւններով երգիչ մըն է։ Եւ Լէյլի, որ բոլորովին անձնական շեշտ ունի։ Գեղարուեստական տեսակէտէն Տիգրանեան մինչեւ իր ժամանակը եղած բանաստեղծութեան ընթացիկ աստիճանէն վեր չի բարձրանար ու կը ջանայ կնոջ անունը պատուաւոր պահել այդ աստիճանին վրայ։ Շուշանիկ Կուրղինեան աւելի խորութիւն ունի ու տեղ-տեղ ալ աւելի թափ, բայց իր արուեստն է շատ միջակ։ Գեղարուեստական տեսակէտէն թէ՛ իր ներքին ապրումներու նրբութեամբ, թէ՛ արտայայտութեան անձնական շեշտով և թէ՛ յօրինման արուեստով անտարակոյս Լէյլի աւելի բարձր է և աւելի հետաքրքիր. աւելի խոյանք ունի իր գրիչը։

Այս բանաստեղծներէն պէտք է յիշատակուին նորէն գոնէ երեքը։ Վահան Միրաքեան, որու «Լալուարի որսը» իր նիւթով, ոճով ու միջավայրով Թումանեանի ստեղծագործական աշխարհէն է և հեղինակի միածին երկն է և արժէքաւոր։ Յակոբ Յակոբեան գործարանի ու բանւորութեան երգիչն էր իր ներքին բնական դրդումով և իր կեանքով՝ այդ տեսակի երգերու մօտ դառնալէն մէկ-երկու տասնեակ տարի աւելի կանուխ։ Մեծ չէ իր խօսքին ուժը, բայց գրաւիչ բան մը ունի իր հաւատքն ու յարատեւութիւնը։ Իսկ Աթաբէգ Խընկոյեան բանաստեղծ ըլլալէ աւելի զարմանալի շտեմարան մըն է ժողովրդական կենդանի ասոյթներու, ասելուկներու, բառախաղերու, համեմատութիւններու, ժողովրդական-կենդանական աւանդութիւններու և առակներու։ Իր այդ հարուստ պաշարէն օգտուելով, կարկտելով, մշակելով գրած է մանկական շատ հետաքրքիր երգեր, զանազան խաղեր և աղուոր առակներ, որով և դարձած է ինքնայատուկ դէմք մը շրջանի գրականութեան մէջ։

Գուցէ պէտք է յիշել նաև, իբրեւ իր տեսակի նորութիւն մը, Լեռենցն ու Համբարձում Համբարձումեանը, որոնք շատ ծանր լեզուով մը և խիստ խճողուած ու ո՛չ բաւարար հայերէնով մը ուզած են երգել. առաջինը իր սոցիալական գաղափարները մշակելու համար, երկրորդը իր փիլիսոփայական մտածումները մարմնաւորելու համար։ Մտքի բանաստեղծ ուզած են ըլլալ, որ շատ դժուար յաջողելու գործ է ընդհանրապէս, բայց մանաւանդ երբ չունիս հարուստ ու ճկուն լեզու մը գրչիդ ծայրը, ո՛չ ալ գրական ոճ ու յօրինուածք։ Ծանր աշխատանք մըն է այդ ոտանաւորները կարդալ ու հասկընալ ուզելը. գուցէ հետաքրքրուին մասնագէտ մարդիկ։

III. ՎԻՊԱԿԱԳԻՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Նոր գրականութեան մէջ պատմող ու նկարագրող արձակ երկերը միշտ տիրող են թէ՛ հեղինակներու թիւով և թէ՛ իւրաքանչիւր հեղինակի արտադրած բազմաթիւ երկերով։ Գեղարուեստական ստեղծագործութիւններուն մէջ իրենց ձեւով ամենէն դիւրինն են. պատկեր մը կամ մանրավէպ մը կամ այդ ձեւով նոյնիսկ աւելի երկար վիպում մը շարադրելու համար բնաւ կարիք չկայ նոր ու բացառիկ կարողութիւններու. բաւական է, որ հոգիիդ մէջ ապրած բան մը ունենաս և մտքերդ ազատ արտայայտելու բաւարար շնորհք։ Արձակ վիպող գեղարուեստը ամենէն աւելի նման է ու մօտիկ գործնական գրականութեան առօրեայ ձեւերուն, որ ամեն մարդու շրթունքին է միշտ ու գրչին ծայրը։

Հիմա մանաւանդ, որ ամեն տեղ ալ պարտադիր ուսումը կ՚ընդհանրանայ և միջնակարգ ուսումն ալ բնաւ հազուագիւտ բան մը չէ՛ վիպական կամ վիպանման քանի մը էջ բան շարադրելը դարձած է ամենուն համար մատչելի գործ մը։ Ոտանաւոր գրութիւնը, որ զգացումի թարմութեան և առաջին սիրոյ երազանքներուն հետ սերտ կապեր ունի միշտ, շատ շատերու կողմէ կը փորձուի թարմ կիսապատանեկան կիսաերիտասարդական տարիներուն, բայց շուտով ալ կը լքուի, երբ ամուսնութիւնը վրայ կը հասնի։ Իսկ վիպելը ընդհակառակը ապրած, դիտած ու մտածած հասակի հետ աւելի կը շեշտուի և անգամ մը փորձողը դրդում կ՚ըստանայ շարունակելու. ծխելու նման սովորութիւն ու հաճոյք կը դառնայ։

Այս շրջանի վիպական ընդարձակ արտադրութիւնները դիւրութեամբ ընդգրկել կարողանալու և հեղինակներու խմբումն ու համեմատութիւնը իրարու հետ աւելի յստակ դարձնելու համար՝ հոս ալ կը զատեմ վիպակային ու վիպանման գրականութիւնը վիպասանական գրականութենէն։ Բոլորովին տարբեր է հեղինակի մը մերձեցման և-

ղինակը իր աշխատանքին՝ նայելով թէ քանի մը էջերու կամ մէկ-երկու տասնեակ էջերուն մէջ իր ըսելիքը լրացնել կ՚ուզէ, թէ աւելի երկարաշունչ վիպասանութիւն մը գրել կը ցանկայ։

Թէ՛ նիւթի ընտրութիւնը, թէ՛ հոգեբանական վերլուծութիւնը, թէ գործողութեան ընթացքը, թէ՛ ոճն ու յօրինման եղանակը և թէ՛ գըրուածքին խորքն ու շօշափած հանրային հարցերը իրենց յատուկ ու իրենց յարմար ճամբան կը բռնեն այդ երկու տարբեր պարագաներուն։ Խնդիրը միայն աւելի կարճ կամ աւելի երկար ըլլալուն մէջը չէ, շատ աւելի բարդ է հարցը. նոյնիսկ կը փոխուի հեղինակի վերաբերումը դէպի իր աշխատանքը. որոշ չափով մը ընկերաբանական և հոգեբանական ուսումնասիրութեան գոյն կ՚ըստանայ։

Վիպակային գրութիւններ են այն բոլոր գեղարուեստական հակում ունեցող կարճ երկերը, որոնք սովորաբար պատկեր կը կոչուին, պատմուածք։ Որչափ որ մէջը որոշ գործողութիւն մը, որոշ հոգեբանական իրողութիւն մը իբրև առանցք ներկայանայ, այնքան կ՚ընդգծուի գրուածքին գեղարուեստական ամբողջութիւնը, վիպումը կը դառնայ վիպակ, մանրավէպ, նորավէպ։ Երբ կը պակսի գործողութեան կամ հոգեբանական այդ կարմիր թելը՝ գրուածքը կը ցրուի, կը կորսնցնէ գեղարուեստին հիմնական յատկութիւնը, կը թերանայ, ինչքան ալ որ ազուոր նկարագրութիւններ ու հետաքըրքիր կտորներ ունենայ. կ՚ըստացուի վիպանման գրութիւն։

Ըստ իրենց նիւթին, ոգիին կամ միջավայրին այդ վիպակային գրութիւններուն զանազան որոշիչ անուններ կուտանք՝ գիւղական վիպակը կայ, յեղափոխական վիպակը, ընկերաբանական վիպակը կայ, սիրային վիպակը, հոգեբանական վիպակը, արևելեան վիպակը կայ, պատանեկան վիպակ։

Այս շրջանի վիպակային գրականութեան երկու կարևոր դէմքերն են Աւետիք Ահարոնեան (ծնած 1866) և Վրթանէս Փափազեան (1866-1920)։

1. Ահարոնեանը այս երեսնամեակի տիրապետող գրիչն է։ Ամբողջ շրջանը Դաշնակցութեան հմայքին տակն է և Ահարոնեանն ալ Դաշնակցութեան վիպագրողն է։ Այս շրջանի ժողովրդական ընդհանուր հոգեբանութեան, ընդհանրութիւնը յուզող զգացումներուն, ցաւին ու ակընկալութեան արտայայտիչը։

Շրջանի միւս հեղինակներն ալ աւելի կամ նուազ չափերով գըրութիւններ ունին միևնոյն ուղղութեամբ և նոյն ոգիով. պատկերներ ու վիպակներ, ուր կը նկարագրուին Թուրքիայի հայութեան կրած հարուածները, անտանելի պայմանները, գաղթի, հալածանքի ու դիմադրութեան փորձերը, ինչպէս և գրուագներ ֆետայիներու կեանքէն ու կռիւներէն։ Բայց և այնպէս Ահարոնեանը բացառիկ է

անոնց մէջ. Ահարոնեանը ամբողջովին նուիրուած է իր ժամանակաշրջանի տիրող շարժումներուն, ցնցումներուն, դէպքերուն, տեսակ մը օրը օրին հետեւող. իր գրչի մշտական ու հիմնական նիւթն է ատիկա զանազան ձեւերով. և իր գրիչը կարող գրիչ մըն է։

Իր այդ հիմնական նիւթի էութենէն կը բղխին իր գրչի թերութիւններն ու առաւելութիւնները։ Ա՛խ ու վա՛խ շատ ունի իր գրիչը և «Արցունքի հովիտ» է իր գրականութիւնը. և ասոր զուգընթաց ճառական-ճարտասանական ուռեցք մը ունի իր ոճը և կառուցումն ալ տեղ-տեղ արուեստական գծեր։ Ասոնք թերութիւններ են, որոնք խիստ աչքի չէին իյնար գուցէ իրենց գրութեան միջոցին, երբ ամբողջ շրջապատը նոյն տրամադրութիւններով կը թրթռար, բայց հետըզհետէ քանի կը հեռանանք այդ երեսնամեակէն և քանի պայմանները կը փոխուին, այնքան աւելի զգալի կը դառնան։

Բայց իր նիւթէն և իր ժամանակի տրամադրութենէն կու գան նաեւ իր երկու կարեւոր առաւելութիւնները։ Ահարոնեանը գիտէ, որ հայ ժողովրդի սրտէն կը խօսի և հայ ժողովրդի սրտին կը խօսի. և և տաք համար ալ թափով կը խօսի և ոգեւորութեամբ կը խօսի. ուժ ունի իր արտայայտութիւնը, իր համեմատութիւնները, իր պատկերացումը. մարգարէական բողոք մը. հառաչք մը, նզովք մը կայ իր խօսքերուն մէջ. և իր լեզուն փոթորիկին յաջորդող դեռ չնըստած ծովու ելեւէջն ունի, որ գրաւիչ է, նոյնիսկ երբ ճառ ու ճարտասանութիւն է ըրածը։

Ահարոնեանի գրութիւնները շատ են և՛ թուով և՛ տեսակով։ Խոշոր մաս մը յօդուածի ու պատմուածքի միջին վիճակ մը ունին. ունի ուղեւորական ընդարձակ նկարագրութիւններ, ունի ուսումնասիրութիւններ, ունի տրամաներ, ունի մէկ-երկու հատ աւելի երկարաշունչ վէպեր, բայց իր շնորհքն ու առանձնայատկութիւնները ամենէն աւելի իր վիպակներուն մէջն է, որ կը ցայտէ։

Գեղարուեստօրէն իր ամենէն յաջող երկերը այն պատմուածքներն են, ուր իր մանկութեան ու իր հայրենի գիւղական կեանքի յուշերը, տեղերը, դէպքերը կը նկարէ մեր աչքերուն դէմ։ Այլեւ յեղափոխական տաք շունչով գրուած այն վիպակները, որոնք ազատութեան ձգտող ժողովուրդի մը արիւնոտ ճամբան կը գծեն։

2. Վրթանէս Փափազեան շատ մը կողմերով տեսակ մը հակադրութիւնն է Աւետիք Ահարոնեանի։

Իր լեզուն հասարակ է, տեղ-տեղ թափթփած, թէեւ յաճախ զգալի է ճիգ մը կոկիկ ու մշակուած ըսելու, բայց բոլորովին տարբեր Ահարոնեանի լայն ու առատ արտայայտութենէն։ Ահարոնեանի գրութիւնները միշտ կիրակի օրուան հագուստներով են ընթերցողի դիմաց. Փափազեանի գրուածքները միշտ ամենօրեայ զգեստներով կը ներկայանան, շատ-շատ նոր կարմիր փողկապ մը մէջէմէջ։

փափազեան ալ հոգիով յեղափոխական մըն է, բայց ո՛չ Դաշնակցական իմաստով. ազգայնականէն աւելի իր հետաքրքրութիւնը լայն մարդկային սոցիալական փոփոխութիւններու եղեր է։ Ժընեւի իր ուսանողական տարիները և իր ընկերաբանական ընթերցումները մէկ անգամ ընդմիշտ իրենց կնիքը դրած են անոր մտածման և ստեղծագործութեան վրայ։

Ո՛չ լալկանութիւն ունի, ո՛չ ճարտասանութիւն, բայց շատ դատողութիւն, պարսաւ ու բողոք կապիտալի, ֆեոտալի, անիրաւութիւններու և անարդարութիւններու դէմ։ Այս բոլորի մասին սակայն աւելի կը խօսուի, քան կը ներկայացուի. մինչդեռ միայն ներկայացուածն է, որ ուժ կ՚ըստանայ և գեղարուեստական արժէք։

Այս համամարդկային յեղափոխական դատողութիւններով և մեր հայ կեանքին քիչ քսուող նիւթերով բնականաբար Փափազեան չէր կրնար ունենալ այդ ժամանակաշրջանին մէջ Ահարոնեանի ժողովրդականութիւնը։ Մանաւանդ որ չունի նաև Ահարոնեանի երեւակայութեան ազատ խաղը, իր ոտքը միշտ հողին վրան է. և ունի տեսակ մը իր ուրոյն նիւթերն ու աշխարհը, որոնք անհետաքրքիր չեն, բայց տեսակ մը մեկուսի կը մնան ժամանակի ընդհանուր հոսանքէն։

Փափազեանն ալ շատ է գրած Ահարոնեանի պէս և փորձած է գրականութեան բոլոր տեսակները. Թղթակցութիւններ ունի լրագրական, ուղեւորութիւններ, ուսումնասիրական աշխատանքներ, թռուցիկ յուշեր, նկարագրութիւններ, պատմուածքներ, վիպակներ, մէկ-երկու հատը քիչ մը աւելի երկար, նաև մէկ-երկու թատերական երկեր։

Բայց Փափազեանի ալ մասնաւորապէս արժէքաւոր գրութիւնները և յատկապէս գեղարուեստական տեսակէտէն կեդրոնացած են իր վիպակներուն մէջ։ Ահարոնեանի նման, և քիչ մը ընդհանրապէս ամեն հեղինակի նման, իր ամենէն յաջող գրուածքները իր մանկութեան ու պատանութեան թարմ տարիներէն քաղած յուշեր են։ Այլև մասնաւորապէս շատ նոր ու գեղեցիկ է մեր գրականութեան համար հայ բոշաներու կեանքէն առնուած «Խաթ-Սապան»։

Երեսուն-երեսունհինգ անուն մը կարելի է իրար բերել, որոնք վիպակներ ունին հրապարակի վրայ այդ շրջանէն։ Ոմանք մէկ-երկու գրութեամբ միայն կը մասնակցին և աւելի պատահական մարդոց բնոյթ ունին։ Կան ալ, որ գրած են բաւականին, երբեմն նոյնիսկ յամառութեամբ ու երկարատեւ, բայց հազիւ կը հասնին միջակ արժէքով գրութեան մը սահմանին։

Վիպակային այս գրականութիւնը քիչ մը դժուարութեամբ կարելի է խմբել երեքի. դժուարութիւնը հոն է, որ մէկն ու միւսը իր որոշ գրուածքովը կարելի է սղմեցընել նաև միւս խումբերուն մէջ։

Բայց իր երկրուն միջավայրը, շունչն ու նպատակը ընդհանրապէս աչքի առաջ ունենալով՝ կարելի է բաժնել երեք խումբի։

Առաջին խումբը կը կազմեն յատուկ գիւղի կեանքն ու պայմանները ներկայացընել ուզող վիպակները։ Եւ պէտք է յիշել գոնէ Ստեփան Տէր Աւետիքեան, Ատելեան և Ծուղուրեան։ Առաջինը այնքան գիւղական կեանքի նկարագրող չէ, որքան գիւղական կեանքէն իր նիւթերն առնող։ Ծուղուրեան յատկապէս գիւղի դէմքերը տալ կ՚ուզէ և լաւ կը գծէ ու կենդանի։ Ատելեան աւելի վիպական տրամադրութիւն ունի․ կը սիրէ յամենալ ու խորանալ ու վերլուծել գիւղի ցաւերն ու պայմանները․ և շուտ է մեռած։

Երկրորդ խումբը այդ տեսակ սահմանափակում չունի․ կը ձգտի ընդհանրապէս կեանքն ու մարդկային հոգին պատկերել փոքր վիպումներու մէջ, ըլլայ քաղաքի կեանքէն առնուած, մտաւորական մարդոց կեանքէն, բանուորական կեանքէն թէ հեռաւոր արեւելեան միջավայրի մը մէջ ներեւակայուած մարդոց կեանքէն։ Այս տեսակի ընդհանուր կեանք ու հոգի պատկերելուն կը մասնակցին իրենց մանր վիպակներով և Թումանեանը և Իսահակեանը շատ գեղեցիկ էջերով։ Պէտք է յիշել Զուպարը, Արշալոյս Մխիթարեանը, Սիմոն Շխեանը, որոնք բոլորովին տարբեր ուղղութիւններով խոստումնալից սկիզբ մըն են տուած, բայց չեն շարունակած։ Նկարիչ Գէորգ Պաշինջաղեան և դերասան Միքայէլ Մանուէլեան, որոնք իրենց յատուկ արուեստին կցած են նաեւ գրական քանի մը արժէքաւոր կտորներ։

Երրորդ խումբը կը կազմեն մասնաւորապէս մանկական ու պատանեկան տարիքի մէջ եղող ընթերցողներու համար գրուած վիպակային մանր երկերը։ Նորէն Յովհաննէս Թումանեանն է թէ՛ քանակով և թէ՛ արժէքով ամենէն կարեւորը։ Արժէքաւոր գրութիւններ ունին այդ ուղղութեամբ Սիմակը գլխաւորապէս գիւղական կեանքէ և Ստեփան Լիսիցեան քաղաքային կեանքէ, գլխաւորապէս դպրոցական միջավայրէ։ Սարգիս Բամալեան, Լեւոն Մելիք-Ադամեան և Սէյրի նմանապէս բաւական գրութիւններ ունին վիպական կամ հեքիաթական, մանուկներու ընթերցման համար, կա՛մ ինքնագիր կամ ռուսերէնի հետեւողութիւն։

Առանձին տեղ մը ունի Կարէն Միքայէլեանը, որ գրած չէ պատանութեան համար, այլ մեծերու, բայց գրած է որբերու ու զրկուած պզտիկներու կեանքէն հարազատ ու ջերմ շունչով։

IV․ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

Այս շրջանը իր բանաստեղծական երրորդութեան նման ունի նաեւ իր վիպասան երրորդութիւնը․ վիպողներ, որոնց նախասիրած

գրութեան ձեւը երկտրաշունչ վիպասանութիւններ են. ո՛չ պատահաբար և ի մէջի այլոց նաեւ վիպասանութիւն մը, այլ իբրեւ ստեղծագործական տեւական գիծ, իբրեւ գրական-հոգեբանական տիրող յատկութիւն:

Վիպասան երրորդութիւնը կը կազմեն երեք կեղծանուն՝ Շիրվանզադէ, Մուրացան և Նարդոս:

Անոնցմէ միայն Մուրացանն է, որ ունի գաղափարախօսութիւն, ներքին քարոզ մը, ազգին նուիրուելու քարոզը և իր բոլոր երկերուն մէջ, ըլլան ժամանակակից կեանքէ առնուած, թէ պատմութեան էջերէն: Ժամանակակից կեանքէ առած իր վէպերուն մէջ աւելի հաստ է ընդգծումը և աւելի խանդավառ: Պատմական վէպերուն մէջ թէ՛ աւելի մեղմ է ինքնին այդ քարոզը և աւելի գեղարուեստական ձեւով. և թէ՛ աւելի դիւրին է պատմական երկի մէջ հաշտըւիլը այդ քարոզին, քանի որ պատմութիւնը ինքը քարոզ մըն է իր խորքին մէջ ամեն տեղ և ամեն ժողովուրդի համար. գիտակից թէ անգիտակից ամեն տեղ ալ պատմիչ ու պատմաբան իրենց գրութիւնները ապաս են գրած որոշ գաղափարի մը քարոզութեան. կամ կրօնական ու դաւանաբանական քարոզութիւն մըն է, կամ տոհմաբանական, կա՛մ աւատական, դասակարգային, կամ ցեղային ու ազգասիրական:

Նկարելու ու պատմելու շնորհք ունեցող հեղինակ մըն է Մուրացանը: Իր ամենէն ժողովրդականացած վէպը՝ «Գեւորգ Մարզպետունի»-ն հեղինակը իր կեանքի ամենէն հասուն տարիներուն մէջ հիմնապէս վերամշակած էր, խորացուցած ու լայնցուցած և ոճաւորութեամբ կը պատրաստուէր տպագրութեան տալու, երբ հայ-թաթարական տխուր ընդհարումներու միջոցին պատրաստ ձեռագիրը հրդեհի զոհ գնաց: Հեղինակի մը համար խորունկ վիշտ մըն է ասիկա՝ իր սիրած աշխատանքին կորուստը, որ և կորուստ մըն է անշուշտ մեր գրականութեան համար: Մնաց հին նախնական գրութիւնը, որ կարելի է մեզի կը բաւարարէ, բայց բնականաբար այլեւս բաւարարել չէր կրնար իր հեղինակին:

Իսկ Շիրվանզադէն ու Նարդոսը կը գրեն կեանքը պատկերելու համար, ոչ թէ կեանքին ուղղութիւն տալու համար:

Շիրվանզադէն կը գրէ կամ կ'ուզէ գրել առանց իրականութենէն հեռանալու. մտքի թափառումներու և սաւառնող երեւակայութեան բարեկամ չէ. յուշագրող մըն է և նկարագրող մը. և այդ սահմաններուն մէջ միայն իր մտքին ազատութիւն կու տայ, իբրեւ լրացում կամ սրբագրում իրականութենէն իր առած նշումներուն: Մինչդեռ Նարդոս շատ բան իր հոգիէն կը գրէ. և իրականութենէն կ'օգտուի այն չափով, ինչ չափով որ իր մտածումը մարմնաւորելու պէտքի կրնայ գալ:

Ասոր զոյգ կ'ընթայ նաեւ իրենց գործածած լեզուներուն տար-

թերութիւնը։ Նարդոս շատ աւելի լեզու ունի և իր արտայայտութիւնը մշակելու ճիգ։ Շիրվանզադէ անփոյթ է. շատ համեստ է իր լեզուն. իրական ըլլալու և կենդանի կերպով պատկերելու իր ճիգերէն դուրս՝ շատ չի մտահոգուիր այդ տեսակի «արուեստական» բաներով. կը գրէ ինչպէս որ գրչին եկաւ. ատիկա կը համարէ իսկական իրականութիւն։

Նարդոս աւելի որոճող է իր նիւթերուն վրայ, աւելի քիչ գրող և աւելի սահմանաւոր է իր նիւթերուն և տեսութեան շրջանակը։ Շիրվանզադէ համարձակ է աւելի և աւելի բեղմնաւոր. բայց իր նիւթերուն մէկ շատ խոշոր մասը միշտ կը դառնայ նոյն հարցերուն շուրջը. գլխաւորապէս քաղքենի, առևտրական դասակարգի ամուսնական կեանքի ներքին անառողջ վիճակին պատկերացումը. և ոչ ամեն անգամ ժուժկալ լեզուով մը։

Այդ քաղքենի, դրամի ետևէ վազող մարդիկը, երբ մասնաւոր խոր հոգեբանութեամբ մը ներկայացուած չեն, լուրջ հետաքրքրութիւն և գրաւչութիւն մը չունին իրենց վրայ մեր այս հետզհետէ նոր հուներով հոսող ժամանակներուն մէջ։ Իսկ դրամի հետ սերտօրէն կապուած սիրոյ մանրամասնութիւններն ու հիւանդագին երևոյթները հեռու են մեր հոգին բարձրացընելէ. աժան ռոմանի տըպաւորութիւն կ'ընեն և շատ տեղ արուեստական, եղծուած ու անառողջ կ'ըզգանք. աս է Շիրվանզադէի երկերուն մէկ մասին անհրապոյր ըլլալուն պատճառը, թէ չէ՝ ո՛չ նկարելու, ո՛չ արտայայտելու, ո՛չ ալ դիտելու ուժը չի պակսիր իրեն։

Եւ ճիշդ ատոր համար ալ շատ աւելի հետաքրքիր ու գրաւիչ կը դառնան իր երկերը, երբ նիւթը քաղքենի այդ կախարդական շըրջանակէն դուրս կու գայ։ Երբ կը գծէ հանրային նոր ու շատ աւելի արժէք ներկայացընող դէմքեր, ինչպէս «Արսէն Դիմաքսեանն» է, երբ իր մանկութեան յիշողութիւնները մեզի կը պատմէ, երբ գաւառի կեանքը կը պատկերէ, ինչպէս է իր «Ցաւագար»-ը, կամ երբ երիտասարդ «Արտիստ»-ի մը դէմքն ու շրջապատը կը գծէ մեզի. ինքն ալ իսկոյն կը դառնայ արտիստ։

Նարդոս աւելի որոնող հոգի մըն է, բայց յստակ չէ իր որոնածը և խորունկ չէ իր թափը. Շիրվանզադէ, դիցուք և աւելի կոպիտ, բայց աւելի ուժեղ է, թէ՛ իբրև անձ, թէ՛ իբրև վիպասան։

Գրական շեշտուած շնորհք ունեցող մարդիկ ընդհանրապէս կառչած չեն մնար գրական միայն մէկ ձևի մը վրայ, ինչքան ալ ստեղծագործելու այդ որոշ եղանակը իրենց հակումներուն աւելի համապատասխան ըլլայ։

Աւետիք Իսահակեանը իր խորքին մէջ քնարերգու մըն է, բայց ունի աղուոր ու հետաքրքիր վիպակային գրութիւններ. և ունի գըրած երկարաշունչ և գեղեցիկ վիպասանութիւն մը «Ուստա Կարօն»,

որ Դաշնակցական տիրապետութեան շրջանի գիւղական դէմքերն ու հոգեբանութիւնը մարմնաւորել կը ձգտի։ Մեծ մասը տպագրուած է արդէն, բայց կը մնայ անաւարտ։ Կ՚ըսեն վերամշակման ենթարկելու վրայ է պոլշեւիկեան պատուաստումով. մաղթենք որ չի փճացընէ. կարկըտանին յաջողն ալ իսկականին չի հասնիր։

Շրջանի կին վիպասանն է Տիկին Խատիսեան, որ շարք մը վէպեր ունի քաղքենի ընտանեկան կեանքի ու պայմաններու պատկերացումով ու քննադատումով, այսինքն նոյն աշխարհը, ուրկէ Շիրվանզադէն առած է մեծ մասով իր նիւթերը. միայն թէ տիկինը չունի Շիրվանզադէի բնական ստեղծագործ ուժը, ո՛չ ալ անոր մերկապարանոց ըլլալ ուզող ու կոպիտ կողմերը։ Փեսայ որսացողները և նման նիւթերը անցուցած են իրենց ժամանակը, կորսնցուցած են իրենց հետաքրքրութիւնը գեղարուեստի ծարաւ ունեցող հոգիներու համար. Սունդուկեանը դեռ եօթանասնական թիւերուն դրած է արդէն այդ նիւթերուն ետեւը իր վերջակէտը և դրած է խնդալով։ Տիկին Խատիսեանի վէպերէն ամենէն ընթեռնելին «Հեղինէ»-ն է, եթէ մանաւանդ ըլլար քիչ մը աւելի սեղմ ու կարճ։

Իբրեւ վիպասանութիւն աչքի իյնող երկ մըն է Համբարձում Առաքելեանի «Ջհուտ Բուչան»-ը։ Պարսկական կեանքէ ու պատմական վէպ. պատմուած է կենդանի ու կը կարդացուի հաճոյքով։ Եւ գեղարուեստական աւելի մեծ պահանջներ ալ դնելու իրաւունք չունինք. տեսակ մը հետաքրքիր հիւր է մեր գրականութեան մէջ։

Հիւրաբար մօտենալ չենք կրնար Ատրպետի վէպերուն. ընդհակառակը Ատրպետ գրած է ամբողջ երեսնամեակի ընթացքին յամառ վճռականութեամբ և շատ յարգելի լրջութեամբ շարք մը վիպասանութիւններ, որոնց մէջ բաւական բան կայ այդ ժամանակներու զանազան կեդրոններուն մէջ հայ կեանքը ուսումնասիրել ուզող մարդու մը համար, որոնց գեղարուեստական արժէքը սակայն մեծ բան մը չէ։

V. ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐ

Թատերական երկը մէկ տեսակն է վիպագրութեան, բայց իր տարբերութիւնը ամբողջովին խօսակցութիւն ըլլալու ձեւին մէջը չէ միայն, ինչպէս յաճախ կ՚ընդգծուի։ Բոլորովին տարբեր է իր շէնքը և իր նիւթին մշակումը. շատ աւելի կեդրոնացում ունի իր մէջ, շատ աւելի խիստ հոգեբանական յաջորդականութիւն կը պահանջէ և շարժուն գործողութիւն. և ամեն ինչ երկու-երեք ժամուան մէջ պէտք է ըսուի, կատարուի ու լրանայ. դանդաղիլ կարելի չէ։ Հոգեբանութեան, շարժումի և արտայայտութեան ամեն յաւելում, ամեն լճա-

ցում, ամեն երկարնցում յօրանջ կը բերէ հանդիսականներու շըր-թունքին․ դերասանը բեմին վրայ վայրկեան մը կենալու ու շունչ առնելու իրաւունք չունի․ ամեն ինչ կը հոսի արագ, անընդհատ ու անդարձ։ Գեղեցիկ գրականութեան երեք հիմնական տեսակներէն ա-մենէն խստապահանջն է, ամենէն աւելի բարդ պայմաններ կը դնէ և իր յօրինուածքով ամենէն դժուարն է։

Մեր այս երկրորդ շրջանին մէջն ալ դեռ միշտ երկրորդական տեսակ մըն է թատերական ստեղծագործութիւնը և՛ որակով և՛ քանա-կով։ Դեռ չկայ գրական նոր լեզուով թատերագիր տաղանդ մը բար-բառագիր Սունդուկեանցին դիմագրելի։

Միայն Լեւոն Մանուէլեանն էր բեմական ստեղծագործութեան այդ ինքնայատուկ սէրն ու ներքին պահանջը ունեցողը, բայց ան ալ ինչպէս իր քերթուածներուն, այնպէս ալ իր շարք մը թատերակ-ներուն մէջ աւելի սիրահար մըն է գեղարուեստի, քան ստեղծագոր-ծող մը գեղարուեստի։

Միւս թատերագիրները մեր վիպասաններն են, որոնք մասամբ ներքին դրդումով, մասամբ Արտիստիկական ընկերութեան կողմէ ներ-կայացնելիք նոր երկեր հասցնելու արտաքին դրդումով, փորձած են իրենց գրիչը նաև այդ ուղղութեամբ։ Երբեմն ուղղակի իրենց վէպերը վերածած են թատերակի, որ միշտ ալ խոհանոցային աշխա-տանք մըն է և գրական տեսակէտէ անարժէք։ Պէտք է կարդալ բուն իր վիպական ձևին մէջ, եթէ հարազատութիւն ու գրական վայելք է մեր փնտռածը։

Բնականէն իբրև թատերակ գրուած երկերէն քանի մը հատը ներկայացուած են կովկասեան բեմերուն վրայ աւելի կամ նուազ չնչին յաջողութեամբ։ Այսպէս է Մուրացանի «Ռուզան»-ը՝ պատ-մական խաղ մը․ Աբել Ապրեսեանի «Մարուող ծրագներ»-ը՝ ժամա-նակակից քաղաքային կեանքէ․ Շիրվանզադէի «Պատուի համար»-ը, «Եւգինէն», իր սովորական քաղքենի ընտանեկան կեանքի պատկե-րացումներ․ և Ահարոնեանի «Արցունքի հովիտ»-ը ու «Սև թռչուն»-ը, միշտ կապուած ըստ իր սովորութեան թրքահայ իրականութեան։

Նարդոս և Փափազեանն ալ ունին բեմական քանի մը թատե-րակներ, որոնք նմանապէս խաղացուած են աւելի կամ նուազ յաճա-խութեամբ։ Յատկապէս պէտք է յիշել Փափազեանի «Ժայռ»-ը։ Շըր-ջանին վերջերը հանրային հետաքրքրութիւնն ու ուշադրութիւնը քա-շեց իր վրան Միքայէլ Մանուէլեանը, որ դերասան է, իր մէկ կամ երկու արար եղող կարճ բեմական երկերովը, որոնք արևելեան ֆոն ունին և հոգեբանական հրապոյր։

Դ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

(1920-ԷՆ ԱՍԴԻՆ)

Երկու համաշխարհային պատերազմներու վերջերուն մէջ ինկած երեսնամեակի մասին ալ քանի մը ընդհանուր գծերով պիտի խօսիմ առանց անհատ հեղինակներու գործերուն գնահատմանը մօտենալու։ Արեւելեան մեր գրական բաժնին համար ասիկա շատ աւելի հարկեցուցիչ է, քանի որ մեր հայրենի հողերուն վրայ կատարուած ամեն տեսակի աշխատանքներուն հետ քիչ մը մօտիկէն ծանօթութիւն ունենալը դուրսը գտնուողներուս համար եղած է անկարելի։

Յատկապէս գրականութեան մասին խօսելով՝ սաստիկ դժուար էր մեր արեւելեան հեղինակներուն երկերը ձեռք ձգելը, ինչպէս և պարբերականները։ Ամենէն յայտնի անուններուն հազիւ մէկ-երկու գիրքը ձեռքս է ինկած. շատերու երկերն ալ ամենեւին չեմ տեսած։ Այս պատճառով ընդհատ ու թերի ծանօթութեամբ անկարելի ու աւելորդ կը դառնայ անհատ հեղինակներու մասին կարծիք մը յայտնելը այս տեսակ գրուածքի մը մէջ։ Բայց այդ կտրտուած ու պատառիկ ծանօթութիւններու միջոցով ալ ըմբռնելի է նորէն մեր հայրենիքի մէջ տիրող գրական մթնոլորտը և տեսանելի է գրականութեան բռնած ընդհանուր ընթացքը։

Նախորդ շրջանի հետ համեմատած կովկասեան հայութեան կեանքն ու վիճակը խոշոր փոփոխութիւն էր կրած քսանական թիւերու ճիշդ սկիզբէն։ Վիճակի այդ փոփոխութիւնը քաղաքական հողի վրայ չէ, որովհետեւ շատ կարճ անկախութեան շրջանէ մը ետքը՝ պոլշեւիկեան բանակներու Կովկաս մտնելովը մեր հայրենիքն ալ մեր հարեւան ժողովուրդներուն հետ դարձաւ նորէն ռուս պետութեան մէկ անբաժան ծայրագաւառը, ինչպէս որ եղած էր հարիւր տարիէ իվեր։

Իրաւ է, հիմա մեր կովկասեան Հայաստանը կը կրէ «Հայկական ռեսպուպլիկա» փառաւոր անունը, բայց ատիկա ժամանակակից քաղաքավարական արտայայտութիւն մըն է միայն։ Ռուսաստանի կցուած բոլոր «ռեսպուպլիկա»-ները գործնականին մէջ միայն վարչա-

կան արժէք մը ունին, ո՛չ քաղաքական։ Ինչպէս նախորդ ամբողջ դարու մը ընթացքին, այնպէս ալ հիմա Կովկաս ապրող հայութիւնը հպատակ ժողովուրդ մըն է ռուս լայնածաւալ պետութեան ձեռքին տակ։ Մեր երկիրը օգտագործողը, ղեկավարողը և պաշտպանողը ռուս պետութիւնն է, ռուս կեդրոնական կառավարութեան կամքը, նոյն բացարձակութեամբ, ինչպէս և առաջ։

Եւ ուրիշ կերպ ալ ըլլալ չի կրնար, քանի որ մեր երկիրը զէնքով տիրուած աշխարհ մըն է ռուսի համար, կռուով խլուած հողեր ուրիշ պետութիւններէ և կը կառավարուի ու կը պահուի ուժեղի իրաւունքով։ Աս է հիմա աշխարհիս երեսին դեռ ամեն տեղ ալ մարդկութեան ըմբռնած ու գործադրած քաղաքակրթութեան աստիճանը․ միապետ ըլլայ թէ բազմապետ, ընկերվարական ըլլայ թէ համայնավարական՝ տիրապետութեան տեսակէտէն բոլորի ալ սկզբունքը նոյնն է՝ իրաւունքը թնդանօթին բերանն է։

Մեր նախորդ շրջանի ու այս շրջանի միջեւ եղած իրական տարբերութիւնը ռեժիմի փոփոխութիւն է։ Փոխուած են Ռուսաստանի ներքին տէրերը․ հին ցարական և ազնուական դասին յենած տիրապետութեան փոխարինած է կուսակցութեան մը տիրապետութիւնը, որ ինքզինքը բանուորա-գիւղացիական կ՚անուանէ, և իրականին մէջ առանձնաշնորհեալ դասակարգ մըն է նորէն։ Այս նոր կուսակցութիւնը տիրապետութեան է եկած արիւնոտ պայքարներով և երկար ներքին պատերազմով․ և մշակած է խիստ կեդրոնացած կառավարութեան եղանակ մը՝ արգիլելու համար ամեն մտածում, որ կը տարբերի իր ըմբռնումէն և անմիջապէս ու անխնայ պատուհասելու համար ամեն փորձունք, որ կը շեղի իր պահանջածէն։

Մեր հայրենիքն ալ, իբրեւ այդ մեծ պետութեան մէկ փոքրիկ գաւառը, ենթակայ է բնականաբար նոյն կեդրոնացման և նոյն կարգերուն ու ըմբռնումներուն։ Ատոր համար է, որ մեր երկրի մէջ ալ ոչ-մէկ քայլ առնել կարելի չէ, առանց ռուս պետական կեդրոնի հըրամանին ու հրահանգին, ըլլայ տնտեսական, ըլլայ կուլտուրական, ըլլայ կրօնական կամ զինուորական, նոյնիսկ զուտ վարչական մարզերուն մէջ։ Ասոր համար է, որ մեր երկրի մէջ ալ ամենքը և ամեն տեղ պէտք է խստօրէն կատարեն, գրեն ու խօսին ըստ տիրապետող կուսակցութեան ըմբռնումներուն ու պահանջներուն։ Եւ այդ պատճառով ալ ամեն մարդ ու ամեն գործ ու շարժում և ամեն խօսք ու գրութիւն ենթակայ է մշտական խիստ ու մանրակրկիտ հսկողութեան մասնաւոր կոմիտէներու կողմէ։

Ասիկա առաջին կարեւոր կէտն է, որ պէտք է աչքի առաջ ունենանք մեր հայրենիքի կեանքն ու նոր գրական երեւոյթները ճիշդ ըմբռնելու համար։

Այս երեսնամեակի երկրորդ հիմնական տարբերութիւնը իր նա-

խորքներէն մեր երկրի ստացած վարչական ձեւն է։ Խորհրդային Ռուսաստանը սկզբունքով ինքզինքը հռչակեց իբրեւ Դաշնակցական ազատ կազմ ունեցող պետութիւն մը, որով և ընդունեց իւրաքանչիւր ժողովուրդի սահմաններուն մէջ և ներքին տեղական գործերու համար ազգային որոշ «ինքնուրոյնութիւն» մը. այսինքն տեղական լեզուն պահելու, տեղական վարչութիւն մը ունենալու և տեղական պոլշեւիկեան կազմակերպութեան ձեռքով իրենց ներքին գործերը վարելու իրաւունքը, անշուշտ ռուսական կեդրոնական վարչութեան հրահանգող ու ղեկավարող վերին ու մշտական հսկողութեան տակ։

Որով մեր երկիրն ալ այս երրորդ, պոլշեւիկեան երեսնամեակին ունէր հայ վարչութիւն, հայ լեզուով դատարան ու դպրոց, հայ համալսարան և ընդհանրապէս իր տեղական, տնտեսական ու կուլտուրական պէտքերը տնօրինող, աւելի ճիշդ է ըսենք՝ գործադրող «Հայկական կառավարութիւն» մը. այս կառավարութիւնը ունէր նաև իր տրամադրութեան տակ «ռուսական Դաշնակցական կազմէն» ստացած որոշ պիւտճէ՝ իր վրայ դրուած պարտաւորութիւնները կատարելու համար։ Ասիկա Ռուսաստանի հայ կեանքին մէջ նորութիւն մըն է և մեծ նորութիւն մը, ինչքան ալ որ սահմանափակ ըլլայ այդ վարչութեան իրաւունքները, ինչքան ալ ամեն տեսակի արգելքներու և հսկողութեան տակ գործէ և ինչքան ալ լեզուն ըլլայ ռուս ոգիով, ռուսական շահերուն ծառայող ռուսական ազդեցութիւններով։

Երբ երրորդ երեսնամեակի այս երկու հիմնական նորութիւնները միացնենք իրարու՝ կ՚ըստանանք հայ կեանքի քաղաքացիական պայմաններուն և հայ գրականութեան ընդհանուր բնութագիծը։ Այս շրջանին ամեն ինչ մեր հայրենիքին մէջ աւելի կաշկանդուած է տնտեսապէս ու հոգեպէս, աղճատուած է հայկականը օտար կաղապարներու տակ ճնշուած և ժողովուրդի կեանքն ալ ըստ երեւոյթին շատ աղքատ վիճակի մէջ. բայց վարչապէս ստացած ենք ազգային անջատ կերպարանք և մեր հայ լեզուն ստանձնած է որոշ տեղական-պետական դեր. բա՛ն մը, որ առաջ չկար։

* * *

Այս փոփոխութիւններէն ամենէն աւելի նպաստաւորուած եղաւ հայ գրականութեան գիտական ճիւղը, աւելի ճիշդ է ըսենք հայագիտական ճիւղը. միւս ճիւղերուն մէջ ըստ երեւոյթին տիրապետողը միշտ ալ ռուսերէնն է։

Հայ մարդիկ, հայ միջավայրի մէջ, հայ ուսանողութեամբ շըրջապատուած, վերջապէս կրցան նուիրուիլ հայ երկրի, հայ անցեալի, հայ լեզուի ու գրականութեան ուսումնասիրութեանը հայ հաստատութեան մէջ, որ և իսկոյն տուաւ իր պտուղը։

Երեւանի մեր հայ համալսարանը հիմնուած է 1920 թուականին «Հայ Հանրապետութեան» ձեռքով, որ պոլշեւիկեան «Ռեսպուպլիկան» պահեց ու կապեց ռուս համալսարանական ցանցին։ Համալսարանին կից հիմնած են ձեռագիրներու ընդարձակ գրադարան և մեծ ընդհանուր մատենադարան, որոնք անշուշտ մեծ նպաստ են հայագիտական ու պատմական ուսումնասիրութիւններու համար։

Իր այս առաջին քառորդ դարու մը ընթացքին հայ համալսարանը ունեցած է քանի մը շատ պատկառելի հայագէտներ. ինչպէս են պատմաբան Յակոբ Մանանդեան, լեզուագէտ Հրաչեայ Աճառեան, պատմաբան-ընկերաբան Խաչիկ Սամուէլեան, գրաբանութեան ու գրականութեան մասնագէտ Մանուկ Աբեղեան, լեզուաբան Ստեփան Մալխասեան և դեռ խումբ մը ուրիշներ։ Իրաւ է, մեծ մասը արդէն յայտնի դէմքեր էին նախորդ երկրորդ երեսնամեակէն սկսած, որոնք սակայն իրենց լրիւ բացումը ստացած են հայ համալսարանի իբրեւ ուսուցիչներ։ Եւ այս հիներու ձեռքին տակ արդէն հրապարակ են իջած անոնց երիտասարդ աշակերտները, որոնց գործերը կազմելու են մեր գրականութեան յաջորդ շրջանի հայագիտական մասը։

Մայր հողի վրայ հիմա կատարուող հայ գրական աշխատանքին ամենէն մնայուն ու արժէքաւոր մասը այս հայագիտական շարժումն է։ Եթէ նախորդ երեսնամեակին մէջ ամենէն շեշտուածը ու կարեւորը հայ բանահիւսութեան գեղարուեստական վերելքն էր, հիմա այս շրջանին մէջ տիրողն ու կեդրոնը հայ բանահիւսութեան գիտական վերելքն է։

Գալով գեղարուեստական գրականութեան՝ մեր հայրենիքի պոլշեւիկեան կառավարութիւնը կազմակերպած է ու կը ղեկավարէ, ինչպէս առհասարակ բոլոր արդիւնաբերութիւնն ու բոլոր աշխատաւորները, այնպէս ալ իր ձեռքն է առած գեղարուեստներն ու գեղարուեստագէտներու աշխատանքն ու վճարը։ Ստեղծած է պետական հայ երաժշտական կոնսերվատորիա, նկարչական պետական ինստիտուտ, թատերական պետական վարչութիւն, շարժապատկերի կեդրոնական ղեկավարութիւն, գրական գործիչներու պետական կազմակերպութիւն և նման հաստատութիւններ։

Այսինքն մշտական պետական հսկողութիւն կայ մեր բոլոր գեղարուեստներուն վրայ, որոշ պիւտճէ և հոգածութիւն, որ նմանապէս նորութիւն մըն է հայ գեղարուեստական կեանքին մէջ։ Ասոր փոխարէն նախորդ շրջանին կը գործէին քանի մը խախուտ ընկերութիւններ սակաւաթիւ անդամներով, որոնք իրենց համեստ պիւտճէները հազիւ ծայրը ծայրին բերելու կը յաջողէին և ստիպուած էին բացերը հարուստներէն մուրալով գոցելու. և ընդհանրապէս կը գործէին մայր հողերէն դուրս՝ Թիֆլիս ու Բագու, բայց կը գործէին հոգեկան նուիրումով և յաճախ մեծ ճիգ կը թափէին։

Պետական արդի այս կազմակերպութիւնները անշուշտ որ կուտան թէ գեղարուեստական գործին և թէ մարդոց որոշ առաւելութիւններ ու յարմարութիւններ. գոնէ գեղարուեստին նուիրուած մարդուն հացը ապահովուած է և գեղարուեստագէտը ուրիշ գործերով զբաղուելու հարկադրուած չէ, ինչպէս սովորական երեւոյթ էր նախորդ շրջաններուն։ Այս առաւելութեան դէմ սիսթեմը ունի նաև իր բացասական կողմերը. ամէն ինչ շուտով կը վերածուի ձեւապաշտութեան. մեծագոյն մասը կը նային իրենց գործին վրայ պաշտօնեայի պէս. և քանի որ ամսականը կայ՝ չափէն աւելի սիրտ հատցընելը աւելորդ կ՚ըզգացուի, մանաւանդ երբ մարդոց ապրուստն ալ խիստ համեստ է և հոգիները կծկուած։

Խօսելով յատկապէս հոս մեզի հետաքրքրող գեղեցիկ գրականութեան մասին՝ պէտք է աչքի առաջ ունենանք, որ իր ներքին էութեամբ շատ տարբեր է գիտական գրական աշխատանքէն։ Խմբուիլը, աշխատանքի բաժանումը, համալսարանն ու կազմակերպուիլը թեւ կուտայ գիտնականին։ Այդպէս չեն սակայն բանաստեղծները, վիպասանն ու թատերագիրը։ Նախ բնաւ չեն սիրեր ուսուցչական ու նման գործերը. չեն սիրեր պարտադրուած ժամերն ու ժամանակները. չեն սիրեր ու պէտք չունին վերին մարմիններէ եկած խորհուրդներու և ծրագիրներու։ Իրենց սիրածը իրենց հոգիէն միայն կը բղխի. շատ աւելի քմայնոտ են և շատ շեշտուած կերպով անհատական, քանի որ ինչ որ ստեղծելու են՝ պիտի ստեղծեն իրենց ապրումներու պրիզմակին մէջէն։

Եւ վերջապէս գիտական աշխատանքը ռեժիմի պահանջներուն անցողակի կը քսուի, գլխու թեթեւ խոնարհութեամբ մը կրնայ քովէն անցնիլ. մինչդեռ գեղեցիկ գրականութիւնը կեանքէն ու կեանքի իրականութենէն կը ցայտէ և կեանքն ու կեանքի իրականութիւնը կը ցայտեցնէ. որով և հեղինակի անձը, զգացումը, դատումը և շրջապատող կեանքին ու պայմաններուն պատկերացումը միշտ սերտօրէն հիւսուած են իրարու. և ատոր մէջն է գեղարուեստական գրուածքի մը խորքն ու գեղեցկութիւնը։

Արդ՝ այս տեսակ մարդ մը, երբ չի կրնար ըսել՝ ինչ որ ըսել կ՚ուզէ, երբ չի կրնար ներկայացնել կեանքն ու աշխարհը ինչպէս ինք կը տեսնէ ու կ՚ըմբռնէ՝ արդէն շատ դժուար հոգեկան վիճակի մը մէջ է. և իր ստեղծագործութեան մէջն ալ կը մտնեն սուտն ու չինծու տարրերը։ Իսկ երբ կ՚ըստիպենք, որ գրէ անպատճառ պետական պաշտօնեաններուն միայն ուզածը, գովէ ու փառաբանէ անպատճառ պետութեան տեսակէտներն ու պետական մարդոց ճառերն ու գործերը և հակառակ պարագային կը նկատուի յանցաւոր ու հալածանքի կ՚ենթարկուի՝ այլեւս գրական մարդը կը կորսնցընէ իր ազատ հոգին և գրական երկն ալ իր իմաստը. հեղինակը կը դառնայ պղնձէ չե-

փոր մը, որուն մէջէն ուրիշները կը պոռան. Ինչքան ալ պղնձէ չեփորը գեղեցիկ շինուած ըլլայ գլցուք և անուշ ձայն ունենայ՝ արժէքը խեղճ է։

Գրութիւն մը այս չափազանցութեան հասած ըլլայ թէ ոչ, միևնոյն է, մեր արևելեան գրականութեան երրորդ շրջանի մասին խօսելու առեն՝ միշտ պարտական ենք ռեժիմի բերած այս առանձնայատկութիւնը աչքի առաջ ունենալու։

Շատ աչքի կ՚իյնայ նմանապէս, որ այս շրջանի մեր բանաստեղծութեան մէջ հայրենասիրական զգացումը փոխած է հիմա իր աշխարհագրութիւնը։ Մեր նախորդ շրջանի բանաստեղծները «րոմանտիզմ»-ով ու համեստօրէն մեր հայ հողերը կը սիրէին ու կ՚երգէին իբրև հայրենիք. այս նոր շրջանի մեր բանաստեղծները շատ լայն սիրտ ունին, հայրենիք ըսելով կը հասկընան ընդարձակ ու լայնածաւալ ամբողջ Ռուսաստանը Կամչատկայէն մինչև Պերլին և այդ հայրենիքը կ՚երգեն վերին հրամանով։

Վէպերուն ու թատերականներուն մէջն ալ «խոնարհ խաւերուն» կեանքը պատկերելը իրենց ամբողջ դառնութեամբ նոր երևոյթ մը չէր և ռուս և հայ գրականութիւններուն համար. հիմա բնականաբար աւելի շեշտուած է բանուորներու և գործարանային կեանքէն նիւթ վերցնելը, ինչպէս վայել է սոցիալիստական գրականութեան մը։ Նորութիւնը նիւթերու մերձեցման եղանակին մէջն է. ընդհանրապէս այդ գրութիւններուն նպատակը գեղարուեստը չէ, այլ նորէն քարոզչութիւնը. և այդ աչքով պէտք է մօտենալ այդ տեսակի վէպերուն։ Եւ ատոր համար է, որ մեր վիպասանները՝ հնար եղածին չափ գեղարուեստի սահմաններուն մէջ մնալ կարողանալու ճիգով աւելի սիրով կը դիմեն պատմական նիւթերուն։

Ինչ կը վերաբերի գեղարուեստական երկերու արտաքինին՝ մինչդեռ հայ գործնական ու լրագրական գրութիւններու մէջ նկատելի է անծայր անփութութիւն մը հայ լեզուի հանդէպ և բազմաթիւ օտար բառերու և ձևերու բոլորովին աւելորդ ու տգեղ ներխուժում մը, հայ գեղարուեստական երկերուն մէջ ընդհակառակը զգալի է շատ տեղ և լաւագոյն հեղինակներու քով, լեզուն կոկելու և նրբացնելու ջանք մը թէ՛ ժողովուրդէն առած նոր լեզուական ձևերով և թէ՛ արևմտեան գրականութենէն կատարուած փոխառութիւններով։

Իսկ քնարերգութեան մէջ շատ աչքի կ՚իյնայ մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը արտաքինով ու տաղաչափութեամբ. կը գործածեն նոր տեսակի չափեր, նոր ձևերով կազմուած տուներ, յանգերու խաղեր և յանգերու արտասովոր ճոխութիւն, ինչպէս և ըսելու ու արտայայտուելու աւելի արդիական կերպեր, որ հաճելի է։

Արդ՝ վերի բոլոր գրական ու բացասական գծերը եթէ իրարու միացնենք՝ եզրակացութիւնը կ՚ըլլայ, որ հայ ժողովուրդը՝ ինչպէս

մինչ և ամեն տեղ՝ չի դադրիր արժէքաւոր մարդիկ արտադրելէ, որոնք ամենէն աննպաստ պայմաններու տակ անգամ կը շարունակեն աշխատիլ հայ գեղարուեստի ու հայ գրականութեան համար, ինչ չափով և ինչ ձևով որ կրցան։ Տաղանդները չեն, որ կը պակսին, ինչպէս նախորդ շրջաններուն այնպէս ալ այս շրջանին։

Դուրսի ճնշումը և քաղաքական-քաղաքացիական պայմանները կը խանգարեն, արուեստական կերպով դուրս կը հանեն հայ գրական շարժումը իր բնական ազգային հունէն և շատ օտար քար ու աւազ կը լեցնեն մեր անդաստանը, բայց և այնպէս հայ հեղինակը ստեղծագործել կը ջանայ և հայ գրականութիւնը խուլ կը մաքառի, որ դուրս գայ իրեն բռնի պարտադրուած այդ խաթարումէն և նորէն իր հարազատ ճամբան գտնել կարողանայ։

Այս պայմաններուն մէջ պէտք չէ շատ զարմանանք, որ մեծարժէք երկեր ծնունդ չեն առած մեր մայր հողին վրայ. պէտք է գոհ մնանք, որ հայ գրականութեան մէջ դեռ ունինք գեղեցիկ հայ էջեր, մէջէմէջ իրապէս սրտէ բղխած երգեր և անտարակոյս տաղանդաւոր դէմքեր։

Այս շրջանի ամենէն կարևոր անուններուն մէկ մեծ մասը դեռ նախորդ շրջանէն սկիզբ առած կամ արդէն յայտնի դարձած հեղինակներ են, ինչպէս՝ Դերենիկ Դեմիրճեան, Ստեփան Զօրեան, Եղիշէ Չարենց և Լեռ Կամսար։ Այս շրջանին երևցած ու սիրելի դէմք էր Ակսել Բակունց. այս շրջանի դէմքեր են նոյնպէս Գուրգէն Մահարի, Վաղինակ Նորենց, Ազատ Վշտունի, Նաիրի Զարեան, Ալազան։ Կան աւելի նոր անուններ և ըստ երևոյթին խոստմնալից, որոնց դերն ու արժէքը յաջորդ շրջանին լրիւ կը բացուի, Բորեան, Գոչար, Կապուտիկեան, Շիրազ, եթէ միայն ռեժիմը չի թոռմեցընէ։

* * *

Առաջին միջազգային պատերազմին վերջերը Ռուսաստանի մէջ տեղի ունեցող պոլշևիկեան ցնցումներն ու ներքին պատերազմները պահ մը կտրեցին Կովկասեան ժողովուրդները ռուսական տիրապետութենէն. և կազմուեցան ազգային անկախ փոքր պետութիւններ։ Երկու-երեք տարի յետոյ երբ զօրացած ու յաղթական պոլշևիզմը շարժուեցաւ նորէն դէպի Կովկաս, այդ նորաստեղծ ազգային անկախութիւնները աւելի կամ պակաս դիմադրութենէ մը ետքը՝ մէկը միւսի ետևէն պարտուեցան և ստիպուեցան տեղի տալ ռուս պոլշևիկեան մակընթացութեան առջև։ Ազգային կառավարութիւններուն վարիչները, աչքի ինկող դէմքերը և զինուորութիւնը և բոլոր անոնք, որոնք այլևս չէին կրնար մնալ Հայաստան, տասը հազար հոգիի մը չափ ձգեցին իրենց հայրենիքը, անցան Պարսկաստան և հոն-

կէս ալ ցրիւ եկան արաբական ու եւրոպական պետութիւններու մէջ, մինչեւ Ամերիկա։

Անոնցմէ շատերը յայտնի մտաւորականներ էին, կամ զէնքի կամ գրչի կարեւոր դէմքեր, որոնք գործօն մասնակցութիւն էին ունեցած իրենց ժողովուրդի ու անկախ պետականութեան շարժումներուն մէջ։ Անոնք օտարութեան մէջ ակամայ անգործութեան դատապարտուած՝ բնական կերպով դիմեցին գրչին կա՛մ իրենց ապրումներն ու փորձառութիւնները գրի առնելու համար ու պատմութեան յանձնելու կա՛մ պարզապէս գրչի աշխատանքով իրենց հոգին զբաղեցնելու համար։

Ասով ալ առաջացաւ արեւելեան բուն երկրի գրական ճիգերուն զուգընթաց՝ վտարանդի արեւելեան գրականութիւն մը արեւմտեան մեր վտարանդի գրականութեան քովն ու շուրջը, գրեթէ բոլոր հայ գաղութային կարեւոր կեդրոններուն մէջ։ Բայց չորս կէտի մէջ է գլխաւորապէս գործած այդ արեւելեան հայերէնով կատարուող տարագիր գրականութիւնը. ամենէն առաջ Պոսթոնի «Հայրենիք»-ի մէջ թէ՛ օրաթերթ եւ թէ՛ մանաւանդ ամսագիր. երկրորդ՝ Գահիրէի «Յուսաբեր» օրաթերթի մէջն ու շուրջը. երրորդ՝ Փարիզիմէջ եւ յատկապէս «Վէմ» ամսագրին կից. եւ չորրորդ՝ Թեհրան, ուր կը հրատարակուէր «Ալիք» օրաթերթը, «Լոյս» ամսագիրը, «Նոր-հասկեր» մանկական-պատանեկան ամսագիրը եւ ուրիշ մէկ-երկու կարճատեւ պարբերականներ։

Այս թերթերուն ու գրութիւններուն մէջ եղածը նորէն գլխաւորապէս հրապարակախօսական ընթացիկ նիւթեր են օրը-օրին գրուած, բայց կան նաեւ բաւականին երկարաշունչ աշխատանքներ թէ՛ հրապարակախօսական եւ թէ՛ բանասիրական բովանդակութեամբ. եւ քանի մը հատը արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ։

Նախ մեր հայրենիքի ու մեր ժողովուրդի գլխուն անցած վերջին դէպքերու վերլուծումն ու բացատրումը իր գնահատանքով. կամ քիչ մը աւելի լայն բանած հասարակական ու ընկերաբանական ուսումնասիրութիւններ։ Այսպէս են յատկապէս Արտաշէս Դարբինեանի, Վահան Նաւասարդեանի, Սիմոն Վրացեանի, Ալեքսանդր Խատիսեանի, Աբրահամ Գիւլխանդանեանի եւ Իրազեկի աշխատասիրութիւնները։ Ինչպէս եւ Անդրանիկի, Սեպուհի, Նժդեհի, Կոմսի եւ ուրիշներու գրի առած յիշողութիւնները։

Երկրորդ տեսակ մը կը կազմեն՝ գրական դէմքերու եւ գրական շարժումներու շուրջ կատարուած գրական-քննադատական աշխատանքները, ուր յատկապէս պէտք է յիշուին Ռուբէն Պէրպէրեանի գեղեցիկ գրքերը Միքայէլ Նալբանդեանի ու Գամառ-Քաթիպայի կեանքն ու գործը նկարագրող։

Այլեւ յատուկ կերպով պէտք է յիշուի հայագէտ ու բիւզանդագէտ Նիկողայոս Ադոնցի անունը, որ բոլորովին բացառիկ արժէքով

գիտական մեծ դէմք մըն է։ Թէև իր երկերուն մեծագոյն մասը և ամենէն կարեւորները ռուս և եւրոպական օտար լեզուներով է հրատարակած և մէկ փոքր մասը միայն հայերէն, բայց իր բոլոր գրութիւններուն մէջ հայն է որ կը խօսի և հայուն համար, առանց վայրկեան մը գիտութիւնէն չշեղելու։

Գալով գեղարուեստական գրականութեան՝ Գեղեցիկ գրականութեան երեք պաշտօնական տեսակներն ալ իրենց աշխատաւորներն ունին տարագրութեան մէջ։ Քնարերգուներու անուններ կան բաւական, բայց անոնց երգերէն շատ քիչերը կը բարձրանան սովորականի ու ընթացիկի մակերեսէն վեր. և ընդհանրապէս իրենց մուսաները յոգնած թեւեր ունին և ամենուն ալ հոգիները խանձուած են հայրենիքի բուռն ու սուր կարօտէն։

Թատերագիրները, ինչպէս միշտ, քիչ են. և եղածներն ալ ուրիշ գործի մարդիկ են՝ որ բեմական երկ մըն ալ փորձել կ'ուզեն կա՛մ ներքին քմայքով կա՛մ գրագէտի խարխափող որոնումով մը. ասոնք բոլորը հայ գեղարուեստով զբաղուողի մը համար հետաքրքիր գրութիւններ են, բայց աւելի գեղարուեստի պատմութեան կը վերաբերին, քան ապրող գեղարուեստի։

Գեղեցիկ գրականութեան մէջ շատ աւելի շեշտուած յաջողութիւն ունեցան վիպական երկերը. և հոս ալ տիրապետողը երկարաշունչ վէպերն են։ Վերլուծելու, մանրամասնելու ընդհանուր տրամադրութիւն մը զգալի է ամեն կողմ թէ՛ կեանքի արտաքին երեւոյթներու աւելի խոր ու մանր քննութեամբ և թէ՛ ներքին հոգեկան ապրումներու և վիճակներու աւելի նուրբ ու խորամուխ նկարագրութեամբ։

Ոմանք աւելի պարզ պատկերացումով և աւելի առօրեայ լեզուով ու ոճով կը կատարեն այդ աշխատանքը, ինչպէս Ռ. Էնն է ու Վալատ Վալատեանը իրենց վէպերուն մէջ։ Ուրիշ մը հոգեբանական ու գեղարուեստական նոր արտայայտութիւններ գտնելու և նոր զգայութիւններ բանալու ետեւէ է ինկած, ինչպէս Կոստան Զարեանը, որ անշուշտ հոգեկան աւելի թափ ունի և նոր բարձրութիւններու անհանգիստ որոնում մը։

Երբ այս վտարանդի երկերն ու ստեղծագործութիւններն ալ միացընենք մայր հողի վրայ կատարուած աշխատանքին՝ կ'ըստանանք շատ աւելի բազմակողմանի և աւելի հարուստ գրական փունջ մը մեր վերջին շրջանի արեւելեան գրականութեան համար։

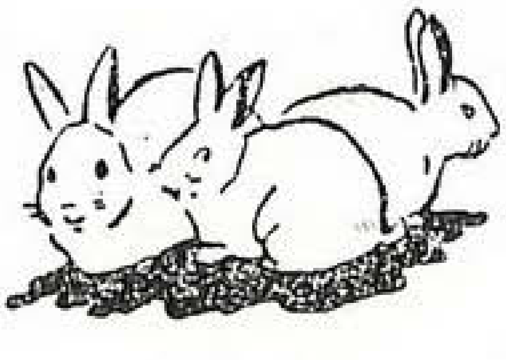

Իբրև Վերջաբան

ՄԵՐ ՎԱՂՈՒԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նախորդ հատուածներուն մէջ գծուած և ընդգծուած իրողութիւնները եթէ ուզենանք մէկ-երկու վերջին եզրակացութիւններու մէջ խտացընել՝ նախ հարկ կ'ըլլայ գեղարուեստական բանահիւսութիւնը զատել ոչ-գեղարուեստական գրութիւններէն։

Հայ գրիչը հազար հինգ-հարիւր տարիէ ի վեր չարունակ գործեր է ու դիզեր է նախ գրաբար լեզուով ահագին գրականութիւն կրօնական ու պատմական բովանդակութեամբ քրիստոնեայ հայրերու ձեռքով և քրիստոնէական ներշնչումով, որոնք բնաւ ետ չեն մնար եւրոպական ժողովուրդներու համապատասխան գրութիւններէն։ Իսկ այս վերջին երկու-երեք դարերու ընթացքին ալ թէ՛ գրաբար և թէ՛ մանաւանդ մեր նոր գրական լեզուներով՝ մեծ ճիգեր է ըրած դարուս գաղափարներով մօտենալու մեր կեանքի զանազան հարցերուն ամեն ուղղութեամբ՝ գիտական, քննական և հրապարակախօսական աշխատանքով բարձրացընելու հայ միտքը և ազնուացընելու մեր կեանքին պայմանները։

Ինչքան ալ կարեւոր դեր խաղցած ըլլան այս հին ու նոր յարատեւ ջանքերը հայ ժողովուրդի մտաւոր վերելքը ապահովելու համար, ինչքան ալ սիրելի ըլլան մեզի շարք մը անուններ՝ պատմիչ, մատենագիր, խմբագիր ու յօդուածագիր, և ինչքան ալ յարգանքով ու գնահատանքով մօտենանք անոնց թափած թանկագին աշխատանքին, բայց և այնպէս պէտք է ըսենք, որ հայ բանահիւսական արտադրութիւններուն մէջ առաջնութիւնը, ստեղծագործական թափը և առանձնայատուկ կարեւորութիւնը իբրև հայկական արժէք, կեդրոնացած է հայ գեղարուեստական բանահիւսութեան վրայ մինչև մեր օրերը։ Եւ այդ գեղարուեստական ստեղծագործութիւններուն վրայ աշխատած են հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը. և անգիր և գրաւոր բանահիւսութիւն, և ժողովրդական և գուսանական, և անհատական ճիգ. մինչ գործնական ու գիտական գրութիւնները միայն գրագէտ նեղ դասի մը հոգածութիւնն ու աշխատանքը կը ներկայացընեն։

Հայ ժողովուրդը իր ամբողջութեամբն առած՝ իր ծագման օրէն մինչև այսօր անընդհատ իր կեանքի բոլոր ելևէջներու ընթացքին

սիրած է միշտ երգել ու վիպել. ինչ որ նշան է հոգեկան թարմութեան և ընդունակութեան։ Բանահիւսական գեղարուեստը եղած է իր հոգիի մշտական զբաղումներէն մէկը։

Մինչև գիրերու գիւտը միայն անգիր ստեղծագործութիւն է, հազար տարի և աւելի։ Ե. դարու սկիզբէն այդ անգիր բանահիւսութեան զոյգ կ'երթայ գրաւոր-անհատական բանաստեղծութիւնը։ Եւ շնորհքը բնաւ պակսած չէ մեր անհատ քնարերգուներուն գրչին ծայրը։ Նարեկացին և Սայաթ-Նովան, որոնք անհատական ստեղծագործութեան մէջ շատ բարձր լեռնային գագաթներ են, մինակ չեն սակայն. անոնց շուրջը կան խումբ մը նուազ բարձրութեամբ, բայց շատ արժէքաւոր ու շնորհալի տաղերգուներ՝ հոգեւոր ու աշխարհիկ։

Բայց և այնպէս երբ երեւոյթը կ'առնենք իրենց ընդհանուր ամբողջութեանը մէջ՝ պէտք է ըսենք, որ մինչև ԺԹ. դարուն կէսերը իր տեւականութեամբ, իր խորքով ու իր հայկական արժէքով հայ ժողովուրդի գեղարուեստական բանահիւսութեան հիմքը կը կազմէ անգիր բանահիւսութիւնը։ Գուսանական հեթանոս վիպասանութիւնը, Դ. դարու անգիր վիպասանութիւնը, միջնադարեան «Սասնայ ծռերը», միջնադարեան հայրէն անտուններ և աւելի ուշ դարերուն մեր արդի անգիր բանահիւսութիւնը։ Աս է հայ բանահիւսութեան հիմնաքարը մինչև մեր արդի նոր գրականութեան ծաղկումը։ Հիմա է միայն հազիւ դար մը, որ նոր լեզուով մեր նոր գրականութիւնը եկած է մրցումի անգիր բանահիւսութեան հետ և իրեն կ'ուզէ անոր ձեռքէն առաջնութիւնը և՛ խորքով և՛ արժէքով և՛ արուեստով։

Իսկ անգիր բանահիւսութեան մէջն ալ մինչև մեր պետականութեան կորուստը մայր հողին վրայ՝ աւելի դեր ու կարեւորութիւն ունեցողը ըստ երեւոյթին եղած են գուսանական ու ժողովրդական վէպերը։ Մինչ յաջորդ դաժան դարերուն աստիճանաբար անտէր դարձող ժողովուրդի շրթունքին եղածն ու զարգացածը քնարական ստեղծագործութիւն է։ Այդ դարերուն նոյն է երեւոյթը նաև անհատական գրաւոր բանաստեղծութեան մէջ. զուտ քնարական է խորքն ու էութիւնը։ Եւ նորէն մեր արդի նոր գրականութեան օրերուն է, որ առաջնութիւնը կը թեքի վերստին դէպի վիպումը. և բոլորովին նոր արդիական տեսակներով. առանց սակայն քնարերգութեան թափը կոտրելու։ Թուրանական ծանծաղուտէն դուրս ելլելն է, որ տուած է մեզի Աբովեան ու Սունդուկեան և անոնց գործը շարունակողները։

Արդ՝ երբ մեր ժողովուրդի այս երկու-երեք տասնեակ դարաւոր գեղարուեստական յարատեւ աշխատանքին խորքը կը նայինք, ըլլայ հին թէ նոր, ըլլայ անգիր թէ գրաւոր, կրնանք ըսել հպարտ վստահութեամբ, որ հայ ժողովուրդի բանահիւսական ու գեղարուեստական հակումներն ու կարողութիւնները զոյգ ու հաւասար կ'երթան ամենէն ընդունակ և ամենէն քաղաքակիրթ ազգերու բանահիւսական ու գեղարուեստական կարողութիւններուն։

Նրբազգաց, խորունկէն ապրող, ճաշակի ու լեզուի տէր, պատկերել գիտցող և ստեղծելը սիրող ժողովուրդի մը հոգին ունի հայը. և ատոր համեմատ ալ եղած է իր բանաստեղծութիւնը։

Գիտութիւնները հետզհետէ և իրար ետեւէ սկսած են ընդգծել հայ ժողովուրդի դարերու ընթացքին յայտ բերած կարողութիւնները, ինչպէս զինուորական, վարչական և արդիւնաբերական ասպարէզներուն վրայ, այնպէս ալ մտքի ու արուեստի աշխարհին մէջ՝ յատկապէս ճարտարապետութեան, երաժշտութեան և բանահիւսական արուեստի մարզերուն մէջ։ Այս ընդունակութիւնները սերտ առընչութիւններ ունին իրարու հետ և անկասկած կը բղխին ցեղային նոյն աղբիւրէն։

Հայ մարդը՝ ամեն մէկը իր գործած ասպարէզին վրայ՝ ամեն տեղ ալ քիչ-շատ գիտէ իր արժէքը, գիտակից է իր հոգեկան առաւելութեան, բայց կը վերագրէ իր կարողութիւնները ընդհանրապէս իր անձին ու իր մասնաւոր շնորհքին կամ ստացած կրթութեան։ Շատ քիչերը միայն յստակօրէն կ՚ըմբռնեն, թէ իրենց ունեցած շնորհքն ու կարողութիւնը ազգային դրամագլուխ մըն է, որ դարերը բերեր ու յանձներ են իրենց, և որ իրենք պարտական են խնամքով գործածելու և աճեցնելու։ Ցեղային ժառանգական կարողութիւններու պայծառ ու վստահ գիտակցումը մեծ հանրային ուժ է, մեծ մղում մըն է դէպի վեր, դէպի նոր ճիգեր ու դէպի նոր ու աւելի բարձր ստեղծագործութիւն։

* * *

«Դէպի նոր ու աւելի բարձր ստեղծագործութիւն»։

Ասով ալ հրաժեշտ կ՚առնենք անցեալէն ու միտքը կ՚անցնի ապագայի հարցերուն՝ «մեր վաղուան գրականութեան», ինչպէս որ կ՚ըսենք սովորաբար գալիք մէկ-երկու դարերը օրուան մը մէջ խըտացնելով։

Ապագայի մասին խօսիլ կը նշանակէ հիմնուիլ պատմական աւելի կամ նուազ խորատես ենթադրութիւններու վրայ, ուր միշտ մեծ է մարդուս հաւատքին ու ցանկութիւններուն խաղցած դերը գիտակից թէ անգիտակից կերպով։ Այդ պատճառով ալ իմաստուն մարդիկ կ՚ըզգուշանան այդ տեսակ խախուտ հողի վրայ շէնք կառուցանելէ։

Բայց եկուր տես, որ այդպէս իմաստուն ըլլալը ամենուն թոյլատրելի չէ։ Տիրողներն ու հզօրները կրնան «իմաստուն» ըլլալ կամ ձեւանալ. մեզի նման դարերով բռնատիրուած ու անիրաւուած փոքր ժողովուրդ մը այդ «իմաստութիւնը» ունենալու շռայլութիւնը ունենալ չի կրնար։ Ներկայէ զուրկ, ան իր բոլոր կառուցումները միայն վաղուան վրայ կրնայ կերտել. իր ներկան անգամ վաղուան վրայ է կերտուած։

Կամայ-ակամայ մեզմէ ամէն մէկը պիտի մտածէ վաղուան մասին։ Եւ կը մտածէ։

Մեր այդ վաղուան կեանքի ու մեր դրականութեան ապագայի վերաբերմամբ հոս ու հոն երբեմն շատ յուսահատ զգացումներ կ'արտայայտուին։

«Մեր հայրենիքի մեծագոյն մասը դարձած է աւեր. հայ չկայ։ Դեռ հայ եղած փոքր մասին մէջն ալ ինքն իր գլխուն հաւնած ռեժիմ մը օրէ օր հայութիւնը այլասերելու և փճացնելու վրայ է, քանդելով ընտանիքն ու ամուսնութիւնները, քանդելով ժողովուրդի ֆիզիքական առողջութիւնը, աղաւաղելով անոր հոգին ու կեանքը և ցրիւ տալով երիտասարդութիւնը։ Իսկ ամէն կողմ փռուած հայ գաղթականներու նոր սերունդները օրէ օր կ'օտարանան հայ լեզուէն ու հայ հոգիէն օտար կրթութեան և օտար շունչի տակ։ Հայութենէն շուտով բան չի մնար»։

Աս է անոնց մտածումին խորքը, որ շատ դժուար է ժխտելը կամ մեղադրելը։ Բայց որ ինքնին շատ անօգուտ ու վնասակար յոռետեսութիւն մըն է։

Հայութիւնը տեսած ու ապրած է մեր արդի ծանր պայմաններուն նման շատ դժուար օրեր և շատ երկար դարեր։ Հալածուեր է, ջարդուեր է, դարձեր է տեղէ տեղ քշուող, թափառական ու գաղթական, կորսնցուցեր է իր թիւը, իր հողը, իր լեզուն և իր ազգային ինքնութենէն կարծես չէ մնացեր ոչ-մէկ յոյս։ Բայց ահա՛ բնաւ չըսպասուած անկիւնէ մը քիչ մը փոխուած են քաղաքական պայմանները, արտաքին ճնշումը թեթեւցած է պահ մը և ազգային գիտակցութիւնը իսկոյն սկսած է նորէն խլրտիլ և թեւ են առած ազգային ձգտումներն ու ճիգերը և ժողովուրդի թիւն ու կորովը։

Ապրող ժողովուրդ մը երբեք իրաւունք չունի վաղուան վրայ յուսահատ ըլլալու։ Անիմաստ ու անօգուտ բան մըն է նստիլ ու մտածել, թէ մահ ու ոչնչացում կայ գլխուս վրայ կախուած։ Միակ իմաստ և օգուտ ունեցող բանը մաքառիլն է եղած սպառնալիքին դէմ։ Մեր նախորդ և մեր յաջորդ սերունդներուն հանդէպ մեր միակ պարտաւորութիւնն է տոկալ ու մնալ։ Դիմադրել ամէն ճնշումի օրուան թելադրած բոլոր զէնքերով. և պայքարիլ իր ուժերու լիակատար արծարծումին հասնելու ջանքով։ Աս է ամէն ապրող էակի, ամէն բոյսի ու կենդանիի յարատեւութեան ու զարգացման հիմնական օրէնքը. աւելի եւս, երբ հարցը մեզի նման հին ու արժէքաւոր ժողովուրդի մը տեւականութեանը կը վերաբերի։

Իրա՛ւ է, ուրախ և առողջ պատկեր մը չէ հայուն այսօրը՝ մեր արդի իրականութիւնը՝ որ կողմն ալ որ նայինք։ Բայց արդար ըլլալու համար պէտք չէ մոռնանք, որ գոնէ ինքնագիտակցութեան և մշակոյթային տեսակէտէն մեր այսօրուան վիճակը անհամեմատ ա-

աւելի բարձր է ու լուսաւոր, քան ինչ որ էր երէկը Թուրանական դարերու ծոցին մէջ։

Վստահ ըլլանք, որ շատ աւելի լեցուն ու առողջ պիտի ըլլայ հայուն վաղուան կեանքն ու վիճակը, ո՛չ միայն մշակութային տեսակէտէն, այլև իբրև ուրոյն ժողովուրդ և ուրոյն պետականութիւն. որովհետև վաղուան համամարդկային կեանքը ինքը ուրիշ պիտի ըլլայ, ուրիշ պիտի ըլլան ընկերային ըմբռնումները և պետական կազմը, նոր հիմքերու վրայ և շատ աւելի իրարու օղակուած, շատ աւելի մարդկային ու շատ աւելի ազատ ու բարձր։

Պէտք չէ խաբուինք մարդկային քաղաքակրթութեան այս անճոռնի խրտուիլակէն, որ հիմա տնկուած է մեր դէմը։ Հիմա որ կողմ ալ որ նայինք՝ ամեն տեղ ալ գոց ու վայրենի բռունցք մըն է միայն մեր տեսածը. բռնակալութիւն, կամայականութիւն և փոխադարձ ատելութիւն. և միայն մենք չենք անիրաւուածն ու բռնատիրուածը։ Ամեն տեղ ալ տիրողը սանձարձակ ուժն է ու կեղծիքը ու լկտի քրքջող անսրտութիւնը. ամեն տեղ ալ բարձրագոյն սկզբունքը զարնել ու փշրելն է, ուրիշներուն գլուխը ուտելը, ուրիշներուն աշխատանքը յափշտակելը և՛ ազգային և՛ անհատական։ Այսինքն արդէն չափազանց հինցած մարդ-անասունի դարերէն եկող անսանձ ու անսահման եսականութիւն մը։

Իրա՛ւ է, ա՛ս է ամեն տեղ մեր տեսածը հիմա. բայց ո՞վ ըսաւ, որ աս է մարդուս հասած քաղաքակրթական բարձրութիւնը. ո՞վ ըսաւ, որ աս է մարդկութեան ուզածն ու տենչացածը. Իսկական մարդկայինը, արդի իսկական քաղաքակրթութիւնը այդ յափշտակութեան ու բռնատիրութեան մէջը չէ, այլ այն խորին ձգտումին մէջը, որ ամենքը դուրս գալ կ՚ուզեն այս վիճակէն, դժգոհ են ու զզուած են ամենքը, կը փնտռեն, կը խարխափեն, նորել կ՚ուզեն ամեն ինչ։ Հոգիները բուռն կարօտն ունին հաշտ ու մարդավայել ընկերային յարաբերութիւններու, ունին տենչանքը տնտեսական ու պետական հիմնապէս նոր կազմակերպութեան։

Հոգիներու այս լարումը այսպէս երկար շարունակուիլ չի կրնար. ժայթքի պիտի. պիտի գան նոր կարգեր, նոր իտէալ, նոր վարդապետութիւն ու ռեժիմներ։ Մարդկային բողոքող միտքն ու խիղճը, մարդկային աւելի նուրբ զգացումները կը գործեն ու կը քալեն. ու կը քալեն դէպի ազգերու փոխադարձ սէրն ու համախմբումը, դէպի յարգանքը բոլոր ազգերու ազատ անհատականութեան։ Ո՛չ թէ բաց կամ գոց ցանկութիւն իրմէն փոքր եղող ազգերը ցրուելու, ճզմելու ու կուլ տալու, որ միշտ եղած է վայրենի քաղաքակրթութիւններուն երազը, այլ ինչպէս անհատներու, այնպէս ալ ազգային անհատականութիւններու ուրոյն ու ինքնայատուկ գըծերը որոնելու, խնայելու ու բարձր գնահատելու ըմբռնումը։

Անսահման տարածութիւնները օրէ օր կը փոքրանան, մէկ-երկու ժամէն վրայէն կը թռչինք, իսկ ռատիօն մէկ-երկու երկվայրկեանէն։ Բոլոր ժողովուրդները սերտ կը սեղմուին իրարու ու մշտական շփման մէջ կը մտնեն օրէ օր աւելի։ Այդ շփումէն հոգիները կ՚եռան և նոր տենչանքներ մարմին առնելու կը ձգտին համաշխարհային արդի քաօսին մէջէն դէպի աւելի վե՛ր։

Ինչ որ վեր կը ձգտի՝ անիկա միայն բարիք կրնայ բերել հայուն։ Պէտք է դիմադրել ամէն վարանքի ու ամէն յուսահատութեան։ Ինչքան կ՚ուզէ համեստ ըլլայ մեր թիւն ու կրցածը՝ մենք պէտք է միշտ ձգտինք ու աշխատինք անընդհատ մարդկութեան ամենէն ընտիր մասին հետ դէպի մարդկային այդ նոր բարձունքները։ Կ՚ապրին այն ժողովուրդները, որոնք ապրելու կամքը ունին. և ապագան անոնցն է, որոնք ձգտիլ ու տքնիլ գիտեն դէպի վեր։

«Բայց ե՞րբ, բայց ե՞րբ են գալու այդ օրերը» կը պոռայ մեր հայու հոգին, որ շատ է տառապած, շատ է յուսախաբուած և շատ է անհամբեր։ Անշուշտ գալիք այդ խոր տնտեսական ու քաղաքական փոփոխութիւնները վազել ու հասնիլ չեն կրնար այսօր մեր անհամբերութեան առջեւէն։ Բայց ինծի կը թուի, որ այդ նոր ժամանակները այնքան ալ հեռու չեն մեզմէ. նախ եսականութիւնն ու բռնութիւնն ալ սահման մը ունին, որուն կարծեմ «քաղաքակիրթ» մարդկութիւնը հասած է արդէն. երկրորդ՝ պէտք չէ մոռնանք, որ ժամանակ ըսուածն ալ հիմա այլեւս ոտքով չի քալեր, ան ալ սկսած է թռչիլ սաւառնակով։

* * *

Երբ ճշմարիտ որ աս է «վաղուան» իրականութիւնն ու պայքարը, երբ իրաւ որ աւելի բարձր ու աւելի մարդկային քաղաքակրթութեան մը հասնելու համար պիտի մղուի կռիւը. երբ ճիշդ է, որ աւելի դաշն ու համայն գործակցութեան մը կը դիմեն բոլոր ժողովուրդները, հոսկէ արդէն ինքնին կը բղխի, թէ ինչ է ըլլալու վաղուան գրականութիւնը ընդհանրապէս ամէն տեղ և թէ մասնաւորապէս ի՞նչ է ըլլալու մեզի նման փոքրաթիւ, տիրուած, զրկուած ու ճմրռտուած ժողովուրդի մը վաղուան գրականութիւնը։

Ո՞րն է ըլլալու իր ղեկավար ուղղութիւնն ու հիմնական նիւթը։ Նիւթերուն նիւթը բոլոր երգերու, բոլոր վէպերու, թատերականներու, ինչպէս և գործնական ու գիտական գրութիւններու. ի՞նչն է ըլլալու անոնց խորքն ու ծուծը։

Մեր վաղուան գրականութիւնը իր ամբողջութեանը մէջ բողոք մըն է. պահանջ մը մարդկային իրաւունքի, մարդավայել կեանքի,

…իստական անկախ գոյութեան, ինչ չափով որ անկախութիւնը հնարաւոր է հետզհետէ ամեն բանի մէջ իրարու օղակուող ընդհանուր ընկերական կեանքին մէջ։

Մեր վաղուան գրականութիւնը բուռն պահանջ մըն է. պահանջ մը ներքին ինքնավար կեանքի, մեր երկրին ու մեր անձին ու գործին տէրը ըլլալու. պահանջ մը աշխատանքի ազատ կազմակերպման, տնտեսական ներքին բարձրացման և աշխատաւորի մարդավայել բարեկեցութեան. պայքար ամեն ստրկացման, մեքենայացման ու շահագործման դէմ։

Մեր վաղուան գրականութիւնը կարօտ մըն է, կարօտի բուռն երգ մը հոգիի ազատութեան, մտածումի ու զգացումի ազատ արտայայտութեան, կեանքի ու իրականութեան շիտակ պատկերացման. նողկա՛նք մը ամեն կեղծիքի, ամեն չարի, ամեն բռնադատութեան դէմ։

Աս է տիրական ճիչը, հիմնական նիւթը, հաստ ու կարմիր թելը մեր գալիք գրականութեան։ Տեղ-տեղ ուժգին ու մերկ պատկերացումով, տեղ-տեղ աւելի զուսպ ու զգաստ, աւելի հանդիստ գծագրութեամբ, երբեմն աւելի քօղերու տակ պլլուած՝ նայելով կեանքի ու վայրկեանի տուած հնարաւորութեան։ Բայց ա՛ս է ըլլալիքը, քանի որ բերանը կը խօսի, ինչ որ հոգիին մէջ կը յորդի։

Ճշդութեան ու ճշմարտութեան այս գալիք պաշտամունքը իր հետ պիտի բերէ հոգեբանական աւելի խոր ու աւելի նուրբ վերլուծութիւն, երեւոյթներու աւելի բազմակողմանի ու հարուստ թափանցում. ինչպէս և անհատական ու անձնական մերձեցում ամեն խնդրի, իր խելքովը գտնելու, իր աչքերովը տեսնելու իրականութիւնը և ոչ թէ ուրիշներու ըսածը կամ հրամայածը թութակելու։

Իսկ այս բոլորի գումարը կը դառնայ գրական նոր բարձրացում, որ պիտի պահանջէ արտայայտութեան նոր նրբութիւն և արուեստի կատարելագործում, այսինքն աւելի բարձր գեղարուեստական ստեղծագործութիւններ, ինչպէս և աւելի ազատ ու խորունկ գիտական երկեր։

* * *

Այս աւելի ընդհանուր դատողութիւններուն ու սպասումներուն կից՝ կան մէկ-երկու աւելի մասնաւոր իրողութիւններ ալ մեր վաղուան գրականութեան կապուած, որ արժէ ընդգծել և որոնք աւելի կեդրոնացում և ուժ են տալու մեր վաղուան բանահիւսական երկերուն։

Նախ՝ մինչեւ հիմա մեր նոր գրականութիւնը դարձած է երկու

ռանգրի շուրջ երկու տարբեր գրական լեզուներով: Մեր վաղուան գրականութեան մէջէն վերնայ պիտի այդ բոլորովին աւելորդ ու վնասակար երկուութիւնը և ամբողջ հայութեան կեանքն ու միտքը իր արտայայտութիւնը պիտի գտնէ մէկ գրական լեզուով մը:

Մենք հիմա ունինք հայկական անկիւն մը, ուր կայ կառավարութիւն հայ լեզուով, հայ դպրոցներով, լրագիրներով, գրականութեամբ ու համալսարանով՝ ինչքան ալ կ՚ուզէ սեղմուած ու կաշկանդուած ըլլան իր ներքին պայմանները: Այս առաւելութիւններով օժտուած գրական լեզուի մը դէմ դիմանալ չի կրնար քառասուն տեսակի ազգերու մէջ ցրուած, օտար գրականութիւններու և օտար դպրոցներու մէջ կորսուած մեր արեւմտեան հայ լեզուն ու իր գրականութիւնը:

Բնական է, որ հայրենիքի դռներն ու պատուհանները իրապէս ու լայնօրէն բացուին, որ մեր հայրենիքէն թերթերը, գրքերը, լոյսն ու գիտութիւնը ազատ հոսին դէպի գաղութները և ողողեն ծարաւ գաղութահայութիւնը. և մանաւանդ վերնայ մեր հայրենիքին մէջ միակ կուսակցութեան մը տխուր մենատիրութիւնը և մէկ վարդապետութեան մը բռնի մենախօսութիւնը և բնական ազատութիւն տրուի ամենուն մտածելու, ըսելու ու գրելու, ինչ որ կ՚ըզգայ ու կ՚երազէ, որ մեր արեւմտեան գրականութիւնը կորսնցընէ իսկոյն իր գոյութեան իրաւունքը. և ամենքը մէկ ընեն երկրէն եկած ձայներուն և կամայ թէ ակամայ կրկնեն անոր լեզուն:

Ինչքան ատեն որ հայրենի հողին դռները կղպանքին վրայ չբացուին, ինչքան ատեն որ մեր հայրենի հողերուն վրայ հայը ազատ մտածել, ազատ խօսիլ ու ազատ գրելու իրաւունքը չունենայ, ինչքան ատեն որ մեր լեզուն արուեստական կերպով աղաւաղեն՝ արեւմտեան գաղութային զատ լեզու ու գրականութիւն մը ունենալը, ուզենք-չուզենք, կը պահէ իր գոյութեան իրաւունքը, որ աւելի ազատօրէն ու աւելի հայօրէն հայութեան տենչանքն ու պահանջը արժեցընել կարողանայ:

* * *

Ո՛չ միայն պէտք է վերնայ խտիրը մեր արդի երկու գրականութիւններուն մէջէն, այլեւ անշուշտ քիչ մը աւելի դանդաղ, բայց վերնայ պիտի նաեւ խտրութիւնը անգիր ու գրաւոր ըսուած գրականութիւններուն մէջէն:

Գրական լեզուով եղած գրականութենէն անջատ և անոր զուգընթաց բարբառական-ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան մը գոյութիւնը պիտի տեւէ այնքան ժամանակ, որքան ատեն որ «հասա-

«փակ» ըսուած ժողովուրդը՝ գիւղացին ու արհեստաւորը՝ զուրկ են լուրջ ուսումէ, կ'ապրին չափազանց ու երկարատեւ աշխատանքի մը տակ կքած, տնտեսապէս խեղճ և կենցաղական ստորին աստիճանի մը վրայ։

Եւ միայն տնտեսական ձեւափոխութիւններով և քանի մը տարուան նախնական ուսման ծրագիրներով այդ վիճակին իսկական դարման մը բերել կարելի չէ։ Տնտեսական փոփոխութիւնները պէտք է երթան շատ աւելի խորը և աշխատաւորը պէտք է դարձնեն խիստ չափաւոր ու մարդավարի աշխատող քաղաքակիրթ աշխատաւոր մը. և իր աշխատանքին պտուղը պէտք է մնայ իրեն, այսինքն գրեթէ ամբողջովին գործադրուի իր պէտքերին, իր վայելքին և իր կրթութեան վրայ, որ մարդը մարդ դառնայ։

Եւ ո՛չ միայն գրել-կարդալը պէտք է դառնայ պարտադիր, որ համեմատաբար շատ համեստ բան մըն է, այլ պարտադիր պէտք է դառնայ գիտական ու գեղարուեստական լուրջ նախապատրաստութիւն մը ամէն մարդու համար անխտիր։ Գիւղ ու քաղաք ամէն տղայ ու աղջիկ մինչեւ իրենց հասունութեան տարիքը, մինչեւ 18–19 տարեկան հասակը, ազատ ամէն հանրային աշխատանքէ, պէտք է կանոնաւոր միջնակարգ ուսում ստանայ նոր սկզբունքներով մտածուած դպրոցներու մէջ, որ ամբողջ ժողովուրդը դառնայ «մտաւորական», ինչպէս կ'ըսենք հիմա յիմար բառով մը։ Արդի բոլոր ընկերային վարդապետութիւնները կը դաւանին, թէ ժողովուրդն է տէրը իր երկրին ու պետութեան և ամէն ինչ ժողովուրդի համար է։ Սակայն պարապ խօսք մըն է միայն ինչքան ատեն որ ժողովուրդը կազմող անհատները նեղ ու տգէտ աշխարհայեացք մը միայն ունին և զուրկ են իրենց դարու կրթութենէն։ Տէր մը տէր դառնալու համար պէտք է ունենայ հոգեկան բարձրացում և տնտեսական բարձրացում։ Սա՛ ալ է. չկայ սոցիալական ազատութիւն ու բարձրացում, առանց հոգեկան ազատութեան ու բարձրացման։

Մեր արդի թշուառ պայմաններուն մէջ այս բոլորի մասին մտածելը հեգնութիւն կը թուի և այդ մասին խօսիլը՝ կատակ։ Կատակ թէ հեգնութիւն, միեւնոյն է, ամէնքը պէտք է մտածեն այս բոլորի մասին, մտածեն, տենչան ու ձգտին։ Այսօրուան մտածումը վաղուան գործին կամուրջն է. այսօրուան կատակն ու հեգնութիւնը՝ վաղուան իրականութիւնը։ Այս ճամբով կը քալէ ժողովուրդներուն իրական ազատութիւնը։

Երբ հետզհետէ ժողովուրդները դառնան իսկապէս ժողովուրդ և վերնայ մէջտեղէն ազգի մը ուսեալ և անուս մասերուն ամօթալի տարբերութիւնը՝ այն ատեն «անգիր» ու «ժողովրդական» կոչուող բանահիւսութիւնն ալ կը կորսնցնէ իր իմաստն ու իր անկախ գոյութիւնը։ Գրականութիւնը կը դառնայ իրապէս մէկ և ընդհանուր։

Ամեն հոգեկան արտայայտութիւն կը դառնայ ամենուն մատչելի ու ամենուն համար։ Ալ չըլլար նոյն ազգին մէջ կարծես երկու տարբեր ազգութիւն։ Մէ՛կ ժողովուրդ, մէ՛կ ընդհանուր կրթութիւն և մէկ ընդհանուր լեզու։ Տարբերութիւնները կ՚ըլլան մասնագիտական, տեղական ու անհատական։

* * *

Ժողովրդական բոլոր մասերու ու շերտերու մտաւոր աշխատանքին ու արտայայտական ճիգերուն այս կեդրոնացման ու համայնացման զուգընթաց՝ պէտք է ընդգծել նաեւ, որ մեր վաղուան գրականութեան մէջ, ոչ միայն ազգային յատկութիւնները պէտք է խորանան, այլեւ համամարդկային հակումները պէտք է ուժեղնան։

Ամեն ազգ անհատականութիւն մըն է, ինչպէս արդէն մէկ-երկու տեղ շեշտեցի, իր ուրոյն կազմով, ինքնայատուկ գծերով, նուրբ ու նրբին շեղումներով, իր շնորհներով ու թերութիւններով։ Եւ ժողովուրդի մը ամեն արտայայտութեան, ինչպէս և իր ամբողջ քաղաքակրթութեան վրայ կայ այդ անհատականութեան կնիքը։ Եւ իր այդ առանձնայատուկ գծերն են, որ կը ներկայացնեն ամեն ժողովուրդի մասնաւորապէս հետաքրքիր կողմը. կը ներկայացնեն իր դէմքը, իր հրապոյրն ու գեղեցկութիւնը։ Ինչպէս մարդիկ, այնպէս ալ ժողովուրդները իրենց այդ անհատական դիմագծովն ու հոգեդրոշմովն է, որ կ՚որոշուին ու կը գնահատուին։

Այս պատճառով ալ ժողովուրդի մը բանահիւսութիւնը արժէք կ՚ըստանայ այն չափով, ինչ չափով որ իր ուրոյն գծերը կը մարմնաւորէ. մտածողութեան, զգացումի, կեցուածքի ու վարմունքի ազգային առանձնայատկութիւնները և հոգեբանական ինքնայատուկ խորքը կը ցուցադրէ։ Ամեն գրականութիւն ինքնուրոյն ու արժէքաւոր գրականութիւն մը դառնալու համար պէտք է ըլլայ ամենէն առաջ ուրոյն գոյութիւն մը, այսինքն իր ազգային գծերը պահող և ցայտեցնող գրականութիւն մը։ Ամեն հարցի ու երեւոյթի հայու աչքով ու հայու հոգեբանութեամբ մօտեցող։

Ասիկա դուրս է ամեն կասկածէ։ Բայց այս հիմնական պահանջին բաւարարած ըլլալը դեռ հերիք չէ, երբ իրապէս խոր ու բարձր երկըն է մեր փնտռածը։ Գրութիւն մը բարձր թռիչք և լայն հետաքրքրութիւն ստանալու համար անհրաժեշտ է, որ երկը շօշափէ համամարդկային հոգեկան ապրումներ և մարմնաւորէ համամարդկային հարցեր ու վերլուծէ հանուր մարդկութիւնը զբաղեցնող խնդիրներ, ձգտումներ ու որոնումներ։

Ազգերու մէջ օրէ օր սերտացող կապերը, օրէ օր աւելցող հոգե-

կան շփումը, կրթութեան ու ընթերցման օրէ օր շեշտուող մերձեցումը հետզհետէ աւելի պարտադիր կերպով ընդհանուր մարդկային հարցեր, ընդհանուր որոնումներ և իրարու նման հոգեկան խառնափումներ պիտի դնէ ամէն ստեղծագործ մտքի առջեւ։ Օրէ օր աւելի ու աւելի անկարելի կը դառնայ քու պատեանիդ տակ քաշուած խըխունջ գրականութիւն մը մշակել։

Արդէն մինչեւ հիմա ալ արժէքաւոր երկերուն մէջ փնտռուած է միշտ որոշ չափով մը այդ համամարդկային կողմերուն ներկայութիւնը. բայց մեր վաղուան գրականութեան մէջ այս իրողութիւնը պիտի շեշտուի շատ աւելի հարկադրաբար, եթէ կը ցանկանք, որ մեր ստեղծագործութիւնը թեւեր ունենայ մեզի համար և յաջողինք պարտադրել նաեւ օտար ազգերուն։

Մենք ամէնքս պարտաւոր ենք հայութեան վրայ նայիլ, իբրեւ համամարդկային մեծ ընտանիքի մէկ կարեւոր անդամին վրայ։ Այս պահանջը շատ աւելի ընդգծուած պիտի ըլլայ մեր հեղինակներուն համար։

Մեր վաղուան գրականութեան մէջ ամէն թռիչք ունեցող հայ հեղինակի բնական ու հպարտ ձգտումը պիտի ըլլայ, ո՛չ միայն նոր հարստութիւն մը աւելցնել ազգային գրականութեան գանձարանին մէջ, այլեւ իր նոր հայաշունչ երկովը նոր նպաստ մը բերել համամարդկային քաղաքակրթական ստեղծագործ որոնումին։

Վ Ե Ր Ջ

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ 70, տող	21	վերէն	կանոնաւուրոթիւն	—	կանոնաւորութիւն
112	3	վարէն	նրբութիւն	—	սրբութիւն
125	1	վերէն	աստուաշունչ	—	աստուածաշունչ
197	8	«	«Սայլերգ» վերնագիրը պէտք է ջնջել·		
215	7	«	մատիտ	—	մատիդ
218	4	վարէն	փեսին	—	քենին
231	16	վերէն	հիւ	—	հին
232	21	«	այս	—	այն
260	10	«	կը մարմնան	—	կը մարմնանան
263	16	վարէն	նստու	—	նստաւ
269	10	վերէն	էի	—	էին
315	5	«	կ'ուլի	—	կու լի
344	2	«	Քրիչօ	—	Փրեվօ
353	1	«	սիպիր	—	Սիպիր
385	11 եւ 14	վարէն	ընդհանրում	—	ընդհարում
424	9	վերէն	գրականութեան	—	իրականութեան
432	10	«	կ'ընէր	—	կ'ըսէր
443	10	վարէն	իր	—	իւր

[4.000 др.]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0255519

A 11
98784